

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT DAVLAT TEXNIKA UNIVERSITETI

**Z.T.GAIBNAZAROVA
SH.A.ISAMUXAMETOV**

IQTISODIYOT NAZARIYASI

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligining
muvofiqlashtiruvchi kengashi tomonidan bakalavriatning barcha ta’lim
yo‘nalishlari talabalari uchun darslik sifatida tavsiya etilgan*

TOSHKENT - «IQTISODIYOT» - 2020

UO‘K 330.34.01 (575.1) G14
KBK 65.01 (5Ў) G 14

Gaibnazarova Z.T., Isamuxametov Sh.A. Iqtisodiyot nazariyasi: Darslik. - T.: «IQTISODIYOT», 2020.-391 b.

Darslikda hozirgi davrda iqtisodiyotni rivojlantirish bilan bog‘liq nazariy qarashlar va qonunlar, Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimovning va Prezident Sh.M.Mirziyoyevning iqtisodiyotni rivojlantirish bo‘yicha ma‘ruzalarida berilgan tavsiyalar, qabul qilingan qonunlar va statistik ma‘lumotlar keltirilgan.

Darslik tushunarli, ravon lotin alifbosida yozilgan bo‘lib, oliy va o‘rta maxsus o‘quv yurtlari bakalavr talabalari, yosh o‘qituvchilar, biznes va tadbirkorlik kursi tinglovchilari hamda iqtisodiyot soxasi bilan qiziquvchi kitobxonlar ommasiga mo‘ljallangan.

Ushbu darslik «Iqtisodiyot nazariyasi» fani bo‘yicha namunaviy dastur asosida yozilgan. U besh bo‘limdan iborat bo‘lib, talabalar xar bir bo‘limini chuqur anglab olishlariga xizmat qiladi. «Iqtisodiyot nazariyasi» darsligining tarkibiy tuzilishi iqtisodiy mavzular bo‘yicha fikrlash va tegishli xulosalar qabul qilishni ta‘minlaydi.

Mas‘ul muharrir: M.A. Mahkamova-i.f.d., prof. TDTU

Taqrizchilar: X.P.Abulqosimov-i.f.d., prof. O‘zMU
A.F.Rasulev-i.f.d., prof. TDIU
A.M.Tursunov-i.f.n., dots. TDTU

Гаибназарова З.Т., Исамухаметов Ш.А. Экономическая теория: Учебник. - Т.: «IQTISODIYOT», 2020.-391 с.

В данном учебнике представлены теоретические взгляды и законы, связанные с современным развитием экономики, рекомендации, принятые законы и статистические данные, приведённые в докладах Первого президента И.А.Каримова и Президента Ш.М.Мирзиёева, а также данный учебник написан на основе утверждённой программы по экономической теории.

Учебник написан в латинской графике гладко и понятно, он предназначен для студентов бакалавров высших и средних специальных учебных заведений, молодых преподавателей, для слушателей курса бизнеса и предпринимательства, и для читателей, интересующихся в области экономики.

Учебник подготовлен на основе типовой программы по курсу «Экономическая теория». Он состоит из пяти разделов, каждый раздел глубоко изучается студентами. Структура учебника «Экономическая теория» обеспечит размышлять и сделать соответствующее заключение по экономическим темам.

Ответственный редактор: д.э.н., проф. М.А.Махкамова-ТГТУ

Рецензенты: д.э.н., проф. Х.П.Абулкасимов-НУУз
д.э.н., проф. А.Ф.Расулев-ТГЭУ
к.э.н., доц. А.М.Турсунов-ТГТУ

Gaibnazarova Z.T., Isamuxametov Sh.A. Economic theory: Textbook. - T.: «IQTISODIYOT», 2020.-391 p.

This textbook presents the theoretical attitudes and laws related to the development of a modern economy, the recommendations adopted by the laws and statistical data given in the reports of the First President Islam Karimov and President Shavkat Mirziyoyev, this textbook is written on the basis of the approved program of the economic theory.

This textbook is written in Latin script smooth and clear, it is intended for bachelor students of higher and secondary special educational institutions, young teachers, business and entrepreneurship course participants, and for readers interested in economics.

This textbook prepared on the basis of a model of the program for the course «Economic theory». It consists of five sections, each section is deeply studied by students. The structure of the textbook «Economic theory» will provide think and do an appropriate conclusion on economic topics.

Edit by: doctor of economics sciences, prof. Mahkamova M.A.-TSTU

Reviews by: doctor of economics sciences, prof. Abulqosimov X.P.-NUU
doctor of economics sciences, prof. Rasulev A.F.-TSEU
candidate of economics sciences, prof. Tursunov A.M.-TSTU

ISBN 978-9943-986-73-2

UO‘K 330.34.01 (575.1)
KBK 65.01 (5Ў)

© «IQTISODIYOT» нашриёти, 2020
© Gaibnazarova Z.T., Isamuxametov Sh.A., 2020

MUNDARIJA

KIRISH	15
I bo‘lim. IQTISODIY TARAQQIYOTNING UMUMIY ASOSLARI	17
1–bob. IQTISODIYOT NAZARIYASI FANINING PREDMETI VA BILISH USLUBLARI	17
1.1. Iqtisodiyot va uning bosh masalasi.....	17
1.2. Iqtisodiyot nazariyasining fan sifatida shakllanishi.....	22
1.3. Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti va vazifalari.....	26
1.4. Iqtisodiy qonunlar va kategoriyalar.....	28
1.5. Iqtisodiy hodisa va jarayonlarni ilmiy bilishning usullari.....	30
2–bob. ISHLAB CHIQRISH JARAYONI VA UNING NATIJALARI	34
2.1. Ishlab chiqarish omillari va ularning tarkibi.....	34
2.2. Ishlab chiqarish jarayonining mazmuni.....	36
2.3. Ishlab chiqarishning umumiy va pirovard natijalari.....	39
2.4. Ishlab chiqarish imkoniyatlari va uning chegarasi.....	42
2.5. Ishlab chiqarishning samaradorligi va uning ko‘rsatkichlari.....	45
3–bob. IQTISODIY TIZIMLAR VA MULKCHILIK MUNOSABATLARI	49
3.1. Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot bosqichlarini bilishga bo‘lgan turli xil yondashuvlar.....	49
3.2. Iqtisodiy tizimlar va ularning modellari.....	54
3.3. Mulkchilik munosabatlarining mohiyati va iqtisodiy mazmuni.....	56
3.4. Mulkchilikning turli shakllari va ularning iqtisodiy mazmuni.....	57
3.5. O‘zbekistonda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish maqsadi, yo‘llari va usullari.....	60
4–bob. TOVAR-PUL MUNOSABATLARI RIVOJLANISHI BOZOR IQTISODIYOTI SHAKLLANISHI VA AMAL QILISHINING ASOSIDIR	65
4.1. Natural va tovar ishlab chiqarishning belgilari hamda farqlari.....	65
4.2. Tovar va uning xususiyatlari.....	67
4.3. Qiymatning mehnat nazariyasi va keyingi qo‘shilgan miqdor nafliligi nazariyasi.....	69
4.4. Pulning kelib chiqishi, mohiyati va vazifalari.....	72
4.5. O‘zbekistonda milliy valyuta-so‘mning muomalaga kiritilishi va uning barqarorligini mustahkamlash yo‘lidagi dasturlar.....	75
II bo‘lim. BOZOR IQTISODIYOTI NAZARIYASI	79
5–bob. BOZOR IQTISODIYOTINING MAZMUNI VA AMAL QILISHI	79
5.1. Bozor iqtisodiyotining mazmuni va uning rivojanishi.....	79
5.2. Bozor iqtisodiyotining afzalliklari va ziddiyatlari.....	82
5.3. Bozor tushunchasi, uning vazifalari va turlari.....	84
5.4. Bozor infratuzilmasi va uning elementlari.....	86
6–bob. BOZOR IQTISODIYOTIGA O‘TISH DAVRI VA UNING O‘ZBEKISTONDAGI XUSUSIYATLARI	89
6.1. Bozor iqtisodiyotiga o‘tish davrining mazmuni va yo‘llari.....	90
6.2. O‘zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o‘tishning tamoyillari va xususiyatlari.....	93
6.3. Respublikada bozor islohotlarini amalga oshirish va uning asosiy yo‘nalishlari.....	96
6.4. O‘zbekistonda milliy taraqqiyot bosqichlarining mazmuni va vazifalari.....	98
6.5. Mamlakatni modernizatsiyalash jarayonining mohiyati, tamoyillari va yo‘nalishlari.....	102
III bo‘lim. MIKROIQTISODIYOTNING AMAL QILISH VA RIVOJLANISH QONUNIYATLARI	105
7–bob. TALAB VA TAKLIF NAZARIYASI. BOZOR MUVOZANATI	105

7.1.	Talab tushunchasi va uning miqdoriga ta'sir qiluvchi omillar. Talab qonuni.....	105
7.2.	Taklif tushunchasi. Taklif miqdoriga ta'sir qiluvchi omillar. Taklif qonuni.....	109
7.3.	Talab miqdori va taklif miqdori o'rtasidagi nisbatning o'zgarishi. Bozor muvozanati.....	111
7.4.	Iste'molchi hatti-harakati nazariyasi.....	114
8–bob.	RAQOBAT VA MONOPOLIYA.....	117
8.1.	Raqobatning mohiyati, shakllari, turlari va usullari.....	118
8.2.	Monopoliyalarning iqtisodiy asosi va ularning turlari.....	122
8.3.	O'zbekistonda raqobat muhitini shakllantirish bo'yicha chora-tadbirlar va monopoliyaga qarshi qonunchilik.....	126
9–bob.	NARXNING MOHIYATI VA SHAKLLANISH XUSUSIYATLARI.....	132
9.1.	Narxning mazmuni, vazifalari va turlari.....	132
9.2.	Narx tashkil topishining bozor mexanizmi, narxga ta'sir etuvchi omillar.....	135
9.3.	Narx siyosati va uning O'zbekistonda amalga oshirilish xususiyatlari.....	140
10–bob.	TADBIRKORLIK FAOLIYATI VA UNING SHAKLLARI. TADBIRKORLIK KAPITALI VA UNING AYLANISHI.....	144
10.1.	Tadbirkorlik faoliyati mazmuni, uning vazifalari va rivojlanish shart-sharoitlari	144
10.2.	Tadbirkorlik faoliyatining shakllari.....	146
10.3.	Tadbirkorlik kapitali va uning harakati bosqichlari.....	148
10.4.	Tadbirkorlik kapitalining aylanishi. Asosiy va aylanma kapital.....	150
10.5.	Asosiy kapitalni takror ishlab chiqarish va undan foydalanish samaradorligi....	152
11–bob.	KORXONA (firma) XARAJATLARI VA FOYDASI.....	157
11.1.	Ishlab chiqarish xarajatlari mazmuni, tarkibi va uning turlari.....	157
11.2.	Qisqa va uzoq muddatli davrlarda ishlab chiqarish xarajatlarining o'zgarish tamoyillari.....	162
11.3.	Korxonona (firma)ning pul daromadlari va foydasi. Foyda normasi va massasi, ularga ta'sir etuvchi omillar.....	164
11.4.	Korxonalarining bankrot bo'lishi (sinishi) va sanatsiya qilinishi.....	167
12–bob.	ISH HAQI VA MEHNAT MUNOSABATLARI.....	176
12.1.	Yaratilgan mahsulot va daromadlarning taqsimlanish tamoyillari.....	176
12.2.	Ish haqining iqtisodiy mazmuni, turli nazariyalar hamda uni tashkil etish shakllari va tizimlari.....	178
12.3.	Mehnat munosabatlarining iqtisodiy mazmuni va kasaba uyushmalarining o'rni.....	183
12.4.	Davlatning ish haqi siyosati.....	186
13–bob.	AGRAR MUNOSABATLAR VA AGROBIZNES.....	192
13.1.	Agrar munosabatlarning iqtisodiy mazmuni. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishining o'ziga xos xususiyatlari.....	192
13.2.	Yer rentasi va uning turlari.....	195
13.3.	Agrosanoat majmuasi va uning sohalari.....	198
13.4.	Agrobiznes va uning turlari.....	199
IV bo'lim.	MILLIY IQTISODIYOT (MAKROIQTISODIYOT) NING AMAL QILISH VA RIVOJLANISH QONUNIYATLARI.....	203
14–bob.	MILLIY IQTISODIYOT VA UNING MAKROIQTISODIY O'LCHAMLARI. YALPI ICHKI MAHSULOT VA UNING HARAKAT SHAKLLARI.....	203
14.1.	Milliy iqtisodiyotning shakllanishi va uning makroiqtisodiy ko'rsatkichlari.....	203
14.2.	Milliy mahsulotning iqtisodiy mazmuni, tarkibiy qismlari va harakat shakllari..	205
14.3.	Milliy hisoblar tizimi. Yalpi ichki mahsulotni hisoblash usullari.....	209
14.4.	O'zbekistonda 2017-2021 yillarda YAIMni ko'paytirish strategiyasi va uni amalga oshirish imkoniyatlari.....	212
15–bob.	YALPI TALAB VA YALPI TAKLIF.....	214

15.1.	Yalpi talab tushunchasi, yalpi talab egri chizig'i va uning miqdoriga ta'sir etuvchi omillar.....	214
15.2.	Yalpi taklif tushunchasi, yalpi taklif egri chizig'i va uning miqdoriga ta'sir etuvchi omillar.....	219
15.3.	Yalpi talab va yalpi taklif o'rtasidagi muvozanat hamda uning o'zgarishi.....	223
16–bob.	ISTE'MOL, JAMG'ARMA VA INVESTITSİYALAR	227
16.1.	Iste'mol va jamg'armaning iqtisodiy mazmuni hamda ularning o'zaro bog'liqligi.....	227
16.2.	Jamg'arishning mazmuni va uning manbalari.....	231
16.3.	Investitsiyalar mohiyati, manbalari va tuzilishi.....	232
16.4.	Jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash muammolari....	234
16.5.	O'zbekistonda investitsion faoliyatni ta'minlash va uning shart-sharoitlari.....	236
17–bob.	IQTISODIY TARAQQIYOT, IQTISODIY O'SISH VA MILLIY BOYLIK	238
17.1.	Iqtisodiy o'sish nazariyalari, modellari va kontseptsiya.....	238
17.2.	Iqtisodiy o'sishning mazmuni, turlari va ko'rsatkichlari.....	243
17.3.	Iqtisodiy o'sishning omillari.....	246
17.4.	Milliy boylik va uning tarkibiy tuzilishi.....	248
18–bob.	MILLIY IQTISODIYOTNING MUVOZANATLI VA MUTANOSIBLI RIVOJLANISHI	251
18.1.	Iqtisodiy muvozanat shakllari va uning darajasini aniqlash usullari.....	251
18.2.	Iqtisodiy mutanosiblik va uning turlari.....	255
18.3.	O'zbekiston iqtisodiyotini tarkibiy o'zgartirish, diversifikatsiyalash va modernizatsiyalash asosida mutanosibli rivojlantirilishi.....	256
19–bob.	IQTISODIYOTNING SIKLLIGI VA MAKROIQTISODIY BEQARORLIK	267
19.1.	Iqtisodiy sikllarning mazmuni, uning sikl fazalari. Siklik tebranishlar.....	268
19.2.	Iqtisodiy sikl nazariyalari va uning asosiy turlari.....	270
19.3.	Iqtisodiy inqirozlarning mazmuni va turlari.....	274
19.4.	Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining mohiyati, kelib chiqish sabablari va uning oqibatlarining oldini olish borasidagi chora-tadbirlar.....	277
20–bob.	ISHCHI KUCHI, UNING BANDLIGI VA ISHSIZLIK	284
20.1.	Ishchi kuchini takror hosil qilish va uning xususiyatlari.....	284
20.2.	Ishchi kuchi bozori. Ishchi kuchiga talab va taklif nisbati.....	287
20.3.	Ishchi kuchi bandligi nazariyasi.....	290
20.4.	Ishsizlik va uning turlari. Ishsizlik darajasini aniqlash.....	293
20.5.	Ishchi kuchi bandligini ta'minlash bo'yicha davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari.....	295
21–bob.	MOLIYA TIZIMI VA MOLIYAVIY SIYOSAT	298
21.1.	Moliyaning mohiyati va vazifalari. Moliya tizimi.....	299
21.2.	Davlat byudjeti va uning tarkibi.....	302
21.3.	Bozor iqtisodiyoti sharoitida soliqlar va uning vazifalari.....	306
21.4.	O'zbekistonda soliq tizimining soddalashtirilishi va unifikatsiya qilinishi.....	310
22–bob.	PUL-KREDIT TIZIMI. BANKLAR VA ULARNING BOZOR IQTISODIYOTIDAGI RO'LI	315
22.1.	Pul muomalasi va uning amal qilish qonuniyatlari.....	316
22.2.	Inflyatsiya va uning kelib chiqish sabablari.....	319
22.3.	Kreditning mohiyati, manbalari va vazifalari.....	321
22.4.	Bank tizimi. Markaziy va tijorat banklari hamda ularning vazifalari.....	324
22.5.	O'zbekistonda milliy valyutani mustahkamlash siyosatining amalga oshirilishi.	327
23–bob.	BOZOR IQTISODIYOTINI TARTIBGA SOLISHDA DAVLATNING RO'LI	330

23.1.	Milliy iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning ro‘li haqidagi nazariya va qarashlar.....	331
23.2.	Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning maqsadi va vazifalari.....	332
23.3.	Davlatning iqtisodiyotga ta’sir qilish usullari va vositalari.....	334
23.4.	O‘zbekistonda 2017-2021 yillarda mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish jarayonlarini tartibga solishda davlat ishtirokini kamaytirish va o‘zini o‘zi boshqarish organlarining ro‘lini oshirish vazifalari.....	337
24–bob.	AHOLI DAROMADLARI VA DAVLATNING IJTIMOY SIYOSATI.....	338
24.1.	Aholi daromadlari, turlari va shakllanish manbalari. Aholi turmush darajasi va uning ko‘rsatkichlari.....	339
24.2.	Daromadlar tengsizligi va uning darajasini aniqlash.....	341
24.3.	Davlat tomonidan olib boriladigan ijtimoiy siyosat.....	343
V bo‘lim.	JAHON XO‘JALIGI.....	346
25–bob.	JAHON XO‘JALIGI VA UNING EVOLYUTSIYASI.....	346
25.1.	Jahon xo‘jaligining tashkil topish mohiyati, uning rivojlanish bosqichlari va xususiyatlari.....	346
25.2.	Globalashuv jarayonining mohiyati va asosiy yo‘nalishlari.....	350
25.3.	Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning mazmuni va shakllari.....	353
25.4.	Jahon xo‘jaligi aloqalarini xalqaro tartibga solish.....	354
26–bob.	XALQARO IQTISODIY INTEGRATSIYA VA O‘ZBEKISTONNING JAHON HAMJAMIYATIGA KIRIB BORISHI.....	358
26.1.	Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning mohiyati, shakllari va ob’yektiv asoslari.....	359
26.2.	Jahondagi asosiy integratsion guruhlar va ularning xususiyatlari.....	362
26.3.	O‘zbekiston Respublikasining jahon iqtisodiyotiga qo‘shilishining xususiyatlari.....	364
27–bob.	JAHON BOZORI. XALQARO VALYUTA VA KREDIT MUNOSABATLARI.....	369
27.1.	Xalqaro savdo to‘g‘risidagi nazariyalar.....	369
27.2.	Xalqaro savdoning mazmuni, tuzilishi va xususiyatlari.....	372
27.3.	To‘lov balansi va uning tarkibi.....	377
27.4.	Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari va xalqaro valyuta tizimlari.....	379
27.5.	Valyuta-moliya sohasidagi davlatlararo tashkilotlar faoliyatining rivojlanishi...	381
	FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI.....	385

СОДЕРЖАНИЕ

ВВЕДЕНИЕ	15
РАЗДЕЛ I. ОБЩИЕ ОСНОВЫ ПРОГРЕССА ЭКОНОМИКИ	17
Глава 1. ПРЕДМЕТ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ И МЕТОДЫ АНАЛИЗА	17
1.1. Понятие «экономика» и ее главный вопрос.....	17
1.2. Формирование экономической теории как наука.....	22
1.3. Предмет и задачи экономической теории.....	26
1.4. Экономические законы и категории.....	28
1.5. Методы научного познания экономических явлений и процессов.....	30
Глава 2. ПРОЦЕСС ПРОИЗВОДСТВА И ЕГО РЕЗУЛЬТАТЫ	34
2.1. Факторы производства и их основы.....	34
2.2. Сущность процесса производства.....	36
2.3. Общие и конечные результаты производства.....	39
2.4. Возможности производства и его граница.....	42
2.5. Понятие эффективности производства и ее показатели.....	45
Глава 3. ЭКОНОМИЧЕСКИЕ СИСТЕМЫ И ОТНОШЕНИЯ СОБСТВЕННОСТИ	49
3.1. Различные подходы к познанию ступеней общественно-экономического развития.....	49
3.2. Экономические системы и их модели.....	54
3.3. Экономическое значение и сущность отношений собственности.....	56
3.4. Многообразие форм собственности и их экономическое значение.....	57
3.5. Цели, пути и методы разгосударствления и приватизации собственности в Узбекистане.....	60
Глава 4. РАЗВИТИЕ ТОВАРНО-ДЕНЕЖНЫХ ОТНОШЕНИЙ - ОСНОВА ВОЗНИКНОВЕНИЯ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ	65
4.1. Натуральное и товарное производство, а также их черты.....	65
4.2. Товар и его свойства.....	67
4.3. Теория трудовой стоимости и предельной полезности.....	69
4.4. Происхождение, сущность и задачи денег.....	72
4.5. Введение в обращение национальной валюты-сум в Узбекистане и программы для его укрепления стабильности.....	75
РАЗДЕЛ II. ТЕОРИЯ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ	79
Глава 5. СОДЕРЖАНИЕ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ	79
5.1. Сущность рыночной экономики и ее развитие.....	79
5.2. Преимущества и противоречия рыночной экономики.....	82
5.3. Понятие рынка, ее виды и задачи.....	84
5.4. Инфраструктура рынка и ее элементы.....	86
Глава 6. ПЕРЕХОДНОЙ ПЕРИОД К РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКЕ И ЕГО ОСОБЕННОСТИ В УЗБЕКИСТАНЕ	89
6.1. Пути и сущность переходного периода к рыночной экономике.....	90
6.2. Принципы и особенности перехода к рыночной экономики в Узбекистане.....	93
6.3. Осуществления рыночных реформ в республике и ее основные направления.....	96
6.4. Сущность и задачи национальных этапов развития в Узбекистане.....	98
6.5. Суть процесса модернизации страны, принципы и направления.....	102
РАЗДЕЛ III. ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ И ЗАКОНОМЕРНОСТИ РАЗВИТИЯ	

	МИКРОЭКОНОМИКИ.....	105
Глава 7.	ТЕОРИЯ СПРОСА И ПРЕДЛОЖЕНИЯ. РЫНОЧНОЕ РАВНОВЕСИЕ.....	105
7.1.	Понятие спроса и факторы, влияющие на его величину. Закон спроса..	105
7.2.	Понятие предложения. Факторы, влияющие на величину предложения. Закон предложения.....	109
7.3.	Изменение соответствие спроса и предложения. Рыночное равновесие	111
7.4.	Теория потребительского поведения.....	114
Глава 8.	Конкуренция и монополия.....	117
8.1.	Сущность, формы, виды и методы конкуренции.....	118
8.2.	Экономическая сущность и виды монополий.....	122
8.3.	Антимонопольное законодательство и меры по формированию конкурентной среды в Узбекистане.....	126
Глава 9.	Сущность цен и особенности их формирования.....	132
9.1.	Сущность, функции и виды цен.....	132
9.2.	Рыночный механизм ценообразования, факторы, влияющие на цену...	135
9.3.	Ценовая политика и ее черты реализации в Узбекистане.....	140
Глава 10.	Предпринимательская деятельность и его формы. Предпринимательский капитал и его оборот.....	144
10.1.	Сущность предпринимательской деятельности, функции и условия для ее развития.....	144
10.2.	Формы предпринимательской деятельности.....	146
10.3.	Сущность предпринимательского капитала и этапы его кругооборота..	148
10.4.	Оборот предпринимательского капитала. Основной и оборотный капитал.....	150
10.5.	Воспроизводство основного капитала и ее эффективность использования.....	152
Глава 11.	Издержки и прибыль предприятия.....	157
11.1.	Содержание, состав и виды издержек производства.....	157
11.2.	Принципы изменений издержек производства в краткосрочном и долгосрочном периодах.....	162
11.3.	Денежная выручка и прибыль предприятия (фирмы). Масса и норма прибыли, а также факторы, влияющие на них.....	164
11.4.	Банкротство и санация предприятий.....	167
Глава 12.	Заработная плата и трудовые отношения.....	176
12.1.	Созданный продукт и принципы распределения доходов.....	176
12.2.	Экономическое содержание заработной платы, теории, а также ее формы и системы организации.....	178
12.3.	Экономическое содержание трудовых отношений и роль профсоюзов.	183
12.4.	Государственная политика по заработной плате.....	186
Глава 13.	Аграрные отношения и агробизнес.....	192
13.1.	Экономическая сущность аграрных отношений. Особенности сельскохозяйственного производств.....	192
13.2.	Земельная рента и ее виды.....	195
13.3.	Агропромышленный комплекс и его отрасли.....	198
13.4.	Агробизнес и его виды.....	199
	РАЗДЕЛ IV. ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ И ЗАКОНОМЕРНОСТИ РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ (МАКРОЭКОНОМИКИ).....	203
Глава 14.	Национальная экономика и ее макроэкономические параметры. Валовой внутренний продукт и формы его движения.....	203
14.1.	Формирование национальной экономики и ее макроэкономические показатели.....	203

14.2.	Экономическое содержание национального продукта, структурные части и формы его движения.....	205
14.3.	Система национального счетоводства Методы измерения ВВП.....	209
14.4	Стратегия роста ВВП Узбекистана на 2017-2021 годы и возможности ее реализации	212
Глава 15.	Совокупный спрос и совокупное предложение.....	214
15.1.	Понятие совокупного спроса, кривая совокупного спроса и факторы, влияющие на его величину.....	214
15.2.	Понятие совокупного предложения, кривая совокупного предложения и факторы, влияющие на его величину.....	219
15.3.	Соотношение совокупного спроса и совокупного предложения и его изменение.....	223
Глава 16.	Потребление, сбережения и инвестиции.....	227
16.1.	Экономическое содержание потребления и сбережения, а также взаимосвязь между ними.....	227
16.2.	Сущность сбережения и ее источники.....	231
16.3.	Сущность инвестиции, их источники и структура.....	232
16.4.	Проблемы обеспечения баланса между сбережениями и инвестициями	234
16.5.	Обеспечение и условия инвестиционной деятельности в Узбекистане..	236
Глава 17.	ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ПРОГРЕСС, ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ И НАЦИОНАЛЬНОЕ БОГАТСТВО.....	238
17.1.	Концепция, модели и теории экономического роста.....	238
17.2.	Содержание, критерии и показатели экономического роста.....	243
17.3.	Факторы экономического роста.....	246
17.4.	Национальное богатство и его структура.....	248
Глава 18.	Пропорции и равновесие развития национальной экономики.....	251
18.1.	Формы экономического равновесия и методы определения ее уровня..	251
18.2.	Экономические пропорции и их виды.....	255
18.3.	Структурная перестройка экономики Узбекистана на основе диверсификации и модернизации сбалансированного развития.....	256
Глава 19.	Цикличность экономики и макроэкономическая нестабильность..	267
19.1.	Сущность экономических циклов, фазы экономического цикла. Циклические колебания.....	268
19.2.	Теории экономического цикла и его основные виды.....	270
19.3.	Содержание экономических кризисов и его виды.....	274
19.4.	Суть глобального финансово-экономического кризиса, причины и последствия мер по его предотвращению.....	277
Глава 20.	Рабочая сила, ее занятость и безработица.....	284
20.1.	Воспроизводство рабочей силы и ее особенности.....	284
20.2.	Рынок рабочей силы. Соотношение спроса и предложения на рабочую силу.....	287
20.3.	Теория занятости рабочей силы.....	290
20.4.	Безработица и ее виды. Определение уровня безработицы.....	293
	Основные направления государственной политики в сфере занятости рабочей силы.....	295
Глава 21.	Финансовая система и финансовая политика.....	298
21.1.	Сущность и функции финансов. Финансовая система.....	299
21.2.	Государственный бюджет и его состав.....	302
21.3.	Налоги и их функции в условиях рыночной экономики.....	306
21.4.	Унификация и упрощение налоговой системы Узбекистана.....	310
Глава 22.	Денежно-кредитная система. Банки и их роль в рыночной экономике.....	315

22.1.	Денежное обращение и его закономерности действия.....	316
22.2.	Инфляция и причины её возникновения.....	319
22.3.	Сущность, функции и источники кредита.....	321
22.4.	Банковская система. Центральный банк и коммерческие банки, а также их функции.....	324
22.5.	Политика обеспечения устойчивости национальной валюты в Узбекистане.....	327
Глава 23.	Роль государства в регулировании рыночной экономики.....	330
23.1.	Взгляды и теории о роли государства в регулировании национальной экономики.....	331
23.2.	Цели и задачи государства в регулировании экономики.....	332
23.3.	Методы и инструменты влияния государства в экономику.....	334
23.4.	Задачи по снижению участия государства в регулировании социально-экономического развития страны и повышению роли местного самоуправления в Узбекистане в 2017-2021 годах.....	337
Глава 24.	Доходы населения и социальная политика государства.....	338
24.1.	Доходы населения, их виды и источники формирования. Уровень жизни населения и ее показатели.....	339
24.2.	Неравенства доходов и определение его уровня.....	341
24.3.	Проводимая государством социальная политика.....	343
РАЗДЕЛ V.	МИРОВОЕ ХОЗЯЙСТВО.....	346
Глава 25.	Мировое хозяйство и его эволюция.....	346
25.1.	Образование, этапы становления и основные черты мирового хозяйства.....	346
25.2.	Сущность и основные тенденции процесса глобализации.....	350
25.3.	Содержание и формы международных экономических отношений.....	353
25.4.	Международное регулирование мировых экономических отношений..	354
Глава 26.	Международная экономическая интеграция и вступление Узбекистана в мировое хозяйство.....	358
26.1.	Сущность международной экономической интеграции и её формы, а также объективные основы.....	359
26.2.	Главные интеграционные группировки мира и их свойства.....	362
26.3.	Основные направления вхождения Республики Узбекистан в мировое сообщество.....	364
Глава 27.	Мировой рынок. Международные валютные и кредитные отношения.....	369
27.1.	Теории о международной торговле.....	369
27.2.	Сущность международной торговли, его черты и структура.....	372
27.3.	Платежный баланс и его структура.....	377
27.4.	Международные валютные системы и Международные валютные и кредитные отношения.....	379
27.5.	Развитие деятельности межгосударственных организаций в валютно-финансовой области.....	381
	СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ.....	385

CONTENT

INTRODUCTION	15
SECTION I. GENERAL BASIS OF THE ECONOMIC PROGRESS	17
Chapter 1. SUBJECT OF ECONOMIC THEORY AND METHODS OF ANALYSIS	17
1.1. The notion of «economy» and its main issue.....	17
1.2. Formation of economic theory as a science.....	22
1.3. The object and purpose of economic theory.....	26
1.4. The economic laws and categories.....	28
1.5. Methods of scientific knowledge of economic phenomena and processes.....	30
Chapter 2. PROCESS OF MANUFACTURING AND ITS RESULTS	34
2.1. Factors of production and their bases.....	34
2.2. The essence of the production process.....	36
2.3. General and final results of production.....	39
2.4. Possibilities of production and its border.....	42
2.5. The concept of efficiency and its performance.....	45
Chapter 3. ECONOMIC SYSTEMS AND PROPERTY RELATIONS	49
3.1. Different approaches to the knowledge levels of the socio-economic development.....	49
3.2. Economic systems and their models.....	54
3.3. The economic importance and essence of property relations.....	56
3.4. The variety of forms of ownership and their economic importance....	57
3.5. Objectives, ways and methods of denationalization and privatization of property in Uzbekistan.....	60
Chapter 4. THE DEVELOPMENT OF COMMODITY-MONEY RELATIONS - THE BASIS OF THE ORIGIN AND FUNCTIONING OF A MARKET ECONOMY	65
4.1. Natural and commodity production, as well as their features.....	65
4.2. Product and its properties.....	67
4.3. The theory of labor value and the marginal utility.....	69
4.4. Origin, essence and objectives of the money.....	72
4.5. The introduction of the national currency-sum in Uzbekistan and programs to strengthen the stability of its.....	75
SECTION II. THEORY OF MARKET ECONOMY	79
Chapter 5. CONTENT AND THE FUNCTIONING OF THE MARKET ECONOMY	79
5.1. The essence of the market economy and its development.....	79
5.2. Strengths and contradictions of a market economy.....	82
5.3. Market concept, its types and objectives.....	84
5.4. Market infrastructure and its elements.....	86
Chapter 6. TRANSITION TO A MARKET ECONOMY AND ESPECIALLY IN UZBEKISTAN	89
6.1. Ways and essence of transition to a market economy.....	90
6.2. The principles and features of transition to a market economy in Uzbekistan.....	93
6.3. The implementation of market reforms in the country, and its main focus.....	96
6.4. The essence of the problem and the national stages of development in Uzbekistan.....	98
6.5. The essence of the country's modernization process, principles and	

	directions.....	102
SECTION III.	OPERATION AND LAWS OF THE MICROECONOMY.....	105
Chapter 7.	THEORY OF SUPPLY AND DEMAND. MARKET EQUILIBRIUM.....	105
7.1.	The concept of demand and factors affecting its value. The law of demand.....	105
7.2.	The concept offers. Factors affecting the value of the proposal. The law proposal.....	109
7.3.	Changing matching supply and demand. Market equilibrium.....	111
7.4.	The theory of consumer behavior.....	114
Chapter 8.	COMPETITION AND MONOPOLY.....	117
8.1.	Essence, forms, types and methods of competition.....	118
8.2.	The economic essence and types of monopolies.....	122
8.3.	Antitrust and measures to create a competitive environment in Uzbekistan.....	126
Chapter 9.	ESSENCE OF THE PRICES AND PECULIARITIES OF THEIR FORMATION.....	132
9.1.	Essence, functions and types of prices.....	132
9.2.	Market pricing mechanism, the factors affecting the price.....	135
9.3.	Pricing and features of its implementation in Uzbekistan.....	140
Chapter 10.	ENTREPRENEURSHIP AND ITS FORMS. THE ENTREPRENEURIAL CAPITAL AND ITS TURNOVER.....	144
10.1.	The essence of entrepreneurial activity, function and condition for its development.....	144
10.2.	Forms of business.....	146
10.3.	The essence of business capital and the stages of its circuit.....	148
10.4.	The turnover of the enterprise capital. The main and working capital	150
10.5.	The reproduction of fixed capital and its efficiency.....	152
Chapter 11.	COSTS AND PROFIT OF THE COMPANY.....	157
11.1.	The content, structure and type of production costs.....	157
11.2.	Principles of changes in production costs in the short and long term	162
11.3.	Cash receipts and profits of the enterprise (firm). The mass and the rate of return, as well as the factors influencing them.....	164
11.4.	Bankruptcy and reorganization of enterprises.....	167
Chapter 12.	WAGES AND LABOR RELATIONS.....	176
12.1.	Created product and principles of income distribution.....	176
12.2.	The economic content of wages, the theory, as well as its form and organization of the system.....	178
12.3.	The economic content of labor relations and the role of trade unions	183
12.4.	State policy on wages	186
Chapter 13.	AGRARIAN RELATIONS AND AGRIBUSINESS.....	192
13.1.	The economic essence of agrarian relations. Features of agricultural production.....	192
13.2.	Land rent and its types.....	195
13.3.	Agriculture and industry.....	198
13.4.	Agribusiness and its types.....	199
SECTION IV.	OPERATION AND LAWS OF THE NATIONAL ECONOMY (MACROECONOMY).....	203
Chapter 14.	NATIONAL ECONOMY AND ITS MACROECONOMIC PARAMETERS. GROSS DOMESTIC PRODUCT AND THE FORMS OF ITS MOTION.....	203
14.1.	Formation of the national economy and its macro-economic	

	indicators.....	203
14.2.	The economic content of the national product, structural parts and forms of its movement.....	205
14.3.	The system of national accounting GDP measurement methods.....	209
14.4.	Uzbekistan GDP growth strategy for 2017-2021 and the possibility of its implementation	212
Chapter 15.	AGGREGATE DEMAND AND AGGREGATE SUPPLY.....	214
15.1.	The concept of aggregate demand, aggregate demand curve and the factors affecting its value.....	214
15.2.	The concept of aggregate supply, aggregate supply curve and the factors affecting its value.....	219
15.3.	The ratio of aggregate demand and aggregate supply and its change.	223
Chapter 16.	CONSUMPTION, SAVINGS AND INVESTMENT.....	227
16.1.	The economic content of consumption and savings, as well as the relationship between them.....	227
16.2.	The essence of savings and its sources.....	231
16.3.	The essence of the investment, its sources and structure.....	232
16.4.	Problems of ensuring a balance between savings and investment....	234
16.5.	Securing and conditions of investment activity in Uzbekistan.....	236
Chapter 17.	ECONOMIC PROGRESS, ECONOMIC GROWTH AND NATIONAL WEALTH.....	238
17.1.	The concept model and the theory of economic growth.....	238
17.2.	The content of criteria and indicators of economic growth.....	243
17.3.	Factors of economic growth.....	246
17.4.	National wealth and its structure.....	248
Chapter 18.	PROPORTIONS AND BALANCE OF THE DEVELOPMENT OF NATIONAL ECONOMY.....	251
18.1.	Forms of economic balance and methods for determining its level....	251
18.2.	The economic proportions and types.....	255
18.3.	The restructuring of the economy of Uzbekistan on the basis of diversification and modernization of the balanced development.....	256
Chapter 19.	CYCLICAL OF ECONOMY AND MACROECONOMIC INSTABILITY.....	267
19.1.	The essence of the economic cycle, the phases of the economic cycle. cyclical fluctuations.....	268
19.2.	The theory of the economic cycle and its basic types.....	270
19.3.	The content of the economic crisis and his views.....	274
19.4.	The essence of the global financial and economic crisis, the causes and the consequences for its prevention measures.....	277
Chapter 20.	LABOUR FORCE, ITS EMPLOYMENT AND UNEMPLOYMENT.....	284
20.1.	The reproduction of the labor force and its characteristics.....	284
20.2.	Labor market. The ratio of supply and demand for labor.....	287
20.3.	The theory of labor employment.....	290
20.4.	Unemployment and its types. Definition of unemployment.....	293
20.5.	The main directions of state policy in the field of labor.....	295
Chapter 21.	FINANCIAL SYSTEM AND FINANCIAL POLICY.....	298
21.1.	The essence and functions of finance. Financial system.....	299
21.2.	The state budget and its composition.....	302
21.3.	Taxes and their functions in a market economy.....	306
21.4.	Unification and simplification of the tax system in Uzbekistan.....	310
Chapter 22.	MONETARY SYSTEM. BANKS AND THEIR ROLE IN THE	

	MARKET ECONOMY.....	315
22.1.	Money and its laws of action.....	316
22.2.	Inflation and its causes.....	319
22.3.	Essence, functions and sources of credit.....	321
22.4.	Banking system. The central bank and commercial banks, as well as their function.....	324
22.5.	Policy to ensure sustainability of the national currency in Uzbekistan.....	327
Chapter 23.	ROLE OF THE STATE IN REGULATING THE MARKET ECONOMY.....	330
23.1.	The views and theories about the role of the state in the regulation of the national economy.....	331
23.2.	The objectives and tasks of the state in regulating the economy.....	332
23.3.	Methods and instruments of state influence in the economy.....	334
23.4.	Tasks to reduce state participation in the regulation of socio-economic development of the country and increase the role of local government in Uzbekistan in 2017-2021.....	337
Chapter 24.	INCOMES OF POPULATION AND SOCIAL POLICY OF THE STATE.....	338
24.1.	Income of the population, their types and sources of formation. The standard of living of the population and its performance.....	339
24.2.	Inequalities of income and determination of its level.....	341
24.3.	Held by the state social policy.....	343
SECTION V.	WORLD ECONOMY.....	346
Chapter 25.	WORLD ECONOMY AND ITS EVOLUTION.....	346
25.1.	Education, formation stages and the main features of the world economy.....	346
25.2.	The essence and main trends of globalization.....	350
25.3.	The content and form of international economic relations.....	353
25.4.	International regulation of global economic relations.....	354
Chapter 26.	INTERNATIONAL ECONOMIC INTEGRATION AND THE ENTRY OF UZBEKISTAN INTO THE WORLD ECONOMY..	358
26.1.	The essence of international economic integration and its forms, as well as the objective foundation.....	359
26.2.	Major integration groupings of the world and their properties.....	362
26.3.	The main directions of entry of the Republic of Uzbekistan in the world community.....	364
Chapter 27.	THE WORLD MARKET. INTERNATIONAL CURRENCY AND CREDIT RELATIONS.....	369
27.1.	Theory of international trade.....	369
27.2.	The essence of international trade, its features and structure.....	372
27.3.	The balance of payments and its structure.....	377
27.4.	International monetary system and the international monetary and credit relations.....	379
27.5.	The development activities of intergovernmental organizations in the monetary area.....	381
BIBLIOGRAPHY		385

KIRISH

Mamlakatimiz Prezidenti Sh.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, hayotning o'zi va xalqning talablari bizning oldimizga amaliy yechimini topish lozim bo'lgan yangi va yanada murakkab vazifalarni qo'yimoqda¹. Ushbu muammolar va hayotning o'zi oldimizga qo'ygan murakkab vazifalarni tezroq hal qilish, ularning yechimini izlab topish, ko'p jihatdan kishilarning iqtisodiyot sirlarini, ayniqsa, bozor iqtisodiyoti munosabatlarining mazmunini, ularning talablari, ziddiyatli va chalkash xususiyatlarini, qonun-qoidalarini, mamlakatimizda iqtisodiy taraqqiyotni jadallashtirish maqsadida qabul qilingan strategik dasturlar mazmunini, amalga oshirilayotgan keng ko'lamli iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish, inson manfaatini birinchi o'ringa qo'yish, iqtisodiyotni erkinlashtirish, tarkibiy o'zgartirish, modernizatsiyalash va diversifikatsiyalashning maqsadi va mohiyatini chuqurroq bilishlariga bog'liqdir. «Iqtisodiyot nazariyasi» fani iqtisodiyot tushunchalarini, uning qonun-qoidalarini, tejamli xo'jalik yuritish sirlarini, turli kishilar va xo'jaliklarning bir-birlari bilan manfaatli iqtisodiy aloqada bo'lib, unumli mehnat qilish yo'llarini va shakllarini o'rgatadi.

Jamiyatda ro'y beradigan iqtisodiy qonunlarni bilish va ularning amal qilishiga ongli munosabatda bo'lishda, mamlakatni demokratlashtirish va iqtisodiyotni bozor tamoyillari asosida isloh qilish jarayonlari mohiyatini tushunish uchun zarur bo'lgan bilimlarni berishda «Iqtisodiyot nazariyasi» fanining ro'li beqiyosdir. Bugungi kunda yosh avlodda xususan talabalarda bunyodkorlik g'oyalarini shakllantirish, ularning ilmiy dunyoqarashini chuqurlashtirish va kengaytirish, iqtisodiy madaniyatni oshirish kabi muhim amaliy vazifalarni bajarish orqali mazkur fanning ahamiyati tobora oshib bormoqda.

Hozirgi davrda iqtisodiyot nazariyasini o'rganish asosida har bir tadbirkor yuqori malakali mutaxassis bo'lishi shart, chunki u bozor iqtisodiyotining asosiy fundamentini ularning ongida shakllantirishga xizmat qiladi.

«Iqtisodiyot nazariyasi»ni o'rganish, iqtisodiy jarayonlarning tub mohiyatini to'g'ri tushunish ko'p jihatdan uni o'rganuvchilarning ma'lum nazariy va uslubiy olgan bilimlari bilan qurollanish darajasiga bog'liq.

Shu bilan birga 2017 yil 20 aprelda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori qabul qilindi, bundan tashqari oliy ta'lim tizimini kelgusida yanada takomillashtirish va kompleks rivojlantirish bo'yicha eng muhim vazifalardan biri sifatida «...xalqaro ta'lim standartlariga asoslangan ilg'or pedagogic texnologiyalar, o'quv dasturlari va o'quv-uslubiy materiallarni keng joriy qilish...» vazifasi qo'yildi. Belgilangan vazifalar va qo'yilgan talablardan kelib chiqib, «Iqtisodiyot nazariyasi» fani bo'yicha ushbu darslik yaratildi.

¹ Шавкат Мирзиёев. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик-ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2017 йил 16 январ.

Darslik kirish, besh bo‘lim: iqtisodiy taraqqiyotning umumiy asoslari, bozor iqtisodiyoti nazariyasi, mikroiqtisodiyotning amal qilish va rivojlanish qonuniyatlari, milliy iqtisodiyot (makroiqtisodiyot) ning amal qilish va rivojlanish qonuniyatlari va jahon xo‘jaligi hamda foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhatidan iborat.

Darslikni yozishda hozirgi davrda iqtisodiyotni rivojlantirish bilan bog‘liq bo‘lgan Prezident Sh.Mirziyoyevning ma‘ruzalarida berilgan tavsiyalar, qabul qilingan qonunlar va statistik ma‘lumotlar keltirilgan. Shuningdek iqtisodiyot nazariyasi bo‘yicha xorijiy va mahalliy iqtisodchi olimlar tomonidan chop etilgan darsliklar hamda o‘quv qo‘llanmalardan, turli iqtisodiy maktablarga oid olimlarning ilmiy ishlaridan ham foydalanildi.

Darslik oliy o‘quv yurtlarining iqtisodiyot ta‘lim yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalarga mo‘ljallangan.

I bo‘lim. IQTISODIY TARAQQIYOTNING UMUMIY ASOSLARI

1-bob. IQTISODIYOT NAZARIYASI FANINING PREDMETI VA BILISH USLUBLARI

- 1.1. Iqtisodiyot va uning bosh masalasi.
- 1.2. Iqtisodiyot nazariyasining fan sifatida shakllanishi.
- 1.3. Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti va vazifalari.
- 1.4. Iqtisodiy qonunlar va kategoriyalar.
- 1.5. Iqtisodiy hodisa va jarayonlarni ilmiy bilishning usullari.

Iqtisodiyot nazariyasini o‘rganish, iqtisodiy jarayonlarning tub mohiyatini to‘g‘ri tushunish ko‘p jihatdan uni o‘rganuvchilarning ma‘lum nazariy va uslubiy bilim bilan qurollanishiga bog‘liq. Shuning uchun ham mazkur mavzu insoniyat jamiyati taraqqiyotining asosi bo‘lgan iqtisodiyot tushunchasini, uning oldida turgan vazifalarni, uzoq davr davomida iqtisodiy bilimlarning shakllanishi va iqtisodiyot nazariyasi fanining vujudga kelishini qisqacha tavsiflash bilan boshlanadi. Iqtisodiyot nazariyasi fanidagi asosiy oqimlar va nazariyalarning umumiy bayoni qisqacha beriladi. Bu yerda iqtisodiyot va uning bosh masalasi, iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti, vazifalari va boshqa iqtisodiy fanlar ichida tutgan o‘rnini ko‘rsatib berish bilan birga iqtisodiy qonunlar va kategoriyalar hamda ularning amal qilish mexanizmini yoritib berishga alohida o‘rin beriladi. Shuningdek iqtisodiy jarayonlarni ilmiy bilish usullarining mazmunini ochib berishga hamda Mamlakatimiz Prezidenti Sh.Mirziyoyev ma‘ruzalarini va O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasini o‘rganishning ilmiy uslubiy ahamiyatiga alohida e‘tibor qaratiladi.

1.1. Iqtisodiyot va uning bosh masalasi.

Iqtisodiyot nazariyasi fani va uning qonun-qoidalarini bilish uchun, eng avvalo, iqtisodiyot va uning vazifalari to‘g‘risida tasavvurga ega bo‘lish lozim. Insoniyat hayoti va uning taraqqiyoti juda murakkab, ko‘p qirrali va g‘oyat chigal muammolarga bo‘ydir. Bu muammolar kishilarning moddiy ne‘matlar ishlab chiqarish, xizmatlar ko‘rsatish, fan, madaniyat, siyosat, mafkura, axloq, davlatni boshqarish sohalaridagi va nihoyat, oiladagi va boshqa faoliyat turlarining borgan sari ko‘payib, rivojlanib hamda ularning o‘zgarib borishi natijasida vujudga keladi. Uzoq davrlar davomida insoniyat fikrini band qilib kelgan ayrim masalalar bugungi kunda oddiy haqiqat va oson bilish mumkin bo‘lgan narsaga o‘xshab ko‘rinadi.

Xozirgi kunda hammaga ma‘lumki, insonlar yashashlari, siyosat, san‘at, adabiyot, fan, ma‘rifat, madaniyat hamda ta‘lim bilan shug‘ullanishlari uchun hayotiy ne‘matlarni iste‘mol qilishlari va kiyinishlari kerak. Shuning uchun har bir shaxs, o‘zining kundalik hayotida bir qancha muammolarga, ya‘ni hayotiy ehtiyojlari-kiyim-kechak, oziq-ovqat, uy-ro‘zg‘or buyumlariga ega bo‘lish, bilim olish kabi ehtiyojlar uchun zarur bo‘lgan pul daromadlarini qaerdan, nima hisobiga topish kerak degan muammolarga duch keladi.

Shu muammolarni yechish va o'z ehtiyojlarini qondirish maqsadida kishilar turli yo'nalishlarda, sohalarda faoliyat ko'rsatadilar. Demak, insonning turli faoliyatlari ichida eng asosiysi, insoniyatning yashashi va uning kamol topishini ta'minlaydigani moddiy va ma'naviy ne'matlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatishdan iborat bo'lgan iqtisodiy faoliyatdir.

Cheklangan iqtisodiy resurslardan unumli foydalanib, kishilarning yashashi, kamol topishi uchun zarur bo'lgan hayotiy vositalarni ishlab chiqarish va iste'molchilarga yetkazib berishga qaratilgan, bir-biri bilan bog'liqlikda amal qiladigan turli-tuman faoliyatlar yaxlit qilib, bir so'z bilan, iqtisodiy faoliyat deb ataladi.

Qadimda iqtisodiy faoliyatning asosiy shakli uy xo'jaligi doirasida ro'y bergan. Shuning uchun qadimgi grek olimlarining (Ksenofont, Platon, Aristotel) asarlarida iqtisodiyot-uy xo'jaligi va uni yuritish qonunlari deb tushuntirilgan. Arab leksikonida «iqtisod» tejamkorlik ma'nosida tushunilgan, chunki islom diniga oid adabiyotlarda tejamkorlikka alohida e'tibor berilgan. Lekin, hozirgi davrda iqtisodiyot keng ma'noni anglatib, faqatgina uy yoki individual xo'jalik yuritish yoki tejamkorlik ma'nosini anglatmaydi, balki iqtisodiyot-yirik xususiy xo'jalik, jamoa xo'jaligi, hissadorlik jamiyatlari, davlat xo'jaliklaridan, moliya va bank tizimlaridan, xo'jaliklararo, davlatlararo birlashmalar, korporatsiyalar, konsernlar, qo'shma korxonalar, davlatlar o'rtasidagi turli iqtisodiy munosabatlaridan iborat o'ta murakkab ijtimoiy tizimni anglatadi.

Buning ustiga barcha resurslarimiz-tabiiy boyliklar, malakali ishchi kuchlari, ishlab chiqarish vositalari, iste'mol tovarlari, pul mablag'lari va boshqa resurslarning barchasi cheklangan miqdordadir. Xattoki, ishlab chiqarishning bugungi darajasida insoniyat ixtiyoridagi turli tabiiy boyliklarning taxminan qancha vaqtga etishini oldindan bashorat qilish mumkin. Jumladan, insoniyat 2500 yilga kelib, barcha metall zaxiralarini sarflab bo'lishi bashorat qilinib, bunda temir rudasi 250 yilga, alyuminiy 570, mis 29, rux 23, qalayi 35, qo'rg'oshin 19 yilga etishi taxmin qilinmoqda. Amalda hozir yashayotgan avlod ham ishlab chiqarishda qo'rg'oshin, qalayi, rux, oltin, kumush, platina, nikel, volfram, misdan foydalanish muammosiga duch kelmoqda. Yaqin yuz yil ichida ishlab chiqarishni energoresurslar: neft, gaz, ko'mir bilan ta'minlash muammosi ham alohida muammo bo'lib qolishi ehtimoldan holi emas [65].

Buning ustiga barcha resurslarimiz-pul mablag'lari, tabiiy boyliklar, malakali ishchi kuchlari, ishlab chiqarish vositalari, iste'mol tovarlari hammasi cheklangan miqdordadir. Ushbu cheklangan iqtisodiy resurslardan oqilona foydalanib, aholining to'xtovsiz o'sib boruvchi ehtiyojlarini qondirish maqsadiga erishish, resurslar va mahsulotlarni to'g'ri taqsimlash yo'llarini topish iqtisodiyotning asosiy mazmunini tashkil etadi.

Iqtisodiyot qamrov darajasiga qarab turlicha bo'lishi mumkin: jahon iqtisodiyoti, mamlakat iqtisodiyoti, milliy iqtisodiyot, tarmoq iqtisodiyoti, funksional iqtisodiyot, mintaqa iqtisodiyoti; korxonalar yoki firma iqtisodiyoti, oila iqtisodiyoti. Ba'zan ularni yaxlitlashtirib, makroiqtisodiyot va mikroiqtisodiyot deb ataladi. Iqtisodiyotning bu turlari, darajalari, shakllari qanday bo'lishidan qat'iy nazar ularning hammasi bir maqsadga bo'ysungan: u ham bo'lsa insoniyatning yashashi,

ko'payishi va kamol topishi uchun shart-sharoit yaratib berish, turli xil hayotiy vositalarni yaratib, ularning ehtiyojlarini qondirib borishdan iboratdir. Shunday ekan, iqtisodiyot inson hayotining asosini, uning poydevorini tashkil etib, uning o'zi ham insonsiz, uning faoliyatisiz mavjud bo'lmaydi va mazmunga ham ega emas.

Inson tomonidan yaratilgan tovarlar va xizmatlarning, resurslarning harakati bo'yicha takror ishlab chiqarish quyidagi fazalar birligidan iboratdir:

1. Ishlab chiqarish jarayoni;
2. Ayirboshlash jarayoni;
3. Taqsimot jarayoni;
4. Iste'mol qilish jarayoni.

Bularning ichida eng asosiysi va boshlang'ichi ishlab chiqarish jarayonidir. Chunki hamma tovar va xizmatlar xuddi shu bosqichda yaratiladi. Agar ishlab chiqarilmasa, taqsimlanadigan, ayirboshlanadigan va nihoyat, iste'mol qilinadigan narsalar bo'lmaydi.

Ikkinchi muhim faza esa taqsimot jarayonidir. Bu bosqichda, eng avvalo, ishlab chiqarish vositalari, kapital va ishchi kuchi, tovar va xizmatlarning alohida turlari, ishlab chiqaruvchi tarmoqlar, sohalar, hududlar va nihoyat, korxonalar o'rtasida taqsimlanadi. Bundan tashqari, ishlab chiqarish natijasi bo'lgan tovar va xizmatlar, ularning pul holdagi ko'rinishi bo'lgan daromadlar ham taqsimlanadi. Taqsimot qancha adolatli va to'g'ri bo'lsa, ishlab chiqarishning yuksalishiga shuncha ijobiy ta'sir ko'rsatadi, uni rag'batlantiradi.

Ayirboshlash jarayoni-takror ishlab chiqarishning muhim fazasidir. Mehnat taqsimoti oqibatida ayrim guruh kishilar tovar va xizmatlarning ma'lum turlarini ishlab chiqarishga, yetkazib berishga, ayrim guruhlari esa boshqa turdagi tovarlarni ishlab chiqarish, yetkazib berish bo'yicha ixtisoslashadilar. Har bir tovar turini ishlab chiqaruvchi o'z tovarini sotib, o'ziga kerakli bo'lgan boshqa tovar yoki xizmatlarni sotib oladi. Natijada turli xil yo'nalishdagi ishlab chiqaruvchilar yoki xizmat ko'rsatuvchilar o'rtasida iqtisodiy aloqa-ayirboshlash, pul orqali oldi-sotdi jarayoni sodir bo'ladi.

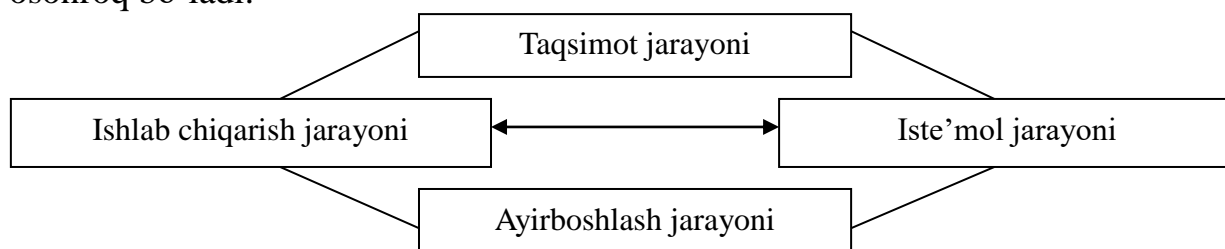
Iqtisodiyotda takror ishlab chiqarishning oxirgi fazasi iste'mol jarayonidir. Bu jarayonda tovarlar va xizmatlar turli kishilar, guruhlar tomonidan iste'mol qilinib, ularning ehtiyojlarini qondiradilar. Iste'mol ikki turda bo'ladi: ishlab chiqarish iste'moli va shaxsiy iste'mol. Ishlab chiqarish iste'molida ishlab chiqarish vositalari (kapital) va ishchi kuchidan foydalanilib, unumli iste'mol qilinadi. Shaxsiy iste'mol jarayonida esa iste'mol buyumlari pirovard foydalanilib, ular yo'qotiladi va o'rniga yana yangisini ishlab chiqarish zaruriyati vujudga keladi.

Iqtisodiyotning doimiy va bosh masalasi-ehtiyojlarning cheksizligi va iqtisodiy resurslarning cheklanganligidir.

Bu masalani to'g'ri tushunish uchun, eng avvalo, ehtiyoj nimaligini, uning turlarini bilish zarurdir.

Insonning yashashi va kamol topishi, umuman insoniyatning rivojlanishi uchun kerak bo'lgan hayotiy vositalarga bo'lgan zarurati iqtisodiyot nazariyasi fanida ehtiyoj deb ataladi.

Shunday qilib, tovar va xizmatlar, resurslar harakati doimo to‘xtovsiz takrorlanib turadigan jarayondir. Bu jarayonni ushbu (1.1.-rasm)da tushunish osonroq bo‘ladi.

1.1-rasm. Tovarlar, xizmatlar va resurslarning takror ishlab chiqarish jarayonlaridagi harakati.

Barcha hayotiy ehtiyojlar (iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, ma'naviy, siyosiy ehtiyojlar) ichida ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlar alohida o‘rin tutadi. Bu ehtiyojlar kishilarning yashashi, mehnat qilishi va hayot kechirishi uchun moddiy ne‘matlar hamda xizmatlarga zaruratdan iborat bo‘ladi. Shu jihatdan olganda ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlar moddiy va ma'naviy ehtiyojlarni o‘z ichiga oladi. Moddiy ehtiyojlar, bu avvalo, kishilarning o‘zlariga foydali bo‘lgan moddiy ne‘matlarni xarid qilish va foydalanishga bo‘lgan zaruratdir. Bular iste'mol uchun zarur bo‘lgan ko‘plab hayotiy predmetlarni (oziq-ovqat, kiyim-kechak, turar-joy) va zeb-ziynat buyumlarini (taqinchoq, atir-upa, engil avtomobil va h.k.) o‘z ichiga oladi.

Ma'naviy ehtiyojlar kishilarning bilim va dam olish, madaniy saviyasini oshirish, malaka-mahoratga ega bo‘lish, har xil xizmatlardan bahramand bo‘lish kabi moddiy ko‘rinishga ega bo‘lmagan ko‘plab hayotiy zarurlarni o‘z ichiga oladi.

Ehtiyojlar yakka tarzda va birgalikda qondirilishi mumkin. Bu esa ehtiyojning tabiatiga va uni qondiruvchi ob'ektlar xususiyatiga bog‘liq. Shunday buyum va xizmat turlari borki, ulardan faqat birgalikda foydalanish mumkin. Masalan, ta'lim olish binolari, kasalxonalar, dam olish joylaridan bahramand bo‘lish, sport o‘yinlari va ko‘ngilochar tomoshalarni birgalikda ko‘rish kabilar shular jumlasidandir.

Jamiyat ehtiyojlariga quyidagi bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi:

1. Jamiyatning iqtisodiy taraqqiyot darajasi;
2. Jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy tuzum;
3. Tabiiy-geografik sharoitlar;
4. Tarixiy-milliy an'analar va urf-odatlar;
5. Aholi sonining o‘sishi, uning tarkibidagi o‘zgarishlar;
6. Xalqaro, davlatlar, millatlar va mintaqalar o‘rtasidagi aloqalar.

Ijtimoiy-iqtisodiy, shu jumladan, moddiy ehtiyojlarni to‘liq qondirish mumkin emas. Jamiyatda har bir ma'lum davrda ko‘plab qondirilmagan ehtiyojlar bo‘ladi. Vaqt o‘tishi bilan yangi buyumlarning paydo bo‘lishi, keng reklamaning ta'siri va savdoning rag‘batlantirishi natijasida ehtiyojlar o‘zgaradi va ko‘payib boradi. Shunday ekan, jamiyatning, ya'ni uni tashkil qiluvchi shaxslar, muassasa va korxonalar ehtiyojlarining cheksizligi, ularning to‘xtovsiz yangilanib va o‘sib borishi tabiiy bo‘lib, uni o‘ziga xos qonun orqali ifodalash mumkin. Ehtiyojlarning miqdoran o‘sib, sifat jihatidan takomillashib borishi ehtiyojlarning o‘sib borishi

qonuni deyiladi. Bu qonun ishlab chiqarish bilan ehtiyojlar o'rtasidagi uzviy, to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlikni aks ettiradi.

Ehtiyojlarning o'zi ham bir-birini taqozo qiladi. Bir ehtiyoj o'z orqasidan boshqa bir ehtiyojni keltirib chiqaradi. Masalan, kompyuter texnikasiga ehtiyojning paydo bo'lishi, o'z navbatida uni ishlatishni o'rganish, unga xizmat ko'rsatish, dastur tuzish kabi ehtiyojlarni keltirib chiqaradi.

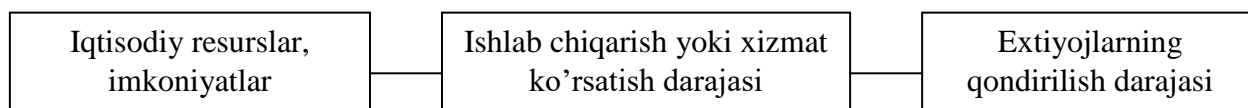
Ehtiyojlarning o'sib borishi, uni qondirish vositalari darajasi bilan chegaralanadi. Chunki ehtiyojlar cheksiz o'zgargani holda uni ta'minlash uchun kerak bo'ladigan iqtisodiy resurslar cheklangan bo'ladi. Iqtisodiy resurslar deganda tovar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlarida foydalanish mumkin bo'lgan barcha vosita va imkoniyatlar majmui tushuniladi.

Iqtisodiy resurslarni quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

1. Tabiiy resurslar (yer, yer osti boyliklari, suv, o'rmon va biologik resurslar);
2. Ishchi kuchi resurslari (kishilarning aqliy va jismoniy qobiliyatlari);
3. Kapital (foйда olish maqsadida ishlatiladigan binolar, stanoklar, mashinalar, asbob-uskunalar, inshootlar, qurilmalar, sotishga tayyor tovarlar, pul mablag'lari va boshqalar);
4. Tadbirkorlik qobiliyati (kishilarning ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlarini tashkil etish va boshqarish qobiliyatlari).

Iqtisodiy resurslarning ishlab chiqarish omillaridan farqi shundaki, ularga ishlab chiqarishda bevosita qatnashadigan ishchi kuchi, tabiiy resurslar va ishlab chiqarish vositalaridan tashqari hamma moddiy resurslar, tovar va pul zaxiralari ham kiradi.

Resurslarning cheklanganligi ehtiyojni qondirishning muhim yo'li bo'lgan ishlab chiqarish imkoniyatlarini ham cheklab qo'yadi. Bu imkoniyatlar darajasi doimo bir xil bo'lib turmaydi, balki yangi texnikalar va texnologiyalarning yaratilishi va ishga solinishi ishlab chiqarish imkoniyatlarini, uning chegaralarini kengaytirish imkonini beradi. Iqtisodiy resurslar, ishlab chiqarish va ehtiyojlarni qondirish darajasi o'rtasidagi doimiy va mustahkam aloqadorlikni quyidagicha ifodalash mumkin.

1.2-rasm. Iqtisodiy resurslar va ehtiyojlarning qondirilish darajasi o'rtasidagi bog'liqlik.

Cheklangan iqtisodiy resurslardan unumli foydalanib, ishlab chiqarish imkoniyatlarini va binobarin ehtiyojlarni qondirishning darajasini oshirish zarurligi iqtisodiyot oldiga quyidagi muammolarni qo'yadi:

1. Ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning optimal variantlarini (eng zarur va tejamli turlarini) tanlab olish va resurslarni ko'proq ishlab chiqarishga jalb qilish;
2. Mavjud resurslarning har bir birligidan tejab-tergab, samarali foydalanish;

3. Fan-texnika yutuqlarini va yangi texnologiyalarni joriy qilib, yangi energiya, material, xom-ashyo turlari, ularning manbalarini topib, foydalanishga jalb qilish, resurslar unumdorligining oshishiga erishish.

Bu muammolarni hal qilish zaruriyati kishilardan chuqur iqtisodiy bilimlarga ega bo'lishni taqozo qiladi.

1.2. Iqtisodiyot nazariyasining fan sifatida shakllanishi.

Iqtisodiy hayot sirlarini bilish va shu yo'ldagi faoliyatning asosiy yo'nalishlarini aniqlashga intilish juda qadim zamonlardan mavjud bo'lib, bu intilish iqtisodiy faoliyatni tartibga solish, uni kishilarga kerak bo'lgan tomonga yo'naltirishga ijobiy ta'sir etish zaruriyatidan kelib chiqqan.

Iqtisodiyotga oid bilimlar antik dunyoning ko'zga ko'ringan olimlari Ksenofont, Platon, Aristotel asarlarida, shunigdek qadimgi Misr, Xitoy, Hindiston va Markaziy Osiyo olimlarining asarlarida qarab chiqilgan edi.

Biz uzoqqa bormasdan ming yillar osha bizga etib kelgan Qur'oni Karimni, hadislarni, Qobusnomani, Ibn Xaldun asarlarini, bobolarimiz Abu Ali Ibn Sino, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayxon Beruniy, Alisher Navoiy, Mirzo Ulug'bek asarlarini o'qir ekanmiz, ularda insonning yashashi uchun tabiat ehsonlari etarli emasligi, ijodiy mehnat qilish kerakligi qayta-qayta uqtirilganligiga yana bir karra amin bo'lamiz. Jumladan, arab mutafakkiri Ibn Xaldun Abduraxmon Abu Zayd (1332-1406) ning iqtisodiyot bilimlarini rivojlantirishdagi hissasi juda kattadir. Uning 1370 yilda yozilgan «Kitob-ul-ibar» («Ibratli misollar kitobi») asarida dunyoda birinchi bo'lib tovarning ikki xil xususiyatini-iste'mol qiymati va qiymat tushunchalarini, oddiy va murakkab mehnatni, zaruriy va qo'shimcha mehnat hamda zaruriy va qo'shimcha mahsulot tushunchalarini ajrata bildi. Shuningdek, tovarlarni ayirboshlash jarayonida, ular bir-biriga taqqoslanganda mehnatni tenglashtirish shaklida yuzaga chiqishi, ya'ni tovarda gavdalangan mehnatning va uning nafliligini hisobga olinishi ham ta'kidlangan [37].

Alisher Navoiyning iqtisodiy masalalarga oid g'oyalari 1482 yilda yozilgan «Vaqfiya» va 1500 yilda yozilgan «Mahbub-ul-qulub» asarlarida bayon etilgan. U kishi mahsulotni uch qismga bo'lib, birinchi qismini ketgan xarajatga, ikkinchi qismini o'zining va oilasining ehtiyojlariga, uchinchi qismini esa aholining ijtimoiy manfaatlari uchun sarflashga chaqiradi. Bundan tashqari mahsulotni yaratishda mehnatning ro'liga va ishlab chiqarish vositalarining ishtirokiga alohida e'tibor beradi. Shu bilan birga boylikni halol mehnat bilan topish, to'plash va foydalanish zarurligini ta'kidlaydi [37].

Lekin Aristoteldan boshlab butun dunyoning, jumladan O'rta Osiyoning ko'pgina olimlari iqtisodiyotni izchil o'rganish asosida uning ko'pgina qonun-qoidalarini, tushunchalarini yoritib bergan bo'lsalar ham, hali iqtisodiyot nazariyasi fan sifatida shakllanmagan edi.

Iqtisodiyot nazariyasi mustaqil fan sifatida ko'pgina mamlakatlarda milliy bozor shakllangan va jahon bozori vujudga kelayotgan davrlarda «siyosiy iqtisod» nomi bilan shakllana boshladi.

Siyosiy iqtisod grekcha so'zdan olingan bo'lib «politikos»-ijtimoiy, «oykos» - uy, uy xo'jaligi, «nomos»-qonun degani. Ya'ni uy yoki ijtimoiy xo'jalik qonunlari

ma'nosini beradi. 1575-1621 yillarda yashab, ijod qilgan fransuz iqtisodchisi Antuan Monkreten birinchi marta 1615 yilda «Siyosiy iqtisod traktati» nomli kichik ilmiy asar yozib, bu fanni mamlakat miqyosida iqtisodiyotni boshqarish fani sifatida asosladi. Keyinchalik klassik iqtisodchilar bu fikrni tasdiqlab, siyosiy iqtisod keng ma'noda moddiy hayotiy vositalarni ishlab chiqarish va ayirboshlashni boshqaruvchi qonunlar to'g'risidagi fandır, deb yozgan edilar.

Iqtisodiyot nazariyasi fani shakllanishi jarayonida bir qancha g'oyaviy oqimlar, maktablar vujudga kelgan. Ular jamiyat boyligining manbai nima, u qaerda va qanday qilib ko'payadi, degan savollarga javob topishga urinishgan. Bunday iqtisodiy oqimlardan dastlabkisi merkantilizm deb atalgan. Bu oqim tarafdorlari odamlarning, jamiyatning boyligi puldan, oltindan iborat, boyluk savdoda, asosan tashqi savdoda-muomala jarayonida paydo bo'ladi, ko'payadi, savdoda band bo'lgan mehnat unumli mehnat, boshqa mehnatlar esa unumsizdir, deb tushuntirib keldilar. Keyinchalik ayirboshlash, ya'ni savdo jarayonida hech qanday boyluk yaratilmasligi, qiymatning ko'paymasligi ma'lum bo'lib qoldi. Faqat ayirboshlashning ekvivalentlik tartibi, ya'ni teng mehnatga teng boyluk muvozanati buzilgan taqdirda boyluk birovlar foydasiga qayta taqsimlanadi, natijada kimdir boyib, kimdir xonavayron bo'lib boradi. Merkantilistlar iqtisodiyot nazariyasining asosiy vazifasi davlatning iqtisodiy siyosatiga amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat deb ta'kidladilar. Ularning fikricha, iqtisodiyotda ijobiy savdo balansiga erishilishi uchun davlat iqtisodiyotga faol aralashishi, ya'ni milliy ishlab chiqarish va savdoni o'z panohiga olishi zarur deb hisoblaydi.

Keyingi oqim fiziokratlar deb atalgan. Ular merkantilistlardan farqli o'laroq, boyluk qishloq xo'jaligida yaratiladi va ko'payadi, degan g'oyani olg'a surdilar. Ularning vakili bo'lgan F.Kene mashhur «Iqtisodiy jadval» asarini (1758) yozdi va unda fiziokratizm maktabi asoslarini yaratdi. Uning nazariy va siyosiy dasturini ta'riflab berdi. Bu asarda F.Kene almashuvning ekvivalentlik ta'limotini ilgari surdi. Uning fikricha almashuv yoki savdo boyluk yaratmaydi, almashuv jarayonida teng miqdorli qiymatlarning almashuvi ro'y beradi, tovarlarning qiymati bozorga kirmasdan oldin mavjud bo'ladi. F.Kening ta'limotida sof mahsulot nazariyasi markaziy o'rin egallaydi. Uning fikricha, yalpi ijtimoiy mahsulot va ishlab chiqarish xarajatlari o'rtasidagi farq sof mahsulot hisoblangan. F.Kene sof mahsulot bilan qo'shimcha qiymatni chalkashtirib, ikkalasini aynan bir narsa deb tushunadi. U qo'shimcha qiymat dehqonlarning qo'shimcha mehnati samarasi sifatida yuzaga keladi deb izohlaydi, ayrim joylarda esa qo'shimcha qiymatni tabiatning sof hadyasi deb qarab, uni yaratishda tabiat ham ishtirok etadi, deb tushuntiradi [37]. Bu yerda u o'zi bilmagan holda qiymat bilan naflilik (iste'mol qiymat)ning farqiga bora olmaganligini ifoda etadi. F.Kene ta'limotini A.Tyurgo, Dyupon de Nemur va boshqalar davom ettirdi. Fiziokratlarning ta'limoti bo'yicha qishloq xo'jaligida band bo'lgan mehnat birdan-bir unumli mehnat deb hisoblanib, boshqa sohalaridagi mehnat esa unumsiz mehnat deb hisoblangan.

Keyinchalik iqtisodiyot fanining klassik maktabi namoyondalari bo'lmish A.Smit, U.Petti, D.Rikardo kabi atoqli iqtisodchi olimlar boyluk faqatgina qishloq xo'jaligidagina emas, balki shu bilan birga sanoat, transport, qurilish va boshqa

xizmat ko'rsatish sohalarida ham yaratilishini isbotlab berdilar va hamma boylikning onasi er, otasi mehnat, degan qat'iy ilmiy xulosaga keldilar. Shuni aytish kerakki, A.Smitning «ko'rinmas qo'l» printsipli hozirgi kunda juda ko'p tilga olinmoqda. U o'zining «Xalqlar boyligining tabiati va sabablari to'g'risida tadqiqot» (1776) degan kitobida insonni faollashtiradigan asosiy rag'bat xususiy manfaatdir deb ko'rsatadi [46]. Inson o'z xususiy manfaatini amalga oshirishga, ya'ni foyda olishga intilib, mehnat taqsimoti sharoitida qandaydir tovar yoki xizmat turini yaratadi, boshqalarga yetkazib beradi, o'z kapitalini ko'paytiradi va shu intilishda o'zi bilmagan holda jamiyat taraqqiyotiga hissa qo'shadi deb tushuntiradi. U kapital, mehnat, tovar, ishchi kuchi va boshqa resurslarning erkin harakatini ta'minlash prinsipini ilgari suradi. Ushbu maktabning «klassik» deb nom olishiga ularning quyidagi yutuqlari sabab bo'ldi.

Birinchi, A.Smit va D.Rikardo iqtisodiyotni o'rganishga ilmiy yondashuv beradigan tadqiqot usullarini ishlab chiqdi va muvafaqqiyatli qo'lladilar. Aynan ana shu usullar yordamida ular merkantilistlarning boylikning manbasi savdo degan g'oyasini asossiz ekanligini isbotlashdi.

Ikkinchi, iqtisodiyot to'g'risidagi barcha yig'ilgan bilimlarni klassik maktab namoyondalari ma'lum bir ilmiy tizimga keltirdilar. Bu narsaga ular birinchi bo'lib iqtisodiy ne'matlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol o'rtasidagi tizimli aloqani tadqiq etgani sabab bo'ldi.

Uchinchi, ingliz klassiklari xo'jalik hodisalarining ko'zga ko'ringan tomonlarini tadqiq qilish bilan cheklanib qolmadilar. Ular ushbu hodisalarning mohiyatini, ular o'rtasidagi sabab-oqibatli aloqadorlikni aniqladilar, shuningdek kapitalistik iqtisodiyot qonunlarini ochdilar.

Iqtisodiyot nazariyasi fanining rivojlanishida Sismondining ham muhim hissasi bordir. U kapitalistik iqtisodiy mexanizmni tanqid qilib, siyosiy iqtisod inson baxti yo'lida sotsial mexanizmni takomillashtirishga qaratilgan fan bo'lmog'i lozim deb ko'rsatadi. Kapitalizmning iqtisodiy tuzumini tanqid qilish bilan bir qatorda undan ko'ra progressiv bo'lgan jamiyat qurish g'oyasi Sen-Simon, Sharl Fure, Robert Ouen kabi sotsial utopistlar tomonidan ilgari surilgan edi. Ular xususiy mulkni qattiq tanqid qilib, uni tugatish tarafdori edilar.

Ulardan keyin marksizm deb nomlangan nazariy yo'nalish o'zlarining nazariyasida jamiyat taraqqiyotiga tabiiy-tarixiy jarayon deb qarab, ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar, ularning iqtisodiy tuzumi, tarkibiy qismlari, vujudga kelish, rivojlanish va boshqasi bilan almashish sabablari to'g'risidagi ta'limotni hamda qo'shimcha qiymat nazariyasini yaratdilar.

XIX asrning oxirgi choragidan iqtisodiyot nazariyasining yangi yo'nalishi «Ekonomiks» vujudga kela boshladi. Avvalo, aytib o'tish kerak, mazkur yo'nalish klassik ilmiy yo'nalishning asosiy belgilariga ega edi. Birinchi, ushbu yo'nalish tadqiqotchilari iqtisodiyotni tadqiq etishda bilish usullarining keng doirasiga tayanishadi. Ular birinchi bo'lib xo'jalik jarayonlarining miqdoran o'zaro bog'liqliklarini aniqlashda matematik usullardan, iqtisodiy psixologiya usullaridan foydalanishdi. Ikkinchi «Ekonomiks» vakillari iqtisodiyot nazariyasining predmeti sifatida insonlar o'rtasidagi tashkiliy-iqtisodiy munosabatlarni qarashdi

(klassiklarda ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar). Ne'matlar doiraviy aylanishida asosiy va belgilovchi bo'lib bozorga oid ayirboshlash bitimlari tan olindi.

Iqtisodchi olim Galbraith G. aytganidek «Ekonomiks bozor iqtisodiyoti mikro va makro tahlillarining tor chegaralarida qolishi natijasida yirik fan tizimiga aylanadi» [52]. Birinchi marotaba 1902 yili «Ekonomiks» fanini A.Marshall Kembridj universitetida o'z ma'ruzalarida o'qishni boshladi va undan avval 1890 yili A.Marshallning (1842-1924) «Ekonomiks printsiplari» nomli kitobi nashr etilgan edi [50]. Shuningdek 1948 yili P.Samuelsonning mashhur darsliklaridan biri «Ekonomiks» nashr etildi. Muallif ushbu darslikda shuni ta'kidlab o'tadi «Iqtisodiyot nazariyasi ijtimoiy, iqtisodiy uy xo'jaliklari, korxonalar (korporativ) boshqaruv kabi fanlar bilan uzviy bog'liq» [50].

Iqtisodiyot nazariyasi predmetining yangicha talqini xo'jalik yuritishning bozor tizimi to'g'risidagi marjinalizm deb atalgan butun bir ta'limotga olib keldi. U inglizcha so'zdan olingan bo'lib, oxirgi, qo'shilgan degan ma'noni beradi. Uning asoschilari Avstriya iqtisodiy maktabining namoyondalari Karl Menger, Fridrix fon Vizer, Bem-Baverk va boshqalar bo'lib, ular tomonidan qo'shilgan tovar nafliligining, qo'shilgan mehnat yoki resurs unumdorligining pasayib borish qonuni degan nazariyalar ishlab chiqildi. Marjinalizm nazariyasi aniq olingan tovarga bo'lgan talab va uning narxi o'rtasidagi bog'liqlik va o'zaro ta'sirini tahlil qilishda keng qo'llanildi.

Iqtisodiyot nazariyasining yangi yo'nalishi neoklassik, ya'ni yangi klassik deb nom oldi. Bu nazariyaning yirik namoyondalaridan biri A.Marshall bo'lib, u iqtisodiy jarayonning funksional bog'lanishi va funksional nisbatlarini ishlab chiqishga harakat qildi, bozor muvozanatini va narxni aniqlovchi omillar talab va taklifdan iborat deb qaradi. Bu nazariy yo'nalishning namoyondalaridan biri shveysariyalik iqtisodchi Leon Valras bo'lib, u umumiy iqtisodiy muvozanat modelining nusxasini ishlab chiqishga harakat qildi.

Avstriya iqtisodiy maktabining namoyondasi Y.Shumpeter 1912 yilda yozgan «Iqtisodiy taraqqiyot nazariyasi» deb atalgan kitobida iqtisodiy tizimlar o'zgarishining ichki kuchlarini, ularning ichki mazmunini va turtki beruvchi kuchini ko'rsatishga harakat qildi va u iqtisodiyotni harakatga keltiruvchi asosiy kuch tadbirkorlik degan xulosaga keldi.

1936 yilda ingliz iqtisodchisi Jon Meynard Keyns o'zining «Bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi» degan kitobida makroiqtisodiy ko'rsatkichlar: milliy daromad, kapital xarajatlar, iste'mol va jamg'arishning o'zaro bog'liqligini tahlil qilib, investitsiya va iste'molning eng maqsadga muvofiq tarzda tashkil topishi iqtisodiy taraqqiyotning muhim omili deb ko'rsatadi [44]. Keyns ta'limoti, ya'ni keynschilik maktabi ta'sirida iqtisodiyotda makroiqtisodiy tahlil yo'lga qo'yildi. U davlatning iqtisodiyotni boshqarishda faol qatnashishi zarurligini isbotladi.

Hozirgi zamon iqtisodiyot nazariyasining muhim yo'nalishlaridan biri monetarizm deb ataladi. Agar Keyns nazariyasining ishlab chiqilishida markaziy muammo ishsizlik bo'lgan bo'lsa, monetarizm nazariyasining asosiy muammosi ishlab chiqarish hajmining pasayib borish sharoitida inflyatsiyaning vujudga kelishidir. Ushbu holat stagflyasiya degan nom oldi. Monetarizm maktabining

asoschisi Milton Fridmen bo'lib, uning iqtisodiyot nazariyasiga qo'shgan hissasi pul nazariyasini yangi mazmun bilan boyitdi. Monetaristlar tovar ishlab chiqarish jarayoniga pulning qayta ta'sir etish mexanizmini, pul dastaklari va monetar siyosatning iqtisodiyotni rivojlanishiga ta'sirini chuqur tadqiq etishdi. Monetarizm pul-kredit dastaklari yordamida iqtisodiyotni tartibga solishda o'ziga xos yondashuvni vujudga keltirgan nazariyadir.

Hozirgi vaqtda marjinalizm, monetarizm, keynschilik va boshqa qator yo'nalishdagi iqtisodiy nazariyalar yig'indisi «Ekonomiks» nomli kitobda mujassamlashgan bo'lib, bu AQSH, Angliya va boshqa qator mamlakatlarda darslik sifatida o'tiladi. Rus tiliga tarjima qilinib, bizga ma'lum bo'lgan P.Samuelsan, R.Makkonnell va L.Bryularning kitoblari uning namunalaridir [39, 40].

Hozirgi vaqtda bu yo'nalishdagi fan bizda va boshqa qator MDH mamlakatlarida «Iqtisodiyot nazariyasi» deb atala boshladi.

«Iqtisodiyot nazariyasi» fan sifatida shakllanguncha bosib o'tgan yo'l va unda vujudga kelgan g'oyalar, oqimlar juda murakkab, ko'pincha bir-biriga zid va qarama-qarshidir. Shu bilan birga aytishimiz kerakki, hech qaysi iqtisodiy maktabning nazariyalari mutlaq va doimiy haqiqat kursisiga egalik qila olmaydi. Har bir maktab ma'lum darajada muammolarga bir tomonlama yondashganligini yoki bo'lmasa ba'zi bir nazariy savollarni yoritishda anglashilmovchilikka yo'l qo'yganligi bilan ajralib turadi, sababi barcha nazariy oqimlar qaysidir ijtimoiy guruh manfaatlari nuqtai nazaridan va o'sha davr real holatidan kelib chiqqanlar. Shunday bo'lsada, ular bir-birini to'ldiradi, iqtisodiy jarayonlar va hodisalarning ichki ziddiyatlarini, qonunlarini ma'lum darajada umumlashtirib ifodalaydi. Demak, jamiyat alohida bir nazariya asiri bo'lib qolmasligi kerak, uning rivojlanishi umummilliy manfaatlar bilan yo'naltirilishi zarur.

1.3. Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti va vazifalari.

Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmetini aniqlashga oid masalaning echimi juda murakkab bo'lib, bu haqda o'tmishda ham, hozir ham turli olimlar har xil fikrlar bildirib kelmoqdalar.

Aristotel bu fanni uy xo'jaligini boshqarish qonunlari to'g'risidagi fan deb qaragan bo'lsa, merkantilistlar, fiziokratlar va ingliz klassik iqtisodiy maktabi vakillari unga boylik to'g'risidagi, uning manbalari va ko'paytirish yo'llari, boylikni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish to'g'risidagi fan deb qaradilar. Keyingi paytda mazkur fanni xalq xo'jaligi, ijtimoiy xo'jalik to'g'risidagi fan deb ham hisoblamoqdalar. Ayrimlar iqtisodiyot nazariyasi fanini moddiy hayotiy vositalarni ishlab chiqarish va ayirboshlashni boshqarish qonunlari to'g'risidagi fan deb ko'rsatadilar. A.Marshall esa iqtisodiyot nazariyasi (siyosiy iqtisod) fanining predmeti insoniyat, jamiyatning me'yoridagi hayotiy faoliyatini tadqiq qilishdan iborat, deb yozadi.

Iqtisodiyot nazariyasi fani siyosiy iqtisod nomi bilan yuritilgan davrda qator darsliklarda va ayrim asarlarda uning predmeti moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish jarayonida kishilar o'rtasida sodir bo'ladigan munosabatlarni o'rganishdan iborat, deb ko'rsatilgan edi.

AQSH va boshqa ba'zi bir mamlakatlardan kirib kelgan «Ekonomiks» darsliklarida bu fanning predmeti kishilarning moddiy ehtiyojlarini to'laroq qondirish maqsadida cheklangan resurslardan samarali foydalanish muammolarini tahlil qilish, kishilarning iqtisodiy hulq-atvorini o'rganishdan iborat, deb ko'rsatilgan.

Shuningdek bir qator iqtisodchi olimlar iqtisodiyot nazariyasi darsliklarida bu fanning predmeti bo'yicha bir-biriga yaqin bo'lgan ta'riflar berib o'tganlar, shu jumladan M.N.Chepurin, E.A.Kiseleva «Iqtisodiyot nazariyasi kishilarning iqtisodiy xatti-harakatini, ya'ni ularning moddiy va nomoddiy ne'matlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish bilan bog'liq harakatlarini o'rganadi», S.S.Nosova «Ishlab chiqaruvchi kuchlarning erishilgan darajasi asosida moddiy ne'mat va xizmatlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish bo'yicha kishilar o'rtasida vujudga keluvchi ishlab chiqarish munosabatlarining yig'indisi», G.P.Juravleva, V.I. Vidyapin «Umumiy iqtisodiyot nazariyasi ijtimoiy fan bo'lib, u cheklangan resurslar sharoitida ehtiyojlarni qondirish maqsadida moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish, ayirboshlash, taqsimlash va iste'mol qilish jarayonlarida kishilar va guruhlarining xatti-harakatini o'rganadi», V.D.Kamayev «Boylik va resurslarning cheklanganligi, ulardan samarali foydalanish bilan yaxlit holdagi ishlab chiqarish munosabatlari tizimini, ishlab chiqaruvchi hamda iste'molchi sifatidagi insonning xatti-harakatini o'rganadi», D.D.Moskvin «Ishlab chiqarish munosabatlarini va ularning ishlab chiqarish kuchlari bilan o'zaro ta'sirini o'rganadi», E.F.Borisov «Ne'matlar va xizmatlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilishda tarkib topuvchi kishilar o'rtasidagi munosabatlarni o'rganadi»

Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti to'g'risida bildirilgan barcha fikrlardan ko'rinib turibdiki, siyosiy iqtisodga doir darslik va boshqa kitoblarda ishlab chiqarish jarayonida kishilar o'rtasida sodir bo'ladigan munosabatlarni o'rganishga alohida e'tibor berilgan bo'lsa, «Ekonomiks»da va bozor iqtisodiyotiga doir Rossiyada chiqarilgan darsliklarning ko'pchiligida asosan kishilarning resurslarga, moddiy ashyo va buyumlarga bo'lgan munosabatini, xatti-harakatini o'rganishga, cheklangan iqtisodiy resurslardan unumli foydalanishlariga alohida e'tibor berilgan.

Bizning fikrimizcha, iqtisodiyot nazariyasi fani masalaning u tomonini ham, bu tomonini ham chetda qoldirmasligi, masalaga bir tomonlama yondashuvga yo'l qo'ymasligi lozim. Chunki har qanday mehnat, har qanday ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, eng avvalo, tabiat ashyolari, moddiy vositalar, pul mablag'lari orqali amalga oshiriladi va ulardan foydalaniladi. Shuning uchun mavjud resurslarga, ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarga, ulardan unumli foydalanishga bo'lgan munosabat, ishlab chiqarish omillarining o'zaro bog'liqligi va bir-biriga ta'sirida o'rganilishi lozim. Boshqa tarafdin, hech qanday mehnat yoki ishlab chiqarish alohida olingan kishi yoki guruh tomonidan, boshqalar bilan aloqalarsiz, munosabatlarsiz amalga oshirilmaydi. Ular ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonida bir-birlari bilan albatta o'zaro munosabatda bo'ladilar va shu munosabatga qarab harakat qiladilar, o'z xulq-atvorlarini, xatti-harakatlarini belgilaydilar.

Mana shularni hisobga olib, iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti-iqtisodiy resurslar cheklangan sharoitda jamiyatning cheksiz ehtiyojlarini qondirish maqsadida moddiy ne'matlarni va xizmatlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlarni, ijtimoiy xo'jalikni samarali yuritish qonun-qoidalarini o'rganishdan iborat, deb aytish mumkin.

Iqtisodiyot nazariyasi fanining maqsadi va vazifasini ikki tomonlama, ya'ni ham amaliy va ham nazariy tomonlarini tushuntirish mumkin. Aksariyat hozirgi zamon iqtisodiy adabiyotlarida iqtisodiyot nazariyasining to'rtta asosiy vazifasi ajratib ko'rsatiladi:

1. Bilish vazifasi-har qanday fan kabi iqtisodiyot nazariyasi ham fundamental ahamiyatga ega: jamiyatda insonlarning tabiat ashyolari, boshqa moddiy ashyolar hamda o'zaro bir-birlari bilan aloqalarida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlarni tadqiq etib, bizni o'rab turgan olam to'g'risidagi fikrlarimizni kengaytiradi;

2. Amaliy vazifa-amaliy iqtisodiyotning asosiy maqsadi cheklangan resurslardan unumli foydalanib iqtisodiy o'sishni ta'minlash va shu asosda o'sib boruvchi ehtiyojlarni qondira borishdan iborat. Shu maqsaddan kelib chiqib, cheklangan turli xil resurslarning har bir birligi evaziga ko'proq tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatishni ta'minlash, har bir faoliyat turi bo'yicha xarajatlar miqdori bilan erishilgan samara, ya'ni tovar va xizmatlar miqdorini taqqoslash, resurslardan unumliroq foydalanish yo'llarini topishdan iboratdir;

3. Uslubiy vazifasi-iqtisodiyot nazariyasi fanining o'zi, tahlili va uning tamoyillari, olingan xulosalar, tadqiq etilayotgan iqtisodiy qonunlar boshqa ijtimoiy va tarmoq fanlari uchun uslubiy asos bo'lib xizmat qiladi;

4. G'oyaviy-tarbiyaviy vazifasi-ushbu vazifa shundan iboratki, uning yordamida talabalar, mutaxassislar va iqtisodiyot ilmi o'rganuvchilarning ilmiy dunyoqarashini shakllantiradi, milliy istiqloq g'oyasini talaba yoshlar ongiga singdiradi, ularni millat manfaatlarini yo'lida iqtisodiyotni rivojlantirish, milliy mahsulotni ko'paytirish, milliy pul qadrini oshirish, milliy tovarlarni jahon miqyosida bozorgir bo'lishini ta'minlash, mamlakat aholisining turmush darajasini ko'tarish ruhida tarbiyalaydi. Iqtisodiyot nazariyasi talaba yoshlarga moddiy ne'matlarning inson mehnatining mahsuli ekanligini tushuntirib, ularni mehnat hamda cheklangan resurslarni tejash ruhida tarbiyalaydi.

1.4. Iqtisodiy qonunlar va kategoriyalar.

Iqtisodiyot nazariyasi fani iqtisodiy munosabatlarda amal qiladigan iqtisodiy qonunlarni ham o'rganadi.

Iqtisodiy qonunlar iqtisodiy hayotning turli tomonlari, iqtisodiy hodisa va jarayonlar o'rtasidagi doimiy, takrorlanib turadigan, barqaror sabab-oqibat aloqalarini, ularning o'zaro bog'liqligini ifodalaydi.

Iqtisodiy qonunlar ob'yektiv xususiyatga ega bo'lib, ularning kelib chiqishi, amal qilishi, rivojlanishi va barham topishi alohida kishilarning ongiga, ularning hohish-irodasiga bog'liq emas.

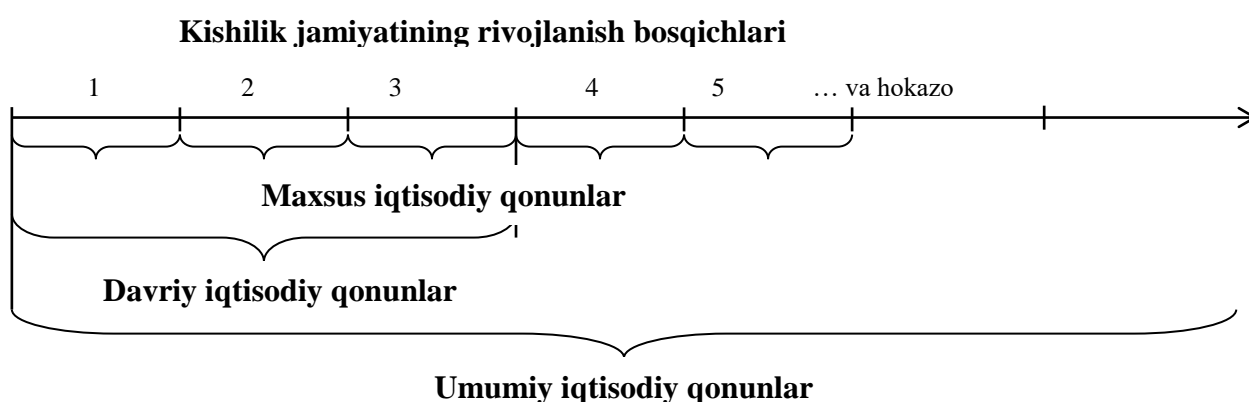
«Iqtisodiyot nazariyasi» fani iqtisodiy qonunlarni quyidagi guruhlarga turkumlaydi:

1. Umumiy iqtisodiy qonunlar-kishilik jamiyati rivojlanishining barcha bosqichlarida amal qiladi. Masalan, vaqtni tejash qonuni, ehtiyojlarning tez o‘tib borish qonuni, takror ishlab chiqarish qonuni, ishlab chiqarish munosabatlarining ishlab chiqaruvchi kuchlar xususiyati va rivojlanish darajasi mos kelishi qonuni va boshqalar.

2. Davriy iqtisodiy qonunlar-insoniyat jamiyati taraqqiyotining ma’lum bosqichlarida amal qiladi. Masalan, talab qonuni, taklif qonuni va qiymat qonuni.

3. Maxsus iqtisodiy qonunlar-alohida olingan iqtisodiy tizim sharoitida amal qiladi. Masalan, qo‘shimcha qiymat qonuni.

Iqtisodiy qonunlarning yuqorida sanab o‘tilgan guruhlarini bir-biridan farqlash uchun quyidagi shartli rasmdan foydalanamiz (1.3-rasm).

1.3-rasm. Iqtisodiy qonunlarning turkumlanishi.

Rasmdan ko‘rinadiki, kishilik jamiyatining rivojlanishi bir necha bosqichlarni bosib o‘tib, ular 1, 2, 3,...va h.k. tartibida belgilangan. Yuqorida ta’kidlanganidek, maxsus iqtisodiy qonunlar bu bosqichlarning har biri uchun alohida tarzda amal qilib, ular mazmunan bir-biridan farqlanadi. Davriy iqtisodiy qonunlar esa taraqqiyotining bir necha bosqichi uchun tegishli bo‘ladi va ularda amal qiladi. Umumiy iqtisodiy qonunlar kishilik jamiyati taraqqiyotining barcha bosqichlarini qamrab olib, ularning har birida to‘liq amal qiladi.

Iqtisodiy qonunlar bilan bir qatorda iqtisodiyot nazariyasi fani iqtisodiy jarayonlarining alohida tomonlarini tavsiflaydigan iqtisodiy kategoriyalarni va ilmiy tushunchalarni ham ta’riflab, ularning mazmunini ochib beradi.

Iqtisodiy kategoriyalar-doimo takrorlanib turadigan, iqtisodiy jarayonlar va real hodisalarning ayrim tomonlarini ifoda etuvchi ilmiy-nazariy tushunchadir. Iqtisodiy kategoriyalar va ilmiy tushunchalar kishilar tomonidan o‘ylab topilmagan balki, real iqtisodiy hodisalarni ifoda etadigan ilmiy tushuncha bo‘lib, ilmiy fikrlash mahsulidir. Masalan, bozor, kapital, ishchi kuchi, iqtisodiy muvozanat, moliya, kredit va boshqalar shular jumlasidandir. Iqtisodiy qonunlar bilan iqtisodiy kategoriyalarning farqi shundaki, birinchisi iqtisodiyotning turli bo‘g‘inlari, sohalari, bo‘laklari orasidagi bog‘liqlikni, ularning biri o‘zgarsa, albatta ikkinchisi ham o‘zgarishi mumkinligini ko‘rsatadi. Iqtisodiy kategoriya-ilmiy tushunchalar esa, iqtisodiy hodisalarning bir tomonini, uning mazmunini ifoda etadi. Masalan,

narx, talab degan tushunchalar orqali biz eng avvalo bu tushunchalarning iqtisodiy mazmunini tushunib olamiz. Talab qonuni orqali esa, talab hajmi bilan narx o'rtasidagi aloqadorlikni bilib olamiz.

Umuman olganda, iqtisodiy qonunlar va kategoriyalar bir-birlari bilan bog'liq bo'lib, ular bir-birini to'ldiradi. Ular birgalikda iqtisodiy taraqqiyot jarayonlarini aks ettiradi.

1.5. Iqtisodiy hodisa va jarayonlarni ilmiy bilishning usullari.

Haqiqiy fanning amalda vujudga kelishi faqatgina tadqiqot predmetining shakllanishi bilan emas, shu bilan birga uning uslubiyatining qaror topishi, takomillashib borishi bilan ham bog'liqdir.

Uslubiyat-bu ilmiy bilishning tamoyillari tizimi, yo'llari, qonun-qoidalar va aniq hadislaridir. Bu ob'yektiv reallikni bilish dialektikasi, mantiqi va nazariyasini o'z ichiga oluvchi bir butun ta'limotdir. Uslubiyat umumilmiy tavsifga ega, lekin har bir fan o'zining predmetidan kelib chiqib, o'zining ilmiy bilish usullariga ega bo'ladi. Shuning uchun uslubiyat umumilmiy va ayni vaqtda xususiy bo'ladi.

Dialektik usul qoidalarini ilmiy bilishning umumiy usuli bo'lib xizmat qiladi. Iqtisodiyot nazariyasida qo'llaniladigan bu tamoyillar quyidagilardir:

1. Iqtisodiyot bir-biri bilan aloqada, chambarchas bog'liqlikda, ziddiyatda, o'zaro ta'sir qilib turadigan turli bo'g'inlardan, bo'laklardan iborat yaxlit bir jarayonki, u doimo harakatda, rivojlanishda, mazmun va shakl jihatdan o'zgarib turadigan ichki va tashqi hodisalar bilan aloqada bo'ladi.

2. Iqtisodiy jarayonning har bir bo'lagini alohida olib, uning o'ziga xos xususiyatlarini, kelib chiqish va yo'q bo'lish sabablari va oqibatlarini, uning ijobiy va salbiy jihatlarini, ichki va tashqi aloqadorlik va bog'liqlik tomonlarini zamon va makonda o'rganish.

3. Iqtisodiy jarayonlarni oddiydan murakkabgacha, quyidan yuqorigacha rivojlanishda, deb qarash. Bu yerda son jihatidan o'zgarishlar to'plana borib, sifat jihatidan o'zgarishga olib kelishini hisobga olish zarur.

4. Ichki qarama-qarshiliklar birligiga va ularning o'zaro kurashiga rivojlanishning manbai deb yondashish.

Iqtisodiy faoliyatlar, hodisa va jarayonlar tabiiy, moddiy, shaxsiy omillar va pul mablag'lari kabi omillarga tayangan holda kechadi, bu omillar o'zaro chambarchas bog'liq hamda ziddiyatda bo'ladi va bir-biriga ta'sir ko'rsatadi, ular doimo sifat va miqdor jihatdan o'zgarib turadi, turli davrlarda turlicha ijtimoiy shaklga ega bo'ladi, eski iqtisodiy qonunlar, tushunchalar o'rniga yangilari paydo bo'ladi. Ana shular hisobga olinsa, bu fan uchun dialektika qoidalarini qo'llashning qanchalik zarurligi va muhimligi darhol namoyon bo'ladi.

Shu bilan birga, iqtisodiyot nazariyasi fanining o'ziga xos tadqiqot usullari ham mavjuddir, ulardan eng muhimi ilmiy abstraksiyadir. Iqtisodiy jarayonlarning mohiyati o'zgarishini o'rganishda mikroskoplardan, kimyoviy laboratoriyalardan foydalanib bo'lmaydi, bunda abstraksiya kuchi ishga solinadi.

Ilmiy abstraksiya usuli-tahlil paytida xalal berishi mumkin bo'lgan ikkinchi darajali narsalar, voqea-hodisalarni fikrdan chetlashtirib, o'rganilayotgan jarayonning asl mohiyatiga e'tiborni qaratishdir. Bu usul yordamida

o'rganilayotgan voqea va hodisaning ichki, ko'zga ko'rinmaydigan mohiyati, uning asl mazmuni bilib olinadi.

Tahlil-bu o'rganilayotgan bir butunni alohida qismlarga ajratish va ularni izchillik bilan o'rganish. Tadqiqotchi voqea-hodisaning mohiyatini chuqur anglashi, u haqida to'liq tasavvurga ega bo'lishi uchun uning ichki tarkibiy qismlariga kirib borishi zarur. Bu esa tadqiqot ob'yektini alohida tarkibiy qismlarga ajratish va ularni izchillik bilan o'rganish orqali amalga oshiriladi. Misol uchun, biz O'zbekistondagi iqtisodiy o'sish sur'ati 2007 yilda oldingi yilga nisbatan 9,5 foizni tashkil etganini bilamiz. Bunday o'sish sur'atiga nimalar hisobiga erishilganini aniq tasavvur qilish uchun esa faqat tahliliy jarayonlar orqali erishamiz. Ya'ni, yalpi ichki mahsulotning ishlab chiqarish, daromadlar va xarajatlar, mulkchilik shakllari, tarmoqlar va mintaqalar bo'yicha tarkibiy qismlarini alohida ajratib olish va ularni o'rganish orqali o'sish sur'atining manba va omillari to'g'risida to'g'ri xulosa chiqara olamiz.

Sintez-bu o'rganilgan qismlardan olingan xulosa va natijalarni bir butun yaxlit jarayon deb qarab umumiy xulosa chiqarishdir. Murakkab iqtisodiy tizimlar ana shu yo'l bilan o'rganiladi, iqtisodiy tizim butunicha tasvirlab beriladi.

Iqtisodiy fanlarda ko'pincha sintezdan aniq iqtisodiy ko'rsatkichlarni umumlashtirish orqali yaxlit xulosa chiqarish jarayonida foydalaniladi. Masalan, korxonalar iqtisodiy faoliyati natijalarini umumlashtirish orqali tarmoq va sohalar, tarmoq va sohalar iqtisodiy faoliyati natijalarini umumlashtirish orqali esa-milliy iqtisodiyotga baho berish, uning umumiy natijalarini aniqlash mumkin. Shu bilan birga, sintez usuli iqtisodiyot nazariyasi fanida ko'plab iqtisodiy ta'limot va nazariyalarning ilmiy asosga ega bo'lgan, to'g'ri va muhim jihatlarini ajratib olgan holda, ularni umumlashtirish orqali yangi g'oya va nazariyalarni hosil qilish imkonini berishi bilan ahamiyatlidir. Jumladan, narxning ilmiy asosini ochib berishda A.Marshallning qiymatning turli nazariyalarini sintez qilish usulidan foydalanganligi buning yaqqol dalilidir.

Mantiqiylik va tarixiylikning birligi usuli. Iqtisodiyot nazariyasida tarixiylik dalili tarixiy rivojlanish nuqtai-nazaridan tadqiqot olib borish zarurligini taqozo qiladi. Chunki iqtisodiy jarayonlar tarixiy jarayon sifatida rivojlanadi. Mantiqiylik usulida jarayonlar faqatgina tarixiy nuqtai-nazardan emas, shu bilan birga asosiy ichki zarur qonuniy bog'lanishlar bo'yicha ham tahlil qilinadi.

Foydalanilayotgan usullar ichida eksperiment ma'lum o'rin egallaydi, iqtisodiy o'sishning keskin o'zgarishi bosqichlarida, jumladan iqtisodiyotning inqiroz va beqarorlik bosqichlarida eksperimentdan keng foydalaniladi. Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish paytida eksperiment alohida o'ringa ega. Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish uchun puxta tayyorgarlik ko'rish, ya'ni ilmiy tajriba, eksperiment o'tkazish hisob-kitob vositasiga asoslanish va ilmiy yo'nalishlarni ishlab chiqish talab etiladi.

Makroiqtisodiy va mikroiktisodiy tahlilni qo'shib olib borish. Mikroiktisodiy tahlilda iqtisodiyotning boshlang'ich bo'g'ini bo'lmish korxonalar va firmalarning ichki jarayonlarini alohida iqtisodiy sub'yektlarning xatti-harakati, xulqi tadqiq qilinadi. Bu tahlilda alohida olingan tovarlarning xarajatlari, kapital va boshqa resurslardan foydalanishning, narx tashkil topishining, ish haqi to'lashning, talab va taklif tarkib topishining shakl va mexanizmlarini o'rganish asosiy o'rin tutadi.

Makroiqtisodiy tahlil makromutanosiblikni ta'minlash asosida milliy iqtisodiyotning to'raligicha faoliyat qilishi tadqiqoti bilan shug'ullanadi. Milliy mahsulot, bahoning umumiy darajasi, inflyatsiya, ishchi kuchining ish bilan bandligi masalalari bu tahlil ob'yekti bo'lib hisoblanadi. Mikroiqtisodiyot va makroiqtisodiyot o'zaro bog'langan va bir-biri bilan o'zaro ta'sirda bo'ladi.

Induktsiya va deduktsiya biriga qarama-qarshi bo'lgan, ammo o'zaro bog'liqlikdagi fikrlash usulidir. Fikrning xususiy faktlardan umumiy faktlarga qarab harakati induktsiya, aksincha, umumiy faktlardan xususiy faktlarga tomon harakati deduktsiya deb ataladi.

Iqtisodiy jarayonlarni miqdoriy jihatdan tahlil qilishda taqqoslash, statistik, matematik va grafik usullaridan keng foydalaniladi. Ayniqsa, hozirgi davrda grafik usulni keng o'zlashtirish va qo'llash zarurdir. Grafiklar nazariya modellarini ifodalashda vositachi bo'lib xizmat qiladi. Aniqroq qilib aytganda, grafik usul o'zgaruvchi miqdorlar o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rgazmali qilib tasvirlaydi.

Bu usullar yordamida iqtisodiy jarayonlar va hodisalarning mazmunini, ulardagi o'zgarishlarni, kelib chiqish sabab-oqibatlarini bilish mumkin bo'ladi.

Mamlakatimiz Prezidenti Sh.Mirziyoyev ma'ruzalarini va O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasini o'rganishning ilmiy uslubiy ahamiyati sifatida mustaqillik yillarida mamlakatda huquqiy demokratik davlat, kuchli fuqarolik jamiyati qurishga, erkin bozor munosabatlariga va xususiy mulk ustuvorligiga asoslangan iqtisodiyotni rivojlantirishga, xalq osoyishta va farovon hayot kechirishi uchun shart-sharoitlar yaratishga, xalqaro maydonda O'zbekistonning munosib o'rin egallashiga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilishini ta'kidlab o'tish lozim.

Bosib o'tilgan yo'l va orttirilgan tajribani xolisona baholashdan, mustaqillik yillarida erishilgan yutuqlarni tahlil qilishdan hamda zamon talablaridan kelib chiqqan holda, oldimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va mamlakat taraqqiyotini jadallashtirishning muhim ustuvorliklarini hamda aniq marralarini belgilash vazifasi turgan edi.

Mazkur vazifani amalga oshirish yo'lida aholining keng qatlamlari, jamoatchilik va ishbilarmon doiralar vakillari, davlat organlarining rahbarlari va mutaxassislari bilan amaliy suhbat hamda muhokamalar olib borildi, shuningdek amaldagi qonun hujjatlari, milliy va xalqaro tashkilotlarning axborot-tahliliy materiallari, ma'ruzalari, tavsiyalari va sharhlari o'rganildi, rivojlangan xorijiy mamlakatlar tajribasi tahlil qilindi.

Kelib tushgan takliflarni jamlash, chuqur o'rganish hamda umumlashtirish asosida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi Farmoni loyihasi ishlab chiqilib, u bilan:

2017 - 2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi;

Harakatlar strategiyasini «Faol investitsiyalar va ijtimoiy rivojlanish yili»da amalga oshirishga oid Davlat dasturi tasdiqlandi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Iqtisodiyot-cheklangan iqtisodiy resurslardan unumli foydalanib, insonlar uchun zarur bo'lgan hayotiy vositalarni ishlab chiqarish va etkazib berishga qaratilgan va chambarchas bog'liqlikda amal qiladigan faoliyatlar birligini ta'minlovchi iqtisodiy tizim.

Ehtiyoj-insonning yashashi va kamol topishi uchun kerakli hayotiy vositalarga bo'lgan zaruriyat.

Iqtisodiy resurslar-ma'lum davrda ma'lum bir mamlakat ixtiyorida to'plangan va mavjud bo'lgan ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, ularni iste'molchilarga yetkazib berish va iste'mol jarayonlarida qo'llanilishi mumkin bo'lgan vositalar, qo'r-qutlar, imkoniyatlar va manbalardir.

Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti-iqtisodiy resurslar cheklangan sharoitda jamiyatning cheksiz ehtiyojlarini qondirish maqsadida hayotiy ne'matlarni va xizmatlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va ularni iste'mol qilish jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlar tizimini, ijtimoiy xo'jalikni samarali yuritish qonun-qoidalarini o'rganishdan iboratdir.

Iqtisodiy qonunlar-iqtisodiy hayotning turli tomonlarini, iqtisodiy hodisa va jarayonlar o'rtasidagi takrorlanib turadigan, barqaror sabab-oqibat aloqalarini, ularning o'zaro bog'liqligini ifodalaydi.

Iqtisodiy kategoriyalar-doimo takrorlanib turadigan iqtisodiy jarayonlar va real hodisalarning ayrim tomonlarini ifoda etuvchi ilmiy-nazariy tushunchalar.

Uslubiyat-iqtisodiy jarayonlarni ilmiy bilishning prinsiplari, yo'llari, qonun-qoidalari, aniq hadislar tizimidir.

Ilmiy abstraktsiya-iqtisodiy jarayonlarni ilmiy bilishda qo'llaniladigan usullardan biri bo'lib, tahlil paytida halaqit beruvchi ikkinchi darajali voqea-hodisalarni e'tibordan chetlashtirib, fikrni asosiy o'rganilayotgan hodisaning asl mohiyatiga qaratishdir.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Iqtisodiyot tushunchasi va uning bosh masalasi nima?
2. Ehtiyoj nima? Uning qanday turlarini bilasiz?
3. Iqtisodiy resurs tushunchasiga va uning turlariga ta'rif bering.
4. Nima uchun hayotiy vositalarni ishlab chiqarish va etkazib berish insonning turli xil faoliyatlari ichida eng asosiylari hisoblanadi?
5. Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti nimadan iborat? U boshqa iqtisodiy fanlar ichida qanday o'rin tutadi?
6. Iqtisodiyot nazariyasi fan sifatida shakllanishida qanday ilmiy maktab va yo'nalishlar vujudga kelgan?
7. Iqtisodiyot nazariyasining qanday vazifalari mavjud? Bu vazifalarning bugungi kundagi ahamiyati nimalarda namoyon bo'ladi?
8. Iqtisodiy qonunlar nima va ularning qanday turlari mavjud? Iqtisodiy qonunlarning iqtisodiy kategoriyalardan farqi nimada namoyon bo'ladi?
9. Iqtisodiyot nazariyasini o'rganishda qanday usullardan foydalaniladi?
10. Makroiqtisodiy tahlil bilan mikroiqtisodiy tahlil o'rtasidagi farq nimadan iborat?

2-bob. ISHLAB CHIQRISH JARAYONI VA UNING NATIJALARI

- 2.1. Ishlab chiqarish omillari va ularning tarkibi.
- 2.2. Ishlab chiqarish jarayonining mazmuni.
- 2.3. Ishlab chiqarishning umumiy va pirovard natijalari.
- 2.4. Ishlab chiqarish imkoniyatlari va uning chegarasi.
- 2.5. Ishlab chiqarishning samaradorligi va uning ko'rsatkichlari.

Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning barcha bosqichlarida inson hayotining asosini moddiy ne'matlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish tashkil etadi. Ushbu mavzuda bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan ishlab chiqarish omillari va jarayoniga tegishli muammolar qarab chiqiladi. Dastlab ishlab chiqarishning omillari tavsiflanadi, ishlab chiqarishning maqsadi va mazmuni ochib beriladi, so'ngra uning natijalari va samaradorligi bilan bog'liq masalalar, shuningdek ishlab chiqarish imkoniyati va uning chegarasi tushunchasi ham bayon etiladi. Mavzuning oxirida so'nggi qo'shilgan mahsulot va uning kamayib borishi, keyingi qo'shilgan mehnat va kapital unumdorligining pasayib borishi qonunining mazmuniga aloqador marjinalistik g'oyalar hamda O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida ishlab chiqarishni jadal rivojlantirishga alohida e'tibor berilishi va uning sabablari bilan tanishtiriladi.

2.1. Ishlab chiqarish omillari va ularning tarkibi.

Ishlab chiqarish jarayonida haqiqatda qo'llaniluvchi barcha resurslar ishlab chiqarish omillari deyiladi. Iqtisodiyotning tizimi va shaklidan qat'iy nazar uchta omil: ishchi kuchi, mehnat qurollari va mehnat predmetlari bo'lishi shart.

Ishchi kuchi deb insonning mehnat qilishga bo'lgan aqliy va jismoniy qobiliyatlarining yig'indisiga aytiladi. Ishchi kuchi mehnat qobiliyatiga ega bo'lgan kishilar uchun xosdir. Lekin ishchi kuchi insonning o'zi emas yoki uning mehnati ham emas, uning qobiliyatidan iboratdir.

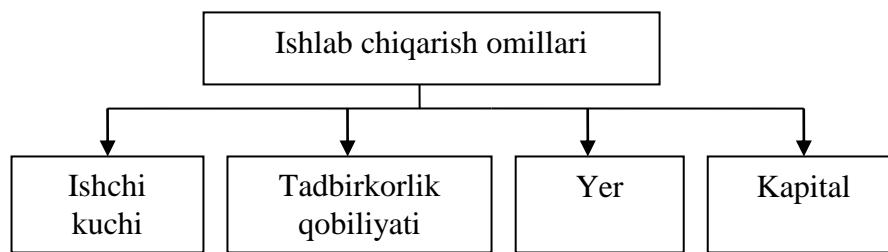
Mehnat qurollari deb, inson uning yordamida tabiatga, mehnat predmetlariga ta'sir qiladigan vositalarga aytiladi (mashinalar, stanoklar, traktorlar, qurilmalar, uskunalar va boshqalar). Mehnat predmetlari esa bevosita mehnat ta'sir qiladigan, ya'ni mahsulot tayyorlanadigan narsalardir (yer, suv, xom ashyo va boshqa turli materiallar). Mehnat predmetlari tabiatda tayyor holda uchrashi mumkin yoki oldingi davrdagi mehnat mahsuli, ya'ni xom ashyo bo'lishi mumkin. Mehnat qurollari va mehnat predmetlari birgalikda ishlab chiqarish vositalari deb yuritiladi. Bu esa mehnat jarayonining tabiatidan kelib chiqadi; shuning uchun ham ishlab chiqarish vositalari hamma ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar, insoniyat taraqqiyotining hamma bosqichlari uchun xosdir.

Ishlab chiqarish omillari insoniyat taraqqiyotining hamma bosqichlari uchun umumiy bo'lsada, bu omillarga turli adabiyotlarda turlicha ta'rif beriladi. Jumladan, «Siyosiy iqtisod» darsliklarida ishlab chiqarishning ikki omili: moddiy va shaxsiy omillari mavjudligi tan olinadi. Bunda mehnat qurollari va mehnat predmetlari (yer, suv, yer osti boyliklari kabi tabiiy boyliklar ham) ishlab chiqarish vositalari deyiladi va ishlab chiqarishning moddiy omilini tashkil etadi, ishchi kuchi esa uning shaxsiy omili deb yuritiladi. Hozirgi bozor iqtisodiyotiga doir ko'pchilik

adabiyotlarda esa ishlab chiqarishning to‘rt omili: mehnat, kapital, yer-suv, tadbirkorlik qobiliyati tan olinadi.

Bu erda ishchi kuchi bilan mehnat o‘rtasidagi farqni anglab olish juda muhimdir. Chunki, mehnat insonning to‘g‘rirog‘i ishchi kuchining ma‘lum maqsadga qaratilgan faoliyati jarayoni bo‘lib, ishchi kuchi tushunchasidan tamomila boshqa tushunchadir. Ko‘pgina adabiyotlarda esa ularni sinonim (bir xil tushuncha) deb qarashadi va ko‘pgina chalkashliklar keltirib chiqaradi. Bizga ma‘lumki, mehnat turli omillarning birikib, amal qiladigan jarayonidir. Ishchi kuchi, yuqorida aytganimizdek, insonning mehnatga bo‘lgan aqliy va jismoniy qobiliyati, uning bilim, malaka darajasi bilan birgalikda ishlab chiqarishga qatnashishiga tayyor turgan omil bo‘lib xizmat qiladi, mehnat esa ishchi kuchining ishlab chiqarish vositalari bilan qo‘shilishi natijasida sodir bo‘ladigan va ma‘lum samara olishga qaratilgan faoliyatdir.

Shuning uchun biz mehnat degan tushunchani emas, balki ishchi kuchi degan tushunchani ishlab chiqarishning omili deb bilamiz va ishlab chiqarish omillari ishchi kuchi, kapital, yer-suv va tadbirkorlik qobiliyatidan iborat deb ta‘kidlaymiz (2.1-rasm).

2.1-rasm. Ishlab chiqarish omillarining turkumlanishi.

Ishchi kuchi insonning mehnatga bo‘lgan aqliy va jismoniy qobiliyatlarining yig‘indisi bo‘lganligi uchun bozor iqtisodiyoti davrida inson emas, mehnat jarayoni ham emas, balki ishchi kuchi tovar sifatida sotiladi, uning boshqa tovarlar kabi qiymati va nafliligi mavjuddir va binobarin, uning bozori bo‘ladi. Shuning uchun hozirgi kunda keng qo‘llanilayotgan mehnat bozori tushunchasi o‘rniga ishchi kuchi bozori, mehnat resurslari o‘rniga ishchi kuchi resurslari deyilsa to‘g‘ri va tushunarli bo‘lar edi.

Kapital tushunchasi ham turli adabiyotlarda turlicha talqin qilinadi. Ko‘pchilik kapital tushunchasini tarixiy tushuncha deb qarab, uning kapitalizmga xosligini isbotlaydi va kapitalni o‘z egasiga qo‘shimcha qiymat keltiruvchi qiymat, o‘z-o‘zidan ko‘payuvchi, o‘suvchi qiymat deb hisoblaydi. Ayrim g‘arb iqtisodchilari ham, masalan, J.Klark, L.Valras, I.Fisherlar kapitalga daromad keltiruvchi, foyda keltiruvchi, foiz keltiruvchi qiymat deb qaraydilar.

Qator g‘arb iqtisodchilarining, jumladan D.Xayman, P.Xeyne, E.Dolon, J.Robinson, R.Dornbush va boshqalarning fikrini keltirib va ularni umumlashtirib, prof. V.D.Kamaev o‘zining rahbarligida yozilgan darsligida «haqiqatdan ham - kapital o‘zidan o‘zi ko‘payuvchi qiymat» deb yozadi [62]. Bunday fikr D.D.Moskvin, V.YA.Ioxin, A.G.Gryaznova, E.F.Borisov va boshqalarning rahbarligida nashr etilgan qator iqtisodiyot nazariyasi kitoblarida ham aytiladi. Lekin Amerika va Evropa mamlakatlaridan kirib kelgan «Ekonomiks» darsliklari

va boshqa ayrim adabiyotlarda kapitalni hamma ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarida qo'llaniladigan moddiy vositalardan, ya'ni hamma turdagi mashinalar, asbob-uskunalar, inshootlar, zavod-fabrikalar, omborlar, transport vositalari va boshqa shu kabilardan iborat deb ko'rsatadi, unga pul va tovarni kiritmaydi. Bundan ko'rinib turibdiki, ayrim iqtisodchilar kapitalistik iqtisodiy tuzumning sotsial mohiyatini ochish uchun masalaga bir tomonlama qarab, ishlab chiqarish omillarining qiymatiga e'tiborni kuchaytirgan. G'arbdagi kasbdoshlarimizning ayrimlari ham kapitalni bir tomonlama, ya'ni uning qiymat tarafini e'tiborga olgan bo'lsa, boshqalari esa iqtisodiy tushunchalarning tarixiyiligini e'tibordan chetda qoldirib, uning moddiy ob'yektini, narsa va hodisalarning ashyoviy tomonini ko'rsatadilar, shuning uchun ular kapitalni doimiy, o'zgarmas tushuncha deb, ishlab chiqarish vositalarini kapital deb ataydilar. Biz bu ikki xil tushunchani bir tanganing ikki tomoni, bir tushunchaning, ya'ni kapital tushunchasining ikki tomoni: uning bir tomoni moddiy va ashyoviy ko'rinishi, ikkinchi tomoni esa uning qiymat ko'rinishi ekanligini e'tiborga olamiz va uni bozor iqtisodiyoti sharoitida kapital deb ishlatamiz. Biz kapital deganda o'z egalariga daromad keltiradigan ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning hamma sohalarida ishlatiladigan ishlab chiqarish vositalarini, sotishga tayyor turgan tovarlarni, yangi vositalar va ishchi kuchini sotib olishga mo'ljallangan pul mablag'larini, ularning ashyoviy tomoni va qiymatining birligini tushunamiz. Boshqacha qilib aytganda «kapital» ham qiymatga, ham nafilikka ega bo'lgan, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonida foydalaniladigan vositalardir.

Hamma adabiyotlarda erga deyarli bir xil tushuncha beriladi, ya'ni yer deganda tuproq unumdorligi, o'tloqlar, yaylovlar, suv, havo, o'rmon, qazilma boyliklar, umuman tabiiy resurslar tushuniladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida katta e'tibor beriladigan omillardan biri tadbirkorlik qobiliyatidir. Tadbirkor deb iqtisodiy resurslar, ya'ni ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchi resurslarining, tabiiy resurslarning bir-biriga qo'shilishini ta'minlaydigan, tashkilotchi, yangilikka intiluvchi, tashabbuskor, iqtisodiy va boshqa xavfdan, javobgarlikdan qo'rqmaydigan kishilarga aytiladi; bu xislatlar majmui esa tadbirkorlik qobiliyati deb yuritiladi. Hozirgi davrda ayrim adabiyotlarda axborot va uning vositalarini, ekologiyani ham alohida omil deb ko'rsatadilar. Bizning fikrimizcha, ular yer va kapitalda o'z ifodasini topadi.

2.2. Ishlab chiqarish jarayonining mazmuni.

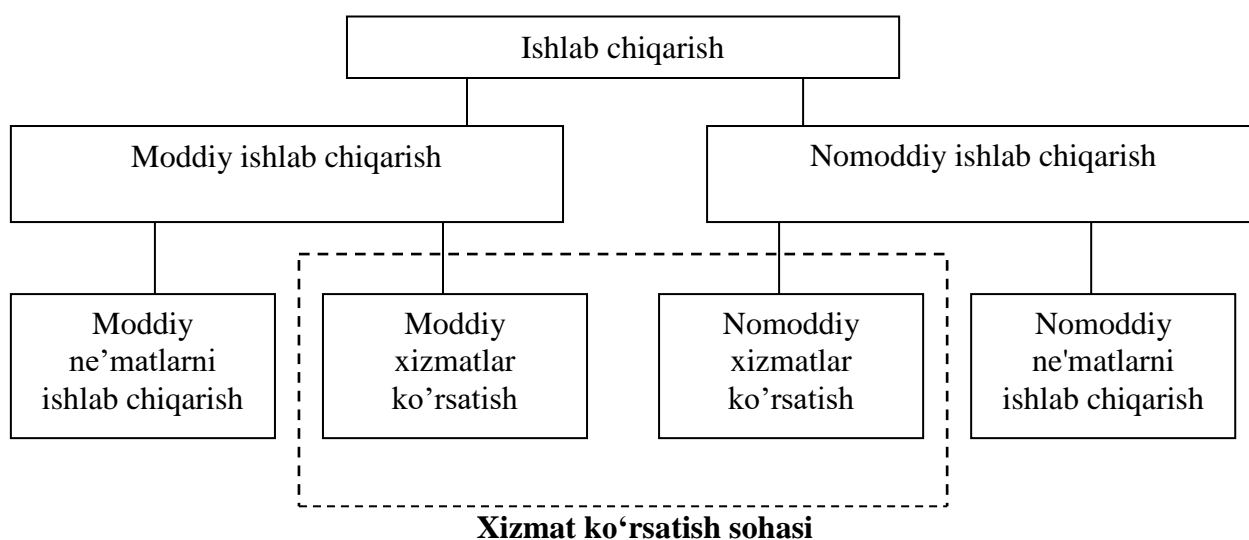
Ishlab chiqarish jarayoni-bu kishilarni o'zlarining iste'moli uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy ne'matlarni yaratishga qaratilgan maqsadga muvofiq faoliyatidir. Moddiy va ma'naviy ne'matlar yaratish, turli xizmatlar ko'rsatish jarayoni kishilar iqtisodiy faoliyatining asosiy tomonidir.

Ma'lumki, har qanday ishlab chiqarish, birinchi navbatda, mehnat jarayonidir yoki boshqacha qilib aytganda, tabiatdagi bor narsalarning ko'rinishini o'zining iste'moli uchun muvofiq holga keltirish uchun qilingan mehnat faoliyatidan iboratdir. Ana shu mehnat jarayonida kishilar, eng avvalo, tabiat bilan, uning kuchlari va ashyolari bilan hamda bir-birlari bilan o'zaro ma'lum munosabatda bo'ladilar.

Kishilar o‘zlarining ongli maqsadga muvofiq unumli mehnati bilan tabiat moddalarining shakllarini o‘zgartiradilar va iste‘moli uchun zarur bo‘lgan mahsulotni vujudga keltiradilar. Mehnat jarayonida kishilar bilan tabiat o‘rtasida moddalar almashinuvi bilan birga insonning o‘zi ham har tomonlama kamol topib boradi, ya’ni kishilar o‘zining mehnatga bo‘lgan qobiliyatini, bilimini oshiradi va ularni amalda qo‘llashni kengaytirib boradi.

Shunday qilib, ishlab chiqarish jarayoni iste‘mol qiymatlarni vujudga keltirish uchun maqsadga muvofiq qilinadigan harakatdir, tabiat yaratgan narsalarni kishi iste‘moli uchun o‘zlashtirib olishdir, kishi bilan tabiat o‘rtasidagi modda almashuvining umumiy shartidir, kishi hayotining abadiy tabiiy sharoitidir.

Ishlab chiqarishning tarkibiy tuzilishi muhim ahamiyat kasb etib, u turli sohalar, bo‘linmalar, yaratilayotgan mahsulotlar va ko‘rsatilayotgan xizmatlar turlarini ifodalaydi. Eng avvalo, ishlab chiqarishni moddiy ishlab chiqarish va nomoddiy ishlab chiqarish sohalariga ajratish lozim (2.2-rasm).

2.2-rasm. Ishlab chiqarishning tarkibiy tuzilishi.

O‘z navbatida moddiy ishlab chiqarish sohasi moddiy ne‘matlarni ishlab chiqarish (masalan, avtomobil, oziq-ovqat mahsulotlari, kiyim-kechaklar va h.k.) va moddiy xizmatlar ko‘rsatish (transport, aloqa, savdo, maishiy xizmat va boshqalar)dan iborat bo‘ladi.

Nomoddiy ishlab chiqarish sohasi ham nomoddiy ne‘matlarni ishlab chiqarish (masalan, musiqa asarlari, badiiy va ilmiy asarlar, ixtiro va kashfiyotlar) va nomoddiy xizmatlar ko‘rsatish (huquqiy maslahatlar berish, o‘qitish, malaka oshirish va boshqalar) ga ajraladi. Bu sohalar bir-biri bilan chambarchas bog‘langan holda rivojlanadi va bir-biriga ta’sir ko‘rsatadi.

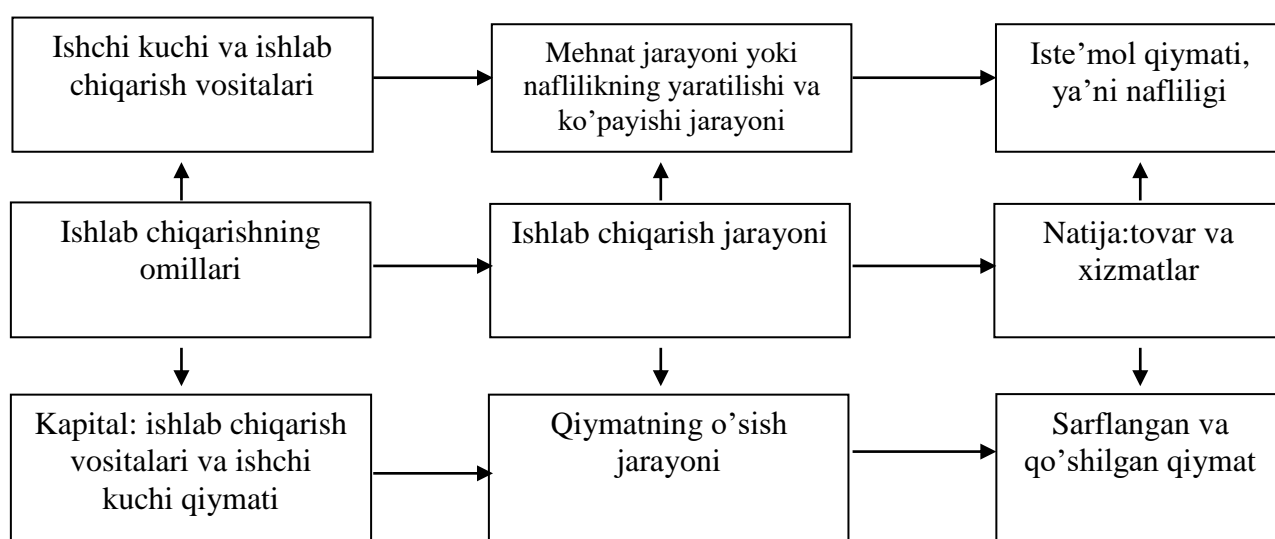
Moddiy ishlab chiqarish sohasi o‘z navbatida ikki bo‘linmadan - birinchi va ikkinchi bo‘linmalardan iborat bo‘ladi. Birinchi bo‘linmada ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish korxonalar va tashkilotlarining ishlab chiqarish iste‘moli uchun zarur bo‘lgan vositalar-stanok, mashina, asbob-uskuna, xomashyo va turli

materiallar ishlab chiqariladi. Ikkinchi bo‘linmada esa xalq iste‘moli uchun zarur bo‘lgan iste‘mol tovarlari ishlab chiqariladi.

Birinchi bo‘linmada ishlab chiqarishdan chiqqan tovarlar shu yilning o‘zida ikkinchi bo‘limda va xizmat ko‘rsatish sohaslarida ishlab chiqarish vositasi sifatida ishlatilishi mumkin, ikkinchi bo‘linmada yaratilgan tovarlar va nomoddiy soha xizmatlari o‘z navbatida birinchi bo‘linma uchun zarurdir. Shuning uchun ular o‘rtasida doimo iqtisodiy aloqalar va munosabatlar sodir bo‘lib turadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida har qanday ishlab chiqarish, bir tomondan iste‘mol qiymatni (naflilikni) yaratishdir, ikkinchi tomondan, moddiy vositalar va mehnatning sarflanishi, yangi qiymatning yaratilishi, boshqacha qilib aytganda, qiymatning o‘shish jarayonidir.

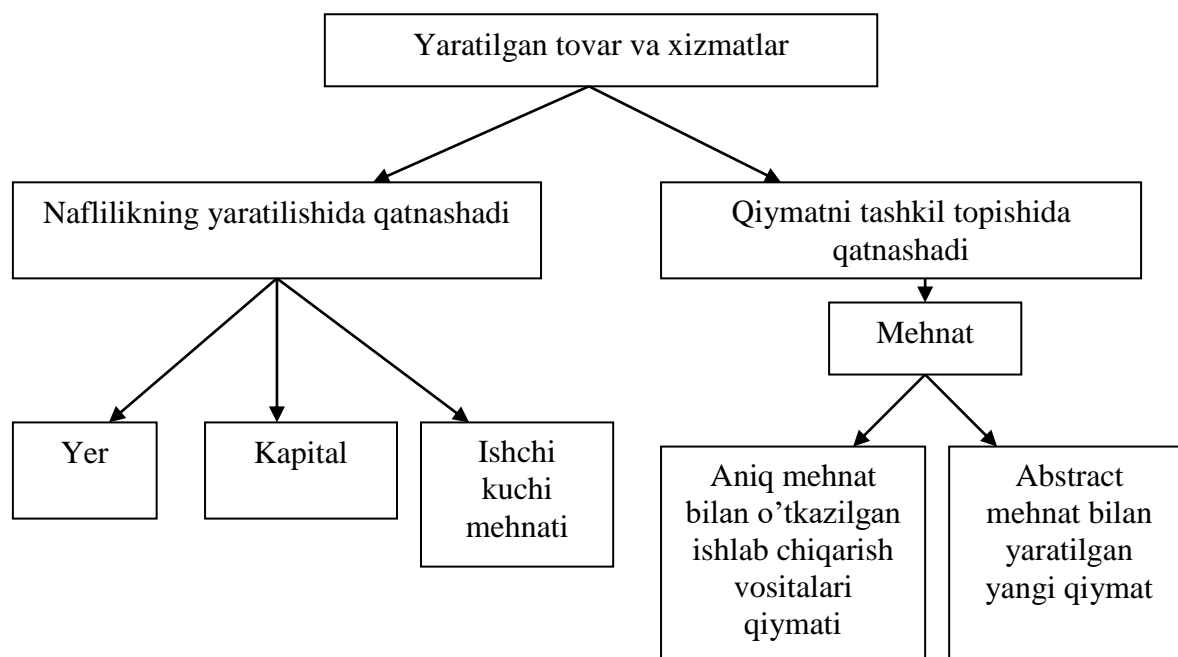
Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish jarayonining ikki tomonini quyidagicha ifoda etishimiz mumkin (2.3-rasm).

2.3-rasm. Ishlab chiqarish jarayonining ikki tomoni.

Ishlab chiqarish jarayonini ikki tomonlama tahlil qilib o‘rganish uning mazmunini to‘g‘ri tushunish imkonini beradi va turli xil chalkashliklar, munozarali tortishuvlarga chek qo‘yadi. Bu yerda shuni hisobga olish lozimki, oldingi ishlab chiqarish jarayonining mahsuli bo‘lib, shu ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etayotgan ishlab chiqarish vositalari qiymati ko‘paymagan holda o‘zi qancha qiymatga ega bo‘lsa shu miqdorda aniq mehnat bilan ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlar qiymatiga o‘tkaziladi.

Shuni ta‘kidlash lozimki, naflilikni yaratishda kapital to‘liq qatnashadi, qiymatni tashkil topishida esa qisman, ya‘ni uni eskirgan qismi qatnashadi. Bu ishlab chiqarish jarayonida qatnashayotgan ayrim tabiiy kuchlar qiymatga ega emas, shuning uchun ular tovarning iste‘mol qiymatini hosil qilishda omil sifatida qatnashadi, lekin qiymatning tashkil topishida, uning ko‘payishida qatnashmaydi.

2.4-rasm. Tovar va xizmatlar nafliligi va qiymatining yaratilishida ishlab chiqarish omillarining ro'li.

Demak, ishlab chiqarilgan tovarlarning nafliligini yaratishda har uchala omil: yer, kapital, ishchi kuchi qatnashadi, qiymatni tashkil topishida esa mehnatning o'zi qatnashadi. Bu holat 2.4-rasmda tasvirlangan.

Ishlab chiqarish jarayonining ikki tomonlama tabiati uning natijalarining ham ikki tomoni borligini ko'rsatadi.

2.3. Ishlab chiqarishning umumiy va pirovard natijalari.

Ijtimoiy ishlab chiqarish, ya'ni turli omillarning harakati natijasida juda ko'p turdagi tovarlar va xizmatlar massasidan iborat bo'lgan yalpi ijtimoiy mahsulot vujudga keladi. Shu yaratilgan jami tovarlar va xizmatlar, ya'ni milliy mahsulotning yil davomidagi yig'indisi mamlakat bo'yicha ishlab chiqarishning umumiy natijasi bo'lib hisoblanadi.

Ishlab chiqarish jarayonini davom ettirish uchun, birinchidan, iste'mol qilingan ishlab chiqarish vositalarini faqat qiymat holdagina emas, balki uni moddiy buyum shaklida ham qayta tiklash zarur. Buning uchun albatta yaratilgan mahsulot tarkibida ma'lum miqdorda ishlab chiqarish vositalari natural shaklda mavjud bo'lishi kerak. Ikkinchidan, ishchi kuchining qayta tiklanishi uchun mulk egalari va tadbirkorlarning shaxsiy iste'moli uchun yaratilgan mahsulot tarkibida zarur iste'mol buyumlari mavjud bo'lishi shart. Shuning uchun ham moddiy mahsulotlar ikki xil tovar mahsulot sifatida mavjud bo'ladi, bu esa o'z navbatida, ikki yirik bo'linmalar o'rtasida tovar ayirboshlash imkonini beradi. Undan tashqari juda ko'p korxonalar va tashkilotlar aholiga turli tuman xizmat ko'rsatish bilan shug'ullanadiki, ular mehnatining natijasi xizmatlarda namoyon bo'ladi. Bu esa milliy mahsulotning muhim qismi turli xil xizmatlardan iborat ekanligini ko'rsatadi. Shunday qilib, yil davomida mamlakatda yaratilgan milliy mahsulot

natural jihatidan uch qismdan: ishlab chiqarish vositalari, iste'mol buyumlari va turli xil xizmatlardan iborat buladi.

Yil davomida ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarni, ya'ni milliy mahsulotni bunday uchta ko'rinishga bo'lib o'rganish va bilish muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga egadir. Chunki ularning har bir turi bo'yicha talab va takliflar o'rganilib, talabga yarasha ishlab chiqarish imkonini beradi.

Yaratilgan mahsulot faqatgina natural jihatdan emas, balki qiymat jihatdan ham hisobga olinadi va uning qiymat tarkibi tahlil qilinadi.

Yaratilgan mahsulot qiymat jihatdan ham uch qismdan iborat bo'ladi:

1. Ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilingan ishlab chiqarish vositalar qiymatining mahsulotga o'tgan qismi (s);

2. Yangidan vujudga keltirilgan mahsulotning bir qismi, ya'ni, ishchilarga tegishli qismi-zaruriy mahsulot qiymati (v);

3. Yangidan vujudga keltirilgan mahsulotning mulkdorlar, tadbirkorlar va jamiyat uchun ishlab chiqarilgan qo'shimcha mahsulot qiymati (m) dan iboratdir.

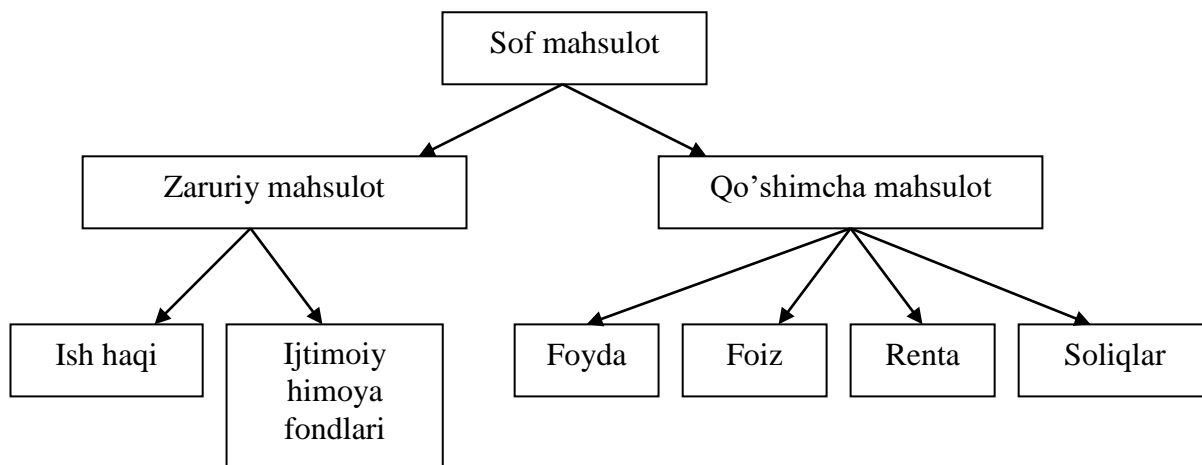
Biroq, shuni ta'kidlash lozimki, yalpi ijtimoiy mahsulot tarkibida oraliq mahsulot hamda takroriy hisob mavjud bo'lganligi sababli u ishlab chiqarish natijasiga to'g'ri baho bera olmaydi. Shunga ko'ra, jamiyat a'zolarini ko'proq ishlab chiqarishning pirovard natijalari qiziqtiradi.

Ishlab chiqarishning pirovard natijasi bo'lib ishlab chiqarish sohasidagi o'z harakatini tugatgan, jamiyat a'zolarining ehtiyojlarini bevosita iste'mol fondi orqali, yoki bilvosita, ya'ni ishlab chiqarishni kengaytirish jamg'arish fondi orqali qondirishga tayyor mahsulot hisoblanadi. U o'z ichiga takroriy hisob qoplash fondini olmaydi. Shunga ko'ra, ko'pincha ijtimoiy ishlab chiqarishning pirovard natijasi sifatida sof mahsulot maydonga tushadi.

Yaratilgan mahsulotdan iste'mol qilingan ishlab chiqarish vositalari qiymati chegirib tashlansa, qolgan qismi sof mahsulot deyiladi. Demak, sof mahsulot bevosita ishlab chiqarishda band bo'lgan menejerlar, ishchilar, dehqonlar va muxandislar, texnik xodimlar va boshqalarning yangidan sarf qilingan mehnati bilan yaratilgan zaruriy mahsulotdan va qo'shimcha mahsulotdan iboratdir.

Zaruriy mahsulot deb ishchi va xizmatchilar ish vaqtining bir qismi bo'lgan zaruriy ish vaqtida zaruriy mehnat bilan yaratilgan, ishchi kuchini normal holatda saqlash va qayta tiklash uchun zarur bo'lgan mahsulotga aytiladi. Bunga kelgusi avlod ishchilarini etishtirish, ya'ni ishchilarning oilasi va bolalari uchun zarur bo'lgan mahsulot ham kiradi.

Sof mahsulotning zaruriy mahsulotdan ortiqcha qismi, ya'ni qo'shimcha ish vaqtida qo'shimcha mehnat bilan yaratilgan qismi qo'shimcha mahsulot deyiladi. Yangidan yaratilgan sof mahsulotning tarkibini quyidagi 2.5-rasmda aniqroq tasvirlash mumkin.

2.5-rasm. Zaruriy va qo'shimcha mahsulotning sotilib pulga aylangandan keyin o'zgargan shakllari.

Har bir korxonada, tarmoqda qo'shimcha mahsulotni ko'paytirish asosan uch yo'l bilan-ishlovchilar sonini ko'paytirish, ish kunini uzaytirish va ish kuni chegarasi o'zgarmagan holda zaruriy ish vaqtini kamaytirish evaziga qo'shimcha ish vaqtini ko'paytirish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Ish kunini uzaytirish yo'li bilan olingan qo'shimcha mahsulot absolyut qo'shimcha mahsulot deb, ish kuni o'zgarmaganda zaruriy ish vaqtini kamaytirib, qo'shimcha ish vaqtini ko'paytirish evaziga olingan qo'shimcha mahsulot esa nisbiy qo'shimcha mahsulot deb ataladi.

Yil davomida olingan qo'shimcha mahsulotlar yig'indisi qo'shimcha mahsulot massasi, uning zaruriy mahsulotga nisbati esa (foizda ifodalanishi) qo'shimcha mahsulot normasi deb yuritiladi.

Agar qo'shimcha mahsulot normasini m' , massasini m , zaruriy mahsulotni v bilan belgilasak qo'shimcha mahsulot normasi $m' = m/v \times 100\%$ ko'rinishdagi formula bilan aniqlanadi.

Ma'lumki, qo'shimcha mahsulot bilan zaruriy mahsulot o'rtasida har doim ziddiyat va aloqadorlik bo'ladi. Ularning har ikkalasida ham butun iqtisodiyotni rivojlantirish va jamiyat a'zolarining farovonligini oshirish maqsadlari yo'lida foydalaniladi.

Hozirgi davrdagi bozor iqtisodiyotiga doir adabiyotlarda ishlab chiqarish omillari bilan uning samaralari o'rtasidagi bog'liqlikni ishlab chiqarish funksiyasi deb atashadi. Masalan, ishlab chiqarish omillari-yer (Y), kapital (K) va ishchi kuchi (I)ni ishlab chiqarishda qo'llashdan olingan mahsulotni M dan iborat deb faraz qilsak, ishlab chiqarish funksiyasi $M = f(Y, K, I)$ dan iborat bo'ladi.

Bu formula ishlab chiqarishga jalb qilingan omillarning, ya'ni sarflarning har birligi evaziga olingan mahsulotni bildiradi va e'tiborni kam resurs sarflab, ko'proq mahsulot olish imkoniyatini qidirishga qaratadi. Undan tashqari, bu ko'rsatkich har bir mahsulot birligini ishlab chiqarishga va ko'paytirish mo'ljallangan mahsulot hajmini ishlab chiqarishga qancha resurs sarfi talab qilinishini aniqlash imkonini beradi.

Ishlab chiqarishda foydalaniladigan turli xil omillar sarfini birdaniga yoki ularning ayrim turlarini ko'paytirish yo'li bilan mahsulot hajmini ko'paytirish

mumkin. Lekin boshqa omillar va sharoitlar teng bo'lgani holda ayrim omillar sarfini oshirish yo'li bilan mahsulotni cheksiz ko'paytirib bo'lmaydi. Omillardan foydalanish va ularning miqdorini oshirish evaziga olingan mahsulotni uch xil o'lchamda o'lchaydilar: umumiy mahsulot, o'rtacha mahsulot va so'nggi qo'shilgan mahsulot.

Umumiy mahsulot jalb qilingan barcha ishlab chiqarish omillaridan foydalanish evaziga olingan mahsulotning mutlaq hajmidir.

O'rtacha mahsulot esa jalb qilingan barcha ishlab chiqarish omillarining bir birligiga to'g'ri keladigan mahsulotga aytiladi: $O'M = M / (I, K)$

So'nggi qo'shilgan mahsulot deb eng so'nggi qo'shilgan omil (kapital yoki ishchi kuchi) evaziga o'sgan mahsulotga aytiladi.

Har bir qo'shilgan omil evaziga olingan qo'shilgan mahsulot esa so'nggi qo'shilgan omil unumdorligi deb aytiladi. So'nggi qo'shilgan mahsulot (o'sgan) miqdorini so'nggi qo'shilgan (o'sgan) ishchi kuchi yoki kapital miqdoriga bo'lish yo'li bilan qo'shilgan omil, ya'ni qo'shilgan kapital yoki qo'shilgan ishchi kuchi unumdorligi aniqlanadi, ya'ni:

$$KM = \Delta M / \Delta K \text{ yoki } KM = \Delta M / \Delta I$$

Bu tushunchalarni quyidagi jadvalda yanada aniqroq ifodalash mumkin (2.1-jadval).

2.1-jadval

Qo'shilgan mahsulot va qo'shilgan omillar unumdorligi

	1-yil	2-yil	So'nggi qo'shilgan miqdor	Qo'shilgan omillar unumdorligi $\Delta M / \Delta O$
Jalb qilingan kapital ming so'm hisobida	120	150	30	1
Ishchi kuchi soni	100	120	20	-
Olingan umumiy mahsulot	100	130	30	1,5
O'rtacha mahsulot:	100	130	30	-
a) ming so'm kapitalga	0,83	0,87	0,04	-
b) 1 ishchiga	1	1,08	0,08	-

Yuqorida aytganimizdek, alohida olingan omil evaziga qo'shilgan mahsulot ma'lum darajaga borgandan keyin pasaya boshlaydi. Bu pasayish ayniqsa uning har bir birligi evaziga qo'shilgan mahsulotda aniq seziladi. Mana shu qo'shilgan omil unumdorligining pasayishiga qarab, marjinalistlarning vakillari unumdorlikning pasayib borish qonuni degan qonunni kashf qilishgan. Ularning g'oyasi bo'yicha har bir keyingi qilingan xarajat yoki omil oldingisiga qaraganda kam samara beradi va oqibatda umumiy o'rtacha mahsulot ham pasayib ketadi.

2.4. Ishlab chiqarish imkoniyatlari va uning chegarasi.

Iqtisodiyot nazariyasi fani mavjud cheklangan iqtisodiy resurslardan qanday qilib foydalanilganda jamiyatning cheksiz ehtiyojlarini to'laroq qondirib borish mumkin, degan muammo ustida bosh qotiradi. Bunda, birinchidan, iqtisodiy

resurslardan foydalanishning turli xil muqobil variantlari mavjud bo'lishi ko'zda tutilib, ulardan eng samaralisi, ya'ni jamiyat ehtiyojlarini ancha to'laroq qondiradigan miqdorda tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish imkonini beradigan turini tanlab olishga harakat qilinadi.

Ikkinchidan, iqtisodiy resurslar nisbatan cheklanganligi sababli jamiyat a'zolarining barcha ehtiyojlarini birdaniga qondirish mumkin bo'lmaydi. Shuning uchun jamiyatga qaysi mahsulotlarni ishlab chiqarish, qaysilaridan vaqtincha voz kechish lozimligini hal qilish, ya'ni tanlashni amalga oshirish zarur bo'ladi. Shunday tanlash orqali, resurslarning mavjud darajasida mahsulot olishning aniqlangan eng yuqori miqdori jamiyatning ishlab chiqarish imkoniyatini ko'rsatadi. Jamiyatning ishlab chiqarish imkoniyatidan to'liq foydalanish uchun, iqtisodiy resurslarning to'liq bandligiga erishish va ishlab chiqarishning to'liq hajmini ta'minlash zarur.

To'liq bandlilik deganda biz ishlab chiqarishga yaroqli bo'lgan barcha resurslardan to'la unum bilan foydalanishni tushunamiz. Ishchi majburiy ishsiz bo'lib qolmasligi, iqtisodiyot ishlashni xohlagan va unga layoqatli bo'lgan barchani ish bilan ta'minlashi zarur, haydaladigan yerlar yoki texnika va texnologiyalar ham bo'sh qolmasligi lozim.

Ishlab chiqarishning to'liq hajmi, resurslarni samarali taqsimlashni, ya'ni ulardan mahsulotning umumiy hajmiga eng ko'p hissa qo'shadigan qilib foydalanishni va mavjud texnologiyalarning eng yaxshisini qo'llashni ham bildiradi.

Ishlab chiqarish imkoniyati chegarasini jadval ma'lumotlaridan foydalanib yanada aniqroq tasvirlash mumkin (2.2-jadval).

2.2-jadval

Resurslar to'liq band bo'lganda ishlab chiqarish imkoniyatlari (sh.r.)

Mahsulot turi	Muqobil variantlar				
	A	B	S	D	E
Avtomobil (mln. dona)	0	1	2	3	4
Texnologiya (ming dona)	10	9	7	4	0

Ishlab chiqarish imkoniyatlari chegarasi to'g'risida yaxshiroq tasavvurga ega bo'lish uchun:

1. Iqtisodiyot faqat ikki xil mahsulot-avtomobil va texnologiya ishlab chiqaradi, bunda avtomobil iste'mol tovarlarini, texnologiya ishlab chiqarish vositalarini bildiradi;

2. Iqtisodiy resurslar miqdor va sifat jihatdan o'zgarmaydi;

3. Mehnat unumdorligi va texnologiya doimiy bo'lib qoladi, deb faraz qilamiz.

Mavjud resurslar cheklanganligi sababli iqtisodiyotning texnologiya va avtomobil ishlab chiqarish hajmini birdaniga ko'paytirib borish imkoniyati cheklangan. Resurlarning cheklanganligi mahsulot ishlab chiqarishning cheklanganligini bildiradi. Bunday sharoitda texnologiya ishlab chiqarishni har qanday ko'paytirishga resurslarning bir qismini-avtomobil ishlab chiqarishni kamaytirish orqali erishadi. Aksincha, agar avtomobil ishlab chiqarishni

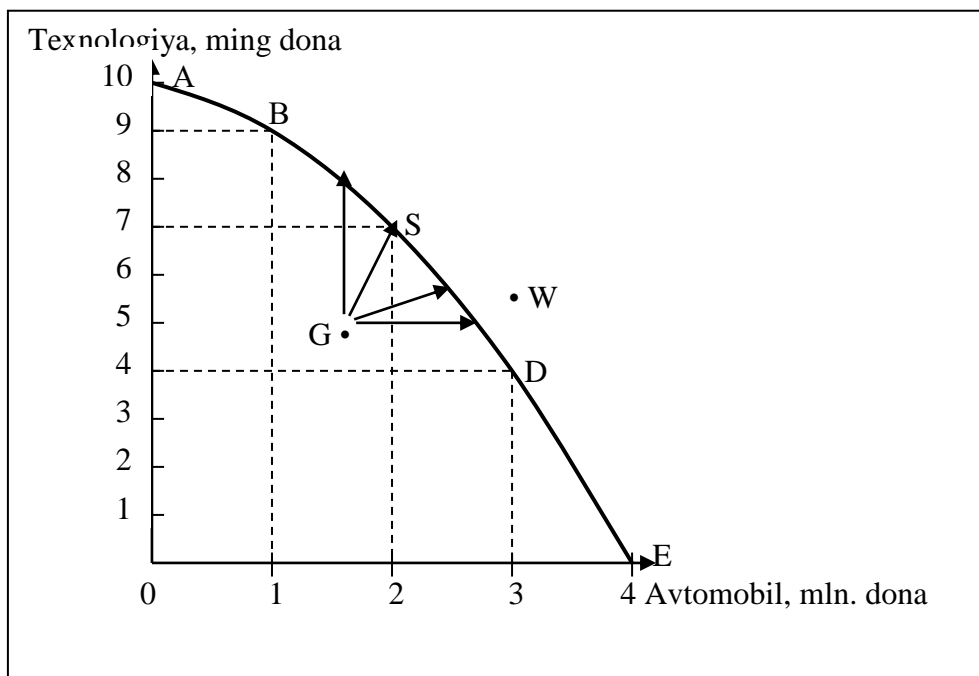
ko‘paytirish afzal ko‘rinsa, buning uchun zarur resurslar faqat texnologiya ishlab chiqarishni qisqartirish hisobiga olinishi mumkin.

Jadvalda jamiyat tanlashi mumkin bo‘lgan sanoat texnologiyalari va avtomobil miqdorining muqobil uyg‘unlashuvi ifodalangan. A muqobil variantga binoan, iqtisodiyot o‘zining butun resurslarini texnologiya, ya’ni ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarishga yo‘naltiradi. E muqobil variantda esa mavjud resurslar to‘lig‘icha avtomobil, ya’ni iste‘mol buyumlari ishlab chiqarishda foydalaniladi. Jadvaldagi asosiy g‘oya quyidagicha: har qanday vaqt oralig‘ida iqtisodiyot to‘la bandlik va ishlab chiqarishning to‘liq hajmida avtomobilni ko‘proq ishlab chiqarishi uchun texnologiyaning bir qismidan voz kechishi zarur. Iqtisodiy resurslar kamyob bo‘lganligi sababli, iqtisodiyot avtomobil va texnologiya ishlab chiqarish hajmini bir vaqtda ko‘paytira olmaydi.

Ishlab chiqarish imkoniyati egri chizig‘idagi har bir nuqta ikki xil mahsulot ishlab chiqarishning qandaydir eng ko‘p hajmini ko‘rsatadi. Jamiyat uchun mahsulotlarning erishib bo‘ladigan har xil uyg‘unlashuvlaridan tanlab olish imkoniyati egri chiziq ichida joylashadi.

Avtomobil va texnologiya ishlab chiqarishning har xil uyg‘unlashuvini amalga oshirish uchun jamiyat ulardagi mavjud resurslarning to‘la bandligi va ishlab chiqarishning to‘liq hajmini ta‘minlashi zarur. Avtomobil va texnologiyaning barcha uyg‘unlashuvi ularning eng ko‘p miqdorini ko‘rsatib, bu barcha mavjud resurslardan esa samarali foydalanish natijasida olinishi mumkin.

Ishlab chiqarish imkoniyati haqidagi tushunchani chuqurlashtirish uchun jadvalda keltirilgan ma’lumotlarni rasmda tasvirlaymiz (2.6-rasm).

2.6-rasm. Ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig‘i.

Iqtisodiyotda resurslarning to‘la bandligi va ulardan samarali foydalanishni ta‘minlash uchun har ikkala mahsulotning tanlangan hajmi ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig‘i deb nomlanuvchi ABSDE chizig‘ida joylashgan bo‘lishi lozim. Bu chiziqdan chap tomonda joylashgan har qanday nuqta resurslardan to‘liq

foydalanmaslikni anglatadi. Rasmdagi G nuqta iqtisodiyotda 1,6 mln. dona avtomobil va 5 ming donaga yaqin texnologiya ishlab chiqarilayotganini bildiradi. Bu esa, resurslardan foydalanishning muayyan darajasida, qo‘shimcha resurslarni jalb etmagan holda, quyidagi harakatlarni amalga oshirish imkoniyati mavjudligini ko‘rsatadi:

1. Avtomobil ishlab chiqarishning mavjud hajmini saqlab qolgan holda, texnologiya ishlab chiqarish hajmini 8 ming donagacha yetkazish;
2. Texnologiya ishlab chiqarishning mavjud hajmini saqlab qolgan holda, avtomobil ishlab chiqarish hajmini 2,7 mln. donagacha yetkazish;
3. Bir vaqtning o‘zida har ikkala mahsulot ishlab chiqarish hajmini oshirish.

Ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig‘idan tashqarida joylashgan har qanday, ya‘ni rasmdagi W nuqtaga resurslarning mavjud hajmi va ishlab chiqarishning mavjud texnologiyasi darajasida erishib bo‘lmaydi.

Jamiyat bu mahsulotlar uyg‘unlashuvidan birortasini tanlashi zarur: ko‘proq texnologiya ishlab chiqarish kamroq avtomobil ishlab chiqarishni bildiradi va aksincha.

Har qanday mahsulotning qandaydir miqdorini olish uchun, voz kechishga to‘g‘ri keladigan boshqa mahsulot miqdori bu mahsulotning muqobil ishlab chiqarish xarajatlari deb ataladi.

Biz iqtisodiyot resurslarning to‘liq bandligi va ishlab chiqarishning to‘liq hajmi bilan xususiyatli deb hisobladik. Agar band bo‘lmagan resurslar bo‘lsa yoki resurslari samarasiz foydalanilsa iqtisodiyot jadvalda ko‘rsatilgan har bir muqobil variantdagidan pastroq mahsulot ishlab chiqargan va bu rasmda keltirilgan ishlab chiqarish imkoniyati egri chizig‘ining ichida joylashgan bo‘lar edi.

Agar resurslarning miqdori, sifati hamda texnologiya o‘zgarsa iqtisodiyotda ishlab chiqarishning umumiy hajmi ham, ya‘ni ishlab chiqarish imkoniyati egri chizig‘ining holati o‘zgaradi. Mavjud resurslarning ko‘payishi har bir variantda bitta yoki har ikkala mahsulot ishlab chiqarish hajmining ko‘payishiga olib keladi.

2.5. Ishlab chiqarishning samaradorligi va uning ko‘rsatkichlari.

Ishlab chiqarish samaradorligi va uni oshirish masalasi har doim iqtisodiyot nazariyasi fanining dolzarb muammosi sifatida, uning diqqat markazida bo‘lib keladi. Ayniqsa hozirgi paytda bu masala yanada keskin qo‘yilmoqda. Buning sababi shundaki, ishlab chiqarish samaradorligini oshirmasdan turib mamlakatimiz oldida turgan muhim masala-mustaqil iqtisodiy taraqqiyotni jadallashtirish vazifasini amalga oshirib bo‘lmaydi. Samaradorlikning iqtisodiy mazmuni sifatida har doim ishlab chiqarishning pirovard natijasi bilan unga avanslangan resurslar, mablag‘lar yoki qilingan xarajatlar o‘rtasidagi nisbat tushuniladi.

Lekin, turli ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar sharoitida shu jamiyatning maqsadidan kelib chiqib, samaradorlik muammosining tub mohiyati o‘zgaradi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarishning asosiy maqsadi foyda olishga qaratilganligi sababli har bir iqtisodiy sub’yekt ko‘proq foyda olishga intiladi. Shuning uchun ham ishlab chiqarishning samaradorligini olingan foydaning (P) ishlab chiqarishga sarflangan resurs xarajatlariga (IR) nisbati bilan aniqlanadi, ya‘ni:

$$P' = \frac{P}{IR} \times 100 \%$$

bu yerda:

P' - foyda normasi;

IR -iqtisodiy resurs xarajatlari.

Iqtisodiy adabiyotlarda samaradorlikning bosh mezoni haqida ham bir qancha fikrlar mavjud. Ayrim olimlar ishlab chiqarish samaradorligining bosh mezoni foyda, boshqa birlari esa yalpi milliy mahsulot, sof mahsulot, uchinchilari milliy daromad, to'rtinchilari esa qo'shimcha mahsulot deb ko'rsatadilar. Ammo shuni aytish kerakki, ko'pchilik olimlar tomonidan bozor iqtisodiyoti sharoitida samaradorlikning bosh ko'rsatkichi olingan foydaning xarajatlarga nisbati, ya'ni rentabellik yoki foydalilik darajasi bilan belgilanadi deb tan olinadi. Ishlab chiqarish samaradorligi ko'p qirrali masala bo'lib, bu aytilgan birgina asosiy ko'rsatkichda, uni to'la ravishda har tomonlama ifodalab bo'lmaydi. Shuning uchun ishlab chiqarish samaradorligini to'la ifodalashda unda qatnashgan omillarning unumdorligini, ulardan samarali foydalanish darajasini bildiradigan ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi.

Bulardan biri mehnat unumdorligidir. Mehnat unumdorligi deb ishchi kuchining vaqt birligi mobaynida mahsulot yaratish qobiliyatiga aytiladi va ishlab chiqarilgan mahsulotning, ya'ni iste'mol qiymatining sarflangan mehnat miqdoriga nisbati bilan belgilanadi. Sarflangan mehnat miqdori esa ishlangan vaqt bilan, kishi kuni, kishi soati va h.k. bilan belgilanadi. Agar mehnat unumdorligini MU , mahsulotni M bilan, sarflangan ish vaqtini V bilan belgilasak, mehnat unumdorligi quyidagicha aniqlanadi:

$$MU = \frac{M}{V}$$

Mehnat unumdorligi sarflangan jonli mehnatning har bir birligi evaziga ya'ni kishi kuni, kishi soati hisobiga ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori bilan aniqlanadi.

Samaradorlikni aniqlashda kapital unumdorligi degan ko'rsatkichdan ham foydalaniladi va unda ishlab chiqarishda qatnashgan kapitalning har bir birligi evaziga olingan mahsulot, daromad yoki foyda bilan aniqlanadi. Agar kapital unumdorligini- KU deb, ishlab chiqarishda qatnashgan kapital miqdorini- K , mahsulotni- M , yalpi daromadni- YAD bilan, foydani- P bilan belgilasak quyidagi formulalar hosil bo'ladi:

$$KU = \frac{M}{K} \qquad KU = \frac{YAD}{K} \qquad KU = \frac{P}{K}$$

Samaradorlikni aniqlashda bu ko'rsatkichlardan tashqari mahsulotning mehnat sig'imi, material sig'imi, energiya sig'imi degan ko'rsatkichlar ham qo'llanilib, ular ishlab chiqarilayotgan mahsulotning har bir birligini yaratish uchun ketgan, yoki ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan mehnat, energiya va moddiy ashyolar miqdorini ifodalaydi.

Bu ko'rsatkichlarning har biri ishlab chiqarishda qatnashgan turli omillar samaradorligini ifodalab, bir-biri bilan chambarchas bog'liq va bir-birini to'ldiradi.

Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish uchun unga ta'sir qiladigan omillarni ham bilish zarurdir. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga bir qancha omillar ta'sir qiladi:

1. Ilmiy-texnik taraqqiyotni tezlashtirish va uning natijalarini tezlik bilan ishlab chiqarishda qo'llash.

2. Ishlab chiqarishni ratsional joylashtirish, ixtisoslashtirish va kooperatsiyalash.

3. Iqtisodiyotning tarkibiy qismlarini va uning tashkiliy bo'g'inlarini o'zgartirish.

4. Ishlab chiqaruvchilarni rag'batlantirish va ularning faolligini oshirish.

5. Mavjud tabiiy, moddiy va mehnat resurslaridan oqilona, tejab-tergab foydalanish, yangi, arzon, sifatli xomashyo va energiya turlarini, ekinlarning yangi hosildor navlarini, chorva mollarining mahsuldor zotlarini topib ishlab chiqarishga joriy qilish.

6. Kishilarning bilim saviyasini, malakasini oshirish, etuk ishchi va mutaxassislar tayyorlash.

Bular ichida fan-texnika taraqqiyoti omili hozirgi kunda respublikamiz uchun dolzarb va muhim ahamiyat kasb etadi. Fan-texnika taraqqiyotining evolyusion va revolyusion shakllari farqlanadi. Evolyusion shaklda rivojlanish deganda, FTTning mavjud texnologiyasi asosida, mashinalar va uskunalar qisman modernizatsiyalash asosida rivojlanishi tushuniladi.

Revolyusion shaklda rivojlanishi deganda esa, fan-texnikaning bir qancha sohalarida birdaniga katta o'zgarishlar bo'lib, texnikaning eng so'nggi yangiliklarini, avlodlarini ishlab chiqarishda qo'llash, prinsipial yangi texnologik tizimga o'tish tushuniladi. Fan-texnika taraqqiyotining keyingi shaklda rivojlanishi yuksak samara beradi. Shuning uchun ham O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi Farmonining 3.2. bandida keltirilgan tarkibiy o'zgartirishlarni chuqurlashtirish, milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish hisobiga uning raqobatbardoshligini oshirish: ishlab chiqarishni mahalliyashtirishni rag'batlantirish siyosatini davom ettirish hamda, eng avvalo, iste'mol tovarlar va butlovchi buyumlar importining o'rnini bosish, tarmoqlararo sanoat kooperatsiyasini kengaytirish yo'nalishini rivojlantirishga, e'tiborni qaratmoq lozimdir.

Asosiy tayanch tushunchalar

Ishchi kuchi-insonning mehnat qilishga bo'lgan aqliy va jismoniy qobiliyatlari yig'indisi.

Mehnat qurollari-insonning tabiatga, mehnat predmetlariga ta'sir qilishda vosita bo'lib xizmat qiladigan narsalar: asbob-uskunalar, texnika-texnologiyalar va boshqalar.

Mehnat predmetlari-bevosita mehnat ta'sir qiladigan, ya'ni mahsulot tayyorlanadigan narsalar (yer, suv, xom ashyo, materiallar va boshqalar).

Kapital-ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishda ishlatilib, o'z egalariga daromad keltiradigan ishlab chiqarish vositalari, tovarlar va pul mablag'laridir.

Yer-suv-tuproq unumdorligi, o'tloqlar, suvlar, o'rmon, qazilma boyliklardan iborat bo'lgan va foydalanishga tortilgan tabiiy resurslar.

Tadbirkorlik qobiliyati-insonda bo'lgan tashabbuskorlik, tashkilotchilik, novatorlik, iqtisodiy xavfdan, javobgarlikdan cho'chimaslik hislatlarining birligi.

Ishlab chiqarish jarayoni-kishilarning maqsadni ko'zlab amalga oshiriladigan faoliyati bo'lib, iste'moli uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy ne'matlarni yaratishga qaratilgan jarayon. Ishlab chiqarish jarayoni bir tomondan iste'mol qiymatlarini (naflilikni) yaratish jarayoni bo'lsa, ikkinchi tomondan qiymatning o'sishi jarayonidir.

Ijtimoiy ishlab chiqarish-o'zaro bog'liqlikda va doimiy aloqada bo'lgan barcha individual ishlab chiqarishlarning birligidan iboratdar.

Ishlab chiqarishning umumiy natijasi-ishlab chiqarishning pirovard natijasi bilan unga sarflangan resurs xarajatlari o'rtasidagi nisbat.

Zaruriy mahsulot-ishchi va xizmatchilarning zaruriy ish vaqtida yaratilgan va ishchi kuchini normal holatda saqlash va qayta tiklash uchun zarur bo'lgan mahsulot.

Qo'shimcha mahsulot-ishchi va xizmatchilarning qo'shimcha ish vaqtida yaratilgan mahsulot bo'lib, sof mahsulotning zaruriy mahsulotdan oshiqcha qismidir. Qo'shimcha mahsulot tadbirkorlarga, mulkdorlarga va davlatga tegishlidir.

Ishlab chiqarish funktsiyasi-ishlab chiqarish omillari bilan uning samaralari o'rtasidagi bog'liqlikni bildiradi.

Qo'shilgan kapital-ishlab chiqarishda mavjud band bo'lgan kapital miqdori ustiga yangi qo'shimcha ravishda sarflangan kapital, boshqacha qilib aytganda kapital miqdorining o'sgan qismi.

O'rtacha mahsulot-jalb qilingan ishchi kuchi va kapitalning bir - birligiga to'g'ri keladigan mahsulot miqdori.

So'nggi qo'shilgan mahsulot-so'nggi qo'shilgan omil kapital yoki ishchi kuchi evaziga o'sgan mahsulot.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Ishlab chiqarish omillari nimalardan iborat?
2. Kapital tushunchasiga ta'rif bering va uning tarkibiga nimalar kirishini tushuntirib bering.
3. Ishlab chiqarish jarayonining mazmunini va uning ikki tomonini tushuntiring.
4. Ishlab chiqarishning umumiy va pirovard natijalarini tushuntirib bering.
5. Yaratilgan mahsulotning natural va qiymat tarkibi nimalardan iborat?
6. Zaruriy va qo'shimcha mahsulot nima, qo'shimcha mahsulot normasi va massasi formulasini yozib tushuntiring.

7. Qo‘shilgan mehnat, qo‘shilgan kapital va qo‘shilgan mahsulot tushunchalarini izohlab bering.

8. So‘nggi qo‘shilgan mehnat va kapital unumdorligining pasayib borish qonunining mohiyati nima va u hozirgi davrda amal qiladimi?

3-bob. IQTISODIY TIZIMLAR VA MULKCHILIK MUNOSABATLARI

3.1. Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot bosqichlarini bilishga bo‘lgan turli xil yondashuvlar.

3.2. Iqtisodiy tizimlar va ularning modellari.

3.3. Mulkchilik munosabatlarining mohiyati va iqtisodiy mazmuni.

3.4. Mulkchilikning turli shakllari va ularning iqtisodiy mazmuni.

3.5. O‘zbekistonda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish maqsadi, yo‘llari va usullari.

Iqtisodiy munosabatlarning vujudga kelishi va rivojlanishi jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlarida o‘ziga xos xususiyat kasb etadi. Iqtisodiy munosabatlar doimo o‘zgarib, rivojlanib boradi. Ushbu mavzuda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot bosqichlari va ularni bilishga bo‘lgan turlicha yondashuvlar, ishlab chiqarishning ijtimoiy va texnologik usullari hamda iqtisodiy tizim tushunchalari batafsil ko‘rib chiqiladi. Shuningdek iqtisodiy tizim modellari va ularning xususiyatlari ko‘rsatib beriladi hamda mulkchilik munosabatlarining mohiyati, mulk shakllarining iqtisodiy mazmuni va bozor iqtisodiyotini shakllantirish jarayonida mulkchilik shakllarini o‘zgartirish yo‘llari va usullari, hamda 2017-2021 yillarda davlat mulkini xususiylashtirishni kengaytirish, xususiy mulk xuquqi va kafolatlarini ishonchli himoya qilishni ta‘minlash kabi masalalarga alohida o‘rin ajratiladi.

3.1. Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot bosqichlarini bilishga bo‘lgan turli xil yondashuvlar.

Kishilik jamiyati ishlab chiqarish munosabatlari va ishlab chiqaruvchi kuchlarning o‘zaro birligi va ziddiyati asosida taraqqiy etib borib, uning turli bosqichlariga o‘ziga xos bo‘lgan iqtisodiy tizimlar muvofiq keladi. Insoniyat taraqqiyoti bosqichlari va har bir bosqichga xos bo‘lgan iqtisodiy tizimlarni o‘rganish iqtisodiy jarayonlarni, ularni o‘zgaruvchan ekanligini bilishda muhim ahamiyatga egadir.

Taraqqiyot bosqichlarini bilishda turli xil yondashuvlar mavjud bo‘lib, ulardan asosiylari sifatida quyidagilarni ajratib ko‘rsatish mumkin:

1. Tarixiy-formatsion yondashuv;

2. Sivilizatsiya darajasi jihatidan yondashuv;

3. Texnik va texnologik taraqqiyot darajasi jihatidan yondashuv;

4. Ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar o‘zgarishi jihatidan yondashuv.

Ijtimoiy taraqqiyot bosqichlarini bilishga tarixiy-formatsion yondashuvda ishlab chiqarishning ijtimoiy usullari va uning tarkibiy qismlarini tahlil qilishga e‘tibor berilgan.

Ishlab chiqarish usuli ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish iqtisodiy munosabatlarining birligidan iborat. Ishlab chiqarishning shaxsiy va moddiy omillari, ya'ni ishchi kuchi bilan ishlab chiqarish vositalari birgalikda jamiyatning ishlab chiqaruvchi kuchlarini tashkil qiladi. Boshqacha aytganda, ishlab chiqaruvchi kuchlar-bu ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonida kishilar bilan tabiat o'rtasidagi bog'lanishni amalga oshiruvchi shaxsiy va texnik-buyumlashgan elementlar tizimidan iborat. Ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasi ijtimoiy taraqqiyotning eng muhim mezoni va umumiy ko'rsatkichidir.

Odamlar ishlab chiqarish jarayonida faqat tabiat ashyolari va boshqa moddiy ashyolar bilan emas, shu bilan birga o'zaro bir-biri bilan ham munosabatlarda bo'ladilar, ya'ni ishlab chiqarish munosabatlariga kirishadilar. Bunda ishlab chiqarishda tarkib topadigan tashkiliy-iqtisodiy va ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar bir-biridan farq qiladi. Tashkiliy-iqtisodiy munosabatlar ishlab chiqarishni tashkil qilish jarayonida vujudga keladi. Mazkur munosabatlar kishilar o'rtasidagi aloqalar sifatida namoyon bo'lib, shu bilan birga ishlab chiqarish holatini bevosita tavsiflaydi, ishlab chiqaruvchi kuchlar taraqqiyoti muayyan bosqichlarining xususiyatlarini va ularning ijtimoiy uyg'unlashuvini aks ettiradi. Bu masalan, mehnat taqsimoti, uni ixtisoslashtirish va kooperatsiyalash, ishlab chiqarishning to'planishi va uyg'unlashtirilishidir.

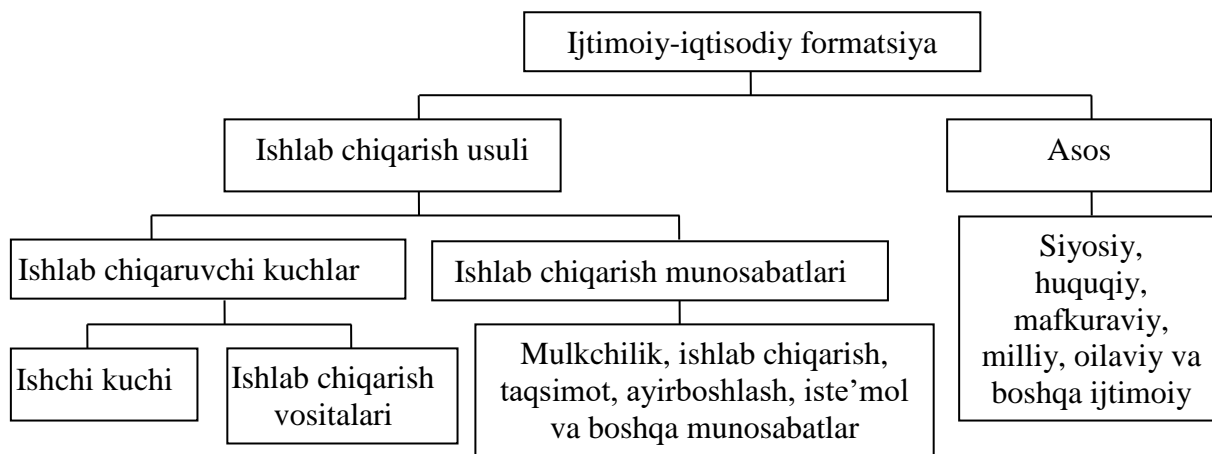
Ishlab chiqarish har doim muayyan ijtimoiy shaklga ega bo'ladi. Bu ijtimoiy shakl ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni vujudga keltiradi, ularning mohiyati va asosini ishlab chiqarish vositalariga mulkchilik munosabatlari tashkil etadi.

Ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar-bu kishilar uchun zarur bo'lgan hayotiy ne'matlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish jarayonida vujudga keladigan munosabatlardir. Ular takror ishlab chiqarish munosabatlari yoki iqtisodiy munosabatlar deb ham ataladi.

Ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojining muayyan darajasi ishlab chiqarish munosabatlarining u yoki bu turini taqozo qiladi. Muayyan taraqqiyot darajasidagi ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish munosabatlari muayyan turining birligi va o'zaro ta'siri ishlab chiqarish usulini tashkil etadi.

Ishlab chiqarish munosabatlari faqat ishlab chiqaruvchi kuchlar bilangina o'zaro aloqada bo'lib qolmaydi. Ular bir vaqtda bazis ham hisoblanib, uning ustida ishlab chiqarish munosabatlarining ushbu tizimiga xos bo'lgan alohida siyosiy, huquqiy, mafkuraviy, milliy, oilaviy va boshqa ijtimoiy munosabatlar hamda tartibotlarning alohida turlari qad ko'taradi. Ana shularning yig'indisi jamiyatning asosini tashkil etadi. Siyosat, huquq, ahloq va ustqurmaning boshqa elementlari ham faol ro'l o'ynaydi, o'zlarini vujudga keltirgan ishlab chiqarish munosabatlariga, ular orqali esa jamiyatning ishlab chiqaruvchi kuchlariga ham aks ta'sir ko'rsatadi.

Ishlab chiqarish usuli bilan jamiyat asosi ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyani tashkil etadi (3.1-rasm).

3.1-rasm. Ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyaning tarkibiy tuzilishi.

Bu yerda ikki holatga e'tibor berish muhim. Birinchidan, ishlab chiqarish munosabatlari mustaqil, alohida tizimni tashkil qilmaydi. Ular ishlab chiqaruvchi kuchlar bilan ham, shuningdek ustqurma bilan ham har doim o'zaro ta'sirda bo'ladi. Ikkinchidan, turli formatsiyalarda o'ziga xos ishlab chiqarish munosabatlari amal qiladi va bu esa har bir formatsiyaga mos keluvchi ishlab chiqarish usulini belgilab beradi.

Insoniyat jamiyati tarixida bir-biri bilan izchil almashinib turgan qator ishlab chiqarish usullari va shunga muvofiq ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar ajralib turadi.

Ishlab chiqarish usullari almashinishining klassik namunasi Evropada namoyish qilingan deb hisoblanadi. Evropa hududida bir-biri bilan almashinib, ibtidoiy jamoa, quldorlik, feodal va kapitalistik munosabatlar izchil tarkib topdi. Boshqa qit'alarga kelganda esa, bu yerda kapitalizmga xos bo'lgan davrda mana shu marralarning hammasi aniqroq qayd etilgan. Osiyo, Afrika, Avstraliyada Evropa mustamlakachiligining ta'siri seziladi. Adabiyotlarda Osiyocha ishlab chiqarish usuli deb atalmish usul haqida ham qayd qilinadi. Bu usulning shakllanishida mamlakatlarning katta turkumiga xos bo'lgan ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish munosabatlarining sug'orish tizimlarini markazlashtirilgan tarzda tartibga solib turish va davlatning ana shu sharoitlarda alohida ro'li bilan bog'liq sifat xususiyatlari aks etadi.

Iqtisodiy fanda ijtimoiy taraqqiyotni sivilizatsiyaning tarixiy rivojlanish tiplari natijasi sifatida o'rganish ham muhim o'rin tutadi.

«Sivilizatsiya» so'zi lotinchada fuqarolarga oid, ijtimoiy degan ma'nolarni anglatadi. Bu tushuncha fanga fransuz faylasuflari tomonidan nisbatan yaqin vaqt-ikki asr oldin kiritilgan bo'lib, tafakkur va erkinlik hukmron bo'lgan jamiyatlarni tavsiflash uchun qo'llanilgan. Umuman olganda sivilizatsiya rivojlangan mamlakatlardagi iqtisodiy va ijtimoiy-huquqiy munosabatlarning oqilona tashkil etilgan tuzumi sifatida talqin etiladi.

Jamiyat taraqqiyotini sivilizatsiya nuqtai-nazaridan o'rganishda sivilizatsiyalarning almashuvi nazariyasi muhim o'rin tutadi. Bu nazariya tarafdorlari quyidagi 7 ta bosqichdan iborat sivilizatsiyaning davomiylik muddatini ajratib ko'rsatadilar:

1. 30-35 asrni o'z ichiga olgan neolit davri;
2. 20-23 asrni o'z ichiga olgan sharqiy quldorlik davri (bronza asri);
3. 12-13 asrni o'z ichiga olgan antik davr (temir asri);
4. 7 asrni o'z ichiga olgan erta feodal davri;
5. 4,5 asrni o'z ichiga olgan industrlashishgacha bo'lgan davr;
6. 2,5 asrni o'z ichiga olgan industrlashgan davr;
7. 1,3 asrni o'z ichiga olgan yuqori industrlashgan davr [61].

Bu qayd qilingan bosqichlardan ko'rinib turibdiki, ushbu nazariyada turli qarashlar va yondashuvlarni aralashtirish holatiga yo'l qo'yilib, jamiyat taraqqiyoti bosqichlarini ajratishning aniq bir mezoni yoki belgisi mavjud emas.

Jamiyat taraqqiyoti bosqichlariga texnologik yondashuv ham ma'lum bir oqim xisoblanadi. Ular jamiyat tarixiy taraqqiyoti davomida ro'y berayotgan o'zgarishlar ko'lami va tavsifini yaxshiroq tushunib olish uchun ishlab chiqarishning turli texnologik usullarini tahlil etish, mashinalashgan ishlab chiqarishning vujudga kelishi va rivojlanish tarixiga murojaat qilish zarur deb hisoblaydilar.

Mehnat vositalari, materiallar, texnologiya, energiya, axborotlar va ishlab chiqarishni tashkil etish bilan birgalikda ishlab chiqarishning texnologik usuli deyiladi.

Ular o'rtasidagi chegaralarni jamiyat taraqqiyoti tarixining yirik bosqichlari ajratib turadi. Bir texnologik ishlab chiqarish usulidan boshqasiga o'tish asosan mehnat vositalarining tavsifidagi o'zgarishlar, fan va texnika taraqqiyoti bilan belgilanadi.

Ishlab chiqarish texnologik usullarining dastlabki uchta bosqichlari alohida farqlanadi. Bular oddiy kooperatsiya, manufaktura va mashinalashgan ishlab chiqarish. Oddiy kooperatsiya-bu bir xil ishni yoki xizmat vazifasini bajaruvchi xodimlarning eng oddiy shaklidagi uyushishi, birgalashib ma'lum tartib asosida ishlaydigan kishilar guruhidir. Kooperatsiyaning yakka tartibdagi hunarmandchilik ishlab chiqarishiga nisbatan afzalliklari quyidagilar orqali namoyon bo'ladi:

1. Ko'plab ishchilarning birgalikdagi mehnati ishchi kuchidagi alohida tafovutlarning yo'qolishiga, ularning sifat jihatidan bir xildalashuviga olib keldi;
2. Bino va inshootlardan birgalikda foydalanish natijasida yoqilg'i, yoritish va boshqa shu kabi xarajatlarning kam sarflanishi mahsulot birligiga to'g'ri keluvchi ishlab chiqarish vositalarining tejalishiga olib keldi;
3. Birgalikdagi mehnat bellashuvni keltirib chiqarib, mehnat unumdorligini oshirdi.

Manufaktura-bu mehnat taqsimotiga asoslangan, lekin mashina hali mavjud bo'lmagan sharoitdagi kooperatsiyadir. Manufaktura davrida ishlab chiqarishning umumlashuv jarayoni davom etadi. Yalpi ishchi kuchi tarkib topadi, har bir ayrim xodim esa yalpi ishchi kuchining tarkibiy qismiga aylanadi. Bunda oddiy kooperatsiyadagidek qo'l mehnatiga va qo'l mehnatiga asoslangan qurolga tayanadi.

Manufaktura ixtisoslashtirilgan qurol va asboblarni vujudga keltirib hamda ishchini tor operatsiyalarni bajarishga bog'lab, yirik mashinalashgan ishlab chiqarishga o'tish uchun zarur shart-sharoit tayyorlaydi. Bu davrda ishlab

chiqarishni tashkil etish, mehnatning mazmuni va tavsifida, ishlab chiqarishning butun texnologik usulida, iqtisodiy munosabatlarda va butun ijtimoiy hayotda ham tub o'zgarishlar ro'y beradi. XVIII asrning so'nggi 30 yili ichida boshlangan sanoat revolyusiyasi natijasida yirik mashinalashgan ishlab chiqarish vujudga keldi.

Yirik mashinalashgan ishlab chiqarish mehnat taqsimoti hamda mashinali mehnatga asoslangan kooperatsiyadir. Fabrika ichidagi mehnat taqsimoti tamomila mashinalarning vazifalari bilan belgilanadi.

Fan-texnika, texnologiya va axborot tizimidagi o'zgarishlarga qarab R.Aron, Dj. Gelbreyt, U.Rostou va boshqa olimlar jamiyat taraqqiyoti bosqichlarini uch bosqichga: industrilashgungacha bo'lgan jamiyat, industrilashgan jamiyat, yuqori industrilashgan yoki axborotlashgan jamiyatlarga bo'lib o'rganishni tavsiya etadilar. Bunda ular industrilashishgacha bo'lgan jamiyatning asosiy belgilari sifatida quyidagilarni ko'rsatadilar:

1. Aholining asosan qishloq xo'jaligi bilan bandligi;
2. Qo'l mehnatining hukmronligi;
3. Mehnat taqsimotining juda kamligi (dehqonchilik, chorvachilik, xunarmandchilik, savdo, boshqaruv va boshqalar);
4. Natural xo'jalikning hukmronligi.

Jamiyat taraqqiyotining ikkinchi muhim bosqichi industrilashgan jamiyatning asosiy belgilari:

1. Ishlab chiqarishning avtomatlashganligi;
2. Sanoatning fan-texnika yutuqlari asosida rivojlanishi, unda ishchilar sonining ko'payishi;
3. Shahar aholisining qishloq aholisiga qaraganda ko'payishi va boshqalar.

Taraqqiyotning uchinchi muhim bosqichi yuqori darajada industrilashgan jamiyatning asosiy belgilari:

1. Xizmat ko'rsatish sohasining yuksak darajada rivojlanishi;
2. Ishchi kuchining asosiy qismi (60-70%) shu sohada band bo'lishi;
3. Fanning bevosita ishlab chiqaruvchi kuchga aylanishi, malakali mutaxassislar ro'lining oshishi;
4. Iqtisodiyotning hamma sohalarida va kundalik hayotda axborot va kommunikatsiya texnologiyalarining keng qo'llanilishi;
5. Tovarlar va xizmatlar sifatini tushurmasdan iqtisodiy resurslarning hamma turlarini tejash imkonini beradigan yangi texnika va texnologiyalarning keng qo'llanilishi va boshqalar.

Biz yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, texnika va texnologiyadagi o'zgarishlar jamiyat taraqqiyotida asosiy ro'lni o'ynaydi va tashkiliy, boshqaruv tizimlarining, ishchi-xizmatchilar tarkibining o'zgarishiga, mehnat unumdorligining o'sishiga olib keladi. Lekin bu texnik o'zgarishlarga qarab bir tomonlama yondashuv bilan jamiyat taraqqiyoti qonunlarini aniqlab bo'lmaydi. Ayniqsa, iqtisodiy tizimlar va ularning xarakterini bilishda texnik va ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarni birgalikda, ularning o'zaro bir-biriga ta'sirini dialektik aloqadorlik va ta'sir natijasida sodir bo'ladigan taraqqiyot qonunlari asosida o'rganish zarurdir.

Jamiyat taraqqiyotiga, jumladan texnika va texnologiyaning rivojiga ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning kuchli ta'sirini bir necha ming yillab rivojlanmay qo'ygan texnika va texnologiya taraqqiyotini tovar xo'jaligi va bozorning vujudga kelishi bilan jadal o'sib ketganligida ko'rish mumkin.

Texnika taraqqiyotining hamma bosqichlari ya'ni oddiy kooperatsiya, manufaktura, mashinalashgan ya'ni industrilashgan ishlab chiqarish, yuqori darajadagi industrilashgan, axborotlashgan jamiyat bosqichlari keyingi 250-300 yilga, ya'ni tovar xo'jaligi rivoj topgan davrga to'g'ri keladi. Shuning uchun ham keyingi vaqtda ko'pgina iqtisodchilar jamiyat taraqqiyoti bosqichlarini iqtisodiy tizimlarga bo'lib o'rganadilar.

3.2. Iqtisodiy tizimlar va ularning modellari.

Har bir davrda va makonda amal qilayotgan iqtisodiy munosabatlar majmuasi-iqtisodiyotni tashkil qilish shakllari, xo'jalik mexanizmi va iqtisodiy muassasalar bilan birgalikda iqtisodiy tizimni tashkil qiladi.

Iqtisodiy nazariyada ko'pincha iqtisodiy tizim tushunchasini ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasi bilan bog'lab turkumlashga harakat qilinadi. Shu asosda dunyodagi rivojlangan mamlakatlar iqtisodiy tizimining uchta nusxasiga kiritiladi: an'anaviy iqtisodiyot, ma'muriy buyruqbozlik iqtisodiyoti va bozor iqtisodiyoti tizimlari.

An'anaviy iqtisodiyot-deyarli hamma mamlakatlar bosib o'tgan tarixiy tizimdir. U hozirgi davrda ham ko'plab iqtisodiy jihatdan kam rivojlangan mamlakatlarda mavjud bo'lib, ularda urf-odatlar, udumlarga, an'analarga asoslangan iqtisodiy jarayonlarga amal qiladi. Ularda natural yoki mayda tovar xo'jaligi hukmron bo'ladi. Bu erda ishlab chiqarish, ayirboshlash, daromadlarni taqsimlash vaqti-vaqti bilan o'rnatiladigan urf-odatlariga asoslanadi. Merosxo'rlik va sulola shaxslarning iqtisodiy ro'lida hukmronlik qiladi, ijtimoiy-iqtisodiy turg'unlik aniq ifodalanadi. Texnika taraqqiyoti va yangiliklarni joriy qilish keskin cheklangan, chunki ular an'analarga bilan ziddiyatli hisoblanadi va ijtimoiy tuzum barqarorligiga xavf tug'diradi. Iqtisodiy faoliyatga nisbatan diniy va madaniy tartiblar birlamchi hisoblanadi.

Bu yerda shuni ta'kidlash lozimki iqtisod muammosini hal qilishning bir xil va umum tan olingan echimi mavjud emas. Xar xil madaniyat va tarixiy o'tmish, har xil urf-odat va an'analarga, qarama-qarshi mafkuraviy qarashlarga ega bo'lgan turli jamiyatlar aniq iqtisodiy muammolarni hal qilish uchun turli xil tartiblardan foydalanadi.

Bozor iqtisodiyotiga qarama-qarshi tizim ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodiyoti hisoblanadi. Bu tizim amalda barcha moddiy resurslarga ijtimoiy aniqrog'i davlat mulkchiligining hukmronligi va ma'muriy organlar tomonidan iqtisodiy qarorlarning markazlashgan tartibda qabul qilinishi bilan xarakterlanadi. Foydalanadigan resurslarning hajmi, mahsulotning tarkibi va taqsimlanishi, ishlab chiqarishni tashkil qilish kabilarga tegishli barcha muhim qarorlar markaziy boshqarish organlari tomonidan qabul qilinadi.

Iqtisodiy taraqqiyotda muhim bosqich hisoblangan tizim bozor iqtisodiyoti tizimidir.

Bozor iqtisodiyoti tizimi asosan ikki bosqichga egadir. Birinchisi erkin raqobatga asoslangan klassik bozor iqtisodiyoti bo‘lib, ba’zi adabiyotlarda uni sof kapitalizm deb ham yuritiladi. Ikkinchisi esa hozirgi zamon rivojlangan bozor iqtisodiyoti bo‘lib, uni aralash iqtisodiyot tizimi deb ham yuritiladi.

Erkin raqobatga asoslangan bozor iqtisodiyoti resurslarga xususiy mulkchilik, iqtisodiy faoliyatda va tadbirkorlikda erkinlik, iqtisodiy jarayonlarni tartiblashda va uyg‘unlashtirishda bozor mexanizmidan foydalanish bilan tavsiflanadi. Bunday tizimda uning ham bir qatnashchisining xulq-atvori shaxsiy manfaatiga asoslanadi, har bir iqtisodiy birlik, alohida qabul qilingan qarorlar asosida, o‘zlarining daromadlarini eng yuqori darajada etkazishga intiladi. Bozor tizimi yordamida alohida qabul qilingan qarorlar uyg‘unlashtiriladi. Raqobat sharoitida tovarlar (xizmatlarning) ishlab chiqarilishi, resurslarning taklif qilinishi shuni bildiradiki, har bir mahsulot va resurslarning ko‘plab mustaqil harakat qiluvchi xaridor va sotuvchilari mavjud bo‘ladi. Bu erda iqtisodiy jarayonlarga davlatning aralashuvi cheklangan tavsifga ega bo‘ladi. Shu sababli davlatning ro‘li, xususiy mulkni himoya qilish va erkin bozorning amal qilinishi engillashtiruvchi ishonchli huquqiy tartiblar o‘rnatishdan iboratdir.

Hozirgi zamon bozor iqtisodiyoti. Hozirgi davrda real hayotda bozor iqtisodiyoti sof bozor mexanizmi va rejali iqtisodiyot unsurlarini mujassamlashtiradi. Mulchilikning har xil shakllari, tadbirkorlikning turli yo‘nalishlari mavjud bo‘ladi, unda rejalashtirish, prognozlash, aholini ijtimoiy himoyalash kuchayadi. Masalan, AQSH iqtisodiyoti hozirgi davrda oldingi erkin bozor iqtisodiyotdan sezilarli farq qiladi. Bu farqlar quyidagilarda ko‘rinadi.

Birinchidan, mulkning bir qismi davlat qo‘lida bo‘lib, u iqtisodiyotda faol ro‘l o‘ynaydi. Bu iqtisodiyotning barqarorligi va o‘sishi uchun sharoit yaratishda, bozor tizimi yetarli darajada ishlab chiqarmaydigan yoki umuman yetkazib bermaydigan ayrim tovarlar va xizmatlar bilan ta‘minlashda, daromadlar taqsimlanishini o‘zgartirishda va shu kabilarda namoyon bo‘ladi. Ikkinchidan, sof kapitalizmdan farq qilib amerika iqtisodiyotiga yirik korporatsiyalar va kuchli kasaba uyushmalari shaklidagi qudratli iqtisodiy tashkilotlar mavjud.

Bu yerda, shuni alohida ta‘kidlash lozimki, xususiy mulkchilik va bozor tizimiga suyanish, ijtimoiy mulkchilik va markazdan rejalashtirish har doim ham bir vaqtda mavjud bo‘lmasligi mumkin. Masalan, sobiq millatchi Germaniya iqtisodiyoti avtoritar kapitalizm deb atalgan, chunki mulkchilik xususiy bo‘lib qolsada, mamlakat iqtisodiyoti qattiq nazorat ostiga olingan va markazdan boshqarilgan. Buning teskarisi, bozor sotsializmi deb atalgan sobiq sotsialistik Yugoslaviya iqtisodiyotida resurslarga ijtimoiy mulkchilik xos bo‘lgan va bir vaqtda iqtisodiy faoliyatni tashkil qilish va boshqarishda erkin bozor asosida olib borilgan. Shvetsiya iqtisodiyotida ham 90 % dan ortiq xo‘jalik faoliyati xususiy firmalarda to‘plangan bo‘lsada, davlat iqtisodiy barqarorlikni ta‘minlash va daromadlarni qayta taqsimlashda faol qatnashadi. Hozirgi vaqtda Xitoy Xalq Respublikasida davlatning markazlashgan holda iqtisodiyotga aralashuvi va rejalashtirish tizimi saqlanib qolgan holda bozor mexanizmlari muvaffaqiyat bilan qo‘llanilib, barqaror va tez sur‘atlar bilan iqtisodiy o‘sishga erishmoqda.

3.3. Mulkchilik munosabatlarining mohiyati va iqtisodiy mazmuni.

Mulkchilik munosabatlari har qanday jamiyat iqtisodiy tizimining asosiy munosabatlaridan birini tashkil qilib, insoniyat taraqqiyotining mahsuli hisoblanadi.

Mulkchilik munosabatlari moddiy va ma'naviy ne'matlarni ishlab chiqarish hamda jamiyat boyliklarini o'zlashtirish jarayonlarida vujudga keladi.

Shunday ekan, mulkchilik munosabatlari-bu mulkka egalik qilish, foydalanish, tasarruf etish va o'zlashtirish jarayonlarida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlardir.

Mulkka egalik qilish mulkning egasi qo'lida saqlanib turishini bildiradi va yaratilgan moddiy boyliklarni o'zlashtirishning ijtimoiy shaklini ifodalaydi. Ayrim hollarda mulkka egalik qilish uning egasi ixtiyorida saqlangan holda, undan amalda foydalanish esa boshqalar qo'lida bo'ladi. Bunga ijaraga berilgan mol-mulkni misol qilib keltirish mumkin. Mulkdan foydalanish-bu mol-mulkning iqtisodiy faoliyatda ishlatilishi yoki ijtimoiy hayotda qo'llanilishidir. Mol-mulkni o'zlashtirish yuz berganda u daromad olish uchun yoki shaxsiy ehtiyojni qondirish uchun ishlatilishini bildiradi. Mulkni tasarruf etish-bu mol-mulk taqdirining mustaqil hal qilinishidir. U mol-mulkni sotish, meros qoldirish, hadya qilish, ijaraga berish kabi hollar orqali ro'y beradi.

Mulkchilik munosabatlarining iqtisodiy mazmunini uning ajralmas jihatlari (egalik qilish, foydalanish, o'zlashtirish va tasarruf etish) belgilab bersada, bu munosabatlar tavsifi nafaqat alohida mulk shakllarida, balki bitta mulk shakli doirasida ham farqlanishi mumkin.

Mulkchilik jamiyatdagi ham huquqiy, ham iqtisodiy munosabatlar mazmunini o'zida ifodalaydi. Mulkchilikning huquqiy va iqtisodiy mazmuni o'zaro bog'liq va bir-birini taqozo qiladi, shu sababli mulkchilik bir vaqtda ham iqtisodiy, ham huquqiy kategoriya hisoblanadi. Bu birlikda, yuqorida ko'rsatilganidek, hal qiluvchi ro'lni mulkchilikning iqtisodiy tomoni egallaydi. Agar mulk iqtisodiy jihatdan ro'yobga chiqarilmasa, ya'ni o'zlashtirilmasa, ishlab chiqarishda foydalanilmasa yoki mulk egasiga daromad keltirmasa, bunda u «huquqiy» kategoriya sifatida qoladi.

Mulkchilik xo'jalik va tadbirkorlik faoliyatining turli shakllari orqali iqtisodiy jihatdan ro'yobga chiqariladi.

Boshqa tomondan, mulkchilikning huquqiy jihati uning iqtisodiy tomoniga nisbatan faqat bo'ysinuvchi ro'l o'ynamaydi. Bu shunda ko'rinadiki, ishlab chiqarish vositalariga ma'lum huquqiy egalik qilmasdan, hech kim ishlab chiqarish jarayonini amalga oshira olmaydi, ishlab chiqarish vositalari va ishlab chiqarilgan mahsulotdan foydalana olmaydi. Shu sababli mulkchilikning huquqiy normalari (egalik qilish, tasarruf qilish, foydalanish huquqi) iqtisodiy munosabatlarning aniqlashtirilgan ko'rinishi hisoblanadi.

Xuquqiy normalar, bir tomondan, aynan mulkchilik munosabatlarini muhofaza qilish zarurati bilan bog'liq holda vujudga kelsa, boshqa tomondan u tovar ishlab chiqarish sharoitida mulkchilik munosabatlarini rivojlantirishda g'oyat muhim ro'l o'ynaydi. Bu ro'l shunda ko'rinadiki, tovar xo'jaligi sharoitida ayrim ijtimoiy qatlamlar ishlab chiqarish jarayonida qatnashmasdan, ayirboshlash

munosabatlarida ishtirok etib (masalan, savdo vositachilari) mulkdorga aylanish imkoniyati vujudga keladi.

Shunday qilib, mulkchilikning huquqiy normalari, birinchidan, ishlab chiqarish vositalari va yaratilgan moddiy ne'matlarning muayyan, ya'ni yuridik yoki jismoniy shaxslarga tegishli ekanligini, ikkinchidan, mulk egalarining qonun bilan qo'riqlanadigan vakolatlarini va nihoyat, uchinchidan mol-mulkni himoya qilish usullarini belgilab beradi.

Mulkchilik munosabatlari uning ob'yektlari va sub'yektlari bo'lishini shart qilib qo'yadi. Mulkka aylangan barcha boylik turlari mulkchilik ob'yektlaridir. Mulk ob'yekti bo'lib, inson yaratgan moddiy va ma'naviy boyliklar, tabiiy boyliklar, aqliy mehnat mahsuli, insonning mehnat qilishi qobiliyati - ishchi kuchi va boshqalar hisoblanadi. Mulk ob'yektida asosiy bo'g'in - bu ishlab chiqarish vositalariga egalik qilish hisoblanadi. Ishlab chiqarish vositalari kimniki bo'lsa, ishlab chiqarilgan mahsulot ham unga tegishli bo'ladi.

Real hayotda ishlab chiqarish vositalarining umumlashish darajasi turli xil, ya'ni ishlab chiqaruvchilarning ishlab chiqarish vositalari bilan qo'shilishi turli darajada va turli shakllarda amalga oshiriladi. Shunga mos ravishda mulk sub'yektlari vujudga keladi. Mulk sub'yekti jamiyatda ma'lum ijtimoiy-iqtisodiy mavqeiga ega bo'lgan, mulk ob'yektini o'zlashtirishda qatnashuvchilar, mulkiy munosabatlar ishtirokchilari bo'lib, ular jamoa, sinf, tabaqa yoki boshqa ijtimoiy guruhlariga birlashgan bo'ladi. Ayrim kishilar, oilalar va davlat ham mulkchilik sub'yekti bo'lib chiqadi.

Mulk ob'yektlari va sub'yektlari yordamida mulkchilik munosabatlari va huquqlarini yanada yaqqolroq tushunish mumkin. Mulkchilik munosabatlari-bu mulk ob'yektini o'zlashtirish bo'yicha mulk sub'yektlari o'rtasidagi iqtisodiy munosabatdir.

Mulkchilik huquqlari esa mulk sub'yektining mulk ob'yektiga nisbatan munosabatidir, ya'ni undan foydalanish va nazorat qilish yuzasidan kelib chiquvchi huquqlar majmuidir.

3.4. Mulkchilikning turli shakllari va ularning iqtisodiy mazmuni.

Jamiyat rivojining hozirgi bosqichida mulkchilik munosabatlari o'z ichiga davlat mulkini, ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish va matlubot sohaslaridagi jamoa mulkining xilma-xil turlarini, ijtimoiy tashkilotlar mulkini, uy xo'jaligi va shaxsiy tomorqa xo'jaligi hamda yakka tartibdagi mehnat faoliyati bilan bog'liq bo'lgan mehnatkashlarning shaxsiy mulkini, tashqi iqtisodiy munosabatlar sohasidagi aralash mulk shakllarini va xususiy mulklarni oladi.

Shu sababli «O'zbekiston Respublikasining mulkchilik to'g'risida»gi qonunida turli-tuman mulklar quyidagi mulk shakllariga kiritiladi: davlat mulki, jamoa mulki, xususiy mulk, shaxsiy mulk, aralash mulk (3.2-rasm).

3.2-rasm. Mulkchilik shakllarining tasniflanishi.

Mulkchilik turli shakllarining mavjud bo'lishi va ularning iqtisodiy mezoni, avvalo, ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi va ishlab chiqarishning umumlashuvi darajasi bilan bog'liq. Shu bilan birga mulkchilik shakllari ishlab chiqaruvchi kuchlarning holati, ijtimoiy mehnat taqsimoti va tashkiliy-iqtisodiy munosabatlarining etuklik darajasi bilan mos kelishi zarur.

Davlat mulki-egalik qilish, foydalanish va tasarruf qilish davlat ixtiyorida bo'lgan mulk ob'yektlaridan iborat. Davlat mulki asosan ikki yo'l bilan hosil bo'ladi:

1. Xususiy mol-mulkni milliylashtirib, davlat qo'liga olish;
2. Davlat mablag'lari hisobidan korxonalar qurish, davlatga qarashli korxonalar va tashkilotlarda investitsiyalarni amalga oshirish.

Davlat mulki haqiqatda ham xalqqa qarashli bo'lgan, bo'linmaydigan yoki umumiy resurslardan foydalanish uchun juda mosdir. Bunga misol qilib takror ishlab chiqarib bo'lmaydigan tabiiy resurslarni, yirik inshootlar va transport vositalari, yo'llar kabi iqtisodiy tuzilmaning kattagina qismini ko'rsatish mumkin.

O'zbekistonda Fuqarolik Kodeksiga muvofiq davlat mulki Respublika mulkidan va ma'muriy-xududiy tuzilmalar mulkidan iborat bo'ladi. Yer, yer osti boyliklari, suv, havo bo'shlig'i, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy resurslar, respublika xokimiyati va boshqaruvi tuzilmalari mol-mulki, davlatga qarashli madaniy va tarixiy boyliklar, byudjet mablag'lari, oltin zaxirasi, valyuta fondi va boshqa davlat fondlari respublika mulki hisoblanadi.

Ma'muriy-hududiy tuzilmalar mulkida davlat hokimiyati mahalliy organlari mol-mulki, mahalliy byudjet mablag'lari, munitsipal uy-joy fondi va kommunal xo'jaligi korxonalari va boshqa mulkiy majmualar, xalq ta'limi, madaniyat, sog'liqni saqlash muassasalari kabilar mol-mulki bo'ladi.

Jamoa mulki-muayyan maqsad yo'lida jamoaga birlashgan kishilar tomonidan moddiy va ma'naviy boyliklarni hamjihatlik bilan o'zlashtirishni bildiradi. Jamoa mulki davlat mulkini korxonaga jamoasi sotib olishi, badal to'lab korxonaga qurishi, aktsiya chiqarib, ularni sotish kabi yo'llar orqali paydo bo'ldi. Jamoa mulkining muhim xususiyati shundaki, ishlab chiqarish vositalari va mehnat mahsuliga ayrim shaxslar emas, balki ma'lum guruh, kishilar egalik qiladi.

Jamoa mulkiga ijara va jamoa korxonalarining, aksionerlik jamiyatlari, xo'jalik jamiyatlari va shirkatlarining, jamoa tashkilotlari va diniy tashkilotlarning mulki kiradi.

Shaxsiy mulk-bu fuqarolar mulki bo'lib, ularning shaxsiy yoki oilaviy ehtiyojini qondirishga xizmat qiladi. Bu mulk shakli asosan shaxsning yoki uning oila a'zolarining mehnati asosida ko'payadi va rivoj topadi.

Fuqaroning shaxsiy mulki asosan ularning ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirokidan, o'z xo'jaligini yuritishdan tushgan mehnat daromadlari hisobiga vujudga keladi va ko'payadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida shaxsiy mulk aktsiyadan keladigan dividend, bank foizlari, xususiy sohibkorlik daromadi kabi yangi manbaalarga asoslanadi.

Shaxsiy mulk ob'yektlari-bu turar joylar, bog'hovli va uylar, transport vositalari, pul jamg'armalari, uy-ro'zg'or va shaxsiy iste'mol buyumlari, yakka tartibda va boshqa xo'jalik faoliyati uchun kerakli ishlab chiqarish vositalari, ularda hosil qilingan mahsulot va boshqalar bo'lishi mumkin. «O'zbekiston Respublikasida mulkchilik to'g'risida»gi qonunda ko'rsatilganidek, savdo, umumiy ovqatlanish, maishiy xizmat sohasidagi, xalq xo'jalik faoliyatining boshqa tarmoqlaridagi maydaroq korxonalar fuqaro va ularning oila a'zolarining mulki bo'lishi mumkin. Shaxsiy mulk ob'yektlari ehtiyojlarini qondirish doirasidan kelib chiqib, daromad topish yo'lida ishlatilishi mumkin.

Xususiy mulk-ayrim sohibkorlarga qarashli yollanma mehnatga asoslangan va o'z egasiga foyda keltiruvchi mulkdir.

O'zbekiston Respublikasining mulkchilik to'g'risidagi qonunida (7-modda), xususiy mulk o'z mol-mulkiga xususiy egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqidan iboratdir deb ko'rsatilgan. Shu bilan birga xususiy mulk bo'lgan mol-mulkning miqdori va qiymati cheklanmasligi ta'kidlanadi.

Xususiy mulk ham, boshqa har qanday mulk shakllari kabi, o'zining ijobiy va salbiy tomonlariga ega. U, so'zsiz, tashabbuskorlik va tadbirkorlikni, mehnatga ma'suliyatlilik munosabatlarini rag'batlantiradi. Shu bilan birga, tovar ishlab chiqarish sharoitida u xufyona daromad orttirishga intilish hissini tug'diradi. Mulkchilikning bu shaklini tan olish iqtisodiyotda uni qo'llash foydali bo'lgan bo'g'inlarni aniqlash, uni tartibga solishning moliyaviy va huquqiy mexanizmlarini shakllantirishni taqozo qiladi. Lekin xususiy mulkchilikni bunday tan olish uni mutlaqlashtirish bilan umuman bog'liq emas. Bu mulk sotib olingan ishlab chiqarish vositalari asosida mustaqil xo'jalik yuritish yoki davlat korxonalari, firmalar, xizmat ko'rsatish va sotish shaxobchalari va shu kabilarni sotib olish orqali vujudga kelishi mumkin.

Turli shakldagi mulklarning birikib ketishi natijasida aralash mulk paydo bo'ladi. Bu mulk alohida olingan ob'yektning turli mulkdorlar ishtirokida o'zlashtirilishini bildiradi.

3.5. O'zbekistonda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish maqsadi, yo'llari va usullari.

Bozor munosabatlariga o'tishning asosiy sharti ko'p ukladli iqtisodiyotni va raqobatlashuvchi muhitni shakllantirish uchun shart-sharoitini vujudga keltirishdan iborat. Bunda asosiysi mulkchilik masalasini hal qilishdir. Shu sababli Respublikamiz Birinchi Prezidenti I.A. Karimov mulkchilik masalasini hal qilishni «...bozorni vujudga keltirishga qaratilgan butun tadbirlar tizimining tamal toshi bo'lib xizmat qiladi» deb alohida ta'kidlab ko'rsatadi [19]. Uzoq yillar mobaynida respublikamiz iqtisodiyotida umumxalq mulki deb atalgan, aslida esa davlatlashtirilgan mulk to'liq hukmronlik qilib keldi. Nazariya va amaliyotda umumxalq mulki deb hisoblangan mulk sub'yekti sifatida davlatning chiqishi jamiyat a'zolari o'rtasida bu mulkga «hech kimniki», «davlatniki», «birovning mulki» deb qarashlarining shakllanishiga olib keldi.

Bozor iqtisodiyotini vujudga keltirish vazifasi o'tish davrida mulkchilikda davlat sektorining salmog'i ancha yuqori bo'lgan mamlakatlarda bu mulkning ma'lum qismini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishni taqozo qiladi. Shunga ko'ra, O'zbekistonda ham mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishga muhim ahamiyat kasb etuvchi jarayon sifatida qaralib, «Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida»gi Qonunida (1991 yil 19 noyabr) quyidagicha ta'rif beriladi:

Davlat tasarrufidan chiqarish-davlat korxonalarini va tashkilotlarini jamoa, ijara korxonalariga, aksiyali jamiyatlarga, mas'uliyati cheklangan jamiyatlarga, davlatga qarashli mulk bo'lmaydigan boshqa korxonalar va tashkilotlarga aylantirishdir.

Xususiylashtirish-fuqarolarning va davlatga taalluqli bo'lmagan yuridik shaxslarning davlat mulki ob'yektlarini yoki davlat aktsiyadorlik jamiyatlarining aktsiyalarini davlatdan sotib olishidir [4].

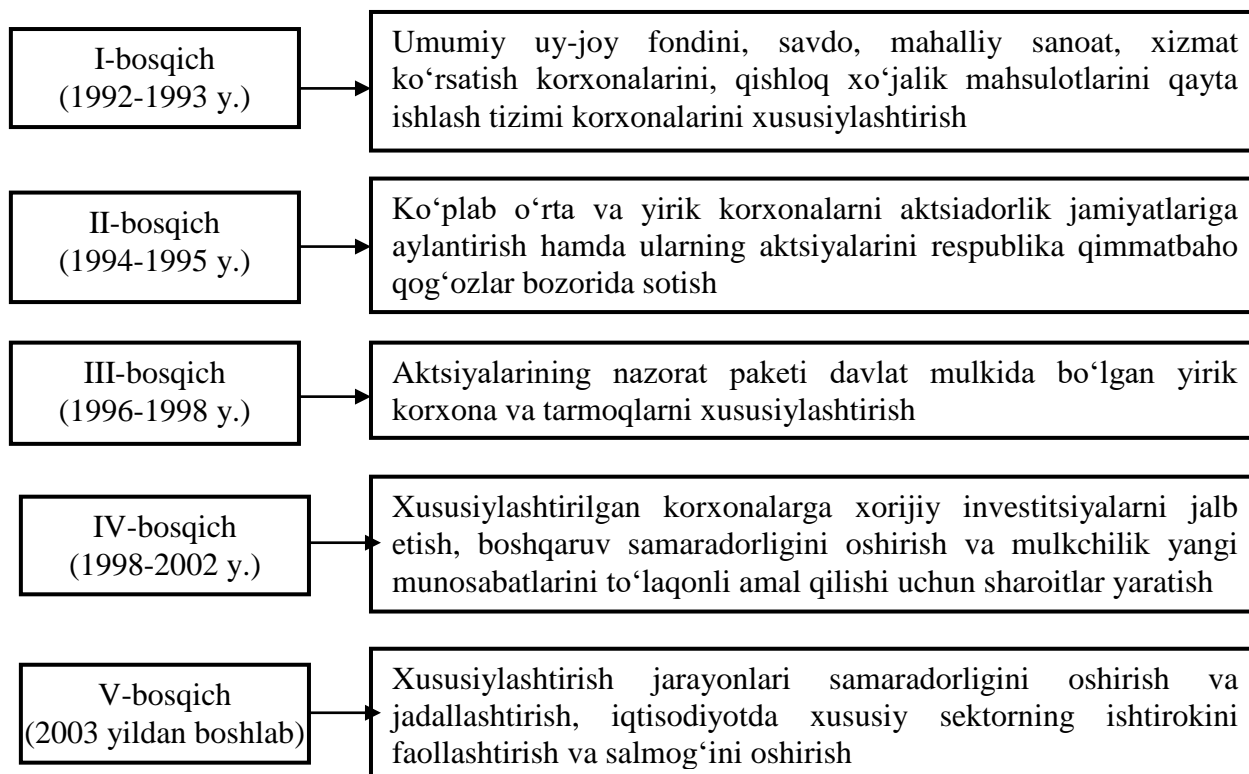
Bundan ko'rinadiki, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish xususiylashtirishga qaraganda ancha keng tushuncha. Xususiylashtirish-davlat mulkiga egalik huquqining davlatdan xususiy shaxslarga o'tishidir. Mulknini davlat tasarrufidan chiqarish xususiylashtirishdan tashqari, bu mulk hisobidan boshqa nodavlat mulk shakllarining vujudga keltirishni ham ko'zda tutadi. U bir qator yo'llar bilan amalga oshiriladi: davlat korxonalarini hissadorlik jamiyatiga aylantirish, davlat korxonasini sotib, uni jamoa mulkiga aylantirish; mulkni qiymatga qarab chiqarilgan cheklar (vaucher) bo'yicha fuqarolarga bepul berish; mulkni ayrim tadbirkor va ish boshqaruvchilarga sotish; ayrim davlat korxonalarini chet el firma va fuqarolariga sotish yoki qarz hisobiga berish; davlat mol-mulkini auktsionlarda kim oshdi savdosi orqali sotish va h.k.

Xususiylashtirishning usullari ham turli-tuman bo'lib, ularni 3 guruhga ajratish mumkin:

1. Davlat mulkini bepul bo'lib berish orqali xususiylashtirish;

2. Davlat mulkini sotish orqali xususiylashtirish;
3. Davlat mulkini bepul bo‘lib berish hamda sotishni uyg‘unlashtirish orqali xususiylashtirish.

Mamlakatimizda amalga oshirilgan xususiylashtirish jarayonining o‘ziga xos jihati-bu uning bosqichma-bosqich olib borilganligidir (3.3-rasm).

3.3-rasm. O‘zbekistonda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonini amalga oshirish bosqichlari.

O‘zbekistonda iqtisodiy islohotlarning birinchi bosqichidayoq mulkchilikning hamma shakllari teng huquqli ekanligi konstitutsion tarzda e‘tirof etildi va davlat mulki monopolizmini tugatish hamda bu mulkni xususiylashtirish hisobiga ko‘p ukladli iqtisodiyotni real shakllantirish vazifasi qo‘yildi. Avvalo mulkchilikning turli xil shakllari qaror topishi uchun teng huquqiy normalar va amal qilish mexanizmlari yaratildi [8].

O‘zbekistonda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishga yondashuvning muhim xususiyati-uni dasturlar asosida bosqichma-bosqich amalga oshirishdan iborat. 1992-1993 yillar xususiylashtirishning birinchi bosqichini o‘z ichiga olib, bu bosqichda xususiylashtirish jarayoni umumiy uy-joy fondini, savdo, mahalliy sanoat, xizmat ko‘rsatish korxonalarini hamda qishloq xo‘jalik mahsulotlarini qayta ishlash tizimini qamrab oldi. Yengil, mahalliy sanoatga, transport va qurilishga, boshqa tarmoqlarga qarashli ayrim o‘rta va yirik korxonalar keyinchalik sotib olinish huquqi bilan ko‘proq ijra korxonalariga, jamoa korxonalariga, yopiq turdagi aktsionerlik jamiyatlariga aylantirildi. Aktsiyalarning nazorat paketi davlat ixtiyorida saqlab qolindi.

Xususiylashtirishning birinchi bosqichida davlat xalq xo‘jaligining iqtisodiy jihatdan samarasiz bo‘lgan, biroq butun mamlakatning iqtisodiy taraqqiyotida

muhim ro'l o'ynaydigan ayrim sektorlarini, ayrim korxonalarni saqlab turishni va mablag' bilan ta'minlash vazifalarini o'z zimmasiga oldi.

Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning birinchi bosqichi natijasida kichik xususiylashtirish amalda tugallandi, davlat mulkini boshqarish va uni mulkchilikning boshqa shakllariga aylantirish uchun kerak bo'lgan muassasalar tizimi vujudga keltirildi.

Savdo, aholiga maishiy xizmat ko'rsatish, mahalliy sanoat korxonalari xususiy va jamoa mulki qilib berildi. Natijada 1997 yilda savdo-sotiq hajmi va umumiy ovqatlanish yalpi mahsulotining 95 foizdan ortiqrog'i davlatga qarashli bo'lmagan sektorga to'g'ri keldi. Uy joylarni xususiylashtirish jarayonida ilgari davlat ixtiyorida bo'lgan bir milliondan ortiq kvartira yoki davlat uy-joy fondining 95 foizdan ortiqrog'i fuqarolarning xususiy mulki bo'lib qoldi.

Davlat ijtimoiy dasturida belgilab berilgan ikkinchi bosqich 1994-1995 yillarga to'g'ri keldi. Bu bosqichda ko'plab o'rta va yirik korxonalar hissadorlik jamiyatlariga aylantirildi hamda ularning aksiyalari respublika qimmatbaho qog'ozlar bozorining asosini tashkil etdi. Davlat mulki hissadorlikka aylantirilishi bilan bir qatorda kichik xususiy biznes korxonalari qizg'in tashkil qilindi.

Mulki davlat tasarrufidan chiqarishning va xususiylashtirishning bu bosqichda ochiq turdagi aksionerlik jamiyatlarini vujudga keltirish, davlat mulkini tanlov asosida hamda kim oshdi savdosida sotish amaliyotga joriy qilindi. Ko'chmas mulk va qimmatli qog'ozlar bozorining yangi muassasalari barpo etildi.

Mulki davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishdan keladigan samara ikki yoqlama tavsifga ega. Bir tomondan, u aholining bo'sh turgan mablag'larini o'ziga jalb qilib, ularning bozorga tazyiqini pasaytiradi. Ikkinchi tomondan, yangi mablag'larni ishlab chiqarishga jalb etish va tovar ishlab chiqaruvchilar o'rtasida raqobatni yuzaga keltirish uchun sharoit yaratadi. Bu erda shuni ta'kidlash lozimki xususiylashtirish iqtisodiyotning davlatga qarashli bo'lmagan sektorini shakllantirishning yagona yo'li emas. Tashabbuskorlik asosida yakka tartibdagi xususiy mulkchilikka asoslangan, shuningdek, turli xil kooperativlar, shirkatlar, ma'suliyati cheklangan jamiyatlar ko'rinishidagi kichik va o'rta korxonalarni tashkil qilish-ikkinchi qudratli jarayon hisoblanadi.

Respublika iqtisodiyoti 1996 yildan boshlab mulki davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning uchinchi bosqichiga kirdi. Bu bosqich davrida (1996-1998 yillar) xususiylashtirilmaydigan ob'yektlar ro'yxatiga kirmagan jami 3146 ta ob'yekt va korxonalar davlat tasarrufidan chiqarildi.

Xususiylashtirish jarayonlarining to'rtinchi bosqichi (1998-2002 yillar) ning asosiy vazifalari sifatida davlat byudjetiga xususiylashtirishdan tushgan mablag'larni yo'naltirish, xususiylashtirilgan korxonalariga xorijiy investitsiyalarni jalb etish, boshqaruv samaradorligini oshirish va mulkchilik yangi munosabatlarini to'laqonli amal qilishi uchun sharoitlar yaratish tadbirlarini amalga oshirish belgilandi.

O'zbekistonda davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonlarining beshinchi bosqichi O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidentining 2003 yil 24 yanvardagi «O'zbekiston iqtisodiyotida xususiy sektorning ulushi va ahamiyatini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi

Farmoni bilan bog'liq. Mazkur Farmon yaqin istiqbolda yo'naltirilgan. Iqtisodiy nochor davlat korxonalarini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonini jadallashtirish, shuningdek, mazkur korxonalarni modernizatsiyalash va barqaror rivojlantirish uchun to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni jalb etish maqsadida xususiylashtirilgan ob'ektlarga narx belgilashning samarali mexanizmi joriy etildi. Xususan, xususiylashtirilgan korxonalar davlat aktivlarining boshlang'ich narxlarini sekin-asta pasaytirib borish hamda davlat, iqtisodiy nochor korxonalarini va past likvidli ob'ektlarni nol darajadagi xarid qiymati bo'yicha tanlov asosida investitsiya majburiyatlarini qabul qilish sharti bilan investorlarga sotish tartiblari tasdiqlandi [79].

Respublikada xususiylashtirishning manzilli yo'naltirilganligi uning navbatdagi xususiyatidir. Bu aholining barcha qatlamlariga mazkur jarayonda aniqroq va natijaliroq qatnashishi imkonini beradi. Xususiylashtirishning manzilli yo'naltirilganligi uy-joylarning o'z egalariga imtiyozli yoki bepul berilishida, aholining ko'proq muhtoj va zaif qatlamlarini qo'llab-quvvatlashning turli xil dasturlari byudjet mablag'lari hisobiga qoplanishida, qishloq aholisi o'z oilaviy xo'jaligi uchun yerlar olishi kabilarda ifodalanadi.

O'zbekistonda xususiylashtirishning to'lovliligi uning navbatdagi muhim xususiyatidir. Pulni to'lash orqali davlat tasarrufidagi korxonalar va ob'ektlarni xususiylashtirishda mulkni bepul taqsimlash bilan bog'liq salbiy holatlar bartaraf etilishi bilan birga qator muammolarni hal qilish imkoniyati yaratiladi. Bulardan asosiysi avvalo tadbirkorlikni, xususiylashtirilgan korxonalarini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning moliyaviy manbalari, bozor infratuzilmasini barpo etish uchun resurslar vujudga keladi va aholini ijtimoiy muhofazalash dasturini ro'yobga chiqarish uchun mablag'lar jamlanadi. Davlat mol-mulkini yangi mulkdorlarga sotish yo'li orqali ularni mulkchilikning boshqa shakllariga aylantirilishi bilan birga xususiylashtirishdan olinadigan mablag'lar shu korxonaning o'zini qo'llab-quvvatlashga, yangi raqobatlashuvchi korxonalar barpo etishga ham sarflanadi.

Navbatdagi muhim xususiyat-respublikada mulkni davlat tasarrufidan chiqarishda aholi uchun kuchli ijtimoiy kafolatlar yaratildi va ta'minlandi. Ijtimoiy kafolatlar bir butun imtiyozlar tizimi orqali yaratildi. Bular xususiylashtirilayotgan korxonalar mehnat jamoasiga aktsiyalarni imtiyozli shartlar bilan sotish, yangi mulkdorga eskirgan asosiy fondlar hamda ijtimoiy infratuzilma ob'ektlarini bepul topshirish, davlat korxonalarining mol-mulki, fermalar, bog'lar va shu kabilarni imtiyozli shartlar asosida xususiylashtirish hamda soliq to'lashda ayrim imtiyozlar berish kabilardir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi Farmonining 3.4. bandida iqtisodiyotda davlat ishtirokini kamaytirish, xususiy mulk huquqini himoya qilish va uning ustuvor mavqeini yanada kuchaytirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojini rag'batlantirishga qaratilgan institutsional va tarkibiy islohotlarni davom ettirishquyidagilar:

- xususiy mulk huquqi va kafolatlarini ishonchli himoya qilishni ta'minlash, xususiy tadbirkorlik va kichik biznes rivoji yo'lidagi barcha to'siq va cheklovlarni

bartaraf etish, unga to'liq erkinlik berish, «Agar xalq boy bo'lsa, davlat ham boy va kuchli bo'ladi» degan tamoyilni amalga oshirish;

- kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni keng rivojlantirish uchun qulay ishbilarmonlik muhitini yaratish, tadbirkorlik tuzilmalarining faoliyatiga davlat, huquqni muhofaza qiluvchi va nazorat idoralari tomonidan noqonuniy aralashuvlarning qat'iy oldini olish;

- davlat mulkini xususiylashtirishni yanada kengaytirish va uning tartib-taomillarini soddalashtirish, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning ustav jamg'armalarida davlat ishtirokini kamaytirish, davlat mulki xususiylashtirilgan ob'ektlar bazasida xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish yo'nalishlari belgilangan.

Asosiy tayanch tushunchalar

Ishlab chiqarish usuli-ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish munosabatlari birligi hamda o'zaro ta'siri.

Ishlab chiqaruvchi kuchlar-ishlab chiqarishning shaxsiy va moddiy omillari, ya'ni ishchi kuchi bilan ishlab chiqarish vositalari birligi.

Ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar - bu kishilar uchun zarur bo'lgan hayotiy ne'matlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va is'temol qilish jarayonida vujudga keladigan munosabatlar.

Ishlab chiqarishning texnologik usuli-mehnat vositalari, materiallar, texnologiya, energiya axborotlar va ishlab chiqarishni tashkil etish majmui.

Mulkchilik munosabatlari-mulkka egalik qilish, undan foydalanish, uni o'zlashtirish va tasarruf etish jarayonida vujudga keladigan munosabatlar.

Mulkdan foydalanish-mol-mulkning iqtisodiy faoliyatda ishlatilishi yoki ijtimoiy hayotda qo'llanilishi, ya'ni uning nafli jihatlarining bevosita iste'mol qilinishi.

Mulknı tasarruf etish-mol-mulk taqdirini mustaqil hal qilish.

Mulkka egalik qilish-mulkdorlik huquqining uning egasi qo'lida saqlanib turishi va yaratilgan moddiy boyliklarni o'zlashtirishning ijtimoiy shakli.

Mulk ob'yektlari-mulkka aylangan barcha boylik turlari.

Mulk sub'yektlari-mulk ob'yektini o'zlashtirishda qatnashuvchilar, mulkiy munosabatlar ishtirokchilari.

Xususiylashtirish-mulkka egalik huquqining davlatdan xususiy shaxslarga o'tishi.

Davlat tassarrufidan chiqarish-davlat mulki hisobidan boshqa nodavlat mulk shakllarining vujudga keltirilishi.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Ishlab chiqarish usuli nima va uning tarkibiy qismlari nimalardan iborat?
2. Ishlab chiqarish usullarining eng muhim o'ziga xos belgilarini ajratib ko'rsating. Bir ishlab chiqarish usulining boshqasiga almashinishi sabablari haqida mulohaza bildiring.
3. Ishlab chiqarish texnologik usulining tarkibiy qismlarini sanab ko'rsating.

4. Fan-texnika taraqqiyotining ishlab chiqarish texnologik usuliga ta'siri qanday?

5. Ishlab chiqarish texnologik usullarining bosqichlari bir-biridan nima bilan farqlanadi?

6. Mulkchilikning mohiyatiga ta'rif bering va uning turli shakllarining iqtisodiy mazmunini tushuntiring.

7. Mulkchilikning iqtisodiy va huquqiy mazmunini ajratib ko'rsating.

8. Bozor iqtisodiyotiga o'tish nima uchun mulkchilikning turli shakllarini taqozo qiladi?

9. Davlat mulkini uning tasarrufidan chiqarish va xususiyashtirish nima uchun ob'yektiv zaruriyat hisoblanadi? Xususiyashtirish bosqichlari va shakllariga tavsif bering.

10. Xususiyashtirishning qanday usullarini bilasiz? Bu usullardan birini tanlab olishga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?

4-bob. TOVAR-PUL MUNOSABATLARI RIVOJLANISHI BOZOR IQTISODIYOTI SHAKLLANISHI VA AMAL QILISHINING ASOSIDIR

4.1. Natural va tovar ishlab chiqarishning belgilari hamda farqlari.

4.2. Tovar va uning xususiyatlari.

4.3. Qiymatning mehnat nazariyasi va keyingi qo'shilgan miqdor nafilligi nazariyasi.

4.4. Pulning kelib chiqishi, mohiyati va vazifalari.

4.5. O'zbekistonda milliy valyuta-so'mning muomalaga kiritilishi va uning barqarorligini mustahkamlash yo'lidagi dasturlar.

Ijtimoiy-iqtisodiy shakllarning turli tarixiy davr sharoitidagi mazmuni, o'rnini, roli va ijtimoiy oqibatlari ko'p jihatdan turlicha bo'ladi, lekin ularning umumiy belgilari saqlanib qoladi. Shu sababli mavzuni ijtimoiy xo'jalik, ya'ni ijtimoiy ishlab chiqarish shakllarini ko'rib chiqichdan boshlab, tovar va uning xususiyatlari, tovar qiymatining miqdori, uni aniqlashga bo'lgan yondashuvlar, pulning vujudga kelishi, mohiyati va vazifalarini yoritishga harakat qilamiz.

4.1. Natural va tovar ishlab chiqarishning belgilari hamda farqlari.

Kishilik jamiyatining rivojlanishida ijtimoiy xo'jalikni tashkil etishning ikkita umumiy iqtisodiy shakli ajralib turadi. Umumiy iqtisodiy shakllarning tarixan birinchisi natural ishlab chiqarish hisoblanadi. Ijtimoiy xo'jalikning bu shaklida yaratilgan mahsulotlar ishlab chiqaruvchining o'z ehtiyojlarini qondirish uchun, xo'jalik ichki ehtiyojlari uchun mo'ljallangan. Iste'mol hajmi va tarkibi ko'pincha ishlab chiqarish hajmi va tarkibiga mos kelgan, ularning bir-biri bilan bog'lanishi bir xo'jalik doirasida amalga oshganligi sababli juda oson kechgan. Bunday munosabatlar eng avvalo ibtidoiy jamoada, keyinchalik dehqon xo'jaligida hukm surgan. Natural ishlab chiqarish shakli barcha iqtisodiy jarayonlarni bir xo'jalik doirasida qat'iy cheklab qo'yadi, tashqi aloqalar uchun yo'l ochilmaydi. Ishchi kuchi muayyan xo'jalikka juda qattiq biriktirib qo'yiladi va ko'chib yurish imkonidan mahrum bo'ladi. Natural xo'jalik ishlab chiqarish maqsadlarini

nihoyatda cheklab, ishlab chiqarish hajm jihatidan juda oz va turi jihatidan kam bo'lgan ehtiyojlarini qondirishga bo'ysungan. Shuning uchun ham jamiyat asta-sekinlik bilan tovar ishlab chiqarishga o'tadi.

Tovar ishlab chiqarish natural xo'jalikning rivojlanishi, mahsulotlar turi va miqdorining o'sishi natijasida vujudga keldi.

Tovar ishlab chiqarish, ya'ni tovar xo'jaligida kishilar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar buyum orqali, ular mehnati mahsulini oldi-sotdi qilish orqali namoyon bo'ladi. Tovar ishlab chiqarishning natural ishlab chiqarishdan farqi shundaki, bunda tovar yoki xizmat o'zining iste'moli uchun emas, balki bozorga sotish uchun yaratiladi. Natural va tovar xo'jaliklarining bir-biridan farqini 1-jadval orqali ko'rish mumkin.

4.1-jadval

Natural va tovar xo'jaligining bir-biridan farqlanishi

Asosiy jihatlar	Natural xo'jalik	Tovar xo'jaligi
Moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish maqsadi	Shaxsiy ehtiyojlarni qondirishda foydalanish	Boshqa tovarlarga ayirboshlash bozorda oldi-sotdi qilish
Ishlab chiqariladigan mahsulot tarkibining aniqlanishi	Ehtiyojlar va imkoniyatlardan kelib chiqqan holda oldindan aniqlanadi	Bozordagi muayyan talab va ishlab chiqaruvchining xususiy manfaati asosida aniqlanadi
Iste'molchini o'ziga jalb etish uchun kurash	Bunday kurash mavjud emas	Bunday kurash mavjud va tovar xo'jaligining rivojlanishi bilan kuchayib boradi
Ishlab chiqarilgan mahsulotning iste'mol qilinish darajasi	Barcha ishlab chiqarilgan mahsulotlar to'laligicha iste'mol qilinadi	Ishlab chiqarilgan mahsulotlar ayrim turlari va qismlarining sotilmay qolishi, ya'ni iste'mol qilinmasligi
Ishlab chiqarish jarayonida ishchi kuchining ishtirok etish tamoyillari	Ishlab chiqarish jarayonida faqat o'zining va oila a'zolarining ishchi kuchidan foydalaniladi	Ishlab chiqarish jarayonida yollanma ishchi kuchidan ham foydalanish mumkin

Tovar ishlab chiqarish ishlab chiqaruvchilar bilan iste'molchilar o'rtasidagi munosabatlarning, mehnatni o'lchash va uni jamiyatning jami mehnati tarkibiga kiritishning o'ziga xos usulidir. Natural xo'jalikni siqib chiqarish va tovar ayirboshlashning rivojlanish jarayoni mehnat taqsimotining chuqurlashuvi, ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi, xususiy mulkning vujudga kelishi va rivojlanishi asosida individual xo'jaliklarning tovar ayirboshlashga, oldi-sotdiga o'tish yo'li bilan boradi. Ayrim turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashuv, ularni turli xil ishlab chiqaruvchilar o'rtasida ayirboshlashni zarur qilib qo'yadi. Ixtisoslashuv esa mehnat unumdorligining oshishiga olib keladi, demak tovar ayirboshlash faqat zarurgina emas, balki foydali bo'lib boradi. Vaqtni va moddiy resurslarni tejash tovar xo'jaligini rivojlantirishning harakatlantiruvchi kuchi bo'lib chiqadi. Ayirboshlash jarayoniga tortiladigan ishlab chiqaruvchilar bir-biriga tobora ko'proq bog'liq bo'lib qola boshlaydi.

Dastlabki davrlarda tovar xo'jaliklari jamoalar, quldor latifundiyalari, feodal va dehqon xo'jaliklari o'rtasida aloqalar o'rnatilishiga yordam berib, ishlab chiqarishning va umuman jamiyatning rivojlanishi uchun qo'shimcha imkoniyatlar ochgan.

Ma'lum tarixiy davrlarga kelib tovar munosabatlari jamiyat iqtisodiyotining barcha tomonlarini keng va chuqur qamrab oladi.

Tovar xo'jaligining vujudga kelishi va amal qilinishining ijtimoiy-iqtisodiy asoslari hamda shart-sharoitlari quyidagilardan iborat:

1. Ijtimoiy mehnat taqsimotining ro'y berishi. Bunda ishlab chiqaruvchilar u yoki bu aniq mahsulotni ishlab chiqarishga ixtisoslashadi. Ixtisoslashuv, o'z navbatida, qiyosiy ustunlik tamoyili bo'yicha, ya'ni mahsulotni nisbatan kam muqobil qiymatda ishlab chiqarish layoqati bilan aniqlanadi;

2. Ishlab chiqaruvchilarning iqtisodiy jihatdan alohidalashuvi. Bunda ular o'z mehnat natijalarini o'zlari tasarruf qiladilar. Iqtisodiy alohidalik xo'jalik faoliyatiga oid barcha qarorlarni ishlab chiqaruvchining o'zi hal qilishini bildiradi. Xuddi shu ikki holat tovar ishlab chiqarishni zarur qilib qo'yadi va bozor vujudga kelishining shart-sharoiti hisoblanadi. Mehnat mahsuli tovarga, ya'ni bozorda ayirboshlash uchun, sotish uchun tayyorlanadigan narsaga, ishlab chiqaruvchilar esa tovar ishlab chiqaruvchilarga aylanadi.

Tovar ishlab chiqarishning mohiyatini yanada kengroq tushunish uchun uning asosiy unsuri bo'lgan tovarning xususiyatlarini ko'rib chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

4.2. Tovar va uning xususiyatlari.

Tovar-pul munosabatlarini tushunishda tovarning mazmunini, uning xususiyatlarini bilish muhim ahamiyatga egadir. Tovarga ta'rif berishda ham iqtisodchilar tomonidan turlicha yondashuvlar mavjud. Jumladan, E.F.Borisov ta'rifiga ko'ra «Tovar-bu bozorda boshqa tovarga ekvivalent asosida ayirboshlashga mo'ljallangan, mehnat orqali yaratilgan ijtimoiy naflidir» [60]. Bundan ko'rinadiki, u tovarga inson mehnati mahsuli sifatida qaraydi.

V.I.Vidyapin va boshqalar esa «ne'mat» va «tovar» tushunchalariga keng izoh berishgan. Unda tovar iqtisodiy ne'matning maxsus shakli bo'lib hisoblanishi ko'rsatib berilgan: «Tovar-bu ayirboshlash uchun ishlab chiqarilgan maxsus iqtisodiy ne'mat» [61]. Bu va boshqa qator olimlarning fikrlari asosida ta'kidlash mumkinki, Tovar-bu biron-bir naflilikka va qiymatga ega bo'lgan ayirboshlash uchun yaratilgan mehnat mahsuli.

Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning hozirgi bosqichida mamlakatlarda ishlab chiqarilayotgan barcha turdagi mahsulotlar va ko'rsatilayotgan xizmatlar tovar shaklini olgan.

Tovar ikki xususiyatga ega: birinchidan, u kishilarning qandaydir ehtiyojini qondiradi, ya'ni iste'mol; ikkinchidan, u boshqa buyumga ayirboshlana oladigan buyumdur, ya'ni almashuv qiymatlariga ega.

Buyumning iste'mol qiymati shundan iboratki, u kishilar uchun foydali, naflidir. U shaxsiy iste'mol buyumi yoki ishlab chiqarish vositalari sifatida kishilarning biron-bir ehtiyojini qondiradi. Xolbuki, tovar ayirboshlash jamiyat a'zolari o'rtasida, gavjum bozor qatnashchilari o'rtasida sodir bo'ladi.

Shuning uchun iqtisodiyot nazariyasida ijtimoiy zaruriy naflilik degan tushuncha ishlatiladi va bozor mana shu ijtimoiy zaruriy naflilikni tan oladi.

Ijtimoiy zaruriy naflilik deb talab miqdoriga mos keladigan miqdordagi naflilikka aytiladi.

Ne'matlar tovar bo'lishi uchun, ular ayirboshlashga mo'ljallangan, ma'lum mehnat sarflangan, bozorga sotishga chiqarilgan bo'lishi zarur. Shunga ko'ra, tovar mahsulotdan farqlanadi. Tovar, eng avvalo, o'z iste'moli uchun emas, balki boshqalarning iste'moli uchun bozorga sotish maqsadida tayyorlanadigan mahsulotdir. Tovarining natural-buyum va ijtimoiy-iqtisodiy tomonlari, xususiyatlari ana shundan kelib chiqadi.

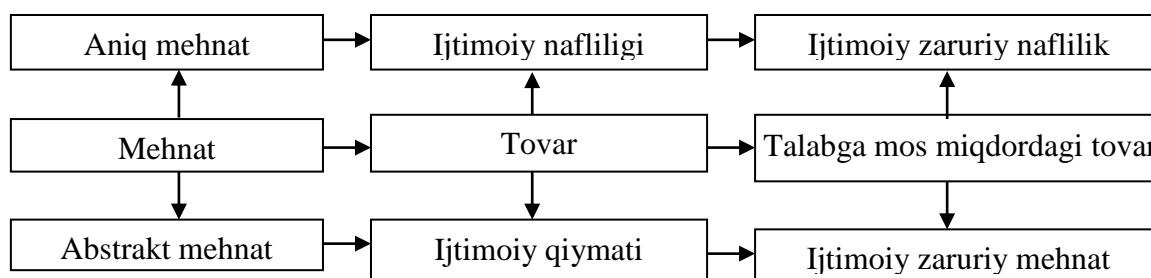
Tovarining almashuv qiymati-bu biror turdagi naflilikning boshqa turdagi naflilikka ayirbosh qilinadigan miqdoriy nisbatidir. Masalan, bitta bolta 20 kg donga ayirbosh qilinadi. Ayirbosh qilinadigan tovarlarning bu miqdoriy nisbatida ularning almashuv qiymati ifodalanadi.

Qiymatning mehnat nazariyasi tarafdorlari A.Smit, D.Rikardo, U.Petti, J.S.Mil fikriga ko'ra, tovarlar qiymatining umumiy asosi bo'lib mehnat hisoblanadi, shu sababli ular ma'lum miqdorlarda bir-biriga tenglashtiriladi. Tovarlarining og'irligi, hajmi, shakli va shu kabi tabiiy xususiyatlaridan birortasi qiymatning umumiy asosi bo'la olmaydi. Ayirboshlashning zarur sharti bo'lib tovarlarning turlicha nafliligi hisoblanadi. Biroq, turli tovarlarning nafliligi sifat jihatidan farq qilish bilan birga miqdoriy o'lchamga ega emas. Miqdor jihatdan taqqoslash uchun tovarlarda mavjud bo'lgan umumiy narsa-ularni yaratish uchun sarflangan mehnatdir.

Tovarlar o'lchovdosh bo'lishining boisi shuki, bularning hammasi umuman inson mehnati mahsulidir, ya'ni inson kuchi, miyasi, mushagi, asablari va hokazolari sarfning mahsulidir. Tovarida mujassamlashgan ijtimoiy mehnat uning qiymatini tashkil qiladi. Bu qiymat tovar ayirboshlaganda ko'rinadi, shuning uchun almashuv qiymati, ya'ni iste'mol qiymatlarini ayirboshlash nisbati shakli bo'lib, uning ichki mazmunini tashkil etadi. Bu holat L.M.Kulikov tomonidan qiymat va almashuv qiymatini tovarning alohida asosiy xususiyatlari sifatida ajratilib ko'rsatilishida namoyon bo'ladi. «Qiymat-bu tovar ishlab chiqarish va uni sotish yoki ishlab chiqarish xarajatlari qanchaga tushganligi ifodasidir. Tovarini ayirboshlaganda yoki sotilganda ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchi, tabiiyki, o'z xarajatlarini qoplashni istaydi, biroq bozorda boshqacha nisbatlar tarkib topishi mumkin. Endi ularni boshqa ko'rsatkich-almashuv qiymati ifodalaydi. Bu bir tovar boshqasiga ayirboshlanadigan miqdoriy nisbatdir» [56]. Tovarining o'zi esa ikki tomon-naflilik va qiymatning uzviy birligidan iboratdir.

Tovar qiymatining miqdori ijtimoiy-zaruriy ish vaqti orqali hisoblanadi. Ijtimoiy zaruriy ish vaqti muayyan ijtimoiy normal ishlab chiqarish sharoitida va muayyan jamiyatdagi mehnat malakasi va jadallashuvi darajasi o'rtacha bo'lgan sharoitda biron bir tovarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan ish vaqtidir. Tovar qiymatining miqdorini hisoblashda mehnatning oddiy va murakkab, malakali va malakasiz, aqliy yoki jismoniy turlari hisobga olinadi. Qiymatni hisoblashda nisbatan murakkab mehnat ko'paytirilgan yoki darajaga ko'tarilgan oddiy mehnat sifatida hisobga olinadi, shu sababli oz miqdordagi murakkab mehnat ko'p miqdordagi oddiy mehnatga tenglashtiriladi.

Tovarning ikki xil xususiyatga ega bo'lishiga sabab tovar ishlab chiqaruvchi mehnati tabiatining ikki tomonlamaligidadir. Bir tomondan, bu-muayyan turdagi aniq mehnatdir. Shuning uchun, iste'mol qiymatni yaratgan mehnat aniq mehnat deb nom olgan (4.1-rasm).

4.1-rasm. Mehnatning ikki yoqlama xarakteridan kelib chiquvchi tovarning ikki xil xususiyati.

Ikkinchi tomondan, mehnat-aniiq shakldan qat'iy nazar, umuman sarflangan inson ishchi kuchidir, jami ijtimoiy mehnatning bir qismidir. U o'zining shu sifatida abstrakt mehnat deb ataladi. Bu mehnat esa tovar qiymatini yaratadi.

Qiymat tovarning emas, balki faqat mehnatning ijtimoiy xossasi bo'lib, unda tabiat ashyolarining birorta ham molekulasi, zarrachasi yo'qdir. Qiymatning asosida odamlar bir-birlari uchun mehnat qilishlarini bildiruvchi ijtimoiy mehnat yotadi. Biroq, alohidalashgan tovar ishlab chiqaruvchilar mehnati o'zining ijtimoiy xususiyatini faqat mehnat mahsullarini ayirboshlash orqali ko'rsatadi.

Tovarlar qiymatining miqdori mehnat unumdorligiga qarab o'zgaradi. Mehnat unumdorligi ma'lum ish vaqti birligi mobaynida ishlab chiqarilgan mahsulotning miqdori yoki mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun sarflangan ish vaqti bilan o'lchanadi. Mehnat unumdorligining o'zgarishi tovar birligi qiymatining o'zgarishiga sabab bo'ladi. Mehnat unumdorligi o'ssa, tovar birligining qiymati kamayadi yoki aksincha, mehnat unumdorligi pasaysa, tovar birligining qiymati oshadi.

Mehnat intensivligi ish vaqti birligi mobaynida sarflangan mehnat miqdori orqali tavsiflanuvchi ko'rsatkich hisoblanadi. Mehnatning intensivligi deganda ish vaqti birligi davomida ishchi kuchi sarfi orqali aniqlanuvchi mehnat jadalligining darajasi tushuniladi. Mehnatning jadallik darajasini aniqlashda ish kunining davomiyligi yoki bir soat vaqt birligi sifatida qabul qilinadi. Mehnat intensivligining oshishi muayyan vaqt davomida ko'proq qiymat yaratilishiga imkon beradi.

4.3. Qiymatning mehnat nazariyasi va keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyasi.

Tovar qiymatining negizini aniqlashda quyidagi ikki asosiy yo'nalish mavjud:

1. Qiymatning mehnat nazariyasi.
2. Qiymatning keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyasi.

Qiymatning mehnat nazariyasi asoschilari bo'lib Uilyam Petti, Adam Smit, David Rikardolar hisoblanadi.

U.Petti qiymatning mehnat nazariyasining dastlabki asoschisi bo'lib, u qiymatning manbai mehnat hisoblanishini, aynan mehnat sarfi tovar qiymati miqdorini belgilab berishini ko'rsatib o'tgan. Biroq, U.Petti tovarning iste'mol qiymati va qiymati o'rtasidagi farqni ko'ra olmagan. U tovarning qiymati faqat qimmatbaho metallarni ishlab chiqarishga sarflanuvchi mehnat orqali yaratiladi, deb hisoblagan.

A.Smit o'zining «Xalqlar boyligining tabiati va sabablari to'g'risida tadqiqotlar» (1776 y.) nomli asarida tovarning iste'mol va almashuv qiymatini farqlab bergan. U tovar qiymatining yagona manbai bo'lib moddiy ishlab chiqarishning har qanday sohasida sarflangan mehnat hisoblanadi, degan xulosaga kelgan. Shu bilan birga, tovar qiymatining miqdorini har qanday mehnat emas, balki jamiyat uchun zarur bo'lgan o'rtacha mehnat belgilab berishini ko'rsatib o'tgan.

D.Rikardo qiymatning yagona mezoni bo'lib tovar ishlab chiqarishga sarflangan hamda ish vaqti sarflari orqali aniqlanuvchi mehnat hisoblanishini isbotlab bergan. U tovarning iste'mol qiymati va qiymati o'rtasidagi farqni aniq ko'rsatib, har qanday ishlab chiqarishda tovarning qiymati sarflangan mehnat orqali aniqlanishini ta'kidlagan.

Demak, yuqorida ta'kidlaganimizdek, qiymatning mehnat nazariyasi tarafdorlarining fikricha, tovarlarni ayirboshlash ularning qiymati asosida amalga oshiriladi. Qiymatning miqdori esa, ijtimoiy zaruriy mehnat sarflari bilan, ya'ni ijtimoiy zaruriy ish vaqti bilan o'lchanadi.

Qiymatning mehnat nazariyasi tarafdorlari tovar ishlab chiqarish sharoitida tovar ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi aloqalarni, ijtimoiy mehnatni taqsimlash va rag'batlantirishni tartibga soluvchi, ob'yektiv qiymat qonunini mavjud bo'lishini tan oladi. Ular fikriga ko'ra, bu qonunga binoan tovar ishlab chiqarish va ayirboshlash ularning qiymati asosida amalga oshiriladi.

Qiymat qonuni individual mehnat sarfi ijtimoiy zarur mehnat sarfidan ozroq bo'lgan ishlab chiqaruvchilarni rag'batlantiradi. Bu bilan ishlab chiqaruvchilarning mehnat unumdorligini oshirishga undaydi. Aks holda ular bozordan siqib chiqarilishlari yoki xonavayron bo'lishlari mumkin.

Qiymat qonuni tovar ishlab chiqaruvchilarni tabaqalashtiradi, mehnat va moddiy sarflarni kamaytirishni rag'batlantiradi va mehnatning ishlab chiqarish sohalari bo'yicha taqsimlanishini tartibga solib turadi. Masalan, eng yuksak mehnat unumdorligiga erishgan ishlab chiqaruvchilar o'z tovarlarini ijtimoiy zarur sarflaridan kamroq, lekin ayrim individual sarflaridan yuqori narxlarga sotishlari va yuqori foyda olishlari mumkin. Lekin ular ish faoliyatining muvaffaqiyati kafolatlangan deb bo'lmaydi. Chunki ular ishlab chiqarishga fan-texnika yangiliklarini, samarali ishlab chiqarish usullarini o'z vaqtida qo'llab turmasalar, ma'lum vaqtdan so'ng o'z ustunliklaridan ajralib qolishlari mumkin.

Qiymat qonunining tartibga solib turuvchi mexanizmi raqobat kurashi natijasida bozor narxlarining tebranib, ularning ijtimoiy qiymatdan farq qilib turishidan iborat. Tovar narxining ijtimoiy qiymatidan chetga chiqish shart-sharoitlari quyidagilardan iborat deb hisoblanadi:

Talab = taklif bo'lgan holda narx = qiymat.

Talab > taklif bo'lgan holda narx > qiymat.

Talab < taklif bo'lgan holda narx < qiymat.

Shunday qilib, tovarlar narxining ular qiymatidan farq qilishi tovar ishlab chiqaruvchilarning xohishi bilan sodir bo'lmay, balki ob'yektiv qiymat qonunining ta'siri ostida bo'ladi.

Keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyasining asoschilari bo'lib avstriya maktabi vakillari K.Menger (1840-1921), F.Vizer (1851-1926), E.Bem-Baverk (1851-1914) va boshqalar hisoblanadi. Mazkur nazariyaga ko'ra, kishilar tomonidan juda xilma-xil moddiy va ma'naviy ne'matlar hamda xizmatlarni ishlab chiqarishga ijtimoiy zaruriy mehnat sarflanganligi uchun emas, balki ushbu ne'matlar naflilikka ega bo'lishi sababli qadrlanadi. Insonlar tomonidan ma'lum nafliliklarga ehtiyoj sezilganligi sababli u yoki bu tovarni ishlab chiqarishga mehnat sarflari amalga oshiriladi. Mazkur nazariya tarafdorlari fikrlariga ko'ra, faqat tovarning nafliligi mehnat sarflariga «ijtimoiy zaruriy» deb nomlanadigan tavsif berishi mumkin.

Keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyasi bilan qiymatning mehnat nazariyasining bir-biriga to'g'ri kelmasligi turli xil iste'mol qiymatlarini yoki nafliligini hisobga olish muammosi bilan bog'liq. Chunki, turli ko'rinishdagi ikkita tovarning nafliligini shunchaki umumiy tarzda o'zaro taqqoslash mumkin emas.

Bu nazariya tarafdorlari, naflilikning ikki turini ajratib ko'rsatish zarur deb hisoblaydilar:

1. Abstrakt yoki umumiy naflilik, ya'ni ne'matlarning kishilar biron-bir ehtiyojlarini qondirish layoqati;

2. Aniq naflilik, bu ne'mat mazkur nusxasi foydaliligining sub'yektiv narxini bildiradi. Bu sub'yektiv narx ikki omilga bog'liq: mazkur ne'matning mavjud zahirasi va unga bo'lgan ehtiyojning to'yinganlik darajasi.

Qiymat va narx nazariyasida yangi yo'nalishni boshlab bergan olim mashhur ingliz iqtisodchisi A.Marshall hisoblanadi. Tovarlarining qiymatini aniqlashda mehnat nazariyasi ham, qo'shilgan naflilik nazariyasi ham yetarli asosga ega emas, deb hisoblagan A.Marshall bir nechta nazariyalarni umumlashtirish yo'li bilan aniqlik kiritishga harakat qildi. Keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyasining bir tomonlamaligini u qiymatni faqat naflilik bilan tushuntirishda ko'rdi. A.Marshall keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyasini talab va taklif nazariyasi hamda ishlab chiqarish xarajatlari nazariyasi bilan bog'lashga harakat qildi.

A.Marshallning tovar qiymati nima bilan aniqlanishini bilishda keying qo'shilgan miqdor nafliligi va ishlab chiqarish xarajatlarini umumlashtirish zarurligi haqidagi fikri juda mashhur. Neoklassiklarning qiymat va narxning monistik nazariyasini yaratishga urinishdan chekinish xususan A.Marshall ishlari bilan bog'liq. A.Marshall nazariyasida qiymat va narx talab, ya'ni keying qo'shilgan miqdor nafliligi hamda taklif, ya'ni tovar ishlab chiqarish xarajatlari tomonida yotuvchi bozor kuchlari o'zaro ta'siri orqali aniqlanadi.

A.Marshall fikricha, tovar qiymati teng darajada keying qo'shilgan miqdor nafliligi va ishlab chiqarish xarajatlari bilan aniqlanadi. Shunday qilib,

A.Marshall dan boshlab iqtisodiyot nazariyasida turli nazariyalarni umumlashtirishga o'tildi.

Lekin A.Marshall ushbu umumlashtirishni oxirigacha yetkaza olmadi. U ijtimoiy zaruriy naflilik va ijtimoiy zaruriy mehnat tovarning ikki tomoni ekanligini aniq ko'ra olmadi. Shuning uchun, u ijtimoiy naflilik o'rniga qo'shilgan naflilikni, ijtimoiy zaruriy mehnat sarflari o'rniga ishlab chiqarish xarajatlarini qo'ydi. Natijada tovarning qiymati ham, nafliligi ham to'liq hisobga olinmadi. Umuman aytganda uzoq tarixiy davrdan boshlab tortishuvga sabab bo'lgan narsa tovarda gavalangan ijtimoiy mehnatning ikki yoqlama tavsifi va shu asosda hosil bo'ladigan tovarning ikki xil xususiyatiga ega bo'lishini inobatga olmaslikdir. Mehnat nazariyachilari tovarga sarflangan mehnat miqdoriga asosiy e'tiborni qaratgan bo'lsa, marjinalistlar uning nafliligiga e'tibor berib keladilar. Ularning biri ko'proq tovarni ishlab chiqaruvchilar manfaati nuqtai nazaridan tahlil qilgan bo'lsa, ikkinchisi iste'molchi yoki xaridorlar manfaati nuqtai-nazaridan qaraydilar.

4.4. Pulning kelib chiqishi, mohiyati va vazifalari.

Pulning vujudga kelishi va mohiyatining turli ilmiy konsepsiyalari mavjud bo'lib, ular orasida ratsionalistik va evolyutsion konsepsiyalar muhim o'rin tutadi.

Ratsionalistik konsepsiya pulning kelib chiqishini kishilar o'rtasidagi bitim, kelishuv natijasi sifatida izohlaydi. Bu holat ularning tovarlarni ayirboshlash vaqtida qiymatlarning harakatlanishi uchun maxsus vositalar zarurligiga asoslanadi. Pulning o'zaro kelishuv sifatida amal qilishi to'g'risidagi mazkur g'oya XVIII asrning oxirlarigacha hukm surdi. Pulning kelib chiqishiga sub'yektiv psixologik yondashuv ko'plab hozirgi zamon xorijiy iqtisodchilarning qarashlarida ham uchrab turadi. Ularning fikricha, pul kategoriyasi ob'yektiv iqtisodiy kategoriya bo'lmay, kishilar kelishuviga yoki davlatning xohishiga bog'liq bo'lgan yuzaki, sub'yektiv kategoriyadir.

Pul kelib chiqishining evolyutsion konsepsiyasiga ko'ra ular ijtimoiy mehnat taqsimoti, ayirboshlash, tovar ishlab chiqarishning rivojlanishi natijasida vujudga kelgan.

Bir tovarning qiymati uni boshqa bir tovarga ayirboshlash orqali aniqlanadi (T-T). Bir tovar o'z qiymatini boshqa tovarga nisbatan ifodalaydi. Ikkinchi tovar esa birinchi tovarning qiymatini o'zida ifodalab, ekvivalent ro'lini bajaradi, ya'ni qiymatning ekvivalent shaklini tashkil etadi. Xuddi mana shu yerda pulning dastlabki kurtagi paydo bo'ladi.

Pulning paydo bo'lishi va rivojlanishida qiymat shakllarining rivojlanish bosqichlari muhim o'rin tutadi. Umuman olganda qiymatning oddiy yoki tasodifiy, kengaytirilgan, umumiy va pul shakllari mavjud.

Ayirboshlash jarayonining tarixan uzoq davom etgan davri mobaynida ekvivalent ro'lini o'ynovchi ko'plab tovarlar ichidan ba'zi birlari o'zining barcha tomonidan tan olinishi tufayli ajralib chiqa boshladi (masalan, nodir metallar). Chunki, ekvivalent ro'lini o'ynovchi tovarlarning barchasi ham ayirboshlash jarayonida vositachilik vazifasini bir xilda muvaffaqiyatli bajara olmas edi. Natijada, barcha tovarlarning qiymatini bir xil tovar qiymati orqali taqqoslash mumkin bo'lgan qiymatning umumiy shakli vujudga keldi.

Umumiy ekvivalent ro'lining nodir metallarga, jumladan oltinga yuklatilish sabablari quyidagilar orqali izohlanadi:

1. Sifat jihatdan bir xil o'lchamga keltirish mumkinligi;
2. Zanglamasligi va uzoq muddat saqlash mumkinligi;
3. Bo'linuvchanligi va bo'lgandan keyin yana yaxlit holga keltirish mumkinligi;
4. O'z qiymatini saqlab qola olishi;
5. Tabiatda nisbatan kamyobligi;
6. Ozgina miqdordagi va og'irlikdagi nodir metallning qiymati ancha yuqoriligi.

Keyinchalik umumiy ekvivalent ro'lini o'ynovchi tovarlar ichidan maxsus tovar-pul ajralib chiqdi. Shunday qilib, pul-bu umumiy ekvivalent ro'lini o'ynovchi maxsus tovardir.

Endi tovarlar ikkiga-bir tomondan, naflilikning ifodasi bo'lgan tovarlarga va, ikkinchi tomondan, qiymatning moddiylashgan ifodasi bo'lgan pulga ajraladi

Pulning mohiyatini to'laroq tushunish uchun uning quyidagi asosiy vazifalarini ko'rib chiqamiz:

1. Qiymat o'lchovi
2. Muomala vositasi
3. Jamg'arish vositasi
4. To'lov vositasi

Pulning qiymat o'lchovi vazifasini ideal pul bajaradi. Tovar egasi fikran ideal ravishda shu tovarning almashuv qiymatini pul bilan ifodalaydi. Tovarining narxi talab va taklif muvofiq kelgan taqdirdagina uning qiymatiga muvofiq keladi. Aks holda, narx qiymatdan farq qiladi. Demak, tovarlarning narxi ularning qiymati, pulning qiymati, talab va taklifning nisbati va boshqa omillarga bog'liq.

Tovar almashuv qiymatining pul bilan ifodalanishi uning narxini anglatadi. Tovarining almashuv qiymatini o'lchash uchun muayyan miqdordagi pul materialini birlik qilib olish zarur. Bunday birlik qiymat o'lchovi deb ataladi. Bir tomondan narxlar o'lchovi har qanday o'lchov birligi kabi shartlidir. Ikkinchi tomondan esa, u muayyan mamlakatda hamma tomonidan e'tirof etilgan bo'lishi kerak. Shuning uchun davlat pul birligi huquqini qonun bilan mustahkamlaydi, bu birlik shu tariqa rasmiy tan olinadi.

Tovar muomalasi jarayonida naqd pul bo'lishi kerak, chunki tovarlarni oldi-sotdi paytida ularning ramziy narxlari real pulga aylanmog'i lozim. Bu jarayonda pul muomala vositasi vazifasini bajaradi. Dastlab tovarlarni ayirboshda pulning bevosita kumush yoki oltin quymalar shaklida mavjud bo'lishi ayirboshlash vaqtida qiyinchiliklar tug'dirgan: pul metallni o'lchash, uni mayda bo'laklarga bo'lish, sifatini belgilash zarur bo'lgan. Keyinchalik metall quymalari o'rniga metall tangalar ishlatila boshlagan.

Uzluksiz muomalada bo'lish natijasida oltin tangalar yoyilib ketishi, o'z vaznining bir qismini yo'qotishi sababli muomalaga to'la qiymatli bo'lmagan qiymat belgilari chiqarilgan.

Pul muomaladan chiqarilganda jam'arish vazifasini bajara boshlaydi. Natural xo'jalik sharoitida jamg'arish boyluk to'plash, mahsulot jamg'arish shaklida

amalgaga oshirilgan. Tovar xo'jaligining rivojlanishi bo'ylik jamg'arishning pul jamg'arish shaklini keltirib chiqaradi.

Tovar xo'jaligi taraqqiyotining dastlabki davrlarida pul jamg'arish uni muomaladan chiqarib olish yo'li bilan amalga oshirilgan. Keyinchalik foyda ketidan quvish hukmron ahamiyat kasb etib, bo'sh turgan pul foyda keltirmasligi sababli pul egalari uni harakatga solishga, uni foydali ishlatish yo'lini topishga intildilar.

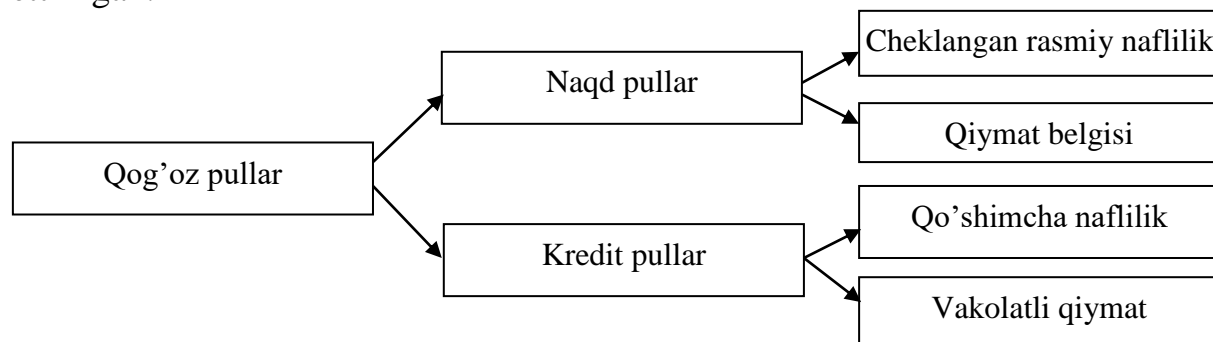
Tovarlar nasiyaga to'lov muddati kechiktirib sotilganda, pul to'lov vositasi vazifasini bajaradi. Xaridorlar tovarning pulini to'lov muddati kelgandan keyingina to'laydi. Pulning bu vazifasi tovar muomalasi doirasi bilan cheklanmay, pul qarz berilganda, renta va soliqlarni to'lashda ham to'lov vositasi vazifasini bajaradi. Qog'oz pullar, veksel va banknotlar-pulning to'lov vositasi sifatidagi vazifasidan kelib chiqqan.

Qog'oz pul umumiy ekvivalentlik vazifasini bajarganda, boshqa tovarlar qiymati bevosita qiymatga ega bo'lgan tovar (oltin) bilan emas, balki qiymat belgisiga ega bo'lgan vakolatli «tovar» bilan o'lchanadi [80] (4.2-rasm).

4.2-rasm. Oltin va qog'oz pullarning o'zaro bog'liqligi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul faqatgina umumiy ekvivalent bo'lib emas, balki o'z egasining qo'lida foyda, daromad olish vositasi bo'lib xizmat qiladi va kapitalga aylanadi. Buning natijasida qog'oz pullar ikkita tarkibiy qismga ajraladi: naqd pullar (qog'oz pul, tangalar) va kredit pullar (chek, veksel, sertifikat, to'lov talabnoma, plastic kartochkalar va h.k.). Ularning tub xususiyatlari 4.3-rasmda aks ettirilgan.

4.3-rasm. Naqd va kredit pullarning xususiyatlari.

Bundan ko‘rinadiki, pul kapital sifatida muomalada bo‘ladi, unga qo‘shimcha ijtimoiy vazifa yuklatiladi. Endi u daromad keltiradigan maxsus vositaga aylanadi [38].

Shunday qilib, tovar ayirboshlash, ishlab chiqarish va pulning kelib chiqishi hamda tovar-pul muomalasining rivojlanishi bozor va bozor iqtisodiyotining kelib chiqishiga sabab bo‘ldi va uning rivojlanishiga shart–sharoit yaratdi.

4.5. O‘zbekistonda milliy valyuta-so‘mning muomalaga kiritilishi va uning barqarorligini mustahkamlash yolidagi dasturlar.

Har qanday mamlakatdagi tovar-pul munosabatlarining to‘laqonli amal qilishi, eng avvalo, muayyan mamlakat milliy valyutasining mavjud bo‘lishi hamda barqaror amal qilishini taqozo etadi.

Mamlakatimizda milliy valyutaning ahamiyatiga katta e‘tibor qaratilmoqda. Bu borada Birinchi Prezidentimiz I.Karimovning: «Milliy valyuta-milliy iftixor, davlat mustaqilligining ramzi, suveren davlatga xos belgidir. Bu respublikaga tegishli umumiy boylik va mulkdir» [20], degan so‘zlarini eslash o‘rinlidir. Shunga ko‘ra, O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan so‘ng o‘z milliy valyutamizni muomalaga kiritish muhim va murakkab vazifalardan biri sifatida namoyon bo‘ldi. Bu borada davlatimiz tomonidan har tomonlama asoslangan, izchil ijtimoiy-iqtisodiy siyosat amalga oshirildi. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi 1993 yil 5 mayda «Pul muomalasini tartibga solish hamda respublika iste‘mol bozorini himoyalashni kuchaytirish to‘g‘risida»gi qarorni qabul qildi. Ushbu qarorga binoan aholi tomonidan tovarlarni xarid qilish va depozit operatsiyalarini amalga oshirishda vaqtinchalik so‘m-kupon tizimi tatbiq etildi. O‘zbekistonning o‘z milliy valyutasini muomalaga kiritish ikki bosqichda amalga oshirildi: birinchi bosqich 1993 yilning noyabr oyidan 1994 yilning iyunigacha bo‘lgan davrni, ikkinchi bosqich esa 1994 yilning iyun-iyul oylarini o‘z ichiga oldi.

Pul islohotini o‘tkazishda mamlakatimiz hukumati tomonidan aholini ijtimoiy himoya qilish, uning daromadlarining yo‘qotilishiga yo‘l qo‘ymaslik tamoyiliga katta e‘tibor qaratildi. Shunga ko‘ra, muomaladagi eski pul birliklarining amal qilishini to‘xtatish ham asta-sekin, bosqichma-bosqich amalga oshirildi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1993 yil 30 noyabrdagi «O‘zbekiston Respublikasi hududida «so‘m-kupon»ning muomalada bo‘lish tartibini yanada takomillashtirish bo‘yicha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi qarorida 1993 yilning 6 dekabridan boshlab 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100, 200, 500, 1000, 5000, 10000 so‘m qiymatidagi «so‘m-kuponlar» mamlakatimiz hududida qonuniy to‘lov vositasi sifatida tan olindi.

O‘zbekistonda milliy valyutani joriy etishda dastlab «so‘m-kupon»ning muomalaga kiritilishi quyidagilarga imkon yaratdi: birinchidan, milliy pul islohotining iqtisodiy, texnik va ijtimoiy tomonlarini optimallashtirish uchun respublika ichki iqtisodiyotidagi barcha real omillarni to‘la aniqlash va hisobga olish; ikkinchidan, mustaqil moliya-kredit va narx siyosatini yuritish bo‘yicha muayyan tajriba orttirish; uchinchidan, milliy pul birligini joriy etish strategiyasi va mexanizmini o‘rganish, inflyatsiya jarayoniga qarshi kurash tadbirlari ishlab

chiqish va sinovdan o'tkazish, o'zaro hisob-kitoblar mexanizmini yo'lga qo'yish va h.k.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 122-moddasi hamda «O'zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligi asoslari to'g'risida»gi Qonunning 111-moddasiga muvofiq, 1994 yilning 1 iyulidan boshlab O'zbekiston Respublikasi hududida milliy valyuta-«so'm» muomalaga kiritildi. Milliy valyutaning joriy etilishi munosabati bilan O'zbekiston Markaziy bankining kassa ishini tashkil etish to'g'risida, milliy valyutani muomalaga chiqarish va hisobga olish tartibi to'g'risidagi ko'rsatmasi, shuningdek, yuridik shaxslarning buxgalteriya hisobi va hisobotiga o'zgartirishlar kiritish tartibi ishlab chiqildi.

Tovar-pul munosabatlarining samarali amal qilishi ko'p jihatdan milliy valyutaning barqarorligiga ham bog'liq. Bu borada Birinchi Prezidentimiz I.Karimov: «Bugungi eng muhim vazifa-valyutamizni baquvvat, dunyoda obro'li valyutaga aylantirishdir. U yuksak qiymatga va katta kuchga ega bo'lishi lozim. So'mning barqarorligini ta'minlash va qadrini oshirish-umummilliy vazifa» [20], deya ta'kidlab, bunga erishish uchun aniq vazifalarni hal etishga qaratilgan to'rtta alohida dasturlar to'plamini ko'rsatib berganlar (4.2-jadval).

4.2-jadval

O'zbekistonda milliy valyuta-so'mning barqarorligini oshirish vazifalarini hal etish borasidagi dasturlar [20]

Dasturning Mazmuni	Dasturning asosiy yo'nalishlari	Amalga oshirilishi lozim bo'lgan chora-tadbirlar
Milliy valyutani tovar bilan barqaror ta'minlash	<ul style="list-style-type: none"> - respublika bozorini iste'mol tovarlari bilan to'ldirish; - aholining eng zarur talablarini qondiruvchi milliy ishlab chiqarishni kengaytirish 	<ul style="list-style-type: none"> - iste'mol tovarlari ishlab chiqaruvchi korxonalar har tomonlama yordam ko'rsatish; - zamonaviy iste'mol tovarlari ishlab chiqaradigan yangi korxonalarni jadal sur'atlarda tashkil etish; - kichik korxonalar faoliyati uchun keng maydon ochib berish; - aholining turli mamlakatlardan keltirilgan sifatli mahsulotlarni sotib olish imkoniyatiga ega bo'lishi uchun zarur sharoitlar yaratish; - import mahsulotlar tarkibini takomillashtirish; - milliy mahsulotlar raqobatbardoshligini oshirish
Yetarli valyuta zaxirasi bilan ta'minlash	<ul style="list-style-type: none"> - tashqi iqtisodiy siyosatni tubdan qayta ko'rib chiqish; - mamlakatning eksport imkoniyatini kengaytirish 	<ul style="list-style-type: none"> - eksportga yo'naltirilgan korxonalar sonini ko'paytirish; - eksportga yo'naltirilgan korxonalar faoliyatini rag'batlantirish; - jahon bozorida raqobatbardosh milliy mahsulot ishlab chiqarishni rag'batlantiruvchi omillarni vujudga keltirish

Milliy valyutani qadrlash va undan tejab-tergab foydalanish	- qat'iy moliyaviy-kredit siyosatini izchillik bilan o'tkazish; - kredit resurslaridan samarali va muayyan maqsad yo'lida foydalanish	- aholi va korxonalar tomonidan moliyaviy resurslardan tejimli foydalanishni kuchaytirish; - kreditlarning o'z vaqtida qaytarilishini ta'minlash; - kredit resurslarini eng ko'p samara beradigan sohalarga yo'naltirish
Inflyatsiyaga qarshi puxta o'ylangan siyosat olib boorish	- milliy valyutaning to'lov qobiliyatini uzoq muddat davomida saqlab qolishni ta'minlash; - ishlab chiqarish hajmi bilan to'lovga qobil talabning o'sishi o'rtasidagi maqbul nisbatni ta'minlash	- muomalaga chiqariladigan har bir so'mning muayyan tovarlar bilan ta'minlanishiga erishish; - savdo korxonalarining ishini tubdan yaxshilash; - iste'mol fondining o'sishini ishlab chiqariladigan mahsulot va ko'rsatiladigan xizmatning moddiy hajmi ko'payishiga bevosita bog'liq; - naqd pul va kredit emissiyasining o'sishiga, aholi qo'lida pulning harakatsiz turib qolishiga yo'l qo'ymaslik

Bu belgilangan dasturlarning izchil ravishda amalga oshirilishi milliy valyutamizning mustahkamlanishiga, qat'iy valyutalarga nisbatan uning almashuv kursining barqarorlashuviga ahamiyatli darajada ta'sir ko'rsatadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi Farmonining 3.1. bandida Makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash va yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlarini saqlab qolish: ilg'or xalqaro tajribada qo'llaniladigan instrumentlardan foydalangan holda pul-kredit siyosatini yanada takomillashtirish, shuningdek valyutani tartibga solishda zamonaviy bozor mexanizmlarini bosqichma-bosqich joriy etish, milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash vazifasi keltirilgan.

Asosiy tayanch tushunchalar

Natural ishlab chiqarish - bunda mehnat mahsulotlari ishlab chiqaruvchining o'z ehtiyojlarini qondirish, ichki xo'jalik ehtiyojlari uchun mo'ljallanadi.

Tovar ishlab chiqarish - bunda tovarlar o'zining iste'moli uchun emas, balki bozorda sotish, ayirboshlash uchun va boshqalarning iste'molini qondirish maqsadida ishlab chiqariladi.

Tovar - biron-bir nafilikka va qiymatga ega bo'lgan, ayirboshlash uchun yaratilgan mahsulotdir.

Nafililik - tovarlarning kishilarning biron-bir narsaga bo'lgan ehtiyojini qondirish layoqati.

Almashuv qiymati - bu biror turdagi iste'mol qiymatning boshqa turdagi iste'mol qiymatga ayirbosh qilinadigan miqdoriy nisbati.

Aniq mehnat –muayyan aniq iste'mol qiymatlarni vujudga keltiradigan mehnat.

Abstrakt mehnat - mehnatning aniq shaklidan qat'iy nazar umuman inson ishchi kuchining sarflanishi, ijtimoiy mehnatning bir qismi.

Mehnat unumdorligi - ma'lum vaqt davomida ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori yoki mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun ketgan vaqt bilan aniqlanadi.

Mehnat intensivligi - mehnatning sarflanish tezligi yoki jadalligi.

Pul - hamma turdagi tovar va xizmatlarni ayirboshlashda umumiy ekvivalentlik ro'lini bajaruvchi maxsus tovardir. Qog'oz pullar esa shu tovar pulning vakilidir.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Ijtimoiy xo'jalik shakllariga umumiy tavsif bering. Tovar ishlab chiqarish va bozorning vujudga kelishining umumiy shart –sharoitlarini tushuntiring.

2. Natural va tovar xo'jaligining asosiy farqlari nimalardan iborat?

3. Nima uchun tovarga naflilik iste'mol qiymat va almashuv qiymatining birligi sifatida qaraladi?

4. Tovardagi bu ikki xil xususiyat nimadan kelib chiqadi?

5. Keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi nima va uning pasayish sababini tushuntiring.

6. Pulning mazmunini va vujudga kelishining umumiy shart –sharoitlarini tushuntirib bering.

7. Oltin pul va qog'oz pul o'rtasidagi umumiylik va farqlarini ko'rsatib bering.

8. Qog'oz va kredit pullarning qadr–qiymati va barqarorligi nima bilan belgilanadi?

9. Pulning ratsionalistik va evolyutsion kontseptsiyalarining mazmuni nimadan iborat?

10. Pul qanday vazifalarni bajaradi? Har bir vazifasining mazmunini tushuntirib bering.

II bo'lim. BOZOR IQTISODIYOTI NAZARIYASI

5-bob. BOZOR IQTISODIYOTINING MAZMUNI VA AMAL QILISHI

5.1. Bozor iqtisodiyotining mazmuni va uning rivojlanishi.

5.2. Bozor iqtisodiyotining afzalliklari va ziddiyatlari.

5.3. Bozor tushunchasi, uning vazifalari va turlari.

5.4. Bozor infratuzilmasi va uning elementlari.

Ushbu mavzu bozor iqtisodiyotining mazmunini bayon qilib berish bilan boshlanib, uning asosiy belgilari, sub'yektlari va rivojlanish bosqichlari talqiniga alohida o'rin ajratiladi. Bozor iqtisodiyotining doimiy va asosiy muammolari, bunday iqtisodiyotning afzalliklari va ziddiyatlari tahliliga ham o'rin beriladi.

Mavzu bozor va uning turlari, bozor infratuzilmasi, uning tarkibiy qismlari hamda elementlarini yoritib berish bilan yakunlanadi.

5.1. Bozor iqtisodiyotining mazmuni va uning rivojlanishi.

Bozor iqtisodiyotining amal qilish mexanizmi ko'plab asrlar davomida tarkib topib, shakllanib, hozirgi davrda madaniylashgan shaklni kasb etdi va ko'pgina mamlakatlarda hukmron iqtisodiy tizimga aylandi. Mazkur iqtisodiyotning barqarorligi shu bilan izohlanadiki, uzoq davrli iqtisodiy evolyusiya davomida uning amal qilishining asosiy klassik qoidalari saqlanib qoldi.

O'tgan mavzuda aytganimizdek, xususiy mulkchilikning paydo bo'lishi va ijtimoiy mehnat taqsimotining ro'y berishi bozor iqtisodiyotining kelib chiqishi va mavjud bo'lishing umumiy sharoiti hisoblanadi. Xususiy mulkchilik va mehnat taqsimoti ijtimoiy xo'jalikning tovar shaklini taqozo qiladi, tovar ishlab chiqarishning mavjud bo'lishi o'z-o'zidan pul muomalasi, ayirboshlash, taqsimlash va iste'molning bozorga oid xususiyatini ko'zda tutadi. Tovar ishlab chiqarishning rivojlanishi bozor iqtisodiyoti taraqqiyotining asosini tashkil etadi.

Bozor iqtisodiyotining samarali amal qilishi uchun muhim shartlardan biri, ishlab chiqarishning mustaqilligi, tadbirkorlikning erkinligi, resurslarning erkin almashinuvidan iborat.

Bozor iqtisodiyoti-bu tovar ishlab chiqarish, ayirboshlash va pul muomalasi qonun-qoidalari asosida tashkil etiladigan va boshqariladigan iqtisodiy tizimdir. Bunday iqtisodiyot erkin tovar-pul munosabatlariga asoslanadi, uning negizida tovar va pulning turli shakllardagi harakati yotadi, iqtisodiy monopolizmni inkor etadi. Hozirgi davr iqtisodiy nazariyalarida bozor iqtisodiyoti deganda bozor xo'jaligi sub'yektlari iqtisodiy hatti-harakatlarining erkin, mustaqil ravishda yuz berishi va ularning tovar-pul mexanizmi orqali bir-biriga bog'lanib muvofiqlashuvi deb baho beradilar. Bozor iqtisodiyotida bozor aloqalari butun tizimni, uning hamma bosqichlarini ishlab chiqarish, ayirboshlash, taqsimlash va iste'mol jarayonlarini hamda iqtisodiy munosabatlarning barcha sub'yektlarini qamrab oladi.

Bozor iqtisodiyoti sub'yektlari tarkibiga tadbirkorlar ham, yollanma ishchilar ham, pirovard iste'molchilar, ssuda kapitali egalari va qimmatli qog'ozlar egalari

ham kiradi. Odatda, bozor xo‘jaligining barcha asosiy sub’yektlari uchta guruhga bo‘linadi: uy xo‘jaliklari, korxonalar, tadbirkorlik sektori va davlat.

Uy xo‘jaliklari-iqtisodiyotning iste‘mol sohasida faoliyat qiluvchi asosiy tarkibiy birlik. Uy xo‘jaliklari doirasida moddiy ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish sohalarida yaratilgan tovar va xizmatlar iste‘mol qilinadi. Bozor iqtisodiyotida uy xo‘jaliklari mulk egasi hamda ishlab chiqarish omillarini yetkazib beruvchilar hisoblanadi. Iqtisodiy resurslarni sotishdan olingan pul daromadlari shaxsiy ehtiyojni qondirish uchun sarflanadi.

Tadbirkorlik sektori-bu daromad, foyda olish maqsadida amal qiluvchi iqtisodiyotning birlamchi bo‘g‘inlaridir. U ish yuritish uchun o‘z kapitalini yoki qarz olingan kapitalni ishga solishni taqozo etadi, bu kapitaldan olingan daromad ishlab chiqarish faoliyatini kengaytirish uchun sarflanadi. Tadbirkorlar tovar xo‘jaligida tovar va xizmatlarni etkazib beradi.

Davlat-foyda olishni maqsad qilib qo‘ymagan, asosan iqtisodiyotni tartibga solish vazifasini amalga oshiradigan, har xil byudjet tashkilotlari va muassasalari sifatida namoyon bo‘ladi.

Shuningdek, ba’zi darslik va o‘quv qo‘llanmalarda bozor iqtisodiyotining yana bir alohida, mustaqil sub’yekti sifatida banklar ajratib ko‘rsatiladi [63, 72].

Bank-iqtisodiyotning me’yorda amal qilishi uchun zarur bo‘lgan pul massasi harakatini tartibga soluvchi moliya-kredit muassasasi.

Har qanday bozor iqtisodiyotini tartibga solish mexanizmi asosan to‘rtta tarkibiy qismdan iborat bo‘ladi: narx, talab va taklif hamda raqobat.

Bozor iqtisodiyotining muhim va umumiy belgilari quyidagilardan iborat:

1. Turli shakllardagi mulkchilikning mavjud bo‘lishi va unda xususiy mulkchilikning ustun turishi;
2. Tadbirkorlik va tanlov erkinligi;
3. Raqobat kurashning mavjudligi;
4. Davlatning iqtisodiyotga cheklangan holda aralashuvi;
5. Korxonalar va firmalarning ichki va tashqi shart-sharoitlar o‘zgarishlariga moslashuvchanligi.

Bozor iqtisodiyotining tarixan tarkib topgan ikki turini ajratish zarur. Birinchisi klassik yoki sof bozor iqtisodiyoti deb atalib, uzoq vaqt davomida shakllanib, g‘arbdagi rivojlangan mamlakatlarda XIX asrning oxirlarigacha davom etib keldi. Uning asosiy belgilari: Xususiy mulkchilikka asoslangan holda iqtisodiy faoliyat yuritish; kapital va ishlab chiqarishning korxonalar miqyosida umumlashganligi; tadbirkorlar, ishchilar, ishlab chiqaruvchi va iste‘molchilarning shaxsiy erkinligi; tadbirkorlarning yuqori foyda olish uchun kurashlari; iqtisodiyotning talab va taklif, erkin bozor narxi va raqobat kurashlari asosida tartiblanishi; aholining ijtimoiy himoya qilinmasligi, ishsizlikning va aholi ijtimoiy tabaqalashuvining kuchayishi.

Bozor iqtisodiyotining ikkinchi ko‘rinishi hozirgi zamon bozor iqtisodiyoti deb atalib, XIX asrning oxiri va XX asr boshlaridan buyon amal qiladi. Uning asosiy belgilari:

1. Mulchilikning turli shakllariga ya’ni, xususiy, davlat, jamoa, aralash va boshqa mulchilik shakllariga asoslanib iqtisodiy va tadbirkorlik faoliyati yuritilishi;

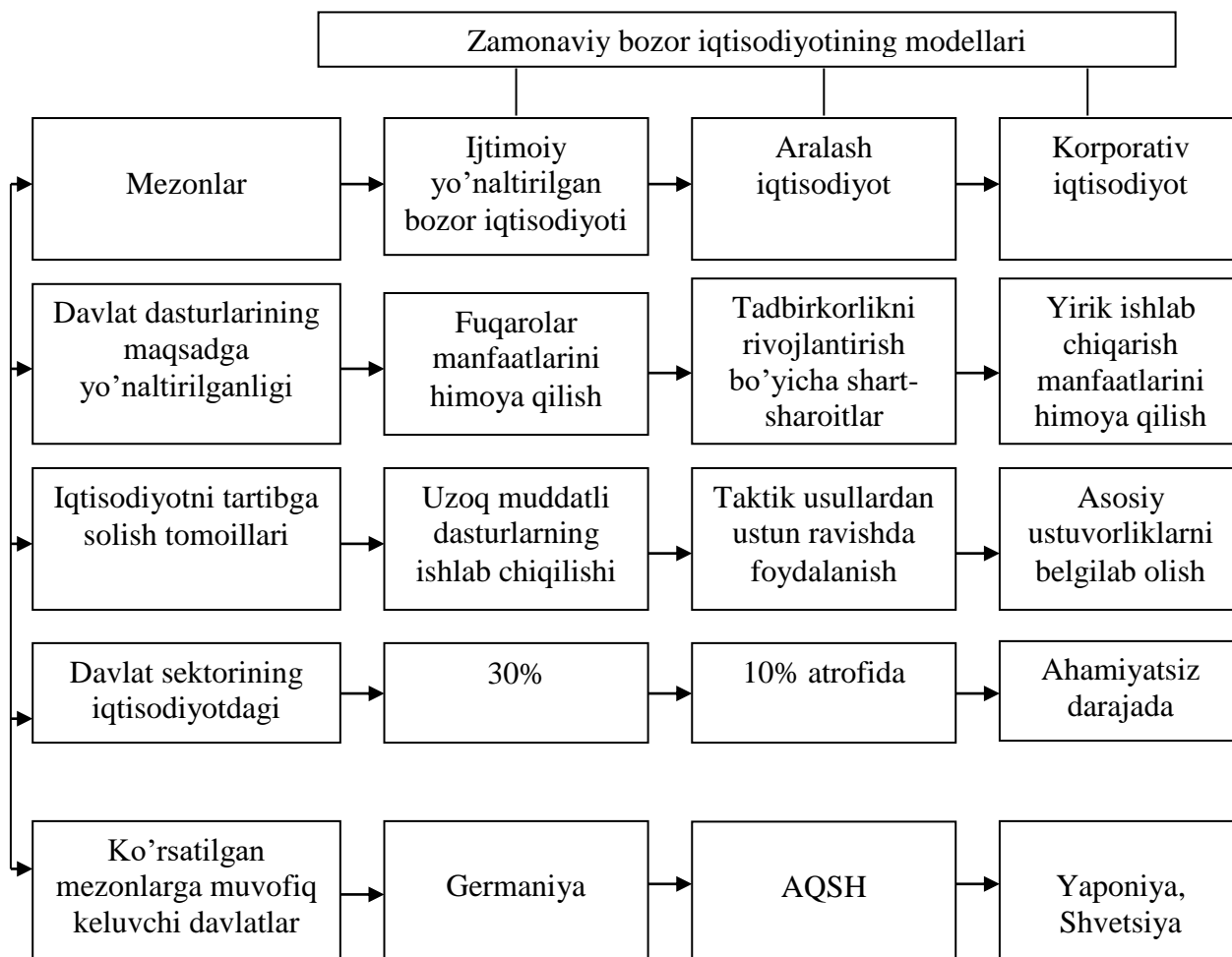
2. Kapital va ishlab chiqarishning yuqori darajada umumlashganligi, mulkning bir qismi yirik monopoliyalar va davlat qoʻlida toʻplanib, milliy va xalqaro miqyosda umumlashganligi;

3. Iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning faol ishtiroki. Bunda davlat fan-texnika taraqqiyoti va boshqa omillarni hisobga olib, turli iqtisodiy tadbirlarni, rivojlanish istiqbolini aniqlash, turli sohalar va tarmoqlar oʻrtasidagi nisbatlarni tartibga solish chora-tadbirlarini belgilash vazifalarini bajaradi;

4. Xoʻjaliklarni yuritishda reja usulidan foydalanishning kuchayishi (biznes rejasi, marketing tizimi orqali boshqarish);

5. Ijtimoiy himoyaning kuchayishi. Bunda davlatga, jamoalar va xususiy kishilarga tegishli turli xil ijtimoiy taʼminot va ijtimoiy sugʻurta fondlarining vujudga kelishi.

Hozirgi zamon bozor iqtisodiyoti xususiy va davlat sektorlarining oʻzaro aloqasiga asoslanadi. Iqtisodiyotga taʼsirning intensivligi darajasi hamda davlat tomonidan hal etiluvchi ustuvor vazifalardan kelib chiqqan holda, zamonaviy bozor iqtisodiyotining quyidagi modellari farqlanadi (5.1-rasm).

5.1-rasm. Zamonaviy bozor iqtisodiyoti modellari.

Bozor iqtisodiyotida yuqorida koʻrsatilgan belgi va tartiblar bilan birga, barcha hozirgi zamon iqtisodiy tizimlariga xos boʻlgan bir qator shart-sharoitlar

bo'lishi taqozo qilinadi. Bular quyidagilar: ilg'or texnologiya va yangi texnik vositalardan keng miqyosda foydalanish; ishlab chiqarishning ixtisoslashishi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida aholi ehtiyoji uchun zarur miqdor va turdagi tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish; mavjud resurslardan samarali foydalanib, yangi texnika va texnologiyalar asosida ishlab chiqarish; aholi iste'moli uchun zarur ne'matlarni ishlab chiqarish eng asosiy vazifalar hisoblanadi.

5.2. Bozor iqtisodiyotining afzalliklari va ziddiyatlari.

Bozor iqtisodiyotining samarali va barqaror iqtisodiy tizim sifatida amal qilishi va rivojlanishi uning afzalliklari bilan bog'liqdir. Bozor iqtisodiyotining afzalliklari quyidagi jihatlar orqali ifodalash mumkin:

1. Resurslarni taqsimlashning samaradorligi. Bozor tizimi resurslarni samarali taqsimlashga yordam beradi. Buning mazmuni shuki, raqobatli bozor tizimi resurslarni jamiyatga eng zarur bo'lgan tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishga yo'naltiradi. U ishlab chiqarish uchun resurslarni uyg'unlashtirishning ancha samarali usullarini va ishlab chiqarishga yangi, ancha samarali texnologiyani qo'llashni taqozo etadi. Qisqasi, bozor tizimi shaxsiy manfaatni shunday tartibda boshqaradiki, u jamiyat uchun mavjud resurslardan zarur tovarlarni talab darajasidagi miqdorda ishlab chiqarishni ta'minlaydi;

2. Erkinlik. Bozor iqtisodiyoti tizimining muhim afzalliklaridan biri shundaki, u shaxsiy erkinlik ro'liga ustivorlik beradi. Ko'plab ayrim shaxslar va korxonalar iqtisodiy faoliyatini uyg'unlashtirish tashkil qilishning asosiy muammolaridan biridir. Bunday uyg'unlashtirishni amalga oshirishning ikki usuli mavjud. Biri-markazdan boshqarish va majbur qilish tadbirlarini qo'llash; ikkinchisi-bozor tizimi vositasi orqali ixtiyoriy hamkorlik. Faqat bozor tizimigina iqtisodiy faoliyatni majbur qilmasdan uyg'unlashtirishga layoqatlidir. Bozor iqtisodiyoti tadbirkorlik va tanlash erkinligini namoyish qiladi, xususan shu asosda u muvaffaqiyatga erishadi.

3. Harakatchanlik. Bozor iqtisodiyotining yana bir afzalligi shundaki, bunda har bir shaxs, korxonalar, firma va korporatsiyalar tinimsiz harakatda va izlanishda bo'lishadi. Chunki xo'jasizlik, sustkashlik, beg'amlik har qanday xo'jalik tizimini xonavayron qilishga olib keladi. Jismoniy va yuridik shaxslar raqobatga bardosh berish, doimiy ravishda foyda olishni ta'minlash uchun kurashadi. Natijada bozor iqtisodiyoti barcha kishilarni harakatga soladi, ularni boqimandalik kayfiyatidan qutqaradi.

Bozor iqtisodiyotning yuqorida ko'rib chiqilgan asosiy afzalliklari bilan bir qatorda boshqa ko'plab ijobiy jihatlarni ham sanab o'tish mumkin. Jumladan:

1. Ishlab chiqarishning o'zgaruvchan sharoitlariga moslashuvi va ko'nikishining yuqori darajasi;

2. Fan va texnika yutuqlaridan foydalanish, ularni ishlab chiqarishga joriy etishning jadal sur'ati;

3. Cheksiz ehtiyojlarni qondirish, mahsulot sifatini oshirish qobiliyati;

4. Muvozanatsizlikni nisbatan tezlik bilan qayta tiklash;

5. Cheklangan axborot-turli resusrlarning narx darajasi va ularning sarflanish darajasiga yo‘nalgan holda bozor iqtisodiyotining muvaffaqiyatli amal qila olish imkoniyati.

Bozor iqtisodiyotining asosiy ziddiyati-raqobatning kuchsizlanishiga yo‘l qo‘yish va uni rag‘batlantirish. Raqobat kuchsizlanishining ikkita asosiy manbai mavjud:

1. Bozor iqtisodiyotidagi erkin muhitda tadbirkorlar foyda ketidan quvib va o‘z iqtisodiy mavqeini yaxshilashga intilib, raqobatning cheklangan yo‘lidan erkin bo‘lishga harakat qiladilar. Firmalarning qo‘shilib ketishi, kompaniyalarning xufyona kelishuvi, shafqatsiz raqobat-bularning hammasi raqobatning kuchsizlanishi va uning tartibga soluvchilik ta‘sirining pasayib borishiga olib keladi;

2. Bozor tizimi rag‘batlantiradigan texnika taraqqiyoti ham raqobatning zaiflashishiga olib keladi. Eng yangi texnologiya, odatda:

1. Juda katta miqdordagi real kapitaldan foydalanishni;

2. Yirik bozorlar bo‘lishini;

3. Markazlashgan va qat‘iyan bir butun bo‘lib birlashgan bozorning tarkib topishi;

4. Boy va ishonchli xom-ashyo manbalarini talab qiladi.

Bunday texnologiya bozorning hajmiga nisbatan keng miqyosdagi hisoblanuvchi ishlab chiqaruvchilar mavjud bo‘lishi zarurligini bildiradi. Boshqacha aytganda, eng yangi texnologiyani qo‘llash asosida ishlab chiqarishning eng yuqori samaradorligiga erishish, aksariyat hollarda ko‘p miqdordagi mayda firmalar emas, uncha ko‘p bo‘lmagan yirik ishlab chiqaruvchilar mavjud bo‘lishini taqozo qiladi.

Bozor tizimi jamiyatni ehtiyoji yuqori bo‘lgan tovarlar bilan ta‘minlashiga ham kafolat bermaydi. Raqobatning kuchsizlanib borishi iste‘molchining erkinligiga ham putur yetkazadi. Bozor tizimi o‘zining iste‘molchining xohishiga ancha mos keluvchi resurslarni taqsimlash layoqatini ham yo‘qotib borishi mumkin.

Bozor iqtisodiyotning navbatdagi ziddiyati-jamiyat a‘zolari daromadlaridagi tengsizlikning kuchayib borishi va aholining tabaqalanishidir. Bunday iqtisodiyot har qanday yuksak darajada rivojlanmasin daromadlar tengsizligini bartaraf qila olmaydi, faqat uni ma‘lum darajada yumshatish mumkin.

Bozor iqtisodiyotining umumiy e‘tirof qilingan ziddiyatlaridan biri-ijtimoiy ne‘matlar va xizmatlarni ishlab chiqarib, bozorga taklif qilishga qodir emaslikdir. Shu sababli jamiyat a‘zolarini bunday ne‘matlar va xizmatlar bilan ta‘minlash davlat zimmasida bo‘ladi.

Bozor iqtisodiyotining ziddiyatli tomonlaridan yana biri-tovarlar hajmi bilan pul massasi o‘rtasidagi ro‘y berib turadigan nomuvofiqlikni bartaraf eta olmasligidir.

Shuningdek, 2008 yilda AQSH ipoteka kreditlash tizimida vujudga kelgan hamda ko‘plab rivojlangan mamlakatlarga tarqalib, avval iqtisodiyotning moliyaviy sektorida, keyinchalik esa real sektor hamda ijtimoiy sohasida jiddiy talofatlarga olib kelgan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi ham ko‘p tomondan

bozor iqtisodiyotining ziddiyatli jihatlari ta'siri bilan bog'liq. Aksariyat rivojlangan mamlakatlarda bozorning o'zini-o'zi tartiblash mexanizmini mutlaqlashtirish va bunda davlatning nazorat qilish, tartibga solish vazifalariga umuman e'tibor qaratmaslik pirovardida inqiroz holatlarining ro'y berishiga olib keldi. O'zbekistonda davlat tomonidan bozor munosabatlariga asoslangan iqtisodiyotni tartibga solish jarayonlariga doimiy e'tibor qaratilib, zarur bo'lganda iqtisodiyotda davlat tomonidan boshqaruv usullari qo'llandi va bunday yondashuv oxir-oqibatda o'zini to'la oqladi [13].

5.3. Bozor tushunchasi, uning vazifalari va turlari.

Bozor tushunchasi bozor iqtisodiyotining markaziy kategoriyasi bo'lib, iqtisodiyot nazariyasida ham, xo'jalik yuritish amaliyotida ham, barcha mamlakatlar tajribasida ham qo'llaniladigan ilmiy-amaliy tushunchadir.

Eng avvalo «bozor» va «bozor iqtisodiyoti» tushunchalarining bir-biridan farqlanishini ta'kidlab o'tishimiz lozim. Chunki, ko'pincha bu ikki tushunchani bir xil ma'noda tushunish, ba'zi adabiyotlarda sinonim so'zlar sifatida qo'llash yoki ularni chalkashtirish hollari uchraydi. Bozor jamiyatda bozor iqtisodiyoti shakllangunga qadar mehnat taqsimotining ro'y berishi natijasida vujudga kelib, ijtimoiy takror ishlab chiqarishning ayirboshlash jarayonini o'z ichiga oladi. Bozor iqtisodiyoti esa bozor va bozor munosabatlarining tarixan uzoq davr mobaynida rivojlanishining natijasi sifatida paydo bo'ladi va bozor qonunlari asosida tashkil etiluvchi va faoliyat ko'rsatuvchi iqtisodiy tizimni anglatadi.

Bozor takror ishlab chiqarishning bitta fazasini, ya'ni ayirboshlash fazasini o'z ichiga oladi. Bozor iqtisodiyoti esa barcha fazalarini-ishlab chiqarish, ayirboshlash, taqsimlash va nihoyat iste'mol jarayonlarini ham o'z ichiga oladi.

Hozirgi davrda bozor ishlab chiqaruvchilar bilan iste'molchilarning ko'p qirrali murakkab aloqalarini, ularning o'zaro bir-birlariga bo'lgan ta'sirini bog'laydigan bo'g'in, jamiyat taraqqiyotida modda almashuvini ta'minlaydigan jarayon sifatida shakllandi.

Bozorning asosiy belgilari sotuvchi va xaridorlarning o'zaro kelishuvi, ekvivalentlilik tamoyili asosidagi ayirboshlash, sotuvchilarning xarajatlari qoplanib, foyda olishi va pul to'loviga qodir bo'lgan xaridorlarning talabini qondirish va raqobatchilikdan iboratdir.

Bozor tovarlarni ishlab chiqarish va ayirboshlash, pulning vujudga kelishi, ularning rivojlanishi natijasida kelib chiqqan tarixiy tushuncha bo'lib, hozirgi davrda keng tarqalgan ob'yektiv iqtisodiy jarayondir.

Bozor ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar, sotuvchilar va xaridorlar o'rtasida pul orqali ayirboshlash jarayonida bo'ladigan iqtisodiy munosabatlar yig'indisidir. Bunda bozorning moddiy asosini joy emas, balki tovar va pulning harakati tashkil etadi. Bozor tushunchasi faqat ayirboshlash jarayonidagi iqtisodiy munosabatlarni o'z ichiga oladi. Unda oldi-sotdi jarayonidagi zarur bo'lgan xizmatlar bajariladi.

Bozorga sotishga chiqarilgan tovar va xizmatlar talabga nisbatan kam bo'lsa narxlar oshib ketadi, ayirboshlashning ekvivalentlilik muvozanati buziladi, natijada tovarni sotuvchi me'yoridan ortiqcha daromad olib, tez boyib ketadi yoki aksincha,

bozorda tovarlar miqdori talab miqдорidan oshib ketsa, narxlar pasayib ketib, sotuvchilar zarar ko'radilar.

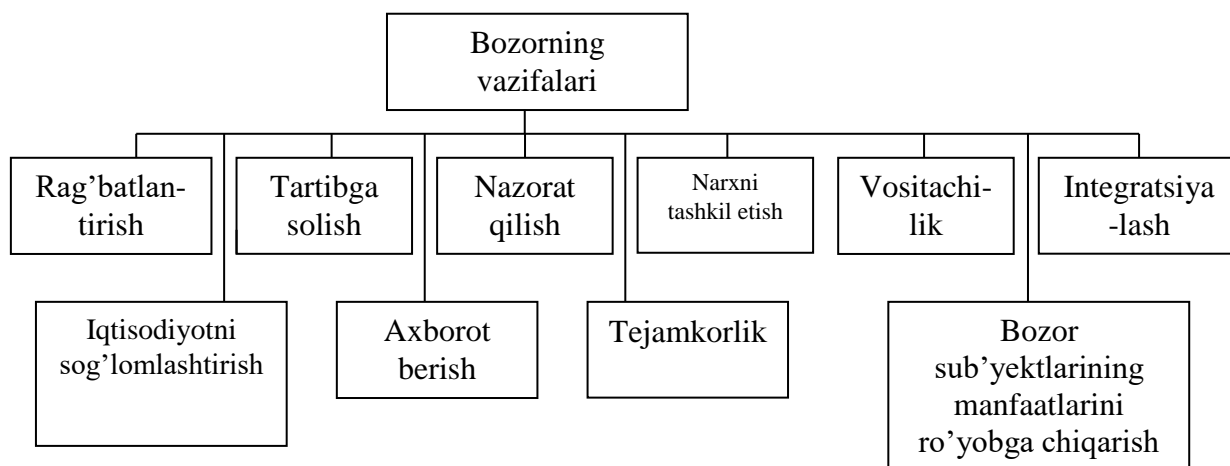
Bozor sub'yektlari ikki guruhga-sotuvchi va xaridorlarga bo'linib, ular bozor munosabatlarining turli vazifalarini bajaradi. Sotuvchilar bozorga tovar va xizmatlarni taklif etadi, xaridorlar esa ularga talab bildiradi. Bozor o'z sub'yektlari manfaatini bir-biriga bog'lab, ularni muvofiqlashtiradi.

Bozorning asosiy vazifasi ishlab chiqaruvchilar tomonidan yaratilgan tovar va xizmatlarni, iqtisodiy resurslarni iste'molchilarga yetkazib berishdan iboratdir. Bu yerda bozor ishlab chiqarish bilan iste'molni bir-biriga bog'laydi, ishlab chiqarilgan tovar yoki xizmat o'z iste'molchisini topadi.

Bozor ayirboshlash kategoriyasi bo'lib, ishlab chiqarishning uzluksiz takrorlanib turishiga yordam beradi. Ishlab chiqarish, yangidan boshlanishi uchun yaratilgan tovarlar sotilishi va ularning pulga aylanishi, puldan esa kerakli iqtisodiy resurslar xarid qilinishi zarur. Bozor vositasida tovarni sotishdan tushgan mablag'lar hisobiga, ishlab chiqaruvchilar resurslar sotib olish yo'li bilan sarflangan ishlab chiqarish vositalari o'rnini qoplaydigan va ishlab chiqarishni kengaytirish uchun kerakli moddiy va mehnat resurslariga ega bo'ladilar. Bozor orqali resurslarning erkin harakati ta'minlanadi va ularning tarmoqlar o'rtasida taqsimlanishi ro'y beradi.

Bozor iqtisodiyotni tartibga solib turish vazifasini talab, taklif, raqobat va narxlar yordamida bajaradi. U o'zida talab va taklifni jamlab, bu bilan nimani, qancha miqdorda va qaysi vaqtda ishlab chiqarish kerakligini aniqlab beradi. Bozor narx vositasida iqtisodiy resurslarni tovarlarga talab kamaygan tarmoqlardan talab ortgan tarmoqlarga oqib kelishini ta'minlaydi.

Shuningdek, adabiyotlarda bozorning boshqa ko'plab qo'shimcha vazifalari ham keltiriladi. Bu vazifalarni yaqqolroq tasavvur etish uchun ularni maxsus rasm ko'rinishida ifodalash mumkin (5.2-rasm).

5.2-rasm. Bozorning vazifalari.

Bozorning ichki tuzilishi murakkab bo'lganligi sababli uni turkumlashda quyidagi asosiy mezonlarga asoslaniladi:

1. Bozorning yetuklik darajasi;
2. Sotiladigan va sotib olinadigan mahsulot turi;

3. Bozor sub'yektlari xususiyatlari;
4. Bozor miqyosi,
5. Iqtisodiy aloqalar tavsifi va boshqalar.

Bozorning yetuklik darajasiga qarab rivojlanmagan bozor, erkin bozor, hozirgi zamon rivojlangan bozorlarga bo'linadi. Rivojlanmagan bozor ko'proq, tasodifiy tavsifga ega bo'lib, unda tovarni tovarga ayirboshlash usuli ko'proq qo'llaniladi. Bozorning bu turi tarixan hali haqiqiy pul kelib chiqmagan davrga to'g'ri keladi. Lekin hozirgi davrda ham ayrim mamlakatlarda pul inqirozga uchrab, ijtimoiy ishonchni yo'qotgan, bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan davrlarda ham bu bozor amal qilishi mumkin. Erkin bozor-tovar va xizmatlarning har bir turi bo'yicha juda ko'p ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar, ya'ni sotuvchilar va sotib oluvchilardan iborat bo'lib, pul orqali ayirboshlash jarayonida ular o'rtasida erkin raqobat kelib chiqadi, narxlar talab va taklif o'rtasidagi nisbatga qarab erkin shakllanadi, raqobatning turli usullari qo'llaniladi, aholi va ishlab chiqaruvchilar keskin tabaqalanadi. Hozirgi zamon rivojlangan bozori-bunda davlat ham bozor ishtirokchisi bo'lib, bozor ancha tartiblashtiriladi va boshqariladi, turli xil birjalar va boshqa oldi-sotdi jarayoniga xizmat qiluvchi sohalar rivojlangan bo'ladi, raqobat kurashlari aholining tabaqalashuvi yumshatilib, ularning daromadlari darajasi o'rtasidagi farqlar kamayadi.

Bozor hududiy jihatdan quyidagi turlarga bo'linadi: mahalliy bozorlar (Toshkent, Samarqand, London, Nyu-York, Pekin bozori va boshqalar); milliy bozorlar (O'zbekiston, Rossiya, Ukraina, Angliya, Amerika, Xitoy bozori va boshqalar); hududiy bozorlar (Markaziy Osiyo yoki Osiyo bozori, G'arbiy Yevropa bozori) va jahon bozori.

Sotiladigan va sotib olinadigan tovar, xizmat turiga ko'ra bozorlar quyidagi turlarga bo'linadi: iste'mol tovarlari va xizmatlari bozori, ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchi (resurslar) bozori, valyuta bozori va fond birjalari, ilmiy texnika kashfiyoti va ishlanmalar bozori.

Muomalaga chiqadigan sub'yektlarning xususiyatiga ko'ra ulgurji va chakana savdo bozorlari hisoblanadi. Chakana savdoda asosan sotib oluvchilar fuqarolar hisoblanadi. Turli shakldagi korxonalar, firmalar, xususiy do'konlar va boshqalar esa sotuvchi hisoblanadi. Ulgurji savdoda davlat tomonidan qishloq xo'jalik mahsulotlarini xarid qilish alohida o'rin tutadi. Bunda asosiy xaridor davlat, sotuvchilar esa dehqon va fermerlar xo'jaliklaridir.

5.4. Bozor infratuzilmasi va uning elementlari.

Bozor infratuzilmasi-bu bozor aloqalarini o'rnatish va ularning bir maromda amal qilishga xizmat ko'rsatuvchi muassasalar tizimidir. Unga saqlash uchun ombor xo'jaligi, transport, aloqa xizmatlari ko'rsatuvchi korxonalar, tovar va xizmatlar muomalasiga xizmat qiluvchi muassasalar (birjalar, auksionlar, savdo-sotiq idoralari va agentliklari kabilar), moliya-kredit munosabatlariga xizmat qiluvchi muassasalar (banklar, kreditlash idoralari, sug'urta va moliya kompaniyalari, soliq idoralari) va ijtimoiy sohaga xizmat ko'rsatuvchi muassasalar (uy-joy va kommunal xizmat idoralari, aholini ishga joylashtirish firmalari) kiradi. Axborot xizmati idoralari ham bozor infratuzilmasining alohida bo'g'inini tashkil

qilib, ularga ma'lumotlarni to'plash, umumlashtirish va sotish bilan shug'ullanuvchi kompaniya va firmalar kiradi.

Bozor infratuzilmasining bu barcha unsurlari ishlab chiqaruvchilarning savdo-sotiq, moliya-kredit ishlariga, sherik topishiga, ishchi kuchini yollashiga ko'maklashadi, davlatning iqtisodiyotni tartibga soluvchi tadbirlarini amalga oshiradi, ishlab chiqaruvchilar o'rtasida aloqa o'rnatishga yordam beradi. Ularning bir qismi davlat mulkchiligida faoliyat ko'rsatsa, boshqalari mustaqil muassasa va uyushmalardan iborat bo'lib, ko'rsatgan xizmatlari uchun haq oladi.

Bozor infratuzilmasida tovar va xizmatlar muomalasiga xizmat ko'rsatuvchi muassasalar muhim o'rin tutishi sababli ularning asosiylarining qisqacha tavsifini beramiz.

Birja-standartlar asosida ommaviy tovarlarning muntazam savdo-sotiq ishlarini o'tkazuvchi tijorat muassasalaridir. Tovlar birjalarida mahsulot va xizmatlar oldi-sotdisi amalga oshsan, fond birjasida qimmatli qog'ozlar va chet el valyutalarining oldi-sotdisi amalga ohsa, mehnat birjasi ishchi kuchi egasi bilan uni yollovchi korxonalar o'rtasida turib, unga bo'lgan talab va taklifni bir-biriga bog'laydi.

Birjaning barcha shakllarida kelishuvning o'ziga xos belgisi tovar, aktsiya va valyuta kurslariga, narxning tebranib turishi bilan ta'sir qilishdir.

Birjada uning qatnashchilari ayirboshlash to'g'risida bitim tuzadi, lekin tovarni yetkazib berish va uning haqini to'lash birjadan tashqarida yuz beradi. Bunda tovar egasi va xaridorlar qatnashishi shart emas. Ular nomidan ishni brokerlar yuritadi. Broker (makler)lar-bu tovar, fond va valyuta birjalarida oldi-sotdi bitimlarini tuzishda vositachilik qiladigan shaxs yoki maxsus firma. Ular odatda mijozlar topshirig'iga ko'ra va uning hisobiga ish yuritadi, kafolat beruvchi hisobiga o'z nomidan savdo bitimlari tuzishi ham mumkin.

Birjalar ixtisoslashgan yoki universal bo'lishi mumkin. Ixtisoslashgan birjalarda ayrim turdagi yoki bir guruh tovarlar, universal birjalarda har xil tovarlar sotiladi.

Auktsionlar-alohida xususiyatlarga ega bo'lgan tovarlarni sotish uchun muayyan joylarda tashkil qilingan maxsus kim oshdi savdo muassasasi. Auktsionda savdo tovarlarning nisbatan cheklangan ro'yxati bo'yicha, ommaviy sotuvga qo'yish yo'li bilan o'tkaziladi. Auktsion e'lon qilingan vaqtda va ma'lum davrda o'tkaziladi. Bunda tovarlarning bozorga kelib tushish mavsumi va hajmi hisobga olinadi. Auktsion savdosida namuna tovarlar ro'yxatda ko'rsatilgan tartibda savdoga qo'yiladi, xaridorlar orasida eng yuqori narxni taklif qilgan kishi tovarni sotib oladi.

Auktsionlarda san'at asarlari, noyob buyumlar, kolleksiyalar ham sotilishi mumkin. Savdo yarmarkalari ma'lum vaqtda o'tkazilib, bu yerda tovarlar ulgurji ravishda oldi-sotdi qilinadi. Tovlar savdosi uning egasi bilan savdo firmasi o'rtasida yuz berib, unda bevosita iste'molchi qatnashmaydi.

Savdo uylari-savdo muassasasining maxsus turi. U ixtisoslashgan yoki universal bo'lishi mumkin. Ixtisoslashgan savdo uyi ayrim tovarlar bilan (kiyim-kechak, oyoq kiyim, gazlama va h.k.), universal savdo uyi har xil tovarlar bilan savdo qiladi.

Ko'p tarmoqli tashqi savdo firmalari ham savdo uyi deb ataladi. Ular o'z nomidan va ko'pincha o'zlari hisobidan eksport-import hamda boshqa savdo aloqalarini olib boradi. Tashqi savdo uylari savdo korxonalarini sotib olish, jihoz va uskunalarni ijaraga topshirish, kreditlar berish, sug'urta xizmati ko'rsatish bilan moliya va ishlab chiqarish xizmatida ham qatnashadi.

Savdo uylari tarkibida savdo firmalari muhim o'rin tutadi. Ular tijorat ishini yurituvchi va ixtisoslashgan savdo-sotiq korxonalaridir. Firmalar mustaqil yoki yirik sanoat korporatsiyalari tarkibida ish yuritib, ulgurji va chakana savdo bilan shug'ullanadigan turlarga bo'linadi. Ayrim firmalar har ikkala savdo turi bilan ham shug'ullanadi.

Ulgurji savdo firmalari-ulgurji hold, ya'ni katta miqdorda tovarlarni o'z mulkiga sotib olib, iste'molchilarga sotuvchi savdo tashkilotlari.

Chakana savdo firmalari-tovarlarni so'nggi iste'molchilarga sotuvchi savdo muassasalari. Ular mustaqil do'konlar, maxsus do'konlar va supermarketlardan iborat bo'ladi.

Supermarket-bu xaridorning o'ziga-o'zi xizmat ko'rsatishiga asoslangan keng tarmoqli savdo korxonasi. U tovarlarning deyarli hamma turlari bilan savdo qiladi. Supermarket xaridorlarga bepul maslahatlar beradi, tovarlarni buyurtma bo'yicha xaridor uyiga yetkazadi, ularga madaniy-maishiy xizmat ko'rsatadi.

Infratuzilma tizimida moliya-kredit munosabatlariga xizmat qiluvchi muassasalar alohida o'ringa ega. Ular moliya bozori, uning asosi bo'lgan kapital bozorini shakllantiradi va amal qilish tartib-qoidalarini o'rnatadi. Moliyaviy muassasalardan ko'pchiligi o'ziga xos belgilarga ega bo'lsada, ularning barchasi bitta umumiy belgiga ega. Ular o'zlarining majburiyatlarini bildiradi, ya'ni mablag'lari ortiqcha bo'lgan sub'yektlardan pul qarz oladi va o'z nomidan mablag'lari etishmagan sub'yektlarga pul qarz beradi.

Bozor infratuzilmasining banklar, sug'urta kompaniyalari, soliq va bojxona idoralari kabi muassasalari moliya-kredit munosabatlarida alohida o'ziga xos o'ringa ega.

Bozor iqtisodiyoti sub'yektlarini moliyaviy axborotlar bilan ta'minlash bozor infratuzilmasining axborot xizmati idoralari, shu jumladan auditorlik firmalari zimmasiga tushadi. Auditor firmalar-korxonalar, firma, kompaniyalar moliyaviy xo'jalik faoliyatini tekshirib boruvchi, ular hisobotini ekspertizadan o'tkazuvchi idora. Ular odatda aksioner jamiyat yoki kooperativ shaklda faoliyat ko'rsatadi va to'liq mustaqillikga ega bo'ladi. Auditor firmalar o'z ishini har bir mamlakatda yoki xalqaro miqyosda qabul qilingan hisob-kitob va taftish qoidalariga binoan olib boradi. Auditor firma ishida qatnashuvchi taftishchilar auditorlar deb ataladi.

Shunday qilib, bozor infratuzilmasi va uning qarab chiqilgan unsurlari barcha bozor turlarining faoliyat ko'rsatishi, hamda davlatlararo iqtisodiy munosabatlarni tartibga solishni ta'minlaydi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Bozor iqtisodiyoti-tovar ishlab chiqarish, ayirboshlash va pul muomalasi qonun-qoidalari asosida tashkil etiladigan va boshqariladigan iqtisodiy tizimdir.

Bozor mexanizmi-bozor iqtisodiyotining faoliyat qilishini tartibga solishni va iqtisodiy jarayonlarni uyg'unlashtirishni ta'minlaydigan dastak va vositalardir.

Bozor-ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar (sotuvchilar va xaridorlar) o'rtasida pul orqali ayirboshlash jarayonida bo'ladigan munosabatlar yig'indisidir.

Bozor ob'yekti-bozorga, ayirboshlash munosabatlariga jalb qilingan iqtisodiy faoliyatning natijalari va iqtisodiy resurslar, tovar, pul va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlardir.

Bozor sub'yekti-bozorning, ayirboshlash munosabatlarining qatnashchilaridir.

Bozor infratuzilmasi-ayirboshlash munosabatlariga xizmat qiluvchi muassasaviy tuzilmalardir.

Uy xo'jaliklari-iqtisodiyotning iste'mol sohasida faoliyat ko'rsatuvchi asosiy tarkibiy birlik.

Tadbirkorlik sektori-iqtisodiyotning daromad olish maqsadida amal qiluvchi birlamchi bo'g'ini.

Bank-iqtisodiyotning me'yorda amal qilishi uchun zarur bo'lgan pul massasi harakatini tartibga soluvchi moliya-kredit muassasasi.

Ssuda kapitali bozori-pul shaklidagi kapitalning foiz to'lash sharti bilan qarzga berish bo'yicha oldi-sotdi munosabati.

Qimmatli qog'ozlar bozori-turli ko'rinishdagi qimmatli qog'ozlar (aksiya, obligatsiya, veksel, chek, depozit kabilar)ning oldi-sotdi munosabati.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Bozor iqtisodiyotining mazmuni va asosiy belgilari nimalardan iborat?
2. Klassik va hozirgi zamon bozor iqtisodiyotining umumiy tomonlarini va farqlarini tushuntirib bering.
3. Bozor iqtisodiyotining afzalliklari va ziddiyatlari nimalardan iborat?
4. Bozor iqtisodiyotining asosiy ishtirokchilari kimlar va ular o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar qay tarzda kechadi?
5. Bozor tushunchasining ta'rifini bering va uning asosiy vazifalarini ko'rsating.
6. Bozorni turkumlashda qanday mezonlar asos qilib olinadi? Ularni sanab ko'rsating.
7. Yetuklik darajasiga qarab bozorning qanday turlari ajratiladi?
8. Sotiladigan va sotib olinadigan Tovar, xizmat turiga ko'ra bozorning qanday turlarini ajratish mumkin?
9. Hududiy jihatdan bozorning qanday turlari mavjud?
10. Bozor infratuzilmasi nima? Uning tarkibiy qismlari va asosiy unsurlariga ta'rif bering.

6-bob. BOZOR IQTISODIYOTIGA O'TISH DAVRI VA UNING O'ZBEKISTONDAGI XUSUSIYATLARI

- 6.1. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrining mazmuni va yo'llari.
- 6.2. O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tishning tamoyillari va xususiyatlari.

6.3. Respublikada bozor islohotlarini amalga oshirish va uning asosiy yoʻnalishlari.

6.4. Oʻzbekistonda milliy taraqqiyot bosqichlarining mazmuni va vazifalari.

6.5. Mamlakatni modernizatsiyalash jarayonining mohiyati, tamoyillari va yoʻnalishlari.

Bozor iqtisodiyotiga oʻtish uchun maxsus oʻtish davri zarur boʻlib, bu davrning mazmuni va asosiy belgilarini koʻrib chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bu mavzuda oʻtish davri nazariyasi, xususan bozor iqtisodiyotiga oʻtish yoʻllari bayon qilinadi. Shuningdek, Oʻzbekistonda bozor iqtisodiyotiga oʻtishning tamoyillari va xususiyatlari, respublikada bozor islohotlarini amalga oshirishning mazmuni, maqsadi va asosiy yoʻnalishlari koʻrsatib beriladi.

Shuningdek bozor munosabatlariga oʻtish, iqtisodiyotni erkinlashtirish va islohotlarni chuqurlashtirish jarayonida makroiqtisodiy barqarorlikka erishish, strategik vazifalarni amalga oshirish yoʻllari tahlil qilinadi.

Mavzu bozor iqtisodiyotiga oʻtish jarayonida mamlakatimizda makroiqtisodiy barqarorlikka erishish vazifalari, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish yakunlari va ustuvor yoʻnalishlari bilan yakunlanadi.

6.1. Bozor iqtisodiyotiga oʻtish davrining mazmuni va yoʻllari.

Bozor iqtisodiyotiga oʻtish davrining umumiy mazmuni iqtisodiy munosabatlarning alohida unsurlarini isloh qilish yoki iqtisodiy siyosatga tuzatishlar kiritish emas, balki butun iqtisodiy munosabatlar tizimini oʻzgartirishdan iboratdir.

Bozor iqtisodiyotiga oʻtish davri-maʼmuriy-buyruqbozlik tizimini bartaraf etish yoki tubdan oʻzgartirish hamda bozor tizimining asoslarini shakllantirish jarayonlari amalga oshiriluvchi tarixiy davrdir.

1980-1990 yillarga kelib dunyoda roʻy bergan muhim oʻzgarishlar iqtisodiy taraqqiyot istiqbollari toʻgʻrisidagi nazariyalarni qaytadan koʻrib chiqish va ularga jiddiy oʻzgartirishlar kiritishni zarur qilib qoʻydi. Chunki, bu vaqtga kelib gʻarbiy mamlakatlarda uzoq vaqtdan beri (A.Smit davridan boshlab) hukm surib kelgan erkin iqtisodiy tartibga solish, yaʼni iqtisodiyotning oʻzini-oʻzi tartibga solish gʻoyasi ham, iqtisodiyotni markazlashtirilgan tarzda tartibga solish va boshqarish gʻoyasi ham inqirozga uchradi. Bunday sharoitda iqtisodiy taraqqiyotning sifat jihatdan yangi yoʻllarini qidirib topish zarur boʻlib qoldi. Bu vaqtga kelib koʻpgina rivojlangan mamlakatlarning tajribalari umumlashtirilib, iqtisodiyotning yangi taraqqiyot yoʻli-ongli ravishda boshqariladigan va tartibga solinadigan bozor iqtisodiyoti deb tan olindi va aksariyat davlatlar shu yoʻlni tanladilar. Lekin bunday bozor iqtisodiyotiga oʻtish yoʻllari yoki modellari xilma-xil boʻlib, ularning umumiy va xususiy tomonlari farqlanadi.

Jahon tajribasida bozor iqtisodiyotiga oʻtishning barcha yoʻllari umumlashtirilib, quyidagi uchta asosiy turga boʻlinadi:

1. Rivojlangan mamlakatlar yoʻli;
2. Rivojlanayotgan mamlakatlar yoʻli;
3. Sobiq sotsialistik mamlakatlar yoʻli;

4. Sotsializm g'oyalarini samarali bozor iqtisodiyotini vujudga keltirish mexanizmi bilan qo'shib olib borish yo'li (Xitoy, Vetnam).

Bu yo'llar turli tuman va har xil bo'lishiga qaramay ularda umumiylik mavjuddir. Ularning umumiyliigi shundaki, ularning hammasi bozor iqtisodiyotiga o'tishni maqsad qilib qo'yadi va mazkur iqtisodiyotning qonun-qoidalari, amal qilish mexanizmi ko'p jihatdan umumiy bo'ladi. Shu bilan birga har bir yo'lning o'ziga xos xususiyatlari ham bor, bu esa bozor munosabatlarini shakllantirishning ijtimoiy-iqtisodiy, tarixiy, milliy sharoitlari har xil bo'lishidan kelib chiqadi.

Masalan, bozor munosabatlariga o'tishning rivojlangan mamlakatlar yo'lida oddiy tovar xo'jaligidan erkin raqobatga asoslangan klassik yoki erkin bozor iqtisodiyotiga va undan hozirgi zamon bozor iqtisodiyotiga o'tiladi.

Mustamlakachilikdan ozod bo'lib, mustaqil rivojlanayotgan mamlakatlarning bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'lining xususiyati-bu qoloq, an'anaviy iqtisodiyotdan erkin bozor iqtisodiyotiga o'tishdir. Nihoyat, sobiq sotsialistik mamlakatlar yo'lining muhim belgisi markazlashtirilgan, ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyotdan hozirgi zamon rivojlangan bozor tizimiga o'tishdan iboratdir. Bu yo'lning boshqa yo'llardan farqi shundaki, totalitar iqtisodiyotning bozor iqtisodiyoti bilan umumiyliigi yo'q, ular batamom bir-biriga zid. Shu bilan birga uchinchi yo'lda bozor munosabatlariga o'tayotgan mamlakatlarning o'zi o'tish sharoitlari, iqtisodiy rivojlanish darajasi, mulkchilik va xo'jalik yuritish shakllari bilan bir-birlaridan farqlanadi. Bularning hammasi bozor iqtisodiyotiga o'tishning mazkur yo'lining o'ziga xos xususiyatlaridir.

Jahon tajribasi ko'rsatishicha, bozor iqtisodiyotiga revolyutsion yo'l bilan, ya'ni jadal usulda yoki evolyutsion yo'l bilan, ya'ni bosqichma-bosqich o'tish mumkin. Birinchi holda, tub islohotlarni o'tkazish, avvalgi tizimni va tarkib topgan iqtisodiy munosabatlarni birdagina va batamom sindirish talab etilib, «karaxt qilib davolash» usuli deb ataladi. Eski iqtisodiy munosabatlarni bosqichma-bosqich yangi bozor munosabatlariga aylantira borib, samarali bozor iqtisodiyotini shikastsiz vujudga keltirish mumkin. Islohotlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, evolyusion yo'l kamroq ijtimoiy larzalarga olib keladi, ancha izchil va muqarrardir.

Tartibga solinadigan bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'llarigina emas, balki uning andozalari ham xilma-xildir. Eng avvalo, ular shunday bozor iqtisodiyoti vujudga keltirilayotgan va amal qilib turgan mamlakatlarning milliy xususiyatlari va an'analari bilan farq qiladi. Shu boisdan bozor iqtisodiyotining ma'lum andozalari ularni amalga oshiruvchi muayyan mamlakatga mansubligiga qarab ajratiladi. Masalan, Germaniya, Janubiy Koreya, Turkiya, Argentina, Polsha andozalari va boshqalar [21].

Ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodiyotidan hozirgi zamon bozor iqtisodiyotiga o'tishning zarurligi iqtisodiy o'sish ekstensiv omillaridan foydalanish imkoniyatlarining tugab borishi bilan notovar iqtisodiyotning amal qilish layoqatining pasayishi orqali ifodalanadi.

Ma'muriy-buyruqbozlik tizimi ikkita ahamiyatli kamchilikka ega:

1. Uning moslashuvchan emasligi, ro'y berayotgan o'zgarishlarga juda sekinlik bilan moslashib borishi;

2. Xo'jalik yuritish tashabbuskorligini «yo'qotib yuborish» oqibatida samaradorlikning o'ta darajada pasayib ketganligi.

Ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodiyotidan bozor iqtisodiyotiga o'tish turli mamlakatlarda umumiy tendensiyaga ega. Bu jarayon iqtisodiyotni erkinlashtirish, chuqur institutsional, eng avvalo, mulkchilik munosabatlarida o'zgarishlarni o'z ichiga oladi, biroq, bir vaqtning o'zida moliyaviy barqarorlashtirish chora-tadbirlarini amalga oshirilishini taqozo etadi.

Ma'muriy-buyruqbozlik tizimini o'zgartirish mazkur tizim asosining o'zgarishini hamda uni sifat jihatidan farq qiluvchi bozor tizimiga almashtirilishini anglatar ekan, bunday turdagi o'zgarishlarni tizimiy islohotlar deb atash maqsadga muvofiq bo'ladi.

O'tish davrida bozor iqtisodiyotini shakllantirishning asosiy yo'nalishlari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

1. Iqtisodiyotni erkinlashtirish. Erkinlashtirish-bu xo'jalik hayotining barcha sohalaridagi to'siq hamda cheklovlarni, shuningdek, davlat nazoratini keskin ravishda qisqartirish yoki bekor qilishga yo'naltirilgan chora-tadbirlar tizimidan iborat. U butun iqtisodiyotga tatbiq etilib, quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- xo'jalik faoliyatini amalga oshirishda davlat monopoliyasini bekor qilish;
- resurslarning markazlashgan holdagi taqsimotini tugatish;
- narxlarning asosan talab va taklif nisbati asosida shakllantirilishiga o'tish;
- ichki va tashqi bozorlarda transaksion bitimlar ustidan davlat nazoratini pasaytirish.

2. Iqtisodiyotni monopoliyadan chiqarish va raqobat muhitini yaratish. Bu yo'nalish quyidagi jarayonlarning amalga oshirilishini taqozo etadi:

- barcha iqtisodiy agentlarning ish faolligi uchun teng imkoniyat va sharoitlar yaratilishi;
- bozorga xorijiy raqobatchilar ham kirishi uchun imkon berilishi;
- kichik biznesning rivojlanishiga halaqit beruvchi ma'muriy to'siqlarni olib tashlash, imtiyozli kreditlar berish orqali qo'llab-quvvatlash va tarmoqqa kirishidagi to'siqlarni pasaytirish;
- tabiiy monopoliyalarning narx va mahsulot sotish siyosatini tartibga solish va boshqalar.

3. Institutsional o'zgarishlar. Mazkur o'zgarishlar quyidagi sohalarni qamrab oladi:

- mulkchilik munosabatlarini o'zgartirish, jumladan, xususiy sektorni yaratish;
- bozor infratuzilmasini (tijorat banklari, tovar va fond birjalari, investitsiya fondlari va h.k.) shakllantirish;
- iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning yangi tizimini yaratish;
- bozor sharoitlariga mos tushuvchi xo'jalik qonunchiligini qabul qilish va boshqalar.

4. Tarkibiy o'zgarishlar. Tarkibiy o'zgarishlar birinchi navbatda iqtisodiyot va uning alohida tarmoqlari tarkibida oldingi tizimdan qolgan nomutanosibliklarni yumshatish yoki bartaraf etishga yo'naltirilgan. Iqtisodiyot tarkibiy tuzilishini

qayta qurishdan asosiy maqsad-ichki va tashqi bozorlarda to'lovga qodir talabga ega bo'lgan mahsulotlarni ishlab chiqarilishini rivojlantirishdan iborat.

5. Makroiqtisodiy, asosan, moliyaviy barqarorlashtirish. Bu yo'nalishning muhim ahamiyati shundan kelib chiqadiki, ma'muriy-buyruqbozlik tizimining inqirozi eng avvalo moliyaviy sohada, ayniqsa yuqori inflyatsiya shaklida namoyon bo'ladi. Inflyatsiyaning uzoq vaqt mavjud bo'lishi bozor munosabatlarining normal qaror topishiga to'sqinlik qiladi, shuning uchun uni bartaraf etish o'tish davri iqtisodiyoti uchun o'ta muhim hisoblanadi. Makroiqtisodiy barqarorlashtirish chora-tadbirlari tizimiga pul emissiyasini cheklash, davlat byudjeti taqchilligini qisqartirish, ijobiy foiz stavkasini ta'minlash va boshqalar kiradi.

6. Bozor xo'jaligiga mos bo'lgan aholini ijtimoiy himoyalash tizimini shakllantirish. Bu tizim aholining kam ta'minlangan qatlamini ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga o'tishga yo'naltirilgan.

Bozor tizimining ko'rsatib o'tilgan asosiy unsurlarini shakllanishining yakuniga yetishi o'tish davri tugaganligidan darak beradi.

6.2. O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tishning tamoyillari va xususiyatlari.

O'zbekistonda o'ziga xos madaniy, tarixiy, iqtisodiy va tabiiy xususiyatlarini hamda bu yo'ldagi jahon tajribasini hisobga olgan holda revolyusion to'ntarishlarsiz, ijtimoiy to'qnashuvlarsiz, ijtimoiy himoyani kuchaytirgan holda asta-sekinlik va qat'iyatlilik bilan bosqichma-bosqich rivojlangan bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'li tanlandi.

«Bizning bozor munosabatlariga o'tish modelimiz Respublikaning o'ziga xos sharoitlari va xususiyatlarini, an'analar, urf-odatlar va turmush tarzini har tomonlama hisobga olishga, o'tishdagi iqtisodiyotni bir yoqlama, beso'naqay rivojlantirishning mudhish merosiga barham berishga asoslanadi» [17].

«O'zbekistonda qabul qilingan o'ziga xos islohot va modernizatsiya modeli orqali biz o'z oldimizga uzoq va davomli milliy manfaatlarimizni amalga oshirish vazifasini qo'yar ekanmiz, eng avvalo, «shok terapiyasi» deb atalgan usullarni bizga chetdan turib joriy etishga qaratilgan urinishlardan, bozor iqtisodiyoti o'zini-o'zi tartibga soladi, degan o'ta jo'n va aldanchi tasavvurlardan voz kechdik» [13], deb yozadilar mamlakatimiz Birinchi Prezidenti I.Karimov.

O'zbekistonda bozor munosabatlariga o'tish yo'li ijtimoiy-yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirishga qaratilgan. Bu yo'lni amalga oshirishga, iqtisodiyotni tubdan isloh qilishga Birinchi Prezidentimiz I.Karimov tomonlaridan ishlab chiqilgan quyidagi beshta muhim tamoyil asos qilib olingan:

1. Iqtisodiyotni mafkuradan xoli qilish, uning ustunligini ta'minlash;
2. O'tish davrida davlatning bosh islohotchi bo'lishi;
3. Butun yangilanish va taraqqiyot jarayoni qonunlariga asoslanishi, qonunlar ustunligining ta'minlanishi;
4. Bozor munosabatlariga o'tish bilan bir qatorda aholini ijtimoiy himoyalash sohasida kuchli chora-tadbirlarni amalga oshirish;
5. Bozor munosabatlarini bosqichma-bosqich qaror toptirish.

Bozor munosabatlariga o'tishda bu tamoyillarning hammasi ham muhim ahamiyatga egadir, lekin ularning ichida bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tish tamoyili alohida e'tiborga loyiq. Chunki tegishli huquqiy negizni, bozor infratuzilmalarini yaratish, odamlarda bozor ko'nikmalarini hosil qilish, yangi sharoitlarda ishlay oladigan kadrlarni tayyorlash uchun vaqt kerak bo'ladi.

Bundan tashqari, bozor munosabatlariga o'tish faqatgina iqtisodiyot sohalarini o'zgartirish bilan cheklanmaydi. U ijtimoiy hayotning bir-birlari bilan uzviy bog'liq bo'lgan barcha sohalarini, shu jumladan siyosiy, ma'naviy-axloqiy, maishiy va boshqa sohalarini ham tubdan o'zgartirishni taqozo qiladi. Bularning hammasi bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich, evolyusion yo'l bilan o'tish haqidagi g'oya juda muhim va afzal ekanligini ko'rsatadi.

Bozor munosabatlariga o'tishda bu tamoyillarning hammasi ham muhim ahamiyatga egadir, lekin ularning ichida bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tish tamoyili alohida e'tiborga loyiq. Chunki tegishli huquqiy negizni, bozor infratuzilmalarini yaratish, odamlarda bozor ko'nikmalarini hosil qilish, yangi sharoitlarda ishlay oladigan kadrlarni tayyorlash uchun vaqt kerak bo'ladi.

Ushbu holatni yana bir bor e'tirof etgan holda, Birinchi Prezidentimiz shunday yozadilar: «Ma'muriy-buyruqbozlik tizimidan boshqaruvning bozor tizimiga o'tish jarayonida tadrijiy yondashuvni, «Yangi uy qurmasdan turib, eskisini buzmag» degan hayotiy tamoyilga tayangan holda, islohotlarni izchil va bosqichma-bosqich amalga oshirish yo'lini tanladik. Eng muhimi, parokandalik va boshboshdoqlik ta'siriga tushib qolmaslik uchun o'tish davrida aynan davlat bosh islohotchi sifatida mas'uliyatni o'z zimmasiga olishi zarurligini biz o'zimizga aniq belgilab oldik» [13]. Bundan tashqari, bozor munosabatlariga o'tish faqatgina iqtisodiyot sohalarini o'zgartirish bilan cheklanmaydi. U ijtimoiy hayotning bir-birlari bilan uzviy bog'liq bo'lgan barcha sohalarini, shu jumladan siyosiy, ma'naviy-axloqiy, maishiy va boshqa sohalarini ham tubdan o'zgartirishni taqozo qiladi. Bularning hammasi bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich, evolyusion yo'l bilan o'tish haqidagi g'oya juda muhim va afzal ekanligini ko'rsatadi. Bozor munosabatlariga bosqichma-bosqich o'tish tamoyilini amalga oshirish iqtisodiyotni isloh qilishning asosiy bosqichlarini aniq farqlash, bu bosqichlarning har biri uchun aniq maqsadlarni, ularga erishish vositalarini belgilab olishni talab qiladi.

Birinchi Prezidentimiz I.Karimovning asarlarida bozor iqtisodiyotiga o'tishning birinchi bosqichida quyidagi ikkita vazifani birdaniga hal qilish maqsad qilib qo'yilganligi ta'kidlanadi:

- totalitar tizimning og'ir oqibatlarini yengish, tanglikka barham berish, iqtisodiyotni barqarorlashtirish;

- Respublikaning o'ziga xos sharoitlari va xususiyatlarini hisobga olgan holda bozor munosabatlarining negizlarini shakllantirish [20].

Shu vazifalarni hal qilish uchun birinchi bosqichda isloh qilishning quyidagi muhim yo'nalishlari aniqlab olindi va amalga oshirildi:

- o'tish jarayonining huquqiy asoslarini shakllantirish, islohotlarning qonuniy-huquqiy negizini mustahkamlash;

- mahalliy sanoat, savdo, xizmat ko'rsatish korxonalarini, uy-joy fondini xususiylashtirish, qishloq xo'jaligida va iqtisodiyotning boshqa sohalarida mulkchilikning yangi shakllarini vujudga keltirish;

- ishlab chiqarishning pasayib borishiga barham berish, moliyaviy ahvolning barqarorlashuvini ta'minlash.

Respublikada bozor munosabatlariga o'tishning birinchi bosqichida iqtisodiyotda va ijtimoiy sohada yuz bergan tub o'zgarishlar uning o'z taraqqiyotida keyingi sifat jihatdan yangi bosqichga o'ta boshlash uchun mustahkam shart-sharoit yaratdi. Shu bilan birga isloh qilishning birinchi bosqichi natijalari keyingi bosqichning strategik maqsadlari va ustun yo'nalishlarini aniq belgilab olish imkonini berdi.

Ikkinchi bosqichda investitsiya faoliyatini kuchaytirish, chuqur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish va uning negizida iqtisodiy o'sishni ta'minlab, bozor munosabatlarini to'liq joriy qilish maqsad qilib qo'yiladi. Shu maqsaddan kelib chiqib I.Karimov asarlarida bu bosqich uchun quyidagi bir qator vazifalar ajratib ko'rsatildi:

- davlat mulkini xususiylashtirish sohasida boshlangan ishni oxiriga yetkazish;

- ishlab chiqarishning pasayishiga barham berish va makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash;

- milliy valyuta-so'mni yana ham mustahkamlash;

- iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini tubdan o'zgartirish, xom ashyo yetkazib berishdan tayyor mahsulot ishlab chiqarishga o'tish [17].

O'tish davrining ikkinchi bosqichida aholining kam ta'minlangan qatlamlarini ijtimoiy himoyalashni kuchaytirish, ularga tegishli yordam ko'rsatish borasida birinchi bosqichda tutilgan yo'l davom ettiriladi.

Birinchi Prezidentimiz I.Karimov ta'kidlab o'tganlaridek, hozirgi bosqichda «erkinlashtirish va islohotlarni chuqurlashtirish nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy va siyosiy vazifalarni hal qilishning asosiy shartidir» [15]. Bu esa iqtisodiyot sohasida quyidagi aniq vazifalarni amalga oshirishni ko'zda tutadi:

- iqtisodiyotning barcha sohaları va tarmoqlarida erkinlashtirish jarayonini izchillik bilan o'tkazish va iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish;

- xususiylashtirish jarayonini yanada chuqurlashtirish va shu asosida amalda mulkdorlar sinfini shakllantirish;

- mamlakat iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyalarni, avvalo, to'g'ridan to'g'ri yo'naltirilgan investitsiyalarni keng jalb etish uchun qulay xuquqiy shart-sharoit, kafolat va iqtisodiy omillarni yanada kuchaytirish;

- kichik biznes va tadbirkorlikni iqtisodiy taraqqiyotda ustivor o'rin olishiga erishish;

- mamlakatning eksport salohiyatini rivojlantirish va mustahkamlash, iqtisodiyotimizning jahon iqtisodiy tizimiga keng ko'lamda integratsiyalashuvini ta'minlash;

- iqtisodiyotda mamlakatimiz iqtisodiy mustaqilligini yanada mustahkamlashga qaratilgan tarkibiy o'zgarishlarni izchil davom ettirish.

6.3. Respublikada bozor islohotlarini amalga oshirish va uning asosiy yo‘nalishlari.

Iqtisodiy munosabatlar va tashkiliy-boshqaruv tuzilmalarining bir turidan butunlay boshqa yangi turiga o‘tish, iqtisodiy islohotlar strategiyasini ishlab chiqish va uning asosiy yo‘nalishlarini aniqlab olishni taqozo qiladi. Iqtisodiy islohotlar-bu bozor munosabatlarini shakllantirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmuidir.

Iqtisodiy islohotlardan ko‘zda tutilgan maqsad mamlakat aholisi uchun yashash va faoliyat qilishning eng yaxshi sharoitlarini yaratish, ularning ma‘naviy-axloqiy yetukligiga erishish, iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni ta‘minlashdan iborat.

Islohotlarni amalga oshirishdan oldin bozor iqtisodiyotiga o‘tishning nazariy modeli yaratildi. Bu modelda iqtisodiyotga o‘tishning umumiy tomonlari va milliy xususiyatlari nazarda tutiladi, islohotlarning asosiy yo‘nalishlari belgilanadi.

Respublikada iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning asosiy yo‘nalishlari quyidagilardan iborat:

- mulkiy munosabatlarni isloh qilish;
- agrar islohotlar;
- moliya-kredit va narx-navo islohoti;
- boshqarish tizimini isloh qilish va bozor infratuzilmasini yaratish;
- tashqi iqtisodiy aloqalar islohoti;
- ijtimoiy islohotlar.

Iqtisodiy islohotlarning bosh bo‘g‘ini mulkchilik munosabatlarini tubdan o‘zgartirishdir, chunki shu orqali ko‘p ukladli iqtisodiyot va raqobatlashish muhiti shakllantiriladi hamda bozor iqtisodiyotiga o‘tishning shart-sharoitlari vujudga keltiriladi. Shu sababli Respublikada mulkiy munosabatlarni isloh qilishdan ko‘zda tutilgan maqsad davlat mulki monopolizmini tugatish va bu mulkni xususiylashtirish hisobiga ko‘p ukladli iqtisodiyotni real shakllantirishdan iborat.

Respublikada iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning dastlabki bosqichidayoq qishloq xo‘jaligini isloh qilishga ustunlik berildi. Bunga quyidagilar sabab bo‘ldi:

1. Respublikamiz iqtisodiyotida qishloq ho‘jaligi sohasining ustunlikka egaligi, aholining ko‘pchiligi qishloq xo‘jaligida bandligi, iqtisodiy o‘tishning ko‘p jihatdan shu tarmoqqa bog‘liqligi;

2. Respublika butun sanoat potensialining yarmiga yaqinini tashkil qiladigan sanoatning ko‘pgina tarmoqlarini (paxta tozalash, to‘qimachilik, yengil, oziq-ovqat, kimyo sanoati, qishloq xo‘jalik mashinasozligi va boshqalar) rivojlantirish istiqbollari bevosita qishloq xo‘jaligiga bog‘liqligi;

3. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari hozirgi vaqtda valyuta resurslari, respublika uchun zarur bo‘lgan oziq-ovqat mahsulotlari, dori-darmonlar, texnika va texnologiyalarni chetdan sotib olishni ta‘minlayotgan asosiy manba ekanligi;

4. Mustaqillik sharoitida qishloq xo‘jaligining oziq-ovqat muammosini hal etishdagi ro‘lining ortib borishi.

Mavjud iqtisodiy tizimning izchillik bilan bozor munosabatlariga o‘tishida moliya-kredit sohasini isloh qilish alohida o‘rin tutadi. Moliyaviy munosabatlarda davlat byudjeti tanqisligini kamaytirib borish, byudjetdan beriladigan dotatsiyalar

va subsidiyalarni bosqichma-bosqich qisqartirish, birinchi darajali, eng zarur umumdavlat ehtiyojlari uchungina byudjetdan mablag' ajratish, iqtisodiyotni rivojlantirishda investitsiya kreditlaridan keng foydalanish islohotlarning asosiy yo'nalishlari hisoblanadi.

Iqtisodiyotni isloh qilishning eng asosiy muammolaridan biri narxlarni erkinlashtirishdir. Narxlarning erkin shakllanishi uchun narxlar tizimini isloh qilish ham zarurdir. Dastlab davlat xarid narxlarining amal qilish doirasi qisqartiriladi va keyin ichki narxlar jahon narxlariga muvofiqlashtirib boriladi. Shuningdek, narxlarni erkinlashtirishda xom-ashyo va mahsulotlarning ayrim turlarini, narx bilan aholi va korxonalar daromadlari o'rtasidagi tenglikka erishishga harakat qilinadi.

Narxlar islohoti boshlangandan 1994 yilgacha hamma turdagi xom ashyo va mahsulotlar bo'yicha erkin narxlarga o'tildi, barcha iste'mol mahsulotlari narxi ustidan davlat nazorati bekor qilindi.

Isloh qilishning dastlabki davrida, ya'ni 1992 yil keng doiradagi ishlab chiqarish-texnik vositasi bo'lgan mahsulotlar, ayrim turdagi aholi iste'mol mahsulotlari, bajarilgan ishlar va xizmatlarning kelishilgan narxlari va tariflarga o'tildi. Aholini himoyalash maqsadida cheklangan doiradagi oziq-ovqat va sanoat tovarlari narxlarining chegarasi belgilab qo'yildi.

Narxlar islohotining navbatdagi bosqichida, 1993 yil kelishilgan ulgurji narxlarni davlat tomonidan tartibga solish to'lig'icha to'xtatildi. Narxlarni erkinlashtirishning oxirgi bosqichida, 1994 yil oktyabr-noyabrda aholi iste'mol mahsulotlari asosiy turlarining narxi erkin qo'yib yuborildi. Shunday qilib, iqtisodiyotni isloh qilishning birinchi bosqichi narxlarni to'liq erkinlashtirish bilan tugadi.

Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish boshqarishning tegishli tizimini yaratishni talab qiladi. Shunga asosan respublikada butun iqtisodiyotni, tarmoqlar va hududlarni boshqarishning eng maqbul va hozirgi davrga mos bo'lgan tuzilmalari ishlab chiqildi.

Ko'plab markaziy iqtisodiy organlar va vazirliklar tugatildi yoki ularning faoliyati tubdan qayta qurildi. Faoliyati tugatilgan ma'muriy apparatlar o'rniga bozor iqtisodiyotiga xos yangi boshqarish bo'g'inlari tuzildi.

Boshqarishning mahalliy viloyat, tuman, shahar darajasida ijroiya-boshqaruv vazifalarini bajarish uchun hokimlik joriy qilindi. Quyi bo'g'in boshqaruvida korxonalar va tashkilotlarga iqtisodiy erkinlik berilib, ular yangicha ish uslubiga o'tdi.

Isloh qilish natijasida tarkib topgan boshqaruv tizimi bozor iqtisodiyotiga o'tib borish bilan yanada takomillashib va rivojlanib boradi.

Bozor islohotlari bozor infratuzilmasini yaratish chora-tadbirlarini ham qamrab oladi. Bunda moliya, bank-kredit tizimi muassasalari, sug'urta, auditorlik, yuridik va konsalting firmalari hamda kompaniyalarini, birja tizimini yaratish taqozo qilinadi.

Respublikada bozor infratuzilmasini yaratish bir qator yo'nalishlar bo'yicha bordi. Birinchi yo'nalish bo'yicha tovar-xom ashyo birjasi tizimi rivojlandi. Bu,

o'z navbatida, brokerlik va dilerlik idoralari, savdo uylari, vositachi firmalar paydo bo'lishiga olib keldi.

Ikkinchi yo'nalishda kapital bozorining ishini ta'minlaydigan tuzilmalar vujudga keltirildi. Kredit resurslari bozori va valyuta bozori vujudga keltirildi hamda davlatga qarashli bo'lmagan sug'urta kompaniyalari tuzildi.

Uchinchi yo'nalish ishchi kuchi bozorini shakllantirishdan iborat bo'lib, bu sohada 240 dan ortiq mehnat birjasini o'z ichiga oluvchi katta tarmoq tuzildi.

Bozor islohotlari tashqi iqtisodiy aloqalarga ham tegishlidir. Bu sohada islohotlarni amalga oshirish borasida respublikaning zamonaviy tashqi iqtisodiy kompleksi mutlaqo yangidan shakllantirildi, tashqi iqtisodiy faoliyatni boshqarishning mohiyat e'tibori bilan yangi mexanizmi vujudga keltirildi. Tashqi iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanishi zarur bo'lgan muassasalar, Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki, bojxonalar xizmati barpo etildi. Respublikaning barcha vazirliklari va idoralari, korxonalarida tashqi iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanuvchi maxsus bo'limlar, tashkilotlar va firmalar tuzildi.

Amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning asl maqsadi insonga munosib yashash va faoliyat ko'rsatish sharoitlarini vujudga keltirishdan iborat. Shu sababli iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning butun davri davomida aholini ijtimoiy himoyalash bo'yicha chora-tadbirlar ko'rish ob'yektiv zaruratdir.

Respublikada aholini ijtimoiy himoyalash chora-tadbirlari quyidagi yo'nalishlar bo'yicha amalga oshirildi:

Birinchi yo'nalish-narxlar erkinlashtirilishi va pulning qadrsizlanish darajasi ortib borishi munosabati bilan daromadlarning eng kam va o'rtacha darajasini muntazam oshirib borish.

Ikkinchi yo'nalish-Respublikaning ichki iste'mol bozorini himoya qilish hamda oziq-ovqat mahsulotlari va sanoat mahsulotlari asosiy turlari iste'molini muayyan darajada saqlab turish.

Uchinchi yo'nalish-islohotlarning dastlabki bosqichida aholining kam ta'minlangan tabaqalarini ijtimoiy himoyalash va qo'llab-quvvatlash.

Respublika uchun ijtimoiy himoyalash tizimini tanlab olishda aholining uzoq yillar davomida qaror topgan ma'naviy ahloqiy qadriyatlarini, turmush tarzi va dunyoqarash xususiyatlarini hisobga olinadi.

Shunday qilib, islohotlarning barcha yo'nalishlari mavjud iqtisodiy tizimning izchillik bilan bozor iqtisodiyotiga o'tishiga qaratildi. Bu islohotlar O'zbekistonning mustaqilligini iqtisodiy jihatdan ta'minlash, uni iqtisodiy jihatdan rivojlangan va xalqaro miqyosda obro'-e'tiborli mamlakatga aylantirishga xizmat qiladi.

6.4. O'zbekistonda milliy taraqqiyot bosqichlarining mazmuni va vazifalari.

Ma'lumki, har qanday darajadagi islohot mavjud tartib, shart-sharoitlar va tarkib topgan muvozanatning o'zgarishiga olib keladi. Butun jamiyatning isloh etilishi, ya'ni uning eski-noto'g'ri asosga qurilgan, istiqbolsiz tizimidan butunlay yangi-ijtimoiy-iqtisodiy bozor munosabatlariga asoslangan, demokratik va huquqiy jamiyatga o'tilishi esa juda murakkab jarayon hisoblanadi. Shunga ko'ra, jamiyat a'zolari tomonidan mazkur islohotlarning mazmun-mohiyatini tushunib yetish,

ular da faol ishtirok etish uchun ularning dunyoqarashlari ham o'zgarishi kerak. Bu esa islohot jarayonlarining asta-sekin, bosqichma-bosqich amalga oshirilishini taqozo etadi. Qolaversa, taraqqiyotning yuqori bosqichlariga erishish uchun islohotlarning ma'lum quyi darajasi navbatdagi yuqori, murakkab darajasi uchun maxsus shart-sharoit, zaminni tayyorlashi zarur.

Shunga ko'ra, Birinchi Prezidentimiz I.Karimov tomonlaridan ishlab chiqilgan ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotimizning o'ziga xos modelidagi muhim tamoyil-bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich va izchil ravishda o'tish, ya'ni islohotlarni inqilobiy sakrashlarsiz amalga oshirish hisoblanadi. Ana shu modeldagi bosqichma-bosqich tamoyilining real hayotdagi ahamiyati shunda bo'ldiki, uni amaliyotda qo'llash bir tomondan, o'tish davri muammolarini hal qilishda mamlakatimizning imkoniyati va xalqimizning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda ularni yangi yuzaga kelgan shart-sharoitlarga moslashtirib borish orqali islohotlarni izchillik bilan amalga oshirish; ikkinchidan, o'tish davrida davlat va boshqaruv tizimini mamlakatda amalga oshirilayotgan islohotlar, xalqimizning dunyoqarashi va ijtimoiy hayotida sodir bo'layotgan o'zgarishlarga mos ravishda uni demokratik asosda shakllantirish; uchinchidan, bosqichma-bosqich tamoyilining qo'llanilishi mamlakatimizda boshqa bir qator mamlakatlar o'z boshidan kechirgan ichki ijtimoiy ziddiyatlarning kuchayib ketishining oldini olish; to'rtinchidan, mamlakatda mavjud bo'lgan muammolar kompleksi ichidan birinchi navbatda hal qilinishi zarur bo'lgan asosiylarini belgilab olish, ularni hal qilish uchun barcha kuchlarni yo'naltirish imkoniyatlarini berdi [78].

Umuman olganda, mamlakatimizdagi iqtisodiy islohotlarning har bir yo'nalishi ham amalga oshirilgan chora-tadbirlarning bosqichlilik bilan tavsiflanadi. Jumladan, mulkiy munosabatlarni isloh qilishda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonlari kichik va yirik korxonalar bo'yicha bosqichma-bosqich amalga oshirildi. Agrar sohadagi islohotlar esa ma'muriy-buyruqbozlik tizimidan meros bo'lib qolgan davlat xo'jaliklarini dastlab jamoa xo'jaliklariga, so'ngra shirkat xo'jaliklariga aylantirish, keyinchalik muayyan shart-sharoitlar, zamin tayyorlangandan so'ng, ularni fermer va dehqon xo'jaliklariga aylantirishdan iborat bo'ldi. Narx islohoti ham narxlarni erkinlashtirishning bir necha bosqichlarini o'z ichiga oldi: dastlab keng doiradagi ishlab chiqarish-texnika vositasi bo'lgan mahsulotlar, ayrim turdagi aholi iste'mol mahsulotlari narxi erkinlashtirilib, aholining kundalik ehtiyojida muhim o'rin tutuvchi oziq-ovqat va sanoat tovarlari narxlarining chegarasi davlat tomonidan belgilab qo'yildi. Keyinchalik, milliy ishlab chiqarishning o'sishi va iqtisodiyotning barqarorlashishi bilan deyarli barcha tovarlar narxlari erkinlashtirildi.

Yangi XXI asrning boshlariga kelib, Birinchi Prezidentimiz I.Karimov mamlakatimizdagi islohotlarni chuqurlashtirishning ustuvor yo'nalishlari-mamlakat siyosiy, iqtisodiy hayotini, davlat va jamiyat qurilishini yanada erkinlashtirish, jamiyat ma'naviyatini yanada yuksaltirish, yuqori malakali kadrlar tayyorlash, aholi turmush darajasining izchil va barqaror o'sishi, iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarni ta'minlash, jamiyatdagi barqarorlik, tinchlik, millatlar va fuqarolararo totuvlikni, sarhadlarimiz va davlatimiz hududiy yaxlitligini

ta'minlashni belgilab berdi. Har bir yo'nalish bo'yicha aniq vazifalar belgilab olinib, izchil ravishda hayotga tatbiq etildi.

2007 yilning 30 avgustida Birinchi Prezidentimiz I. Karimov O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, Vazirlar Mahkamasi va Prezident Devonining O'zbekiston mustaqilligining 16 yilligiga bag'ishlangan qo'shma majlisidagi ma'ruzasida Respublikamizning bosib o'tgan mustaqil taraqqiyot yo'li va oldimizda turgan vazifalarning ma'no-mohiyati va ahamiyati haqida so'z yuritib, bu yo'lni alohida ikki davrga ajratish to'g'ri bo'lishini ta'kidlab o'tdilar. Bu davrlarning har biri mamlakatimiz tarixida o'ziga xos va o'ziga mos muhim o'rin egallashini bildirdilar.

Jumladan, dastlabki birinchi bosqich-1991-2000 yillar mamlakatimiz va xalqimiz hayotida ulkan iz qoldirgan o'tish davri tom ma'noda tarixiy ahamiyatga egaligi e'tirof etildi. Bu bosqichda o'tish davri va milliy davlatchilik asoslarini shakllantirish bilan bog'liq quyidagi dolzarb va muhim vazifalar belgilanib, amalga oshirildi:

- eski mustabid sovet tizimidan voz kechib, mamlakatimizda ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga asoslangan ochiq demokratik davlat barpo etish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish;

- siyosiy va iqtisodiy taraqqiyot, davlat va jamiyat qurish strategiyasini barpo etishda xalqimizning tarixan shakllangan milliy va madaniy o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan, mamlakatimizning mavjud tabiiy-iqtisodiy, mineral-xomashyo va insoniy salohiyatini xolisona va jiddiy baholagan holda, jahon xo'jalik aloqalari tizimida o'ziga munosib joy egallash maqsadiga erishish;

- asosiy qomus-O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini ishlab chiqish va qabul qilish;

- davlat va iqtisodiyotni boshqarishning mustabid, markazlashgan tizimiga barham berish, mustaqil O'zbekistonning yangi siyosiy va davlat tuzilishi asoslarini, avvalo qonunchilik tizimini shakllantirish, markazda va joylarda vakolatli hokimiyat organlarining yaxlit tizimini tashkil etish;

- tub ma'muriy islohotlarni amalga oshirish, jumladan: markazlashgan rejalashtirish va taqsimlash tizimining tayanchlari bo'lgan Davlat reja qo'mitasi, Davlat ta'minot, Davlat narx, Davlat agrosanoat va ko'plab tarmoq vazirliklarini tugatish, mahalliy hokimiyat organlarini qayta tashkil qilish-viloyat, tuman va shaharlarda hokimlik institutini joriy etish. Mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organi tizimi-mahalla institutini rivojlantirish va mustahkamlash;

- sudlarni jazolovchi va faqat davlat manfaatlarini himoya qiluvchi organdan qonun ustuvorligi va inson huquqlari himoyasini ta'minlovchi organga aylantirishga qaratilgan yaxlit sud hokimiyati tizimini shakllantirish;

- qisqa muddatlarda mamlakatimiz suvereniteti va hududiy yaxlitligi, konstitutsiyaviy tuzumni ishonchli himoya qiladigan, jamoat tartibini ta'minlaydigan, xalqaro terrorchilik, ekstremizm va narkoagressiya kabi kuchayib borayotgan xavf-xatarlarga qarshi kurashadigan milliy xavfsizlik organlari tizimini shakllantirish;

- mamlakatimizda yoqilg'i-energetika va g'alla mustaqilligiga erishishdan iborat strategik vazifani hal etish;

- bozor iqtisodiyoti asoslarini yaratish, bozor infratuzilmasi institutlarini tashkil etish va raqobat muhitini shakllantirish orqali bozor munosabatlari mexanizmini ishga tushirish;

- bozor iqtisodiyoti talablariga javob beradigan moliya va bank tizimini shakllantirish, milliy valyutani muomalaga kiritish;

- kuchli ijtimoiy siyosat yuritish va aholini himoya qilishning samarali mexanizmini ishlab chiqish va muvaffaqiyatli amalga oshirish;

- mamlakatimizning mudofaa qobiliyatini mustahkamlash, uning barqarorligi va xavfsizligini ta'minlash maqsadida Qurolli Kuchlarni shakllantirish;

- tashqi siyosat va diplomatik xizmatni shakllantirish va h.k.

Ikkinchi bosqich - 2001 yildan 2007 yilgacha bo'lgan muddatni o'z ichiga olib, u Birinchi Prezidentimiz tomonidan faol demokratik yangilanishlar va mamlakatni modernizatsiya qilish davri deb nomlandi. Ushbu davrda quyidagi asosiy jihatlarga e'tibor qaratildi hamda muhim vazifalar amalga oshirildi:

- o'tish davri va milliy davlatchilikni barpo etish sharoitida ob'yektiv zarurat bo'lgan kuchli davlatdan-kuchli fuqarolik jamiyatiga izchil va bosqichma-bosqich o'tishga erishish;

- mamlakatimizning qonun chiqaruvchi oliy organi-O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining ikki palatali parlamentga aylantirilishi;

- davlat hokimiyati markaziy organlarining bir qator vakolat va vazifalarini, avvalambor iqtisodiy va ijtimoiy masalalarni hal etish, byudjet tashkilotlarini, kommunal xo'jalik va obodonlashtirish ishlarini moliyalashtirish, aholini ish bilan ta'minlash va aholi manfaatlarini himoya qilish bo'yicha vakolatlarini mahalliy hokimiyat, fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari, mahallalarga bosqichma-bosqich o'tkazilishi;

- sud-huquq tizimini huquqiy davlatni shakllantirishning muhim tarkibiy qismi sifatida chuqur isloh etish va erkinlashtirish bo'yicha yangi konsepsiyaning hayotga tatbiq qilinishi va h.k.

Natijada, faol demokratik yangilanishlar va mamlakatni modernizatsiya qilish davrida iqtisodiyotni barqaror rivojlantirish, siyosiy hayotimizni, qonunchilik, sud-huquq tizimi va ijtimoiy-gumanitar sohalarini izchil isloh qilishni ta'minlashda g'oyat muhim natijalar qo'lga kiritildi.

Milliy taraqqiyotimiz yo'lida bosib o'tilgan tarixiy davr mamlakatimizda yangicha fikrlaydigan, o'z kelajagini jamiyatda demokratik qadriyatlarni mustahkamlash bilan, mamlakatimizning kelajagini jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuvi bilan bog'liq holda ko'radigan yangi avlod vakillarining hayotga kirib kelishi uchun har tomonlama mustahkam zamin tayyorladi. Bu esa mamlakatimizda amalga oshirilayotgan tub siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy o'zgarishlarni ortga qaytarib bo'lmasligi, islohotlar muqarrarligining ishonchli kafolatidir [26]. Eng muhimi, hali milliy taraqqiyotimiz ikkinchi davrining o'z mantiqiy yakuniga yetmaganligi, balki mamlakatimizni jadal isloh etish va modernizatsiya qilishning yangi davri-milliy taraqqiyotimizning keyingi bosqichi izchil davom etayotganidir.

Bundan ko'rinadiki, milliy taraqqiyotimizning hozirgi davrida mamlakatimizni isloh etish va modernizatsiyalash jarayonlari yanada kuchaytirilib,

pirovard strategik maqsadimiz-ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga asoslangan erkin demokratik davlat barpo etish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish yo'lidagi harakatlar izchil ravishda amalga oshiriladi.

6.5. Mamlakatni modernizatsiyalash jarayonining mohiyati, tamoyillari va yo'nalishlari.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, qo'lga kiritilayotgan yutuq va muvaffaqiyatlarning asosida iqtisodiyotni modernizatsiyalash jarayonining o'rni ahamiyatli hisoblanadi. Shunga ko'ra, hozirda modernizatsiya jarayonining nazariy va metodologik asoslarini tadqiq etish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Eng avvalo, modernizatsiya atamasining mazmuniga to'xtaladigan bo'lsak, odatda uni texnika va texnologiyaga oid tushuncha deb qaraladi. Jumladan, iqtisodiyotga oid aksariyat lug'atlarda unga quyidagi mazmundagi ta'rif beriladi: Modernizatsiya-an'anaviy jamiyatning ilg'or, industrial jihatdan taraqqiy etgan jamiyatga aylanishini ta'minlovchi ijtimoiy-tarixiy jarayon. Klassik iqtisodiyotda mazkur atama E.Dyurkgeym tomonidan ijtimoiy mehnat taqsimotini amalga oshiruvchi ijtimoiy tabaqalanish jarayoni sifatida tushunilgan. Veber esa modernizatsiyani ratsionallashtirish jarayoni sifatida tavsiflab, u orqali xo'jalik sub'ektlari o'z faoliyatlari iqtisodiy samarasini eng yuqori darajada oshirishga intiladilar. Shunday qilib, zamonaviy modernizatsiya jarayoni jahondagi texnologik va ijtimoiy o'zgarishlarning impulsi bo'lib xizmat qiluvchi asosiy o'zak iqtisodiyotlarga nisbatan teng huquqli mavqega erishishni anglatadi.

Umuman olganda, modernizatsiya an'anaviy jamiyatdan industriallashtirish, yuksak texnologiyalashgan ishlab chiqarishga hamda ijtimoiy jarayonlarni qonunlarga tayangan holda oqilona boshqarishga asoslangan jamiyatga o'tish jarayonlarini namoyon etadi. Nazariyada modernizatsiya «zamonaviy ochiq tarzdagi jamiyat»ni shakllantirishga olib keluvchi industriallashtirish, jarayonining majmui tushuniladi.

Modernizatsiya jarayoni doirasida odatda quyidagi o'zgarishlar ro'y beradi:

- ijtimoiy munosabatlar butun tizimining takomillashuvi va turmush tarzining o'zgarishi-ixtiloflarni tartibga soluvchi hamda ijtimoiy muammolarni hal etuvchi yangi tartib va mexanizmlarning paydo bo'lishi;
- alohida individlarning ongliligi va mustaqilligining oshishi;
- iqtisodiyot sohasida-tovar-pul munosabatlarining eng yuqori darajada yoyilishi, yangi ilg'or texnologiyalarning paydo bo'lishi, boshqaruvchilar va yollanma xodimlarning kasbiy ixtisoslashuvining yuqori darajasiga yetishi;
- ijtimoiy munosabatlarning o'zgarishi - yuqori ijtimoiy harakatchanlik va ijtimoiy raqobatga asoslangan jamiyatga o'tilishi.

Modernizatsiya jarayonining tavsiflari qatorida, shuningdek, uning quyidagi tamoyillarini ham ajratib ko'rsatish mumkin:

- majmuaviyligi, ya'ni jamiyat hayotining barcha sohalarini qamrab olishi;
- tizimiyligi, ya'ni jamiyat hayoti har qanday tarkibiy qismi yoki yaxlit sohasining o'zgarishi boshqalarining o'zgarishiga olib kelishi. Masalan, madaniy va siyosiy o'zgarishlar iqtisodiyotdagi o'zgarishlarga olib keladi va aksincha;

- globallashuvi-u dastlab bir necha ilg'or mamlakatlarda boshlanib, keyinchalik butun dunyoga yoyilmoqda;

- davomiyligi-modernizatsiya qisqa davrda ro'y bermaydi, balki u bosqichlarga bo'linadi;

- tabaqalashganligi-modernizatsiya turli mamlakatlarda turlicha ro'y berib, u yoki bu holda milliy madaniyat va axloq an'analariga tayanadi.

Umuman olganda, modernizatsiya juda keng tushuncha bo'lib, bugungi kunda uni jamiyat hayotining turli jabhalarini tubdan o'zgartirish, yangilash, bu borada taraqqiyotni jahondagi mavjud ilg'or andozalar tomon yo'naltirish va takomillashtirish jarayonlarining majmui sifatida ifodalash mumkin.

Hozirgi kunda mamlakatimizda qabul qilinayotgan davlat dasturlari asosida amalga oshirilayotgan tub islohotlar natijasida modernizatsiyalash jarayonlari mamlakatimiz hayotining deyarli barcha jabhalarini qamrab olmoqda. Ayniqsa, mazkur yo'nalishlar orasida iqtisodiyotni modernizatsiyalash muhim o'rin tutadi. Zero, milliy iqtisodiyotning barqaror va samarali amal qilishini ta'minlash, uni jahonning rivojlangan mamlakatlari taraqqiyoti darajasiga olib chiqish, turli siyosiy va iqtisodiy o'zgarishlar, jahon bozori kon'yunkturasidagi tebranishlar, inqiroz holatlariga nisbatan chidamliligi, mustaqil rivojlana olish imkoniyat va salohiyatlari aynan iqtisodiyotdagi tub islohotlar va ularning natijalariga bog'liqdir. Biroq, shu bilan birga iqtisodiyotni modernizatsiyalash ijtimoiy hayotning boshqa sohalaridagi o'zgarishlarga chambarchas bog'liq. Ya'ni, barcha soha va jabhalar o'rtasida jadal isloh etish va modernizatsiyalash jarayonlarining amalga oshirilishida izchillik va mantiqiy muvozanatni ta'minlashga harakat qilish lozim. Shu o'rinda modernizatsiyalash jarayonining jamiyat har bir a'zosining ongliligi va mustaqilligini oshirishdagi o'rniga alohida e'tibor qaratish lozim deb hisoblaymiz. Chunki, iqtisodiyot hamda mamlakat hayotining boshqa sohalarini modernizatsiyalash eng avvalo ushbu jarayonlarda ishtirok etuvchi, ularni amalga oshiruvchi va doimiy ravishda takomillashtirib boruvchi jamiyat a'zolari dunyoqarashi, tafakkurining o'zgarishi, ularning demokratik va tub islohot jarayonlaridagi faolligi oshishiga bevosita bog'liqdir.

Asosiy tayanch tushunchalar

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davri-bir iqtisodiy tizimdan boshqasiga, mavjud iqtisodiy munosabatlardan butunlay boshqa, yangi iqtisodiy munosabatlarga o'tish taqozo qilinadigan davrdir.

Bozor islohotlari-bozor iqtisodiyotini va bozor munosabatlarini shakllantirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmuidir.

Iqtisodiy islohotlar-iqtisodiyotda tub o'zgarishlarni amalga oshirishga qaratilgan tadbirlar majmui.

Iqtisodiy ukulad-turli mulkchilikka asoslangan xo'jalik yuritishning shakllari va turlari.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish-nima va qancha ishlab chiqarishni qaerga, qanday bahoda sotishni tadbirkorning o'zi belgilashi lozim. Iqtisodiyotning barcha sohalarini va tarmoqlarini erkinlashtirish, xo'jalik yurituvchi sub'yektlarning erkinligi va

mustaqilligini ta'minlash, tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish uchun barcha shart-sharoitlarni yaratish demakdir.

Islohotlar konsepsiyasi-ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning asosiy maqsad va yo'nalishlari, uni amalga oshirishning vazifalari va strategik yo'llarining umumiy g'oyasidir.

Iqtisodiyotni barqarorlashtirish-tanglik holatlariga barham berish asosida makroiqtisodiy muvozanatlikni saqlash va ishlab chiqarishni yuksaltirish uchun shart-sharoitlarni vujudga keltirishdir.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning jahon tajribasida sinalgan asosiy modellarni ta'riflab bering. Ularning umumiy va o'ziga xos tomonlarini ko'rsating.

2. O'zbekistonning bozor munosabatlariga o'tish yo'li qanday xususiyatlarga ega?

3. Respublika iqtisodiyotini isloh qilishga qanday tamoyillar asos qilib olinadi?

4. Bozor munosabatlarini bosqichma-bosqich qaror toptirish prinsipining mazmunini batafsil tushuntiring. Har bir bosqichning maqsad va vazifalarini to'laroq bayon qiling.

5. Respublikada iqtisodiyotni isloh qilish qanday yo'nalishlar bo'yicha amalga oshiriladi. Har bir yo'nalish bo'yicha o'zingizning fikr-mulohazalarini bildiring.

6. Bozor munosabatlariga o'tishda iqtisodiy islohotlar o'z oldiga qanday vazifalarni qo'yadi? Bu vazifalarning to'laroq tavsifini bering.

7. Bozor iqtisodiyotini shakllantirish davrida davlatning yetakchilik faoliyati nimadan iborat ekanligini tushuntirib bering.

8. O'zbekistonda bozor iqtisodiyotini qaror toptirishning qanday davlat dasturlarini bilasiz? Ular bir-biri bilan qanday bog'langanligini tahlil qiling.

9. Iqtisodiyotni erkinlashtirish va islohotlarni chuqurlashtirishning mazmunini tushuntiring. Respublikamizda iqtisodiyotni erkinlashtirish o'z oldiga qanday vazifalarni qo'yadi?

10. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash va isloh etishning asosiy ustuvor vazifalarini so'zlab bering.

III bo'lim. MIKROIQTISODIYOTNING AMAL QILISH VA RIVOJLANISH QONUNIYATLARI

7-bob. TALAB VA TAKLIF NAZARIYASI. BOZOR MUVOZANATI

7.1. Talab tushunchasi va uning miqdoriga ta'sir qiluvchi omillar. Talab qonuni.

7.2. Taklif tushunchasi. Taklif miqdoriga ta'sir qiluvchi omillar. Taklif qonuni.

7.3. Talab miqdori va taklif miqdori o'rtasidagi nisbatning o'zgarishi. Bozor muvozanati.

7.4. Iste'molchi hatti-harakati nazariyasi.

Bozor iqtisodiyotining amal qilishida talab va taklif qonunlari muhim o'rin tutadi. Talab va taklif narxni shakllantiradi, shu bilan birga narx talab va taklif o'rtasidagi nisbatni aniqlab beradi. Bu mavzuda birinchi navbatda talab va taklifga narx ta'sirining ahamiyatini qarab chiqamiz. Keyin talab va taklif ta'sirida muvozanatli narxning o'rnatilishi tushuntirib beriladi. Bu yerda talab va taklif qonunlari, ularning miqdoriga ta'sir etuvchi omillarni, ular o'rtasidagi mutanosiblikni tushuntirishga alohida e'tibor beriladi.

Shuningdek, mavzuning yakunida talabning shakllanishi va amal qilishi, unga ta'sir etuvchi omillarni o'rganishda iqtisodiyot nazariyasida muhim yo'nalishlardan biriga aylangan iste'molchi hatti-harakati nazariyasi bilan tanishib chiqamiz.

7.1. Talab tushunchasi va uning miqdoriga ta'sir qiluvchi omillar.

Talab qonuni.

Ehtiyoj kishilarning hayotiy vositalariga bo'lgan zaruriyatini ifodalovchi ilmiy kategoriya sifatida taraqqiyotning hamma bosqichlari uchun umumiy va doimiydir. Uning bozor iqtisodiyoti sharoitidagi tarixiy ko'rinishi talab tushunchasidir. Talab ehtiyojdan farq qilib, mustaqil iqtisodiy kategoriya sifatida amal qiladi.

Ehtiyojning faqat pul bilan ta'minlangan qismi talabga aylanadi. Demak, talab bu pul bilan ta'minlangan ehtiyojdir. Ehtiyoj zarur miqdordagi pul bilan ta'minlanmasa, u xohish vaistak bo'lib qolaveradi. Talabning bir qator muqobil variantlari mavjud bo'ladi, chunki narx o'zgarishi bilan tovarning sotib olinadigan miqdori ham o'zgaradi. Shu bog'liqlikdan kelib chiqib, talabga quyidagicha ta'rif berish mumkin: ma'lum vaqt oralig'ida, narxlarning mavjud darajasida iste'molchilarning tovar va xizmatlar ma'lum turlarini sotib olishga qodir bo'lgan ehtiyoji talab deyiladi.

Talablar turlicha bo'lib, odatda bir xil tovar yoki xizmatlarga bo'lgan talabning ikki turi farq qilinadi: yakka talab va bozor talabi. Har bir iste'molchining, ya'ni alohida shaxs, oila, korxonalar, firmaning tovarning shu turiga bo'lgan talabi yakka talab deyiladi. Ko'pchilik iste'molchilarning shu turdagi tovar yoki xizmatga bo'lgan talablari yig'indisi bozor talabi deyiladi.

Yakka talab va bozor talabi miqdor jihatidan aniqlanadi. Lekin bu miqdor har doim ham bir xil bo'lib turmaydi, balki o'zgaruvchan bo'ladi. Talab miqdorining

o'zgarishiga bir qancha omillar ta'sir qiladi. Ularning ichida eng ko'p ta'sir qiladigan omil narx omilidir.

Narx va sotib olinadigan tovarlar miqdori o'rtasidagi bo'ladigan bog'liqlikni quyidagi 7.1-jadval ma'lumotlari asosida qarab chiqamiz.

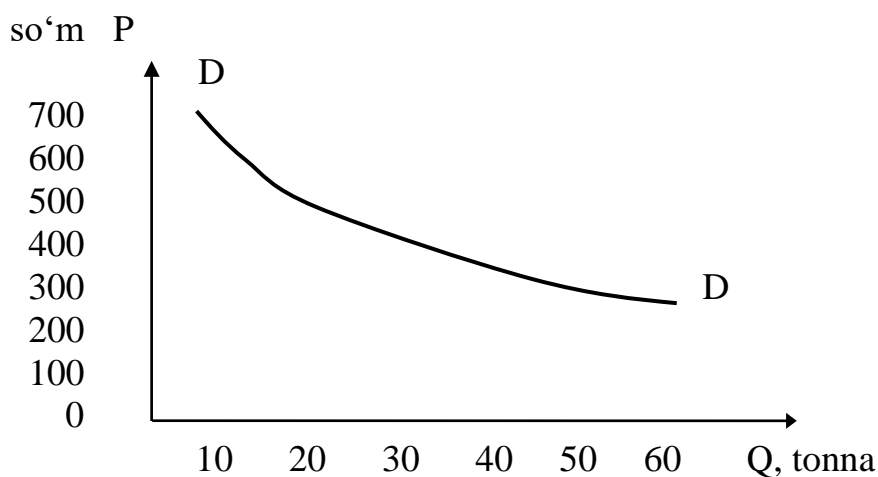
7.1-jadval

Narx va sotib olinadigan tovar miqdori o'rtasidagi bog'liqlik

Bir kilogramm savzi narxi (so'm)	Savziga bo'lgan yakka talab miqdori (bir oyda kilogramm)	Savziga bo'lgan bozor talabi miqdori (bir oyda tonna)
700	10	10
600	20	20
500	30	30
400	50	50
300	60	60

Jadval ma'lumotlari tovar narxining pasayishi sotib olinadigan tovar miqdorining o'sishiga va aksincha, narxning o'sishi talab miqdorining kamayishiga olib kelishini ko'rsatadi. Mahsulot narxi va sotib olinadigan tovar miqdori o'zgarishi o'rtasida bo'ladigan teskari yoki qarama-qarshi bog'liqlik talab qonuni deyiladi.

Tovar narxi va uning xarid qilinadigan miqdori, ya'ni talabning o'rtasidagi teskari bog'liqlikni oddiy ikki o'lchamli grafikda ham tasvirlash mumkin: gorizonttal chiziq talab miqdorini, vertikal chiziq narxni ko'rsatadi (7.1-rasm).

7.1-rasm. Talab egri chizig'i.

Grafikdagi DD chiziq narx va talab hajmi o'rtasidagi teskari bog'liqlikni tasviriy aks ettiradi.

Grafikdagi har bir nuqta tovarning aniq narxi va iste'molchi shu narxda sotib olishi mumkin bo'lgan tovar miqdorini ko'rsatadi.

Narx va talab hajmining o'zgarishi o'rtasidagi teskari bog'liqlikni ko'rsatuvchi bu chiziq talab egri chizig'i deyiladi.

Talab miqdoriga narxdan tashqari ta'sir qiluvchi omillar. Talab hajmining o'zgarishi faqat tovar narxiga emas, balki boshqa bir qator omillarga ham bog'liq bo'ladi. Bu omillar talabning narxdan tashqari omillari deyiladi.

Talabga narxdan tashqari quyidagi asosiy omillar ta'sir ko'rsatadi:

Bu omillarning o'zgarishi talab hajmining o'zgarishiga qanday ta'sir ko'rsatishini qarab chiqamiz.

1. Iste'molchilarning didlari. Biror mahsulotga iste'molchi dididagi ijobiy o'zgarish ro'y bersa, narxning tegishli darajasida unga bo'lgan talab ortadi. Iste'molchi didiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan holatlar talabning qisqarishiga olib keladi.

2. Bozordagi iste'molchilar soni. O'z-o'zidan aniqki, bozorda iste'molchilar soni ko'paysa, talab ortadi, iste'molchilarning soni kamaysa, talab qisqaradi. Masalan, aloqa vositalarining takomillashuvi xalqaro moliyaviy bozor doirasini, undagi qimmatli qog'ozlarning oldi-sotdi jarayonlarida ishtirok etuvchilar sonini mislsiz kengaytiradi hamda aktsiya va obligatsiya kabi moliyaviy aktivlarga bo'lgan talabning o'sishiga olib keladi. Tug'ilish darajasining pasayishi bolalar bog'chasi va maktabga bo'lgan talabni kamaytiradi.

3. Iste'molchining daromadlari. Pul daromadi o'zgarishining talab hajmiga ta'siri boshqa omillarga qaraganda ancha murakkab. Pul daromadining ortishi juda ko'p tovarlarga talabni nisbatan oshiradi, daromadning kamayishi esa bunday tovarlarga talabni kamaytiradi. Daromad oshsa, uning o'sishiga qarab iste'molchilar aksariyat hollarda narxi yuqori bo'lsada, ko'proq sifatli tovarlarni xarid qilishga harakat qilishadi. Bunda ular non, kartoshka, karam kabi mahsulotlarni kamroq sotib olishlari mumkin. Chunki ortiqcha daromad ularga ancha yuqori oqsil tarkibiga ega bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlari, masalan, go'sht va sut mahsulotlari xarid qilish imkonini beradi. Daromadning o'zgarishi bilan talab miqdori to'g'ri bog'liqlikda o'zgaradigan tovarlar oliy toifali tovarlar deyiladi.

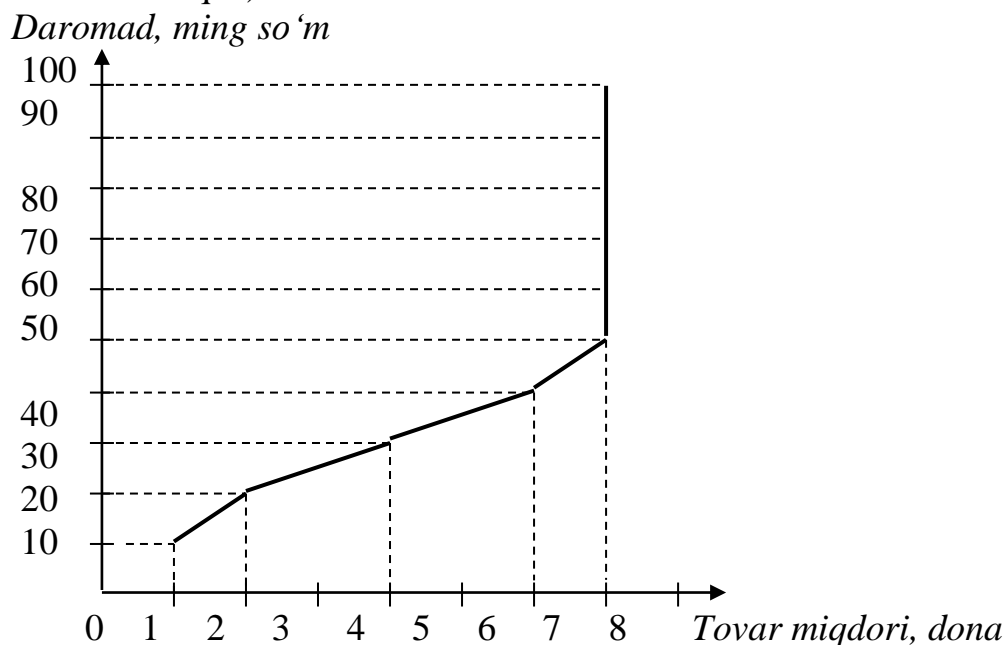
Daromadlar o'zgarishi bilan talab miqdori teskari bog'liqlikda o'zgaradigan tovarlar past toifali tovarlar deyiladi.

Iste'molchilar daromadi va ular tomonidan sotib olinadigan tovarlar miqdori o'rtasidagi bog'liqlik nemis iqtisodchisi va statisti Ernst Engel (1821-1896) tomonidan chuqur tadqiq etilgan. Shunga ko'ra, iste'molchi daromadi bilan ular tomonidan sotib olinishi mumkin bo'lgan tovarlar miqdori o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik Engel qonuni deyiladi.

Bu qonunning amal qilishini Engel egri chizig'i orqali ifodalash mumkin (7.2-rasm). Oliy toifali yoki normal tovarlar uchun Engel egri chizig'i o'suvchan ko'rinishda bo'ladi. Haqiqatan ham, aholi daromadlari o'sib borishi bilan bu turdagi tovarlar ko'proq xarid qilinadi. Past toifali tovarlar uchun Engel egri chizig'i pasayuvchan ko'rinishda bo'lib, daromadlar oshib borishi bilan iste'molchilar ularni kamroq miqdorda sotib oladilar. Agar tovarning iste'moli daromad darajasiga bog'liq bo'lmasa, u holda Engel egri chizig'i tik holda bo'ladi.

Rasmdan ko'rinadiki, iste'molchining bir oylik daromadi 10 ming so'mdan 20 ming so'mga oshganda, u sotib olgan mahsulot miqdori 1 donadan 2 donaga, 20 ming so'mdan 30 ming so'mga oshganda 2 donadan 4 donaga oshmoqda.

Daromadlarning keyingi o'sishi bilan tovarlar sotib olish hajmining o'sishi sekinlashmoqda: 30 ming so'mdan 40 ming so'mgacha - 4 donadan 6 donagacha, 40 ming so'mdan 50 ming so'mgacha - 6 donadan 7 donagacha. Daromadning bundan yuqori darajalarida esa sotib olish hajmining o'sishi butunlay to'xtagan (daromadning 60 ming so'm va undan yuqori darajalarida mazkur tovarning 7 donasi sotib olinmoqda).

7.2-rasm. Engel egri chizig'i.

Engel egri chizig'i iste'molchilar pul daromadlari o'zgarishining talabga qanday ta'sir qilishi to'g'risida axborot beradi. Bu axborot tovar ishlab chiqaruvchilar uchun o'z tovarlarining mumkin bo'lgan sotish hajmi va bozor kon'yunkturasini baholashda muhim ahamiyat kasb etadi.

4. Bir-biriga bog'liq tovarlarning narxi. O'zaro bog'liq tovarlar narxi o'zgarishining talabga ta'sirini o'rganishda ularni ikki guruhga ajratish maqsadga muvofiq bo'ladi:

- o'zaro bir-birini almashtiruvchi yoki o'rinbosar tovarlar;
- o'zaro bir-birini to'ldiruvchi tovarlar.

O'zaro bir-birini almashtiruvchi tovarlardan birining narxini o'zgarishi bilan boshqasiga bo'lgan talabning o'zgarishi to'g'ri bog'liqlikda bo'ladi. Masalan, sariyog' narxining oshishi margaringa bo'lgan talabning ortishiga olib keladi. Sariyog' narxining pasayishi esa margaringa bo'lgan talabni kamaytiradi.

O'zaro bir-birini to'ldiruvchi tovarlardan birining narxini o'zgarishi bilan boshqasiga bo'lgan talabning o'zgarishi teskari bog'liqlikda bo'ladi. Masalan, agar avtomobilning narxi oshsa, benzina bo'lgan talab qisqaradi. Aksincha, avtomobilning narxi tushsa, benzina bo'lgan talab oshadi.

5. Kelajakda narx va daromadlarning o'zgarishi ehtimoli. Kelgusida iste'molchi daromadlari, tovar narxi o'zgarishining kutilishi va tovarlar miqdorining yetarli bo'lishi yoki bo'lmasligi kabi omillar talab hajmini o'zgartirishi mumkin. Kelgusida narxning nisbatan oshishining kutilishi, iste'molchi joriy talabning oshishiga olib keladi. Aksincha, narxning pasayishi va

daromadning ko'payishining kutilishi tovarlarga bo'lgan joriy talab hajmining qisqarishiga sabab bo'ladi.

7.2. Taklif tushunchasi. Taklif miqdoriga ta'sir qiluvchi omillar.

Taklif qonuni.

Ma'lum vaqt oralig'idagi narxlarning muayyan darajasida ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchilar tomonidan ma'lum turdagi tovar va xizmatlarning bozorga chiqarilgan miqdori taklif deyiladi. Narx o'zgarishi bilan sotishga chiqariladigan mahsulot miqdori ham o'zgarishi sababli talab kabi taklifning ham bir qator muqobil variantlari mavjud bo'ladi. Alohida ishlab chiqaruvchi hamda bozor taklifini ifodalovchi misol 7.2-jadvalda ko'rsatilgan.

7.2-jadval

Narx va taklif miqdori o'rtasidagi bog'liqlik

Bir kilogramm piyoz narxi (so'm)	Piyozning yakka taklifi miqdori (bir oyda kilogramm)	Piyozning bozor taklifi miqdori (bir oyda tonna)
700	60	60
600	50	50
500	30	30
400	20	20
300	10	10

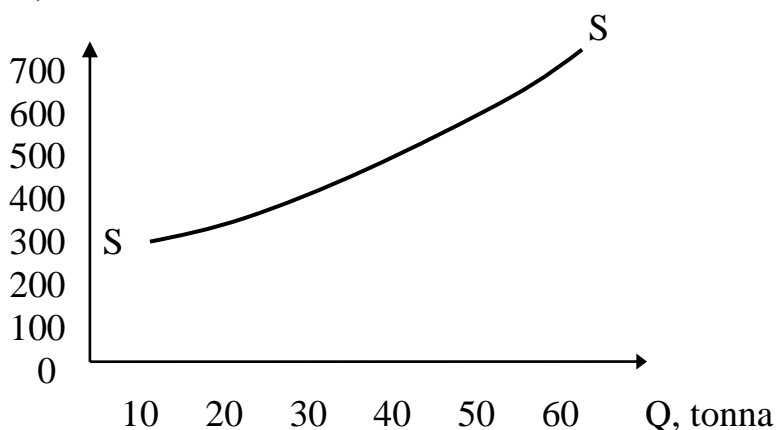
Taklif narxlarning turli darajasida qancha miqdordagi mahsulotning sotishga chiqarilishini ko'rsatadi.

Narxning oshishi bilan shunga mos ravishda sotishga chiqariladigan tovarlar taklifi miqdori ham ortadi, narxning tushishi bilan taklif hajmi qisqaradi. Narxning o'zgarishi bilan taklif etilayotgan tovar miqdorining to'g'ri bog'liqlikdagi o'zgarishi taklif qonuni deyiladi.

Iste'molchi uchun narxning oshishi to'siq ro'lini o'ynasa, ishlab chiqaruvchi uchun rag'batlantirish vazifasini bajaradi.

Narx darajasi va taklif miqdori o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlikni ko'rsatuvchi ma'lumotlarni grafikda ifodalab, taklif egri chizig'ini tasvirlash mumkin (7.3-rasm).

R, so'm

7.3-rasm. Taklif egri chizig'i.

Bozorda taklif qilinadigan tovar hajmiga narxdan tashqari bir qator omillar ham ta'sir qiladi. Bu omillarning asosiylari quyidagilar:

1. Resurslarning narxi. Ishlab chiqarish xarajatlari va taklif o'rtasida mustahkam o'zaro bog'liqlik mavjud. Resurs narxlarining pasayishi ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytiradi va taklifni oshiradi. Aksincha, resurslarga narxning oshishi ishlab chiqarish xarajatlarini oshiradi va taklifni qisqartiradi. Masalan, mineral o'g'itlar narxining pasayishi bug'doy taklifini oshiradi, tomchilatib sug'orish xarajatlarining oshishi makkajo'xori doni taklifini qisqartiradi.

2. Ishlab chiqarish texnologiyasi. Texnologiyalarning takomillashuvi mahsulot birligini ancha samarali ishlab chiqarishga imkon beradi. Resurslarning mavjud narxida ishlab chiqarish xarajatlari kamayadi va taklif ko'payadi. Masalan, paxta zararkunandalariga qarshi ancha samarali biologik usullarning yaratilishi paxta tolasining miqdorini va sifatini, binobarin taklifini oshiradi.

3. Soliqlar va subsidiyalar darajasi. Ko'pchilik soliqlar ishlab chiqarish xarajatlari tarkibiga kiradi. Shu sababli soliqlarning oshishi ishlab chiqarish xarajatlarini oshiradi va taklifni qisqartiradi. Masalan, import tovarlarga boj to'lovlarining oshishi uning taklifini qisqartiradi. Aksincha, davlat qandaydir tovar ishlab chiqarish yoki biror sohaga subsidiya bersa, bu amalda xarajatlarni kamaytiradi va uning taklifini oshiradi.

4. Boshqa tovar narxi. Boshqa tovarlar narxlarining o'zgarishi ham mazkur tovar taklifini o'zgartiradi. Masalan, qo'y go'shti narxining pasayishi mol go'shti taklifini oshiradi. Aksincha, mol go'shti narxining tushishi qo'y go'shti taklifini oshiradi.

5. Narx o'zgarishining kutilishi. Kelgusida mahsulot narxining o'zgarishining kutilishi ham ishlab chiqaruvchining bugungi kundagi bozorga mahsulot yetkazib berish xohishiga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Masalan, kelajakda neft narxining keskin pasayishining kutilishi neftning taklifini pasaytiradi.

6. Ishlab chiqaruvchilar yoki sotuvchilar soni. Tovar ishlab chiqaruvchilar qanchalik ko'p bo'lsa, taklif qilinadigan mahsulot miqdori shunchalik ko'p bo'ladi. Tarmoqdagi ishlab chiqaruvchilar soni ortib borishi taklifni ko'paytiradi, chunki tovar ishlab chiqarish ko'payadi.

Taklif hajmining o'zgarishiga tovarning saqlanish xususiyati, saqlash xarajatlari va transport-tashish imkoniyatlari ham ta'sir ko'rsatadi. Masalan, uzoq vaqt saqlab bo'lmaydigan qishloq xo'jalik va oziq-ovqat mahsulotlari uchun taklif kamdan-kam o'zgaruvchan bo'ladi.

Ishlab chiqarish jarayonining xususiyati, tabiiy resurslarning mavjud darajasi ham taklifga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, narxning o'zgarishiga javoban ishlab chiqarishni kengaytirish yoki boshqa xil mahsulot ishlab chiqarishga o'tish imkoniyati mavjud bo'lsa taklif o'zgaradi. Qishloq xo'jaligiga yaroqli bo'lgan yerlar cheklangan bo'lsa, uning narxi, ya'ni renta qanchalik oshmasin, yer taklifini oshirib bo'lmaydi.

Ijodiy kasb soha xodimlarining (masalan, olimlar, shoirlar, yozuvchilar, musavvirlar va boshqalar) mehnat mahsuli va noyob san'at asarlarining taklifi ham noo'zgaruvchan bo'ladi.

7.3. Talab miqdori va taklif miqdori o'rtasidagi nisbatning o'zgarishi. Bozor muvozanati.

Biz yuqorida turli omillar ta'sirida talab va taklif miqdorining o'zgarib turishini ko'rdik. Lekin talab bilan taklif miqdorlari bir-birlari bilan doimo ma'lum nisbatda bo'ladi, bu nisbatlar o'zgarib turadi. Ba'zan talab miqdori taklif miqdoridan oshib ketib, narx ko'tarilsa, ayrim vaqtlarda taklif miqdori talab miqdoridan oshib ketib, narx pasayib qoladi. Talab miqdori bilan taklif miqdori o'rtasidagi nisbat bir-biriga teng bo'lgan holat bozor muvozanati deyiladi. Bozor muvozanati vujudga kelgan holda shakllangan narx bozor narxi deyiladi. Ba'zan uni muvozanatlashgan narx ham deb yuritiladi. Bozor muvozanati va muvozanatli narx har doim mavjud bo'lib turmaydi, ularga ta'sir qiluvchi ko'plab omillar muvozanatlikning buzilishiga sabab bo'ladi. Ammo iqtisodiyotda ushbu muvozanatga doimo intilish mavjud bo'ladi.

Talab va taklif tushunchalari tahlili, bizga sotuvchi va xaridorlar manfaatlari mos kelishini qarab chiqishga o'tish imkonini beradi. Mos kelishlik o'z ifodasini muvozanatli narxda topadi.

Talab va taklif egri chiziqlarini bitta grafikka joylashtirib bozor muvozanatli nuqtasini hosil qilamiz (7.4-rasm):

$$T_b = T_f = N_m = M_m$$

bu yerda:

T_b talab;

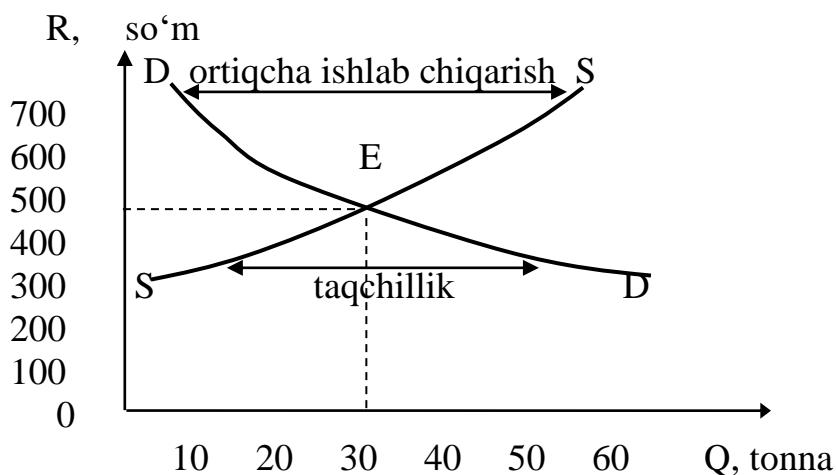
T_f taklif;

N_m - muvozanatli narx;

M_m - tovarning muvozanatli miqdori.

Grafikda E nuqtaga muvozanatlashgan narx (N_m) va tovarning muvozanatlashgan miqdori (M_m) mos keladi. Ya'ni, piyoz narxi 500 so'm bo'lganda, xaridorlar 30 tonna piyozni sotib olishga, sotuvchilar esa 30 tonna piyozni bozorga chiqarishga tayyor va bunday imkoniyatga egadirlar. Narxning 400 so'm darajasida sotuvchilar va xaridorlar ahvoli butunlay o'zgaradi: sotuvchilar faqat 20 tonna piyozni sotishga, xaridorlar esa 50 tonna sotib olishga tayyor bo'ladilar va hokazo.

Grafikda narxning 700 so'm darajasidagi bozor holati tovarlar ortiqcha ishlab chiqarilishini ko'rsatadi va to'yingan bozorni ifodalaydi. Aksincha, 300 so'm darajasidagi bozor holatida tovar taqchilligi vujudga keladi va taqchil tovar bozorini tavsiflaydi.

7.4-rasm. Muvozanatli narx.

Muvozanatli narxni tushunib olish uchun vaqt omili katta ahamiyatga ega boʻladi. Shu sababli bozordagi bir zumlik, qisqa davrli va uzoq davrli muvozanatlik holatini farqlash zarur.

Bir zumlik muvozanat uchun taqdim qilinadigan tovarlarning oʻzgarmas yoki doimiy miqdori xos. Bu ishlab chiqarishning bozor vaziyatiga tez, birdaniga moslasha olmasligi bilan bogʻliq.

Qisqa davrli muvozanatlikni, ishlab chiqarish va taklifni vaqtinchalik amal qiluvchi omillardan foydalanish asosida koʻpaytirish imkoniyatini taqozo qiladi.

Bunday vaqtinchalik omillarga ish vaqtidan tashqari, dam olish va bayram kunlari ishlash, ish smenasini koʻpaytirishlar kiradi.

Uzoq davrli muvozanatlik oʻzgarishi uzoq muddatli davrdagi omillardan foydalanishni taqozo qiladi. Bunda ishlab chiqarishni qayta qurollantirish, yangilash va qoʻshimcha quvvatlarni vujudga keltirish bilan bogʻliq investitsiyalar haqida gap boradi. Bu davrda yangi korxonalarni qurish hamda mazkur bozorda yangi korxonalarining paydo boʻlishi ham mumkin boʻladi.

Isteʼmolchining tovar narxlarining oʻzgarishiga sezgirlik darajasini aniqlashda narxli egiluvchanlik tushunchasidan foydalaniladi. Ayrim mahsulotlar narxidagi uncha sezilarli boʻlmagan oʻzgarishlar sotib olinadigan mahsulot miqdorida katta oʻzgarishlar boʻlishiga olib kelishi mumkin. Bunday mahsulotlarga talab nisbatan egiluvchan deyiladi. Boshqa xil mahsulotlar narxidagi sezilarli oʻzgarish xarid miqdorida faqat katta boʻlmagan oʻzgarishlarga olib kelishi mumkin.

Talab hajmiga taʼsir qiluvchi boshqa omillar oʻzgarmay qolgan sharoitda narxning 1 foizga oʻzgarishi talabning necha foizga oʻzgarishini ifodalovchi koʻrsatkich talabning narx boʻyicha egiluvchanligi koʻrsatkichi deyiladi. Bu koʻrsatkich koʻpincha oddiy qilib talabning egiluvchanligi deb ataladi.

Talabning narx boʻyicha egiluvchanligi (E_t) darajasi quyidagi formula boʻyicha hisoblanadi:

$$E_t = \frac{\Delta Q}{\Delta R}$$

bu yerda:

ΔQ -talab miqdorining foizli oʻzgarishi;

ΔR -narxlarning foizli o'zgarishi.

Talab egiluvchanligini belgilab beruvchi bir qator omillar mavjud bo'ladi. Ularning asosiylari quyidagilar:

1. Mahsulotlarning o'rnini bosuvchanligi. Iste'molchiga biror mahsulotning o'rnini bosuvchi boshqa mahsulotlar ko'proq tavsiya qilinsa, unga talab shuncha egiluvchan bo'ladi. Masalan, sof raqobatli bozorda taklif qilinadigan mahsulotlarning juda ko'p o'rnini bosuvchilari mavjud bo'ladi, shu sababli har bir alohida sotuvchi mahsulotlariga talab butunlay egiluvchan bo'ladi.

2. Mahsulot qiymati yoki narxining iste'molchi daromadidagi salmog'i. Iste'molchi daromadida mahsulotlar narxi qanchalik kata o'rinni egallasa, unga talab shuncha yuqori egiluvchan bo'ladi. Masalan, daftar yoki qalam narxining 10 foizga o'sishi bir necha so'mni tashkil qiladi va bu talab bildirgan mahsulot miqdorida juda kam o'zgarish bo'lishiga olib keladi. Shu bilan birga, avtomobil yoki uy narxining 10 foizga o'sishi mos ravishda 0,5 yoki 1,5 mln. so'mni tashkil qiladi. Narxlarning bunday oshishi juda ko'p oilalar bir necha yillik daromadining kata qismini tashkil qiladi va, aytish mumkinki, bu sotib olinadigan mahsulot miqdorini sezilarli ravishda kamaytiradi.

3. Mahsulotlarning iste'mol xususiyatlari. Zeb-ziynat buyumlariga talab odatda egiluvchan, hayotiy zarur buyumlarga esa talab noegiluvchan hisoblanadi. Masalan, non va elektr energiyasi zaruriy iste'mol buyumlari hisoblanadi, shu sababli ular narxining oshishi non yoki elektr energiyasini iste'mol qilishning keskin kamayishiga olib kelmaydi. Boshqa tomondan zeb-ziynat buyumlariga narxlar oshganda ularni osonlik bilan iste'moldan chiqarib tashlash mumkin.

4. Vaqt omili. Qaror qabul qilish uchun vaqt oralig'i qancha uzoq bo'lsa, mahsulotga talab shuncha egiluvchan bo'ladi. Masalan, agar mol go'shtining narxi 10 foizga ko'tarilsa, iste'molchi uni xarid qilishni birdaniga qisqartirmasligi mumkin. Lekin bir qancha vaqt o'tishi bilan u o'zining moyilligini tovuq go'shti yoki baliqqa o'tkazishi mumkin.

Shuningdek, daromad bo'yicha talab egiluvchanligi ham mavjud. Daromadlar ko'payishi bilan tovar va xizmatlarga bo'lgan talab ham oshadi. Bundan ko'rinadiki, daromad talabga ta'sir ko'rsatadi. Bu ta'sir darajasini aniqlash uchun daromad bo'yicha talab egiluvchanligi ko'rsatkichidan foydalaniladi.

Iste'molchi daromadining 1foizga o'zgarishi talabning necha foizga o'zgarishini ifodalovchi ko'rsatkich talabning daromad bo'yicha egiluvchanligi ko'rsatkichi deyiladi va quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$E_t = \frac{\Delta Q}{\Delta D}$$

bu yerda:

ΔQ -talab miqdorining foizli o'zgarishi;

ΔD -daromadning foizli o'zgarishi.

Taklif hajmiga ta'sir qiluvchi boshqa omillar o'zgarmay qolgan sharoitda, narxning 1 foizga o'zgarishi taklifning necha foizga o'zgarishini ifodalovchi ko'rsatkich taklifning narx bo'yicha egiluvchanligi ko'rsatkichi deyiladi. Bu ko'rsatkich ko'pincha oddiy qilib taklifning egiluvchanligi deb ham ataladi.

Taklifning narx bo'yicha egiluvchanligi (E_{tf}) darajasi quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$E_{tf} = \frac{\Delta Q}{\Delta R}$$

bu yerda:

ΔQ -taklif miqdorining foizli o'zgarishi;

ΔR -narxlarning foizli o'zgarishi.

Taklif egiluvchanligiga ta'sir ko'rsatuvchi muhim omil, mahsulotga narxning mavjud o'zgarishini hisobga olish uchun zarur bo'lgan vaqt oralig'i hisoblanadi. Ishlab chiqaruvchi narxning mavjud o'zgarishiga moslashish uchun qanchalik uzoqroq vaqtga ega bo'lsa, ishlab chiqarish hajmi shunchalik katta o'zgaradi va shunga mos ravishda taklifning egiluvchanligi ham yuqori bo'ladi. Biz yuqorida vaqt omilining juda qisqa, qisqaroq va uzoq muddatli davrlaridagi taklifning o'zgarishiga ta'sirini tahlil qilib bergan edik. Bu ta'sir taklifning egiluvchanligida ham o'z ahamiyatini saqlab qoladi.

7.4. Iste'molchi hatti-harakati nazariyasi.

Hozirda iqtisodiyot nazariyasiga oid ko'plab darslik va o'quv qo'llanmalarda bozor talabining shakllanishi va namoyon bo'lishini iste'molchining hatti-harakati orqali tushuntirishga harakat qilinmoqda. Bunda oldindan g'arb adabiyotlarida mavjud bo'lib kelgan turli nazariyalardan foydalanib, iste'molchi hatti-harakati nazariyasi alohida yo'nalish sifatida bayon etilmoqda [62, 56, 57, 58, 59, 73]. Talabalarni mazkur nazariyaning mohiyati bilan tanishtirish maqsadida uning asosiy tushunchalarini ko'rib chiqamiz.

Iste'molchining bozordagi hatti-harakati so'nggi qo'shilgan naflilik nazariyasi hamda iste'molchi tanlovi nazariyasi orqali izohlanadi. Bu nazariya yordamida iste'molchining manfaati nuqtai-nazaridan uning afzal ko'rishi qoidalari bayon etiladi.

Agar naflilikka iste'molchi o'lchami bilan qaralsa, u iste'molchining biron-bir ne'matni iste'mol qilishidan olinadigan qoniqishni anglatadi. Iste'molchi tomonidan o'zi uchun turli tovarlarning naflilik darajasining baholanishi iste'molchining afzal ko'rishi deyiladi.

Naflilik funksiyasi ma'lum miqdordagi tovarlarga boshqa bir miqdordagi taqqoslashni bildiradi. Naflilikni mutloq ko'rsatkichlarda o'lchashning ahamiyati bo'lmay, iste'molchi tanlovini naflilik darajasining ketma-ket joylashuvi bilan izohlash mumkin. Bir to'plamdagi tovarlar nafliligi boshqasidan qay darajada afzalligini ko'rsatib berish mumkin emas.

Naflilik funksiyasi iste'mol qilinayotgan tovarlar(X,Y)dan olinayotgan naflilikning hosilasini ifodalaydi:

$$U(X, Y) = XY$$

So'nggi qo'shilgan naflilik-muayyan ne'matning navbatdagi birligini iste'mol qilishdan olingan qo'shimcha naflilikdir. So'nggi qo'shilgan naflilik umumiy naflilikning o'sgan qismidan iborat ekan, u naflilik funksiyasining hosilasi hisoblanadi. Muayyan ehtiyojni qondiruvchi har bir navbatdagi ne'mat oldingisiga

qaraganda kamroq naflilikka ega bo'ladi. Ne'matlarning cheklangan miqdori sharoitida esa doimo ehtiyojni eng kam darajada qondiruvchi so'nggi nusxasi mavjud bo'ladi.

So'nggi qo'shilgan naflilik pasayib borish tendensiyasiga ega bo'lib, bu iqtisodiy tamoyil sifatida ifoda etiladi. Mazkur tamoyilning mohiyati shundan iboratki, agar alohida olingan yakka iste'molchining holatidan kelib chiqilsa, ne'matlarni iste'mol qilish hajmining ko'payib borishi bilan, ma'lum vaqtdan boshlab, muayyan ne'matning navbatdagi birligini iste'mol qilishdan olingan qo'shimcha naflilik oldingisiga nisbatan kamayib boradi.

Kishi qanchalik ko'p miqdordagi tovarni iste'mol qilsa, u shunchalik ko'p yalpi naflilikka ega bo'ladi. Yalpi yoki umumiy naflilik so'nggi qo'shilgan naflilik ko'rsatkichlarini jamlash orqali aniqlanadi. Agar iste'molchi manfiy so'nggi qo'shilgan naflilikka ega bo'lsa, u holda yalpi naflilik kamayadi.

Iste'molchi tovarlarning turli to'plamini xarid qilishda doimo naflilikni maksimallashtirish qoidasiga amal qiladi. Bu qoidaning mazmuni quyidagicha bayon etiladi: iste'molchi o'zining daromadini shunday sarflashi kerakki, daromad to'liq sarflangan holatda tovarni xarid qilishdan olingan so'nggi qo'shilgan naflilikning tovar narxiga nisbati barcha tovarlar uchun bir xil qiymatga ega bo'lishi lozim, ya'ni:

$$\frac{MU_x}{P_x} = \frac{MU_y}{P_y}$$

bu yerda:

MU-X va Y tovarlarning so'nggi qo'shilgan nafliligi;

P-ularning narxi.

Bu qoida iste'molchining muvozanatli holatini ifodalaydi.

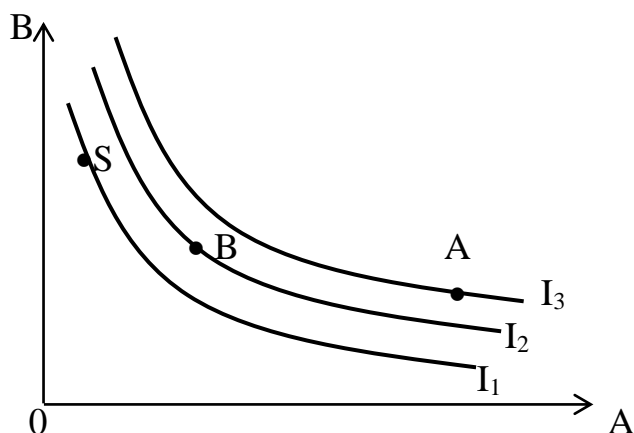
Iste'molchi o'zining o'z didi va ruhiyatiga ko'ra turli xil tovarlar to'plamini ma'qul ko'rishi mumkin. Bunda u tovarlarning ma'lum bir to'plamini boshqa biriga taqqoslab ko'radi. Iste'molchi tanlovini tushuntirishda befarqlik egri chizig'i muhim rol o'ynaydi.

Befarqlik egri chizig'i ehtiyojlarni bir xil darajada qondirilishini ta'minlovchi iste'mol to'plamlari yig'indisini namoyon etadi. Ya'ni, iste'molchi uchun befarqlik egri chizig'ida joylashgan tovarlar to'plamini tanlashda farq mavjud bo'lmaydi.

Befarqlik egri chizig'i pasayib boruvchi ko'rinishda bo'ladi. Befarqlik egri chizig'ining pasayib borishi shu bilan izohlanadiki, tanlanishi lozim bo'lgan har ikkala tovar ham iste'molchi uchun naflisi hisoblanadi. Shunga ko'ra, bir tovarlar to'plami, masalan, A dan boshqa bir tovarlar to'plami, masalan, B ga tomon harakat qilib, iste'molchi naflilik miqdorini oshiradi. Biroq, ayni paytda xuddi shuncha miqdordagi naflilikka ega bo'lgan A tovardan voz kechadi. Qisqasi, B tovar qanchalik ko'p bo'lsa, A tovar shunchalik oz bo'ladi, chunki A va B tovarlar o'rtasida teskari aloqa mavjud. O'zgaruvchilari o'rtasida teskari aloqa mavjud bo'lgan har qanday egri chiziq esa pasayib boruvchi ko'rinishda bo'ladi.

Agar iste'molchining A va B tovarlarning barcha to'plamlari bo'yicha afzal ko'rishlarini egri chiziqlar orqali tasvirlansa, befarqlik kartasi hosil bo'ladi. Har bir befarqlik egri chizig'i kishi har biriga bir xilda qaraydigan tovarlar to'plamini

ifodalaydi. 7.5-rasmda befarqlik kartasining bir qismini aks ettiruvchi uchta befarqlik egri chizig‘i tasvirlangan. I_3 befarqlik egri chizig‘i ehtiyojlarni qondirilishining eng yuqori darajasini aks ettiradi.

7.5-rasm. Befarqlik egri chizig‘i.

Ehtiyojlarning har bir darajasiga ko‘ra cheksiz befarqlik egri chizig‘i mavjud bo‘lishi mumkin. Biz sodda ko‘rinishda faqat uchta egri chiziqni ifodaladik. Bu uch egri chiziq tovarlar to‘plamining tartibini ta‘minlaydi. Tartiblash to‘plamlarni afzallikning eng yuqori darajasidan eng kam tomonga yo‘naltirilgan tartibda qo‘yib chiqadi. Biroq, bu tartib bir to‘plamning boshqa biridan nechog‘liq afzalligini ko‘rsatib bera olmaydi.

Iste‘molchi hatti-harakatini tushunishda iste‘molchi byudjetining cheklanganligi muhim ahamiyat kasb etadi. Byudjet cheklanganligi iste‘molchining muayyan pul daromadlari mavjudligi sharoitida narxlarning muayyan darajasida u yoki bu turdagi tovarlarning ma‘lum cheklangan miqdorini sotib olish imkoniyati orqali ifodalanadi. Iste‘molchi byudjetining cheklanganligini grafikda ikki turdagi tovarni sotib olishning turli kombinatsiyalarini ko‘rsatuvchi byudjet chizig‘i shaklida ham aks ettirish mumkin.

Iste‘molchi byudjeti chizig‘ining holatiga uning daromadlari va tovarlar narxining o‘zgarishi ta‘sir ko‘rsatishi mumkin.

Asosiy tayanch tushunchalar

Talab-iste‘molchi ma‘lum vaqtda narxlarning har bir darajasida sotib olishga qodir bo‘lgan tovarlar va xizmatlar miqdoridir.

Talab egri chizig‘i-grafikda narx va talabning hajmi o‘rtasidagi teskari bog‘liqlikni ko‘rsatadi.

Talab qonuni-tovarlar narxi bilan uning sotib olinadigan miqdori o‘rtasidagi teskari yoki qarama - qarshi bog‘liqlikni ifodalaydi.

Talabning narx bo‘yicha egiluvchanligi ko‘rsatkichi-talab hajmiga ta‘sir qiluvchi boshqa omillar o‘zgaray qolgan sharoitda narxning bir foizga o‘zgarishi talabning necha foizga o‘zgarishini ifodalovchi ko‘rsatkich.

Talabning daromad bo‘yicha egiluvchanligi ko‘rsatkichi-iste‘molchi daromadning bir foizga o‘zgarishi talabning necha foizga o‘zgarishini ifodalovchi ko‘rsatkich.

Taklif-ishlab chiqaruvchi ma'lum vaqtda ishlab chiqarishga qodir bo'lgan, narxning har bir darajasida bozorga sotishga chiqaradigan tovarlar miqdoridir.

Taklif egri chizig'i-narx va taklifning hajmi o'rtasidagi to'g'ridan –to'g'ri bog'liqlikning grafikdagi tasviridir.

Taklif qonuni-narx bilan sotishga chiqariladigan tovarlar miqdori o'rtasidagi bevosita yoki to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlikni ifodalaydi.

Taklifning narx bo'yicha egiluvchanligi ko'rsatkichi-taklif hajmiga ta'sir qiluvchi boshqa omillar o'zgarmay qolgan sharoitda narxning bir foizga o'zgarishi taklifning necha foizga o'zgarishini ifodalovchi ko'rsatkich.

Daromad samarasi-narx pasayganda iste'molchi pul daromadlarining sotib olish layoqatining ortishidir.

Bozor muvozanati-talab miqdori bilan taklif miqdori o'rtasidagi nisbat bir-biriga teng bo'lgan holat.

Bozor narxi-bozor muvozanati vujudga kelgan holda shakllangan narx.

Iste'molchining afzal ko'rishi-iste'molchi tomonidan o'zi uchun turli tovarlarning naflilik darajasining baholanishi.

So'nggi qo'shilgan naflilik-muayyan ne'matning navbatdagi birligini iste'mol qilishdan olingan qo'shimcha naflilik.

Yalpi naflilik-so'nggi qo'shilgan naflilik ko'rsatkichlarining yig'indisi.

Befarqlik egri chizig'i-ehtiyojlarni bir xil darajada qondirilishini ta'minlovchi iste'mol to'plamlari yig'indisi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Talab qonunini tushuntiring. Talabga qanday omillar ta'sir qiladi? Bu omillardan har biri o'zgarsa, talab egri chizig'ida qanday o'zgarish ro'y beradi?

2. Taklif qonunini tushuntiring. Taklifga qanday omillar ta'sir qiladi? Bu omillardan har biri o'zgarsa, talab egri chizig'ida qanday o'zgarish ro'y beradi?

3. Engel qonunining mohiyatini tushuntirib bering.

4. Iste'molchi xatti-harakati nazariyasining asosida nimalar yotadi?

5. Iste'molchi xatti-harakati nazariyasining asosiy qonun-qoidalarini izohlang.

6. Iste'molchining afzal ko'rishi nima? U iste'molchi tanloviga qanday ta'sir ko'rsatadi?

7. Yalpi yoki umumiy naflilik va so'nggi qo'shilgan naflilik tushunchalari o'rtasida qanday bog'liqlik mavjud?

8. Befarqlik egri chizig'i nimani ifodalaydi? Befarqlik kartasi-chi? Ularning iste'molchi xatti-harakatini tushuntirishdagi ahamiyatini izohlang.

8-bob. RAQOBAT VA MONOPOLIYA

8.1. Raqobatning mohiyati, shakllari, turlari va usullari.

8.2. Monopoliyalarning iqtisodiy asosi va ularning turlari.

8.3. O'zbekistonda raqobat muhitini shakllantirish bo'yicha chora-tadbirlar va monopoliyaga qarshi qonunchilik.

Bozor iqtisodiyoti rivojlanib borishi bilan raqobatchilik munosabatlari ham takomillashib, o'z shakllarini o'zgartirib boradi.

Ushbu mavzuda raqobatning mohiyati va ob'ektiv asoslari, turlari va shakllari hamda raqobatlashish usullarini, monopoliyaning mohiyati, turlari, shakllari hamda uning afzalliklari va ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini ochib beramiz.

O'zbekistonda milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar va monopoliyaga qarshi qonunchilik kabi masalalar ko'rib chiqiladi.

8.1. Raqobatning mohiyati, shakllari, turlari va usullari.

Raqobat ko'p qirrali iqtisodiy hodisa bo'lib, u bozorning barcha sub'yektlari o'rtasidagi murakkab munosabatlarni ifodalaydi. Raqobat-bozor sub'yektlari iqtisodiy manfaatlarining to'qnashuvidan iborat bo'lib, ular o'rtasidagi yuqori foyda va ko'proq nafllikka ega bo'lish uchun kurashni anglatadi.

Resurslarni yetkazib beruvchilar o'zlarining iqtisodiy resurslarini, ya'ni kapital, tabiiy resurslar, ishchi kuchini yuqori narxlarda sotish uchun raqobatlashadilar. Raqobat iste'molchilar o'rtasida ham yuz beradi: ular tovarlarni qulay va arzon narxlarda sotib olishga harakat qiladilar, ya'ni xaridorlar har bir sarflangan pul birligi evaziga ko'proq nafllikka ega bo'lishga harakat qiladilar.

Hozirgi bozor iqtisodiyotida raqobatning quyidagi asosiy vazifalarini ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Tartibga solish vazifasi-ishlab chiqarishni talab, ya'ni iste'molga muvofiqlashtirish maqsadida taklifga ta'sir o'tkazishdan iborat. Aynan shu vazifa yordamida iqtisodiyotda taklifning talab orqali, ishlab chiqarish tarkibi va hajmining yakka tartibdagi va ijtimoiy ehtiyojlar orqali belgilanishiga erishiladi, ya'ni iqtisodiyot bozor qonunlari asosida tartibga solinadi.

2. Resurslarni joylashtirish vazifasi-ishlab chiqarish omillarini ular eng ko'p samara beradigan korxonaga, hudud va mintaqalarga oqilona joylashtirish imkonini beradi.

3. Innovatsion vazifasi-fan-texnika taraqqiyoti yutuqlariga asoslanuvchi hamda bozor iqtisodiyoti sub'yektlarining rivojlanishini taqozo etuvchi turli ko'rinishdagi yangiliklarning joriy etilishini anglatadi.

4. Moslashtirish vazifasi-korxonalarining ichki va tashqi muhit sharoitlariga ratsional tarzda moslashishiga yo'naltirilgan bo'lib, ularning shunchaki o'zini-o'zi saqlab, iqtisodiy jihatdan yashab qolishidan xo'jalik faoliyati sohalarining kengayishiga o'tishini bildiradi.

5. Taqsimlash vazifasi-ishlab chiqarilgan ne'matlar yalpi hajmi yalpi ichki mahsulotning iste'molchilar o'rtasida taqsimlanishiga bevosita va bilvosita ta'sir o'tkazadi.

6. Nazorat qilish vazifasi-bozordagi ba'zi ishtirokchilarning boshqa bir ishtirokchilar ustidan monopolistik hukmronlik o'rnatishiga yo'l qo'ymaslikka yo'naltiriladi.

Raqobat kurashining mazmuni to'g'risida to'laroq tushunchaga ega bo'lish uchun uning asosiy shakllari va belgilarini ko'rib chiqish zarur.

Iqtisodiy adabiyotlarda bir tarmoq ichidagi raqobatning to'rtta shakli alohida ajratilib ko'rsatiladi. Bular erkin raqobat, monopolistik raqobat, monopoliya va oligopoliyadir.

Erkin raqobat sharoitida bir xil mahsulot ishlab chiqaruvchi tarmoqda juda ko'p sonli korxonalar mavjud bo'ladi. Yuqori darajada tashkil qilingan bozorda ko'plab sotuvchilar o'zlarining mahsulotlarini taklif qiladilar.

Erkin raqobatli bozorda alohida korxonalar mahsulot narxi ustidan sezilarsiz nazoratni amalga oshiradi. Chunki har bir korxonada umumiy ishlab chiqarish hajmi uncha katta bo'lmaydi. Shu sababli alohida korxonada ishlab chiqarishning ko'payishi yoki kamayishi umumiy taklifga, demak mahsulot narxiga sezilarli ta'sir ko'rsatmaydi.

Erkin raqobat sharoitida yangi korxonalar tarmoqqa erkin kirishi, tarmoqda mavjud bo'lgan korxonalar esa uni erkin tashlab chiqishi mumkin. Xususan yangi korxonalarning paydo bo'lishi va ularning raqobatli bozorda mahsulotlarini sotishga huquqiy, texnologik, moliyaviy va boshqa jiddiy iqtisodiy to'siqlar bo'lmaydi.

Sof monopoliyada tarmoq bitta korxonadan iborat bo'lishi sababli, u mavjud mahsulot va xizmatning yagona ishlab chiqaruvchisi hisoblanadi va yakkahukmronlik shakllanadi.

Monopoliya sharoitida firma narx ustidan sezilarli nazoratni amalga oshiradi. Buning sababi oddiy. U mahsulot va xizmatning yagona ishlab chiqaruvchisi hisoblanadi va taklifning umumiy hajmi ustidan nazorat qiladi.

Monopolistik raqobat o'z ichiga ham monopoliya, ham raqobat unsurlarini oladi. Bunda tarmoqdagi bir turdagi mahsulotning o'nlab ishlab chiqaruvchilari bir-birlari bilan qulay narx hamda ishlab chiqarish hajmiga erishish borasida raqobatlashadilar. Biroq, ayni vaqtda, har bir ishlab chiqaruvchi o'z mahsulotini tabaqalashtirish, ya'ni shu turdagi boshqa mahsulotlardan qaysi bir jihati, sifat darajasi, shakli, qadoqlanishi, sotish sharoitlari va h.k. bo'yicha farqlantirish orqali uning monopol ishlab chiqaruvchisiga aylanadi.

Oligopoliya-tarmoqda u qadar ko'p bo'lmagan korxonalarning mavjud bo'lishi va hukmronlik qilishidir. Bu oligopoliyaning eng muhim belgisidir. Qaysi tovarlar va xizmatlar bozorida nisbatan kam sonli ishlab chiqaruvchilar hukmronlik qilsa, shu tarmoq oligopolistik tarmoq hisoblanadi.

Oligopolistik tarmoq bir xil yoki tabaqalashgan mahsulot ishlab chiqarishi mumkin. Ko'pchilik sanoat mahsulotlari: po'lat, mis, alyuminiy, qo'rg'oshin, temir va shu kabilar-fizik ma'noda bir turdagi mahsulotlar hisoblanadi va oligopoliya sharoitida ishlab chiqariladi. Iste'molchilik tovarlari: avtomobillar, yuvish vositalari, sigaretlar, maishiy elektr buyumlari va shu kabilarni ishlab chiqaruvchi tarmoqlar tabaqalashgan oligopoliya hisoblanadi.

Oligopoliya sharoitida korxonalar o'rtasidagi raqobat o'zaro bog'liq bo'ladi. Oligopolistik tarmoqda hech qaysi korxonada o'zining narx siyosatini mustaqil o'zgartirishga botina olmaydilar.

Hozirda turli darajadagi monopolistik tuzilmalar rivojlanib borishi bilan ular o'rtasidagi raqobatning shakllari ham turli ko'rinishlarda namoyon bo'lib bormoqda. Jumladan, turli monopollashuv darajasidagi tuzilmalar o'rtasida mavjud bo'lishiga ko'ra quyidagi raqobat turlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Monopollashmagan korxonalar o'rtasidagi raqobat;

2. Monopoliyalar hamda monopolistik birlashmalarga kirmagan ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi raqobat;

3. Turli monopoliyalar o'rtasidagi raqobat;

4. Monopolistik birlashmalar ichidagi raqobat.

O'z miqyosiga ko'ra raqobat ikki turga - tarmoq ichidagi va tarmoqlararo raqobatga bo'linadi.

Tarmoqlar ichidagi raqobat ishlab chiqarish va sotishning qulayroq sharoitiga ega bo'lish, qo'shimcha foyda olish uchun bir tarmoq korxonalari o'rtasida boradi. Har bir tarmoqda texnika bilan ta'minlanish darajasi va mehnat unumdorligi darajasi turlicha bo'lgan korxonalar borligi sababli shu korxonalarda ishlab chiqarilgan tovarlarning individual qiymati bir xil bo'lmaydi.

Tarmoq ichidagi raqobat tovarlarning ijtimoiy qiymatini, boshqacha aytganda, bozor qiymatini aniqlaydi va belgilaydi. Bu qiymat, odatda, o'rtacha sharoitda ishlab chiqarilgan va muayyan tarmoq tovarlarining anchagina qismini tashkil etadigan tovarlarning qiymatiga mos keladi.

Tarmoqlar ichidagi raqobat natijasida texnikaviy darajasi va mehnat unumdorligi yuqori bo'lgan korxonalar qo'shimcha foyda oladilar va aksincha, texnika jihatdan nochor korxonalar esa, o'zlarida ishlab chiqarilgan tovar qiymatining bir qismini yo'qotadilar va zarar ko'radilar.

Tarmoqlararo raqobat turli tarmoqlar korxonalari o'rtasida eng yuqori foyda normasi olish uchun olib boriladigan kurashdan iborat. Bunday raqobat foyda normasi kam bo'lgan tarmoqlardan foyda normasi yuqori tarmoqlarga kapitallarning oqib o'tishiga sabab bo'ladi. Yangi kapitallar ko'proq foyda keltiruvchi sohalarga intilib, ishlab chiqarishning kengayishiga, taklif ko'payishiga olib keladi. Shu asosda, narxlar pasaya boshlaydi. Shuningdek, foyda normasi ham pasayadi. Kam foyda keltiruvchi tarmoqlardan kapitalning chiqib ketishi teskari natijaga olib keladi: bu yerda ishlab chiqarish hajmi o'zgaradi, tovarlarga bo'lgan talab ular taklif qilishidan oshib ketadi, buning oqibatida narxlar ko'tariladi, shu bilan birga foyda normasi oshadi. Natijada tarmoqlararo raqobat ob'yektiv ravishda qandaydir dinamik muvozanatni keltirib chiqaradi. Bu muvozanat kapital qaerga sarflanganligidan qat'iy nazar, teng kapital uchun teng foyda olinishiga intilishni ta'minlaydi. Demak, tarmoqlararo raqobat kapital qaysi tarmoqqa kiritilmasin, xuddi shu tarmoq foyda normalarini o'rtacha foyda normasiga tenglashtiradi.

Shuningdek, iqtisodiy adabiyotlarda g'irrom va halol raqobatlashuv usullari ham ajratib ko'rsatiladi. Raqobatlashuvning noan'anaviy, jamiyat tomonidan e'tirof etilmagan, ijtimoiy ahloq qoidalari doirasidan chetga chiquvchi, noiqtisodiy ya'ni, jismoniy kuch ishlatish, majburlash, raqiblarning obro'siga putur yetkazish va h.k. usullaridan foydalanish g'irrom raqobat deb yuritiladi. G'irrom raqobat orqali firmalar o'z raqiblarining tarmoqqa kirib kelishini tajovuzkorona va shafqatsiz bartaraf qilishi mumkin. Bank va resurslarni yetkazib beruvchilarni material va kredit berishdan voz kechirish, yetakchi mutaxassislarni og'dirib olish, narxni keskin pasaytirish g'irrom raqobatning oddiy usullaridir.

Halol raqobat-raqobat kurashida jamiyat tomonidan tan olingan, iqtisodiy usullarni qo'llash, o'zining maqsad va manfaatlariga erishishda umumjamiyat manfaatlariga zid keluvchi holatlarni qo'llamaslik kabi qoidalarga asoslanadi.

Raqobat kurashining ikki usuli farqlanadi: narx vositasidagi raqobat va narxsiz raqobat.

Narx vositasida raqobatlashuvda kurashning asosiy usuli bo'lib ishlab chiqaruvchilarning o'z tovarlari narxini boshqa ishlab chiqaruvchilarining shunday mahsulotlari narxiga nisbatan pasaytirishi hisoblanadi.

Uning asosiy va eng ko'p qo'llaniladigan ko'rinishi-narxlar jangi deb ataladi, bunda yirik ishlab chiqaruvchilar raqiblarini tarmoqdan siqib chiqarish uchun narxni vaqti-vaqti bilan yoki uzoq muddat pasaytirib turadi. Bu usulni qo'llash uchun ishlab chiqaruvchi boshqa raqiblariga qaraganda unumliroq texnologiyani kiritishi, malakaliroq ishchilarni yollashi va ishlab chiqarishni yaxshiroq tashkil qilishi keraq bo'ladi. Faqat shundagina uning tovarining individual qiymati bozor qiymatidan past bo'lib, mazkur tovar narxini tushurish imkoniyatini beradi.

Narx vositasida raqobatlashish usullaridan biri - demping narxlarini qo'llashdir. Bunda milliy ishlab chiqaruvchilar o'zlarining tovarlarini boshqa mamlakatlarga ichki bozordagi narxlardan, ayrim hollarda tannarxidan ham past bo'lgan narxlarda sotadi.

Shu orqali ular ichki bozorda narxlarning barqarorligiga erishish, mamlakatdagi ortiqcha mahsulotni yo'qotish, yangi bozorlarga kirib olish va unda o'zlarining iqtisodiy mavqeini mustahkamlashga xaraqat qiladi.

Ayrim hollarda narx yordamida raqobatlashishning belgilangan narxlardan chegirma qilish, asosiy xarid qilingan tovarlarga boshqa tovarlarini qo'shib berish, muayyan hollarda imtiyozli narxlarni belgilash kabi usullaridan ham foydalaniladi.

Hozirgi davrda bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda narx yordamida raqobat qilish o'z o'rniga ega emas, chunki ishlab chiqaruvchilardan birining o'z mahsulotiga narxni pasaytirishi uning raqobatchilarining ham shunday xaraqat qilishini taqozo qiladi. Bu bozorda firmalarning mavqeini o'zgartirmaydi, faqat tarmoq bo'yicha foydani kamaytiradi.

Narxsiz raqobat shu bilan tavsiflanadiki, bunda raqobat kurashining asosiy omili tovarlarning narxi emas, balki uning sifati, servis xizmat ko'rsatish, ishlab chiqaruvchi firmaning obro'-e'tibori hisoblanadi.

Narxsiz raqobat bilan bir vaqtda yashirin narx yordamidagi raqobat ham bo'lishi mumkin. Buning uchun yangi tovarlarning sifati oshishi va iste'mol xususiyatlarining yaxshilanishi ular narxlarining oshishiga qaraganda tez ro'y berishi keraq. Hozirgi davrda bir turdagi mahsulotlarning ko'payishi ularning sotishni rag'batlantiruvchi reklama, tovar belgilaridan foydalanishni keltirib chiqarmoqda. Iste'molchilik bozorida qo'shimcha xizmat ko'rsatish orqali xaridorlarni o'ziga jalb qilish keng tarqalmoqda.

Narxsiz raqobatning tovar sifatini tabaqalashtirish kabi usuli ham mavjudki, bunda tovarlar bir xildagi ehtiyojni qondirishi va bir turga mansub bo'lishi, lekin turli-tuman iste'mol xossalriga ega bo'lishi mumkin.

Tovarlar talabga nisbatan ortiqcha bo'lgan sharoitda ishlab chiqaruvchilar tovarlarini kreditga sotish usulidan foydalanib raqiblaridan ustun kelishlari

mumkin. Bunda dastlab tovar narxining faqat bir qismi to‘lanadi, uning qolgan qismi esa shartnomada kelishilgan aniq muddatlarda to‘lanadi.

Fan-texnika taraqqiyoti avj olgan hozirgi sharoitda, texnika va texnologiyaning eng yangi yutuqlari ustidan nazorat qilish uchun kurash raqobatning asosiy usullaridan biriga aylanib bormoqda. Bundan tashqari, ishlab chiqaruvchi korxonalar xaridorlarni jalb qilish maqsadida uzoq muddat foydalaniladigan iste‘molchilik tovarlariga kafolatli va kafolatdan keyingi xizmat ko‘rsatishni amalga oshirmoqdalar. Masalan, kompyuter ishlab chiqaruvchi korxonalar, o‘z mahsulotini sotibgina qolmasdan, balki uni o‘rnatadi, korxonalar xodimlarini ulardan foydalanishga o‘rgatadi, kafolatlangan muddatda va undan keyingi davrda ta‘mir ishlarini bajaradi, texnikaviy xizmatni amalga oshiradi; maxsulotlari o‘lchamlarini buyurtmachi ehtiyojlariga yaqinlashtiradi.

Narxsiz raqobat usullari ichida marketing muhim ahamiyatga ega bo‘lib, u mahsulot ishlab chiqarish va sotish jarayonini talabga moslashtiruvchi tadbirlar tizimidan iborat. Bozor iqtisodiyoti sharoitida talabni yaxshi o‘rgangan va iste‘molchilar ehtiyojlarini to‘laroq qondira oladigan korxonalar har doim raqobat kurashida yutib chiqadi.

Yirik ishlab chiqaruvchilar bozordagi vaziyatni o‘zgartirish uchun o‘zlarining ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishni kamaytirib tovar taklifini qisqartiradilar. Shu sababli iqtisodiy beqarorlik davrlarida ham narx barqorligicha qolaveradi.

Shunday qilib, monopoliyalar hukmron bo‘lgan sharoitda narxsiz raqobat muhim o‘rin tutadi. Buning sababi shundaki, birinchidan, monopoliyalar tovar sifatini oshirish, iste‘molchilarga xizmat ko‘rsatishni yaxshilash yo‘li bilan sotiladigan tovar hajmini ko‘paytirishi mumkin. Ikkinchidan, ular moliyaviy jihatdan kuchli bo‘lganligi sababli mahsulotini yangilash, ishlab chiqarishni qayta jihozlash va reklamaga zarur bo‘lgan mablag‘ni sarflay oladilar.

8.2. Monopoliyalarning iqtisodiy asosi va ularning turlari.

«Monopoliya» atamasining kelib chiqishi bozorga oid tushunchalar, grekcha «monos»-yagona, bitta va «poleo»-sotamandan tarkib topsada, biroq uning iqtisodiy asoslari aslida ishlab chiqarishga borib taqaladi. Monopoliya-monopol yuqori narxlarni o‘rnatish hamda monopol yuqori foyda olish maqsadida tarmoqlar, bozorlar va yaxlit makroiqtisodiyot ustidan hukmronlikni amalga oshiruvchi yirik korxonalar, kompaniya, korporatsiyalarning birlashmalari [74, 60, 64].

Monopoliyalar vujudga kelishining moddiy asosi ishlab chiqarishning to‘planishi hisoblanadi. Ishlab chiqarishning to‘planishi ishlab chiqarish vositalari, ishchi kuchi hamda mahsulot ishlab chiqarish hajmining yirik korxonalarda to‘planishini namoyon etadi.

Ishlab chiqarish to‘planishining asosiy sababi bo‘lib olinayotgan foyda hajmining ko‘payishi hisoblanadi. Foydani muntazam ravishda ko‘paytirib borish maqsadida tadbirkor olingan qo‘shimcha mahsulot foydaning bir qismini kapitallashtiradi, ya‘ni unga qo‘shimcha ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchi sotib oladi. Bu esa ba‘zi bir korxonalarining o‘sishi hamda ishlab chiqarish

miqyoslarining kengayishiga olib keladi. Shu bilan birga raqobat amaldagi kapitallarning ixtiyoriy yoki majburiy birlashtirish, markazlashtirish tendensiyasini keltirib chiqaradi. Shunday qilib, ishlab chiqarish to'planishining moddiy asosi bo'lib kapitalning to'planishi va markazlashuvi hisoblanadi.

Kapitalning to'planishi-bu qo'shimcha qiymatning bir qismini jamg'arish yoki kapitallashtirish natijasida kapital hajmining oshishidir. Bu jarayon quyidagi ko'rsatkichlar orqali tavsiflanadi: korxonadagi ishlovchilar soni, korxonaning ishlab chiqarish quvvati, qayta ishlanayotgan xom ashyo miqdori, tovar aylanmasi hajmi, foyda hajmi.

Kapitalning to'planishi kapitalning markazlashuvi jarayoni bilan yanada to'ldiriladi. Kapitalning markazlashuvi-bu bir kapital tomonidan boshqa birining qo'shib olinishi yoki bir qancha mustaqil kapitallarning aktsiyadorlik jamiyati shaklida ixtiyoriy birlashishi orqali kapital hajmining o'sishidir.

Monopoliyalarning mohiyatini ochib berishda uning turlarini ko'rib chiqish muhim ahamiyat kasb etadi. Monopoliyalarning turlarini bir necha mezonlarga ko'ra ajratish mumkin.

1. Bozorni qamrab olish darajasiga ko'ra: sof monopoliya, oligopoliya va monopsoniya.

Sof monopoliya-tarmoqdagi yagona ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchining narx va ishlab chiqarish hajmini belgilashdagi yakkahukmronlik holati hisoblanadi. O'zbekistonda sof monopoliyalar sifatida «O'zbekiston havo yo'llari» AJ, «O'zbekiston temir yo'llari» AJ misol keltirish mumkin. Darhaqiqat, ular o'z tarmoqlaridagi tegishli faoliyatlarning yagona ishlab chiqaruvchisi hisoblanadilar. Shuningdek, ba'zi hollarda tarmoqdagi monopolist ishlab chiqaruvchilar sonining ko'payib borishi monopolistik raqobat holatining vujudga kelishiga sabab bo'ladi. Monopolistik raqobat-tarmoqdagi ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchilar soni ko'p hamda ular o'rtasida ma'lum darajada raqobat mavjud bo'lgan, biroq har bir ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchi o'z tovar yoki xizmatining alohida, maxsus xususiyatlari mavjudligi sababli ularning narxi va ishlab chiqarish hajmini belgilashdagi ma'lum darajada hukmronlik holati hisoblanadi. Bunga misol tariqasida ko'plab mebel, kiyim-kechak turlari, kir yuvish vositalari va boshqa mahsulotlar ishlab chiqaruvchilarini keltirish mumkin.

Oligopoliya-tarmoqdagi bir necha yirik ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchining narx va ishlab chiqarish hajmini belgilashdagi hukmronlik holati hisoblanadi. Oligopolist-ishlab chiqaruvchilarga O'zbekistonda sement (asosan Bekobod, Quvasoy, Ohangaron, Navoiy shaharlarida joylashgan), ko'mir (Angren shahri, Surxondaryo viloyatining Sariosiyo (Sharg'un) va Boysun (To'da) tumanlarida joylashgan) ishlab chiqarishni misol keltirish mumkin.

Monopsoniya-tarmoqdagi ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchilar soni juda ko'p bo'lib, ular tovar yoki xizmatlarining yagona iste'molchisi yoki xaridori mavjud bo'lgan sharoitdagi yakkahukmronlik holati hisoblanadi. Bunga «GM Uzbekistan» kompaniyasi yaqqol misol bo'la oladi. Mazkur yirik korxonada mamlakatimizdagi yengil avtomobillarni ishlab chiqarishda zarur bo'lgan ko'plab ehtiyot va butlovchi qismlarni ularning nisbatan mayda ishlab chiqaruvchilaridan sotib olishda yakkahukmronlik mavqeiga ega bo'ladi.

2. Monopoliyaning vujudga kelishi sababi va tavsifiga ko'ra: tabiiy monopoliya, qonuniy monopoliya, sun'iy monopoliya.

Tabiiy monopoliya tarkibiga kamyob va ishlab chiqarishning erkin tarzda takror hosil qilib bo'lmaydigan unsurlariga (nodir metallar, foydali qazilmalar va h.k.) ega bo'lgan mulkdorlar va xo'jalik tashkilotlari kiradi. Shuningdek, mazkur monopoliya tarkibiga o'ziga xos texnologiyaning qo'llanishi sababli raqobatni rivojlantirib bo'lmaydigan ba'zi bir tarmoqlar va ishlab chiqarish turlari ham kiritiladi.

Tabiiy monopoliya-korxonaning texnologik xususiyatlari sababli mahsulotga bo'lgan talabni qondirish raqobat mavjud bo'lmagan sharoitda samaraliroq amalga oshiriluvchi tovar bozorining holati. Bunday samaradorlik ishlab chiqarish hajmining ko'payib borishi bilan tovar birligiga to'g'ri keluvchi xo'jalik xarajatlarining ahamiyatli darajada pasayib borishida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, tabiiy monopoliya sub'yektlari tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlar iste'molini boshqa turdagi mahsulotlar bilan almashtirib bo'lmaydi.

Qonuniy monopoliya-bu qonuniy tarzda tashkil etiluvchi monopolistik holat. Ular tarkibiga raqobatdan himoya qiluvchi quyidagi monopoliya shakllarini kiritish mumkin:

1. Patent tizimi-bu ixtirochi va mualliflar tomonidan yaratilgan ixtirolar, foydali modellar, sanoat namunalarini tasdiqlovchi hamda ularga mutloq huquqni taqdim etish tizimi. Bu jarayon maxsus guvohnomalar-patentlar orqali amalga oshiriladi;

2. Mualliflik huquqi-ilmiy, badiiy va san'at asarlari, ijro san'ati fonogrammalari, ko'rsatuvlar, efir to'lqini yoki kabel orqali tasvir uzatish kabilarni yaratish va ulardan foydalanish munosabatlarini qonuniy tarzda tartibga solish shakli. Mualliflik huquqi faqat mualliflar tomonidan o'z mahsulotlarini ma'lum vaqtga yoki butunlay sotish, ulardan nusxa olish va ko'paytirishga ruxsat berish imkonini ta'minlaydi;

3. Tovar belgilari-bu savdo belgilari, nishonlari, maxsus ramzlari, nomi va boshqalarni ro'yxatga olish, huquqiy jihatdan himoya qilish va ulardan foydalanish bo'yicha paydo bo'lgan munosabatlarni qonuniy tarzda tartibga solish shakli.

Sun'iy monopoliya-monopol foyda olish maqsadida tashkil etiluvchi birlashmalarning shartli, tabiiy monopoliyalardan ajratib turish uchun nomi.

Sun'iy monopoliya o'z manfaatlari yo'lida bozor muhiti tuzilishini ataylab o'zgartiradi, ya'ni:

- bozorga yangi raqiblarning kirib kelishiga yo'l qo'ymaslik uchun turli to'siqlar hosil qiladi (xom ashyo va energiya manbalarini egallab oladi; banklarning yangi korxonalarga kredit berishini taqiqlashga harakat qiladi va boshqalar);

- ishlab chiqarishning eng yuksak darajadagi texnologiyasiga erishib, qolgan raqiblarini bu darajaga chiqishiga imkon bermaydi;

- ishlab chiqarish miqyosi samarasidan unumliroq foydalanish imkonini beruvchi nisbatan yirik hajmdagi kapitalni qo'llaydi;

- o'z faoliyatini yuqori darajada reklama qilish orqali boshqa raqobatchilarni bozordan siqib chiqarishga harakat qiladi.

Sun'iy monopoliyalar kartel, sindikat, trest, konsortsium, kontsern kabi aniq shakllarda namoyon bo'ladi.

Kartel-bitta sanoat tarmog'idagi bir necha korxonalarining uyushmasi bo'lib, uning ishtirokchilari ishlab chiqarish vositalari va mahsulotlariga o'z mulkiy egaligini saqlab qoladi, yaratilgan mahsulotlarni sotish esa kvota, ya'ni mahsulot ishlab chiqarish umumiy hajmidagi har bir ishtirokchining ulushi, sotish narxlari, bozorlarning bo'lib olinishi va h.k. bo'yicha kelishuv asosida amalga oshiriladi.

Sindikat-bir turdagi mahsulot ishlab chiqaruvchi bir necha korxonalarining birlashmasi. Bunda ishlab chiqarish vositalariga mulkchilik birlashma ishtirokchilarining o'zida saqlanib qolgani holda, ular tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot maxsus tashkil etilgan yagona sotish tashkiloti orqali amalga oshiriladi.

Trest-ishlab chiqarish vositalari va tayyor mahsulotga birgalikdagi mulkiy egalikni ta'minlovchi ishlab chiqaruvchilarning yuridik shaxs ko'rinishidagi birlashmasi.

Konsortsium-tadbirkorlarning yirik moliyaviy operatsiyalarini birgalikda amalga oshirish maqsadida birlashuvi (masalan, yirik miqyosli loyihalarga juda katta miqdorda va uzoq muddatli kredit berish yoki investitsiyalar qo'yish).

Kontsern-rasmiy jihatdan mustaqil bo'lgan, ko'p tarmoqli korxonalarining (sanoat, savdo, transport va bank kabi turli soha korxonalari) majmuini o'z ichiga oluvchi birlashma. Odatda bunday birlashma ma'lum ishlab chiqarish faoliyatini bosqichma-bosqich ravishda amalga oshirish uchun zarur bo'lgan turli soha korxonalar va tashkilotlaridan tuziladi. Bunda bosh tashkilot qolgan ishtirokchilar faoliyati ustidan moliyaviy nazorat olib boradi. Hozirda sun'iy monopoliyalarning sanab o'tilgan shakllari orasida konsernlar keng tarqalgan.

Monopoliyaning iqtisodiy taraqqiyotga ta'sir qiluvchi ijobiy va salbiy tomoni mavjud. Uning ijobiy tomoni asosan quyidagi ikkita jihat orqali namoyon bo'ladi:

1. Monopoliya ma'lum tarmoqlarda nisbatan samarali amal qiladi va xarajatlarning tejalishiga olib keladi;

2. Monopolist bo'lmagan, mayda, raqobatlashuvchi soha korxonalariga nisbatan monopolistik korxonalarda ishlab chiqarishga ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlarini joriy etish uchun ko'proq rag'bat va imkoniyat mavjud bo'ladi.

Monopoliyaning salbiy tomoni sifatida quyidagi jixatlarni ko'rsatish mumkin:

1. Resurslarning oqilona taqsimlanmasligi;
2. Daromadlardagi tengsizlikning kuchayishi;
3. Iqtisodiy turg'unlik va fan-texnika taraqqiyotining sekinlashuvi;
4. Iqtisodiyotda demokratik harakatlarning to'sib qo'yilishi.

Bundan ko'rinadiki, monopolistik faoliyat iqtisodiy rivojlanishiga ancha jiddiy ta'sir ko'rsatishi, taraqqiyot yo'liga g'ov bo'lishi ham mumkin. Shunga ko'ra, bugungi kunda deyarli barcha mamlakatlar iqtisodiyotida monopoliyalarni davlat tomonidan tartibga solish chora-tadbirlari qo'llanilib, bu monopoliyaga qarshi siyosat deb ataladi. Davlatning monopoliyaga qarshi siyosati asosini monopoliyaga qarshi qonunchilik tashkil etib, u turli mamlakatlarda turli darajada rivojlangan bo'ladi.

Odatda AQSHdagi monopoliyaga qarshi qonunchilik nisbatan ilgariroq va mukammalroq ishlab chiqilgan, deb hisoblanadi. U quyidagi uchta qonunchilik hujjatlariga asoslanadi:

1. Sherman qonuni (1890 yilda qabul qilingan). Bu qonun savdoni yashirin monopollashtirish, u yoki bu tarmoqdagi yakka nazoratni qo‘lga olish, narxlar bo‘yicha kelishuvlarni taqiqlaydi.

2. Kleyton qonuni (1914 yilda qabul qilingan). Bu qonun mahsulot sotish sohasidagi cheklovchi faoliyatlarni, narx bo‘yicha kamsitish, ma’lum ko‘rinishdagi birlashib ketishlar, o‘zaro bog‘lanib ketuvchi direktoratlar va boshqalarni taqiqlaydi.

3. Robinson-Petmen qonuni (1936 yilda qabul qilingan). Bu qonun savdo sohasidagi cheklovchi faoliyatlar, narxlar qaychisi, narx bo‘yicha kamsitishlar va boshqalarni taqiqlaydi.

1950 yilda Kleyton qonuniga Seller-Kefover tuzatishi kiritildi. Unda noqonuniy birlashib ketishlar tushunchasiga aniqlik kiritilib, aktivlarni sotib olish orqali birlashib ketish taqiqlandi. Agar Kleyton qonuni yirik korxonalarining gorizonttal ravishdagi birlashib ketishlariga to‘siq qo‘ygan bo‘lsa, Seller-Kefover tuzatishi vertikal ravishdagi birlashib ketishlarga cheklov kiritdi.

8.3. O‘zbekistonda raqobat muhitini shakllantirish bo‘yicha chora-tadbirlar va monopoliyaga qarshi qonunchilik.

Raqobatning amal qilishi ma’lum shart-sharoitlar mavjud bo‘lishini taqozo qiladi. Bu shart-sharoitlar faqat bozor munosabatlari qaror topgan muhitda bo‘lishi mumkin. Shunday ekan, bozor iqtisodiyotini yuzaga keltirish ayni vaqtda raqobatchilik muhitining shakllanishini bildiradi.

Bozor munosabatlari rivojlangan mamlakatlarda raqobatchilik muhiti uzoq davr davomida, o‘z-o‘zidan, evolyusion yo‘l bilan vujudga kelgan. Bu asta-sekin erkin raqobat muhitini keltirib chiqargan.

Iqtisodiyotda monopollashuv prinsiplari kuchayib borishi bilan raqobat cheklanadi, shu sababli raqobatchilik muhitini vujudga keltirishda davlat ham qatnashadi. Bu esa, yuqorida ta’kidlanganidek, davlatning monopoliyalarga qarshi siyosatida o‘z aksini topadi. Har bir mamlakatdagi aniq vaziyat, ya’ni iqtisodiyotning monopollashuv darajasi uning miqyosi va tavsifiga qarab, bu siyosat erkin raqobat muhitini yangidan yaratish, uni saqlab qolish, zarur bo‘lganda qaytadan tiklash, raqobat usullarini qaror toptirish kabilarga qaratiladi.

Ma’muriy-buyruqbozlik iqtisodiyotidan bozor iqtisodiyotiga o‘tayotgan mamlakatlarda, shu jumladan, bizning respublikada sog‘lom raqobatga shart-sharoit hozirlash, iqtisodiy sub’yektlar mustaqilligini kengaytirish orqali ularni raqobatchilikka jalb qilish iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarning muhim jihatlari hisoblanadi. Zero, Prezidentimiz ta’kidlaganidek, bugungi kunda «... kuchli talab va raqobat iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirishni ob’yektiv shart qilib qo‘ymoqda. Bu borada ham juda ko‘p yechilmagan muammolar bor. Ya’ni, eski ma’muriy-taqsimot tizimi qoliplaridan butunlay voz kechish, davlatning iqtisodiyotga aralashuvini yanada cheklash, erkin tadbirkorlik faoliyati uchun amaliy kafolatlarni ta’minlash,

iqtisodiyot va biznesni barqaror rivojlantirish, to‘laqonli bozor infratuzilmasini shakllantirish yo‘lidagi mavjud g‘ov-to‘siqlarni bartaraf etishimiz zarur» [14].

Bugungi kunda O‘zbekistonda ham uyushmalar, konsernlar, korporatsiyalar, kompaniyalar shaklidagi monopoliyalar saqlanib qolgan bo‘lib, ular ko‘pincha tarmoq vazirliklari mavqe va vazifalariga ega bo‘ladilar. Mahsulot va xom ashyolarning alohida turlarini limit va fond ko‘rinishida taqsimlashning eskicha tizimi, shuningdek, biznesni amalga oshirish uchun ruxsat, litsenziya, sertifikatlar berish, kelishish kabi mavjud ma‘muriy to‘siqlar monopolistik tendensiyalarga ko‘proq imkon yaratadi.

Shunday qilib, O‘zbekistonda raqobatchilik muhitini vujudga keltirishning asosiy yo‘li, bu raqobatni inkor qiluvchi davlat monopoliyasidan nodavlat, turli xo‘jalik shakllarining mavjudligiga asoslangan va iloji boricha erkin raqobatni taqozo etuvchi bozor tizimiga o‘tishdir. Bu yerda raqobatchilik munosabatlarini shakllantirish, avvalo, mustaqil erkin tovar ishlab chiqaruvchilarning paydo bo‘lishini taqozo qiladi, chunki raqobatning asosiy sharti alohidalashgan, mulkiy mas‘uliyat asosida o‘z manfaatiga ega bo‘lgan va tadbirkorlik tahlikasini zimmasiga oluvchi erkin xo‘jalik sub’yektlarining mavjudligi, ularning bozor orqali aloqa qilishidir.

Shu maqsadda O‘zbekistonda «Monopol faoliyatni cheklash to‘g‘risida»gi qonun (1992 yil, avgust) kuchga kiritildi hamda uning asosida raqobatchilikni rivojlantirishga qaratilgan bir turkum me‘yoriy hujjatlar ishlab chiqildi. Mazkur qonunga ko‘ra, bozorda ataylab taqchillik hosil qilish, narxlarni monopollashtirish, raqobatchilarning bozorga kirib borishiga to‘sqinlik qilish, raqobatning g‘irrom usullarini qo‘llash man etiladi. Qonunni buzuvchilar raqibiga yetkazgan zararni qoplashlari, jarima to‘lashlari, g‘irromlik bilan olgan foydadan mahrum etilishlari shart.

Iqtisodiyot va monopoliyaga qarshi amaliyot sohasidagi ahamiyatli o‘zgarishlar tegishli qonunchilik bazasini yanada takomillashtirishni taqozo etdi. Shunga ko‘ra, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan 1996 yil 27 dekabrda «Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to‘g‘risida»gi yangi qonun qabul qilindi. Ushbu qonun monopolistik faoliyat va g‘irrom raqobatning oldini olish, uni cheklash, to‘xtatishning tashkiliy va huquqiy asoslari belgilab berib, respublikaning tovar bozorlarida raqobat munosabatlarini shakllantirish va samarali amal qilishga qaratilgan.

Shuningdek, qonunda asosan ikkita muhim yo‘nalish, ya‘ni birinchidan, monopoliyaga qarshi taribga solishning prinsipial yangi ko‘rinishi bo‘lib, u mavjud va saqlanib qolgan monopolistik tomonidan bozorda hukmronlik mavqeini suiste‘mol qilishning oldini olish va unga barham berishni ko‘zda tutsa, ikkinchidan, eng asosiy muhim masalalardan bo‘lib hisoblangan monopoliyadan chiqarish va sog‘lom raqobat muhitini shakllantirish ekanligi belgilab qo‘yilgan.

Monopoliyaga qarshi faol choralarni amalga oshirish uchun 1992 yilda O‘zbekistonda monopoliyaga qarshi bo‘linma Moliya vazirligining Monopoliyaga qarshi va narx siyosati bosh boshqarmasi sifatida tashkil etildi. Boshqarmaga ro‘yxatga kiritilgan monopoliya mavqeidagi korxonalar mahsuloti bo‘yicha narxlarni va rentabillikni tartibga solib turish huquqi berildi. 1996 yilda ushbu

boshqarma negizida Moliya vazirligi huzuridagi Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish qo'mitasi tashkil qilindi. 2000 yilda Respublika Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish davlat qo'mitasini tashkil etish to'g'risida»gi Farmoniga asosan monopoliyaga qarshi bo'linma Moliya vazirligi tarkibidan chiqarildi va mustaqil davlat qo'mitasiga aylantirildi. Keyinchalik mazkur qo'mitaning faoliyatini yanada takomillashtirish va samaradorligini oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidentining 2005 yil 30 apreldagi Farmoniga binoan mazkur qo'mita Monopoliyadan chiqarish, raqobatni va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat qo'mitasiga aylantirildi [7].

Respublikada monopol mavqeiga ega bo'lgan korxonalarni Davlat reestriga kiritish uchun mezonlar belgilashda jahon tajribasi hamda o'tish davrining o'ziga xos jihatlari hisobga olinadi.

Hozirgi davrda Respublikada agar korxonalar ishlab chiqargan muayyan mahsulotlar bozordagi shu turdagi mahsulotning 35% dan ortiq bo'lsa, bu korxonalar monopolistik korxonalar sifatida Davlat reestriga kiritiladi. Oziq-ovqat tovarlari guruhi uchun bunday mezon darajasi 20% deb belgilangan.

Respublikada monopoliyalar ro'yxatiga kirgan korxonalar yoki tarmoqlarning bozordagi mavqeini tartibga solishda davlat bir qator usullardan foydalanadi. Bu usullardan ikkitasini ajratib ko'rsatish lozim:

1. Monopol mavqidagi korxonalar mahsulotlariga narxlarning eng yuqori darajasini yoki rentabellikning chegarasini belgilab qo'yish.

2. O'z monopol mavqeini suiiste'mol qilgan monopolistik birlashmalarni bo'lib tashlash yoki maydalashtirish. Bu usul Vazirlar Mahkamasining (1994 yil 18 iyuldagi 366-sonli) qarori bilan tasdiqlangan «Ob'yektlarning xo'jalik yurituvchi jamiyatlar va shirkatlar tarkibidan chiqish tartibi to'g'risidagi Nizom» asosida amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasining «Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida» (1996 yil, aprel) qonuni asosida g'irrom raqobatga, shu jumladan Respublika bozorlariga belgilangan talablarga javob bermaydigan tovarlarni chiqarishga yo'l qo'ymaydigan mexanizmni yaratishga ham alohida e'tibor beriladi.

Tabiiy monopoliyalarni davlat yo'li bilan tartibga solish, mahsulot va xizmatlariga narxlar va tariflar darajasini, shuningdek taklif etiladigan tovarlar va xizmatlar turiga doir asosiy ko'rsatkichlarni belgilashni o'z ichiga oladi.

Respublikada raqobatchilik muhitini vujudga keltirishda amalga oshirilayotgan barcha ishlar bozor iqtisodiyotini tarkib toptirishga xizmat qiladi.

Monopoliyaga qarshi qonunchilik davlatning monopoliyaga qarshi kurash siyosati demakdir. Monopoliyaga qarshi qonunchilik asosan, quyidagi yo'nalishlar bo'yicha shakllandi.

Birinchi, ishlab chiqarish (tarmoq)ni boshqaruvchi qonunlar. Bu qonunlarga binoan, odatda, hech bir korxonalar (korporatsiya)ning biror turdagi mahsulot ishlab chiqarishning yarmidan ko'pini nazorat qilishga huquq berilmaydi.

Ikkinchi, barcha yirik korporatsiyalar ishtirokchilari boshqa korporatsiyalar aksiyalarining ma'lum cheklangan miqdoridan ortig'iga ega bo'la olmasligi belgilab qo'yiladi.

Uchinchidan, narxlarni bozor muvozanati belgilagan darajadan yuqori yoki past turishini, narx ustidan kelishib olishni ta'qiqlovchi kartellarga qarshi qonunlar joriy qilinadi.

Bozorda monopoliyani o'rnatishga urinishlar va monopol mavqeni suiste'mol qilishni taqiqdaydigan trestlarga qarshi birinchi qonun-*Sherman qonuni* AQShda 1890 yilda qabul qilingan. Monopoliyaga qarshi qonunchilik va uni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan chora tadbirlar har bir mamlakatda sharoit taqozo etgan shakllarda amal qiladi. Bunda sog'lom raqobat muhitini himoya qilish maqsadida turli ko'rinishdagi, monopolistic foaliyatlar ustidan davlat tomonidan tartibga solish amalga oshiriladi.

Kleyton qonuni – (1914 y) – istemolchilarni narx orqali qochirish, majburiy shartnomalar tuzish, raqobatni korxonalarining zaiflashuviga olib keluvchi aksiyalarni sotib olish ta'qiqlanishidan iborat. Seller –Kefaver qonuni – (1950 y) bu qonunda Kleyton qonuniga o'zgartirish kiritilgan bo'lib, unda nafaqat raqobatni korxonalarining zaiflashuviga olib keluvchi aksiyalarni, balki ishlab chiqarish vositalarini sotib olish ham ta'qiqlanadi.

Monopoliyaga qarshi faoliyatni tartibga solishning asosiy yo'nalishlari:

- bozorning monopollashuvini cheklash;
- raqobatchi kompaniyalar qo'shilishini ta'qiqlash;
- monopol narxlar belgilanishini ta'qiqlash;
- raqobatni madaniylashgan tarzda olib borishni qo'llab-quvvatlashdan iborat.

Tartibga solinadigan narx o'rtacha umumiy xarajatlarga teng bo'lsa, monopolist hech qanday iqtisodiy foyda olmaydi. Iqtisodiy monopoliyalar-ishlab chiqarish va kapitalning to'planishi hamda korxonalarining turli yo'llar bilan birlashishi natijasida vujudga keladi. Masalan kartelni olaylik. Kartel bu – bir tarmoq korxonalarining ittifoqi bo'lib, uning ishtirokchilari to'liq iqtisodiy mustaqilligini saqlab qoladi, faqat ishlab chiqarish hajmi, sotish bozorlari va baholari to'g'risida kelishib oladilar. Yoki sindikatni olaylik. Sindikat – bir turdagi mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalar birlashmasi bo'lib, uning a'zolari ishlab chiqarish sohasida mustaqilligini saqlab qoladi, mahsulot esa sindikat mulki sifatida sotiladi. Qolaversa ishlab chiqarish vositalari va mahsulotga birgalikda egalik qiluvchi korxonalar guruhi bo'lib, foyda qo'shilgan capital hajmiga qarab ham taqsimlanishi mumkin.

Tabiiy monopoliyada o'rtacha umumiy xarajatlar kamaytirilib, marjinal xarajatga nisbatan o'rtacha umumiy xarajat kamroq qilib belgilanadi. Shuning uchun, narx o'rtacha umumiy qiymati quyida bo'ladi va monopolist zarar ko'radi.

Tartibga solinadigan xarajatlar narx belgilashda monopolist tomonidan aniq hisob-kitob qilinmasa, u monopolist kam xarajat, ammo foyda ham ko'rmaydi. Amalda, monopolistlar yuqori foyda olish maqsadida xarajatlar kamaytirib, chekli iqtisodiy xarajatlar ba'zi talablaridan amalda foydalanmay bu muammodan qutulishga harakat qiladi. Monopoliya bilan shug'ullanish uchun hukumat tomonidan ishlatiladigan uchinchi siyosat davlat mulk siyosati hisoblanadi.

Monopoliyaga qarshi kurashish qo'mitasining qarori (19.04.2019 yilda 3155-son bilan ro'yxatdan o'tkazilgan) bilan Qonun hujjatlarining raqobatga ta'sirini baholash metodikasi tasdiqlandi.

Raqobatga ta'sirni baholash chog'ida tovar va moliya bozorlarida raqobatni bevosita yoki bilvosita cheklaydigan holatlar aniqlanadi. Bunda baholash ikki xil usul asosida amalga oshiriladi:

- «ex-ante» – qonunlar, Prezidentning, Oliy Majlis palatalarining, Vazirlar Mahkamasining qarorlari, Prezidentning farmonlari, vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralarning normativ-huquqiy hujjatlari loyihalariga (bundan keyin – NHH loyihalari) nisbatan;

- «ex-post» – amaldagi qonun hujjatlariga nisbatan.

NHH loyihalarini baholash

Metodikaga ko'ra, NHH loyihasi quyidagi oqibatlarning biriga olib kelgan yoki olib kelishi mumkin bo'lganda uning ta'siri raqobat uchun salbiy deb baholanadi:

- tovar ishlab chiqaruvchi yoki xizmat ko'rsatuvchi xo'jalik yurituvchi sub'yektlarning doirasi va sonini cheklasa;

- yetkazib beruvchilarning o'zaro raqobatlashish imkoniyatini chegaralasa yoki ularning bunga qiziqishini pasaytirsas;

- iste'molchilar uchun kerakli axborotni tanlash imkonini chegaralasa.

NHH loyihalarida muayyan ko'rsatmalar mavjud bo'lsa, baholash uchun Monopoliyaga qarshi kurashish qo'mitasiga (yuqori yuridik kuchga ega bo'lgan NHH) yoki uning hududiy bo'linmalariga (mahalliy hokimiyat organlarining hujjatlari loyihalari) kiritiladi. Masalan: ruxsat berish xususiyatiga ega hujjatlar va litsenziyaning yangi turlarini joriy etish; bozor ishtirokchilarida ortiqcha xarajatlarga olib kelishi mumkin bo'lgan talablar yoki shartlarni kiritish; tabiiy monopoliya sub'yektlarining tovar (ish, xizmat)lari narxi (tarifi)ni, shuningdek boshqa tartibga solinadigan narx (tarif)ni oshirish va h.k. Jami 10 banddan iborat. Ro'yxat batafsil hisoblanadi.

Baholash yakunlariga ko'ra ikki nusxada xulosa tuziladi, bir nusxasi loyihani ishlab chiqqan tashkilotga yuboriladi, u uni ko'rib chiqishi shart. Olingan xulosa loyiha bilan birga huquqiy ekspertizadan o'tkazishi uchun Adliya vazirligiga taqdim etiladi. Loyiha Oliy Majlis, Prezidentning Administratsiyasi, Vazirlar Mahkamasiga kiritilganda unga xulosa majburiy tartibda ilova qilinadi.

Amaldagi hujjatlarni baholash

«ex-post» usuli bo'yicha raqobat to'g'risidagi qonun hujjatlari buzilishini aniqlash yuzasidan amaldagi NHH yiliga kamida ikki marotaba xatlovdan o'tkaziladi. Ular aniqlansa, Monopoliyaga qarshi kurashish qo'mitasi va uning hududiy bo'linmalari:

- yuqori yuridik kuchga ega bo'lgan qonun hujjatlari yuzasidan – Prezident Administratsiyasi hamda Vazirlar Mahkamasiga takliflar kiritadi;

- vazirliklar, davlat qo'mitalari, idoralar, hokimliklarning qonun hujjatlari yuzasidan – qonun hujjatlari buzilish holatini bartaraf etish to'g'risida taqdimnoma kiritadi.

Baholashni o'tkazishda rasmiy va norasmiy axborotlardan foydalaniladi. Rasmiy axborotlarga xalqaro shartnomalar, internetning rasmiy resurslari, vakolatli davlat organlarining statistik ma'lumot va hisobotlari, sud amaliyoti kiradi. Norasmiy ma'lumot Monopoliyaga qarshi kurashish qo'mitasiga NNT hamda

fuqarolar tomonidan kiritilgan murojaatlar, internetning norasmiy resurslari, tijorat ma'lumotlari, jamoatchilik orasida o'tkaziladigan so'rovnomalar yordamida olinishi mumkin.

Asosiy tayanch tushunchalar

Raqobat-bozor sub'yektlari iqtisodiy manfaatlarining to'qnashuvidan iborat bo'lib, ular o'rtasidagi yuqori foyda va ko'proq naflilikka ega bo'lish uchun kurashni anglatadi.

Tarmoqlar ichidagi raqobat-ishlab chiqarish va sotishning qulayroq sharoitiga ega bo'lish, qo'shimcha foyda olish uchun bir tarmoq korxonalari o'rtasida boruvchi kurash.

Tarmoqlararo raqobat-turli tarmoqlar korxonalari o'rtasida eng yuqori foyda normasi olish uchun olib boriladigan kurash.

Monopoliya-monopol yuqori narxlarni o'rnatish hamda monopol yuqori foyda olish maqsadida tarmoqlar, bozorlar va yaxlit makroiqtisodiyot ustidan hukmronlikni amalga oshiruvchi yirik korxonalar (firma, korporatsiyalar)ning birlashmalari.

Sof monopoliya-tarmoqdagi yagona ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchining narx va ishlab chiqarish hajmini belgilashdagi, va binobarin, foyda olishdagi yakkahukmronlik holati.

Oligopoliya-tarmoqdagi bir necha yirik ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchining narx va ishlab chiqarish hajmini belgilashdagi hukmronlik holati.

Monopolistik raqobat-tarmoqdagi ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchilar soni ko'p hamda ular o'rtasida ma'lum darajada raqobat mavjud bo'lgan, biroq har bir ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchi o'z tovar yoki xizmatining alohida, maxsus xususiyatlari mavjudligi sababli ularning narxi va ishlab chiqarish hajmini belgilashdagi ma'lum darajada hukmronlik holati.

Monopsoniya-tarmoqdagi ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchilar soni juda ko'p bo'lib, ular tovar yoki xizmatlarining yagona iste'molchisi yoki xaridori mavjud bo'lgan sharoitdagi yakkahukmronlik holati.

Tabiiy monopoliya-korxonaning texnologik xususiyatlari sababli mahsulotga bo'lgan talabni qondirish raqobat mavjud bo'lmagan sharoitda samaraliroq amalga oshiriluvchi tovar bozorining holati.

Kartel-bitta sanoat tarmog'idagi bir necha korxonalarining uyushmasi bo'lib, uning ishtirokchilari ishlab chiqarish vositalari va mahsulotlariga o'z mulkiy egaligini saqlab qoladi, yaratilgan mahsulotlarni sotish esa kvota, ya'ni mahsulot ishlab chiqarish umumiy hajmidagi har bir ishtirokchining ulushi, sotish narxlari, bozorlarning bo'lib olinishi va h.k. bo'yicha kelishuv asosida amalga oshiriladi.

Sindikata-bir turdagi mahsulot ishlab chiqaruvchi bir necha korxonalarining birlashmasi. Bunda ishlab chiqarish vositalariga mulkchilik birlashma ishtirokchilarining o'zida saqlanib qolgani holda, ular tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot maxsus tashkil etilgan yagona sotish tashkiloti orqali amalga oshiriladi.

Trest-ishlab chiqarish vositalari va tayyor mahsulotga birgalikdagi mulkiy egalikni ta'minlovchi ishlab chiqaruvchilarning yuridik shaxs ko'rinishidagi birlashmasi.

Konsortsiyum-tadbirkorlarning yirik moliyaviy operatsiyalarini birgalikda amalga oshirish maqsadida birlashuvi.

Kontsern-rasmiy jihatdan mustaqil bo'lgan, ko'p tarmoqli korxonalarining majmuini o'z ichiga oluvchi birlashma. Odatda bunday birlashma ma'lum ishlab chiqarish faoliyatini bosqichma-bosqich ravishda amalga oshirish uchun zarur bo'lgan turli soha korxonasi va tashkilotlaridan tuziladi.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Raqobatning mohiyati va maqsadini tushuntirib bering.
2. Raqobatning asosiy vazifalari nimalardan iborat? Bu vazifalarning bir-biridan farqini ajratib ko'rsating.
3. Raqobat shakllariga tushuncha bering va ularning har biriga xos belgilarini ko'rsating.
4. Tarmoq ichidagi va tarmoqlararo raqobatning farqini tushuntirib bering.
5. Raqobatlashuvning demping narxlarni qo'llash usuli qanday sharoitlarda amalga oshiriladi?
6. Monopoliya nima va uning vujudga kelishining iqtisodiy asoslari nimalardan iborat? Monopoliyaning qanday turlari mavjud?
7. Kapitalning to'planishi va markazlashuvi o'rtasida qanday farq bor?
8. Tabiiy, qonuniy va sun'iy monopoliyalarning bir-biridan farqlanishini ko'rsating.
9. Monopoliyaning ijobiy va salbiy tomonlari nimalarda namoyon bo'ladi?
10. Monopoliyaga qarshi siyosat va monopoliyaga qarshi qonunchilikning mohiyati qanday?

9-bob. NARXNING MOHIYATI VA SHAKLLANISH XUSUSIYATLARI

- 9.1. Narxning mazmuni, vazifalari va turlari.
- 9.2. Narx tashkil topishining bozor mexanizmi, narxga ta'sir etuvchi omillar.
- 9.3. Narx siyosati va uning O'zbekistonda amalga oshirish xususiyatlari.

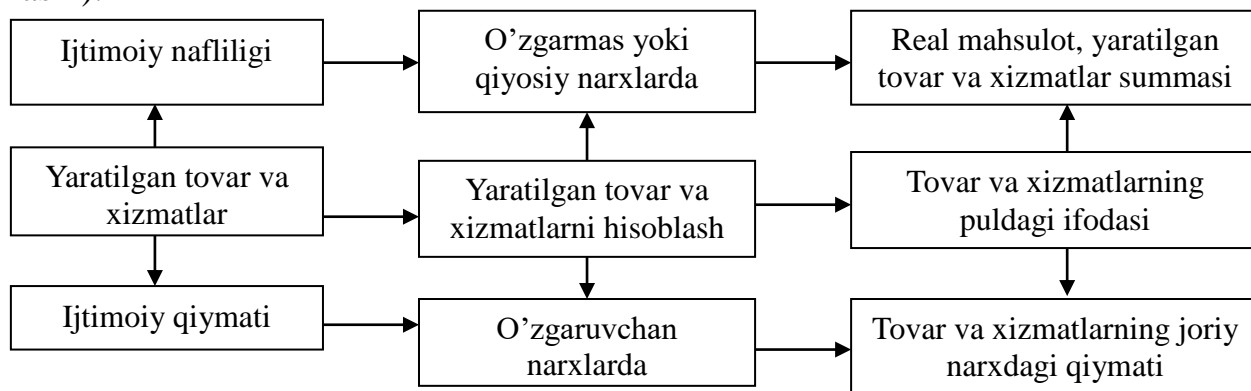
Narx-bozor mexanizmining muhim tarkibiy unsurlaridan biri. U o'zining vazifalari orqali barqaror iqtisodiyotning shakllanishi hamda samarali amal qilishiga, bozor muvozanatining ta'minlanishiga, milliy daromadning iqtisodiyot turli tarmoq va sohalari, xo'jalik yurituvchi sub'yektlari bo'yicha taqsimlanishiga, aholining ijtimoiy jihatdan himoya qilinishiga sharoit yaratadi. Shuningdek, u ishlab chiqaruvchilarni rag'batlantirib, sog'lom raqobat muhitining yaratilishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Ushbu mavzuda biz narxning iqtisodiy mazmuni va vazifalari, shakllanish tamoyillari va uning darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar, narx turlari bilan bir qatorda davlatning narx siyosati va uning O'zbekistondagi o'ziga xos jihatlari ham ko'rib chiqamiz.

9.1. Narxning mazmuni, vazifalari va turlari.

Narx-real bozor iqtisodiyoti sharoitida tovar va xizmatlarning ijtimoiy qiymati va ijtimoiy nafliligining puldagi ifodasidir.

Narxda alohida olingan ishlab chiqaruvchilarning individual sarflari emas yoki alohida olingan individual shaxslarning psixologik jihatdan naflilikka bergan bahosi ham emas, balki jamiyat tomonidan tan olingan ijtimoiy sarflar va jamiyat uchun zarur bo'lgan miqdorda va sifatda yaratilgan va tan olingan ijtimoiy naflilik, ya'ni iste'mol qiymati o'z ifodasini topadi. Tovarlar va xizmatlar uchun qilingan ijtimoiy sarflarning asosli ravishda o'sishi yoki tovar va xizmatdagi sifat ko'rsatkichlarining o'sishi ushbu tovar narxining oshishiga olib keladi.

Shuning uchun real hayotda turli tovarlar va xizmatlardagi ikki xil xususiyat o'zgarishlari ularning hajmini hisoblashda ikki xil narxda hisobga olinadi (9.1-rasm).

9.1-rasm. Tovardagi ikki xil xususiyatni ifodalovchi narxlarning mahsulot hajmini hisoblashda qo'llanishi.

Narx quyidagi asosiy vazifalarni bajaradi:

1. Muvozanatlikni ta'minlash vazifasi. Bunda narx bozorda talab va taklifning hajmi va tarkibiga ta'sir etish orqali ularni muvozanat holatiga keltiradi.

2. Qiymat va naflilikni o'lchash vazifasi. Narx qiymat va naflilikning puldagi ifodasi deb aytamiz, chunki qilingan sarf-xarajatlar va olingan natijalar, ya'ni foyda yoki zarar narxlar asosida hisob-kitob qilinadi. Ishlab chiqarish va uning natijalarining natural ko'rsatkichlari ham mavjud (tonna, kg, m², m³,kvt-soat va hokazo). Bu ko'rsatkichlarni shu holicha taqqoslab umumiy ko'rsatkichga keltirib bo'lmaydi. Barcha natural ko'rsatkichlarning umumiy o'lchovi ularning pulda ifodalangan narxidir. Hisob-kitob uchun joriy va qiyosiy narxlar qo'llaniladi. Joriy narxlar amaldagi narxlar bo'lib, ular yordamida yil davomidagi ishlab chiqarish natijalari hisoblanadi. Qiyosiy narxlarda ma'lum yil asos qilib olinib, ya'ni bazis yil ishlab chiqarishning natijalari shu narxda hisoblanadi va boshqa yillar bilan taqqoslanadi.

3. Tartibga solish vazifasi. Bozor holati talab va taklif hamda ularning nisbatiga bog'liq. Talabning ortishi muayyan tovarni ishlab chiqarishni kengaytirishi, askincha hol esa tovar ortiqchaligini, uni ishlab chiqarishni qisqartirish zarurligini bildiradi. Narx tovar ishlab chiqaruvchilar faoliyatiga ularning daromadlari orqali ta'sir ko'rsatadi. Muayyan ishlab chiqarish harajatlari saqlangan holda narx yuqori bo'lsa, foyda miqdori ortadi, narx tushsa, foyda kamayadi va hatto ishlab chiqaruvchilar zarar ko'rishi ham mumkin. Bu ishlab chiqaruvchilar faoliyatiga ta'sir ko'rsatadi. Narx oshsa ishlab chiqarish kengayadi. Boshqa kapitallar ham foyda yuqori bo'lgan soha va tarmoqlarga oqib kela

boshlaydi. Xullas, narx ishlab chiqarishni tartibga solib, uni o'zgartirib turadi va rivojini ta'minlaydi.

4. Raqobat vositasi vazifasi. Narx raqobat kurashining eng muhim vositasi hisoblanadi. Ishlab chiqaruvchilar o'z raqiblarini yengish uchun narxni pasaytirish usulidan foydalanishlari mumkin. Demak, narxni o'zgartirib turish usuli raqobatda keng qo'llaniladi.

5. Ijtimoiy himoya vazifasi. Narx aholining kam daromad oluvchi ayrim qatlamlarini ijtimoiy himoya qilish vazifasini ham bajaradi. Narxning bu vazifasi tovar va xizmatlar ijtimoiy dotatsiyalashgan narxlar bo'yicha sotilganda bajariladi. Bunda ular davlat byudjeti va turli hayriya mablag'lari hisobiga moliyaviy ta'minlanadi.

Iqtisodiyotning turli sohalari va tarmoqlaridagi ishlab chiqarish va sotish sharoitlarining xilma-xilligi hamda bozor munosabatlarining rivojlanishi darajasidagi farqlar narx turlarini farqlash zaruriyatini tug'diradi. Iqtisodiyotda amal qilib turgan barcha narx turlari narx tizimini tashkil qiladi. Narxlar tizimida ularning ayrim turlarining iqtisodiy mazmunini qisqacha qarab chiqamiz.

Ulgurji narxlar. Ishlab chiqaruvchilar tomonidan katta miqdordagi tovarlar bir yo'la ko'tarasiga sotilganda ulgurji narxlardan foydalaniladi. Ulgurji narxlar ishlab chiqaruvchilar va ta'minlash-sotish tashkilotlari xarajatlarini qoplashi hamda ularning ma'lum miqdorda foyda ko'rishini ta'minlashi zarur. Ulgurji narxlar tovar birjalari va savdo uylarida ham qo'llaniladi.

Shartnoma narxlar. Bu sotuvchi va xaridorning roziligi bilan belgilanadigan, ular tomonidan tuzilgan shartnomada qayd qilingan narxlardir. Shartnoma narxlar odatda shartnoma bitimi amal qilib turgan davrda o'zgarmaydi. Mazkur narxlar milliy va xalqaro bozorda qo'llaniladi. U xalqaro bozorda qo'llanilganda tovar va xizmatlarning jahon narxlariga yaqin turadi.

Chakana narxlar. Bu narxlarda tovarlar bevosita iste'molchilarga sotiladi. Chakana narxga tovarning ulgurji narxi, chakana savdo tashkilotlarining xarajatlari va ularning oladigan foydasi kiradi. Chakana narx tovarlarga bo'lgan talab va taklifni bog'lovchi ro'lini o'ynaydi hamda ularning nisbatiga qarab yuqori yoki past bo'lishi mumkin.

Davlatning narxlarni tartibga solish faoliyati chegaralangan va dotatsiyali narxlarni vujudga keltiradi. Chegaralangan narxlarda davlat narxlarning yuqori va quyi chegarasini belgilaydi, ular shu doirada o'zgarishi mumkin. Bunday narxlar yordamida davlat inflyatsiyani jilovlaydi, narxlarni nazorat qiladi. Dotatsiyalangan narx-bu davlat byudjeti hisobidan maxsus arzonlashtirilgan narxlardir. Bunday narxlardan kam daromadli oilalar, beva-bechoralar, ishsiz va nogironlarni hayotiy zarur ne'matlar bilan eng kam darajada ta'minlab turishda foydalaniladi.

Demping narx. Bozorda o'z mavqeini mustahkamlash va raqiblarini siqib chiqarish uchun firmalar maxsus narxdan foydalanadiki, ular demping narx yoki bozorga kirib olish narxi deb ataladi. Demping narxda rasmiy narxning bir qismidan kechib yuboriladi.

Sotish hajmini o'zgartirmasdan yuqori foyda olishga erishish uchun korxonalar nufuzli narxdan foydalanadi. Bu narxni qo'llash uchun bozorda raqobat cheklangan bo'lib, monopol vaziyat mavjud bo'lishi zarur. Mazkur vaziyatda talab

narxga bog'liq bo'lmaydi, shu sababli narxning ko'tarilishi tovar sotilishini keskin kamaytirmaydi. Bundan tashqari aholining yuqori daromad oluvchi qatlami xarid qiladigan nufuzli tovarlar ham mavjudki, ular nufuzli narxlarda sotiladi.

Rivojlangan mamlakatlarda yuqori daromad oluvchi aholi qatlami uchun dala hovliga ega bo'lish, mashhur kurortlarda dam olish, oxirgi nusxadagi kiyimlar kiyish, yangi modeldagi avtomashinada yurish — martabali yoki obro'talab iste'mol hisoblanadi. Martabali iste'mol nufuzli narxlarni yuzaga keltiradi. Ular odatdagi narxlardan ancha yuqori bo'ladi. Nufuzli narxlarni qo'llashda tovarlarni ishlab chiqarish xarajatlari va rentabellik darajasi, bozordagi talab, uning o'zgarishi va bozordagi raqobatlashuv sharoiti hisobga olinadi. Shunga qarab, ma'lum davrgacha o'zgarmaydigan qat'iy narxlar va o'zgaruvchan narxlar qo'llaniladi. Shunday tovarlar borki, iste'molchilar ularning narxi o'zgarishini afzal ko'radi. Masalan, kommunal xizmat, transport xizmati ta'riflari shunday narxlar jumlasiga kiradi.

Erkin bozor narxlari-bu talab va taklif asosida vujudga keladigan bozor narxlaridir. Madaniylashgan bozor sharoitlarini vujudga keltirishda erkin narxlar jamiyat va bozor munosabatlari barcha sub'yektlari manfaatlarini eng maqbul tarzda uyg'unlashtirishga imkon beradi.

Narx diapazoni narxlar oralig'ining puldagi ifodasidir. Narx diapazoni quyi, o'rta va yuqori narxlarni o'z ichiga oladi. Narx diapazoni qanchalik katta bo'lsa, tovar muomalasi shunchalik tez yuz beradi, chunki talab bilan narx o'zaro bog'lanadi.

Bozor ko'lami hisobga olinganda hududiy, milliy va xalqaro narxlar mavjud bo'ladi. Hududiy narx faqat ma'lum hududiy bozorga xos bo'lib, u shu hudud doirasidagi omillar ta'siridan hosil bo'ladi. Milliy bozor narxi bir mamlakat doirasida amal qiluvchi va ularning xususiyatini aks ettiruvchi narxlardir. Milliy narx mamlakat doirasidagi ijtimoiy sarf-harajatlarni, milliy bozordagi talab va taklifni, tovar nafilligini, uning qanchalik qadrlanishini hisobga oladi. Jahon bozori narxi muayyan tovarga ketgan baynalminal harajatlarni, tovarning jahon standarti talabiga mos kelish darajasini va xalqaro bozordagi talab va taklif nisbatini hisobga oladi.

Narx xilma-xil turlardan iborat bo'lsada, ular bir-biri bilan o'zaro bog'langan, chunki ularda jamiyatdagi iqtisodiy resurslarning ishlatilish samarasi o'z ifodasini topadi. Iqtisodiyot nazariyasida narx nisbati degan tushuncha bor, u narx pariteti deb ham yuritiladi. Iqtisodiyot va undagi jarayonlar bir-biriga bog'liq bo'lganidan narxlar bir-birini yuzaga chiqaradi.

9.2. Narx tashkil topishining bozor mexanizmi, narxga ta'sir etuvchi omillar.

Narxning shakllanishiga bozorning holati bevosita ta'sir ko'rsatadi, chunki narxning shakllanishida bozordagi talab va taklif nisbati asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Mukammal raqobat sharoitida narxning shakllanishi. Erkin raqobat kurashi sharoitida narxning tashkil topish xususiyatlarini tadqiq etgan dastlabki iqtisodchilardan biri A.Marshall hisoblanadi. Uning fikricha, tovarning oldi-sotdi jarayoniga qadar ikki xil, ya'ni sotuvchi va xaridor narxlari mavjud bo'ladi.

Nazariy jihatdan har ikki narxning yuqori va quyi darajalari mavjud. Sotuvchi o'z tovari narxining imkon qadar yuqori bo'lishidan manfaatdor, chunki bunday narx uning foydasi hajmini oshiradi. Biroq, erkin raqobat sharoitida narxni boshqalardan yuqori darajada belgilashga intilish mazkur sotuvchining bozordan siqib chiqarilishiga olib kelishi mumkin. Sotuvchi narxining eng past darajasi shu tovarni ishlab chiqarish uchun ketgan xarajatlarni qoplashi kerak. Xaridor tovarni eng past narxda sotib olishdan manfaatdor, biroq erkin raqobatli bozor sharoitida uning ham tovar sotib ololmay qolish xavfi mavjud bo'ladi.

Monopoliya sharoitida narxning shakllanishi. Monopoliya sharoitida narx shakllanishining o'ziga xos jihati shundaki, agar mayda tovar ishlab chiqaruvchilar faqat o'zlarining individual narxlarini o'zgartira olsalar, ulardan farqli o'laroq bozor ishtirokchilari sifatidagi monopoliyalar bozor narxlarini o'zlari belgilay oladilar. Bunda monopoliyalar ommaviy talabning oshishi bilan narxning oshishi hamda ommaviy taklifning oshishi bilan narxning pasayib borishidan o'ziga xos tarzda foydalanadilar.

Ommaviy tartibda tovarlarni sotuvchi monopoliyalar o'z manfaatlari yo'lida taklif kam bo'lganda narxning oshishi tendensiyasidan foydalanadilar.

Monopsoniya sharoitida narxning shakllanishi. Monopsoniya mayda tovar ishlab chiqaruvchilardan tovarlarning katta hajmini sotib olib, talab bo'yicha narx qonunidan o'ziga xos tarzda foydalanadi.

Oligopoliya sharoitida narxning shakllanishi. Oligopoliya sharoitida narxning shakllanishi tarmoqdagi tovar ishlab chiqaruvchilar tomonidan qo'llaniluvchi «ergashish» hamda «inkor etish» hatti-harakatlari orqali izohlanadi.

«Ergashish» holatida bir oligopolist tomonidan narx bo'yicha qilingan o'zgarish narxning pasayishi yoki oshirilishiga qolgan oligopolistlar tomonidan ham ergashish, ya'ni shunday o'zgarishlar qilish kuzatiladi. Odatda, bozorda o'z tovarlariga narxni pasaytirish orqali iste'molchilari soni hamda sotish hajmini oshirishga qaror qilgan oligopolist hatti-harkatiga javoban qolgan oligopolistlar ham narxlarni pasaytiradilar.

«Inkor etish» holatida bir oligopolist tomonidan narx bo'yicha qilingan o'zgarish narxning pasayishi yoki oshirilishiga qolgan oligopolistlar tomonidan inkor etish, ya'ni hech qanday javob o'zgarishlari qilmaslik kuzatiladi. Ko'pincha bunday holat oligopolist tomonidan o'z tovariga narxni oshirgan chog'ida ro'y beradi, ya'ni qolgan oligopolistlar tovarlari narxlarini oshirmaydilar. Natijada, narxni oshirgan oligopolist o'z iste'molchilarini yo'qotib, bozordan siqib chiqariladi.

Narx belgilash strategiyasi. Narx strategiyasi, bu bozor ishtirokchilarining narx xususidagi yo'l-yo'riq va say-xarakatlari bo'ladi. Korxonaning ish natijasi tovarlarning sotilish narxiga bog'liq bo'lganidan narxni to'g'ri tanlash o'ta muhim hisoblanadi. Korxonalarining narx strategiyasi uch maqsadni ko'zlaydi-tovar sotishni ko'paytirish, foydani ko'proq olish, o'zining bozordagi muayyan mavqeyini saqlab qolish.

Narx belgilash strategiyasini yaratish va tadbiiq etish quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- narx belgilash maqsadini qo'yish;

- narx siyosatini yaratish;
- narx strategiyasini tanlash va tadbiiq etish;
- narxlarni to'g'rilash mexanizmini yaratish.

Narx begilash maqsadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida faoliyat ko'rsatuvchi har qanday tashkilotning narx belgilash maqsadi asosan quyidagilarga qaratilgan:

- savdo hajmini oshirish;
- joriy foydani oshirish;
- raqobat sharoitida yashab qolishni ta'minlash.
- uzoq muddatli foydani maksimallashtirish
- bozorni barqarorlashtirish;
- mo'ljalni o'rta haridorga qaratish;
- narxlarni o'ta oshishidan raqobatchilarni to'xtatib turish va boshqalar.

Savdo hajmini oshirishga qaratilgan narxlar bozor vaziyati, talab va taklif holati yoki sotuvni istalgan o'sishiga muvofiq belgilanish mumkin.

Savdo hajmi tovarga bo'lgan talabga to'g'ri bog'liqdir. Talab va narx oddiy vaziyatda teskari proporsional bog'liqlikda bo'ladi, ya'ni talab qonuni. Narxga talabning sezgirlik darajasi narx ravonligi koeffitsienti bilan aniqlanadi. Narx belgilashning ushbu maqsadi tanlanganda texnika vositalariga ravon talab bor-yo'qligini hisobga olish lozim.

Talab ravonligini baholash uchun uni turli narxlarda o'lchanadi yoki haridorlarning maxsus so'rovi o'tkaziladi.

Agar texnika vositalari talab kam ravon bo'lsa ($[E_D] < 1$), unda bu quyidagi sharoitlar bilan bog'liq bo'lishi mumkin:

- tovarga o'rinbosar yo'q;
- haridorlar narxlar oshishini darhol payqamaydilar;
- haridorlar o'zlarining harid qilish odatlarini asta-sekin o'zgartiradilar;
- haridorlar narxning oshishi texnika vositasining yuqori sifati bilan oqlanadi deb hisoblaydilar.

Kam ravon talabda narxning pasayishi savdo hajmini kam rag'batlantiradi. Shuning uchun agar tashkilot o'zining sotuvini oshirishga harakat qilsa, unda ushbu sharoitda talabning narxsiz determinantlariga yo'naltirilishi, iste'molchilarning talablarini o'rganish va ularni qondirishga harakat qilishi kerak.

Agar texnika vositalariga talab ravon bo'lsa ($[E_D] > 1$) sotuvni oshirish uchun narxni pasaytirish haqida o'ylash lozim. Pasaytirilgan narx sotuvdan katta hajmda umumiy daromad olib keladi. Lekin bunday usul ishlab chiqarish bo'yicha harajatlari va tovar sotuvining proporsional o'sishi yuz berishiga qadar ma'no kasb etadi.

Foydaga yo'naltirilgan narxlar odatda talabni baholash va investitsiyalar yoki tovarni ishlab chiqarish va tarqatishga ketgan harajatlarning o'rnini qoplash bilan belgilanadi. Maksimal foydani ta'minlaydigan va harajatlarni to'la qoplaydigan narx tanlanadi. Talab maksimal narxni belgilaydi, minimal narx esa ishlab chiqarish va muomala harajatlari bilan belgilanadi. Narx ishlab chiqarish, tarqatish va sotish, hamda qilingan harajat va savdo uchun foydaning adolatli me'yorini qoplashi kerak.

Raqobat sharoitida yashab qolish uchun yo'naltirilgan narxlar. Narx belgilashning bunday maqsadini tanlaganda raqobatchilarning tovarlari narxi va sifatini bilish zarur. Korxonada ushbu ma'lumotdan o'zining narxini belgilash ehtiyoji uchun asosiy nuqta sifatida foydalanishi mumkin. Bunday strategiya narxning raqobatchilardagi kabi bo'lsa va u texnika vositalari tashkilotining harajatlari qoplagan holdagina ishonchlidir.

Korxonada, bozor sub'yektida bittadan ko'p narx belgilash maqsadlari bo'lishi mumkin. Masalan, maksimal foyda olish va o'rta haridoriga mo'ljallash. Uzoq muddatli va qisqa muddatli narx belgilash maqsadlariga ega bo'lishi mumkin. Asosiysi, ular korxonaning strategik va joriy rejalari bilan bog'langan bo'lishi kerak. Masalan, agar korxonaning strategik rejalashtirishlari harajatlarning nazoratiga asoslangan bo'lsa, unda narx belgilash maqsadi qisqa muddatli davrda joriy foydani ko'paytirishdan, uzoq muddatlida esa o'rta haridoriga mo'ljallashdan iborat bo'lishi mumkin. Shunday qilib, narx belgilash maqsadini tanlaganda talabning strukturasi va kattaligi, raqobatchilarning harajatlari va narxlari asosiy omillar hisoblanadi.

Narx siyosatini yaratish. Narx siyosati odatda quyidagi savollarga javob beradigan hujjat tarzida yoritiladi:

- yangi tovarlarga, bozorda o'z o'rnini topgan tovarlarga narxni hisoblashda narx belgilashning qaysi usuli tanlanadi;
- raqobatchilar narxlarining o'zaro munosabati;
- narxlar o'zgarishi tezligi;
- narxning tovarning hayotiy davri (sikli)ga bog'liq ravishda o'zgarishi;
- narxdan arzonlashtirishlarni ishlatilishi.

Tovarlarga narx belgilash usulini tanlash narx siyosatining eng muhim nuqtai nazaridan biri hisoblanadi. Narx belgilash usuli tovarning yangi yoki bozorda avvaldan mavjudligiga bog'liqdir.

Yangi tovarlarga narx belgilash. Kirish narxining belgilanishi yoki bozorga mustahkam tadbiriq etish strategiyasi savdo hajmining oshishiga asoslangan maqsadlarga erishish uchun ishlatiladi. Ushbu usul juda ko'p haridorlarni jalb qilish va bozorning katta qismiga egalik qilish uchun, bozorga boshlang'ich past narxdagi tovarlarning chiqishiga asoslangan. Bunday narx belgilashni agar yangi tovar talabning yuqori narx ravonligiga ega bo'lsa, hamda raqobatchilarning chiqishini ushlab turish uchun qo'llash mumkin.

Firmaning nufuzi asosida narx belgilash. Nufuzli narx nufuzli tovar, ajoyib va nafis buyumlarga, taniqli kompaniyalarning alohida sifatga ega bo'lgan tovarlariga belgilanadi. Masalan, «Tissot» kompaniyasining soatlari boshqa kompaniyalarnikiga nisbatan 5 marta va mahalliyga nisbatan 20 marta qimmat turadi. Bunday narxlarni qo'yish uchun korxonada, ushbu tovarlarning obro'siga ishonishi va bozorda mavjud bo'lgan o'xshashlari, iste'molchilarni ko'proq to'plashga tayyor bo'lgan bunday sifatga ega emasliklarini aniq bilishi kerak.

«Harajatlarda – plyus» yoki o'rtacha harajatlarda + foyda; cost - plus. Ushbu usul tovarning tannarxiga oldindan ma'lum bir foydani qo'shishdan iborat. Bu eng sodda narx belgilash usulidir: «harajatlarda – plyus» narxini belgilash formulasi mavjud:

$$\text{Narx} = \frac{\text{Umumiy doimiy harajatlar} + \text{umumiy o'zgaruvchan harajatlar} + \text{foyda}}{\text{Ishlab chiqarilgan tovarning miqdori}}$$

Ushbu usul sodda bo'lsa ham, u bir qator kamchiliklarga ega, masalan, narx talabga bog'lanmagan, foyda harajatdan foiz hisobida ifodalanadi va firmada harajatlarni past darajada ushlab turish uchun qiziqish sust bo'ladi. Ushbu usul yuqori darajadagi izlanishlar va yaratishlar bilan shug'ullanuvchi kompaniyaga to'g'ri kelmaydi.

«Qaymog'ini olish» usuli (Skimming pricing-S.p.) - ushbu usul qaymog'ini olish uchun tovarga yuqori boshlang'ich narxni belgilanishi bilan bog'liq bo'lib, u talab egriligining yuqori qismiga mos keladi. Ushbu usul foydaga asoslangan maqsadlarga erishish uchun yo'nalgan. S.p. kompaniya mahsulotni yaratish bo'yicha izlanishlarga katta pul mablag'larini ajratgan, tovarning siljishi, ya'ni reklamaga yuqori sarf-harajatlarga ega, yaqin vaqt oralig'ida raqobatchida o'xshash tovar chiqishi kutilayotgan, tovar yangi va bozor sekin qondirilsa, nihoyat talab mohiyati aniqlanmagan bo'lsa tavsiya etilishi mumkin.

S.p. naqadar yuqoriligi haqidagi xulosa ikki omilga bog'liq:

- bozorga raqobatchilarni chiqishi imkoniyatlaridan;
- talab egriligining yuqori qismidagi narxlar ravonligidan.

Agar raqobatchilar o'zlarining aynan o'xshash tovarlarini bozorga tez kunda olib chiqishi kutilayotgan bo'lsa, bozor baland, agar raqobatchilar yillar mobaynida aynan o'xshash tovar yaratganliklari ma'lum bo'lsa, S.p. narxlar juda yuqori bo'lmasligi kerak. Talab egriligining yuqori qismida narx ravonligi past, bundan tashqari aynan o'xshashlari yoki yaqin o'rinbosarlari mavjud bo'lmaganda qarama-qarshi ravonlik ham past bo'ladi. Shuning uchun tovarning yangiligi va talabning narx noravonligini hisobga olib, yuqori S.p. narxlarni belgilab tez samara olish mumkin. Agar talab egriligi shaklida gumon bo'lib, boshlang'ich narx juda ham yuqori bo'lsa, u pasaytirilishi mumkin. U past narx belgilab keyin ko'targandan ko'ra birmuncha yaxshidir. Agar narx ravonligi kutilayotganga qaraganda yuqori bo'lsa, unda nisbatan past narx ko'proq foydali bo'ladi va ko'proq daromad olib keladi.

Bozordagi liderning o'xshash tovariga nisbatan narx siyosatini hisobga olgan holda narx belgilash. Bozor yoki tarmoqdagi lider narxlari bozorga yangi tovar kiritilayotganda, bozordagi liderning o'xshash tovariga nisbatan siyosatini hisobga olish zarur bo'lgandagina belgilanadi. Yangi tovarning narxi liderning narxidan faqat u nisbatan yuqori sifatli tovar bilan bog'liq bo'lgan holdagina oshish tarafiga siljishi mumkin.

Raqobat asosida narx belgilash. Asosiy nuqta sifatida talab yoki harajatlar to'g'risidagi ma'lumotlar emas, balki raqobatchilar narxlari qo'llaniladi. Bunday usul bir necha sabablarga ko'ra mashhurdir. Birinchidan, u oddiy bo'lib, mahsulot birligiga talab egriligi, narx ravonligi yoki harajatlarni hisoblab chiqarishni talab etmaydi, ikkinchidan, narxlarning mazkur darajasi haridorlar bilan bir qatorda kompaniyalarni ham qoniqtiradi deb taxmin qilinadi.

Tovarlarga narx belgilash usulini tanlaganda 3 xil usulni qo'llash mumkin.

1. Narxni saqlash. Agar sotuvning katta qismini shakllantiruvchi bozor segmenti raqobat va boshqa omillar ta'siriga uchramagan, hamda narx belgilash maqsadlariga erishilgan bo'lsa, bunday usulni tovarning butun hayotiy davri mobaynida qo'llash mumkin. Ushbu usulda narxlarning quyidagi turlari qo'llaniladi:

1.1. Uzoq muddatli narx. Uzoq muddat mobaynida o'zgarishlarga biroz uchragan narx, bunday narxlar odatda ommaviy talabga ega tovarlarga mavjud bo'ladi.

1.2. Elastik narx. Talab va taklifning o'zgarishiga oshish va pasayish bilan tez ta'sir ko'rsatuvchi narx.

1.3. Iste'molchi segmentining narxi. Bozorning turli segmentlari uchun bir xil tovarlarga turli haridorlariga mo'ljallangan har xil narxlar.

2. Narxning pasayishi. Bu usul raqobat sharoitida himoya tadbiri, agar harajatlar kamaysa, xujumkor strategiya bo'lishi mumkin. Ushbu holda quyidagi narx turlari qo'llanilishi mumkin:

2.1. O'zgaruvchan pasayadigan narx. Talab va taklifni hisobga olishga asoslanadi. Bozor to'lgan sari talab pasayadi, agar tovar yuqori narx ravonligiga ega bo'lsa, narxning pasayishi iste'molchilarning e'tiborini jalb qilishi mumkin.

2.2. Ustun narx. Bu himoya strategiyasining turlaridan biridir. Bunday usulni agar korxonalar bozorning katta qismini nazorat qilsa va mahsulot iste'molchilarda yuqori nufuzga ega bo'lsa qo'llash mumkin. Narxning biroz pasayishi korxonaga bozorda eski va yangi raqobatchilarga nisbatan ustunlikni saqlab qolishga yordam beradi.

2.3. Ko'pgina korxonalaridan past narxlar ko'pincha o'zaro o'rnini to'ldiruvchi tovarlarga qo'llaniladi. Ular narxlari pasaytirilgan tovar bilan birgalikda oddiy narxlarda sotilishi mumkin. Bunda e'tiborni asosiy mahsulotga jalb qilish muhim bo'lib, narxlari pasaytirilgan tovarlar esa o'ziga xos reklamadir.

3. Narxning oshishi. Narxning oshishi turli sabab bilan yuz berishi mumkin. Inflyasion iqtisodda narxlar harajatlarning hamma turlari oshganligi sababli, ko'tarilishi mumkin va adekvat darajada foydani ta'minlash uchun narxni oshirish zarur. Narxning oshishi, talabning o'zgarishi bilan bog'liq daromadning tushib ketishiga nisbatan reaksiya bo'lishi mumkin. Bunday holat ishlab chiqarish monopoliyasi sharoitida yuz berishi mumkin. Talabning keskin oshib ketishi ham narx ko'tarilishini chaqirishi mumkin.

Narxning mazmunini to'laroq tushunishda, uning darajasiga ta'sir etuvchi omillarni bilish muhim ahamiyatga egadir. Bulardan asosiylari bo'lib qiymat yoki ishlab chiqarish sarflari; tovarning yoki xizmatning naflilik darajasi; mazkur tovarga talab va taklif nisbati; raqobat holati; davlatning iqtisodiy siyosati, turli xil to'g'ri soliqlar, pulning qadr-qimmati va h.k. hisoblanadi. Bu omillar ichida tovar qiymati va nafliligi uning narxini belgilovchi asos bo'lib xizmat qiladi.

9.3. Narx siyosati va uning O'zbekistonda amalga oshirilish xususiyatlari.

Narxlarni erkinlashtirish-iqtisodiy islohotlarning eng asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lib, islohotlarning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini ko'p jihatdan shu muammoning hal etilishiga bog'liq bo'ladi.

Narxlarni erkinlashtirish xom-ashyo bilan mahsulot ayrim turlarining narxlari, narx bilan aholi va korxonalar daromadlari o'rtasida mutanosiblikka erishishga qanday yondashilishi bilan farqlanadi. Shu yondashuvlarga asoslanib, narxlar quyidagi yo'llar bilan erkinlashtiriladi:

1. Narxlarni birdaniga, yoki «esankiratadigan» tarzda qo'yib yuborish;
2. Narxlarning o'sishini sun'iy ravishda to'xtatib qo'yish;
3. Narxni davlat tomonidan boshqarish va nazorat qilishni ma'lum darajada saqlab qolish.

Bozor munosabatlariga o'tayotgan har bir mamlakat, shu yo'llardan birini tanlashda ulardan har birining mavjud real shart-sharoitlarga qanchalik mos kelishi, aholi asosiy qismining moddiy ahvoriga qanday darajada ta'sir ko'rsatishi, isloh qilishning tanlab olingan yo'lga qanchalik darajada javob berishi va kutiladigan salbiy oqibatlarini hisobga olish muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

O'zbekistonda iqtisodiyotni isloh qilishning o'ziga xos tamoyillari, mamlakatdagi vaziyat va aholining turmush darajasi hisobga olinib, narxlarni asta-sekinlik bilan va bosqichma-bosqich erkinlashtirish yo'li tanlab olindi. Prezident I.Karimov o'zlarining «O'zbekiston-iqtisodiy isloxlarni chuqurlashtirish yo'lida» asarida, «Narxlarni erkinlashtirish-iqtisodiyotni islox qilishning eng asosiy muammolaridan bo'lib, islox qilish jarayonlari qaysi yo'ldan borishi, qanday ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarga olib kelishi ushbu muammoni hal etishga tamoman bog'liq» [20] deb ko'rsatgan.

Respublika iqtisodiyotini isloh qilishning o'ziga xos talablari, mamlakatdagi vaziyat va aholining turmush darajasi hisobga olinib, narxlarni asta-sekinlik bilan bosqichma-bosqich erkinlashtirish yo'li tanlab olindi. Aholini himoyalash maqsadida cheklangan doiradagi oziq-ovqat va sanoat tovarlari narxlarining chegarasi belgilab qo'yildi, ayrim turdagi xizmatlarning eng yuqori tariflari joriy qilindi. 1991-1994 yillarda respublikamizda narxlarni erkinlashtirishda jiddiy o'zgarishlar ro'y beradi. Bu davr mobaynida amalda hamma turdagi xom-ashyo va tayyor mahsulotning oldindan belgilab qo'yilgan narxlaridan erkin narxlarga o'tildi, hamma iste'mol mollarning narxlari ustidan to'g'ridan-to'g'ri davlat nazorati butunlay bekor qilindi.

Respublika Vazirlar Mahkamasining «Narxlarni erkinlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qaroriga muvofiq 1992 yil 10 yanvardan boshlab O'zbekistonda keng doiradagi ishlab chiqarish texnika vositasi bo'lgan mahsulotlari, ayrim turdagi xalq iste'mol mollari, bajarilgan ishlar va xizmatlarning kelishilgan erkin narxlari va tariflariga o'tildi. 1993 yilda qat'iy belgilangan va tartibga solib turiladigan narxlarda sotiladigan tovarlar va ko'rsatiladigan xizmatlarning ro'yxati ancha qisqardi. 1993 yilda narxlarni erkinlashtirishning hususiyati shundan iborat bo'ldiki, bu bosqichda kelishilgan ulgurji narxlarni davlat tomonidan tartibga solish batamom to'xtatildi.

1995 yil oktyabr-noyabr oylari narxlarni erkinlashtirish jarayonida muhim bosqich bo'ldi. Bu davrda xalq iste'mol mollari asosiy turlarining narxlari erkin qo'yib yuborildi, transport va kommunal xizmatlarning tariflari oshirildi. Erkin narxlar asosida belgilanadigan bo'ldi. Iqtisodiyotning isloh qilishning birinchi bosqichi narxlarni to'la erkinlashtirish bilan tugadi.

«Barchamizga bir holat yaxshi ma'lum, deb o'ylayman. Keyingi vaqtda qo'shni mamlakatlarda va jahon bozorida oziq-ovqat mahsulotlari narxining keskin ko'tarilib borayotgani kuzatilmoqda. Bunday vaziyatda respublikamiz ichki bozorining, aholimizning oziq-ovqat mahsulotlari bilan ishonchli ta'minlanishi alohida ahamiyat kasb etadi.

Shu munosabat bilan bizning 90-yillardanoq g'alla mustaqilligiga erishish, aholining un va nonga, boshqa hayotiy muhim oziq-ovqat mahsulotlariga bulgan talabini to'la ta'minlash vazifasini o'z oldimizga qo'yganimiz va uni muvaffaqiyatli hal etganimiz uzoqni o'ylab qilingan oqilona ish bo'lganini eslash o'rinlidir.

Bugungi kunda O'zbekiston bug'doy, un, paxta yog'i, meva-sabzavot, quruq mevalar va uzum, poliz mahsulotlari kabi o'ta zarur oziq-ovqat tovarlari bilan nafaqat o'z ichki ehtiyojlarini to'liq ta'minlamoqda, balki ularni yurtimizdan tashqariga ham eksport qilmoqda.

Hozirgi vaqtda go'sht va sut mahsulotlari, guruch, kartoshka va boshqa muhim oziq-ovqat mollariga bo'lgan talabni o'zimizda ishlab chiqarilayotgan tovarlar hisobidan to'liq qoplanmoqda va bunday holatni o'zimizning ulkan yutug'imiz deb hisoblaymiz» [25].

Kundalik turmushda xarid qilinadigan tovarlar va xizmatlar narxining oshishi, narxlarning o'zgarishi bevosita «iste'mol savati» ni to'lishiga ta'sir qiladi. «Iste'mol savati» - muayyan davr ichida mahsulotlar va xizmatlar narxi to'plamidan iborat bo'ladi.

Inflyatsiya darajasini hisoblash uchun xalqaro andozalarga ko'ra o'rtacha daromad oluvchi aholining iste'mol qiladigan kamida 300 ta tovar va xizmatlardan iborat iste'mol savati tuzilishi lozim. Agar 1994 yilda respublikamiz iste'mol savatiga 267 ta tovar va xizmatlar kiritilgan bo'lsa, 2015 yilda 315 ta tovar va xizmatlar kiritilgan (rivojlangan mamlakatlarda-1000-2000 ta).

Ushbu iste'mol savatini minimal yashash byudjeti savati bilan katta farqi mavjud.

Rivojlangan mamlakatlarda iste'mol savatiga kiritilgan tovar va xizmatlar sonining ko'pligiga sabab, ayrim tovarlarni 10 va undan ortiq turlarga bo'lib, ularning har biri alohida tovar sifatida iste'mol savatiga kiritiladi. Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar iste'mol savatlaridagi farq asosan oziq-ovqat va xizmatlarning iste'mol savatidagi ulushlari hisobiga shakllanadi.

Inflyatsiya darajasini hisoblashda qo'llaniladigan iste'mol savatiga o'rtacha daromad oladigan fuqarolar xarid qiladigan tovar va xizmatlar kiritilishi lozim.

Xalqaro andozalar odatda g'arb mamlakatlari turmush darajasi va mentalitetiga asoslangan bo'ladi. Ushbu andozalarga binoan iste'mol savatiga kirgan tovar va xizmatlarni aholi 12 oy, 4 fasl bir hil miqdorda iste'mol va xarid qiladi, deb olinadi.

Markaziy Osiyo mamlakatlari, xususan O'zbekistonda ayrim meva-sabzavotlar (qulupnay, olcha, gilos va boshqalar) yilning ayrim oylarida bozorda mavjud bo'lmasligi mumkin.

Shuning uchun 2003 yildan e'tiboran inflyatsiya darajasini hisoblashda respublikamizdagi mavsumiylikni hisobga oladigan yangi metodologiya ishlab chiqildi [76].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi Farmonining 4.2. bandida, aholini ijtimoiy himoya qilish va sog'liqni saqlash tizimini takomillashtirish, xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish: farmatsevtika sanoatini yanada rivojlantirish, aholi va tibbiyot muassasalarining arzon, sifatli dori vositalari va tibbiyot buyumlari bilan ta'minlanishini yaxshilash, dori-darmonlar narxlarining asossiz o'sishiga yo'l qo'ymaslik bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish yo'nalishi belgilab olingan.

Asosiy tayanch tushunchalar

Narx-bozor iqtisodiyoti sharoitida tovar va xizmatlarning ijtimoiy qiymati va ijtimoiy nafliligining puldagi ifodasidir.

Ulgurji narx-ishlab chiqaruvchilar tomonidan tovarlar katta partiyalarda bir yo'la ko'tarasiga sotilganda qo'llaniluvchi narx.

Chakana narx-tovarlar bevosita iste'molchilarga sotilganda qo'llaniluvchi narx.

Dotatsiyalangan narx-davlat byudjeti hisobidan maxsus arzonlashtirilgan narx.

Demping narx-bozorda o'z mavqeini mustahkamlash va raqiblarini siqib chiqarish uchun foydalaniluvchi narx.

Nufuzli narx-aholining yuqori daromad oluvchi qatlami xarid qiladigan tovarlarni sotishda qo'llaniluvchi narx.

Narx diapazoni-narxlar oralig'idagi farqning puldagi ifodasi.

Erkin narx-talab va taklif ta'sirida shakllanadigan bozor narxi.

Bozor narxi-bir tomondan, tovarlarning sotilishini ta'minlovchi, boshqa tomondan, bozorda tovarlar taqchilligini yuzaga keltirmaydigan muvozanatlashgan narx.

Joriy narx-yil davomidagi ishlab chiqarish natijalarini hisoblashda qo'llaniluvchi amaldagi narx.

Qiyosiy narx-ishlab chiqarishning natijalari ma'lum yil (basis yil) asosida hisoblanuvchi va boshqa yillar bilan taqqoslanuvchi narx.

Narx tizimi-iqtisodiyotda amal qilib turgan barcha narx turlari.

Hududiy narx-faqat ma'lum hududiy bozorga xos bo'lib, shu hudud doirasidagi omillar ta'sirida hosil bo'ladigan narx.

Milliy bozor narxi-bir mamlakat doirasida amal qiluvchi va ularning xususiyatini aks ettiruvchi narx.

Ommaviy talab bo'yicha narxning o'zgarishi-taklifga nisbatan xaridorlarning ommaviy talabi qanchalik katta bo'lsa, bozor narxi darajasi shunchalik yuqori bo'lishi va aksincha, talabning kamayishi bilan bozor narxi pasayib borishi o'rtasidagi miqdoriy bog'liqlik.

Ommaviy taklif bo'yicha narxning o'zgarishi-talabga nisbatan tovarlar taklifi qanchalik yuqori bo'lsa, bozor narxi darajasi shunchalik past bo'lishi va aksincha, taklif kamayishi bilan narx oshib borishi o'rtasidagi miqdoriy bog'liqlik.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Narxning iqtisodiy mazmunini uning vazifalari orqali tushuntirib bering.
2. Narx asosiy turlarining qisqacha tavsifini bering.
3. Narxning tashkil topishi borasida qanday nazariyalar mavjud?
4. Narx tashkil topishining afzallik va kamchilik tomonlarini ko'rsatib bering.
5. Narxning shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omillar nimalardan iborat?
6. Mukammal raqobat sharoitida narxning tashkil topish mexanizmini tushuntirib bering.
7. Sof monopoliya sharoitida narx qanday shakllanadi?
8. Monopsoniya sharoitida narxning shakllanishi qanday o'ziga xos xususiyatlarga ega?
9. Oligopoliya sharoitida firmalarning «inkor etish» va «ergashish» xatti-harakatlarining mazmuni nimadan iborat? «Narx bo'yicha yetakchilik» tushunchasini izohlab bering.
10. Narx siyosati nima? O'zbekistonda narx siyosati amalga oshirilishining qanday xususiyatlari mavjud?

10-bob. TADBIRKORLIK FAOLIYATI VA UNING SHAKLLARI.

TADBIRKORLIK KAPITALI VA UNING AYLANISHI

- 10.1. Tadbirkorlik faoliyati mazmuni, uning vazifalari va rivojlanish shart-sharoitlari.
- 10.2. Tadbirkorlik faoliyatining shakllari.
- 10.3. Tadbirkorlik kapitali va uning harakati bosqichlari.
- 10.4. Tadbirkorlik kapitalining aylanishi. Asosiy va aylanma kapital.
- 10.5. Asosiy kapitalni takror ishlab chiqarish va undan foydalanish samaradorligi.

Bozor munosabatlariga asoslangan iqtisodiyotda tadbirkorlik qobiliyati iqtisodiy resurs hisoblanib, inson omilining tarkibiy qismini tashkil etadi. Tadbirkorlik faoliyatining mohiyati, maqsadi va bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida amal qiladigan shakllarini batafsil bayon etish, tadbirkorlik kapitalining mazmunini va uning harakat shakllarini tahlil qilish, kapital harakatida vujudga keladigan jarayonlar va uning namoyon bo'lishini, shuningdek, kapitalning aylanish tezligi va undan foydalanish samaradorligini oshirish masalalarini yoritish ushbu mavzuning asosiy vazifasi bo'lib hisoblanadi.

10.1. Tadbirkorlik faoliyati mazmuni, uning vazifalari va rivojlanish shart-sharoitlari.

Tadbirkorlik-bu mahsulot ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishga ijodkorlik, yangilik yaratish asosida yondashish bilan bog'liq faoliyatdir. Biznes esa unga nisbatan keng tushuncha bo'lib, umuman foyda olish nuqtai-nazaridan yuritiluvchi faoliyatdir.

O'zbekiston Respublikasining «Tadbirkorlik va tadbirkorlar faoliyatining kafolatlari to'g'risida»gi qonunida ta'riflanishicha «Tadbirkorlik-yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan mulkiy ma'suliyat ostida, mavjud qonunlar doirasida, daromad yoki foyda olish maqsadida, tahlika bilan amalga oshiriladigan iqtisodiy faoliyatdir» [3].

K.Makkonnell va S.Bryu tadbirkorlik asosida uzluksiz shartlar va talablar yotuvchi muhim faoliyat turi sifatida qaraydilar. Birinchidan, tadbirkor tovar va xizmatlar ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarish omillarini birlashtiradi va «katalizator» vazifasini bajaradi. Ikkinchidan, biznesni yuritish jarayonida u qarorlar qabul qilishdek qiyin bir vazifani zimmasiga oladi. Uchinchidan, tadbirkor-tashkilotchi shaxs bo'lib, yangi ishlab chiqarish texnologiyalarini joriy qilib, yangi mahsulotlar ishlab chiqarishga intiladi. To'rtinchidan, tadbirkor bu tahlikaga boruvchi insondir. U nafaqat o'z mol-mulki, vaqti, mehnati bilan, balki o'z sheriklari, hissadorlari qo'shgan mablag'lar bilan ham tahlikaga boradi [49].

Tadbirkorlik faoliyati to'g'risida yuqorida keltirilgan turli xil fikrlar va yondashuvlarni umumlashtirgan holda, qisqa qilib quyidagicha ta'rif berish mumkin. Tadbirkorlik faoliyati-shakli va sohasidan qat'iy nazar foyda olish va undan samarali foydalanish maqsadiga qaratilgan iqtisodiy faoliyatdir.

Tadbirkorlikning rivojlanishi, o'z navbatida, bir qator sharoitlarning mavjud bo'lishini taqozo etib, ular asosida umuman tovar ishlab chiqarishning umumiy ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlari yotadi.

Birinchidan, tadbirkor xo'jalik yuritishda uning biron turini tanlash, ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirish, uni o'zgarishlarga moslashtirish, manbalarni tanlash, resurs topish, mahsulot sotish, ularga baho belgilash, foydani tasarruf qilish va shu kabilar bo'yicha ma'lum xuquq va erkinliklar mavjud bo'lishini taqozo etadi.

Ikkinchidan, tadbirkor ishlab chiqarish vositalariga, ishlab chiqarilgan mahsulot va olingan daromadga mulkchilik xuquqiga ega bo'lishi kerak. Tadbirkorlik faoliyati mulkdorning o'zi tomonidan ham, uning mol-mulki asosida ish yurituvchi sub'yekt tomonidan ham amalga oshirilishi mumkin.

Uchinchidan, xo'jalik yuritish yo'lini erkin tanlash, daromadni investitsiyalash imkoniyati va shu kabilarni real ta'minlaydigan ma'lum iqtisodiy muhit va ijtimoiy siyosiy sharoit yaratishi zarur.

To'rtinchidan, tadbirkorlik mulkchilik va o'zlashtirish turli-tuman shakllari va turlarining mavjudligini taqozo qiladi. O'z navbatida mulkchilik va o'zlashtirish sohasidagi turli-tumanlilikning o'zi ob'yektiv hodisa bo'lib, ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi oqibati sifatida maydonga chiqadi.

Beshinchidan, yetarli moliyaviy manbalarga, yaxshi ma'lumot va malakali tayyorgarlikka ega bo'lish, umumiy tijorat qonunchiligi, soliq bo'yicha imtiyozlar, tadbirkorlik muhiti va uni rivojlantirishda jamiyat manfaatdorligining mavjud bo'lishi tadbirkorlikni rivojlantirishning navbatdagi shart-sharoitlari hisoblanadi.

Yuqorida ko‘rib chiqilgan barcha shart-sharoitlar mavjud bo‘lgan davlatlarda tadbirkorlik yaxshi rivojlanadi, aks holda faoliyatning bu turi xufyona iqtisodiyot sohasiga o‘tib ketishi ehtimoli ham yuqori bo‘ladi.

10.2. Tadbirkorlik faoliyatining shakllari.

Hozir jahonda ishlab chiqaruvchi kuchlar darajasi va o‘ziga xos tomonlarining beqiyos darajada bir-biriga qo‘shilib ketishi kuzatiladi. Ishlab chiqaruvchi kuchlarning ijtimoiy, umumdavlat maqsadlarida foydalanadigan va nihoyat, jamoa, guruh, xususiy va shaxsiy maqsadlarda ishlatiladigan turlari mavjud. Shunga mos ravishda tadbirkorlikning turli-tuman: davlat, jamoa, shaxsiy, xususiy, aralash va boshqa shakllari rivojlanadi.

Yuqorida ko‘rib o‘tilgan sharoitlar asosida davlat korxonalarini uchta guruhga bo‘lish mumkin:

1. Byudjet korxonalari. O‘zlarining holati bo‘yicha ular davlatning ma‘muriy-boshqarish tizimiga kiradi va biron-bir vazirlik, mahkama yoki mahalliy o‘zini-o‘zi boshqarish organlariga bevosita bo‘ysunadi yoki ularning tarkibiy qismi hisoblanadi. Ular olgan foydasidan soliq to‘lamaydi. Barcha daromad va xarajatlar davlat byudjeti orqali o‘tadi.

2. Davlat ishlab chiqarish korxonalari-bu korxonalarining ancha keng tarqalgan tashkiliy, huquqiy shaklidir. Ular alohidalashgan mol-mulkka ega bo‘lib, xo‘jalik faoliyati bilan birga davlat tomonidan belgilangan doirada boshqarish va tartibga solish vazifalarini ham bajaradi, ya‘ni davlat korporatsiyalari o‘zida tijorat korxonalari va davlat organlari belgilarini mujassamlashtiradi.

3. Aralash kompaniyalar-hissadorlik jamiyatlari va majburiyatlari cheklangan shirkatlar shaklida tashkil qilinib, aktsiyalari davlatga va xususiy omonatchilarga taalluqli bo‘ladi. Aralash kompaniyalar hissadorlik jamiyatlari to‘g‘risidagi qonun asosida ish yuritadi va yuridik shaxs hisoblanadi, xo‘jalik faoliyatida xususiy korxonalar bilan tijorat asosida qatnashadi. Shu bilan birga, ular xususiy korxonalariga nisbatan ma‘lum imtiyozlardan foydalanadi. Bu imtiyozlarga davlat tomonidan moliyaviy yordam va dotatsiyalar berish, chet el litsenziyalarini yengil shartlar bilan olish, boshqa davlat korxonalaridan xom ashyo va yarim fabrikatlarni qat‘iy belgilangan narxlarda olish, ishlab chiqargan mahsulotni sotish uchun bozor bilan ta‘minlanganlik va shu kabilar.

Korxonalarining mulkchilik mavqeidan tashqari xilma-xil tashkiliy-huquqiy shakllari ham mavjud bo‘ladi. Korxonalar xo‘jalik jamiyatlari va shirkatlari, jamoa korxonalari, ijara korxonalari, xo‘jalik birlashmalari shaklida tuzilishi mumkin.

Kooperativ tadbirkorlik-jamoa tadbirkorligining alohida shakli bo‘lib, jamoa mulkiga asoslanadi va kooperatsiya a‘zolarining uning faoliyatida o‘z mehnati bilan ishtirok etishini taqozo qiladi. Kooperativ mulkchilikka asoslangan tadbirkorlikning asosiy belgilari quyidagilardan iborat: ishlovchilarning ishlab chiqarish vositalari bilan bevosita qo‘shilishi; kooperatsiya a‘zolarining ishlab chiqarish vositalaridan keng foydalana olishi; ularning iqtisodiy jihatdan teng huquqliligi; jamoaning o‘z-o‘zini boshqarishni amalga oshirishi; jamoa va shaxsiy manfaatlar uyg‘unligi yuzaga kelishi va h.k.

Xususiy tadbirkorlik alohida shaxs yoki korxonadan xususiy tashabbus asosida tashkil qilinadi. Tadbirkorlikning bu shaklida mulk va ishlab chiqarish natijalari xususiy shaxslarga tegishli bo'lib, ishlab chiqarishni tashkil qilish yollanma mehnatga asoslanadi.

Yakka tartibdagi tadbirkorlik shaxsiy mulkka asoslanadi, ishlab chiqarishni tashkil qilish o'zi yoki oila a'zolari mehnati asosida amalga oshiriladi. Shaxsiy korxonaga egasi uning menejeri ham hisoblanib, korxonaning barcha majburiyatlari uchun shaxsiy javobgar bo'ladi. Xo'jalik xuquqi nuqtai-nazaridan yakka tartibdagi tadbirkorlik huquqiy shaxs hisoblanmaydi, shu sababli uning egasi cheklanmagan mas'uliyatga ega bo'lib, faqat fuqarolardan olinadigan daromad solig'ini to'laydi. Bu odatda kichik magazin, xizmat ko'rsatish sohasidagi korxonalar, dehqon xo'jaliklari, shuningdek, huquqshunos, vrach, advokat kabi turli malakali mutaxassislar xizmati ko'rinishida tashkil qilingan tadbirkorlikdir.

Tabdirkorlik faoliyatini amalga oshirishning muhim shakllaridan biri hissadorlik, ya'ni aktsionerlik jamiyatlaridir.

Aktsiya chiqarish va uni erkin joylashtirish hissadorlik munosabatlarning muhim tomonlaridan birini tashkil qiladi.

Aktsiya-bu uning egasi aktsiyadorlik jamiyati kapitaliga o'zining ma'lum hissasini qo'shganligiga va uning foydasidan dividend shaklida daromad olish huquqi borligiga guvohlik beruvchi qimmatli qog'ozdir. Bundan tashqari, aktsiya korxonani boshqarishda qatnashish huquqini ham beradi.

Aktsiyalar maxsus tovar sifatida sotiladi va sotib olinadi, shu sababli o'zining narxiga ega. Aktsiyada ifodalangan pul summasi uning nominal qiymati deyiladi. Aktsiyaning fond bozorida sotiladigan narxi aktsiya kursi deb atalib, u olinadigan dividend miqdoriga to'g'ri mutanosib, foiz miqdoriga esa teskari mutanosiblikda bo'ladi. Xaridor aktsiyani undan olinadigan daromadi bankka qo'yilgan puldan keladigan foizdan kam bo'lmagan taqdirdagina sotib oladi.

Aktsiya kursi quyidagicha aniqlanadi:

$$AK = \frac{D}{F_s} \times 100 \%$$

bu yerda:

AK - aktsiya kursi;

D-dividend;

F_s-ssuda foizi.

Ssuda foizi o'sganda aktsiya kursi tushadi. Agar dividend ssuda foiziga qaraganda yuqori darajada o'ssa, aktsiya kursi ko'tariladi.

Aktsiyadorlik jamiyatlari aktsiya bilan birga obligatsiya ham chiqaradi.

Obligatsiya-uning egasi jamiyatga qayd qilingan foiz olish sharti bilan pul qo'yganligini tasdiqlaydi. Obligatsiya hissadorlik jamiyati moliyaviy mablag'larini ko'paytirish uchun chiqariladi.

Aktsiya egasi korxonaga mulkdori, obligatsiya egasi esa uning kreditori hisoblanadi. Undan tashqari, obligatsiya aktsiyadan farq qilib, o'z egasiga yillik kafolatlangan daromad keltiradi, ammo aktsiyadorlik jamiyati ishlarini hal qilishda ovoz berish huquqini bermaydi. Obligatsiyalar bo'yicha to'lanadigan daromad

odatdagi ssuda foizi miqdoridan ortiq bo'lmaydi. Uning qiymati aktsiyadorlik jamiyati tomonidan ma'lum muddat o'tishi bilan to'lanadi. Aktsiyaga qo'yilgan mablag' obligatsiyaga joylashtirilgandan farq qilib, aksioner talabi bo'yicha qaytarilishi mumkin emas va faqat sotish orqali qoplanadi.

Aktsiyadorlik jamiyatining tashkil topishi ta'sischiлик foydasi kabi daromad turining paydo bo'lishi bilan bog'liq. Ta'sischiлик foydasi sotilgan aktsiyalar summasi va aktsiyadorlik korxonasi ga haqiqatda qo'yilgan mablag' miqdori o'rtasidagi farqdan iborat.

Hissadorlik korxonasi da ta'sischiлик foydasi bilan bir qatorda dividend kabi daromad turi shakllanadi.

Dividend (lotincha dividendus - bo'lishga tegishli)-aktsiya egasi ga to'lanadigan daromad. Dividend vositasida aktsiya egasi qimmatli qog'ozning shu turiga qo'yilgan pul mablag'lari, kapitalning tegishli qismiga o'zining mulkchiлик huquqini iqtisodiy jihatdan ro'yobga chiqaradi. Dividend orqali faqat aktsiyadorlik jamiyati olgan foydaning bir qismi taqsimlanadi. Uning boshqa qismi jamg'arishga, soliq to'lashga va shu kabilarga ketadi. Dividend miqdori olinadigan foyda va chiqarilgan aktsiya miqdoriga bog'liq va hamda odatda ssuda foizidan yuqori bo'ladi.

Tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish va boshqarishning zamonaviy tizimlari sifatida marketing va menejment katta ahamiyat kasb etadi.

Marketing-tovar-pul munosabatlari sharoitida tadbirkorlik faoliyatini tashkil etishning yaxlit tizimi bo'lib, bunda xo'jalik muammolarini hal etishda bozor talablari, xaridorlarning tovar va xizmatlarga real talablari va ehtiyojlari yotadi.

Marketingning maqsadi-eng yuqori iste'mol qoniqishi, iste'mol, turmush sifatini oshirish, tovar va xizmatlarning keng tanlovini ta'minlovchi korxonasi mahsulotini sotishning zarur hajmiga erishish uchun ishlab chiqarishning yuqori daromadliliги va samaradorligini ta'minlash.

Menejment-ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va yuqori natijalarga erishish maqsadida qo'llaniluvchi ishlab chiqarishni boshqarishning shakllari, vositalari, usullari va tamoyillarining majmui.

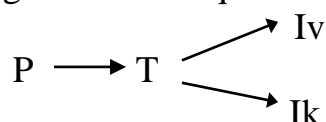
Menejmentning asosiy maqsadi iste'molchilarning ehtiyojlarini hisobga olgan holda mavjud moddiy va ishchi kuchi resurslari asosida tovar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishni tashkil etish hamda korxonasi faoliyati rentabelligini va uning bozordagi barqaror holatini ta'minlash hisoblanadi.

10.3. Tadbirkorlik kapitali va uning harakati bosqichlari.

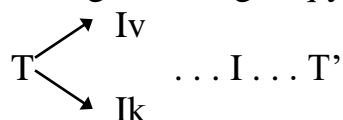
Tadbirkor ixtiyorida bo'lib, foyda olish maqsadida ishlatiladigan barcha moddiy vositalar, tovarlar va pul mablag'lari birgalikda tadbirkorlik kapitali deb ataladi. Tadbirkorlik kapitali ishlab chiqarish va muomala jarayonida doimo harakatda bo'ladi va bu harakat jarayonida bir qator bosqichlarni bosib o'tadi.

Ishlab chiqarishga sarflanadigan har qanday sarmoya o'z harakatini pul shaklidan boshlaydi. Pul (P) tegishli resurslar bozordan zarur tovarlar, ya'ni ishlab chiqarish vositalari (Iv) va ishchi kuchi (Ik) sotib olishga sarflanadi. Bu holda pul shunchaki tovarlar sotib olishgagina emas, balki ishlab chiqarish uchun zarur

bo'lgan iqtisodiy faoliyat omillarini sotib olishga sarflanadi. Ushbu muomala sohasida pul kapitali o'z harakatining birinchi bosqichidan o'tadi:

Mazkur jarayon natijasida pul shaklidagi mablag'lar unumli kapital shakliga aylanadi va ular ishlab chiqarish jarayonining potensial omillari hisoblanadi. Kapital harakatida ikkinchi bosqich ishlab chiqarish (I) jarayoni hisoblanib, uning natijasida unumli tovar (T) shaklini oladi. Bu yerda hosil qilingan tovarlar qiymati ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchiga sarflangan qiymatdan ortiq bo'ladi.

Chunki hosil qilingan tovarlar qiymatida ishlab chiqarish vositalarining ko'chgan qiymati, ishchi kuchi qiymatining ekvivalenti va ular tomonidan vujudga keltirilgan qo'shimcha mahsulot qiymati ham mavjud bo'ladi.

Uchinchi bosqichda ishlab chiqarilgan tovarlarni sotish sodir bo'ladi $T' \rightarrow P'$ ushbu bosqichda tovarlar pulga aylanadi va o'zining dastlabki shakliga qaytib keladi. Dastlab, pul shaklida sarflangan mablag' yana pul shaklida, ammo miqdor jihatidan ko'proq bo'lib qaytadi. Shu sababli uni $P' = P + P$ ko'rinishida ifodalash mumkin.

Tovarlarni sotishdan tushgan pul kapitali yana ishlab chiqarish omillari sotib olish uchun sarflanadi va shu tariqa yuqoridagi harakat to'xtovsiz takrorlanaveradi.

Tadbirkorlik kapitalining o'z harakatida uch bosqichni izchil bosib o'tib, muntazam ravishda bir shakldan boshqa bir shakliga aylanib, yana dastlabki shakliga qaytib kelishi uning doiraviy aylanishi deyiladi.

Doiraviy aylanishning birinchi va uchinchi bosqichlari muomala sohasida, ya'ni resurslar va tovarlar bozorida, ikkinchi bosqichi esa ishlab chiqarishda ro'y beradi. Shuning uchun formulada ishlab chiqarish jarayoni va muomala sohasi o'rtasidagi oraliqlar nuqtalar (...) bilan ajratilib ko'rsatiladi.

Har bir bosqichda kapital muayyan harakat shakliga kiradi. Birinchi bosqichda u pul shaklida, ikkinchi bosqichda unumli yoki ishlab chiqarish omillari va uchinchi bosqichda tovar shaklida yuzaga chiqadi. Kapital doiraviy aylanish jarayonida uning har bir shakli alohida vazifani bajaradi va shunga ko'ra ular kapitalning harakati shakllari deyiladi.

Kapital pul shaklining harakati iqtisodiy faoliyat uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlarni yaratishdan iborat. Bunga pulni ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchi sotib olishga avanslash orqali erishiladi. Kapital unumli shaklining harakati tovarlar ishlab chiqarish va xudi shu jarayonda qiymatning o'sishiga erishishni ta'minlash vazifasiga qaratiladi.

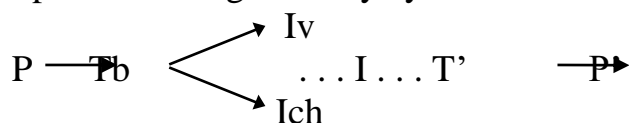
Kapital tovar shaklining harakati orqali ishlab chiqarilgan tovarlar qiymatining narx shaklida ro'yobga chiqishi sodir bo'ladi va o'sgan qiymatning pulga aylanishi bilan tadbirkorning foyda olish maqsadi ta'minlanadi.

Ishlab chiqarish uzluksiz davom etishi uchun tadbirkorlik kapitali o'zining bir shakldan boshqa bir shakliga aylanib turishi va Ayni paytda har uchala shaklda

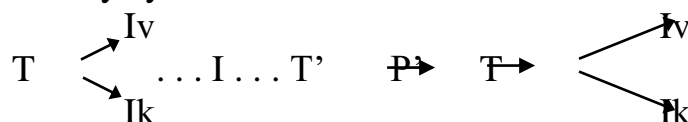
ham mavjud bo'lmog'i lozim. Agar tadbirkorlik kapitali bu shakllarning birortasida to'xtab qolgudek bo'lsa, uning harakatidagi uzluksizlik buziladi.

Tadbirkorlik kapitalining har uchala shakli bir vaqtda o'z doiraviy aylanishiga ega bo'ladi.

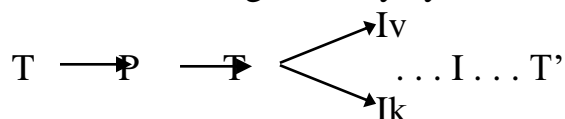
Tadbirkorlik kapitali pul shaklining doiraviy aylanishi:

Unumli kapitalning doiraviy aylanishi:

Tadbirkorlik kapitali tovar shaklining doiraviy aylanishi:

Kapital o'z harakatini qanday ijtimoiy-iqtisodiy shakllarda amalga oshirmasin, ular uchun yuqorida ta'kidlaganimizdek, doiraviy aylanish va uning bosqichlarining harakat ko'rinishi umumiy. Shu bilan birga xo'jalik yuritishning ayrim shakllarida tadbirkorlik kapitalining doiraviy aylanishi, ularning bosqichlari va harakat shakllari o'zlarining iqtisodiy mazmuni jihatidan farqlanadi.

10.4. Tadbirkorlik kapitalining aylanishi. Asosiy va aylanma kapital.

Tadbirkorlik kapitalining harakati bir doiraviy aylanish bilan to'xtab qolmaydi, balki u uzluksiz davom etib, takrorlanib turadi. Doiraviy aylanishlarning bunday uzluksiz takrorlanib, yangilanib turishi tadbirkorlik kapitalining aylanishi deyiladi.

Kapitalning ayrim qismlari turli tezlikda harakat qilishi tufayli sarflangan mablag'larning aylanish tezligi turlicha bo'ladi. Masalan, iste'molda bo'lgan xom ashyo va materiallar qiymati, bir doiraviy aylanishdan keyin boshqa qismi masalan, mehnat qurollari qiymati bir necha doiraviy aylanishdan keyin o'zining boshlang'ich shakliga qaytadi.

Kapital o'zining aylanish tavsifiga ko'ra ikki qismga: asosiy va aylanma kapitalga bo'linadi.

Asosiy kapital-ishlab chiqarish jarayonida bir qator doiraviy aylanishlar davomida qatnashadi, o'zining qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotga yoki xizmatga bo'lib-bo'lib o'tkazib boradi va ashyoviy-buyum shaklini o'zgartirmaydi.

Aylanma kapital - bir doiraviy aylanish davomida to'liq iste'mol qilinadi, o'zining qiymatini ishlab chiqarish natijalariga to'liq o'tkazadi va ashyoviy-buyum shaklini ham yo'qotadi.

Asosiy va aylanma kapital farqlanishi asosida quyidagi belgilar yotadi.

1. Ishlab chiqarish jarayonida harakat qilish xususiyatlari. Asosiy kapital tayyorlanayotgan mahsulot moddiy tarkibiga buyum jihatdan kirmaydi, uzoq davr, masalan texnika va texnologiya 10 yil, bino 50-100 yil davomida faoliyat qiladi,

o'zining oldingi natural-buyum shaklini bir nechta doiraviy aylanishlar davomida saqlab qoladi. Aksincha, aylanma kapital, masalan paxta, jun, metall har bir doiraviy aylanishda to'liq unumli iste'mol qilinadi, o'zining ashyoviy-buyum shaklini yo'qotadi va yangi turlari bilan almashinadi.

2. Qiymatini ishlab chiqarish natijalariga o'tkazish xususiyati. Asosiy kapital ishlab chiqarish jarayonida qator yillar davomida faoliyat qilib, ularning qiymati tovarlarga qisman o'tib boradi. Xom ashyo va materiallar, yoqilg'i va energiya kabi aylanma kapital elementlari har bir doiraviy aylanishda to'lig'icha unumli iste'mol qilinadi va ularning qiymati mahsulot va xizmatlar qiymatiga to'lig'icha o'tadi.

3. Kapital qiymatining aylanish usuli. Qiymatining aylanish usuli bo'yicha asosiy kapital qiymati ikkiga bo'linadi. Qiymatning mahsulotga o'tgan qismi tovarlar va xizmatlar bilan birga muomalada bo'ladi va doiraviy aylanish jarayonida tovar shaklidan pul shakliga o'tadi hamda qoplash fondi shaklida asta-sekin jamg'ariladi. Mahsulotga o'tmagan qismi ishlab chiqarish doirasida mavjud bo'lgan asosiy kapitalda gavdalanganicha qolaveradi. Iste'mol qilingan mehnat predmetlari qiymati to'la-to'kis aylanib, yangi mahsulotlar qiymati tarkibiga kiradi.

4. Qayta tiklanish usuli. Qayta tiklanish usulida asosiy kapitalning ishlab chiqarish natijalariga o'tkazilgan qiymati, bu vositalar bir qator doiraviy aylanishlarni o'z ichiga olgan muayyan davr davomida edirilib, ishdan chiqqandan keyin pul shaklidan yangi asosiy kapital shakliga aylanadi. Aylanma kapital har bir doiraviy aylanishdan keyin ashyoviy-buyum shaklida qaytib tiklanadi.

Tadbirkorlik kapitali o'z harakatida ishlab chiqarish va muomala bosqichlarini bosib o'tadi. Shu sababli uning aylanish vaqti (A_v) ishlab chiqarish vaqti (I_v) va muomala vaqti (M_v) yig'indisidan iborat:

$$A_v = I_v + M_v$$

Sarflangan mablag'larning ishlab chiqarish jarayonida bo'lish vaqti, ya'ni ishlab chiqarish vositalari sotib olingandan tayyor tovar bo'lgan davrgacha o'tgan vaqt ishlab chiqarish vaqtini, muomala jarayonida bo'lish vaqti, ya'ni ishlab chiqarish vositalari sotib olish va tayyor tovarlarni sotish uchun ketgan vaqt muomala vaqtini tashkil etadi.

Ishlab chiqarish vaqti uch qismdan iborat bo'ladi:

1. Bevosita mehnat jarayoni yoki ish davri (I_d);
2. Turli tanaffuslar davri (T_d);
3. Ishlab chiqarish vositalarining ishlab chiqarish zahiralardagi davri (Z_d).

$$I_v = I_d + T_d + Z_d$$

Ish davri-ishlab chiqarish vaqtining asosiy tarkibiy qismidir. Bu vaqt davomida mahsulot mehnatning bevosita ta'siri ostida bo'ladi. Ish davrining uzunligi ishlab chiqariladigan mahsulot xususiyatiga, qo'llaniladigan mehnatning miqdori va uning unumdorligi darajasiga bog'liqdir.

Tanaffuslarni tabiiy jarayonlarning mehnat buyumlariga ta'sir ko'rsatish zarurligi va tashkiliy tavsifdagi sabablar taqozo etadi. Birinchi holda, mehnat buyumlari u yoki bu darajada uzoq davom etadigan jismoniy, kimyoviy va

biologik jarayonlarning ta'siri ostida bo'ladi. Buning natijasida muayyan foydali samaraga erishiladi yoki iste'mol qiymatlarining shakli o'zgaradi. Bunda mehnat jarayoni qisman yoki to'liq to'xtaydi, ishlab chiqarish jarayoni esa davom etadi. Tashkiliy sabablarga ko'ra tanaffuslar vaqti korxonalarining ish rejimi bilan, shuningdek ishlab chiqarishni tashkil kilish xususiyatlari bilan belgilanadi.

Ishlab chiqarish vositalarning zahira va ehtiyotlar sifatida bo'lish vaqti-bu ularning ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlash uchun zarur bo'lgan davrdir. Texnologik jarayonlarni tezlashtiradigan yangi texnika va texnologiyalarning qo'llanilishi tanaffus davrining va binobarin ishlab chiqarish vaqtining qisqarishiga olib keladi. Transport shaxobchalarini rivojlantirish, xo'jalik aloqalarining samarali tizimini belgilash, ishlab chiqarish vositalari bozorini shakllantirish, ehtiyojlarni puxta hisobga olish, muomala vaqtini qisqartirish uchun muhim ahamiyatga ega.

Kapitalning aylanish tezligi ulardan foydalanish samaradorligiga jiddiy ta'sir qiladi. Aylanish tezligi muayyan davr ichida (A) qilingan aylanishlar soni (n) yoki bir aylanishning uzun-qisqaligi (a) bilan belgilanadi: $n=A/a$; $a=A/n$.

10.5. Asosiy kapitalni takror ishlab chiqarish va undan foydalanish samaradorligi.

Kapitalning samaradorlik darajasi turli omillarning ta'siri ostida shakllanadi. Ular orasida asosiy kapitalning tarkibi, tarmoq va turlar bo'yicha tarkibi; asosiy kapitaldan foydalanish va uni taqsimlash samaradorligi; eskirgan mehnat vositalarini yangilari bilan amashtirish yo'llari va usullari muhim ahamiyatga ega.

Asosiy kapitalning tarmoq tarkibi ularning ayrim tarmoqlar bo'yicha taqsimlanishi va kapitalning umumiy qiymatidan har bir tarmoqning hissasi bilan tavsiflanadi. Agar asosiy kapital tarkibida ko'proq texnika taraqqiyoti va ishlab chiqarish samaradorligini belgilaydigan tarmoqlarning ulushi oshsa, ularning tarmoq tarkibining yaxshilanganligini bildiradi.

Asosiy kapitalning turlari bo'yicha tarkibi ularning umumiy qiymatida, har bir turlarining hissasi va nisbati bilan tavsiflanadi.

Asosiy kapitalning ayrim turlari ishlab chiqarishda o'z ishtiroki bo'yicha bir xil ro'l o'ynamaydi. Agar binolar asosan ishlab chiqarish jarayonining bir me'yorda borishini ta'minlab mehnatning umumiy sharoitini tashkil qilib, ishlab chiqarish samaradorligiga bilvosita tasir ko'rsatsa, mehnat qurollari ishlab chiqarish jarayonida faol ro'l o'ynaydi va ishlab chiqarish samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Asosiy kapitalning mulk shakllari bo'yicha tarkibi, kapitalning umumiy qiymatida har bir mulk shaklining hissasi bilan tavsiflanadi.

Asosiy kapitalni takror ishlab chiqarish o'zaro bog'langan ichki jarayonga: asosiy kapitalning eskirishi, ya'ni amortizatsiya jarayoni va amortizatsiya fondidan mehnat vositalarini jismoniy shaklda tiklash uchun foydalanishga tayanadi.

Mehnat vositalari jismoniy eskirishining ikki shakli mavjud: ulardan foydalanish jarayonida va harakatsiz turish natijasida, tabiiy kuchlarning ta'sirida jismoniy eskirish hisoblanadi.

Mehnat vositalari ishlab chiqarish jarayonida foydalanish natijasida jismoniy eskirganda, ular texnik, ishlab chiqarish xossasini va iste'mol qiymatini asta-sekin yo'qotib boradi. Ayni vaqtda asosiy kapital tabiiy kuchlarning ta'sirida jismoniy eskirishi ham mumkin. Bunday eskirish qiymati qoplanmaydi va u yo'qotishni bildiradi. Bu yo'qotish asosiy kapitalning harakatsiz turish natijasidagi eskirishiga teng bo'ladi.

Mehnat vositalari jismoniy eskirish bilan birga ma'naviy jihatdan ham eskiradi. Ma'naviy eskirishning ikki xil turi mavjud bo'lib, u bir-biridan farq qiladi.

Ma'naviy eskirishning birinchi turi mehnat vositalari tayyorlanadigan tarmoqlarda mehnat unumdorligi oshganligi natijasida ular qiymatining pasayishida ifodalanadi. Bu ishlab turgan texnikalarni yangilari bilan almashtirishni zarur qilib qo'ymaydi, chunki ishlab turgan va yangi texnikalarning texnik darajasi bir xil bo'lib qolaveradi. Biroq, ancha past qiymatga ega bo'lgan mehnat vositalarining keng qo'llanishi shunga olib keladiki, ilgari sotib olingan mehnat vositalari qiymatining bir qismi yo'qoladi.

Ma'naviy eskirishning ikkinchi turida ancha mukammal, arzon va umumli mashinalarning ishlab chiqarishga kirib kelishi bilan ilgari o'rnatilgan mehnat vositalaridan foydalanish maqsadga muvofiq bo'lmay qoladi va natijada ular yangilari bilan almashtiriladi. Ma'naviy eskirishdan ko'riladigan zararining oldini olishning asosiy yo'li mehnat qurollaridan ancha samarali foydalanish hisoblanadi.

Asosiy kapitalni takror ishlab chiqarish uchun qilingan xarajatlarning bir qismi amortizatsiya fondi yordamida qoplanadi.

Amortizatsiya asosiy kapital eskirib borishiga qarab, uning qiymatini asta-sekin ishlab chiqarilgan mahsulotga o'tkazish, asosiy kapitalni keyinchalik qayta tiklash maqsadlarida mahsulotning amortizatsiya miqdoriga teng qismini jamg'arish jarayonidan iborat.

Amortizatsiya normasi amortizatsiya ajratmalari yillik summasining shu asosiy kapital qiymatiga nisbatan aniqlanadi va foizda ifodalanadi. Amortizatsiya ajratmalarining umumiy normasi asosiy kapitalni takror ishlab chiqarishning o'ziga xos xususiyatlariga muvofiq ravishda ikki qismdan iborat bo'ladi: bir qismi asosiy kapitalni to'la qoplashga, ya'ni qayta tiklashga, ikkinchisi ularni qisman qoplashga, ya'ni kapital ta'mirlashga mo'ljallanadi.

Amaliyotda umumiy yillik amortizatsiya normalarini (A_n) belgilashda asosiy kapital qiymati (K_{as}) asosiy kapitalning harakat qilishi muddati davomida kapital ta'mirlash uchun sarflar (T_k), eskirgan mehnat vositalarini tugatishdan olingan mablag' (M_t) va shu vositaning xizmat davri (X_d) hisobga olinadi:

$$A_n = \frac{K_{as} + T_k - M_t}{K_{as} \times X_d} \times 100 \%$$

Amortizatsiya normalari mehnat vositalari jismoniy va ma'naviy eyilishining haqiqiy miqdorini aks ettirishi kerak. Oshirilgan normalar mahsulot tannarxini sun'iy ravishda o'stirib yuboradi, pasaytirilgan normalar esa asosiy kapital tiklanish davrini kechiktiradi va shu tariqa taraqqiyotga to'siq bo'ladi.

Hozirgi sharoitda amortizatsiya ajratmalari rivojlangan mamlakatlarda kapital qo'yilmalarni moliyalashtirishning asosiy manbai hisoblanadi. Shunga ko'ra davlat ko'pincha korxonalariga jadallashtirilgan amortizatsiyani qo'llashga ruxsat beradi. Jadallashtirilgan amortizatsiya ajratmalarning yuqori normalarini belgilash orqali asosiy fondlar qiymatini nisbatan qisqaroq vaqt ichida ro'yxatdan chiqarish imkonini beradi. Odatda jadallashtirilgan amortizatsiyani qo'llash asosiy fondlarning aktiv qismi uchun ruxsat etiladi. Biroq, bu holat nafaqat asosiy kapitalning tezroq yangilanishini, balki ishlab chiqarish xarajatlarini amortizatsiya ajratmalariga to'g'ri keluvchi qismining oshib ketishiga ham olib keladi.

Asosiy kapitaldan foydalanish samaradorligining oshishi, avvalo qo'shimcha kapital mablag' sarfalanmasdan turib mahsulot hajmini ko'paytirishda o'z ifodasini topadi.

Bir tomondan, milliy mahsulot yoki milliy daromadning o'sish sur'atlari bilan, ikkinchi tomondan, asosiy kapitalning o'sish suratlari o'rtasidagi nisbat milliy iqtisodiyot miqyosida asosiy kapitaldan foydalanish samaradorligining umumlashuvchi ko'rsatkichi bo'lib xizmat qiladi.

Asosiy kapitaldan foydalanish samaradorligi ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi bilan asosiy kapital qiymati o'rtasidagi aloqani aks ettirib, u o'zaro bog'liq ikki ko'rsatkich-kapitaldan olinadigan samara (K_s) va mahsulotning kapital sig'imi ($K_{sig'}$) ko'rsatkichlari bilan ifodalanadi. Milliy iqtisodiyot miqyosida asosiy kapitaldan olinadigan samara darajasi ishlab turgan asosiy kapitalning har bir so'miga to'g'ri keladigan yalpi ichki mahsulot yoki milliy daromadni, kapital sig'imi darajasi esa ishlab chiqarilgan milliy daromad yoki yalpi ichki mahsulotning bir so'mi hisobiga asosiy kapital qiymatining to'g'ri kelishini tavsiflaydi:

$$K_s = \frac{YAIM}{K_{as}} \text{ yoki } K_s = \frac{MD}{K_{as}}$$

$$K_{sig'} = \frac{K_{as}}{YAIM} \text{ yoki } K_{sig'} = \frac{K_{as}}{MD}$$

Korxonada miqyosida kapitaldan olinadigan samara darajasi asosiy kapitalning bir so'mi evaziga korxonada ishlab chiqaradigan mahsulot miqdori (M) bilan, kapital sig'imi esa korxonada ishlab chiqarilgan mahsulotning (M) bir so'm hisobiga qancha asosiy kapital qiymati to'g'ri kelishi bilan tavsiflanadi:

$$K_{samara} = \frac{M}{K_{as}} \qquad K_{sig'.korx.} = \frac{K_{as}}{M}$$

Korxonadagi mehnat vositalarining ayrim turlaridan foydalanish samaradorligi natural ko'rsatkichlar yordamida aniqlanadi. Masalan, bir to'quv dastgohida metr hisobida bir kunda to'qilgan mato, bir avtomobilda bir kunda tonna hisobida tashilgan yuk va hokazo.

Asosiy kapital, ya'ni fondlar harakati aylanma kapital va muomala mablag'lari harakati bilan uzviy bog'liq. Shu sababli aylanma kapital va aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligini aniqlash va uni oshirish omillarini ko'rsatib berish muhim ahamiyatga ega.

Aylanma kapitaldan foydalanishning umumlashuvchi ko'rsatkichi hisoblangan iqtisodiyot miqyosida mahsulotning material sig'imi ($M_{sig'}$) mahsulot yaratishda iste'mol qilingan aylanma kapital qiymatining yalpi ichki mahsulot (YAIM) yoki milliy daromadga (MD) nisbati orqali aniqlanadi:

$$M_{sig'} = \frac{AK}{MD}$$

Korxonada miqyosidagi material sig'imi ($M_{sig'.kor.}$) unda iste'mol qilingan aylanma kapital qiymatining ishlab chiqarilgan mahsulot qiymatiga nisbati orqali aniqlanadi:

$$M_{sig'.kor.} = \frac{AK}{M}$$

Sarflangan aylanma kapital birligi hisobiga ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori material sig'imi ko'rsatkichiga teskari miqdordir.

Aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligi u bilan aylanma kapital o'rtasidagi nisbatga bog'liqdir. Bevosita ishlab chiqarish jarayonida band bo'lgan aylanma kapitalning salmog'i qanchalik ko'p bo'lsa, aylanma mablag'lardan shunchalik samarali foydalaniladi.

Amaliyotda aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligi ularning aylanish koeffitsienti bilan o'lchanadi. Bu koeffitsient bir yil ichida sotilgan mahsulot qiymatining aylanma mablag'larning o'rtacha yillik summasiga nisbati sifatida aniqlanadi.

Aylanish davri (a) yildagi kunlar sonining aylanishlar soniga (n) nisbati bilan aniqlanadi:

$$a = \frac{360}{n}$$

Aylanma mablag'lar aylanishini tezlashtiradigan asosiy omil ishlab chiqarish vaqtini avvalo ish davrini, shuningdek, muomala vaqtini qisqartirishdir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi Farmonining 3.2. bandida, tarkibiy o'zgartirishlarni chuqurlashtirish, milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish hisobiga uning raqobatbardoshligini oshirish: milliy iqtisodiyotning mutanosibli va barqarorligini ta'minlash, uning tarkibida sanoat, xizmat ko'rsatish sohasi, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik ulushini ko'paytirish;

3.4. bandida iqtisodiyotda davlat ishtirokini kamaytirish, xususiy mulk huquqini himoya qilish va uning ustuvor mavqeini yanada kuchaytirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojini rag'batlantirishga qaratilgan institutsional va tarkibiy islohotlarni davom ettirish:

- xususiy mulk huquqi va kafolatlarini ishonchli himoya qilishni ta'minlash, xususiy tadbirkorlik va kichik biznes rivoji yo'lidagi barcha to'siq va cheklovlarni bartaraf etish, unga to'liq erkinlik berish, «Agar xalq boy bo'lsa, davlat ham boy va kuchli bo'ladi» degan tamoyilni amalga oshirish;

- kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni keng rivojlantirish uchun qulay ishbilarmonlik muhitini yaratish, tadbirkorlik tuzilmalarining faoliyatiga davlat,

huquqni muhofaza qiluvchi va nazorat idoralari tomonidan noqonuniy aralashuvlarning qat'iy oldini olish;

- davlat mulkini xususiylashtirishni yanada kengaytirish va uning tartib-taomillarini soddalashtirish, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning ustav jamg'armalarida davlat ishtirokini kamaytirish, davlat mulki xususiylashtirilgan ob'ektlar bazasida xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish;

- tadbirkorlik sub'ektlarining muhandislik tarmoqlariga ulanishi bo'yicha tartib-taomil va mexanizmlarni takomillashtirish va soddalashtirish yo'nalishlari keltirilgan.

Asosiy tayanch tushunchalar

Tadbirkorlik faoliyati - shakli va sohasidan qat'iy nazar foyda olishga va undan samarali foydalanish maqsadiga qaratilgan iqtisodiy faoliyat.

Aktsiyadorlik jamiyati-ko'proq foyda olish maqsadida aktsiyalar chiqarish orqali mehnat, mehnat qurollari va boshqa ishlab chiqarish vositalari hamda pul resurs kapitallarini birlashtirgan uyushma.

Aktsiya-bu uning egasi hissadorlik jamiyati kapitaliga o'zining ma'lum hissasini qo'shganligi va uning foydasidan dividend shaklida daromad olish huquqi borligiga guvohlik beruvchi qimmatli qog'oz.

Aktsiya kursi-qimmatli qog'ozlar bozorida aktsiyalarning sotiladigan narxi.

Obligatsiya-uning egasi jamiyatga qayd qilingan foiz olish sharti bilan pul qo'yanligini tasdiqlovchi qimmatli qog'oz.

Ta'sischiлик foydasi-sotilgan aktsiyalar va hissadorlik korxonasi haqiqatda qo'yilgan mablag'lar summasi o'rtasidagi farq.

Dividend-aktsiya egasi o'zlashtiradigan daromad turi.

Tadbirkorlik kapitali-tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan barcha moddiy vositalar, tovarlar va pul mablag'lari.

Aylanma kapital-unumli kapitalning bir doiraviy aylanish davomidagi ishlab chiqarish jarayonida to'liq iste'mol qilinadigan, o'z qiymatini yaratilgan mahsulotga to'liq o'tkazadigan va ashyoviy-buyum shaklini ham yo'qotadigan qismi.

Asosiy kapital-unumli kapitalning ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonida bir qator doiraviy aylanishlar davomida qatnashib, o'zining qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotga va xizmatga bo'lib-bo'lib o'tkazib boradigan va ashyoviy-buyum shaklini o'zgartirmaydigan qismi.

Amortizatsiya normasi-amortizatsiya ajratmalari yillik summasining asosiy kapital qiymatiga nisbatining foizdagi ifodasi.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Tadbirkorlik faoliyatiga ta'rif bering. «Tadbirkorlik faoliyati» va «biznes» tushunchalarini izohlang.

2. Tadbirkorlikning vazifalarini sanab ko'rsating. Nima uchun tadbirkor tavakkalchilik bilan faoliyat ko'rsatadi?

3. Tadbirkorlikning rivojlanish shart-sharoitlari nimalardan iborat?

4. Tadbirkorlikning shakllarini va ularning xususiyatlarini ko'rsating.
5. Aktsiyadorlik jamiyatiga ta'rif bering. Aktsiya nima, aktsiya kursi qanday aniqlanadi? Aktsiya kursiga ta'sir qiluvchi omillarni ko'rsating.
6. Tadbirkorlik kapitali nima? Uning tarkibiy tuzilishi qanday?
7. Tadbirkorlik kapitali ishlab chiqarish va muomala jarayonida qanday bosqichlardan o'tadi hamda qanday shakllarga kiradi?
8. Kapitalning aylanish tezligi qanday aniqlanadi? Kapitalning aylanish uzunligi ikki oyni tashkil qiladi deb faraz qilsak, bir yilda necha marta aylanadi va bir aylanishining uzunligi qancha davom etadi?
9. Amortizatsiyaning iqtisodiy mazmuni nimadan iborat? Uning normasi qanday aniqlanadi?
10. Asosiy kapitaldan foydalanish samaradorligi qanday ko'rsatkichlar orqali aniqlanadi? Aylanma kapital va aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligi ko'rsatkichlarini tushuntiring.

11-bob. KORXONA (FIRMA) XARAJATLARI VA FOYDASI

- 11.1. Ishlab chiqarish xarajatlari mazmuni, tarkibi va uning turlari.
- 11.2. Qisqa va uzoq muddatli davrlarda ishlab chiqarish xarajatlarining o'zgarish tamoyillari.
- 11.3. Korxonalar (firma) ning pul daromadlari va foydasi. Foyda normasi va massasi, ularga ta'sir etuvchi omillar.
- 11.4. Korxonalarining bankrot bo'lishi (sinishi) va sanatsiya qilinishi.

Korxonalarining bozorga mahsulot yetkazib berishga bo'lgan layoqatini aniqlab beruvchi muhim omil sarf-xarajatlarning darajasi hisoblanadi. Har qanday tovarni ishlab chiqarish iqtisodiy resurs sarflarini taqozo qiladi, ular ham ma'lum narxga ega bo'ladi.

Korxonalar bozorga taklif qiladigan tovar miqdori iqtisodiy xarajatlarning, resurs narxlari darajasiga, resurslardan foydalanish samaradorligi va tovarlar bozorida sotiladigan narxlarga bog'liq.

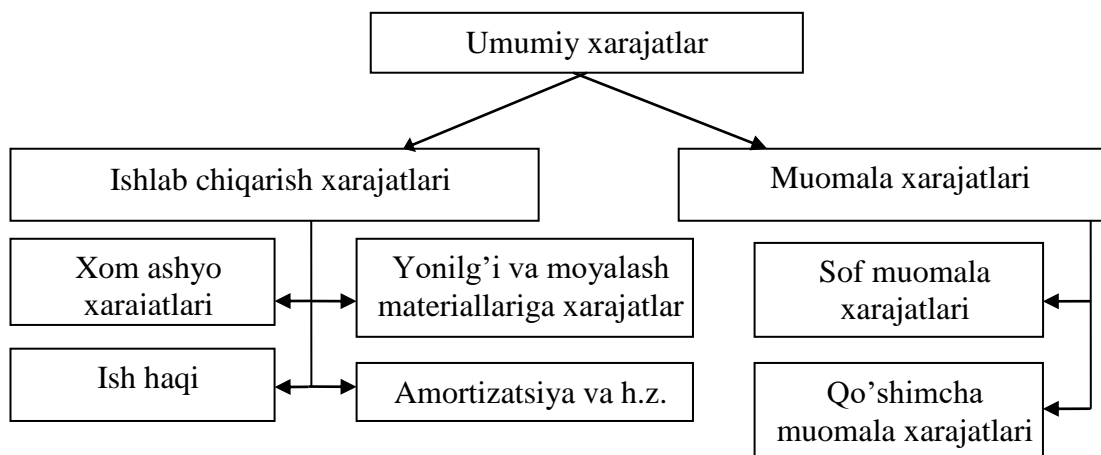
Bu mavzuda biz sarf-xarajatlarning umumiy tabiati va tarkibiga to'xtalamiz hamda foydaning tashkil topishini tahlil qilamiz, shuningdek korxonalarining bankrot bo'lishi (sinishi) va sanatsiya qilinishi haqida tushunchalar beramiz.

11.1. Ishlab chiqarish xarajatlari mazmuni, tarkibi va uning turlari.

Ishlab chiqarish xarajatlari deganda tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish va iste'molchilarga yetkazib berishga qilinadigan barcha sarflar tushuniladi. Ishlab chiqarish sarf-xarajatlari tarkibiga xom ashyo, asosiy va yordamchi materiallar, yonilg'i va energiya uchun qilingan xarajatlarning, asosiy kapital amortizatsiyasi, ish haqi va ijtimoiy sug'urtaga ajratmalari, foiz to'lovlari va boshqa xarajatlarning kiradi. Ishlab chiqarishga qilingan barcha sarf-xarajatlarning puldagi ifodasi mahsulot tannarxini tashkil qiladi.

Ishlab chiqarish xarajatlari ikkiga bo'lib o'rganish mumkin: ishlab chiqarish xarajatlari va muomala xarajatlari (11.1-rasm). Tovarning birligining qiymatida ishlab chiqarish xarajatlari faqat uning bir qismini tashkil qiladi. Ishlab chiqarish

xarajatlari tovar qiymatidan foyda miqdoriga kam bo‘ladi. Muomala xarajatlari tushunchasi tovarlarni sotish jarayoni bilan bog‘liq bo‘lib, shu tovarlarni ishlab chiqaruvchidan olib, iste‘molchiga yetkazib berguncha ketadigan sarflarga aytiladi. Ular ikki guruhga bo‘linadi: qo‘shimcha muomala xarajatlari va sof muomala xarajatlari. Tovarlarni o‘rash, qadoqlash, saralash, transportga ortish, tashish va saqlash xarajatlari qo‘shimcha muomala xarajatlari hisoblanadi. Muomala xarajatlarining bu turlari ishlab chiqarish xarajatlarining davomi hisoblanib, tovar qiymatiga kiradi va uning qiymatini oshiradi. Xarajatlar tovarlar sotilgandan keyin olingan pul tushumi summasidan qoplanadi.

11.1-rasm. Xarajatlarning namoyon bo‘lish sohasiga ko‘ra turkumlanishi.

Sof muomala xarajatlari sotuvchi maoshi, marketing, reklama va shu kabi xarajatlardan iborat bo‘ladi. Sof muomala xarajatlari tovar qiymatini oshirmaydi va ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan tovarni sotgandan keyin olingan foyda hisobidan qoplanadi.

Ishlab chiqarish xarajatlarining ikkinchi yo‘nalishdagi kontsepsiyalari marjinalistlar va neoklassiklar tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, ular bu boradagi klassik nazariyalarni ham mu‘lum darajada hisobga oladilar. Biroq, bu kontsepsiyalarning o‘ziga xos tomoni shundaki, ular ishlab chiqarish xarajatlarini tushuntirishda resurslarning cheklanganligi va ulardan muqobil foydalanish imkoniyatlaridan kelib chiqadilar.

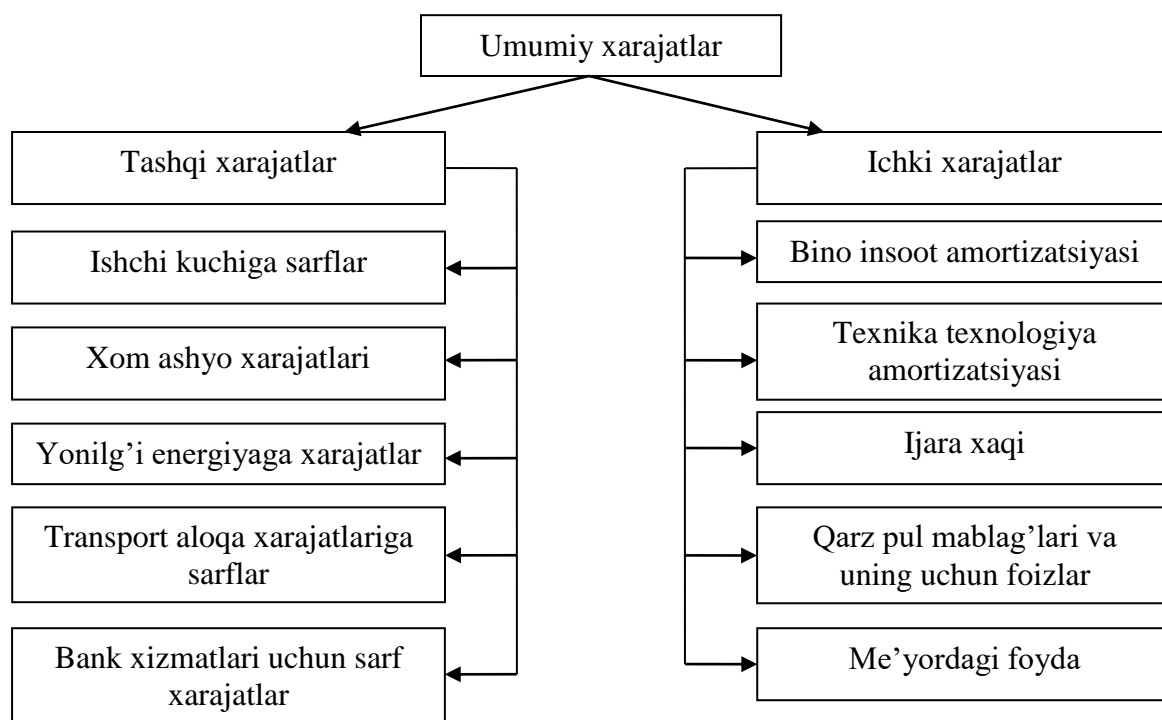
Ma‘lumki, muayyan bir resursni ishlab chiqarishning biron-bir yo‘nalishi bo‘yicha sarflanishi endilikda bu resursdan boshqa yo‘nalishlarda foydalanish imkoniyatini cheklab qo‘yadi. Shunga ko‘ra, tadbirkor yoki resurs egasi mazkur resursni eng yuqori darajada naf keltiruvchi yo‘nalishga sarflashga harakat qiladi.

Iqtisodiy resurslarni eng yuqori naf olish maqsadida boshqa muqobil yo‘nalishlarda ishlatilishiga yo‘l qo‘ymay o‘ziga jalb etish uchun to‘lov iqtisodiy xarajat deb ataladi.

Iqtisodiy xarajatlar mikrodarajadagi iqtisodiy ko‘rsatkichlardan biri bo‘lib, korxonalar (firma) miqyosida muayyan turdagi mahsulot ishlab chiqarish yoki xizmat ko‘rsatishning samaradorlik darajasini ifodalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Marjinalistik sarf-xarajatlar nazariyasi bo‘yicha korxonalar ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan resurslar o‘z resurslari yoki jalb qilingan resurslar

bo‘lishi mumkin. Shunga ko‘ra xarajatlar ichki yoki tashqi xarajatlarga bo‘linadi (11.2-rasm).

11.2- rasm. Xarajatlarning jalb etilish manbaiga ko‘ra turkumlanishi.

Tashqi xarajatlar korxonadan zarur resurs va xizmatlarni tashqaridan to‘lov asosida jalb etishi natijasida vujudga keladigan xarajatlardir. Bunday xarajatlarga yollanma ishchilar ish haqi, xom-ashyo va materiallar uchun to‘lovlar, kredit uchun foiz to‘lovlari, ijaraga olingan yer uchun renta, transport xizmati va boshqa har xil xizmatlar uchun to‘lovlar kiradi. Tashqi xarajatlar to‘lov hujjatlari bilan rasmiylashtiriladi, shu sababli buxgalteriya xarajatlari deb ham ataladi.

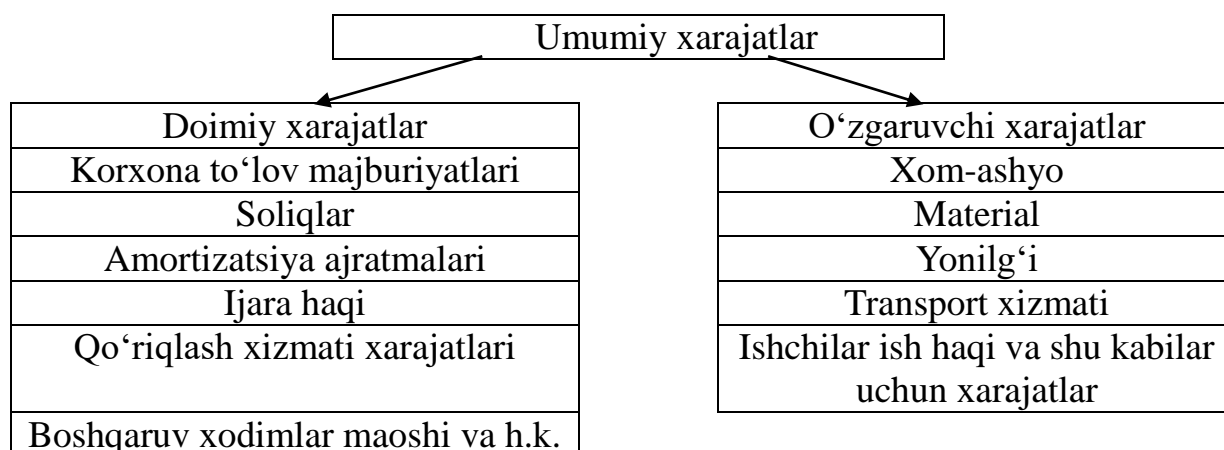
Korxonaning o‘ziga tegishli bo‘lgan resurslardan foydalanishi bilan bog‘liq xarajatlar ichki xarajatlar deyiladi. Bunday xarajatlar pul to‘lovlari shaklida chiqmaydi. Shu sababli ichki xarajatlar darajasini baholash o‘z resurslari qiymatini shunga o‘xshash resurslarning bozordagi narxlariga taqqoslash orqali amalga oshiriladi.

Shu bilan birga tadbirkorlik faoliyatini ushlab turish uchun zarur bo‘lgan to‘lov-me’yordagi foyda ham renta va ish haqi bilan birga xarajatlarning tarkibiy qismi hisoblanadi.

Me’yordagi foyda iqtisodiy foydadan farq qiladi. Me’yoriy foyda-bu iqtisodiy resurs sifatidagi tadbirkorlik qobiliyatini rag‘batlantirib turish uchun to‘lanadigan haq hisoblanadi. Agar biron-bir faoliyat turi me’yoriy foyda keltirmasa, tadbirkor bu faoliyat turi bilan shug‘ullanishdan to‘xtaydi va o‘zining kuch-quvvatini boshqa faoliyatga sarflaydi.

Sarf-xarajatlarni ichki va tashqi xarajatlarga ajratish, korxonadan iqtisodiy faoliyati samaradorligini oshirish yo‘llarini qiyosiy tahlil qilish imkoniyatini beradi.

Ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga ta'sir qilish yoki qilmasligiga qarab xarajatlar doimiy va o'zgaruvchi xarajatlarga bo'linadi (11.3-rasm).

11.3- rasm. Ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga qarab xarajatlarning turkumlanishi.

Ishlab chiqarish hajmining qisqarishi yoki ortishiga ta'sir qilmaydigan xarajatlar doimiy xarajatlar deyiladi.

Doimiy xarajatlar (FC) ishlab chiqarish hajmining o'sishiga bevosita ta'sir etmaydi. Bunga korxonaning to'lov majburiyatlari (zayomlar bo'yicha foiz va h.z), soliqlar (ishlab chiqarish hajmiga bog'liq bo'lmagan turlari), amortizatsiya ajratmalari, ijara haqi, qo'riqlash xizmatiga to'lov, texnologiyalarga xizmat ko'rsatish sarflari, boshqaruv xodimlari maoshi va shu kabilar kiradi.

O'zgaruvchi xarajatlar (VC) deb ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga ta'sir qiladigan xarajatlarga aytiladi. Unga xom ashyo, material, yonilg'i-transport xizmati, ishchilar ish haqi va shu kabilarga qilinadigan sarflar kiradi.

Ishlab chiqarishning har bir darajasida doimiy va o'zgaruvchan xarajatlar yig'indisi umumiy xarajatlar (TS)ni tashkil qiladi.

Doimiy (FC), o'zgaruvchi (VC) va umumiy (TS) xarajatlarning grafikdagi ifodasini 11.4-rasm orqali ko'rishimiz mumkin.

Mahsulot birligini ishlab chiqarishga qilinadigan sarf-xarajatlarni hisoblash uchun o'rtacha umumiy, o'rtacha doimiy va o'rtacha o'zgaruvchi xarajatlar tushunchalaridan foydalaniladi. O'rtacha umumiy xarajatlar umumiy xarajatlarning ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori nisbatiga teng:

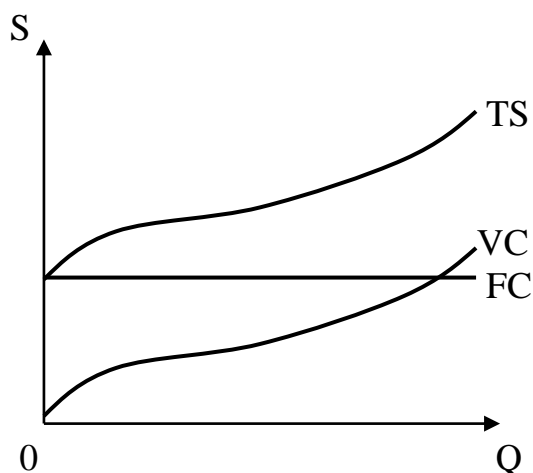
$$AC = \frac{TC}{Q}$$

bu yerda:

AC-o'rtacha umumiy xarajatlar;

TS-umumiy xarajatlar;

Q-ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori.

11.4–rasm. Doimiy, o‘zgaruvchi va umumiy xarajatlar.

O‘rtacha doimiy xarajatlar doimiy xarajatlarning ishlab chiqarilgan mahsulot miqdoriga nisbati bilan aniqlanadi:

$$AFC = \frac{TFC}{Q}$$

bu yerda:

AFC-o‘rtacha doimiy xarajatlar;

TFC-doimiy xarajatlar summasi.

O‘rtacha o‘zgaruvchi xarajatlar o‘zgaruvchi xarajatlarni ishlab chiqarilgan mahsulot miqdoriga nisbati bilan aniqlanadi:

$$AVC = \frac{TVC}{Q}$$

bu yerda:

AVC-o‘rtacha o‘zgaruvchi xarajatlar;

TVC-o‘zgaruvchi xarajatlar summasi.

O‘rtacha umumiy xarajatlarni o‘rtacha doimiy va o‘rtacha o‘zgaruvchi xarajatlarning yig‘indisi sifatida ham ifodalash mumkin:

$$AC = AFC + AVC$$

Bu o‘rtacha umumiy, doimiy va o‘zgaruvchi xarajatlarning egri chiziqlari quyidagi ko‘rinishda bo‘ladi (11.5-rasm).

Eng yuqori darajada foyda olishga erishish uchun tovar ishlab chiqarishning zarur miqdorini aniqlash zarur. Bunda iqtisodiy tahlil vositasi bo‘lib so‘nggi qo‘shilgan xarajat tushunchasi xizmat qiladi. Avvalo so‘nggi qo‘shilgan xarajat deb, mahsulotning navbatdagi birligini ishlab chiqarish bilan bog‘liq qo‘shimcha xarajatlarga aytiladi:

$$MC = \frac{\Delta TC}{\Delta Q}$$

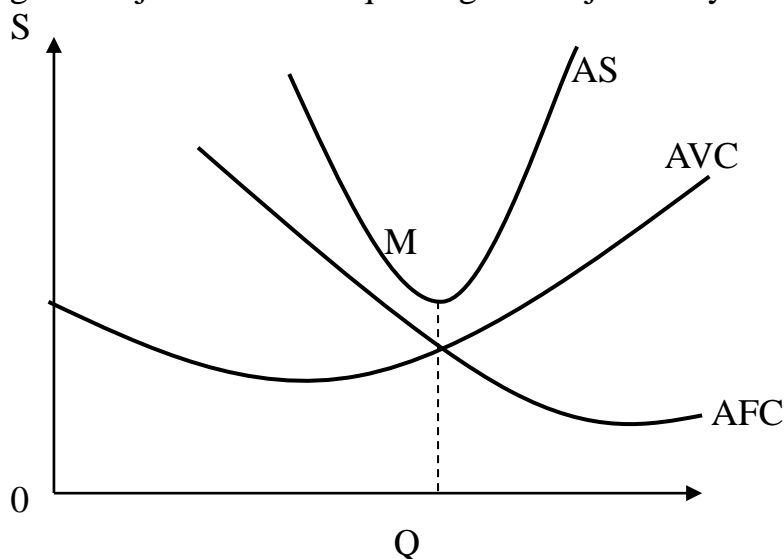
bu yerda:

MS-so‘nggi qo‘shilgan xarajat;

ΔTS -umumiy xarajatlarning o‘zgarishi;

ΔQ -mahsulot miqdorining o‘zgarishi.

Qo‘shilgan xarajatlarni har bir navbatdagi qo‘shilgan mahsulot birligi uchun aniqlash mumkin. Tovar yoki xizmatlarning qo‘shilgan birligini ishlab chiqarishga to‘g‘ri keladigan xarajatlar o‘rtacha qo‘shilgan xarajatlar deyiladi.

11.5–rasm. O‘rtacha xarajatlarning egri chiziq-lari.

11.2. Qisqa va uzoq muddatli davrlarda ishlab chiqarish xarajatlarning o‘zgarish tamoyillari.

Ishlab chiqarish xarajatlari hisobga olishda vaqt omili, ya’ni xarajat qilingandan yakuniy natija olinguncha o‘tgan davr sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli vaqt omilidan kelib chiqib, ishlab chiqarish xarajatlari qisqa va uzoq muddatli davrda alohida tahlil qilinadi.

Korxonada ishlab chiqarish hajmini o‘stirish uchun qisqa davrda faqat o‘zining o‘zgaruvchi xarajatlari miqdorini o‘zgartirishi mumkin. Bu qisqa muddatli xarajatlardir. Ishlab chiqarish quvvatlari esa (ishlab chiqarish bino va inshootlari maydoni, texnika va texnologiyalar miqdori) doimiy bo‘lib qoladi, hamda bu davr faqat ulardan foydalanish darajasini o‘zgartirish uchun yetarli bo‘lishi mumkin.

Uzoq muddatli davr-bu korxonaning ishlab chiqarish quvvatlarini va barcha band bo‘lgan resurslari miqdorini o‘zgartirish uchun yetarli bo‘lgan davrdir.

Ishlab chiqarish quvvatlarining o‘zgarishini taqozo qiladigan davr davomiyligi ayrim tarmoq va korxonada xususiyatidan kelib chiqib farqlanishi mumkin.

Qisqa muddatli davr mobaynida korxonada o‘zining doimiy quvvatlariga o‘zgaruvchi resurslar miqdorini qo‘shib borish yo‘li bilan ishlab chiqarish hajmini o‘zgartirishi mumkin. Biroq, ishlab chiqarish quvvatlariga (doimiy resurslarga) qo‘shilgan o‘zgaruvchi resurslar ma’lum vaqtdan so‘ng kamayib boruvchi natija, ya’ni mahsulot beradi.

Bu holat marjinalistlar tomonidan ishlab chiqilgan samaraning kamayib borishi qonuni orqali izohlab beriladi. Unga ko‘ra, ma’lum davrdan boshlab korxonaning ishlab chiqarish quvvatlariga, ya’ni kapital yoki yerga o‘zgaruvchi resurslar birligi, ya’ni mehnatni ketma-ket qo‘shib borish, har bir keyingi o‘zgaruvchi resurs birligi qiymatiga kamayib boruvchi qo‘shimcha mahsulot beradi.

Samaraning kamayib borish qonuni, o'zgaruvchi resurslarning barcha birligi, ya'ni ishchilar sifat jihatidan bir xilligiga asoslanadi. Ya'ni, har bir qo'shimcha jalb qilingan ishchi bir xil aqliy layoqatga, bilimga, malakaga, harakat tezligi va shu kabilarga ega deb hisoblanadi.

Demak, qo'shilgan mahsulot keyingi jalb qilingan ishchi kam malakaga ega bo'lgani uchun emas, balki capital, ya'ni fondlarning mavjud miqdoriga nisbatan ko'p miqdorda ishchilarni band qilish sababli kamayib boradi. Bu yerda ishlab chiqarish omillari o'rtasidagi nisbat, mutanosiblik buzilishi sodir bo'ladi.

Bundan ko'rinib turibdiki, samaraning pasayib borishi degan qonun tabiiy ravishda o'zidan o'zi emas, balki omillarning boshqasi o'zgarmagani holda ayrimlarini ko'paytirib, ular o'rtasidagi mutanosiblik buzilganda sodir bo'ladi.

Qulay iqtisodiy muhit tufayli, ishlab chiqarish quvvatlarining to'xtovsiz kengayib borishi natijasida korxonalar o'rtacha umumiy xarajatlarida qanday o'zgarish ro'y beradi, avvalo ma'lum bir vaqt oralig'ida ishlab chiqarish quvvatlarining kengayishi o'rtacha umumiy xarajatlarning pasayishi bilan birga boradi. Ammo natijada yanada ko'proq quvvatlarni ishga tushirish o'rtacha umumiy xarajatlarning o'sishiga olib keladi. Bunday hollarni samaraning kamayib borish qonuni tushuntirib berolmaydi, chunki uning amal qilish shart-sharoiti ishlab chiqarishda foydalanadigan resurslardan bittasi miqdorining o'zgarmasligi hisoblanadi. Uzoq muddatli davrda barcha resurslar miqdori o'zgaradi. Bundan tashqari biz tahlilda barcha resurslar narxini doimiy deb faraz qilamiz. Shu sababli uzoq muddatli davrda o'rtacha xarajatlarning o'zgarishi tamoyilini ishlab chiqarish miqyosi o'sishining ijobiy va salbiy samarasi yordamida tushuntirish mumkin.

Ishlab chiqarish miqyosining ijobiy samarasi shunda namoyon bo'ladiki, korxonada ishlab chiqarish hajmi o'sib borishi bilan, bir qator omillar ishlab chiqarish o'rtacha xarajatlarning pasayishiga ta'sir ko'rsata boshlaydi. Bu omillar quyidagilar:

1. Mehnatning ixtisoslashuvi;
2. Boshqaruv xodimlarining ixtisoslashuvi;
3. Kapitaldan samarali foydalanish;
4. Qo'shimcha turdagi mahsulotlarning ishlab chiqarilishi.

Vaqt o'tishi bilan firmaning kengaytirilishi salbiy iqtisodiy oqibatlarga va bundan kelib chiqqan holda, mahsulot birligi ishlab chiqarish xarajatlarning o'sishiga olib kelishi mumkin.

Salbiy miqyos samarasi ro'y berishining asosiy sababi yirik miqyosdagi ishlab chiqaruvchiga aylangan firmaning faoliyatini samarali nazorat qilish va muvofiqlashtirishga harakat qilish chog'ida vujudga keluvchi ma'lum boshqaruv qiyinchiliklari bilan bog'liq. Uncha katta bo'lmagan korxonada bitta-yagona boshqaruvchi uning faoliyatiga doir barcha muhim qarorlarni shaxsan o'zi qabul qilishi mumkin. Firma hajmining uncha katta bo'lmaganligi tufayli mazkur boshqaruvchi barcha ishlab chiqarish jarayonini yaxshi tasavvur qila oladi hamda firma faoliyatining barcha yo'nalishlarini tezlik bilan o'zlashtira olishi, o'z qo'l ostidagilaridan olayotgan axborotlarni osonlik bilan tahlil qilishi, ular asosida aniq va samarali qaror chiqara olishi mumkin bo'ladi.

Biroq bunday qulay holat firma miqyosining kengayishi bilan o'zgaradi. Ma'muriy xodimlar va ishlab chiqarish jarayonini alohidalashtiruvchi boshqaruv qatlamlari ko'payib boradi; yuqori rahbariyat korxonadagi haqiqiy ishlab chiqarish jarayonidan alohidalashib qoladi. Yirik korxonada miqyosida oqilona qaror qabul qilish uchun zarur bo'lgan barcha ma'lumotlarni yig'ish, tushunish va qayta ishlash bir kishi uchun imkon darajasidan tashqarida bo'ladi. Boshqaruv apparatining chuqurlashuvi va kengayishi esa axborot almashinuvi, qarorlarni muvofiqlashtirishdagi muammolarni hamda byurokratik holatni keltirib chiqaradi, Boshqaruvning turli bo'g'inlari tomonidan qabul qilingan qarorlar bir-biriga zid kelish ehtimoli kuchayadi. Natijada samaradorlik pasayib, ishlab chiqarishning o'rtacha xarajatlari oshadi. Boshqacha aytganda, barcha resurslar miqdorining 10%ga o'sishi ishlab chiqarish hajmining nomuvofiq ravishda 5%ga o'sishiga olib keladi.

Ishlab chiqarish miqyosining o'sishidan doimiy ravishda olinuvchi samara, ba'zi hollarda ijobiy miqyos samarasi ta'siri barham topuvchi ishlab chiqarish hajmi bilan salbiy miqyos samarasi kuchga kiruvchi ishlab chiqarish hajmi o'rtasidagi tafovut juda ahamiyatli bo'lishi mumkin. Bu ikkala chegara orasidagi maydonda barcha resurslarning 10%ga o'sishi ishlab chiqarish hajmining mutanosib ravishda 10%ga ko'payishiga olib keladi.

Ishlab chiqarish miqyosining kengayib borishi chuqur ixtisoslashuv tufayli boshqarish bo'yicha mutaxassislar mehnatidan ancha yaxshi foydalanish imkoniyatini beradi. Bu natijada samaradorlikning ortishi va mahsulot birligiga ishlab chiqarish xarajatlarining kamayishiga olib keladi.

11.3. Korxonada (firma) ning pul daromadlari va foydasi. Foyda normasi va massasi, ularga ta'sir etuvchi omillar.

Korxonalarining faoliyatiga baho berishda sotilgan mahsulotlarning hajmi, ularga qilingan sarf-xarajatlar va foyda tushunchalaridan keng foydalaniladi.

Korxonalarda tovar va xizmatlarni sotishdan olingan mablag'lar ularning pul tushumlari yoki pul daromadlari deyiladi. Aytaylik, korxonada bir oy davomida 200 ming dona «Motor» mahsuloti ishlab chiqarildi. Har bir mahsulotning narxi 2000 so'm. Agar barcha mahsulotlar sotilgan taqdirda, korxonaning bir oylik pul tushumi 400 mln. so'm (200000×2000) ga teng bo'ladi.

Biroq, korxonaning pul tushumlari uning faoliyatining samaradorligiga baho bera olmaydi. Chunki, bu pul tushumlari qanday xarajatlar evaziga olinganligi aks ettirmaydi. Shunga ko'ra, pul tushumlarining xarajatlardan ajratib olingan qismi-foйда muhim o'rin tutadi.

Korxonada pul daromadlaridan barcha xarajatlar chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismi foyda deb yuritiladi. Ayrim adabiyotlarda bu iqtisodiy foyda deb ham yuritiladi. Bizning misolimizdagi korxonada «Motor» mahsulotini ishlab chiqarishning bir oylik xarajatlari 100 mln. so'mni tashkil etgan bo'lsin. U holda, korxonaning bir oylik foydasi 300 mln. so'm ($400 \text{ mln.} - 100 \text{ mln.}$) ga teng bo'ladi.

Foydaning tarkib topishi ikki bosqichdan o'tadi:

1. Foyda ishlab chiqarish jarayonida yangi qiymatning yaratilish vaqtida vujudga keladi. Yangidan yaratilgan qiymat tarkibidagi qo'shimcha qiymat

foydaning asosiy manbai hisoblanadi, biroq u hali aniq foyda shaklida namoyon bo'lmaydi;

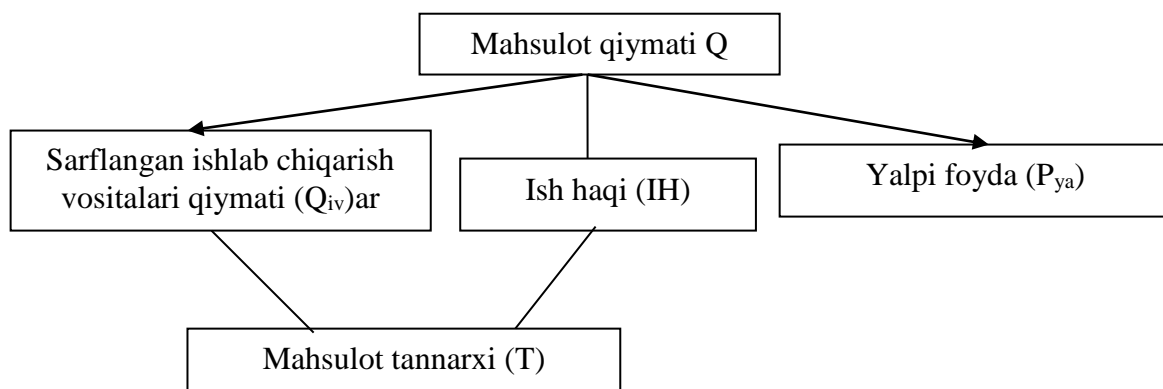
2. Ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan foyda tovarlarni sotilgandan so'ng olingan pul daromadi bilan xarajatlarning farqi ko'rinishida to'liq namoyon bo'ladi.

Demak, tovar va xizmatlar sotilganda ularning umumiy qiymati pul daromadlariga, undagi qo'shimcha qiymat esa foydaga aylanadi. Bundan ko'rinib turibdiki, foydaning haqiqiy manbai qo'shimcha mahsulot yoki qo'shimcha qiymatdir. Odatda ishlab chiqarish sohasidagi yirik korxonalar tovarlarni katta hajmda ishlab chiqarib, ularni savdo vositachilariga ulgurji narxlarda sotadilar. Shunga ko'ra, ular tovarning ulgurji narxi uning tannarxidan yuqori bo'lgan taqdirda foyda oladilar. Ishlab chiqaruvchi foydasi (P_{ich})-bu mahsulot tannarxi (T) va ulgurji narxi (N_u) o'rtasidagi farqdan iborat:

$$P_{ich} = N_u - T$$

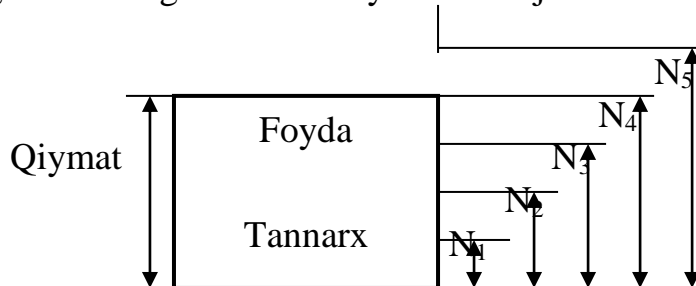
Demak, mahsulot birligidan olinadigan foyda ikkita asosiy omilga bog'liq bo'ladi: 1. Mahsulot tannarxi darajasi; 2. Ulgurji narxlar darajasi.

Tannarx-bu mahsulotni ishlab chiqarish uchun sarflangan xarajatlarning puldagi ifodasidir. Bu o'rinda mahsulot tannarxini uning qiymatidan farqlash lozim. Ma'lumki, mahsulot qiymati (Q) o'z ichiga sarflangan ishlab chiqarish vositalari qiymati (Q_{iv}) hamda yangidan yaratilgan qiymat (Q_{yya})ni to'liq oladi. O'z navbatida yangidan yaratilgan qiymat ish haqi (IH) va yalpi foydaga (P_{ya}) ajraladi. Bu holatni 11.6-rasm orqali ko'rish mumkin.

11.6-rasm. Mahsulot qiymati tarkibi.

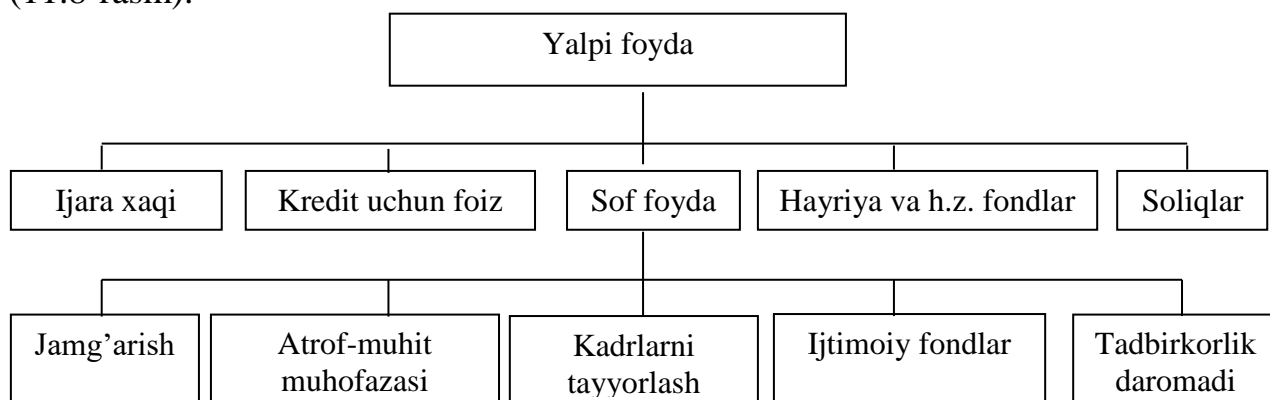
Foyda miqdoriga ta'sir ko'rsatuvchi ikkinchi omil-korxon o'z mahsulotlarini sotuvchi narx darajasi bo'lib, bu o'rinda mahsulot narxi, qiymati va tannarxi o'rtasidagi nisbatning beshta asosiy holatini ajratib ko'rsatish mumkin (11.7-rasm).

11.7-rasm. Tovar qiymati va narxining nisbati.

Rasmda birinchi holatda narx mahsulotlar tannarxidan past darajada oʻrnatilib (N_1 daraja), buning natijasida ular zarariga sotilishi mumkin. Ikkinchi holatda narxning N_2 darajada oʻrnatilishi mahsulotni sotishdan olingan pul tushumining korxonaga xarajatlariga teng kelishi, yaʼni ishlab chiqarishning faqat oʻzini-oʻzi qoplashi taʼminlanishi mumkin. Uchinchi holatdagi N_3 narx darajasi tannarxidan yuqori, biroq qiymatdan past boʻlib, bunda korxonaga foydasi tovarga mujassamlashgan foyda miqdoridan kam boʻladi. Toʻrtinchi holatdagi N_4 narx darajasi qiymat miqdoriga teng boʻlib, korxonaga tovarga mujassamlashgan barcha foydani oladi va nihoyat, beshinchi holatdagi N_5 narx darajasini oʻrnatish korxonaga tovar qiymatidan koʻproq pul daromadi olish imkonini beradi.

Korxonaga yalpi foydasining taqsimlanishi ham muhim ahamiyat kasb etadi (11.8-rasm).

11.8-rasm. Yalpi foydaning taqsimlanishi.

Rasmda eng avvalo yalpi foydadan boshqa iqtisodiy subʼyektlarga turli toʻlovlar amalga oshiriladi. Bu toʻlovlarga boshqalarning yer va binolaridan foydalanganlik uchun ijara haqi, qarzga olingan pul mablagʻlari uchun toʻlanadigan foizni kiritish mumkin. Bundan tashqari, korxonalar davlat va mahalliy hokimiyat organlari byudjetiga soliqlar toʻlaydilar, turli hayriya va boshqa fondlarga mablagʻlar kiritadilar. Mablagʻlarning qolgan qismi korxonaga sof foydasini tashkil etadi. U korxonaning ishlab chiqarishni kengaytirishga va ijtimoiy ehtiyojlariga, shuningdek jamgʻarish, atrof-muhit muhofazasi, xodimlarni tayyorlash va qayta tayyorlash va boshqa maqsadlarga sarflanadi.

Buxgalteriya foydasi sotilgan mahsulot uchun tushgan umumiy pul summasidan ishlab chiqarishning tashqi xarajatlari chiqarib tashlash yoʻli bilan aniqlanadi. Shu sababli buxgalteriya foydasi iqtisodiy foydadan ichki xarajatlar miqdoriga koʻproqdir. Bunda ichki xarajatlar har doim oʻz ichiga normal foydani ham oladi.

Korxonaga foydasining mutloq miqdori uning massasini tashkil qiladi. Foyda massasining ishlab chiqarish xarajatlariga nisbati va uning foizda ifodalanishi foyda normasi deyiladi.

Amaliyotda foyda normasini hisoblashning ikki usulidan foydalaniladi. Bular foydaning joriy sarflarga - korxonaga xarajatlariga yoki avanslangan mablagʻlarga asosiy va aylanma kapital nisbatidir.

Bular quyidagicha aniqlanadi:

$$P' = (P/W) \times 100 \%$$

bu yerda:

P'-foйда normasi;

P-foйда massasi;

W-ishlab chiqarish xarajatlari.

$$P' = (P/K_{avans}) \times 100 \%$$

bu yerda:

P'-foйда normasi;

P-foйда massasi;

K_{avans} (asosiy kapital+aylanma kapital)-korxonaga avanslangan mablag'lari yoki asosiy va aylanma kapitalning o'rtacha yillik qiymati.

Foyda normasi ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmiga to'g'ri mutanosib hamda ishlab chiqarish xarajatlari yoki avanslangan mablag'lar qiymatiga teskari mutanosibdir. Shu tufayli foyda normasi korxonaga ish samaradorligining integral ko'rsatkichi hisoblanadi.

Foydaning o'sishiga, chiqarilayotgan mahsulot umumiy hajmi o'zgarmagan holda ikki yo'l bilan: ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish hisobiga, yoki narxni oshirish hisobiga erishish mumkin.

11.4. Korxonalarining bankrot bo'lishi (sinishi) va sanatsiya qilinishi.

Xo'jalik yurituvchi sub'yektlarni bankrot deb e'lon qilinishiga, ya'ni korxonalar faoliyatining tugatilishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni shartli ravishda ob'yektiv va sub'yektiv omillarga ajratib olish zarur bo'ladi. Ob'yektiv omillar bu, xo'jalik yurituvchi sub'yektlarning hatti-harakati, faoliyat doirasi va shart-sharoitlaridan qat'iy nazar, mavjud iqtisodiy qonunlarning amal qilishi natijasida vujudga keluvchi hamda ta'sir ko'rsatuvchi omillar kiradi. Kichik biznes va tadbirkorlik faoliyatining iqtisodiy tabiatini belgilab beruvchi o'ziga xos xususiyatlarning aksariyati ushbu soha sub'yektlari faoliyatining tugatilishida ob'yektiv omillar sifatida namoyon bo'ladi.

Mamlakatimizda faoliyat olib borayotgan bankrotlik darajasi yuqori bo'lgan korxonalar O'zbekiston Respublikasining 1994 yil 5 mayda qabul qilingan «Bankrotlik to'g'risida»gi (2003 yil 23 aprelda o'zgartirish kiritilgan) Qonuniga muvofiq iqtisodiy nochor deb topiladi va tugatiladi. Amaldagi qonunchilikka muvofiq hozirda yuqoridagi qonun ijrosini «Monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash Davlat qo'mitasi» va uning joylardagi hududiy boshqarmalari amalga oshirmoqda.

Bankrotlik so'zi italyancha «banco rotto» degan so'zdan olingan bo'lib, «o'rindiqning sinishi» deb tarjima qilinsada, aslida qarzdorning nochor ahvolda tushib sinishi, barbod bo'lishi degan ma'noni anglatadi.

«Bankrot» so'zi o'zbekchada «sinish» ma'nosini anglatib, salbiy xususiyatga yaqinroq bo'lsa-da, aslida iqtisodiy nochor, zarar ko'rib ishlayotgan korxonalar nisbatan o'z vaqtida qo'llanganda katta samara berayapti. Xo'jalik sudlari tomonidan bankrot, deb e'tirof etilgan xo'jalik sub'yektlari tadbirkorlarga

sotilmoqda. Shu bilan birga sud sanatsiyasi va tashqi boshqaruv atamaları qoʻllanilmoqda.

Bankrotlik bozor iqtisodiyotida muqarrar boʻladigan hodisadir. Bankrotlik bu korxonaning iqtisodiy nochorligi boʻlib, ushbu holatda xoʻjalik sudi tomonidan eʼtirof etilgan, qarzdorning pul majburiyatlari boʻyicha kreditorlar talablarini toʻla hajmda qondirishga yoki majburiy toʻlovlar boʻyicha oʻz majburiyatini toʻla hajmda bajarishga qodir emasligi tushuniladi, agar tegishli majburiyatlar yoki toʻlovlar majburiyati yuzaga kelgan kundan eʼtiboran uch oy davomida qarzdor tomonidan bajarilmagan boʻlishidir.

Korxonani bankrot deb topish faqat xoʻjalik sudi tomonidan amalga oshirilib, uni pul majburiyatlarini bajarmaganligi natijasida qarzdorni bankrot deb topish toʻgʻrisidagi ariza bilan xoʻjalik sudiga murojaat etish huquqiga qarzdor, kreditor va prokuror ega. Bundan tashqari, korxonaga majburiy toʻlovlarni bajarmaganligi natijasida ham bankrot deb topilishi mumkin boʻlib, ushbu holatda bankrot deb topish toʻgʻrisidagi ariza bilan xoʻjalik sudiga murojaat etish huquqiga qarzdor, prokuror, davlat soliq xizmati organlari va boshqa vakolatli organlar ega. Agarda korxonaga oʻzining qarzdorlik majburiyatlarni 3 oy muddatda qoplay olmaslik hollari yuzaga kelayotganligini oldindan bilsa oʻzini bankrot deb topish toʻgʻrisidagi ariza bilan xoʻjalik sudiga murojaat etishga haqli.

Bankrotlik atamasi qoʻllanilayotganda barcha kreditorlarning manfaatlarini «Bankrotlik toʻgʻrisida»gi qonunga muvofiq tashkil etiladigan kreditorlar yigʻilishi yoki kreditorlar qoʻmitasi himoya qiladi. Xoʻjalik sudi qarzdorni bankrot deb topish toʻgʻrisidagi arizani ish yuritish uchun qabul qilib olgan vaqtdan eʼtiboran kreditorlar qarzdorga oʻz talablarini qondirish maqsadida yakka tartibda murojaat etishga haqli emas.

Kreditorlar yigʻilishining mutlaq vakolatiga quyidagi qarorlarni qabul qilish kiradi:

- kelishuv bitimi tuzish toʻgʻrisidagi qaror;
- kreditorlar qoʻmitasi aʼzolarini saylash, uning miqdoriy tarkibini belgilash va bunday qoʻmita aʼzolarining vakolatlarini muddatidan ilgari tugatish toʻgʻrisidagi qaror;
- sud sanatsiyasini yoki tashqi boshqaruvni joriy etish va ularning muddatini uzaytirish toʻgʻrisida iltimosnoma bilan xoʻjalik sudiga murojaat qilish haqidagi qaror;
- qarzdorni bankrot deb topish hamda tugatishga doir ish yuritishni boshlash toʻgʻrisidagi iltimosnoma bilan xoʻjalik sudiga murojaat etish haqidagi qaror;
- sud sanatsiyasi rejasini tasdiqlash hamda qarzlarni uzish jadvalini maʼqullash toʻgʻrisidagi qaror;
- tashqi boshqaruv rejasini tasdiqlash toʻgʻrisidagi qaror.

Bankrotlik sohasini davlat tomonidan tartibga solishni Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi hamda bankrotlik toʻgʻrisidagi ishlar boʻyicha davlat organi amalga oshiradi. Ushbu organning oʻz vakolatlari doirasida qabul qilgan qarorlari vazirliklar, davlat qoʻmitalari, idoralar, davlat boshqaruvi boshqa organlari, yuridik va jismoniy shaxslar uchun majburiydir.

To'lovga qobiliyatsiz korxonalarining balans tuzilmasi qoniqarsizligini aniqlashda mezonlar tizimi alohida ahamiyatga egadir. Mezonlar tizimi joriy likvidlik, o'z mablag'lari bilan ta'minlanganlik, to'lov qobiliyatini tiklash yoki yo'qotish imkoniyatining mavjudligiga asoslanadi. Ushbu ko'rsatgichlarga qarab korxonaning balans tuzilmasi qoniqarsiz deb hisoblanishi, to'lov qobiliyatini tiklash yoki yo'qotish chinakam imkoniyatlari aniqlanishi mumkin.

Ma'lumki, iqtisodiyotda umuman xo'jalik sub'yektlari faoliyatlarining tugatilishi odatda salbiy holat sifatida qabul qilinadi. Chunki, har qanday korxonaning o'z faoliyatini to'xtatishi ma'lum darajada quyidagi holatlarning vujudga kelishi bilan bog'liq bo'ladi:

- faoliyatga jalb etilgan iqtisodiy resurslarning yo'qotilishi, ulardan olinadigan samaraning pasayishi;

- ishsizlar sonining ko'payishi hisobiga ijtimoiy beqarorlikning kuchayishi;

- jamiyat a'zolari o'rtasida tadbirkorlik bilan shug'ullanishga nisbatan ishonchsizlikning paydo bo'lishi va hokazo.

Xo'jalik faoliyatining tugatilishini tadqiq etish ustun darajada bu holatni keltirib chiqaruvchi sub'yektiv omillarga e'tibor qaratilishini taqozo etadi. Sub'yektiv omillar, ob'yektiv omillardan farqli o'laroq, turli alohida holat, shart-sharoit va hatti-harakatlarning natijasi sifatida vujudga kelib, ma'lum chora-tadbirlarni qo'llash orqali ularning oldini olish yoki ta'sir darajasini boshqarish mumkin bo'ladi.

O'z navbatida, korxonalar faoliyatlarining tugatilishiga olib keluvchi sub'yektiv omillarni yanada chuqurroq o'rganish uchun, ularning kelib chiqish tavsifiga ko'ra turkumlab olish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Shunga ko'ra, mamlakatimiz va boshqa xorijiy mamlakatlar tajribasida uchrab turuvchi ko'plab sub'yektiv omillarni shartli ravishda quyidagi 4 guruhga ajratish mumkin bo'ladi:

1-guruh. Shaxsiy-ruhiy omillar guruhi o'z ichiga tadbirkorning bilimi, malaka va tajribasi, ruhiy va ma'naviy qiyofasi, ishni tashkil etish va boshqarish qobiliyatlari borasida yuzaga keluvchi faoliyatni to'xtatishga olib keluvchi sabablarni oladi.

2-guruh. Tashkiliy omillar guruhi o'z ichiga xo'jalik yurituvchi sub'ektning tashkiliy tuzilmasida o'z faoliyatini davom ettirishida vujudga keluvchi to'siqlarni bartaraf etish, uni o'zgartirish yoki yanada takomillashtirish maqsadida faoliyatni to'xtatishga olib keluvchi sabablarni oladi.

3-guruh. Me'yoriy-huquqiy omillar guruhi o'z ichiga korxonalar faoliyatini davom ettirishda ro'y beruvchi amaldagi qonunchilik, me'yoriy qoidalarning buzilishining oldini olish va mavjud tartibbuzarlik holatlarini bartaraf etish maqsadida faoliyatni to'xtatishga olib keluvchi sabablarni oladi.

4-guruh. Iqtisodiy omillar guruhi o'z ichiga xo'jalik yurituvchi sub'ektning iqtisodiy manfaatlariga zid keluvchi holatlarning oldini olish va bartaraf etish maqsadida faoliyatni to'xtatishga olib keluvchi sabablarni oladi.

Boshqa xo'jalik jamiyatiga qo'shilish yoki birlashib ketish. O'zbekiston Respublikasining «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida»gi Qonunining 10-bandida «korxonalar o'z huquqlarini va manfaatlarini himoya qilish maqsadida ixtiyoriy ravishda birlashishlari mumkin» deb belgilab berilgan.

Shunday qilib, kichik va o'rta korxonalarining faoliyatini tugatish jarayoni-ma'lum darajada tabiiy jarayon hisoblanadi. Chunki kichik biznes va xususiy tadbirkorlik o'ta harakatchan, juda tez o'zgaradi. Masalan, faoliyati tugab borayotgan ikki kichik korxonaga bitta korxonaga hech qanday muammolarsiz qo'shila oladi.

Iqtisodiy nochor xo'jalik sub'yektlariga nisbatan bankrotlik tartibotini qo'llashda ularga o'z iqtisodiy ahvolini o'nglab olishlari uchun imkoniyat yaratish maqsadida respublika xo'jalik sudlari tomonidan sud sanatsiyasi hamda tashqi boshqaruv huquqiy institutidan foydalanishga e'tibor qaratilmoqda. Sud sanatsiyasi xo'jalik sudi tomonidan qarzdor yuridik shaxsga nisbatan uning to'lov qobiliyatini tiklash hamda kreditorlar oldidagi qarzini uzish maqsadida qarzdorning ishlarini boshqarish vakolatlarini sanatsiya qiluvchi boshqaruvchiga o'tkazmagan holda qo'llaniladigan bankrotlik atamasi hisoblanadi.

Restrukturizatsiyalash jarayonini quyidagi yo'nalishlarga bo'lishimiz mumkin:

1. Korxonaning ishlab chiqarishini yoki ishlab chiqarish quvvatlarini restrukturizatsiyalash.

Korxonaning ishlab chiqarish strukturalarini tahlil qilish orqali, qaysidir qism ishlab chiqarish quvvatlarini saqlab qolish yoki kelajakda bozorini yo'qotib borayotgan va korxonaga zarar keltiruvchi ishlab chiqarish quvvatlarini to'xtatish belgilab olinadi. Bu to'xtalishi nazarda tutilgan ishlab chiqarish quvvatlarida bozor talabidan kelib chiqqan holda yangi ishlab chiqarishni tashkil qilish yoki shu ishlab chiqarish quvvatlari bazasida boshqa ishlab chiqarishga mo'ljallangan (profilini o'zgartirgan holda) qo'shma korxonalar tashkil qilish yoki sotish nazarda tutiladi.

2. Korxonaning moliyasi va iqtisodini restrukturizatsiyalash.

Bunda inqirozga qarshi boshqaruv uslublaridan foydalangan holda asosan 3 usulda ish olib borilishi nazarda tutiladi.

Birinchi, korxonaning va tashkilotlarning ichki rezervlarini mobilizatsiya qilish. Buning uchun quyidagi ishlar amalga oshiriladi:

- Respublikamizda faoliyat ko'rsatayotgan korxonalarining asosiy muammolaridan biri sotilgan mahsulot va ko'rsatilgan xizmatlarning o'z vaqtida puli kelib tushmasligi, ya'ni debitor sifatida osilib turishidir. Demak, restrukturizatsiyalash rejalarining asosiy usullaridan biri debitorlarni o'z vaqtida undirish orqali moliyaviy resurslarga ega bo'lishdir;

- juda ko'p korxonalarda ishlab chiqarish boshqaruvi to'g'ri yo'lga qo'yilmaganligi sababli, normativdan ortiqcha ishlab chiqarish zahiralari saqlanib kelmoqda. Bu o'z navbatida korxonalarini qarzdorlarga vaqtida to'lovni amalga oshira olmasligiga olib kelmoqda. Normativdan ortiqcha ishlab chiqarish zahiralarni sotish orqali korxonalarini moliyaviy resurslar bilan ta'minlash rejalarida ko'zda tutiladi;

- Respublikamizdagi juda ko'p korxonalarda mehnat resurslaridan foydalanish darajasi pastdir. Korxonaning ichki rezervlarini mobilizatsiya qilish, yana bir muhim yo'nalishi mehnat resurslarini restrukturizatsiyalash. Korxonaning bugungi kundagi haqiqatdagi faoliyatidan kelib chiqqan holda yoki korxonaning oldiga qo'yilgan maqsadlaridan kelib chiqib, ishchilar sonini optimallashtirish yoki qisqartirish;

- korxonalar aylanma mablag'larining ta'minlaganlik darajasini oshirish maqsadida, yuqorida aytib o'tilgan aylanma mablag'laridan tashqari, korxonalar balansida bir necha yillardan beri muzlagan shaklda yotgan aylanma mablag'larini sotish yoki aylanishga jalb qilish. Ba'zi korxonalarni (qurilish korxonalarida) xususiyatlash jarayonlari tahlil qilinganda korxonalar aksiyalari bir-birlariga majburan sotilgan va bugungi kungacha umuman dividend keltirmagan. SHunday aylanma mablag'larni sotish orqali mablag'larni korxonaga jalb qilish.

Ikkinchidan, korxonalarning kreditor qarzlarni restrukturizatsiya qilish.

Bu jarayon korxonalarni sog'lomlashtirish maqsadida korxonalarning kreditlari bilan kelishgan holda, xo'jalik sudlari qarorlariga, davlat oldidagi kreditor qarzlarni davlat komissiyalari qarorlariga asosan ma'lum bir davrga to'lov muddatlarini uzaytirish yoki kreditor qarzlarni muzlatish masalari ko'riladi.

O'zbekiston Respublikasi "Bankrotlik to'g'risida"gi Qonuniga muvofiq bunday restrukturizatsiyalash jarayonlarining 3 turi mavjud:

1. Korxonaga sudgacha sanatsiya jarayonini joriy qilish.

Sudgacha sanatsiya qilish, bankrotlik to'g'risida ish ko'zg'atilgunga qadar amalga oshiriladi. Bankrotlik alomatlari yuzaga kelgan taqdirda, qarzdorning rahbari bu haqda qarzdorning ishtirokchilariga, boshqaruv organlariga yoki qarzdorning mol-mulki egasiga yozma shaklda xabar qilinishi shart. Bankrotlikning oldini olish maqsadida qarzdorning ishtirokchilari, boshqaruv organi yoki qarzdorning mol-mulki egasi qarzdorni bankrot deb topish to'g'risidagi ariza xo'jalik sudiga taqdim etilgunga qadar qarzdorni moliyaviy jihatdan sog'lomlashtirishga qaratilgan chora-tadbirlarni ko'radi. Qarzdorni moliyaviy jihatdan sog'lomlashtirishga qaratilgan chora-tadbirlar qarzdor bilan tuzilgan bitimga asosan kreditorlar yoki boshqa shaxslar tomonidan ham ko'rilishi mumkin.

Sudgacha sanatsiya qilishning asosiy chora-tadbirlari quyidagilardan iborat:

- to'lov muddati o'tkazib yuborilgan qarzlarni to'la yoki qisman sotib olish, ishlab chiqarishni raqobatbardosh mahsulot chiqarishga moslab qayta ixtisoslashtirish, chetdan yuqori malakali mutaxassislarini jalb etish;

- xodimlarni tayyorlash va qayta tayyorlash, qarzdorning to'lov qobiliyati tiklanishi hamda faoliyatini davom ettirishidan manfaatdor bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan moliyaviy yordam ko'rsatilishi, qarzdorning faoliyatini davom ettirishi uchun, qarzdor bilan kreditorlar o'rtasida kreditorlarga to'lanadigan to'lovlarni muddatini kechiktirish yoki uni bo'lib-bo'lib to'lash yoki qarzlardan imtiyoz berish to'g'risida ahdlashuvga erishishga qaratilgan bitim, majburiy to'lov majburiyatini bajarishni va kreditlarni qaytarishni sudgacha sanatsiya qilish muddatiga kechiktirish va qarzdor yuridik shaxsni restrukturizatsiyalash. Sudgacha sanatsiya qilishni davlat tomonidan yordam ko'rsatgan holda o'tkazish O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan vakolat berilgan organning qarori asosida amalga oshiriladi.

2. Korxonaga sud sanatsiyasini joriy etish.

Sud sanatsiyasi xo'jalik sudi tomonidan kreditorlar yig'ilishining qarori asosida joriy etiladi. Xo'jalik sudining sud sanatsiyasini joriy etish to'g'risidagi ajrimida sud sanatsiyasining muddati ko'rsatilishi, unda xo'jalik sudi tomonidan

tasdiqlangan qarzni uzish jadvali, majburiyatlarni bajarish ta'minotini bergan shaxslar haqidagi, bunday ta'minotning miqdori va shakllari, sanatsiya qiluvchi boshqaruvchini tayinlash va unga to'lanadigan haq miqdori haqidagi ma'lumotlar bo'lishi kerak. Xo'jalik sudining sud sanatsiyasini joriy etish to'g'risidagi ajrimi ustidan shikoyat berilishi mumkin. Mazkur ajrim ustidan shikoyat berilishi uning ijrosini to'xtatib qo'ymaydi. Sud sanatsiyasi ko'pi bilan yigirma to'rt oylik muddatga joriy etiladi, bu muddat majburiyatlarni bajarish ta'minotini bergan shaxslar kreditorlarning talablarini qondirishi uchun xo'jalik sudi tomonidan ko'pi bilan olti oyga uzaytirilishi mumkin. Sud sanatsiyasi joriy etilgan paytda: kreditorlarning talablarini ta'minlash yuzasidan ilgari qabul qilingan choralar bekor qilinadi, qarzdorning mol-mulkini xatlash va qarzdorga nisbatan uning o'ziga tegishli mol-mulkni tasarruf etish borasidagi vakolatlarini boshqacha tarzda cheklovlar faqat bankrotlik atamasi doirasida joriy etilishi mumkin, sud sanatsiyasi paytida yuzaga kelgan pul majburiyatlarini yoki majburiy to'lovlar bo'yicha majburiyatni bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik uchun (jarima, penya) va boshqa iqtisodiy sanksiyalar, to'lanishi lozim bo'ladigan foizlar qo'llanilmaydi.

3. Korxonaga tashqi boshqaruvni kiritish.

Tashqi boshqaruv joriy etilgan vaqtdan e'tiboran: qarzdorning rahbari o'z vazifasini bajarishdan chetlashtiriladi, qarzdorning ishlarini boshqarish tashqi boshqaruvchi zimmasiga yuklatiladi, qarzdorning boshqaruv organlari vakolatlari tugatiladi. Qarzdorning rahbari va qarzdorning boshqa boshqaruv organlari vakolatlari tashqi boshqaruvchiga o'tadi, qarzdorning boshqaruv organlari tashqi boshqaruvchi tayinlangan vaqtdan e'tiboran uch ish kuni ichida qarzdorning buxgalteriya hujjatlari va boshqa hujjatlari, muhrlari va shtamlari, moddiy va boshqa qimmatliklari tashqi boshqaruvchiga topshirilishini ta'minlashi shart, kreditorlarning talablarini ta'minlash yuzasidan ilgari ko'rilgan chora-tadbirlar bekor qilinadi, qarzdorning mol-mulkini xatlash va qarzdorga nisbatan uning o'ziga tegishli mol-mulkni tasarruf etish borasidagi vakolatlarini boshqacha tarzda cheklovlar faqat bankrotlik taomili doirasida qo'llanilishi mumkin, qarzdorning pul majburiyatlari yoki majburiy to'lovlari yuzasidan kreditorlar talablarining qondirilishiga nisbatan moratoriy joriy etiladi. Tashqi boshqaruv tugaganidan keyin pul majburiyatlari yoki majburiy to'lovlar bo'yicha kreditorlarga qarzdor to'lashi shart bo'lgan neustoyka (jarima, penya), shuningdek yetkazilgan zarar summalari tashqi boshqaruvni joriy etish vaqtidagi mavjud miqdorlarda to'lash uchun taqdim etilishi mumkin.

Uchinchidan, korxonalarining ba'zi majburiyatlarini restrukturizatsiya qilish.

Bunday restrukturizatsiya holatlari asosan qo'shma korxonalarda olib borilgan bo'lib, bunda banklardan olingan chet el valyutasidagi kreditlarning to'lov muddatlarini uzaytirish, yoki boshqa yuridik shaxslar sotib olinishi nazarda tutilgan.

Korxonaga mahsulot sotish bozorini restrukturizatsiyalash. Iqtisodiy nochor va past rentabelli yirik sanoat korxonalariga moliyaviy sog'lomlashtirish va restrukturizatsiya qilishda yuqorida ham ta'kidlab o'tganimizdek asosiy masalardan biri mahsulot ishlab chiqarish va sotish hajmlarini orttirishdir.

Korxonalar mahsulot sotish bozorini restrukturizatsiyalashda quyidagi asosiy yo'nalishlarda ish olib borish ko'zda tutilgan:

- yangi assortimentdagi mahsulotlar ishlab chiqarish orqali korxonani inqirozdan olib chiqish;
- arzonroq xom-ashyo bozorini tanlash orqali mahsulot rentabellik darajasini o'rttirish;
- marketing tadqiqotlari olib borish natijasida yangi bozorlarga chiqish;
- mahsulot sifatini yaxshilash va sertifikatlash masalasida olib boriladigan ishlar rejalarini belgilash.

3. Korxonalar va tashkilotlarni restrukturizatsiyalashda korxonalar tashqi va ichki investitsiyalarni jalb qilishdir.

Davlat mulkini xorijiy investorlarga sotish bo'yicha tender savdolari o'tkazuvchi Davlat komissiyasi bu borada ikki yo'nalishda ish olib bormoqda:

Respublikamizdagi yirik sanoat korxonalarining aksiyalarini yoki kompleks korxonaning mulkiy majmuasini chet ellik investorlarga investitsion majburiyat ostida sotish va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003 yil 26 avgustidagi 368- sonli «Past rentabelli, zarar ko'rib ishlayotgan, iqtisodiy nochor davlat korxonalarini va ob'yektlarini xususiylashtirishni jadallashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida»gi hamda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004 yil 5 maydagi 209- sonli «Davlat mulki ayrim ob'yektlarini investitsiya majburiyatlari evaziga bepul berishni jadallashtirish chora tadbirlari to'g'risidagi» qarorlariga asosan korxonalar inqiroziy holatdan olib chiqish choralari ko'rilmog'da.

Korxonalar va tashkilotlarda qo'shimcha aktsiya chiqarish yoki korxonalar egalarini o'zgartirish orqali amalga oshirilishi mumkin. Bu masala hozirgi kunning dolzarb masalalaridan biri bo'lib hisoblanadi.

4. Korxonalar boshqaruv tizimlarini restrukturizatsiyalash.

Korxonalar boshqaruv tizimlarini bozor iqtisodiyoti sharoitidan kelib chiqqan holda restrukturizatsiyalash, yangi tizimlar tashkil qilish va korxonalarda axborot texnologiyalari tizimlarini joriy qilish nazarda tutiladi.

Bunda restrukturizatsiyalash jarayoni asosan biznesni yangi mavqelarga olib chiqish, qiymatini oshirish, yangi bozorlarni egallashga erishish va yangi texnologiyalarni joriy qilish yo'lida olib borilishi zarur. Bu esa o'z navbatida yirik korxonalarda olib borilgan restrukturizatsiyalash jarayoni, ularning bozordagi monopol holatlarini kamaytirish maqsadida olib borilishi bilan namoyon bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi Farmonining 3.2. bandida, tarkibiy o'zgartirishlarni chuqurlashtirish, milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish hisobiga uning raqobatbardoshligini oshirish:

- yuqori texnologiyali qayta ishlash tarmoqlarini, eng avvalo, mahalliy xomashyo resurslarini chuqur qayta ishlash asosida yuqori qo'shimcha qiymatli tayyor mahsulot ishlab chiqarishni jadal rivojlantirishga qaratilgan sifat jihatidan yangi bosqichga o'tkazish orqali sanoatni yanada modernizatsiya va diversifikatsiya qilish;

- iqtisodiyot tarmoqlari uchun samarali raqobatbardosh muhitni shakllantirish hamda mahsulot va xizmatlar bozorida monopoliyani bosqichma-bosqich kamaytirish;

- prinsipial jihatdan yangi mahsulot va texnologiya turlarini o'zlashtirish, shu asosda ichki va tashqi bozorlarda milliy tovarlarning raqobatbardoshligini ta'minlash.

2017 - 2021 yillarda umumiy qiymati 40 milliard AQSH dollari miqdoridagi 649 ta investitsiya loyihasini nazarda tutuvchi tarmoq dasturlarini ro'yobga chiqarish rejalashtirilmoqda. Natijada keyingi 5 yilda sanoat mahsulotini ishlab chiqarish 1,5 baravar, uning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 33,6 foizdan 36 foizgacha, qayta ishlash tarmog'i ulushi 80 foizdan 85 foizgacha oshadi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Ishlab chiqarish xarajatlari-tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish va iste'molchilarga etkazib berishga qilinadigan barcha sarflardir.

Ichki xarajatlar-korxonaning o'ziga tegishli bo'lgan resurslardan foydalanish natijasida vujudga keladigan xarajatlar.

Tashqi xarajatlar-tashqaridan jalb qilingan resurslarga to'lovlarni amalga oshirishga ketgan xarajatlar.

Doimiy xarajat-ishlab chiqarish hajmiga ta'sir etmaydigan, u o'zgarganda ham miqdorini o'zgartirmaydigan xarajatlar.

O'zgaruvchi xarajat-ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga ta'sir etadigan xarajatlar.

O'rtacha xarajatlar-mahsulot birligiga to'g'ri keladigan xarajatlar.

Qo'shimcha xarajatlar-mahsulotning navbatdagi qo'shimcha birligini ishlab chiqarishga qilinadigan xarajatlar.

To'g'ri xarajatlar-mahsulot tannarxiga bevosita qo'shilib, uning tarkibiga kiradigan xarajatlar.

Egri xarajat-mahsulot tannarxiga ustama bo'lib, narxda aks etadigan xarajatlar.

Iqtisodiy yoki sof foyda-yalpi pul tushumidan barcha xarajatlar chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismi.

Foyda normasi-foйда massasining ishlab chiqarish xarajatlariga bo'lgan nisbatining foizdagi ifodasi.

Bankrotlik-xo'jalik sudi tomonidan e'tirof etilgan, qarzdorning pul majburiyatlari bo'yicha kreditorlar talablarini to'la hajmda qondirishga va majburiy to'lovlar bo'yicha o'z majburiyatini to'la hajmda bajarishga qodir emasligi;

Kelishuv bitimi-taraflarning sud nizosini o'zaro yon berish asosida tugatish to'g'risidagi bitimi;

Kreditorlar yig'ilishi vakili-bankrotlik to'g'risidagi ishda ishtirok etishiga kreditorlar yig'ilishi yoki kreditorlar qo'mitasi tomonidan vakolat berilgan shaxs;

Kuzatuv-xo'jalik sudi tomonidan qarzdor yuridik shaxsga nisbatan uning mol-mulki but saqlanishini ta'minlash, qarzdorning moliyaviy ahvoli tahlilini

o'tkazish maqsadida qarzdorni bankrot deb topish to'g'risidagi ariza qabul qilingan vaqtdan e'tiboran keyingi taomilga qadar qo'llaniladigan bankrotlik taomili;

Majburiy to'lovlar-davlat byudjetiga va davlat maqsadli jamg'armalariga to'lanadigan soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar;

Moratoriy-qarzdor yuridik shaxs tomonidan pul majburiyatlari va (yoki) majburiy to'lovlar majburiyati bajarilishini to'xtatib turish;

Pul majburiyati-qarzdorning fuqarolik-huquqiy shartnomasi bo'yicha hamda qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa asoslarga ko'ra kreditorga muayyan pul summasini to'lash majburiyati;

Sud boshqaruvchisi (sanatsiya qiluvchi boshqaruvchi) - bankrotlik taomillarini o'tkazish maqsadida xo'jalik sudi tomonidan tayinlanadigan shaxs;

Sudgacha sanatsiya qilish-qarzdor yuridik shaxsning ishtirokchilari yoki uning mol-mulki egalari, kreditorlar va boshqa shaxslar tomonidan qarzdorning to'lov qobiliyatini tiklash hamda bankrotligining oldini olish maqsadida ko'riladigan chora-tadbirlar;

Sud sanatsiyasi-xo'jalik sudi tomonidan qarzdor yuridik shaxsga nisbatan uning to'lov qobiliyatini tiklash hamda kreditorlar oldidagi qarzini uzish maqsadida qarzdorning ishlarini boshqarish vakolatlarini sanatsiya qiluvchi boshqaruvchiga o'tkazmagan holda qo'llaniladigan bankrotlik taomili;

Tashqi boshqaruv-xo'jalik sudi tomonidan qarzdor yuridik shaxsga nisbatan uning to'lov qobiliyatini tiklash maqsadida qarzdorning ishlarini boshqarish vakolatlarini tashqi boshqaruvchiga o'tkazgan holda qo'llaniladigan bankrotlik taomili;

Tugatishga doir ish yuritish-xo'jalik sudi tomonidan kreditorlarning talablarini mutanosib ravishda qondirish hamda qarzdorni qarzlardan qutulgan deb e'lon qilish maqsadida bankrot deb topilgan qarzdorga nisbatan qo'llaniladigan bankrotlik taomili;

Qarzdor-pul majburiyatlari bo'yicha kreditorlarning talablarini qondirishga yoki majburiy to'lovlar bo'yicha o'z majburiyatini bajarishga qodir bo'lmagan yuridik shaxs yoki yakka tartibdagi tadbirkor;

Qarzdor ishtirokchilarining yoki qarzdor mol-mulki egasining vakili - bankrotlik taomili o'tkazilayotganda qarzdorning ishtirokchilari yoki qarzdor mol-mulkining egasi vakolat bergan shaxs;

Qarzdor xodimlarining vakili-bankrotlik taomili o'tkazilayotganda o'z manfaatlarini himoya qilish uchun qarzdorning xodimlari vakolat bergan shaxs.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Ishlab chiqarish sarf-xarajatlarining mohiyatini va tarkibini tushuntiring.
2. Ichki va tashqi xarajatlar o'rtasidagi farq nimadan iboratligini misol orqali tushuntiring.
3. O'rtacha doimiy, o'zgaruvchi va umumiy xarajatlarning mazmuni hamda ularning ahamiyatini tushuntirib bering.
6. Foydaning mazmuni va manbaini tushuntiring.
7. Iqtisodiy foyda va buxgalteriya foydasining farqi nimada?

8. Iqtisodiy va buxgalteriya foydasining shakllanish tartibini tushuntirib bering.

9. Yalpi foydaning taqsimlanish tartibini tushuntirib bering.

10. Mulkchilik va xo'jalik yuritish shakllarining turliligi foydaning taqsimlanish tartibiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

12-bob. ISH HAQI VA MEHNAT MUNOSABATLARI

12.1. Yaratilgan mahsulot va daromadlarning taqsimlanish tamoyillari.

12.2. Ish haqining iqtisodiy mazmuni, turli nazariyalar hamda uni tashkil etish shakllari va tizimlari.

12.3. Mehnat munosabatlarining iqtisodiy mazmuni va kasaba uyushmalarining o'rni.

12.4. Davlatning ish haqi siyosati.

Mavzuda ish haqi bilan bog'liq nazariyalar, mamlakatda yaratilgan milliy mahsulotning taqsimlanish tamoyillari, shakllari, usullari muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, kishilarning hayot kechirishi va turmush darajasini aniqlab beruvchi daromadlarning asosiy turi bo'lgan ish haqini tahlil qilish, ish haqining iqtisodiy tabiati bilan bog'liq muammolar, ish haqi shakllari va bozor munosabatlari sharoitida uning darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar, ish haqi stavkasini tabaqalashtirish masalalari, shuningdek, mehnat munosabatlarining iqtisodiy mazmuni va ularni shakllantirishda turli shartnomalarning hamda kasaba uyushmalarining ro'liga alohida o'rin beriladi. Shuningdek davlatning ish haqi siyosati haqida ma'lumotlar berilgan.

12.1. Yaratilgan mahsulot va daromadlarning taqsimlanish tamoyillari.

Mamlakatda ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarning taqsimlanish tamoyillari bo'yicha turlicha nazariyalar mavjud. Bozor iqtisodiyotiga doir «uch omil» deb nomlanuvchi nazariya keng tarqalgan bo'lib, bu nazariyaning asoschilaridan biri fransuz olimi J.B.Sey «ishlab chiqarishning uch omili» degan g'oyani ilgari surib, unda tovarlarni ishlab chiqarishda mehnat, yer va kapital birga qatnashadi, ular hamma daromadlar manbai bo'lib, ushbu daromadlar shu omillar o'rtasida taqsimlanadi, deb ko'rsatadi. Uning bu g'oyasi amerikalik iqtisodchi olim J.B.Klarkning qo'shilgan omil unumdorligi degan g'oyasiga asos bo'lib xizmat qiladi. Klark o'zining «Boyliklarning taqsimlanishi» nomli asarida yaratilgan boylik uchala omil o'rtasida ularning har biri yaratgan mahsulot miqdoriga, ya'ni unumdorligiga qarab taqsimlanadi, deb ko'rsatadi.

Sey va Klark g'oyalarning ijobiy tomoni quyidagilardan iborat:

1. Kapital, yer va ishchi kuchi jonli mehnatning har uchala tovar yoki xizmatning nafilligini yaratishda qatnashishi ko'rsatiladi;

2. Yaratilgan nafillik miqdori bilan bu uchala omilning miqdori va unumdorligi o'rtasida bog'liqlik mavjudligi, agar bu uchala omil bir-biriga mos ravishda miqdor va sifat jihatidan oshsa, tovarlar va xizmatlar hajmi ham ko'payishi asoslanadi.

Ammo bu g'oyalarning kamchiligi ham mavjud, chunki ularning yuqorida aytib o'tgan g'oyalari hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitiga to'g'ri kelmaydi.

1. Sey va Klark iqtisodiyot nazariyasi hali yetarli darajada rivojlanmagan davrda yashab, ijod etganliklari uchun, tovar va xizmatlarda gavdalangan mehnatning ikki yoqlama tavsifini va undan kelib chiquvchi tovarning ikki xil xususiyatini tushunmaganliklari tufayli, kapital va yer tovar nafiligini yaratishda passiv ravishda qatnashsada, qiymat yaratmasliklarini, ular faqat amortizatsiya ajratmalariga teng qiymatni yangi tovarga jonli mehnat ta'sirida o'tkazishini, yangi qiymat esa faqat jonli mehnat tomonidan yaratilishini ko'rsatib berolmaganlar.

2. Klark tomonidan yaratilgan qo'shilgan mehnat unumdorligining kamayib borish qonuni turli omillarning bir-biriga mosligi ta'minlanmagan, xarajatlar oshirib borilgan hamda ilmiy-texnika taraqqiyoti mutlaqo to'xtab qolgan davrga mos kelib, hozirgi zamon rivojlangan bozor iqtisodiyoti sharoitiga to'g'ri kelmaydi.

3. Sey va Klark aytganlaridek, hozirgi davrda yaratilgan milliy mahsulotning hammasi bu uchala omilning miqdori va unumdorligiga qarab taqsimlanmaydi, balki uning amortizatsiya ajratmalari, markazlashgan fondlar tashkil qilingandan qolgan qismi shu omillarga qarab uning egalari o'rtasida taqsimlanadi.

Shuningdek boshqa oqim vakillari lassalchilar mehnat hamma boylkning va madaniyatning manbaidir, shuning uchun hamma daromad jamiyat a'zolari o'rtasida teng taqsimlanishi zarur, deb ko'rsatadilar. Lassalchilar, birinchidan, boylk faqatgina mehnatning natijasi bo'lmasdan, uni yaratishda yer va tabiiy resurslar hamda kapital qatnashishini, ya'ni uning nafiligi har uchala omil natijasi ekanligini unutdilar. Ikkinchidan, ularning yaratilgan mahsulotni barcha jamiyat a'zolari o'rtasida teng taqsimlash zarur degan g'oyalari mutlaqo noto'g'ri bo'lib, bunday holatda mahsulotni ko'paytirishga ishlab chiqaruvchilar o'rtasida hech qanday qiziqish bo'lmasligi o'z-o'zidan tushunarlidir.

Mana shu yuqoridagi aytilgan nazariy fikrlar va amaliy tajribalarni hamda hozirgi davrda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar talablarini hisobga olib, yaratilgan mahsulotni taqsimlashning quyidagi asosiy yo'nalishlarini ko'rsatishga harakat qilamiz:

1. Daromadlarni taqsimlash doim bir xil bo'lmay, balki shu davrda amal qilib turgan iqtisodiy munosabatlar tizimiga, jumladan mulkchilik munosabatlariga bog'liq bo'ladi. Ishlab chiqarishning moddiy shart-sharoitlari, ya'ni kapitalga mulkchilikning turli shakllari, yerga esa davlat mulki mavjud bo'lgan sharoitda yaratilgan milliy mahsulot mulk egalari (davlat, jamoa, xususiy, shaxsiy) va ishchi kuchining egasi bo'lgan ishchi-xizmatchilar o'rtasida taqsimlanadi. Bunda daromadlarning bir qismi albatta umumjamiyat manfaatlarini ko'zlab ish olib boruvchi davlat ixtiyoriga kelib tushadi;

2. Milliy mahsulotdan eng avvalo shu mahsulotni yaratishda qatnashgan ishlab chiqarish vositalarining qiymati, aniqrog'i, amortizatsiya summasi ajratib qo'yiladi, chunki bu summa asosiy ishlab chiqarish vositalarini, ya'ni kapitalni qayta tiklash uchun zarurdir;

3. Turli xil tabiiy ofat va favqulodda hodisalarning ta'sirini bartaraf qilish, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishni bir maromda to'xtovsiz amalga oshirishni kafolatlash uchun sug'urta fondlari, qariyalar, bolalar, nogironlar va turli boshqa

kam ta'minlangan oilalarni himoya qilish uchun nafaqa hamda ijtimoiy himoya fondlariga ajratiladi;

4. Davlatni boshqarish, mamlakat mudofaasini mustahkamlash, aholining tinch hayotini va mehnatini qo'riqlash, mamlakat miqyosida fan-madaniyatni, ta'lim tizimini, sog'liqni saqlashni rivojlantirish uchun fondlar ajratiladi.

Yalpi ichki mahsulotning yuqorida aytilganlardan qolgan qismi hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida kapital, yer egalari va ishchi kuchi egalari o'rtasida taqsimlanadi va jamiyat a'zolarining ixtiyoriga kelib tushadi. Chunki bu jarayon natijasida ishlab chiqarishda qatnashgan ishchi kuchi egasi va boshqa omillar egalari-mulkdorlarning mahsulotdagi ulushi aniqlanadi hamda ularning omilli daromadlari sifatida shakllanadi. Bu ish haqi, foiz, renta va foyda shaklidagi daromad turlari ko'rinishini oladi.

12.2. Ish haqining iqtisodiy mazmuni, turli nazariyalar hamda uni tashkil etish shakllari va tizimlari.

Yaratilgan yalpi ichki mahsulotning ma'lum qismi, ya'ni ishchi va xizmatchilarga, ya'ni ishchi kuchiga tegishli qismi uning ishlab chiqaruvchilari o'rtasida mehnatning miqdori, sifati va unumdorligiga qarab taqsimlanadi, bu esa o'z navbatida ish haqi deb yuritiladi. Ish haqi hozirgi davrda barcha mamlakatlar iqtisodiyotida muhim o'rin tutadi. Shuning uchun ham iqtisodchi olimlar ish haqining mazmuniga katta e'tibor beradilar. Ish haqining mazmunini aniqlashda turli iqtisodchilar turli tomondan yondashib, unga har xil ta'rif beradilar.

D.Rikardo va T.Maltuslarning «Yashash uchun vosita minimumi» konsepsiyasida ish haqini yashash uchun zarur vositalarning fiziologik minimumi bilan bir xil deb hisoblanadi. Lekin bunday qarash to'g'ri emas. Bu minimum o'z ichiga ishchi kuchi shakllanadigan iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy shart-sharoitlar tug'dirgan ehtiyojlarni ham oladi. Shu bilan birga ishchi kuchi narxining quyi chegarasini yashash uchun zarur vositalar miqdorining minimumi bilan aniqlash, ishga yonlovchilarning ish haqini mazkur quyi chegaradan pasaytirishga intilishiga olib kelishi mumkin. Iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarning xo'jalik amaliyotidagi ish haqining darajasini kuzatish shuni ko'rsatadiki, ishchi kuchi bozorida real ish haqining o'rtacha darajasi yashash uchun zarur jismoniy vositalar minimumiga qaraganda ancha yuqori darajada o'rnatilgan.

Qiyamatning mehnat nazariyasi namoyondalari ishchi kuchini alohida, o'ziga xos tovar deb hisoblaydi. Shu sababli bu nazariya ish haqiga tovar bo'lgan ishchi kuchi qiymatining o'zgargan shakli, ya'ni puldagi ifodasi sifatida qaraydi va uni ishchi kuchini takror ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan tirikchilik vositalari qiymati sifatida aniqlaydi. Mazkur g'oya tarafdorlari ishchi kuchi qiymatiga bir qator omillar, avvalo tabiiy shart-sharoitlar, aholining madaniy rivojlanishi, ularning malakasi va ishchi oilasini saqlash hamda ularning tabiiy takror ishlab chiqarish sharoitlari ta'sir qilishini ko'rsatadi. Shu bilan birga bu g'oyada hayotiy ehtiyojlar hamda ularning qondirilish usullari mamlakatning ilmiy-texnikaviy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanishida erishilgan darajaga bog'liqligi ta'kidlanadi. Bu fikrlar hozirgi davrda ham ko'pgina ko'zga ko'ringan iqtisodchi olimlar tomonidan ma'qullanib kelinmoqda. Masalan, A.F.Shishkin, E.F.Borisovlar o'zlarining

«Iqtisodiyot nazariyasi» darsliklarida ish haqini ishchi kuchi tovar qiymatining puldagi ifodasi deb ta'riflaydilar [60, 66]. Bu mualliflar o'z fikrlarini asoslashda ko'pgina olimlar mehnat jarayoni bilan ishchi kuchining farqiga bormaganligini, shu sababli bozorda mehnat sotiladi deb fikr yuritishini tanqid qilib, bozorda mehnat emas, balki ishchi kuchi tovar sifatida sotilishini, bu jarayon yuzaki qaralganda mehnatga haq to'lashga o'xshab ko'rinishini isbotlashga harakat qilganlar. Lekin ish haqiga «ishchi kuchi qiymatining puldagi ifodasi» sifatida qarash, aniq ishchi kuchi bozorida ish haqi darajasiga uning unumdorligi, mehnat intensivligi, talab va taklif kabi omillarning ta'sirini yetarli hisobga olmaydi.

Hozirgi iqtisodiyot nazariyasida ayrim mualliflar (jumladan, «Ekonomiks», V.D.Kamayev rahbarligida nashr etilgan «Iqtisodiyot nazariyasi» darsligi va boshqalarda) [49, 62] ish haqini mehnat narxi sifatida, ayrimlari esa [72, 75] mehnat bozoridagi talab va taklifning muvozanat narxi sifatida talqin etadilar. Bunda ular asosan bozorda mehnat sotiladi degan tushunchaga asoslanishadi. Mehnat ishchi kuchining ma'lum maqsadga qaratilgan faoliyat jarayoni bo'lib, mehnatni ishchining malakasi, intensivligi va natijasi bilan bog'lashga harakat qilganlar. Ish haqining mazmuni to'g'risidagi turli nazariyalarni umumlashtirish orqali quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin.

1. Ish haqi to'g'risidagi nazariyalarda unga bir tomonlama yondashish xususiyati mavjud bo'lib, uning murakkab va ko'p qirrali iqtisodiy jarayon ekanligi ma'lum darajada e'tibordan chetda qolgan. Lekin bu nazariyalarning har birida ish haqining u yoki bu tomoniga to'g'ri baho berilgan bo'lib, ularda foydalanish mumkin bo'lgan ijobiy mazmun mavjuddir.

2. Ish haqining umumiy darajasi har doim har bir mamlakatda iqtisodiyotning erishgan darajasiga, ya'ni umumiy mehnat unumdorligi, milliy mahsulot hajmi, uning aholi jon boshiga to'g'ri keladigan miqdoriga bog'liq bo'ladi. Chunki shu mahsulotlarning bir qismi mehnatning miqdori va sifatiga qarab taqsimlanadi. Shuning uchun ham u turli mamlakatlarda turli miqdorlarda bo'ladi.

3. Ish haqining miqdori ishchi kuchini takror ishlab chiqarishga, ishchining o'zini, oila a'zolarini boqishga yetadigan darajada bo'lishi lozim.

4. Ish haqining miqdori va darajasi ishchi kuchining malakasi, uning mehnati unumdorligi bilan bog'liq bo'ladi.

5. Ish haqining darajasi har bir firma yoki korxonada ishlab chiqarishning erishgan darajasi bilan, ya'ni ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulot hajmi va bir ishchiga to'g'ri kelgan miqdori bilan bog'liq bo'ladi. Shuning uchun ham u mehnat miqdori, malakasi bir xil bo'lsa-da, turli korxonalarda turlicha miqdorda bo'lishi mumkin.

Ish haqi-ishchi va xizmatchilarning mehnatining miqdori, sifati va unumdorligiga qarab, milliy mahsulotdan oladigan ulushining puldagi ifodasidir.

Ish haqi ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan zaruriy mahsulot bilan chambarchas bog'liqdir. Chunki ish haqi uning asosiy qismini tashkil etadi.

Ish haqining asosiy vazifasi ishchi va xizmatchilarning turmush va mehnat sharoitini yaxshilash, boshqacha qilib aytganda, mehnat me'yori bilan iste'mol me'yori o'rtasidagi bog'liqlikni ta'minlashdan iboratdir. Ish haqining mazmunini to'laroq tushunish uchun nominal va real ish haqi tushunchalarini bilish zarurdir.

Ishchi uchun qanday shaklda va qancha miqdorda ish haqi olishi emas, balki unga qancha miqdorda tovarlar va xizmatlar sotib olishi mumkinligi muhim. Shu sababli nominal va real ish haqi farqlanadi.

Nominal ish haqi bu ma'lum vaqt davomida olingan pul summasi yoki pul shaklidagi ish haqi.

Real ish haqi-bu nominal ish haqiga sotib olish mumkin bo'lgan tovarlar va xizmatlar miqdori. Boshqacha aytganda real ish haqi-bu nominal ish haqining «xarid etish» qobiliyati. O'z-o'zidan aniqki, real ish haqi nominal ish haqiga hamda xarid qilinadigan tovarlar va xizmatlar narxiga bog'liq. Shunday ekan, real ish haqi boshqa sharoitlar bir xil bo'lganda, nominal ish haqiga to'g'ri mutanosibdir hamda iste'mol buyumlari va xizmatlar narxining darajasiga teskari mutanosibdir. Bu miqdorlar nisbatini formulada quyidagicha tasvirlash mumkin:

$$V_r = \frac{V_n}{R}$$

bu yerda:

V_r - real ish haqi;

V_n - nominal ish haqi;

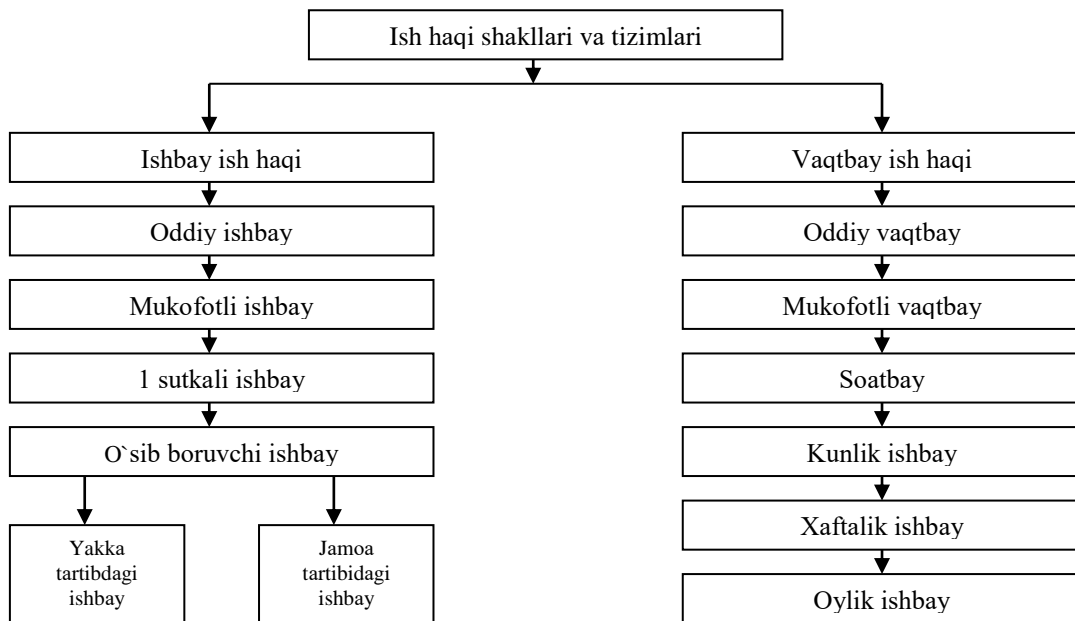
R - iste'mol buyumlari va xizmatlarning narx darajasi.

Nominal ish haqi ishlab topilgan pul daromadi darajasini, real ish haqi esa xodimlarning iste'moli va farovonlik darajasini tavsiflaydi.

Ish haqi aholi daromadlarining asosiy tarkibiy qismlaridan birini tashkil qilib, u kelajakda ham o'zining yetakchi o'rnini saqlab qoladi.

Vaqtbay ish haqi xodimning malakasi, mehnatining sifati va ishlagan vaqtiga qarab to'lanadigan ish haqidir. U odatda mehnatning natijalarini aniq hisoblab bo'lmaydigan, balki ular aniq vazifalar doirasini bajarish bilan belgilanadigan vaqtda (muhandis-texnik xodimlar va xizmatchilar, sozlovchilar, elektromontyorlar va shu kabilarga haq to'lashda) yoki mahsulot ishlab chiqarish texnologik jarayonining borishi bilan belgilanadigan va bevosita ishchiga bog'liq bo'lmagan vaqtlarda (konveyerlar va avtomat liniyalarida ishlash) qo'llaniladi.

Ish haqini tashkil etishda uning ikkita asosiy shakli: vaqtbay va ishbay shakllari farqlanadi. Uning turlarini quyidagi (12.1-rasm) da ko'rish mumkin.

12.1-rasm. Ish xaqqi shakllari va tizimlari.

Ishbay ish haqi ishchining ishlab chiqargan mahsulot miqdori va sifati yoki bajargan ishining hajmiga qarab beriladigan ish haqidir. Mahsulot birligi uchun to‘lanadigan ish haqi miqdori, tarif stavkasidagi haqni ishlab chiqarish normasiga taqsimlash yo‘li bilan aniqlanadi.

Ish haqi tizimi o‘z ichiga haq to‘lash shakllarining aniq mehnat sharoitlarini hisobga oladigan turlari majmuini oladi. Jumladan:

- oddiy ishbay haq to‘lash tizimida ishlab chiqarish me‘yori qay darajada bajarilishidan qat’iy nazar, ish haqi yagona mahsulot birligi uchun belgilangan tarif bo‘yicha to‘lanadi.

- mukofotli ishbay haq to‘lash tizimi bir qancha ko‘rsatkichlar, ya’ni reja topshirig‘idan ortiqcha hajmda ishlab chiqarilganligi, yuqori sifat darajasi ta’minlanganligi va boshqalar uchun mukofot berishni nazarda tutadi.

- o‘sib boruvchi ishbay haq to‘lashda ishchining belgilab qo‘yilgan me‘yor doirasida ishlab chiqargan mahsulotiga uning birligi uchun belgilangan tarif bo‘yicha ish haqi beriladi, me‘yordan yuqorisiga esa oshirilgan haq yoki tarif bo‘yicha pul to‘lanadi.

Shuningdek ishbay ish haqi tizimida yakka va jamoa tartibdagi mehnatga haq to‘lash farqlanadi. Bunda olingan tayyor mahsulot uchun uning sifati va ishlab chiqarish chiqimlarini hisobga olib haq to‘lanadi. Haq to‘lashning jamoa shaklida ish haqi mavjud bo‘linmaning pirovard mehnat natijalariga bog‘liq qilib qo‘yiladi. Bunda har bir xodim faqat o‘ziga berilgan shaxsiy topshiriqlargagina emas, bo‘linmaning butun ish hajmini ham bajarishdan manfaatdor bo‘ladi.

Ishchilarning ish haqini tabaqalashtirish eng avvalo davlat tarif tizimi yordamida amalga oshiriladi. Tarif tizimi yordamida tarmoqlar va mamlakat mintaqasi bo‘yicha, ular ichida esa ishlab chiqarish turlari, turli toifadagi xodimlar malakasi va mehnat sharoitlariga qarab ishchi va xizmatchilarning ish haqi darajasi tartibga solib turiladi.

Tarif tizimi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- tarif-malaka ma'lumotnomalari ayrim kasblar va mehnat turlarining batafsil tavsifi, u yoki bu aniq ishni bajaruvchining bilim va ko'nikmalariga qo'yiladigan talablardan iborat bo'ladi, shuningdek, unda bu ishni tariflash uchun qo'yiladigan razryadlar ham ko'rsatiladi.

- tarif setkasida razryadlardan tashqari tarif koeffitsientlari ham bo'lib, ular birinchi razryadli ishchiga haq to'lash bilan keyingi razryadli ishchilar mehnatiga haq to'lashning o'zaro nisbatini ko'rsatadi (birinchi razryadning tarif koeffitsienti hamma vaqt birga teng bo'ladi).

- tarif stavkalari tegishli razryadga ega bo'lgan ishchining mehnatiga to'lanadigan haq miqdorini belgilab beradi.

- mehnat qilish sharoiti og'ir va zararli bo'lgan ishchilarga tarif stavkasiga qo'shimcha haqlar belgilanadi. Tarif stavkalariga ustamalar shaklidagi haq (razryadlar bo'yicha farqlantirilgan) kasbiy mahorat uchun belgilanadi.

Alohida tarmoqning iqtisodiyotdagi ahamiyatiga qarab amalda ish haqini va mansab maoshlarini farqlantirish ishlari amalga oshiriladi. Bunda mamlakat uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan yetakchi tarmoqlarga tajribali, malakali kadrlarni jalb etish, bu tarmoqlarda ishchi va xizmatchilar tarkibi barqaror bo'lishini ta'minlaydigan sharoitlarni vujudga keltirish maqsadi ko'zlanadi.

Respublikada tarif setkasi 22 ta razryaddan tashkil topgan. Ishchilar mehnatini 1-8 razryadlar asosida, mutaxassis va xizmatchilar 9-16 razryadlar bo'yicha, yuqori lavozimli xizmatchilar esa 17-22 razryadlar bo'yicha ishga qabul qilinadilar va ularga shu razryadlari asosida ish haqi to'lanadi. Respublikada aholini ijtimoiy himoyalashni ta'minlash maqsadida iqtisodiy rivojlanishdagi inflyatsiya jarayoni darajalarini e'tiborga olgan holda ish haqining eng past darajasini belgilash asosida oshirib borilmoqda. Shuningdek tarif tizimi orqali ish haqi tabaqalashtirilib, turli kasblar va ish turlari uchun ish haqi to'lashning yagona razryadlari aniqlangan. Narxlar o'sishi bilan minimal ish haqi darajasi (1-razryad) hamda barcha razryadlar ular o'rtasidagi nisbat saqlangan holda oshirib boriladi.

21.05.2019 yilda «Mehnatga haq to'lash, pensiyalar va boshqa to'lovlar miqdorlarini aniqlash tartibini takomillashtirish to'g'risida» PF-5723 sonli Prezident Farmoni qabul qilindi.

Farmonga muvofiq, 2020-yil 1-fevraldan boshlab ish haqining eng kam miqdori o'rniga quyidagi miqdorlar belgilandi:

- Mehnatga haq to'lashning eng kam miqdori – 679 330 so'm;
- Bazaviy hisoblash miqdori – 223 000 so'm;
- Pensiyani hisoblashning bazaviy miqdori – 238 610 so'm.

Bunda: mehnatga haq to'lashning eng kam miqdori maosh, ustamalar, qo'shimcha haq, gonorar, qo'shimcha ish uchun kompensatsiya to'lovlari va rag'batlantiruvchi tUSDagi to'lovlarning boshqa turlari, shuningdek, qonunchilikda belgilangan ushlanmalar, ilgari eng kam ish haqiga nisbatan belgilab qo'yilgan boshqa to'lovlar miqdorini aniqlashda hamda oilalarning ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga muhtojligi va ishsizlik bo'yicha nafaqalar miqdorini aniqlashda qo'llaniladi.

12.3. Mehnat munosabatlarining iqtisodiy mazmuni va kasaba uyushmalarining o‘rni.

Mehnat munosabatlari-ish beruvchilar va yonlanma ishchilar o‘rtasidagi mehnat sharoitlari va mehnatga haq to‘lash bo‘yicha munosabatlardir.

Ishga yonlash bo‘yicha korxonada ma‘muriyati va ishchilar o‘rtasidagi munosabat mehnat shartnomalari yordamida shakllanadi. Mehnat shartnomalari-korxonada ma‘muriyati va ishchilar o‘rtasidagi ishga yonlash bo‘yicha munosabatni namoyon etuvchi va tartibga soluvchi huquqiy hujjat. Mehnat shartnomalari avvalo ish haqi stavkasi, me‘yordan ortiqcha bajarilgan ishlar uchun stavka, dam olish kunlari va tanaffuslar, pensiya fondlari va sog‘liqni saqlashga ajratmalar hamda narxlarning o‘zgarishini hisobga olib iste‘mol savati qiymatini tartibga solish kabi jihatlarni o‘z ichiga oladi. Shuningdek mehnat sharoiti masalalari qarab chiqiladi va qator tashkiliy masalalar hal qilinadi. Odatda kelishuv bir necha yilga, asosan uch yilga tuziladi. Ayrim hollarda davlat ham korxonada ma‘muriyati va ishchilar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarga, masalan, ish tashlash masalalariga tegishli munosabatlarga ta‘sir ko‘rsatishi mumkin. Ammo ish tashlash huquqi «Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar haqidagi xalqaro pakt»da mustahkamlangan asosiy ijtimoiy-iqtisodiy huquq va erkinliklar jumlasiga kiradi.

Ko‘pchilik mamlakatlarda mehnat munosabatlarining rivojlanishida bosh masala ishsizlikni ijtimoiy kafolatlashga, ishlovchilarning mehnat sharoitini yaxshilash va ish haqini oshirish imkoniyatlari bilan bog‘liq masalalar hisoblanadi. Bu muammolarni hal qilishda asosiy ro‘l kasaba uyushmalariga tegishli bo‘ladi. Aksariyat ishchi kuchi bozorlarida ishchilar o‘zlarining ishchi kuchini kasaba uyushmalari orqali jamoa bo‘lib taklif qiladilar. Kasaba uyushmalari nisbatan ko‘p sonli ishga yonlovchilar bilan muzokaralar olib boradi va ularning asosiy iqtisodiy vazifasi ish haqini oshirishdan iborat bo‘ladi. Kasaba uyushmalari bu maqsadga turli xil yo‘llar bilan erishishi mumkin.

1. Ishchi kuchiga bo‘lgan talabni oshirish. Kasaba uyushmalar nuqtai nazaridan ish haqini oshirishning eng qulay usuli ishchi kuchiga bo‘lgan talabni kengaytirish hisoblanadi. Ishchi kuchiga bo‘lgan talabning ortishi natijasida ish haqi stavkasi ham, ishchi o‘rinlari soni ham ortadi. Kasaba uyushmalari bu talabni belgilovchi bir yoki bir necha omillarni o‘zgartirish yo‘li bilan ishchi kuchiga bo‘lgan talabni ko‘paytirishlari mumkin: ishlab chiqariladigan mahsulot yoki ko‘rsatiladigan xizmatga talabni oshirish; mehnat unumdorligini oshirish; ishchi kuchi bilan birgalikda foydalanadigan boshqa ishlab chiqarish omillari narxlarini o‘zgartirish.

2. Ishchi kuchi taklifini qisqartirish. Kasaba uyushmalari ishchi kuchi taklifini qisqartirish yo‘li bilan ish haqi stavkasini oshirishlari mumkin. Bunga quyidagi yo‘llar bilan erishiladi: immigratsiyani cheklash; bolalar mehnatini qisqartirish; pensiyaga muddatida chiqishni qo‘llab-quvvatlash; ish haftasini qisqartirishga yordam berish. Bulardan tashqari kasaba uyushmalari tadbirkorlarni o‘z a‘zolarini ishga yollashga majbur qilib, ishchi kuchi taklifi ustidan to‘liq nazorat o‘rnatadi. Kasaba uyushmalari o‘z a‘zolari sonini qisqartirish siyosati orqali ishchi kuchi taklifini sun‘iy ravishda qisqartiradi. Bu, o‘z navbatida, ish haqi stavkasining ortishiga olib keladi.

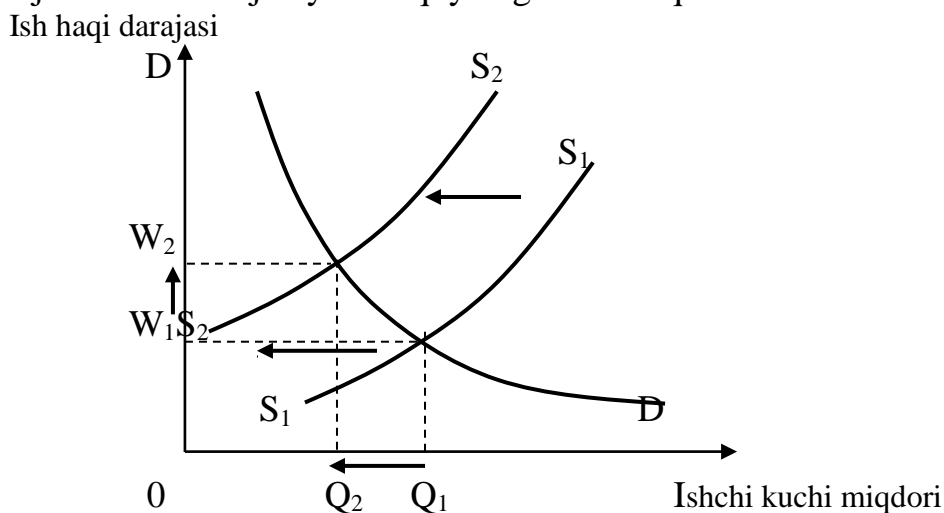
3. Kasb bo'yicha malaka darajasini litsenziyalash. Bu ma'lum mehnat turi taklifini cheklash vositasi hisoblanadi. Bunda kasaba uyushmalari korxonalar ma'muriyatiga ma'lum kasbdagi ishchilar aniq ko'rsatilgan talablarga javob bergan taqdirda ishga qabul qilishga ta'sir ko'rsatadi. Bu talablar o'z ichiga ishchining ta'lim darajasi, mutaxassislik bo'yicha ish staji, imtihon natijasi va shaxsiy tavsiflarini oladi.

4. Kasaba uyushmalari jamoa shartnomalari tuzishda monopol holatga ega bo'lgan tadbirkorlarga qarshilik ko'rsatish yo'li bilan ham ish haqi stavkasini oshirishga erishishi mumkin. Buning natijasida ish haqini oshirish bilan bog'liq qo'shimcha sarflar, yangi ishchi kuchini yonlash natijasida olinadigan qo'shimcha mahsulot hajmidan ortiq bo'ladi.

Kasaba uyushmalari o'zlarining iqtisodiy vazifalarini amalga oshirishlarida manfaatlari himoya qilinayotgan ishchilar guruhining kasbiy ixtisosligi xususiyatlaridan kelib chiqqan holda yopiq yoki ochiq turda tashkil etilishi mumkin. Yopiq turdagi kasaba uyushmalari ish haqi darajasini oshirish uchun ishchi kuchi taklifini qisqartirishga harakat qiladilar. Bu ko'proq ma'lum kasb egalari, masalan, duradgorlar, elektr payvandchilar kabilarni o'ziga birlashtiruvchi bo'lim kasaba uyushmalari tarzida tashkil etiladi. Bo'lim kasaba uyushmalari ish beruvchilarni faqat mazkur kasaba uyushmasiga a'zo bo'lgan ishchilarni yonlashga majbur etib, shu orqali ishchi kuchi taklifi ustidan nazorat o'rnatadilar. Zarur holda kasaba uyushmasiga a'zolikni qisqartirish orqali ishchi kuchi taklifini sun'iy yo'l bilan qisqartiradilar. Bunda ular quyidagi yo'llardan foydalanishlari mumkin:

- o'qitish, kasbga tayyorlash muddatini cho'zish;
- kasaba uyushmasiga a'zo bo'lish badallarini oshirish;
- yangi a'zolarni qabul qilishni cheklash yoki umuman taqiqlash va boshqalar.

Bu tadbirlar asosida ishchi kuchi taklifini qisqartirish hamda ish haqi darajasini oshirish jarayonini quyidagi rasm orqali ko'rish mumkin (12.2-chizma).

12.2-rasm. Yopiq turdagi kasaba uyushmasining ish haqi darajasiga ta'siri.

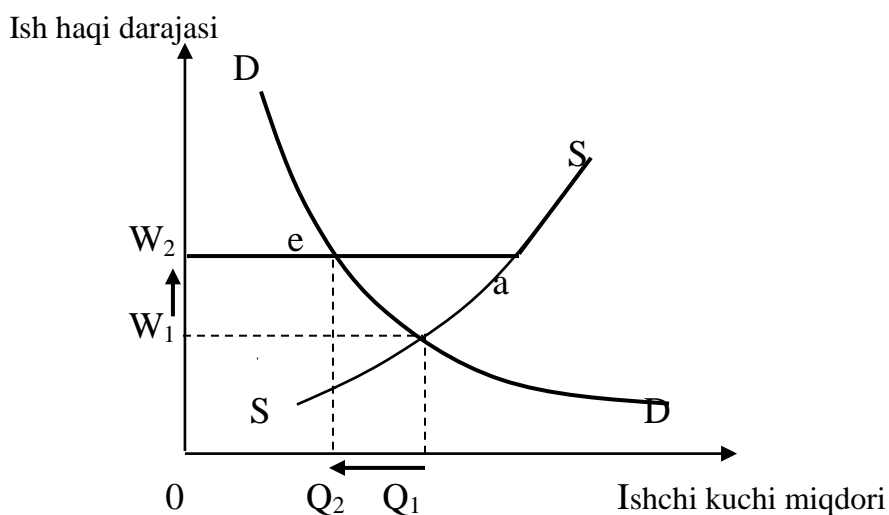
Rasmdan ko'rinib turibdiki, kasaba uyushmalari ishchi kuchi taklifini S_1S_1 dan S_2S_2 ga qadar qisqartirish orqali ish haqi darajasini W_1 dan W_2 ga qadar oshirishga erishadilar. Biroq, ishchi kuchi taklifining pasayishi yollangan ishchilar sonining Q_1 dan Q_2 ga qadar qisqarishiga olib keladi.

Aksariyat kasaba uyushmalari o'z a'zolari sonini cheklashga harakat qilmaydilar. Aksincha, ular barcha mavjud yoki keyinchalik yollanuvchi ishchilarni birlashtirishga harakat qiladilar. Bu ochiq turdagi kasaba uyushmalari uchun xos bo'lib, tarmoqdagi barcha ishchilarni, ularning malakasidan qat'iy nazar, o'z saflariga a'zo bo'lishiga intiladilar. Bu o'rinda, agar kasaba uyushmasi a'zolari faqat malakali mutaxassislardan tarkib topsa, uni yopiq tarzda tashkil etish ham mumkin bo'ladi.

Chunki ish beruvchilar bu qadar katta miqdordagi malakali mutaxassislarni ishdan bo'shatib, ular o'rniga boshqalarini qabul qilish imkoniyatiga ega bo'lmaydilar. Biroq, o'ziga malakasiz yoki past malakali ishchilarni birlashtirgan kasaba uyushmasi a'zolikni cheklay olmaydi, bunday holatda ish beruvchilar bu ishchilarni kasaba uyushmasiga a'zo bo'lmagan ishchilar bilan almashtirish imkoniyatiga ega bo'lib, bu holat kasaba uyushmasining amal qilish zaruratini yo'qqa chiqaradi. Agar tarmoq kasaba uyushmasi mazkur tarmoqdagi deyarli barcha ishchilarni birlashtira olsa, u holda ish haqi darajasi bo'yicha shartnoma tuzishda kasaba uyushmalari korxonaga ma'muriyatini o'z ta'siri doirasida ushlab tura oladi. Ma'muriyat tomonidan ularning shartlari inkor etilgan holda, ishchilarni ish tashlashga undash orqali kasaba uyushmalari korxonani ishchi kuchi taklifidan to'liq mahrum etishi mumkin.

Ochiq turdagi kasaba uyushmasining ish haqi darajasiga ta'sirini quyidagi chizma orqali ko'rish mumkin (12.3-rasm).

Ochiq turdagi yoki tarmoq kasaba uyushmasi deyarli barcha ishchilarni o'z tarkibiga kiritish orqali ishchi kuchi taklifini nazorat qilib, ish haqi darajasini erkin raqobat sharoitidagi W_1 dan W_2 ga qadar oshiradilar. Natijada ishchi kuchi taklifi egri chizig'i SS dan W_2aS ga siljiydi. W_2 ish haqi darajasida ish beruvchilar bandlik darajasini Q_1 dan Q_2 ga qadar qisqartiradilar.

12.3-rasm. Ochiq turdagi kasaba uyushmasining ish haqi darajasiga ta'siri.

Hozirgi zamon mehnat munosabatlari o'zida davlatning ta'sirini ham aks ettiradi. Davlatning qonunchilik faoliyati mehnat munosabatlarining barcha tomonlarini qamrab oladi. U nafaqat iqtisodiyot davlat sektorining ishchi kuchiga

bo'lgan talabini bildiradi, balki uni xususiy sektorda ham tartibga soladi, milliy iqtisodiyot miqyosida ishga yollashning asosiy o'lchamlarini aniqlaydi.

Mehnat munosabatlariga davlatning ijtimoiy dasturlari, kam ta'minlangan oilalarga yordam, ishsizlik bo'yicha nafaqa, har xil ijtimoiy to'lovlar, pensiya ta'minoti va boshqalar katta ta'sir ko'rsatadi. Bu dasturlar bozor tahlikasi yuqori bo'lgan davlatlarda aholining ijtimoiy-iqtisodiy holatni barqarorlashtirishga ma'lum bir darajada ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Davlatning ishchi kuchi bozoridagi vositachilik ro'li ham mehnat munosabatlariga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatishi mumkin. Jumladan, o'ziga qisman ishchi o'rinlarini qidirish va tavsiya qilish hamda ishga joylashtirish bo'yicha umummilliy dasturni ishlab chiqarish vazifalarini oladi. Ishchilarni o'qitish va qayta tayyorlashning davlat tizimi bozorning o'zgaruvchan talablariga tez moslashishga imkon beradi.

12.4. Davlatning ish haqi siyosati

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi Farmonining 4.1. bandida aholi bandligi va real daromadlarini izchil oshirish:

- aholining real pul daromadlarini va xarid qobiliyatini oshirish, kam ta'minlangan oilalar sonini va aholining daromadlari bo'yicha farqlanish darajasini yanada kamaytirish;

- byudjet muassasalari xodimlarining ish haqi, pensiya, stipendiya va ijtimoiy nafaqalar hajmini inflyasiya sur'atlaridan yuqori miqdorda izchil oshirish vazifalari qo'yilgan.

Ish haqini tartibga solishda davlatning ro'li.

Ma'lumki, bozor iqtisodiyoti sharoitida ish haqini huquqiy jihatdan tartibga solib turish asosan lokal hujjatlar vositasida amalga oshiriladi. Ish haqini bevosita markazlashtirilgan tartibda belgilash faqat davlat boshqaruvi va byudjet tarmoqlari xodimlari uchun qo'llaniladi.

Davlat quyidagi to'rtta yo'nalishda ish haqi masalalariga ta'sir ko'rsatadi:

- eng kam ish haqini o'rnatish;
- ish haqi strukturasini belgilash;
- mehnat haqining ma'lum shakllarini joriy etish;
- ish haqini indeksatsiya qilish.

Respublikamizda jinsi, millati, irqi, tili, ijtimoiy kelib chiqishi, shuningdek xodimlarning ishchanlik qobiliyatlariga aloqador bo'lmagan boshqa jihatlarga qarab, mehnatga haq to'lashda kamsitish amalda mavjud emasligini Hukumat, ish beruvchilar va kasaba uyushmalari erishgan katta yutuqlardan biri, deb baholash mumkin.

Eng kam ish haqi kafolatlari.

Ish haqi miqdoriga ta'sir ko'rsatuvchi eng muhim omil – umumdavlat miqyosida o'rnatiladigan eng kam ish haqi miqdoridir.

Ko'plab mamlakatlarda (masalan AQSH, Fransiya, Ispaniya, Kanada, Belgiya, Portugaliya, Avstraliya, Yangi Zelandiya, Isroil) eng kam ish haqi davlat

tomonidan (odatda eng kam soatbay ish haqi ko‘rinishdi) belgilab qo‘yiladi. Ayni paytda qator boshqa mamlakatlarda (Germaniya, Italiya, Shveysariya, Avstriya, Norvegiya, Daniya, Irlandiya) umumdavlat miqyosida ish haqi minimumi o‘rnatilmaydi. Masalan, Yevropa Ittifoqiga kiruvchi 28 ta davlatdan 21 tasida eng kam ish haqi davlat tomonidan belgilab qo‘yiladi (12.1-jadval).

12.1-jadval

Dunyoning ayrim mamlakatlarida eng kam ish haqi miqdori (dollarda)²

Davlat	Soatbay minimal ish haqi	Yillik minimal ish haqi	Aholi 2019
Meksika	\$1.05	\$1,193.78	127,575,529
Braziliya	\$2.18	\$5,114.28	211,049,527
Chili	\$2.25	\$7,319.53	18,952,038
Rossiya	\$2.27	\$4,734.24	145,872,256
Kolumbiya	\$2.66	\$7,768.45	50,339,443
Vengriya	\$2.9	\$10,669.44	9,684,679
Polsha	\$3.35	\$13,214.88	37,887,768
Kosta Rika	\$3.37	\$9,132.3	5,047,561
Estoniya	\$3.4	\$7,082.27	1,325,648
Slovakia	\$3.43	\$10,518.39	5,457,013
Latvia	\$4.3	\$8,969.79	1,906,743
Litva	\$4.78	\$9,365.14	2,759,627
Gretsiya	\$4.98	\$12,128	10,473,455
Chexiya Respublikasi	\$5.17	\$10,342.44	10,689,209
Sloveniya	\$5.72	\$15,269.87	2,078,654
Portugaliya	\$5.76	\$9,584.72	10,226,187
Ispaniya	\$5.83	\$14,289.76	46,736,776
Turkiya	\$6.05	\$12,616.02	83,429,615
Janubiy Koreya	\$6.84	\$19,880.75	51,225,308
AQSH	\$7.25	\$15,080	329,064,917
Izrail	\$7.94	\$17,713.12	8,519,377
Kanada	\$9.52	\$20,643.41	37,411,047
Irlandiya	\$9.62	\$23,447.04	4,882,495
Buyuk Britaniya	\$10.34	\$20,053.09	67,530,172
Belgiya	\$10.38	\$22,133.37	11,539,328
Niderlandiya	\$10.44	\$23,520.56	17,097,130
Germaniya	\$10.87	\$22,097.86	83,517,045
Yangi Zelandiya	\$11.2	\$20,932.45	4,783,063
Frantsiya	\$11.66	\$20,903.33	65,129,728
Australia	\$12.14	\$23,975.61	25,203,198
Lyuksemburg	\$13.78	\$28,603.91	615,729

² 2019 yil, <http://worldpopulationreview.com> sayti ma'lumotlari

O‘zbekiston Respublikasida eng kam ish haqi miqdori O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmonlari bilan o‘rnatiladi.

Ma‘lumki, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011 yil 30 dekabrda «O‘zbekiston Respublikasining 2012 yilgi asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlari prognozi va Davlat byudjeti parametrlari to‘g‘risida»gi PQ-1675- sonli Qaroriga binoan 2012 yilning 1 yanvaridan boshlab:

- mehnatga haq to‘lash Yagona tarif setkasining boshlang‘ich razryadi etib birinchi razryad belgilandi, no‘linchi razryad bekor qilindi;

- respublikaning barcha tashkilotlarida mehnat haqi miqdori mehnatga haq to‘lashning Yagona tarif setkasi bo‘yicha birinchi razryaddan kam bo‘lmagan holda belgilandi.

Shunga binoan Mehnat kodeksining 155-moddasiga tegishli o‘zgartirishlar kiritilib, mehnat haqining eng kam miqdori quyidagicha belgilab qo‘yildi:

«Muayyan davr uchun belgilangan mehnat normasini va mehnat vazifalarini to‘liq bajargan xodimning oylik mehnat haqi qonun hujjatlarida Mehnatga haq to‘lash yagona tarif setkasining birinchi razryadi bo‘yicha belgilangan miqdordan oz bo‘lishi mumkin emas. Mehnat haqining eng kam miqdoriga qo‘shimcha to‘lovlar, ustamalar, rag‘batlantirish tarzidagi to‘lovlar, normal ish vaqtidan chetga chiqqan holda bajarilgan ishlar uchun oshirilgan miqdorda to‘lanadigan haqlar (157, 158-moddalar), shuningdek rayon koeffitsientlari (153-moddaning to‘rtinchi qismi) qo‘shilmaydi».

21.05.2019 yilda «Mehnatga haq to‘lash, pensiyalar va boshqa to‘lovlar miqdorlarini aniqlash tartibini takomillashtirish to‘g‘risida» PF-5723 sonli Prezident Farmoni qabul qilindi.

Farmonga muvofiq, 2020-yil 1-fevraldan boshlab ish haqining eng kam miqdori o‘rniga quyidagi miqdorlar belgilandi:

- Mehnatga haq to‘lashning eng kam miqdori – 679 330 so‘m;

- Bazaviy hisoblash miqdori – 223 000 so‘m;

- Pensiyani hisoblashning bazaviy miqdori – 238 610 so‘m.

Bunda: mehnatga haq to‘lashning eng kam miqdori maosh, ustamalar, qo‘shimcha haq, gonorar, qo‘shimcha ish uchun kompensatsiya to‘lovlari va rag‘batlantiruvchi tusdagi to‘lovlarning boshqa turlari, shuningdek, qonunchilikda belgilangan ushlanmalar, ilgari eng kam ish haqiga nisbatan belgilab qo‘yilgan boshqa to‘lovlar miqdorini aniqlashda hamda oilalarning ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashga muhtojligi va ishsizlik bo‘yicha nafaqalar miqdorini aniqlashda qo‘llaniladi.

Bazaviy hisoblash miqdori esa quyidagilarni aniqlashda qo‘llaniladi:

- soliqlar, yig‘imlar, jarimalar, davlat bojlari va ko‘rsatilayotgan davlat xizmatlari uchun boshqa to‘lovlarning miqdorlarini;

- tadbirkorlik bilan shug‘ullanish uchun patent, litsenziya va boshqa to‘lovlarning qiymati, tashkilotlarning ustav va boshqa fondlari (kapitali) miqdori, pulsiz shaklda to‘lanadigan aksiyalar, boshqa qimmatli qog‘ozlarning qiymati, yuridik shaxslar aktivlarining balans qiymati, mikroreditlar va lizing, shuningdek boshqa moliyaviy-iqtisodiy ko‘rsatkichlarning cheklangan miqdorini.

Pensiyani hisoblashning bazaviy miqdori pensiyalar, ustamalar, qo‘shimcha haq va kompensatsiya to‘lovlari, shuningdek, xodimlar sog‘lig‘iga yetkazilgan zararni qoplashda qo‘llaniladi.

Eng kam ish haqiga nisbatan belgilangan ustamalar, qo‘shimcha haq, mukofotlar hamda boshqa kompensatsiya va rag‘batlantiruvchi tushdagi to‘lovlarning barcha turlari mazkur to‘lovlarning so‘mda ifodalangan amaldagi miqdorlarini saqlab qolgan holda qayta hisob-kitob qilinadi.

2020 yilning 1 fevralidan boshlab byudjet muassasalari va tashkilotlari xodimlarining ish haqi, pensiyalar, stipendiyalar, nafaqalar hamda kam ta‘minlangan oilalarga beriladigan moddiy yordam miqdori 1,7 barobarga oshiriladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 21 maydagi «Mehnatga haq to‘lash, pensiyalar va boshqa to‘lovlar miqdorlarini aniqlash tartibini takomillashtirish to‘g‘risida»gi PF–5723-son farmoni 1-bandida:

- ikkinchi xatboshidagi «634880» raqami «679330» raqami bilan almashtirildi (mehnatga haq to‘lashning eng kam miqdori);

- uchinchi xatboshidagi «202730» raqami «223000» raqami bilan almashtirildi (bazaviy hisoblash miqdori);

- to‘rtinchi xatboshidagi «223000» raqami «238000» raqami bilan almashtirildi (pensiyani hisoblashning bazaviy miqdori).

Farmon bilan 2020 yilning 1 fevralidan boshlab byudjet muassasalari va tashkilotlari xodimlarining ish haqi, pensiyalar, stipendiyalar hamda nafaqalar miqdori o‘rta hisobda 1,7 baravar oshirildi.

2020 yilning 1 fevralidan boshlab O‘zbekiston hududida:

- Mehnatga haq to‘lashning eng kam miqdori – 679 330 so‘m;

- Bazaviy hisoblash miqdori – 223 000 so‘m;

- Pensiyani hisoblashning bazaviy miqdori – 238 610 so‘m;

- eng kam yoshga doir pensiyalar – 466680 so‘m;

- bolalikdan nogironlarga beriladigan nafaqa – oyiga 466680 so‘m;

- zarur ish stajiga ega bo‘lmagan keksa yoshdagi va mehnatga layoqatsiz fuqarolarga beriladigan nafaqa oyiga 286390 so‘m miqdorida belgilandi.

2019 yil 1 avgustdan boshlab:

- II guruh nogironligi bo‘lgan shaxslarning nogironlik pensiyalari eng kam miqdori yoshga doir eng kam pensiyaning 50 foizidan 75 foiziga oshirildi;

- II guruh nogironligi bo‘lgan yolg‘iz shaxslar-pensionerlarning pensiyalariga ustama miqdori eng kam ish haqining 50 foizidan 75 foiziga oshirildi;

- boquvchisini yo‘qotganlik nafaqasi miqdori mehnatga layoqatsiz oila a‘zolari soniga amaldagi foizlar nisbati saqlangan holda yoshga doir pensiyaning eng kam miqdoridan kelib chiqib belgilandi.

2019 yilning 1 avgustidan I guruh nogironlik nafaqasi, shuningdek, 16 yoshdan katta bolalikdan I guruh nogironlik nafaqasi oluvchilarga har oyda eng kam ish haqining 25 foizi miqdorida qo‘shimcha to‘lov joriy qilindi.

Mehnat haqi miqdori, shakli va tizimlari.

Mehnat kodeksining 153-moddasiga binoan mehnat haqining miqdori ish beruvchi bilan xodim o‘rtasidagi kelishuvga binoan belgilanadi. Mehnat haqi

qonun hujjatlari bilan belgilangan eng kam miqdordan oz bo'lishi mumkin emas va uning eng ko'p miqdori biron bir tarzda cheklanmaydi.

Xo'jalik hisobidagi ayrim tarmoqlar (yoqilg'i-energetika kompleksi, temir yo'llari, aviatsiya, maxsus qurilish va hokazolar)da ham tarmoq tarif setkalari tarmoq kelishuvlari vositasida joriy etilgan.

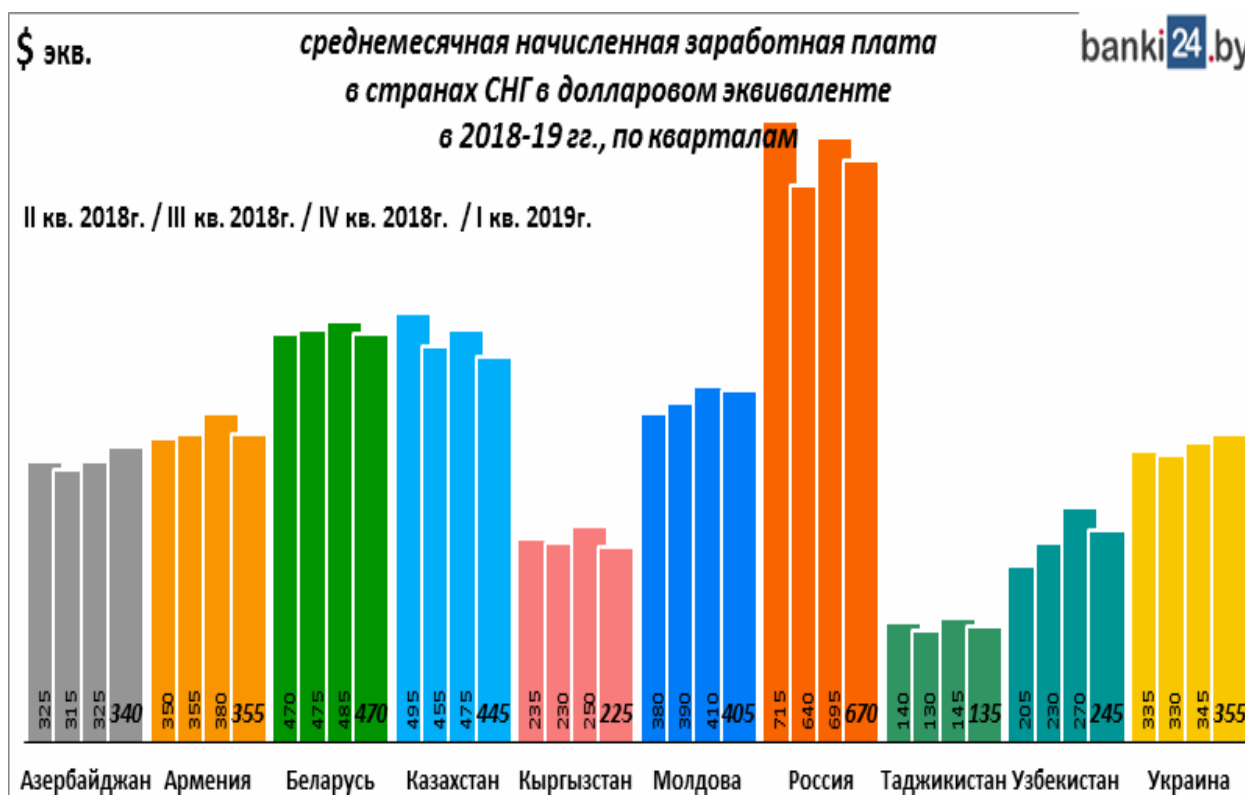
Xo'jalik hisobidagi mustaqil korxonalarda lokal tarif setkalar joriy etilishi mumkin.

Mehnat kodeksining 153-moddasiga binoan mehnat haqi shaklini va tizimini tanlash huquqi mehnat jamoalarining o'ziga berilgan bo'lib, jamoa shartnomalari va kasaba uyushmasi bilan kelishib qabul qilinadigan boshqa lokal hujjatlarda aks ettiriladi.

Quyidagi kkita diagrammadan nominal va real ish haqlari o'rtasidagi farqni yaqqol ko'rish mumkin. Masalan, Ozarbayjonda nominal ish haqi O'zbekistonga qraganda 1,37 baravar yuqoriroq, lekin real ish haqi, ya'ni ish haqining xarid qobiliyati deyarli bir hil (12.1-diagramma).

12.1-diagramma

MDH mamlakatlarida o'rtacha oylik ish haqi miqdori (nominal ish haqi) dollar hisobida ³

Asosiy tayanch tushunchalar

Ish haqi-ishchi va xizmatchilarning mehnatining miqdori, sifati va unumdorligiga qarab milliy mahsulotdan oladigan ulushining puldagi ifodasi.

³ 2019 yil aprel oyidagi banki24.by sayti ma'lumotlari

Vaqtbay ish haqi-ishchining ishlagan vaqti (kun, hafta, oy) hisobga olinib, to'lanadigan ish haqidir.

Ishbay ish haqi-ishlab chiqargan mahsuloti miqdoriga yoki bajargan ishi hajmiga qarab to'lanadigan ish haqidir.

Nominal ish haqi-pul shaklida olingan ish haqi summasi.

Real ish haqi-nominal ish haqi summasiga sotib olish mumkin bo'lgan tovarlar va xizmatlar miqdori yoki nominal ish haqining sotib olish layoqati.

Mukofotli ishbay ish haqi to'lash tizimi-bajarilgan ish uchun haq to'lashni erishilgan turli natija ko'rsatkichlariga qarab mukofot berish bilan qo'shib olib borilishini nazarda tutuvchi tizim.

O'sib boruvchi ishbay haqi to'lash tizimi - ishchining belgilab qo'yilgan me'yor doirasida ishlab chiqargan mahsulotiga uning birligi uchun belgilangan tarif bo'yicha, me'yordan yuqori qismiga esa oshirilgan haq tarif bo'yicha ish haqi to'lanishini ko'zda tutuvchi tizim.

Tarif tizimi-ishchi va xizmatchilarning ish haqi darajasini tarmoqlar va mamlakat mintaqasi bo'yicha, ular ichida esa ishlab chiqarish turlari, turli toifadagi xodimlar malakasi va mehnat sharoitlariga qarab tartibga solib turuvchi me'yorlar tizimi.

Tarif-malaka ma'lumotnomalari-ayrim kasblar va mehnat turlarining batafsil ta'rifi, ishchi va mutaxassislarning bilim va ko'nikmalariga qo'yiladigan talablar, turli tavsifdagi ishlarni tariflash uchun qo'yiladigan razryadlar majmui.

Tarif setkasi-turli razryadlar va tarif koeffitsientlari majmui bo'lib, ular birinchi razryadli ishchiga haq to'lash bilan keyingi razryadli ishchilar mehnatiga haq to'lashning o'zaro nisbatini ko'rsatadi.

Tarif stavkasi-tegishli ravishda belgilab berilgan turli razryadga ega bo'lgan ishchilarning mehnatiga to'lanadigan haq miqdori majmui.

Mehnat shartnomalari-korxonalar ma'muriyati va ishchilar o'rtasidagi ishga yonlash bo'yicha munosabatni namoyon etuvchi va tartibga soluvchi hujjat bo'lib, unda ish haqi stavkasi, me'yordan ortiqcha bajarilgan ishlar uchun stavka, dam olish kunlari va tanaffuslar, pensiya fondlari va sog'liqni saqlashga ajratmalar hamda narxlarning o'zgarishini hisobga olib iste'mol savati qiymatini tartibga solish kabi masalalar ifoda etiladi.

Kasaba uyushmasi-ish beruvchi va ishga yonlanuvchi o'rtasidagi mehnat munosabatlarining shakllanishi, amalga oshirilishi va tartibga solinishida ishga yonlanuvchilarning manfaatlarini himoya qiluvchi jamoat tashkiloti.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Yaratilgan milliy mahsulotning qanday qismi ish haqi shaklini oladi?
2. J.B.Seyning ish xaqi tashkil topishi nazariyasi?
3. D.B.Klarkning mehnat taqsimoti nazariyasi?
4. Real ish haqi darajasi qanday omillar ta'siri ostida o'zgaradi?
5. Nima uchun ish haqining umumiy darajasi har xil mamlakatlarda turlicha?
6. Tarif tizimi o'z ichiga qanday tarkibiy qismlarni oladi? Ularning har birining ahamiyati va farqlanishini tushuntirib bering.

7. Mehnat munosabatlari deganda nimani tushunasiz? Mehnat munosabatlari kimlar tomonidan tartibga solinadi?

8. Kasaba uyushmasi nima va uning qanday turlari mavjud?

9. Kasaba uyushmalari ish haqini oshirishning qanday usullaridan foydalanadilar?

10. Mehnat shartnomasi nima va unda qanday masalalar o'z ifodasini topadi?

13-bob. AGRAR MUNOSABATLAR VA AGROBIZNES

13.1. Agrar munosabatlarning iqtisodiy mazmuni. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishining o'ziga xos xususiyatlari.

13.2. Yer rentasi va uning turlari.

13.3. Agrosanoat majmuasi va uning sohalari.

13.4. Agrobiznes va uning turlari.

Iqtisodiy qonunlar va kategoriyalarning amal qilishi iqtisodiyotning barcha sohalari, tarmoqlari va bo'g'inlari uchun umumiy bo'lsada, lekin ulardagi tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitga bog'liq holda o'ziga xos xususiyatlar ham kasb etadi. Ayniqsa, bu o'ziga xos xususiyat agrar sohada yaqqol namoyon bo'ladi. Shuning uchun bu mavzuda iqtisodiyotning umumiy tomonlari bilan birgalikda uning agrar sohada namoyon bo'ladigan o'ziga xos xususiyatlarini ko'rib chiqiladi.

Ushbu mavzuda avval agrar munosabatlarning mazmunini tahlil qilib, keyin e'tibor yer rentasiga qaratiladi. Yer rentasining vujudga kelishi va taqsimlanishi muammosiga turlicha qarashlarni bayon qilib, ularning qisqacha tavsifi beriladi. Agrosanoat integratsiyasi va agrosanoat majmuasining mazmuni, ularning tarkibi va vazifalariga to'xtalib o'tilib, mavzu so'ngida agrobiznes va uning turlari bayon etiladi.

13.1. Agrar munosabatlarning iqtisodiy mazmuni. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishining o'ziga xos xususiyatlari.

Agrar sohada ishlab chiqarish ko'p jihatdan yer bilan bog'liq bo'ladi. Yerga egalik qilish, tasarruf etish va undan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar agrar munosabatlar deyiladi.

Qishloq xo'jaligida takror ishlab chiqarishning muhim xususiyatlaridan biri shundaki, bu yerda ishlab chiqarish jarayoni bevosita tirik mavjudotlar-yer, o'simlik, chorva mollari bilan bog'liq bo'ladi va tabiiy qonunlar iqtisodiy qonunlar bilan bog'lanib ketadi. Bunda yer mehnat vositasi va mehnat predmeti sifatida qatnashadi. Yerning boshqa ishlab chiqarish vositalaridan farqi shundaki, undan foydalanish jarayonida u eyilmaydi, eskirmaydi. Aksincha, agar undan to'g'ri foydalanilsa, uning unumdorligi oshib boradi.

Yerning hosil berish qobiliyatiga tuproq unumdorligi deyiladi. U tabiiy yoki iqtisodiy bo'lishi mumkin. Uzoq yillar davomida kishilarning hech qanday aralashuvisiz, tabiiy o'zgarishlar natijasida yerning ustki qatlamida o'simlik oziqlanishi mumkin bo'lgan turli moddalarning vujudga kelishi yerning tabiiy unumdorligi deyiladi.

Agar tuproq unumdorligi kishilarning tabiatga ta'siri natijasida, ya'ni tuproq tarkibi va dehqonchilik usullarini yaxshilash sun'iy yo'l bilan, yerni organik va kimyoviy o'g'itlash, ishlab chiqarishni mexanizatsiyalash, ilmiy asoslangan sug'orish, irrigatsiya va melioratsiya kabi ishlab chiqarish usullarini joriy qilish hamda boshqa shu kabi yo'llar bilan amalga oshirilsa, bu iqtisodiy unumdorlikni tashkil qiladi.

Yerdan olinadigan hosil ko'proq mana shu yerning tuproq unumdorligini saqlash va uni oshirish, ya'ni insonning, aniqrog'i ishchi kuchining, jonli mehnatning yerga faol ta'siri bilan bog'liq bo'ladi. Iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari kabi qishloq xo'jaligida ham ishlab chiqarish uning omillarining bevosita birikishi asosida sodir bo'ladi. Bunda ishchi kuchi faol bo'lib, asosiy o'rinni egallaydi. Qishloq xo'jalik korxonalarida yerdan boshqa barcha ishlab chiqarish vositalari xususiy, shaxsiy, jamoa mulk shaklida bo'lishi mumkin. Bundan ulardan barcha jamiyat a'zolarining turmush darajasini yaxshilash yo'lida foydalaniladi. Hozirgi vaqtda qishloq xo'jaligida xo'jalik yuritishning asosiy ko'rinishlari fermer va dehqon xo'jaligi shakllarida bo'lib, ulardagi ishlab chiqarish jarayonlari turli iqlim va tuproq sharoitlarida olib boriladi.

Qishloq xo'jalik korxonalarida ham asosiy kapital turli xil traktorlar, mashinalar, transport vositalari, bino, inshootlar, ko'p yillik daraxtlar, mahsuldor chorva mollari, shuningdek, xizmat muddati bir yildan ortiq bo'lgan turli xil asbob-uskunalardan tashkil topadi.

Qishloq xo'jaligida muhim ishlab chiqarish vositasi hisoblangan yer pul bilan bilan baholanmasligi, ya'ni qiymati o'lchanmasligi tufayli, kapital qiymati tarkibida hisobga olinmaydi. Qishloq xo'jaligida mavjud bo'lgan asosiy kapitalning ayrim turlari, masalan, ko'p yillik daraxtlar, mahsuldor chorva, ish hayvonlari, sug'orish inshootlari va boshqalar sanoat tarmoqlarida bo'lmaydi.

Bundan tashqari, ishlab chiqarish vositalari hisoblangan binolar, sug'orish inshootlari va boshqalar ishlab chiqarish natijasini oshirishga faol ta'sir o'tkazadi, sanoat tarmog'ida esa ular birmuncha sustroq va bilvosita ta'sir o'tkazadi. Shunga binoan qishloq xo'jaligidan kapitalning tarkibida turli inshootlar, binolar, uzatma mexanizmlar va boshqalarning hissasi ko'proq. Qishloq xo'jaligida takror ishlab chiqarishni amalga oshirishda asosiy kapital ham qatnashadi. Qishloq xo'jaligi korxonalarida aylanma kapital quyidagilardan tashkil topadi: yosh va boquvdagi hayvonlar, yem-xashak, urug'lik fondlari, kimyoviy o'g'itlar, xizmat muddati bir yildan kam bo'lgan turli xil ishlab chiqarish vositalari-inventarlar, yoqilg'i va moylash materiallari va h.z. Ishlab chiqarish jarayoni qishloq xo'jaligida aylanma kapitalning ko'pgina qismi hali tugallanmagan ishlab chiqarish shaklida bo'ladi. Qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish va ularni sotish jarayonida kapital boshqa tarmoqlardagidek doiraviy aylanib turadi, ya'ni pul shaklidan ishlab chiqarish shakliga, undan tovar shakliga o'tib, yana pul shakliga qaytib keladi. Shuni ham ta'kidlash kerakki, qishloq xo'jaligida ishlab chiqarilgan mahsulotlarning miqdori yerning hosildorligi, uning sifatiga bevosita bog'liq bo'ladi. Yerning tabiiy, biologik, iqtisodiy va texnikaviy sharoitlarini yaxshilash ham qishloq xo'jaligida mavjud bo'lgan kapitalning doiraviy aylanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun bu omillardan to'laroq foydalanish har bir

xo'jalikning muhim vazifasidir. Tabiiy omillar qishloq xo'jalik mahsulotining bevosita ko'payishiga ta'sir etsa ham, mahsulotning qiymatini oshirmaydi, ya'ni qiymat yarata olmaydi. Ishlab chiqarish tabiiy sharoitlar bilan bog'liq bo'lganligi uchun ham bu yerda ish davri va umumiy ishlab chiqarish vaqti o'rtasidagi muddat sanoatga nisbatan birmuncha uzoqroq bo'ladi. Masalan, qishloq xo'jaligida turli ekinlarni ekib bo'lingandan to' hosil yig'ishtirib olinguncha ishlab chiqarish vaqti davom etadi. Ish davri esa shu vaqt ichida qishloq xo'jalik ekinlari mehnat ta'sirida bo'lgan kunlar hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish jarayoni mavsumiyligi bilan xususiyatlidir. Bu hol qishloq xo'jaligida mavjud bo'lgan mehnat vositalaridan, ya'ni kombayn, turli ekish asboblari va shu kabilardan foydalanish vaqtiga bevosita ta'sir o'tkazadi. Boshqacha qilib aytganda, bu mehnat vositalaridan yilning ma'lum muddatlaridagina foydalaniladi, qolgan vaqtda esa ular bekor turadi. Shuning uchun ham qishloq xo'jaligida mehnatning kapital va energiya bilan qurollanish darajasi moddiy ishlab chiqarishning boshqa tarmoqlariga nisbatan yuqori bo'lishini taqozo qiladi, lekin bu yerda asosiy va aylanma kapital harakati sustroq. Bulardan tashqari qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi va mehnat jarayonlarining mavsumiyligi sababli yil davomida aylanma mablag'larning sarfi bir me'yorda bo'lmaydi. Qish va yoz mavsumlarida xarajat qilinadigan aylanma mablag'lar tarkibida birmuncha tafovutlar mavjud. Masalan, qish mavsumida aylanma mablag'larning ko'pgina qismi, urug'lik, yem-xashak, turli ozuqalar ishlab chiqarish ehtiyot qismi shaklida turadi, yoz faslida esa tugallanmagan ishlab chiqarish, texnikaning butlash qismlari, neft mahsulotlari va shu kabilarning hissasi ortib boradi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini tashkil qilishda yuqorida sanab o'tilgan xususiyatlarni hisobga olib, ishni tashkil qilish uning samaradorligini ta'minlashda muhim ahamiyatga egadir.

Bizning mamlakatimizda aholining nisbatan zichligi va qishloq xo'jaligiga yaroqli yerlarning cheklanganligini hisobga olib, yerga xususiy mulkchilik joriy qilinmagan, unga davlat mulki saqlanib qoldi. Lekin, bozor iqtisodiyoti talablaridan kelib chiqib, agrar islohotlar amalga oshirilmoqda va bu jarayon muvaffaqiyatli olib borilmoqda. O'zbekistonda yer davlat mulki hamda umummilliy boylik bo'lganligi sababli yerga bo'lgan mulkchilik, yerga egalik qilish va yerdan foydalanish masalalarini alohida ko'rib chiqamiz.

Yerga egalik jismoniy va huquqiy shaxslarning ma'lum yer uchastkasiga tarixan tarkib topgan asoslardagi yoki qonun hujjatlarida belgilangan tartibdagi egalik huquqini tan olishini bildiradi. Yerga egalik deganda avvalo yerga bo'lgan mulkchilik huquqi va uni iqtisodiy jihatdan foydalanish ko'zda tutiladi. Yerga egalikni yeri bo'lgan mulkdor, ya'ni davlat amalga oshiradi. O'zbekiston Respublikasining Yer kodeksida ta'kidlanganidek «Yer uchastkalari yuridik va jismoniy shaxslarga doimiy va muddatli egalik qilish hamda ulardan foydalanish uchun berilishi mumkin».

Yerdan foydalanish huquqi-bu o'rnatilgan urf-odatlar yoki qonuniy tartibda undan foydalanishni bildiradi. Yerdan foydalanuvchi yer egasi bo'lishi shart emas. Real xo'jalik hayotida yerga egalik qilish va yerdan foydalanishni ko'pincha har

xil jismoniy va huquqiy shaxslar, xususan hozir bizda asosan dehqon va fermer xo'jaliklari amalga oshiradi.

Xulosa qilib aytganda, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida ham to'rt omil- yer, kapital, tadbirkorlik qobiliyati va ishchi kuchi qatnashib, bunda yer muhim ishlab chiqarish vositasi sifatida ishtirok etadi. Ammo biz avval aytganimizdek, ishlab chiqarish jarayonida hamma ishlab chiqarish vositalarini, jumladan, yerni harakatga keltirib, undan unumli foydalanadigan, uning iqtisodiy unumdorligini oshiradigan omil-inson omili, ya'ni tadbirkorlik qobiliyati va ishchi kuchidir.

13.2. Yer rentasi va uning turlari.

Yer rentasi yer egaligini iqtisodiy jihatdan amalga oshirishning shaklidir. Yer rentasining bir qancha tarixiy ko'rinishlari mavjud. Masalan, uch shakldagi: barshchina (ishlab berish), obrok (natural soliq) va pul solig'i shakllaridagi feodal rentalari shular jumlasidandir. Hozirgi vaqtda turli mamlakatlarda mavjud renta vujudga kelish sabablari va shart-sharoitlariga qarab quyidagi turlarga ajratiladi: absolyut yer rentasi, differensial (tabaqalashgan) renta I va II, monopol renta, undirma sanoat, qurilishlar uchastkalaridan olinadigan renta.

Rentaning mohiyatini tushunishdagi asosiy qiyinchilik tadbirkorlar o'rtasida qayta taqsimlanmaydigan qo'shimcha sof daromadning vujudga kelishi shart-sharoit va sabablarini ochib berilishi hisoblanadi. Bunday holat vujudga kelishining sabablaridan biri samarali xo'jalik yuritish uchun yaroqli bo'lgan yerlarning cheklanganligi va qayta tiklab bo'lmasligida o'z ifodasini topadi. Ikkinchi sababi-yerga yoki boshqa tabiiy resursga mulkchilik ob'yekti yoki xo'jalik yuritish ob'yekti sifatidagi monopoliyaning mavjudligi hisoblanadi. Uchinchi sababi esa, ko'p mamlakatlarda qishloq xo'jaligidagi kapital uzviy tuzilishi, ya'ni doimiy va o'zgaruvchi kapital o'rtasidagi nisbatning pastligi hisoblanadi.

Yer uchastkalarining unumdorligi va joylashgan joyidagi farqlar natijasida vujudga keladigan qo'shimcha daromadning bir qismi renta shaklini oladi hamda u differensial renta deb ataladi.

Qishloq xo'jaligida eng muhim ishlab chiqarish vositasi-yerning miqdori va sifatini tabiatning o'zi cheklab qo'ygan, uni inson ko'paytirishga qodir emas.

Shuning uchun qishloq xo'jalik ishlab chiqarishini faqat yaxshi unumdor yer uchastkalarida to'plash mumkin emas. Agar ishlab chiqarilgan mahsulot to'lovga qodir talab bilan ta'minlangan bo'lsa, yerning mahsuldorligi yoki joylashuvi jihatidan yomon sharoit qishloq xo'jalik tovarlariga narx shakllanishini tartibga soluvchi ijtimoiy normal sharoit hisoblanadi. Natijada o'rtacha yoki yaxshi yerlarda xo'jalik yurituvchi ishlab chiqaruvchilar qo'shimcha mahsulot va foyda oladilar.

Demak, differentsial renta hosil bo'lishining tabiiy sharti miqdori cheklangan yerning sifati, ya'ni unumdorligidagi farqlardir, uning ijtimoiy-iqtisodiy sababi esa foydalaniladigan yerlarda iqtisodiy jihatdan alohidalashgan tarzda mustaqil xo'jalik yuritishdir.

Differentsial renta o'zining kelib chiqish sharoitlarga qarab differensial renta I va differensial renta II ga bo'linadi.

Differentsial renta I yerning tabiiy unumdorligi bilan bog'liq bo'lgan, sanoat markazlariga, bozorlarga va aloqa yo'llariga yaqin joylashgan serunum yer uchastkalarida vujudga keladi.

Differentsial renta II xo'jaliklarni intensiv rivojlantirish, yerning hosildorligini oshirish uchun qo'shimcha xarajatlar sarf qilish bilan, ya'ni qishloq xo'jaligida kimyoviy o'g'itlarni qo'llash, yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash va elektrlashtirish darajasi bilan bog'liq holda vujudga keladi.

Qishloq xo'jalik mahsulotining ijtimoiy qiymati bilan yakka tartibdagi qiymati o'rtasidagi tafovut xo'jaliklarning ustama qo'shimcha mahsulotini tashkil qiladi. Ya'ni, differentsial renta I va II ni o'z ichiga oladi. Differentsial renta I va II mahsulotning muayyan ijtimoiy qiymati bilan joylashuv bo'yicha yoki alohida olingan xo'jalikning individual qiymati o'rtasidagi tafovutdan iboratdir. Shu hosil qilingan daromadlar davlat bilan xo'jalik o'rtasida taqsimlanadi. Uning davlatga to'langan qismi yer rentasi ko'rinishini oladi.

Differentsial renta I xo'jaliklar faoliyatiga bog'liq bo'lmagan tabiiy sharoitda vujudga keladi. Shuning uchun ham qishloq xo'jaligi korxonalarida hosil qilingan bu xildagi renta yer davlat mulki bo'lganligi sababli uning manfaatlari yo'lida sarf qilish maqsadida markazlashtirilgan davlat byudjetida to'planishi lozim. Bu hol o'rta va yaxshi unumli yerda joylashgan xo'jaliklarning iqtisodiy manfaatdorligiga putur yetkazmaydi, balki boshqa xo'jaliklar bilan iqtisodiy sharoitlarni tenglashtirish imkonini beradi. Markazlashtirilgan davlat byudjetiga o'tgan bu differentsial renta I mablag'larini, mamlakat oldida turgan vazifalarni amalga oshirish, xususan yangi yerlarni o'zlashtirish va yer unumdorligini oshirish bilan bog'liq bo'lgan tadbirlarni amalga oshirish uchun yo'naltirilishi mumkin bo'ladi.

Differentsial renta II yerdan intensiv foydalanish, ya'ni uning iqtisodiy unumdorligini oshirish bilan bog'liq bo'lganligi uchun ham bu xildagi rentaning asosiy qismi xo'jaliklarning o'zlarida qoldirilishi mantiqan to'g'ri bo'ladi. Uning faqat bir qismi davlat byudjetiga jalb qilinishi mumkin, chunki davlat ma'lum darajada bu rentaning hosil qilishda o'z hissasini qo'shadi, ya'ni transport yo'llari qurilishiga, irrigatsiya-melioratsiya ishlarini amalga oshirish uchun kapital mablag'lar sarflaydi, texnikalar, kadrlar, mineral o'g'itlar yetkazib beradi. Shunday qilib, differentsial renta I va differentsial renta II yer egasi bo'lgan davlat bilan xo'jalik yurituvchi sub'yektlar o'rtasida taqsimlanadi.

Absolyut renta. Ko'pgina mamlakatlarda qishloq xo'jaligida yerga xususiy mulkchilik monopoliyasi sharoitida ishlab chiqarishni olib borishga to'g'ri keladi. Yerga bo'lgan bu mulkchilik monopoliyasi ijaraga beriladigan barcha yer uchastkalarining sifatidan qat'i nazar, yer egalariga absolyut renta deb atalgan rentani olishga imkon beradi. Absolyut yer rentasining vujudga kelish mexanizmi shundan iboratki, yer egalari yerni ishlovchi ijarachilarga foydalanish uchun ijaraga beradilar va ulardan yerdan foydalanganlik uchun to'lovlar oladilar. Mana shu to'lov absolyut yer rentasi deb nom olgan. Agar yer ijaraga berilganda shu yerda turli xil inshootlar, binolar qurilgan bo'lsa, ularning ijara haqi alohida hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligida rentaning yana bir turi-monopol renta ham mavjud. Boshqa yerda uchramaydigan tabiiy sharoit, ba'zan noyob qishloq xo'jalik mahsulotlari, uzumning alohida navlarini, sitrus ekinlari, choy va hokazolarning alohida turlarini yetishtirish uchun imkoniyat yaratadi. Bunday tovarlar monopol narxlar bilan sotiladi. Bu narxlarning yuqori bo'lishi ko'pincha to'lovga qodir talab darajasi bilan belgilanadi. Natijada monopol narxlar shunday mahsulotlarning individual qiymatidan ancha yuqori bo'lishi mumkin. Bu esa yer egalariga monopol renta olish imkonini beradi.

Faqat qishloq xo'jaligida emas, balki undirma sanoatda ham qo'shimcha daromad olinadi. Ma'lumki foydali qazilma konlari joylashuvi ishlash uchun qulayligi jihatidan va konning boyligi jihatidan ham bir-biridan farq qiladi. Xuddi qishloq xo'jaligidagi singari, o'rta va yaxshi konlardagi korxonalar qo'shimcha foyda oladilar, u ham differensial rentaga aylanadi.

Ijara haqi. Renta munosabatlarini qarab chiqishda rentaning ijara haqidan farqiga e'tiborni qaratish zarur. Agar ijara beriladigan yerga oldin bino, inshoot va shu kabilar qurish bilan bog'liq ravishda kapital qo'yilmalar sarflanmagan bo'lsa, ijara haqi va renta miqdoran bir-biriga to'g'ri keladi. Aks holda, ijara haqi yer rentasidan farq qiladi. Ijara haqi formulasi quyidagicha:

$$IX = R + r + A$$

bu yerda:

R- yerdan foydalanganlik uchun to'lanadigan renta;

r- yerga ilgari sarflangan kapital uchun foiz;

A- yer uchastkasini ijara bergunga qadar unga qurilgan inshootlar amortizatsiyasi.

Ma'lumki, bozor iqtisodiyoti sharoitida yer faqat ijara ob'yekti emas, balki oldi-sotdi ob'yekti hamdir. Yer qishloq xo'jalik mahsuloti yetishtirish va tabiiy qazilma boyliklar qazib olish uchun, har xil ishlab chiqarish va turar joy binolari, inshootlar, yo'llar, aeroportlar va hokazolar qurish uchun sotib olinadi. Bunday hollarda yerning narxi nima bilan belgilanadi?

Ma'lumki, yer inson mehnati mahsuli bo'lmaganligi sababli almashuv qiymatga ega emas. Shunga ko'ra, nazariyotchilar yer va boshqa tabiat in'omlari narxini irratsional narxlar deb ataydilar. Yer uchastkasining egasi uni sotishda olingan summani bankka qo'yilganda, u keltiradigan foiz tarzidagi daromad shu yer uchastkasidan olinadigan rentadan kam bo'lmagan taqdirdagina yerni sotadi. Boshqacha aytganda, yerning narxi kapitallashtirilgan rentadir. Boshqa sharoitlar teng bo'lganda, xuddi shu renta miqdori yer narxini belgilaydi. U renta miqdoriga to'g'ri va ssuda foizi normasiga teskari mutanosibdir. Shunday qilib, yerning narxi ikkita miqdorga bog'liq:

1. Yer uchastkasi egasi olishi mumkin bo'lgan yer rentasi miqdoriga;

2. Ssuda foizi me'yoriga.

Shundan kelib chiqib yerning narxi quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$B = \frac{R}{r'} \times 100 \%$$

bu yerda:

B - yer narxi;

R- renta;

r' - ssuda foizi me'yori.

Renta miqdori o'sib, ssuda foizi me'yori pasayib borgan taqdirda yerning narxi o'sib boradi. Yer narxini aniqlashning bu usuli nazariy ahamiyatga ega. Amalda yer narxi, yer uchastkasiga talab va taklifga ta'sir ko'rsatuvchi ko'plab omillarga bog'liq. Jumladan, yerga narxning o'sishini, unga noqishloq xo'jalik maqsadlari uchun foydalanishga talabning o'sishi bilan tushuntirilishi mumkin. Inflyatsiya va asosan giperinflyatsiya sharoitida yerga talab keskin o'sadi, bu tegishli ravishda yer narxining o'sishiga olib keladi. Bozor iqtisodiyotiga asoslangan g'arb mamlakatlarida XX asr boshlaridan hozirgi davrgacha yer narxi barqaror o'sish tamoyiliga ega bo'lib, faqat ayrim davrlardagina uning pasayishi kuzatiladi.

13.3. Agrosanoat majmuasi va uning sohalari.

Iqtisodiy rivojlanish jarayonida qishloq xo'jaligi hamma vaqt sanoat, savdo va boshqa tarmoqlar bilan mustahkam bog'liq bo'lib kelganligini hisobga olish kerak. Chunki mamlakatning oziq-ovqat mahsulotlariga va qishloq xo'jalik xom-ashyosidan tayyorlangan tovarlarga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish faqat qishloq xo'jaligining holatiga emas, balki sanoat tarmoqlari bilan uyg'un rivojlanishiga ham bog'liq bo'ladi. Xuddi ana shu holat iqtisodiyot tarkibida agrosanoat majmuasini bitta pirovard natijani ro'yobga chiqarishga bo'ysundirilgan tarmoqlarning yagona, yaxlit tizimini keltirib chiqarish uchun asos bo'ladi.

Agrosanoat integratsiyasi-qishloq xo'jaligi bilan unga xizmat qiluvchi va mahsulotni iste'molchiga yetkazib beruvchi tutash tarmoqlar o'rtasida ishlab chiqarish aloqalarining rivojlanishi hamda ularning uzviy birikish jarayonidir.

Agrosanoat integratsiyasi ko'p qirrali bo'lib, u g'oyat xilma-xil shakllarda namoyon bo'ladi. Bular eng avvalo ana shu jarayon qaysi darajada, ya'ni butun mamlakat ko'lamida, viloyat doirasi yoki korxonada darajasida yuz berishiga bog'liq.

Butun mamlakat va mintaqalar ko'lamida agrosanoat integratsiyasi qishloq xo'jaligining tarmoqlararo aloqalari kuchayishida, oziq-ovqat va mintaqada agrosanoat integratsiyalari tashkil bo'lishi va rivojlanishida ifodalanadi.

Agrosanoat majmuasi (ASM)-bu qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirish, uni saqlash, qayta ishlash va iste'molchilarga yetkazib berish bilan shug'ullanuvchi iqtisodiyot tarmoqlaridir. ASM to'rtta sohani o'z ichiga oladi. Birinchi soha-qishloq xo'jaligiga ishlab chiqarish vositalari yetkazib beradigan sanoat tarmoqlari, shuningdek, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga texnika xizmati ko'rsatish bilan band bo'lgan tarmoqlar; ikkinchi soha-qishloq xo'jaligi; uchinchi soha-qishloq xo'jaligi mahsulotlarini iste'molchiga yetkazib berishni ta'minlaydigan tarmoqlar: tayyorlash, qayta ishlash, saqlash, tashish, sotish; to'rtinchi soha-insonlar hayoti va faoliyatining umumiy sharoitlarini ta'minlaydigan infratuzilma: yo'l-transport xo'jaligi, aloqa, moddiy-texnika xizmati, mahsulotni saqlash tizimi, ombor va shisha xo'jaligidan iborat.

Ishlab chiqarish infratuzilmasi bevosita ishlab chiqarishga xizmat qiladigan tarmoqlarni, ijtimoiy infratuzilma insonlar turmush faoliyatining umumiy

sharoitlarini ta'minlaydigan sohalarni: uy-joy, madaniy-maishiy xizmat, savdo, umumiy ovqatlanish va h.z.larni o'z ichiga oladi.

13.4. Agrobiznes va uning turlari.

Qishloq xo'jalik sohalaridagi tadbirkorlik faoliyati agrobiznes deyiladi. Agrobiznes tushunchasiga bevosita qishloq xo'jaligi sohasiga kirmaydigan, biroq u bilan bog'liq bo'lgan faoliyat bilan shug'ullanuvchi biznes turlari ham kiritiladi. Bu qishloq xo'jaligiga texnikaviy, ta'mirlash xizmatini ko'rsatish, uning mahsulotlarini qayta ishlash va iste'molchilarga yetkazib berish bilan bog'liq bo'lgan tadbirkorlik faoliyatidir. Qisqacha qilib aytganda, agrobiznes agrosanoat integratsiyasi natijasida vujudga kelgan agrosanoat majmuasining barcha bo'g'inlarni qamrab oladi.

Agrobiznes faoliyatining maqsadi iste'mol bozorini yetarli miqdorda sifatli qishloq xo'jalik mahsulotlari, sanoatni esa xomashyo bilan uzluksiz ta'minlash orqali foyda ko'rishdan iborat.

Agrobiznesning asosiy shakli va birlamchi bo'g'ini fermer va dehqon xo'jaliklaridir. Chunki ular bevosita qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaradi. Bu xo'jaliklar o'z yerida yoki ijaraga olingan yerda ish yuritib, unda mulk egasi va ishlab chiqaruvchi fermerning o'zi va oila a'zolari hisoblanib, ayrim hollarda yollanma mehnatdan foydalanishi ham mumkin. Fermer xo'jaligining afzalligi shundan iboratki, unda mulk va mehnat bevosita qo'shiladi, bu esa ishlab chiqarishning yuqori samaradorligini ta'minlaydi. Fermer xo'jaliklari mustaqil tuzilma ekanligi sababli o'z faoliyatini bozor kon'yunkturasiga tez moslashtira oladi. Unda iqtisodiy manfaat va yakuniy natija uchun mas'uliyat bitta faoliyatning ikki tomonini tashkil qiladi.

Agrobiznes turlaridan biri agrofirmalardir. Agrofirma ma'lum turdagi qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish va uni yakuniy tovar darajasigacha qayta ishlashni qo'shib olib boradigan korxonadir.

Agrofirmalar qishloq xo'jaligi vasanoatga xos resurslarni ishlatib, iste'molga tayyor bo'lgan mahsulot yaratadi. Mazkur turdagi korxonalar turli mulkchilikka asoslanishi, oilaviy xo'jalik asosida ham tashkil topib, kichik korxonalar bilan birikishi mumkin. Agrosanoat birlashmalari va korxonalari agrobiznesning yangi turlaridir.

Agrosanoat birlashmalari bir turdagi mahsulot ishlab chiqaruvchi va unga bog'liq ishlab chiqarish faoliyati bilan shug'ullanuvchi bir necha xo'jalik hamda korxonalarning birlashmasidir. Ya'ni, bog'dorchilik va uzumchilik bilan shug'ullanuvchi xo'jaliklar, ular mahsulotini qayta ishlovchi korxonalar, yetkazib beruvchi savdo-sotiq korxonalari bir texnologik jarayonga birlashib agrosanoat birlashmalarini tashkil qiladi. Birlashma ishtirokchilari ishlab chiqarish, xo'jalik va moliyaviy mustaqilliklarini saqlab qolishi bilan birga, ularning umumiy mulki ham tarkib topib boradi.

Agrosanoat korxonalari qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish, qayta ishlash va iste'molchilarga yetkazib berishgacha barcha texnologik jarayonga xizmat qiluvchi xo'jalik va korxonalarning ma'lum bir hududida birlashuvidir. Agrobiznes

turiga ko'ngilli va paychilik mablag'lari asosida tashkil qilingan turli xil uyushmalarni ham kiritish mumkin.

Qishloq xo'jaligidagi davlat korxonalari, jamoa xo'jaliklari va shirkatlari, turli xil mulkchilik asosida tashkil qilingan qo'shma korxonalar ham agrobiznes turi sifatida faoliyat ko'rsatadi.

Respublikada islohotlarni amalga oshirishning dastlabki bosqichlaridayoq, Prezidentimiz I.Karimov fermer xo'jaliklari qishloq xo'jalik ishlab chiqarishini tashkil etishning asosi sifatida faoliyat ko'rsatishi lozimligini ta'kidlab o'tgan edilar. Shu sababli respublikamizda qishloq xo'jaligini fermerlashtirish agrar islohotlarning tarkibiy qismi hisoblanadi. Respublikada bu jarayon zarar ko'rib ishlash natijasida og'ir ahvolga tushib qolgan davlat xo'jaliklarining tarkibi fermer xo'jaliklaridan iborat shirkatlar uyushmasiga aylantirish, mavjud davlat va jamoa xo'jaliklari tarkibida ular resurslari hisobidan fermer xo'jaliklari tashkil etish hamda dehqonlarning mol-mulkleri negizida dehqon xo'jaliklarini tarkib toptirish yo'li bilan boradi. Fermer xo'jaligining barcha tashkiliy shakllarining umumiy tomoni shundaki, ular ijaraga olingan davlat yerida faoliyat ko'rsatadi. Fermer va dehqon xo'jaliklarini tashkil qilish, rivojlantirish va ular faoliyatini tartibga solish O'zbekiston Respublikasining «Fermer xo'jaligi to'g'risida»gi, «Dehqon xo'jaligi to'g'risida»gi, «Qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) to'g'risida»gi qonunlarga hamda qishloq xo'jaligida islohotlarni chuqurlashtirishga qaratilgan boshqa huquqiy bitimlarga va hukumat qarorlariga asoslanadi.

Bu qonuniy hujjatlarda fermerlarga ajratilgan yerlarni meros qilib qoldirish sharti bilan uzoq muddatli ijaraga olish huquqi mustahkamlab qo'yildi. Shu bilan, birga bu xo'jalik uchun yerlarning unumdorligini saqlash va oshirishda davlat tomonidan kafolatlar yaratish yo'li bilan ularni himoyalash tizimi vujudga keltirildi. Shunday qilib fermer xo'jaliklarini rivojlantirishni rag'batlantirish uchun huquqiy va tashkiliy shart-sharoitlar yaratildi.

Respublikada fermer xo'jaliklari samarali ishlashi uchun zarur xizmat ko'rsatuvchi infratuzilma-agrofimlar, mashina-traktor parklari, ta'mirlash ustaxonalari, tayyorlov punktlari, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlovchi kichik korxonalar tizimi shakllandi.

Shu vazifani bajarish yo'lida keyingi yillarda ham qishloq ijtimoiy infratuzilmasini rivojlantirish hamda qishloq aholisini ichimlik suvi va tabiiy gaz bilan ta'minlash dasturini amalga oshirish ishlari davom ettirilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi Farmonining 3.3. Qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish va jadal rivojlantirish:

- tarkibiy o'zgartirishlarni chuqurlashtirish va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini izchil rivojlantirish, mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini yanada mustahkamlash, ekologik toza mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish, agrar sektorning eksport salohiyatini sezilarli darajada oshirish;

- paxta va boshqoli don ekiladigan maydonlarni qisqartirish, bo'shagan erlarga kartoshka, sabzavot, ozuqa va yog' olinadigan ekinlarni ekish, shuningdek,

yangi intensiv bog' va uzumzorlarni joylashtirish hisobiga ekin maydonlarini yanada optimallashtirish;

- fermer xo'jaliklari, eng avvalo, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish bilan bir qatorda, qayta ishlash, tayyorlash, saqlash, sotish, qurilish ishlari va xizmatlar ko'rsatish bilan shug'ullanayotgan ko'p tarmoqli fermer xo'jaliklarini rag'batlantirish va rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish;

- qishloq xo'jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlash, yarim tayyor va tayyor oziq-ovqat hamda qadoqlash mahsulotlarini ishlab chiqarish bo'yicha eng zamonaviy yuqori texnologik asbob-uskunalar bilan jihozlangan yangi qayta ishlash korxonalarini qurish, mavjudlarini rekonstruksiya va modernizatsiya qilish bo'yicha investitsiya loyihalarini amalga oshirish;

- qishloq xo'jaligi mahsulotlarini saqlash, tashish va sotish, agrokimyo, moliyaviy va boshqa zamonaviy bozor xizmatlari ko'rsatish infratuzilmasini yanada kengaytirish;

- sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yanada yaxshilash, melioratsiya va irrigatsiya ob'ektlari tarmoqlarini rivojlantirish, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish sohasiga intensiv usullarni, eng avvalo, suv va resurslarni tejaydigan zamonaviy agrotexnologiyalarni joriy etish, unumdorligi yuqori bo'lgan qishloq xo'jaligi texnikasidan foydalanish;

- kasallik va zararkunandalarga chidamli, mahalliy er-iqlim va ekologik sharoitlarga moslashgan qishloq xo'jaligi ekinlarining yangi seleksiya navlarini hamda yuqori mahsuldorlikka ega hayvonot zotlarini yaratish va ishlab chiqarishga joriy etish bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlarini kengaytirish;

- global iqlim o'zgarishlari va Orol dengizi qurishining qishloq xo'jaligi rivojlanishi hamda aholining hayot faoliyatiga salbiy ta'sirini yumshatish bo'yicha tizimli chora-tadbirlar ko'rish.

Asosiy tayanch tushunchalar

Agrar munosabatlar-yerga egalik qilish, tasarruf etish, undan foydalanish va ishlab chiqarish natijalarini o'zlashtirish jarayonida vujudga keladigan munosabatlar.

Renta munosabatlari-yerdan foydalanish natijasida vujudga keladigan qo'shimcha sof daromadni taqsimlash va o'zlashtirish bilan bog'liqlikda vujudga keladigan munosabatlar.

Differentsial renta-yer uchastkalarining unumdorligidagi va joylashgan joyidagi farqlar natijasida vujudga keladigan qo'shimcha sof daromad.

Differentsial renta I-yerlarning tabiiy unumdorligi farqlar natijasida vujudga keladigan qo'shimcha sof daromad.

Differentsial renta II-yerlarning iktisodiy unumdorligini oshirish natijasida vujudga keladigan qo'shimcha sof daromad.

Absolyut renta-qishloq xo'jaligida yerga bo'lgan xususiy mulkchilik monopoliyasi natijasida vujudga kelib, hamma turdagi: yaxshi, o'rtacha va yomon yerlardan olinadigan renta.

Monopol renta-alohida tabiiy sharoitga ega bo'lgan, noyob qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtiriladigan yerlardan olinadigan renta.

Undirma sanoatda renta-foydali qazilma konlarining joylashishi va ularning boyligi jihatdan farqlar natijasida vujudga keladi.

Agrosanoat majmuasi-qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish, uni saqlash, qayta ishlash va iste'molchilarga yetkazib berish bilan bog'liq xo'jalik tarmoqlarining birligi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish infratuzilmasi-bevosita qishloq xo'jalik ishlab chiqarishiga xizmat ko'rsatuvchi sohalar.

Ijtimoiy infratuzilma-odamlar yashash va turmush faoliyatining umumiy sharoitlarini ta'minlaydigan sohalar.

Agrosanoat integratsiyasi-qishloq xo'jaligi bilan unga xizmat qiluvchi va mahsulotni iste'molchiga yetkazib beruvchi tutash tarmoqlar o'rtasida ishlab chiqarish aloqalarining rivojlanishi hamda ularning uzviy birikish jarayonidir.

Agrobiznes-tadbirkorlik faoliyatining qishloq xo'jaligi va u bilan bog'liq sohalardagi namoyon bo'lish shakli.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Agrar munosabatlarning mazmunini, iqtisodiy munosabatlarda tutgan o'rnini va xususiyatlarini ko'rsatib bering.
2. Yerga egalik va yerdan foydalanish tushunchalarini izohlang.
3. Yer rentasi nazariyalarining umumiy tomonlari va tub farqlarini ko'rsatib bering.
4. Yer rentasining asl mazmunini tushuntiring.
5. Differentsial renta I va II, absolyut rentaning hosil bo'lish shart-sharoitlari, manbalari va taqsimlanishini tushuntirib bering.
6. Monopol renta nima?
7. Qurilish uchastkalaridan olinadigan va undirma sanoatda renta qanday hosil bo'ladi?
8. Ijara haqi va yer rentasi ning farqlarini izohlang.
9. Agrobiznesning iqtisodiy mohiyatini tushuntiring va uning asosiy turlariga tavsif bering.
10. Agrosanoat majmuasi va agrosanoat integratsiyasi tushunchalari iqtisodiy mazmuniga o'z fikringizni bildiring.

IV bo‘lim. MILLIY IQTISODIYOT (MAKROIQTISODIYOT) NING AMAL QILISH VA RIVOJLANISH QONUNIYATLARI

14-bob. MILLIY IQTISODIYOT VA UNING MAKROIQTISODIY O‘LCHAMLARI. YALPI ICHKI MAHSULOT VA UNING HARAKAT SHAKLLARI

14.1. Milliy iqtisodiyotning shakllanishi va uning makroiqtisodiy ko‘rsatkichlari.

14.2. Milliy mahsulotning iqtisodiy mazmuni, tarkibiy qismlari va harakat shakllari.

14.3. Milliy hisoblar tizimi. Yalpi ichki mahsulotni hisoblash usullari.

14.4. O‘zbekistonda 2017-2021 yillarda YAIMni ko‘paytirish strategiyasi va uni amalga oshirish imkoniyatlari.

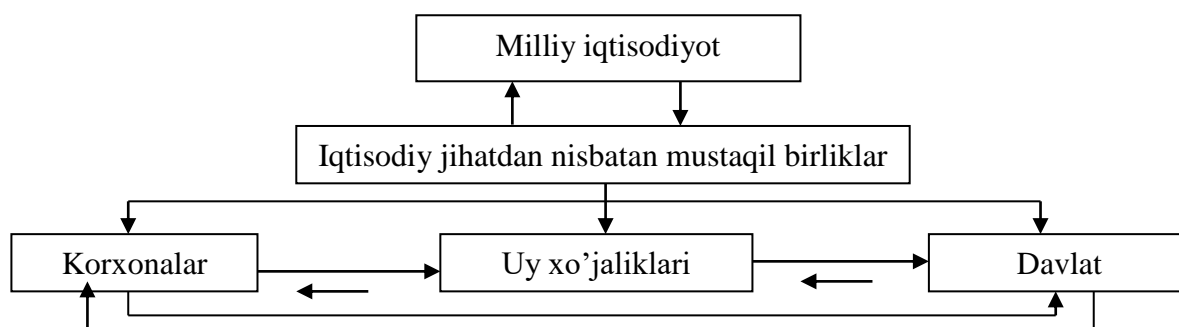
Mazkur mavzudan boshlab iqtisodiy munosabatlar makroiqtisodiy darajada tahlil qilinadi. Dastlab milliy iqtisodiyot va uning makroiqtisodiy ko‘rsatkichlariga tavsif beriladi. Milliy ishlab chiqarishning natijasi hisoblangan yalpi ichki mahsulot, yalpi milliy mahsulot, ularning harakat shakllari va tarkibiy qismlarining iqtisodiy mazmuni yoritiladi. Milliy hisoblar tizimi hamda uning asosiy ko‘rsatkichlarini hisoblash usullari va O‘zbekistonda 2017-2021 yillarda YAIMni ko‘paytirish strategiyasi va uni amalga oshirish imkoniyatlari bayon etiladi.

14.1. Milliy iqtisodiyotning shakllanishi va uning makroiqtisodiy ko‘rsatkichlari.

Milliy iqtisodiyot ko‘plab o‘zaro bog‘liq iqtisodiy unsurlardan iborat bo‘lgan murakkab iqtisodiy tizimni namoyon etadi. Mazkur unsurlar o‘rtasidagi amalda tarkib topgan munosabatlarning butun majmui iqtisodiyotning tarkibiy tuzilmasini tavsiflab beradi.

Milliy iqtisodiyot-barcha tarmoqlar va sohalarni, mikro va makrodarajadagi iqtisodiyotlarni, funksional iqtisodiyotni, ko‘plab infratuzilmalarni o‘z ichiga olgan yaxlit iqtisodiyotdir. Milliy xo‘jalikning tarkib topgan tuzilishi ijtimoiy mehnat taqsimoti rivojining natijasi hisoblanadi.

Makroiqtisodiy jihatdan qaralganda milliy iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishi mamlakatda mavjud bo‘lgan ishlab chiqarish resurslari; ularning ijtimoiy mehnat taqsimoti asosida ajralib chiqqan iqtisodiy sub’yektlar o‘rtasidagi taqsimot hajmi; mazkur sub’yektlar ishlab chiqarish hajmlari, milliy mahsulotni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste‘mol qilish jarayonlarida shakllanuvchi tarkibiy qismlari o‘rtasidagi munosabat sifatida namoyon bo‘ladi. Milliy iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini sodda ko‘rinishda quyidagi 14.1-rasm orqali tasvirlash mumkin.

14.1-rasm. Milliy iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishi.

Milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish hajmi va ularning o'sishi bir qator ko'rsatkichlar tizimi orqali, mikro va makroiqtisodiy darajada aniqlanib, tahlil qilinadi. Makroiqtisodiyot-bu mamlakat miqyosida moddiy ishlab chiqarish va nomoddiy sohalarini bir butun qilib birlashtirgan milliy va jahon xo'jaligi darajasidagi iqtisodiyotdir. Makroiqtisodiyot o'z ichiga iqtisodiyotning moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish hamda xizmat ko'rsatish sohalarini oladi.

Milliy iqtisodiyotning asosiy funksional ahamiyati mamlakat barcha aholisining doimiy ravishda o'sib boruvchi ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlarini qondirishda namoyon bo'ladi. Milliy iqtisodiyotning mazkur asosiy muammosi naqadar samarali hal etilayotgani makroiqtisodiy tahlil yordamida aniqlanadi. Makroiqtisodiy tahlilning maqsadi-takror ishlab chiqarish jarayonini ob'yektiv ravishda aks ettiruvchi ko'rsatkichlardan foydalanish asosida mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida vujudga kelgan holatlarni ochib berishdan iborat. Bu maqsadga erishishning muhim shartlari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

1. Asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning holati va harakatini ob'yektiv aks ettiruvchi statistik ma'lumotlarning mavjudligi;
2. Mamlakat iqtisodiyotini tahlil qilishda keng miqyosda va tarixiy jihatdan yondashuv;
3. Iqtisodiy tizim salohiyatini haqqoniy ravishda baholamasdan hamda iqtisodiy qonunlarning ob'yektiv amal qilishini bilmasdan turib mamlakat iqtisodiyotiga aralashuv salbiy holatlarni keltirib chiqarishini anglash;
4. Makroiqtisodiy nazariya muayyan mamlakatlarning iqtisodiyotini ob'yektiv ravishda tadqiq etish asosida yaratilishini hamda undan boshqa mamlakatlar amaliyotida o'ta ehtiyotkorlik bilan foydalanish mumkinligini tushunish;
5. Ishlab chiqarishni mamlakat barcha aholisining daromadlari va iste'moli darajasini ko'tarishga yo'naltirish;
6. Aholi daromadlari, siyosiy va ijtimoiy barqarorlik o'sishining yagona manbai bo'lib mamlakatning barcha aholisini ish joylari hamda daromadlarning oshishi bilan ta'minlovchi milliy ishlab chiqarishning barqaror va samarali o'sishi ekanligini tushunish.

Ko'pgina mikroiqtisodiy ko'rsatkichlar yordamida korxonalar faoliyatiga baho berilib, ular faoliyatining rivojlanish tamoyillari aniqlansa, makroiqtisodiy ko'rsatkichlar orqali butun iqtisodiyotning holati, uning o'sishi yoki pasayishi tahlil qilinib, xulosa chiqariladi. Ular yordamida davlat o'z iqtisodiy siyosatini belgilaydi. Bu tizimga kiruvchi turli xil ko'rsatkichlar, birinchidan, bizga ma'lum

vaqt oralig'idagi ishlab chiqarish hajmini hisoblash va milliy iqtisodiyotning faoliyat yuritishiga bevosita ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash imkonini beradi. Ikkinchidan, makroiqtisodiy ko'rsatkichlar tizimi, milliy mahsulot harakatining barcha bosqichlarida, ya'ni ishlab chiqarish, ayirboshlash, taqsimlash, qayta taqsimlash va natijada foydalanish bosqichlarida ko'rgazmali shaklda aks ettirish imkonini beradi.

Uchinchidan, mazkur ko'rsatkichlar tizimi mavjud resurslar va ulardan foydalanishning mos kelishi kuzatilganda, mamlakatdagi umumiy iqtisodiy muvozanatlik holatini aks ettiradi.

Butun milliy iqtisodiyotning holatini tavsiflovchi muhim makroiqtisodiy ko'rsatkichlar-yalpi milliy mahsulot (YAMM), yalpi ichki mahsulot (YAIM), sof milliy mahsulot (SMM), milliy daromad (MD), ishchi kuchi bandligi, ishsizlik, inflyatsiya va boshqa shu kabilar hisoblanadi.

Bu ko'rsatkichlar moddiy ishlab chiqarish va nomoddiy xizmat ko'rsatish sohalaridagi barcha xo'jaliklar iqtisodiy faoliyatining umumiy va yakuniy natijalarini qamrab oladi.

14.2. Milliy mahsulotning iqtisodiy mazmuni, tarkibiy qismlari va harakat shakllari.

Jamiyat a'zolarining ehtiyojlari muntazam ravishda yangilanib, miqdoran ko'payib va sifat jihatidan takomillashib borar ekan, bu ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan ishlab chiqarish jarayoni ham to'xtovsiz yangilanib, takroran amalga oshib turadi. Jamiyat miqyosidagi ishlab chiqarish jarayonlarining muntazam ravishda yangilanib va takroran amalga oshirilib turilishi ijtimoiy takror ishlab chiqarish deyiladi.

Ijtimoiy takror ishlab chiqarish ikki ko'rinishda amalga oshirilishi mumkin: oddiy va kengaytirilgan takror ishlab chiqarish.

Oddiy takror ishlab chiqarish-bu ishlab chiqarish miqyoslarining o'zgarmagan holda takrorlanishini ifodalaydi. Odatda bunday ishlab chiqarish ko'proq faqat o'z ichki ehtiyojlarini qondirishga yo'naltirilgan an'anaviy iqtisodiyot sharoitidagi xo'jalik yurituvchi sub'yektlar uchun xos bo'lgan.

Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish-bu ishlab chiqarish miqyoslarini muntazam ravishda oshirib borishga asoslangan holdagi takrorlanishidir. Bu turdagi ishlab chiqarish barcha rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotining asosini tashkil etadi.

Ijtimoiy takror ishlab chiqarish natijasida mamlakat miqyosida milliy mahsulot yaratiladi. U barcha moddiy va nomoddiy ne'matlar hamda xizmatlarni o'z ichiga olib, milliy hisobchilikda yalpi milliy mahsulot (YAMM) deb yuritiladi. Yalpi milliy mahsulot-bu o'z mamlakati yoki xorijda joylashuvidan qat'iy nazar, milliy korxonalar tomonidan yaratilgan mahsulot va xizmatlar umumiy hajmining jami qiymati.

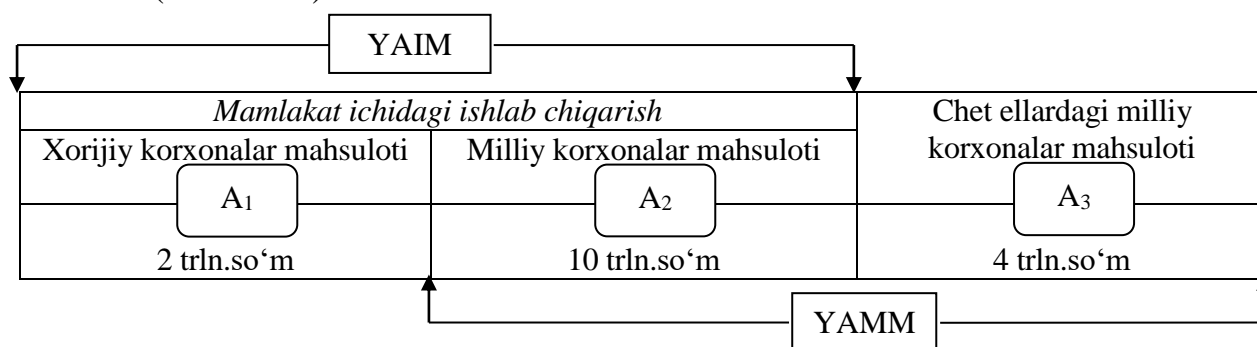
YAMM ko'rsatkichiga sof eksport (eksport va import o'rtasidagi farq) kiradi. Ammo turli mamlakatlarda tashqi savdo faoliyatining salmog'i keskin farqlanadi. Shu sababli milliy iqtisodiyot rivojlanish darajasini taqqoslash uchun yalpi ichki mahsulot (YAIM) ko'rsatkichidan foydalaniladi. Yalpi ichki mahsulot-bu ma'lum

vaqt davomida, masalan, bir yilda yaratilgan va bevosita iste'molchilarga borib etadigan barcha tayyor mahsulot va ko'rsatilgan xizmatlarning bozor narxidagi qiymati.

Yalpi ichki mahsulot umumlashtiruvchi iqtisodiy ko'rsatkich bo'lib, u faqat mazkur mamlakat ishlab chiqarish omillaridan foydalangan holda mamlakat ichida yaratilgan tovar va xizmatlar jami qiymatining bozor narxlaridagi ifodasini namoyon etadi. U barcha ishlab chiqaruvchilar tomonidan qo'shilgan qiymatlar yig'indisi sifatida namoyon bo'ladi.

Yalpi ichki mahsulot xuddi yalpi milliy mahsulot kabi hisoblanadi, biroq undan xorijiy mamlakatlar bilan hisob-kitoblar qoldig'iga teng bo'lgan miqdorga farq qiladi. Ya'ni, YAIM ko'rsatkichiga mazkur mamlakatning chet ellardagi ishlab chiqarish omillaridan keluvchi tushumlari, ya'ni daromadlari hamda mazkur mamlakatda xorijiy investorlar tomonidan olingan omillar bo'yicha daromadlar o'rtasidagi farqni qo'shilsa YAMM ko'rsatkichi hosil bo'ladi.

YAMM va YAIMning o'zaro farqini quyidagi rasm orqali yaqqolroq ifodalash mumkin (14.2-rasm).

14.2-rasm. YAMM va YAIM o'rtasidagi tarkibiy nisbatlar.

Demak rasmda mamlakat YAMM 14 trln. so'mni (A₂ va A₃ shartli raqamlar yig'indisi), YAIM esa 12 trln. so'mni (A₁ va A₂ shartli raqamlar yig'indisi) tashkil etadi.

YAMM va YAIM o'rtasidagi farq u qadar ahamiyatli emas. Bu farq rivojlangan mamlakatlarda YAIMning $\pm 1\%$ ni tashkil etadi. BMT statistika xizmati asosiy ko'rsatkich sifatida YAIMdan foydalanishni tavsiya etadi. Yaqin vaqtlarga qadar AQSH va Yaponiyada YAMM ko'rsatkichi qo'llanilar edi, endilikda bu mamlakatlar ham YAIM ko'rsatkichini qo'llay boshladilar. Hozirgi vaqtda O'zbekistonda ham yalpi ichki mahsulot ko'rsatkichi hisobga olinmoqda.

2019 yil yakuniga ko'ra, mamlakatimizda yalpi ichki mahsulotning o'sishi 5,5 foizni tashkil etdi, ishlab chiqarish hajmi sanoatda 6,4 foizga, qurilishda 11,8 foizga va xizmatlar 6,1 foizga oshdi. 2018 yilda biz yalpi ichki mahsulotni 5,1 foizga, ishlab chiqarishni-sanoatda 5,2 foiz, qurilishda 8,4 foizga va xizmatlar 6,3 foizga o'sishi hisobiga ta'minlandi. Aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulot 1,741 dollarni tashkil etdi (2018 yilda-1533 dollar).

Xizmatlar sohasining yalpi ichki mahsulot o'sishiga qo'shgan hissasi 1,9 foiz, sanoat-1,5 foiz, qishloq xo'jaligi-0,9 foiz, qurilish-0,6 foiz, xususiy soliqlar-0,6 foizni tashkil etdi.

Milliy ishlab chiqarishning yalpi hajmini to'g'ri hisoblab chiqish uchun, mazkur yilda ishlab chiqarilgan barcha mahsulot va xizmatlar bir marta hisobga olinishi zarur. YAIM hajmini topishda sotilgan va qayta sotilgan mahsulotlarni ko'p marta hisobga olishlarni bartaraf qilish uchun, iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida yaratilgan qo'shilgan qiymatlar yig'indisi olinadi.

Qo'shilgan qiymat-bu korxonalar yalpi mahsuloti bozor narxidan, amortizatsiya ajratmasidan tashqari joriy moddiy xarajatlar chiqarib tashlangan miqdoriga teng.

YAIM yil davomida ishlab chiqarilgan barcha yakuniy tovarlar va xizmatlarning bozor narxidagi summasi bo'lganligi uchun tovarning o'zi, uning nafiligi ko'paymagan holda narxlar oshishi evaziga uning hajmi oshib ketishi mumkin. Narx ishlab chiqarish umumiy hajmining hap xil elementlarini yagona umumiy asosga keltirishning eng keng tarqalgan ko'rsatkichi sifatida foydalaniladi. Shuning uchun yalpi milliy mahsulotga baho berishda nominal va real milliy mahsulot hisobga olinadi. Joriy bozor narxlarida hisoblangan milliy mahsulot nominal milliy mahsulot, o'zgarmas, qiyosiy narxlarda hisoblangan milliy mahsulot esa real milliy mahsulot deb yuritiladi. Har xil yillarda ishlab chiqarilgan YAIM qiymatini faqat narx o'zgarmagan taqdirda o'zaro taqqoslash mumkin bo'ladi. Bundan tashqari narx darajasi bizga iqtisodiyotda inflyatsiya (narx darajasining o'sishi) yoki deflyatsiya (narx darajasining kamayishi) o'rin tutganligini va uning miqyosi qandayligini bilish imkonini beradi.

Narx darajasi indeks shaklida ifodalanadi. Narx indeksi joriy yildagi ma'lum guruh tovarlar va xizmatlar to'plami narxlari summasini, xuddi shunday tovarlar va xizmatlar miqdorining bazis davrdagi narxlari summasiga taqqoslash orqali hisoblanadi. Taqqoslashning boshlang'ich davri «bazis yil» deyiladi. Agar aytilganlarni formula shakliga keltirsak, u quyidagi ko'rinishni oladi:

$$\text{Narx indeksi} = \frac{\text{joriy yildagi iste'mol tovarlari narxi}}{\text{bazis yildagi iste'mol tovarlari narxi}}$$

Amaliyotda har xil tovar va xizmatlar to'plami yoki iste'mol savatining narx indeksi hisoblanadi. G'arb mamlakatlari va xususan AQSHda bu indekslar ichida eng keng qo'llaniladigani iste'mol narxlari indeksi hisoblanadi. Uning yordamida tipik shahar aholisi sotib oladigan, iste'mol tovar va xizmatlarining 300 turini o'z ichiga oluvchi bozor savatining qayd qilingan narxlari hisoblanadi. Ammo narxning umumiy darajasini hisoblash uchun YAIM narx indeksidan foydalaniladi. YAIM narx indeksi ancha keng tushuncha bo'lib, u o'z ichiga nafaqat iste'mol tovarlari, balki investitsion tovarlar, davlat tomonidan sotib olinadigan hamda xalqaro bozorda sotilgan va sotib olingan tovarlar va xizmatlar narxlarini ham oladi. YAIM narx indeksi nominal YAIMni real YAIMga aylantirib hisoblash imkoniyatini beradi. Nominal YAIM shu mahsulot ishlab chiqarilgan davrda amal qilib turgan narxlarda ifodalangan ishlab chiqarish hajmini bildiradi.

Joriy yildagi nominal YAIMni real YAIMga aylantirishning ancha oddiy va to'g'ridan-to'g'ri usuli nominal YAIMni narx indeksi (NI)ga bo'lish orqali ifodalanadi:

$$\text{Real YAIM} = \frac{\text{Nominal YAIM}}{\text{NI}}$$

Iqtisodiyotda yillik ishlab chiqarish hajmining ko'rsatkichi YAIM bilan birga, uning tarkibiy qismlari sifatida hisoblanish mumkin bo'lgan bir qator o'zaro bog'liq ko'rsatkichlar mavjud bo'ladiki, ular milliy iqtisodiyotning turli tomonlarini tavsiflab beradi.

YAMM va YAIM ishlab chiqarish yalpi hajmining ko'rsatkichi sifatida bitta muhim kamchilikka ega. Ular mazkur yilda ishlab chiqarish jarayonida foydalanilgan asosiy kapitalning o'rnini qoplash uchun zarur bo'lgan qiymatni ham o'z ichiga oladi.

YAIMdan joriy yilda ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilingan asosiy kapital qiymati yoki yillik amortizatsiya summasi ayirib tashlansa sof milliy mahsulot (SMM) ko'rsatkichi hosil bo'ladi:

$$SMM = YAIM - \text{amortizatsiya yillik summasi}$$

SMM qiymatiga davlat tomonidan o'rnatiladigan egri soliqlar summasi kiradi. Egri soliqlar korxonadan tomonidan o'rnatiladigan narxga qo'shimcha hisoblanadi. Bunday soliqlar og'irligi iste'molchi zimmasiga tushadi va uning hisobiga o'zlarining daromadining bir qismini yo'qotadi. Shuning uchun, SMMdan egri soliqlar chiqarib tashlansa milliy daromad (MD) ko'rsatkichi hosil bo'ladi:

$$MD = SMM - \text{biznesga egri soliq}$$

Amaliyotda ishlab chiqarilgan va foydalanilgan milliy daromad farqlanadi. Ishlab chiqarilgan milliy daromad-bu yangidan yaratilgan qiymatning butun hajmi. Foydalanilgan milliy daromad-bu ishlab chiqarilgan milliy daromaddan yo'qotishlar (tabiiy ofatlar, mahsulotlarni zahirada saqlashdagi yo'qotishlar va h.k.) va tashqi savdo qoldig'i chiqarib tashlangan miqdorga teng.

Milliy daromadni, daromadlar barcha turlarini, amortizatsiya ajratmasi va biznesga egri soliqlardan tashqari qo'shib chiqish yo'li bilan ham aniqlash mumkin.

Milliy daromadning bir qismi, jumladan ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar, korxonadan foydasidan to'lanuvchi soliqlar va korxonaning taqsimlanmaydigan foydasi amalda uy xo'jaliklari qo'liga kelib tushmaydi. Aksincha, uy xo'jaliklari oladigan daromadning bir qismi, masalan, ijtimoiy to'lovlar-ular mehnatining natijasi hisoblanmaydi.

Shaxsiy daromad ko'rsatkichini topish uchun milliy daromaddan uy xo'jaliklari qo'liga kelib tushmaydigan daromadlarning yuqoridagi uchta turini chiqarib tashlashimiz hamda joriy mehnat faoliyatining natijasi hisoblanmagan daromadlarni unga qo'shishimiz zarur.

$$\text{Milliy daromad} - \text{Ijtimoiy sug'urta ajratmasi} - \text{Korxonadan foydasiga soliqlar} -$$

$$\text{Korxonadan taqsimlanmaydigan foydasi} + \text{Ijtimoiy to'lovlar} = \text{Shaxsiy daromad}$$

Shaxsiy daromaddan soliqlari to'langandan keyin, uy xo'jaliklarining to'liq tasarrufida qoladigan daromad shakllanadi.

Soliqlar to'langandan keyingi daromad shaxsiy daromaddan shu daromad hisobidan to'lanadigan soliqlar miqdorini chiqarib tashlash yo'li bilan hisoblanadi.

Soliqlar to'langandan keyingi daromad uy xo'jaliklari eng oxirida ega bo'ladigan daromad hisoblanib, alohida shaxs va oilalar o'z tasarrufida bu daromadlarning bir qismini iste'mol uchun sarflaydi va boshqa qismini jamg'armaga yo'naltiradi.

Milliy mahsulot hajmining aniq baholanishiga hufyona iqtisodiyot ta'sir ko'rsatadi. Xufyona iqtisodiyot-bu tovar-moddiy boyliklar va xizmatlarning jamiyat tomonidan nazorat qilinmaydigan harakati, ya'ni davlat boshqaruv organlaridan yashirin holda alohida fuqarolar va ijtimoiy guruhlar o'rtasida amalga oshiriluvchi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlardir. Bu munosabatlar o'z ichiga iqtisodiy faoliyatning barcha hisobga olinmagan, tartibga solinmagan turlarini oladi. Xufyona iqtisodiyot tarkibiga quyidagilar kiradi:

1. Jinoyatga aloqador iqtisodiyot-rasmiy iqtisodiyot tarkibiga iqtisodiy jinoyatning kiritilishi (boyliklarning talon-taroj qilinishi; nazoratning har qanday shaklidan yashiringan holdagi hufyona iqtisodiy faoliyat-narkobiznes, qimor o'yinlari; daromadlarni noiqtisodiy qayta taqsimlash shakli sifatidagi fuqarolarning shaxsiy mulkiga qarshi umumijnoiy harakatlar-bosqinchilik, shaxsiy mulkni zo'rlik bilan tortib olish, o'g'irlash);

2. Soxta iqtisodiyot-hisobga olish va hisobotlarning amaldagi tizimiga soxta natijalarni haqiqiy natija sifatida kirituvchi rasmiy iqtisodiyot;

3. Norasmiy iqtisodiyot-iqtisodiy sub'yektlar o'rtasidagi norasmiy o'zaro aloqalar tizimi bo'lib, u mazkur sub'yektlar o'rtasidagi shaxsiy munosabatlar va bevosita aloqalarga asoslanadi;

4. Yashirin ikkalamchi iqtisodiyot-yakka tartibdagi va kooperativ faoliyatning nazoratdan yashiringan, ya'ni qonun tomonidan ta'qiqlangan yoki belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tmagan turi.

14.3. Milliy hisoblar tizimi. Yalpi ichki mahsulotni hisoblash usullari.

Milliy mahsulotni hisoblashda milliy hisoblar tizimidan foydalaniladi. Milliy hisoblar tizimi (MHT)-bu barcha asosiy iqtisodiy jarayonlarni, takror ishlab chiqarish sharoitlari, jarayonlari va natijalarini tavsiflovchi o'zaro bog'liq makroiqtisodiy ko'rsatkichlar, tasniflar va guruhlar tizimi.

MHT BMT tomonidan e'lon qilingan «Milliy hisoblar va yordamchi jadvallar tizimi» nomli hujjat asosida xalqaro statistikada standart tizim sifatida 1953 yildan boshlab qo'llanila boshladi. Hozirgi davrda dunyoning 100 dan ortiq mamlakatlarida, shu jumladan O'zbekistonda mazkur tizim keng qo'llaniladi.

Milliy hisoblar tizimi asosini yig'ma balanslar tashkil qiladi. Bunga daromad va xarajatlar balansi misol bo'lishi mumkin. Daromadlar xo'jalik birliklari va aholi umumiy daromadlari (ish haqi, foyda, daromadlarning boshqa turlari, amortizatsiya) summasini aks ettiradi. Xarajatlar to'rtta guruhdan iborat bo'ladi: iste'mol, investitsiyalar, davlat xaridi, sof eksport. Milliy hisoblar makroiqtisodiyotning me'yordagi-muvozanatli holatga erishish darajasini aniqlashga yordam beradi.

Ushbu milliy hisoblar tizimi asosida YAIM uch xil usul bilan hisoblanishi mumkin:

Birinchi usul-bu YAIMni hisoblashga qo'shilgan qiymatlar bo'yicha yondashuv. Bunda milliy iqtisodiyotning barcha tarmoqlari va ishlab chiqarishlari bo'yicha yaratilgan qo'shilgan qiymatlar qo'shib chiqiladi. Bu usul bilan hisoblangan YAIM alohida tarmoqlarning shu mahsulotini yaratishdagi o'rnini va hissasini aniqlash imkonini beradi.

Ikkinchi usul-bu YAIMni hisoblashga sarf-xarajatlar bo'yicha yondashuv.

Bunda mazkur yilda ishlab chiqarilgan barcha tovar va xizmatlar hajmini sotib olishga qilingan butun sarflar qo'shib chiqiladi. Milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan yakuniy mahsulotlarni mamlakat ichida xo'jalikning uchta sub'yekti-uy xo'jaliklari, davlat, tadbirkorlar hamda chet ellik iste'molchilar sotib olishi mumkin.

Uy xo'jaliklarining iste'mol sarflari-bu kundalik ehtiyojdagi tovarlarga, xizmatlarga, uzoq muddat foydalaniladigan iste'mol buyumlariga va boshqalarga qilinadigan sarflardir.

Investitsion sarflar-tadbirkorlik sektorining asosiy kapitalni yalpi jamg'arishga qiladigan sarflardir.

Investitsion sarflar asosan uchta qismdan iborat:

1. Tadbirkorlar tomonidan texnika va texnologiyalarning barcha xaridi;
2. Barcha qurilishlar (korxonalar, ombor);
3. Zahiralarining o'zgarishi.

YAIM tarkibiga tovar zahiralarining ko'payishi, ya'ni ishlab chiqarilgan, lekin mazkur yilda sotilmagan barcha mahsulotlar kiritiladi. Boshqacha aytganda YAIM o'z ichiga yil davomidagi zahiralar va ehtiyojlar o'sishining bozor qiymatini oladi. Zahiralarining bu o'sishi YAIMga joriy ishlab chiqarish hajmi ko'rsatkichi sifatida qo'shiladi.

Zahiralar kamayganda, bu kamayish YAIM hajmidan chiqarilishi zarur. Zahiralarining kamayishi yil davomida milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarilgandan ko'proq mahsulot sotilganligini bildiradi. Boshqacha aytganda jamiyat mazkur yilda ishlab chiqarilgan barcha mahsulotni va bunga qo'shimcha oldingi yillardan qolgan zahiralarining bir qismini iste'mol qilgan bo'ladi.

Milliy hisoblar tizimida YAIMni hisoblashda yalpi, xususiy va ichki investitsiyalar tushunchasidan foydalaniladi. Xususiy va ichki investitsiyalar mos ravishda xususiy va milliy kompaniyalar amalga oshiradigan investitsion sarflarni bildiradi. Yalpi investitsiyalar o'z ichiga joriy yilda ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilingan texnika va texnologiyalarning o'rnini qoplash uchun mo'ljallangan barcha investitsion tovarlar ishlab chiqarishni, hamda iqtisodiyotda kapital qo'yilmalar hajmiga har qanday sof qo'shimchalarni oladi. Yalpi investitsiyalar mohiyatiga ko'ra iste'mol qilingan asosiy kapitalni qoplash summasini va investitsiyalarining o'sgan qismidan iborat bo'ladi. Boshqa tomondan sof xususiy ichki investitsiyalar tushunchasi joriy yil davomida qo'shilgan investitsion tovarlar summasini tavsiflash uchun ishlatiladi.

Davlat sarflari-bu mahsulotlarni va iqtisodiy resurslarni, xususan ishchi kuchini sotib olishga davlat boshqaruvning quyi va mahalliy organlari bilan birga qilgan barcha sarflarini o'z ichiga oladi.

Chet elliklarning milliy iqtisodiyot tovarlariga sarflari xuddi mamlakat ichidagi iste'molchilik sarflari kabi milliy ishlab chiqarish darajasiga bog'liq. Shu sababli YAIMni sarflar bo'yicha hisoblashda tovar va xizmatlarga chet elliklarning sarflari, ya'ni eksport qiymati ham qo'shiladi. Boshqa tomondan, iste'mol va investitsion sarflar hamda davlat mablag'larining bir qismi import qilingan, ya'ni chet elda ishlab chiqarilgan tovarlarga sarflanadi. Milliy ishlab chiqarish umumiy

hajmi asossiz oshib ketmasligi uchun import hajmi YAIM tarkibidan chiqariladi. Eksport va import miqdorlari o'rtasidagi farq tovar va xizmatlarning sof eksporti deyiladi. Sof eksport ijobiy va salbiy bo'lishi mumkin. Agar eksport importdan ortiq bo'lsa ijobiy, import eksportdan ortiq bo'lsa salbiy bo'ladi.

Qarab chiqilgan sarflarning to'rt toifasiga notijorat muassasalar: kasaba uyushmalari, siyosiy partiyalar, diniy tashkilotlar va ijtimoiy tashkilotlar sarflari va moddiy aylanma vositalari zahirasidagi o'zgarishlarni qo'shib chiqish yo'li bilan YAIM hajmi aniqlanadi.

Uchinchi usul-bu YAIMni hisoblashga daromadlar bo'yicha yondashuv.

Mazkur yilda ishlab chiqarilgan pirovard mahsulot hajmidan olingan barcha daromadlar uy xo'jaliklari ixtiyoriga ish haqi, renta to'lovlari, foiz va foyda shaklida kelib tushadi. Shu sababli bu usulda YAIM pirovard mahsulot hisobidan olingan ana shu barcha daromadlarni qo'shib chiqish orqali aniqlanadi.

YAIMni daromadlar bo'yicha hisoblashda uy xo'jaliklari, korxonalar va davlat muassasalarining dastlabki, ya'ni taqsimlangan daromadlarini mehnat haqi va yalpi foydaga: renta, ssuda foizi va tadbirkorlik foydasi va h.k. ajratish mumkin. YAIMni mazkur usul bo'yicha hisoblashda daromadlarning barcha summasiga iste'mol qilingan asosiy kapital qiymati, amortizatsiya ajratmasi va biznesga egri soliqlar summasi ham qo'shiladi.

YAIMni hisoblashda uning tarkibiga kirgan daromadlar va daromad bilan bog'liq bo'lmagan sarflar: amortizatsiya va egri soliqlar ning alohida turlarini to'laroq qarab chiqamiz.

Amortizatsiya ajratmasi shu yil ishlab chiqarilgan YAIM qiymati tarkibiga ishlab chiqarish xarajatlari sifatida kirib, mahsulot sotilishi natijasida pul shaklida qaytib keladi va amortizatsiya fondi hisobida to'planib boradi.

Egri soliqlar korxonalar uchun ishlab chiqarish xarajatlari sifatida chiqadi va shu sababli mahsulot narxiga qo'shiladi. Bunday soliqlar o'z ichiga aktsiz to'lovlari, sotishdan olinadigan soliqlar, mulk solig'i, litsenziya va bojxona to'lovlarini oladi.

Daromadlarning eng muhim turi ish haqi tadbirkorlar va davlat tomonidan ishchi kuchini taqdim qilganlarga to'lanadi. U ish haqiga ko'plab qo'shimchalar, ijtimoiy sug'urta to'lovlari va nafaqa ta'minotining har xil xususiy fondlari, ishsizlik nafaqalari va boshqa har xil mukofot hamda imtiyozlarni o'z ichiga oladi. Ish haqiga bu qo'shimchalar ish kuchini yollash bilan bog'liq bo'lgan xarajatining bir qismi sifatida chiqadi va shu sababli korxonaning ish haqi to'lashga umumiy sarflarining tarkibiy qismi sifatida qaraladi.

Renta to'lovlari iqtisodiyotni resurslar: kapital, yer bilan ta'minlovchi uy xo'jaliklarining oladigan daromadi hisoblanib, korxonalar xarajatlari tarkibiga kiradi.

Foiz pul kapitali egalariga pul daromadi to'lovlaridan iborat. Bunda davlat tomonidan amalga oshiriladigan foizli to'lovlar, foizli daromadlar tarkibidan chiqariladi.

Mulkdan olinadigan daromadlar ikki turga bo'linadi: bir qismi mulkga daromad va boshqa qismi esa korporatsiyalar foydasi deyiladi.

14.4. O‘zbekistonda 2017-2021 yillarda YAIMni ko‘paytirish strategiyasi va uni amalga oshirish imkoniyatlari.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli «O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida»gi Farmonining 3.2. Tarkibiy o‘zgartirishlarni chuqurlashtirish, milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish hisobiga uning raqobatbardoshligini oshirish:

- milliy iqtisodiyotning mutanosibligi va barqarorligini ta‘minlash, uning tarkibida sanoat, xizmat ko‘rsatish sohasi, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik ulushini ko‘paytirish;

- ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihatdan yangilash, ishlab chiqarish, transport-kommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilma loyihalarini amalga oshirishga qaratilgan faol investitsiya siyosatini olib borish;

- yuqori texnologiyali qayta ishlash tarmoqlarini, eng avvalo, mahalliy xomashyo resurslarini chuqur qayta ishlash asosida yuqori qo‘shimcha qiymatli tayyor mahsulot ishlab chiqarishni jadal rivojlantirishga qaratilgan sifat jihatidan yangi bosqichga o‘tkazish orqali sanoatni yanada modernizatsiya va diversifikatsiya qilish;

- iqtisodiyot tarmoqlari uchun samarali raqobatbardosh muhitni shakllantirish hamda mahsulot va xizmatlar bozorida monopoliyani bosqichma-bosqich kamaytirish;

- prinsipial jihatdan yangi mahsulot va texnologiya turlarini o‘zlashtirish, shu asosda ichki va tashqi bozorlarda milliy tovarlarning raqobatbardoshligini ta‘minlash;

- ishlab chiqarishni mahalliyashtirishni rag‘batlantirish siyosatini davom ettirish hamda, eng avvalo, iste‘mol tovarlar va butlovchi buyumlar importining o‘rnini bosish, tarmoqlararo sanoat kooperatsiyasini kengaytirish;

- iqtisodiyotda energiya va resurslar sarfini kamaytirish, ishlab chiqarishga energiya tejaydigan texnologiyalarni keng joriy etish, qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanishni kengaytirish, iqtisodiyot tarmoqlarida mehnat unumdorligini oshirish;

- faoliyat ko‘rsatayotgan erkin iqtisodiy zonalar, texnoparklar va kichik sanoat zonolari samaradorligini oshirish, yangilarini tashkil etish;

- xizmat ko‘rsatish sohasini jadal rivojlantirish, yalpi ichki mahsulotni shakllantirishda xizmatlarning o‘rni va ulushini oshirish, ko‘rsatilayotgan xizmatlar tarkibini, eng avvalo, ularning zamonaviy yuqori texnologik turlari hisobiga tubdan o‘zgartirish;

- turizm industriyasini jadal rivojlantirish, iqtisodiyotda uning roli va ulushini oshirish, turistik xizmatlarni diversifikatsiya qilish va sifatini yaxshilash, turizm infratuzilmasini kengaytirish;

- eksport faoliyatini liberallashtirish va soddalashtirish, eksport tarkibini va geografiyasini diversifikatsiya qilish, iqtisodiyot tarmoqlari va hududlarning eksport salohiyatini kengaytirish va safarbar etish;

- yo‘l-transport infratuzilmasini yanada rivojlantirish, iqtisodiyot, ijtimoiy soha, boshqaruv tizimiga axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish.

Asosiy tayanch tushunchalar

Makroiqtisodiyot-moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish sohalarini yaxlit bir butun qilib birlashtirgan milliy iqtisodiyot va jahon xo‘jaligi darajasidagi iqtisodiyotdir.

Milliy hisoblar tizimi-milliy mahsulotni ishlab chiqarish, taqsimlash hamda ulardan foydalanishni tavsiflaydigan o‘zaro bog‘liq ko‘rsatkichlar tizimi.

Yalpi milliy mahsulot (YAMM)-milliy iqtisodiyotda bir yil davomida vujudga keltirilgan va bevosita iste‘molchilarga borib tushadigan pirovard mahsulot va xizmatlarning bozor narxlaridagi summasi.

Yalpi ichki mahsulot (YAIM)-yil davomida mamlakat hududida ishlab chiqarilgan pirovard mahsulot va xizmatlarning bozor narxlaridagi qiymati.

Sof milliy mahsulot (SMM)-amortizatsiya ajratmalari summasiga kamaytirilgan YAIM sifatida chiqib, tarkiban milliy daromad va egri soliqlardan iborat bo‘ladi.

Milliy daromad-yangidan vujudga keltirilgan qiymat bo‘lib, SMMdan egri soliqlarni chiqarib tashlash yo‘li bilan aniqlanadi.

Shaxsiy daromad-milliy daromaddan ijtimoiy sug‘urta ajratmalari, korxonalar foydasidan olinadigan soliqlar va korxonaning taqsimlanmaydigan foydasini chiqarib tashlash hamda aholi qo‘liga kelib tushadigan ijtimoiy to‘lovlar summasini qo‘shish yo‘li bilan aniqlanadi.

Nominal YAIM-joriy narxlarda hisoblangan YAIM.

Real YAIM-narxlarning o‘zgarishini hisobga olib, o‘zgarmas yoki qiyosiy narxlarda hisoblangan YAIM.

Qo‘shilgan qiymat-ishlab chiqarilgan mahsulot qiymatidan sotib olingan va unumli iste‘mol qilingan xom ashyo va materiallar qiymati chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismining bozor qiymati.

Oraliq mahsulot-ishlov berish, qayta ishlash va qayta sotish maqsadlarida sotib olingan mahsulotlar.

Yakuniy mahsulot-ishlab chiqarish jarayoni yakunlangan, shaxsiy va unumli iste‘mol qilishga tayyor bo‘lgan mahsulotlar.

Xufyona iqtisodiyot-YAIMni ishlab chiqarish, taqsimlash va undan foydalanishning rasmiy iqtisodiyotdan yashirin qismi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Oddiy va kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning farqi nimada? Ular iqtisodiyotning qanday ko‘rinishlari uchun xos ekanligini izohlang.

2. Milliy iqtisodiyot tushunchasi nimani ifodalaydi? Uning qanday tarkibiy qismlari mavjud?

3. Makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar nimalar va ular milliy iqtisodiyotda qanday o‘rin tutadi?

4. YAIM va SMM bir-biridan nima bilan farqlanadi?

5. SMM va milliy daromad bir-biridan nima bilan farqlanadi?

6. Milliy mahsulot harakat shakllari tavsifini bering.

7. YAIM qanday usullarda hisoblanadi? Ularning farqi nimadan iborat.

8. Nominal va real YAIM tushunchalarini izohlang. Ularning farqini ko'rsating.

9. Takroriy hisob, qo'shilgan qiymat, oraliq mahsulot va yakuniy mahsulot tushunchalarini izohlab bering.

10. Sof iqtisodiy farovonlik ko'rsatkichining mohiyati hamda hisoblash tartibini tushuntirib bering.

15-bob. YALPI TALAB VA YALPI TAKLIF

15.1. Yalpi talab tushunchasi, yalpi talab egri chizig'i va uning miqdoriga ta'sir etuvchi omillar.

15.2. Yalpi taklif tushunchasi, yalpi taklif egri chizig'i va uning miqdoriga ta'sir etuvchi omillar.

15.3. Yalpi talab va yalpi taklif o'rtasidagi muvozanat hamda uning o'zgarishi.

Mazkur mavzuda makrodarajadagi asosiy ko'rsatkichlari bo'lgan yalpi talab va yalpi taklif tushunchalarining iqtisodiy mazmuni tavsiflanadi, ularning miqdoriga ta'sir etuvchi omillar, ular ta'sirida narxlar darajasining o'zgarishi, yalpi talab va yalpi taklif qonunlari hamda ular o'rtasidagi ishlab chiqarishning muvozanatli hajmi qanday o'rnatilishi bayon etiladi.

15.1. Yalpi talab tushunchasi, yalpi talab egri chizig'i va uning miqdoriga ta'sir etuvchi omillar.

Yalpi talab (aggregate demand, AD)-barcha iste'molchilar, ya'ni aholi, korxonalar va davlat tomonidan narxlarning muayyan darajasida sotib olinishi mumkin bo'lgan turli tovarlar va xizmatlarga bo'lgan talabning umumiy hajmidir. Shuningdek, yalpi talabni milliy iqtisodiyotdagi real pul daromadlari hajmi sifatida ifodalash ham mumkin. Yalpi talab barcha iste'molchilarning turli xil tovarlarga va xizmatlarga bo'lgan talablari yig'indisidan tashkil topadi. Tovar va xizmatlar ikki xil bo'ladi: shaxsiy iste'mol tovarlari va tadbirkorlar ishlab chiqarish jarayonida unumli iste'mol qiladigan ishlab chiqarish omillari-yer, kapital va ishchi kuchi.

Iste'mol tovarlari turli-tuman moddiy, ma'naviy tovarlar va xizmatlarni o'z ichiga oladi. Shuningdek, turli ko'rinishdagi: davlat, xususiy, jamoa, korporativ tadbirkorlarning ishlab chiqarish omillariga bo'lgan talabi ham turli-tumandir: texnika-texnologiyalar, asbob-uskunalar, inshootlar, transport vositalari, yonilg'i, xomashyo, materiallar, ishchi kuchi va h.k. Talabning umumiy miqdori sotib olishga mo'ljallangan tovarlarning turlari, miqdori, sifati hamda narxiga bog'liq bo'ladi.

Yalpi talabni faqatgina pul miqdori bilan belgilash bizningcha, unga bir tomonlama yondashuv bo'ladi. Masalan, investitsiya tovarlari miqdori, sifati, turi o'zgarmagan holda narx ikki barobar oshsa, belgilangan pul miqdori o'zgarmagan holda ikki barobar kam investitsiya tovarlarini sotib olish mumkin bo'ladi.

Yalpi talab miqdor jihatidan aniqlanadi va uning umumiy miqdori turli omillar ta'sirida o'zgarib turadi.

Turli o'quv qo'llanmalar va darsliklarda yalpi talab miqdorini aniqlash usullari va unga ta'sir etuvchi omillarni bayon etishda turli jihatdan yondashiladi. Jumladan, akademik V.Vidyapin va boshqalar umumiy tahriri ostida chop etilgan «Iqtisodiyot nazariyasi» darsligida yalpi talab iqtisodiyotning alohida sohalari sarflarining yig'indisi sifatida ifodalanadi, ya'ni:

$$Y_d = C + I + G + NX$$

bu yerda:

Y_d -yalpi talab;

C-uy xo'jaliklarining iste'mol sarflari;

I-xususiy sektorning investitsiya sarflari;

G-davlat xaridi;

NX-sof eksport [61].

Professor V.Kamayev esa yalpi talabni real yalpi milliy mahsulot tarkibiy qismlariga bo'lgan umumiy pul miqdori sifatida namoyon bo'lishini hamda uni pulning miqdoriy nazariyasiga muvofiq quyidagi ko'rinishda ifodalanishini ta'kidlaydi:

$$AD = M \times V / P$$

bu yerda:

AD-yalpi talab;

M-pul miqdori;

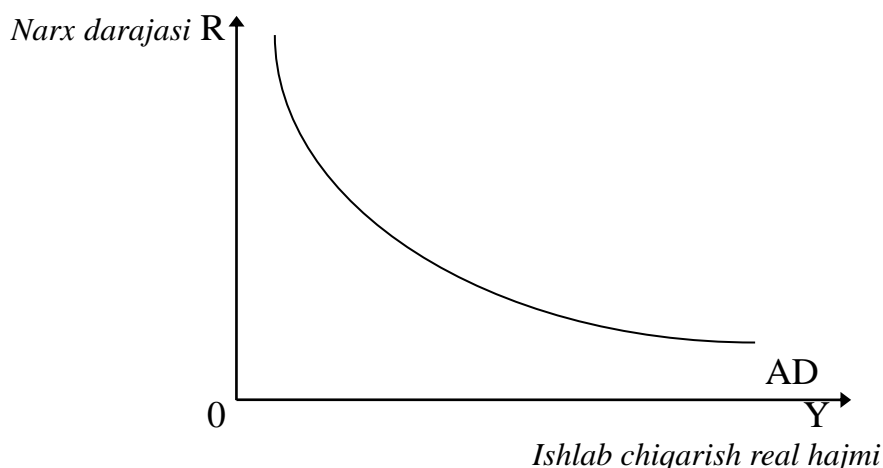
V-pulning aylanish tezligi;

P-narx darajasi [62].

Bundan ko'rinadiki, V.Kamayevning fikricha yalpi talab pulning miqdori va narx darajasiga bevosita bog'liqdir. Bu o'rinda u sotib olinadigan tovarlar turi, miqdori va sifatini e'tibordan chetda qoldiradi.

Biz yuqorida ta'kidlaganimizdek, boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda, narx darajasi qancha past bo'lsa, iste'molchilar: mamlakat ichidagi hamda chet eldagi ishlab chiqarilgan tovarlar real hajmining shuncha katta hajmini va aksincha, narx darajasi qancha yuqori bo'lsa, shuncha kam qismini sotib oladi. Shunday qilib, boshqa sharoitlar o'zgarimas deb faraz qilgan taqdirda ham birgina narx darajasining oshishi ishlab chiqarishning real hajmiga bo'lgan yalpi talab hajmining keskin kamayishiga, ya'ni ishlab chiqarilgan tovarlar massasining bir qismi sotilmay qolishiga sabab bo'ladi. Aksincha, narx darajasining pasayishi ishlab chiqarish hajmiga nisbatan yalpi talabning oshishiga, ya'ni tovarlarning etishmasligiga olib keladi. Yalpi talabga narxdan tashqari ta'sir qiluvchi omillarning o'zgarishi ham milliy ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga olib keladi.

Narx darajasi va talab ta'siridagi milliy ishlab chiqarish hajmi o'rtasidagi bu teskari bog'liqlikni quyidagi rasm orqali ifodalash mumkin (15.1-rasm).

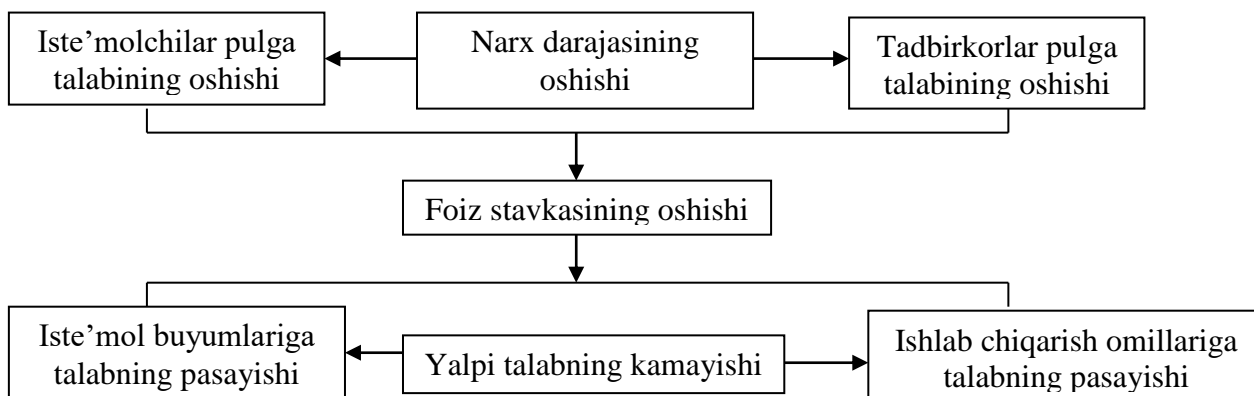

15.1-rasm. Yalpi talab egri chizig'i.

Yalpi talab egri chizig'i yakka talab egri chizig'iga o'xshaydi, biroq o'zaro bog'liq ko'rsatkichlar bir-biridan farqlanadi. Agar yakka talab egri chizig'i turli narx ko'rsatkichlarida alohida iste'molchining muayyan tovarga bo'lgan talabi miqdori o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalasa, yalpi talab egri chizig'i mamlakatdagi narxlarning turli darajasi hamda ishlab chiqarishning real hajmi o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalaydi. Agar yakka talab egri chizig'ining pasayuvchanligi daromad va almashuv samaralarining amal qilishi bilan izohlansa, yalpi talab egri chizig'ining pasayuvchan ko'rinishda bo'lishi narxlar umumiy darajasining o'zgarishi natijasida ro'y beruvchi foiz stavkasi samarasi, boyluk samarasi va import tovarlar xaridi samarasi orqali izohlanadi.

Foiz stavkasi samarasi. Mazkur samaraning mohiyati shundan iboratki, narx darajasining o'sishi bilan pulga bo'lgan talab ham ortadi. Bu esa muomaladagi pul miqdorining o'zgarmagan hajmi sharoitida foiz stavkasining o'sishiga olib keladi. O'z navbatida foiz stavkasining o'sishi iste'mol va investitsiya sarflari hajmini pasaytiradi. Chunki foiz stavkalarining oshib ketishi aholi tomonidan uy va uy jihozlari, avtomobil kabi uzoq muddatli iste'mol tovarlarini sotib olish uchun kredit olishni samarasiz qilib qo'yadi. Shuningdek, tadbirkorlar ham foizning yuqori darajasida o'zlarining nisbatan past daromad keltiruvchi investitsiya loyihalarini amalga oshirishdan voz kechadilar.

Narx o'zgarishi bilan foiz stavkalarining hamda yalpi talab umumiy miqdorining o'zgarishi o'rtasidagi bog'liqlikni rasm orqali osonroq tushunish mumkin (15.2-rasm).

15.2-rasm. Narx darajasi oshishining yalpi talabga ta'siri.

Bu yerda biz narx oshgan holatda pulga bo'lgan talabning, foiz stavkasining oshishini va, nihoyat, yalpi talab miqdorining kamayishini ifoda etdik. Narx pasaysa, shu holatning teskarisi, ya'ni pulga bo'lgan talab hamda foiz stavkasining pasayishi va oqibatda yalpi talab miqdorining oshishi ro'y beradi.

Boylik samarasi. U ba'zida real kassa qoldiqlari samarasi deb ham atalib, narx darajasining oshishi bilan moliyaviy aktivlar: bank omonatlari, aktsiya va obligatsiyalar real qiymatining pasayishini anglatadi. Buning natijasida aholi daromadlari ham pasayib, ular tomonidan sotib olinuvchi tovar va xizmatlar miqdori kamayadi.

Import tovarlar xaridi samarasi. Bu samara narx darajasi o'zgarishining u yoki bu mamlakatdagi ichki va jahon narxlari nisbatiga ta'siri orqali namoyon bo'ladi. Mamlakatdagi narxlar umumiy darajasining oshishi, chet el tovarlari narxi o'zgarmagan yoki sekinroq o'sgan holatda, milliy iste'molchi uchun chetdan xorijiy tovarlarni olib kelishni foydali qilib qo'yadi. O'z navbatida, mazkur mamlakat tovar va xizmatlarini xorijiy iste'molchilar tomonidan xarid qilish hajmi ham qisqaradi. Natijada bu mamlakatning eksport hajmi kamayadi. Eksport hajmining kamayishi va import hajmining oshishi sof eksportning va pirovardida, yalpi talab umumiy hajmining qisqarishiga olib keladi.

Yalpi talab hajmiga narxdan tashqari omillar ham ta'sir ko'rsatadi. Quyida ulardan eng muhimlarini keltirib o'tamiz:

1. Iste'mol sarflaridagi o'zgarishlar. Narx darajasining o'zgarishiga bog'liq bo'lmagan holda, narxdan tashqari bir yoki bir nechta omillar ta'sirida iste'molchilar xaridi hajmida o'zgarish ro'y berishi mumkin. Bu iste'molchi farovonligi, kutishi, qarzlari va soliqlarning o'zgarishi natijasi hisoblanadi.

Iste'molchining farovonligi uning moliyaviy aktivlarga: aktsiya va obligatsiya hamda uy va yer kabi ko'chmas mulklarga egaligiga bog'liq bo'ladi. Ular real qiymatining keskin kamayishi tovar xarid qilish hajmining kamayishiga olib keladi. Iste'mol sarflarining qisqarishi natijasida yalpi talab kamayadi. Aksincha, moddiy va moliyaviy boyliklar real qiymatining oshishi natijasida, narxlarning mavjud darajasida iste'mol sarflari o'sadi. Bunga aktsiya kursining keskin oshishi, hatto narxlar darajasi o'zgarmay qolganda iste'molchi farovonligining o'sishiga olib kelishini misol qilib keltirish mumkin. Uy va yer real qiymatining keskin kamayishi narx umumiy darajasining o'zgarishiga bog'liq bo'lmagan holda iste'molchi farovonligining pasayishiga olib keladi.

Iste'molchining kutishi. Iste'mol sarflari hajmidagi o'zgarish, iste'molchining narxlar va daromadlar darajasidagi kelajakdagi o'zgarishlarni oldindan bilishiga bog'liq. Masalan, agar iste'molchi kelajakda o'zining real daromadi ko'payadi, deb hisoblasa, u joriy daromadlarining ko'proq qismini sarflashga tayyor bo'ladi. Natijada bu davrda iste'mol sarflari ko'payadi, jamg'arish esa kamayadi va yalpi talab ortadi. Aksincha, agar iste'molchi kelajakda o'zining real daromadlari kamayadi deb hisoblasa, ularning iste'mol sarflari va demak, yalpi talabi qisqaradi. Xuddi shunday tarzda inflyatsiyaning kutilishi bugungi yalpi talabni oshiradi. Chunki iste'molchilar narxlar oshgunga qadar tovarlarni xarid qilib qolishga harakat qiladi. Aksincha, yaqin kelajakda narxlar pasayishining kutilishi, bugungi iste'mol miqdorining kamayishiga olib keladi.

Iste'molchi qarzlari. Iste'molchi qarzlari ko'p bo'lganda, u joriy daromadini qarzlarga to'lab, o'zining bugungi sarflarini qisqartirishi mumkin. Aksincha, iste'molchi qarzdor bo'lmasa, u bugungi sarflarini ko'paytirishga tayyor bo'ladi.

Soliq. Daromad solig'i stavkasining kamayishi, narxlarning mavjud darajasida iste'mol sarflarini ko'paytiradi, soliqlarning oshishi iste'mol sarflarini kamaytiradi.

2. Investitsion sarflar. Investitsion sarflar, ya'ni ishlab chiqarish vositalarini xarid qilish, yalpi talabning narxdan tashqari muhim omili hisoblanadi. Narxlarning mavjud darajasida korxonani sotib olishi mumkin bo'lgan yangi ishlab chiqarish vositalarining kamayishi yalpi talabning kamayishiga, aksincha korxonani sotib oladigan investitsion tovarlar hajmining ko'payishi yalpi talabning ko'payishiga olib keladi. Investitsion sarflarni o'zgartirish mumkin bo'lgan narxdan tashqari omillarni alohida-alohida qarab chiqamiz.

Foiz stavkalari. Boshqa sharoitlar o'zgarayotganda, foiz stavkasining oshishi investitsion sarflarning kamayishiga va yalpi talabning qisqarishiga olib keladi. Bu erda gap mamlakatda pul massasi hajmining o'zgarishi oqibatida foiz stavkalarining o'zgarishi haqida boradi. Pul massasining ko'payishi foiz stavkasini pasaytiradi va shu orqali kapital qo'yilmalar hajmini ko'paytiradi. Aksincha, pul massasining kamayishi foiz stavkasining oshishiga va investitsiyalarning qisqarishiga olib keladi.

Investitsiyalardan kutiladigan foyda. Kapital qo'yimlardan yuqori foyda olishning kutilishi investitsion tovarlarga talabni oshiradi va aksincha, istiqbolda investitsion dasturlardan foyda olish noaniq bo'lsa, investitsiyalarga sarflar kamayish tamoyiliga ega bo'ladi, demak, yalpi talab ham kamayadi.

Soliqlar. Korxonadan olinadigan soliqlarning ko'payishi kapital qo'yimlardan olinadigan foydaning kamayishiga va demak, investitsion sarflar va yalpi talabning qisqarishiga olib keladi. Aksincha, soliqlarning qisqarishi bunday foydani va investitsion sarflarni ko'paytiradi.

Texnologiya. Yangi va takomillashgan texnologiya investitsion sarflarni va shu orqali yalpi talabni rag'batlantirish tamoyiliga ega bo'ladi.

Ortiqcha quvvatlar. Ortiqcha quvvatlar, ya'ni mavjud foydalanilmaydigan asosiy kapitalning ko'payishi, yangi investitsion tovarlarga talabni va natijada yalpi talabni kamaytiradi. Ishlab chiqarish quvvatlaridan to'liq foydalanilganda tadbirkorlar ko'proq mashina va uskunalarni sotib olishga tayyor bo'ladi, demak investitsion sarflari ko'payadi.

3. Davlat sarflari. Narxlarning mavjud darajasida, milliy mahsulotda davlat xaridining ko'payishi yalpi talabning o'sishiga olib keladi. Bunga davlatning milliy armiyani tuzish yoki uning sonini oshirish to'g'risidagi qarori misol bo'la oladi. Davlat sarflarining kamayishi yalpi talabning qisqarishiga olib keladi. Masalan, yangi avtomobil yo'li qurishga davlat sarflarining qisqarishi shunday natijaga olib keladi.

4. Sof eksportdagi o'zgarish. Sof eksportning ko'payishi yalpi talabni ham ko'paytiradi. Birinchidan, eksportning yuqori darajasi, chet ellarda milliy tovarlarga bo'lgan talabni oshiradi. Ikkinchidan, importning qisqarishi milliy tovarlarga ichki talabning ko'payishini taqozo qiladi. Sof eksport hajmining o'zgarishiga avvalo chet davlatlar milliy daromadi va valyuta kurslarining

o'zgarishi ta'sir ko'rsatadi. Chet mamlakatlarda daromadlar darajasi oshganda, ularning fuqarolari ham milliy tovarlarni va xorij tovarlarini ko'proq miqdorda sotib olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Chet ellarda milliy daromadning kamayishi esa sof eksport hajmini qisqartiradi.

Valyuta kurslari. Boshqa valyutalarga nisbatan milliy pul kursining o'zgarishi sof eksportga va demak yalpi talabga ta'sir ko'rsatadi. Faraz qilaylik, ienaning dollardagi narxi o'sdi. Bu dollarning ienaga nisbatan qadrsizlanganligi va iena kursi ko'tarilganligini bildiradi. Dollar va iena o'rtasidagi yangi nisbat natijasida yaponiyalik iste'molchilar ienaning ma'lum summasiga ko'proq dollar sotib olishi mumkin. Demak, yaponiyalik iste'molchilar uchun amerika tovarlari yapon tovarlariga qaraganda arzonroq bo'ladi. Shu bilan birga amerikalik iste'molchilar dollarning ma'lum summasiga yapon tovarlarini nisbatan kamroq miqdorda sotib olishi mumkin. Bunday holda AQSH eksportining o'sishi, importining esa kamayishi holatini kutish mumkin. Sof eksportning ko'payishi o'z navbatida AQSH iqtisodiyotida yalpi talabning ko'payishiga olib kelishini bildiradi.

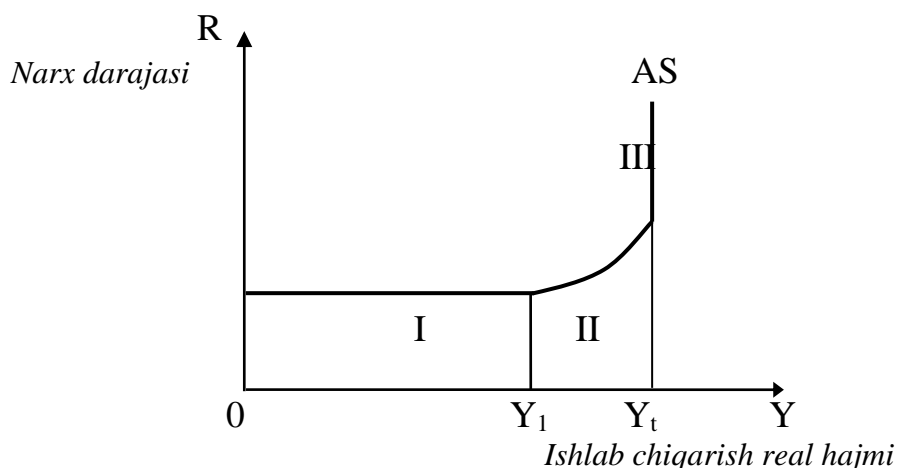
15.2. Yalpi taklif tushunchasi, yalpi taklif egri chizig'i va uning miqdoriga ta'sir etuvchi omillar.

Iqtisodiyotni muvozanatli yuritishda yalpi taklif va unga ta'sir etuvchi omillarni bilish muhimdir.

Yalpi taklif (aggregate supply, AS)-mamlakatda muayyan vaqtda ishlab chiqarilib, narxlarning muayyan darajasida sotishga tayyor turgan, o'zining ijtimoiy nafiligi, turlari, sifati, miqdori va ijtimoiy qiymati bo'yicha shu davrdagi talabga javob beradigan barcha tovarlar va xizmatlar hajmidir. Bu narxlarning har xil mumkin bo'lgan o'rtacha darajasida milliy ishlab chiqarishning mavjud real hajmini ko'rsatadi.

Yalpi taklif turli xil ishlab chiqarilgan iste'mol tovarlari va xizmatlardan hamda investitsiya tovarlaridan iborat bo'ladi. Bundan tashqari yalpi taklifga uy xo'jaliklari taklif qiladigan ishchi kuchi resurslari ham kiradi. Albatta ishlab chiqarilgan va sotishga mo'ljallangan iste'mol tovarlari va xizmatlari ham, shuningdek, investitsiya tovarlarining turlari ham juda ko'p va turli-tumandir. Lekin yalpi talab o'zining ijtimoiy zaruriy nafiligi bilan, ya'ni o'zining turlari, miqdori va sifati bo'yicha hamda ijtimoiy qiymati bo'yicha shu davrdagi ishlab chiqarish va jamiyat a'zolari talabiga mos kelishi kerak.

Yalpi taklifga eng avvalo bozor narxlari darajasi bilan ijtimoiy qiymat miqdori o'rtasidagi nisbatning o'zgarishi ta'sir ko'rsatadi. Narxlar darajasining qiymat miqdoridan oshishi qo'shimcha tovarlar ishlab chiqarish uchun rag'bat yaratadi. Narxlar darajasining qiymatdan pasayishi esa tovar ishlab chiqarishning qisqarishiga olib keladi. Shu sababli turli tovarlar narxlari va milliy ishlab chiqarish hajmi o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri yoki bevosita bog'liqlik mavjud bo'ladi. Bu bog'liqlik yalpi taklif egri chizig'ida aniq aks etadi (15.3-rasm).

15.3-rasm. Yalpi taklif egri chizig'i.

Rasmdan ko'rinadiki, yalpi taklif egri chizig'i o'z shakli jihatidan yakka yoki bozor taklifining an'anaviy egri chizig'idan farq qiladi.

Uzoq muddatli va qisqa muddatli davrdagi yalpi taklif egri chizig'i bir-biridan farqlanadi. Uzoq davrdagi yalpi taklif egri chizig'i o'z shakliga ko'ra rasmdagi Y_t nuqtaga qadar joylashgan har qanday vertikal chiziqdan iborat bo'ladi. Iqtisodiy resurslarning ishlab chiqarishga tobora ko'proq jalb etilishi mazkur chiziqni Y_t nuqtaga yaqinlashtiradi va yakunida shu nuqtada joylashgan chiziqqa tenglashadi. Chunki qo'shimcha resurs va imkoniyatlarni ishga solish uchun vaqtning yetarli bo'lishi uzoq muddatli davrda iqtisodiyotda to'la bandlik holatiga olib keladi.

Qisqa muddatli davrda yalpi taklif egri chizig'ining ko'rinishi bir oz murakkabroq bo'lib, uchta kesmani o'z ichiga oladi.

I. Yotiq kesma. U ba'zida «keynscha» kesma deb ham atalib, iqtisodiyotning tanazzul yoki turg'unlik davridagi holatini aks ettiradi. Yotiq kesma milliy ishlab chiqarish potensial hajmi Y_t nuqtadan ancha kam bo'lgan ishlab chiqarishning real hajmi Y_1 nuqtaga qadar bo'lgan hajmini o'z ichiga oladi. Ya'ni, bu oraliqda mamlakatdagi mavjud ko'plab ishlab chiqarish quvvatlari, mashina, uskuna va ishchi kuchi ishlab chiqarishga jalb etilmaydi yoki ulardan to'liq foydalanilmaydi. Shunga ko'ra, mazkur resurslarning ishlab chiqarishga jalb etilishi narx darajasiga hech qanday ta'sir ko'rsatmaydi. Bu oraliqda ishlab chiqarish real hajmi qisqarganda ham tovar va resurslar narxi eski darajada qoladi. Shunday qilib, yotiq kesmada narx darajasi o'zgarmagan holda milliy ishlab chiqarish hajmini oshirish imkoniyati mavjud.

II. Oraliq kesma. Y va Y_t nuqtalar orasidagi mazkur kesma milliy ishlab chiqarish real hajmining ko'payishi narx darajasining o'sishi bilan birga borishini ko'rsatadi. Bu ishlab chiqarishning to'liq quvvat bilan ishlay boshlaganidan, korxonalarining ancha eski va kam samarali texnologiyalardan foydalana boshlaganligidan guvohlik beradi. Ishlab chiqarish hajmining kengayib borishi bilan qo'shimcha ishchi kuchi ham ishga jalb qilinadi. Shuningdek mahsulot birligiga qilinadigan xarajatlar ortadi, korxonalar ishlab chiqarishining rentabelli bo'lishi uchun tovarlarga ancha yuqori narx belgilaydi. Shu sababli oraliq kesmada milliy mahsulot real hajmining ko'payishi narxlarning o'sishi bilan birga boradi.

III. Tik kesma. U ba'zida «klassik» kesma deb ham atalib, iqtisodiyot o'zining to'liq yoki tabiiy darajasiga erishganligini ko'rsatadi. Bunda iqtisodiyot ishlab chiqarish imkoniyatining shunday nuqtasida Y_t nuqta joylashadiki, bunda qisqa muddatda ishlab chiqarish hajmini yanada kengaytirishga erishish mumkin emas. Iqtisodiyot to'liq quvvat bilan ishlay boshlaganligi sababli narxning to'xtovsiz oshib borishi ham ishlab chiqarish real hajmining ko'payishiga olib kelmaydi. Qisqacha aytganda, bu kesma milliy ishlab chiqarish hajmi doimiy bo'lib qolishi, narx darajasi esa o'zgarishi mumkinligini ko'rsatadi.

Yalpi taklif hajmiga ta'sir qiluvchi omillar. Yalpi taklifga narxdan tashqari bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi. Bu omillardan bir yoki bir nechtasining o'zgarishi yalpi taklifning o'zgarishiga sabab bo'ladi. Yalpi taklifning narxdan tashqari bu omillari bitta umumiy xususiyatga ega: agar ular o'zgarsa, mahsulot birligiga to'g'ri keluvchi ishlab chiqarish xarajatlari ham o'zgaradi. Natijada yalpi taklif egri chizig'i joyini o'zgartiradi.

1. Resurslar narxining o'zgarishi. Resurslar narxi tayyor mahsulot narxidan farq qilib, yalpi taklifning muhim omili hisoblanadi. Boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda resurslar narxining oshishi mahsulot birligiga xarajatlarning ko'payishiga, resurs narxlarining pasayishi esa xarajatlarning kamayishiga olib keladi. Resurs narxlariga bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi. Resurslar taklifining ko'payishi ular narxini pasaytiradi va natijada mahsulot birligiga xarajatlari kamayadi. Resurslar taklifining kamayishi esa qarama-qarshi natijaga olib keladi. Endi alohida resurslar taklifi o'zgarishining yalpi taklifga ta'sirini qarab chiqamiz.

Yer resurslari taklifi sug'orish inshootlarining qurilishi, yerga ishlov berish texnik imoniyatlarining takomillashuvi tufayli ko'payishi mumkin. Yer resurslari taklifining ko'payishi yerga bo'lgan sarflarning kamayishiga olib keladi va shu orqali mahsulot birligiga to'g'ri keladigan xarajatlarni pasaytiradi. Irrigatsiya qurilmalari shoxobchalarining kengayishi, dehqonchilikning intensiv usullarini qo'llash tufayli yer resurslarining kamayishi qarama-qarshi natijaga olib keladi.

Ishchi kuchi resurslari. Korxonalar xarajatlarning asosiy qismi ishchi va xizmatchilarga ish haqi to'lash uchun ketadigan xarajatlari hisoblanadi. Boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda, ish haqining o'zgarishi mahsulot birligiga to'g'ri keladigan xarajatlari darajasiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Mavjud ishchi kuchi resurslarining ko'payishi ish haqining pasayishiga, ularning kamayishi esa ish haqining oshishiga olib keladi.

Kapital. Agar jamiyat asosiy kapital zaxirasini o'stirib borsa, yalpi taklif o'sish tamoyiliga ega bo'ladi, ya'ni agar jamiyat o'z daromadining asosiy qismini tejab, uni investitsion tovarlar sotib olishga yo'naltirsa, yalpi taklif o'sadi. Xuddi shunday asosiy kapital sifati yaxshilanganda ishlab chiqarish xarajatlari kamayadi va yalpi taklif ko'payadi. Korxonalar o'zining eski, sifati past bo'lgan texnologiyalarini yangi va ancha takomillashgan texnologiyalar bilan almashtirishi bunga misol bo'la oladi. Agar mamlakat asosiy kapitalining miqdori kamaysa va sifati yomonlashsa, yalpi taklif qisqaradi.

Tadbirkorlik qobiliyati. Vaqt o'tishi bilan mamlakatda tadbirkor kishilar soni ko'payadi va bu yalpi taklifga ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek hozirgi vaqtda respublikamizda tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishga asosiy e'tiborning

qaratilishi bunday faoliyat bilan shug'ullanishga harakat qiluvchi kishilar sonining ko'payishiga olib kelishi muqarrar va bu o'z navbatida yalpi taklifni oshiradi.

Import resurslar narxlari. Chet ellardan resurslar importi milliy iqtisodiyotda yalpi taklifning ko'payishiga olib keladi. Import resurslariga narxlarning pasayishi milliy iqtisodiyotda yalpi taklifni oshiradi, narxning oshishi esa yalpi taklifni kamaytiradi. Keyingi davrda import resurslarga narxning o'zgarishiga olib kelayotgan asosiy omillardan biri-valyuta kurslarining o'zgarib turishi hisoblanadi. Bu qanday ro'y berishini tushunib olish uchun chet el valyutalarining so'mga nisbatan narxi tushdi, ya'ni so'mning qiymati ko'tarildi, deb faraz qilamiz. Bunda korxonalar har bir so'm uchun ko'proq chet el valyutalari olish imkoniyati vujudga keladi va bu milliy ishlab chiqaruvchilar uchun chet el resurslarining so'mda ifodalangan narxi tushganligini bildiradi. Bunday sharoitda milliy korxonalar chet el resurslari importini ko'paytiradi va ishlab chiqarishning mavjud darajasida mahsulot birligiga bo'lgan xarajatlarni kamaytirishga erishadi. Aksincha, chet el valyutalarining so'mga nisbatan narxi oshgan taqdirda, ya'ni so'm qadrsizlanganda import resurslari narxlari ko'tariladi. Natijada bu resurslarning importi kamayadi, mahsulot birligiga xarajatlar ortadi.

Bozordagi hukmronlik. Resurslarni yetkazib beruvchilarning bozordagi hukmronligining susayishi yoki kuchayishi ham resurs narxlariga va yalpi taklifga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bozordagi hukmronlik-narxlarni raqobat mavjud bo'lgan sharoitdagidan ancha yuqori o'rnatish imkoniyatidir. Keyingi 20 yil davomida OPEK mamlakatlari bozor monopoliyasining vujudga kelishi va halokatga uchrashi buning ishonchli misoli bo'lib xizmat qilishi mumkin. 70-yillarda OPEK mamlakatlari neft narxini o'n martalab oshirishga erishdi, bu mahsulot birligiga xarajatlarni keskin ko'paytirdi. 80-yil o'rtalarida OPEK mamlakatlarning bozordagi hukmronligining sezilarli susayishi, aksincha ishlab chiqarish qiymatining kamayishiga olib keldi.

2. Samaradorlikning o'zgarishi. Samaradorlik-bu ilgari ta'kidlanganidek, milliy ishlab chiqarish real hajmining sarflangan resurs miqdoriga nisbatidir. Boshqacha aytganda, samaradorlik-xarajat birligiga to'g'ri keluvchi ishlab chiqarishning o'rtacha hajmi yoki ishlab chiqarish real hajmi ko'rsatkichi. Boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda bir ishchi hisobiga ko'proq miqdorda mashina va uskunalardan foydalanish, ishlab chiqarish texnologiyasini takomillashtirish; ancha bilimli va malakali ishchi kuchini qo'llash kabi omillarning o'zaro ta'siri samaradorlikning o'sishi va yalpi taklifning oshishiga olib keladi. Ya'ni mahsulot birligiga xarajatlar kamayganda samaradorlikning oshishi yalpi taklifning oshishiga, aksincha, unumdorlikning kamayishi natijasida mahsulot birligiga xarajatlarning ko'payishi yalpi taklifning qisqarishiga olib keladi.

3. Huquqiy me'yorlarning o'zgarishi. Korxonalar o'z faoliyatida amal qiladigan huquqiy me'yorlarning o'zgarishi mahsulot birligiga to'g'ri keladigan xarajatlarni va yalpi taklifni o'zgartirishi mumkin.

Huquqiy me'yorlar o'zgarishining ikki turi mavjud:

1. Soliq va subsidiyalarning o'zgarishi;
2. Davlat tomonidan tartibga solish tavsifi va usullarining o'zgarishi.

Korxonalardan olinadigan soliqlar: qo‘shilgan qiymat solig‘i, ish haqi fondiga nisbatan ajratmalarning oshishi mahsulot birligiga xarajatlarni ko‘paytirishi va yalpi taklifni qisqartirishi mumkin.

Korxonaga davlat tomonidan beriladigan subsidiyalarning ortishi yoki soliq yukining kamayishi ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytiradi va yalpi taklifni oshiradi.

Davlat tomonidan tartibga solish tavsifi va usullarining o‘zgarishi ham ko‘p hollarda mahsulot birligiga ishlab chiqarish xarajatlarini va shu orqali yalpi taklifni o‘zgartiradi.

15.3. Yalpi talab va yalpi taklif o‘rtasidagi muvozanat hamda uning o‘zgarishi.

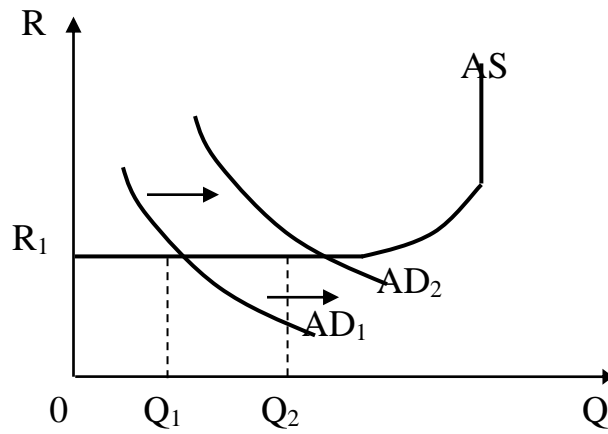
Yuqorida yalpi talab mamlakat miqyosida iqtisodiyotning hamma bo‘limlarida va tarkibiy qismlarida yaratilgan turli tovar va xizmatlarni sotib olishga mo‘ljallangan pullar miqdori sifatida, yalpi taklif esa iqtisodiyotning barcha tarmoqlari va hududlari, korxonalar va tashkilotlarida sotish uchun ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlarning yalpi miqdori sifatida namoyon bo‘lishini aytib o‘tgan edik. Shuni ta‘kidlash joizki, milliy bozorda, oldi-sotdi jarayonida pul egalari, ya‘ni iste‘molchilar ixtiyoridagi pullar tovar va xizmatlar egalari, aksincha, yaratilgan tovar va xizmatlar esa pul egalari o‘tishi lozim. Boshqacha aytganda tovarlar bilan pul o‘rtasidagi harakat qarama-qarshi oqim hosil qiladi. Buning uchun esa pul egalari sotib olmoqchi bo‘lgan tovar va xizmatlar tarkibi, miqdori, sifati hamda narxi bo‘yicha ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar turi, miqdori, sifati hamda qiymati bilan mos tushishi lozim. Bunday moslikning qanchalik ta‘minlanishi turli bozorlar orqali aniqlanadi va tartibga solinadi. Bu moslik darajasi yalpi talab va yalpi taklif o‘rtasidagi muvozanat va uning o‘zgarishi orqali aniqlanadi. Yalpi talab bilan yalpi taklifning bir-biriga mosligi iqtisodiy muvozanat deb ham yuritiladi.

Yalpi talab egri chizig‘i va yalpi taklif egri chizig‘i kesishgan nuqta umumiy iqtisodiy muvozanatni ifodalab, bu holatga narxning muvozanatli darajasi va milliy ishlab chiqarishning muvozanatli real hajmi orqali erishiladi.

Iqtisodiyot doimiy ravishda makroiqtisodiy muvozanat tomon harakat qiladi va ma‘lum darajada bu tenglik ta‘minlab turiladi. Biroq, yalpi talab va yalpi taklifga ta‘sir etuvchi omillarning o‘zgarib turishi natijasida muvozanat buziladi va iqtisodiyot yangi muvozanat tomon harakat qiladi.

Yalpi talab va yalpi taklif muvozanati yalpi taklif egri chizig‘ining qaysi kesmasida ro‘y berishiga qarab o‘ziga xos xususiyat kasb etadi.

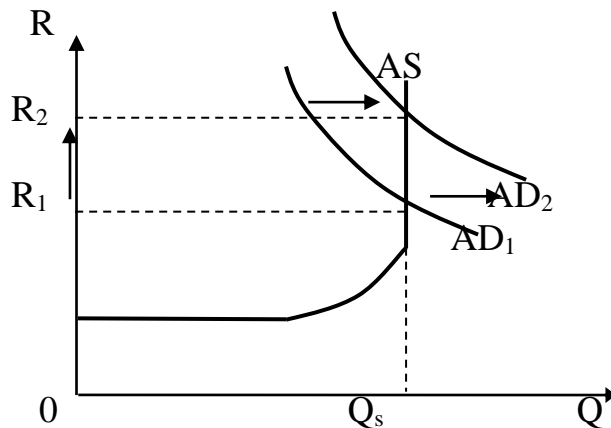
Yalpi talab egri chizig‘i yalpi taklif egri chizig‘ini yotiq kesmada kesib o‘tsa, narx darajasi milliy ishlab chiqarish muvozanatli real hajmining shakllanishiga hech qanday ta‘sir ko‘rsatmaydi. Bunda yalpi talab miqdorining o‘sishi milliy ishlab chiqarish real hajmining oshishiga, uning kamayishi esa bu hajmning kamayishiga olib keladi. Biroq, bu o‘zgarishlar iqtisodiyotdagi umumiy narx darajasining o‘zgarishisiz ro‘y beradi (15.4-rasm).

15.4-rasm. Yotiq kesmada yalpi talab va yalpi taklif muvozanatining o'zgarishi.

Rasmda, yotiq kesmada yalpi talabning o'sishiga taklif egri chizig'i bo'yicha muvozanat nuqtasining o'ng tomonga siliyishi orqali javob beriladi. Ya'ni, AD_1 dan AD_2 ga qadar o'sgan talab miqdori iqtisodiyotda to'liq foydalanilmayotgan ishlab chiqarish quvvatlarining ishga tushirilishi orqali milliy ishlab chiqarish hajmini Q_1 dan Q_2 ga qadar o'stirish orqali qondiriladi.

Tik kesmada ishchi kuchi va ishlab chiqarish quvvatlaridan to'liq foydalaniladi, shu sababli yalpi talabning kengayishi faqat narx darajasiga ta'sir ko'rsatadi, ya'ni uni oshiradi. Milliy ishlab chiqarishning real hajmi esa o'zgarishsiz qoladi (15.5-rasm).

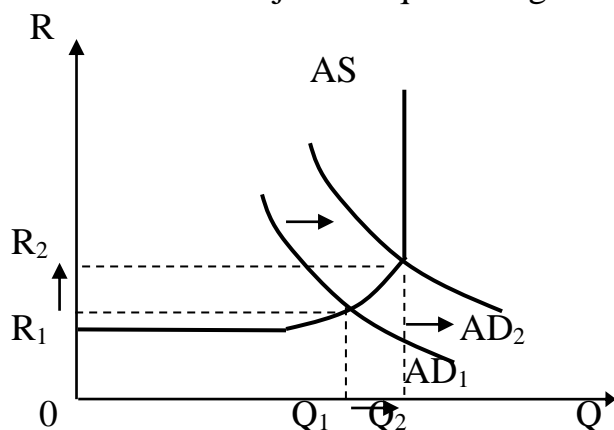
15.5-rasm. Tik kesmada yalpi talab va yalpi taklif muvozanatining o'zgarishi.

Rasmda tik kesmada yalpi talab miqdorining AD_1 dan AD_2 ga oshishi faqat narx darajasini R_1 dan R_2 ga qadar o'sishiga olib kelmoqda, milliy ishlab chiqarish hajmi esa potentsial daraja- Q_s hajmida qolmoqda. Chunki bu chegarada iqtisodiyot o'zining barcha ishlab chiqarish imkoniyatlarini ishga solib bo'lgan hisoblanadi.

Oraliq kesmada yalpi talabning kengayishi bir vaqtning o'zida milliy ishlab chiqarish real hajmining ko'payishiga va narx darajasining oshishiga olib keladi (15.6-rasm).

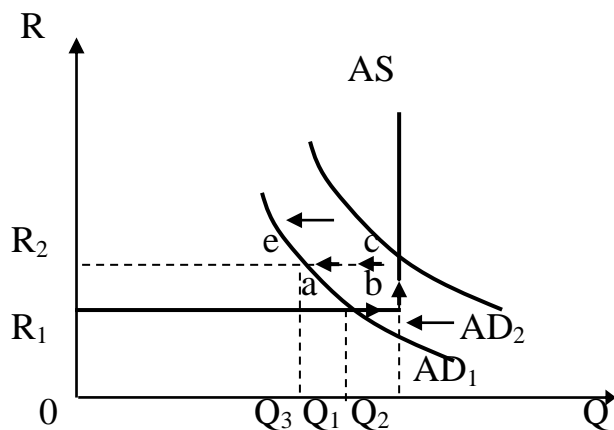
Rasmda yalpi talabning AD_1 dan AD_2 ga o'sishi yalpi taklif egri chizig'i bo'ylab milliy ishlab chiqarish hajmining Q_1 dan Q_2 ga qadar ko'payishiga olib kelmoqda. Biroq, bu ko'payish ayni paytda narxlar darajasini ham R_1 dan R_2 ga oshirmoqda. Bu esa oraliq kesmada iqtisodiyotdagi ishlab chiqarish resurslari asta-

sekin to'la bandlik holatiga o'tayotganligini, qo'shimcha quvvatlarning ishga tushirilishi tobora o'sib boruvchi xarajatlar orqali amalga oshishini anglatadi.

15.6-rasm. Oraliq kesmada yalpi talab va yalpi taklif muvozanatining o'zgarishi.

Demak, yalpi talabning o'sishi yalpi taklifning qaysi kesmasida ro'y berishidan kelib chiqqan holda narx darajasiga turlicha ta'sir ko'rsatar ekan. Yalpi talabning kamayishi ham turli kesmalarda turlicha kechadi. Agar yotiq kesmada yalpi talab kamaysa, milliy ishlab chiqarishning real hajmi kamayib, narx darajasi o'zgarishsiz qoladi. Tik kesmada narx tushadi, milliy ishlab chiqarish to'liq bandlik darajasida bo'lganligi sababli, uning real hajmi o'zgarishsiz qoladi. Oraliq kesmada milliy ishlab chiqarishning real hajmi qisqaradi va narx darajasi pasayadi. Shuningdek oraliq va tik kesmalarda yalpi talabning qisqarishi vaziyatni murakkablashtiruvchi omillar ta'sirida birdaniga narxning pasayishiga olib kelmasligi mumkin. Buning murakkablik tomoni shundan iboratki, tovarlar va resurslar narxi pasayish tamoyiliga ega bo'lmaydi. Shu sababli ayrim iqtisodchilar bunday tamoyilni xrapovik samarasi deb ataydilar (xrapovik-bu g'ildirakni faqat oldinga harakat qilishga majbur etuvchi mexanizm). Xrapovik samarasi shunga asoslanadiki, narx osonlik bilan ko'tariladi, lekin juda qiyinchilik bilan, sekin pasayadi. Shu sababli yalpi talabning oshishi narx darajasini ko'taradi, lekin talab kamayganda, qisqa davr ichida narxning pasayishini kutish mumkin emas (15.7-rasm).

15.7-rasm. Xrapovik samarasi.

Rasmda, yalpi talab AD_1 dan AD_2 ga oshganda, muvozanat holati a dan s ga ko'chadi, ishlab chiqarish hajmi Q_1 dan Q_2 ga ko'payib, narx ham R_1 dan R_2 darajaga qadar o'sadi. Biroq, yalpi talab o'zining dastlabki holatiga qaytsa, endi narx pasaymaydi, balki muvozanat yangi e holatiga ko'chib, ishlab chiqarish hajmi o'zining dastlabki Q_1 darajasidan ham pasayib, Q_3 darajasiga qadar tushib ketadi. Shu o'rinda nima uchun narx pasayish tamoyiliga ega emas, degan savolga aniq javob berish qiyin bo'lsada, uning ayrim sabablarini ko'rsatish mumkin. Birinchidan, korxonalar umumiy xarajatlarining asosiy 70-75 foiz qismini ish haqi tashkil qilib, u qisqa davr ichida pasayish tamoyiliga ega bo'lmaydi. Chunki ishchilarning asosiy qismi shartnoma bo'yicha ishlab, shartnoma muddati tugagunga qadar ish haqini pasaytirish taqiqlanadi. Shuningdek, tadbirkorlarning o'zlari ham ish haqi darajasini pasaytirishni xohlamasliklari mumkin. Buning ikkita sababi bor. Bir tomondan, ancha past ish haqi ishchilarning mehnat unumdorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu bilan birga, ish haqining past darajasi mahsulot birligiga mehnat sarflarini kamaytirsada, mehnat unumdorligining past darajasi esa mehnat sarflarini oshiradi. Agar ular ish haqini pasaytirishga qaror qilsalar, malakali ishchi kuchidan ayrilib qolishlari mumkin. Ikkinchidan, juda ko'pchilik korxonalar etarli darajada monopol mavqega ega bo'ladi va bu ularga talab kamayganda ham narxning pasayishiga qarshi turish imkonini beradi.

Ishlab chiqarilgan va sotib olingan mahsulotning real hajmi teng bo'lganda, iqtisodiyotda muvozanatlikka erishiladi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Yalpi talab-barcha iste'molchilar, ya'ni aholi, korxonalar va davlat tomonidan narxlarning muayyan darajasida turli tovarlar va xizmatlarni sotib olish mumkin bo'lgan milliy iqtisodiyotdagi real pul daromadlari hajmi.

Yalpi taklif-mamlakatda narxlarning muayyan darajasida ishlab chiqarilgan va sotishga tayyor bo'lgan barcha tovarlar va xizmatlar hajmi.

Xrapovik samarasi-yalpi talab oshganda narxning o'rtacha darajasi ko'tarilishi, lekin talab kamayganda, qisqa davr ichida narx pasayish tamoyiliga ega bo'lmasligini ifodalovchi ko'rsatkich.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Yalpi talab va yalpi taklifni tahlil qilish nima uchun zarur?
2. Yalpi talab nima? Nima uchun yalpi talab egri chizig'i o'zgaradi?
3. Yalpi talabga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?
4. Yalpi talab egri chizig'ining pasayuvchan shaklda bo'lishiga foiz stavkasi, boylik va import tovarlar xaridi samaralarining ta'sirini tushuntirib bering.
5. Yalpi taklif nima? Yalpi taklif egri chizig'idan uchta kesmani tasvirlang va ular nimani ko'rsatishini tushuntiring?
6. Yalpi taklifga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?
7. O'zbekistonda yalpi taklif hajmini oshirishda davlat tomonidan qanday choralar ko'rilmogda?
8. Huquqiy me'yorlarning o'zgarishi yalpi taklif hajmiga ta'sir ko'rsatishi borasida Respublikamiz tajribasidan misollar keltiring.

9. Nima sababdan xrapovik samarasi ro‘y beradi? Bu samaraning real hayotda amal qilishiga misollar keltiring.

10. Yalpi talab va yalpi taklif muvozanatining ahamiyati nimada? Bunday muvozanatga erishish yo‘llarini izohlab bering.

16-bob. ISTE’MOL, JAMG‘ARMA VA INVESTITSİYALAR

16.1. Iste’mol va jamg‘armaning iqtisodiy mazmuni hamda ularning o‘zaro bog‘liqligi.

16.2. Jamg‘arishning mazmuni va uning manbalari.

16.3. Investitsiyalar mohiyati, manbalari va tuzilishi.

16.4. Jamg‘arma va investitsiya o‘rtasidagi muvozanatni ta‘minlash muammolari.

16.5. O‘zbekistonda investitsion faoliyatni ta‘minlash va uning shart-sharoitlari.

Ushbu mavzuda milliy daromad tarkibiy qismlari tahlili davom ettirilib, uning iste’mol hamda ishlab chiqarishni kengaytirishga ketadigan qismi bo‘lgan jamg‘arishning iqtisodiy mazmunini qarab chiqiladi. Ularning darajasini aniqlovchi asosiy omillarni ko‘rsatib beriladi. Shu bilan birga shaxsiy daromadning iste’moldan ortiqcha boshqa qismi-jamg‘armaning iqtisodiy mazmuni va omillarini ko‘rsatib berishga ham alohida e‘tibor qaratiladi. Shuningdek O‘zbekistonda investitsion faoliyatni ta‘minlash va uning shart-sharoitlari haqida tushuntiriladi.

16.1. Iste’mol va jamg‘armaning iqtisodiy mazmuni hamda ularning o‘zaro bog‘liqligi.

Milliy iqtisodiyotda yangidan vujudga keltirilgan qiymat, ya‘ni milliy daromad iste’mol va jamg‘arish maqsadlarida sarflanadi. Keng ma‘noda iste’mol jamiyat iqtisodiy ehtiyojlarini qondirish jarayonida ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlardan foydalanishni bildiradi. Bunda unumli va shaxsiy iste’mol farqlanadi.

Unumli iste’mol bevosita ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bo‘lib, ishlab chiqarish vositalari va inson ishchi kuchining iste’mol qilinishini, ya‘ni ulardan ishlab chiqarish maqsadida foydalanish jarayonini anglatadi.

Shaxsiy iste’mol ishlab chiqarish sohasidan tashqarida ro‘y berib, bunda iste’mol buyumlaridan bevosita foydalaniladi.

Iste’mol jarayonida turli xil moddiy va ma‘naviy ne‘matlardan foydalaniladi. Iste’mol qilinadigan ne‘mat turiga bog‘liq ravishda moddiy hamda nomoddiy ne‘mat va xizmatlarni iste’mol qilish farqlanadi.

Yakka tartibdagi va jamoa bo‘lib iste’mol qilish ham farqlanadi. Alohida shaxsning o‘z ixtiyorida bo‘lgan ne‘matlarni iste’mol qilishi yakka tartibdagi iste’molga, jamiyat a‘zolari turli guruhlarining ne‘matlardan birgalikda foydalanishi jamoa bo‘lib iste’mol qilishga kiradi.

Milliy daromadning jamiyat a‘zolarining moddiy va ma‘naviy ehtiyojlarini qondirishga sarflanuvchi qismi iste’mol fondi deb ataladi. Iste’mol fondi barcha aholining shaxsiy iste’molini, aholiga ijtimoiy xizmat qiladigan muassasalardagi, shuningdek, ilmiy muassasalar va boshqarishdagi barcha sarflarni o‘z ichiga oladi.

Iste'mol fondining shaxsiy daromad shaklida aholiga kelib tushadigan qismi iste'mol sarflari maqsadida ishlatiladi. Iste'mol sarflari-bu aholi joriy daromadlarining tirikchilik ne'matlari va xizmatlar uchun ishlatiladigan qismi. Aholi o'z daromadini sarflar ekan, joriy iste'mol hamda kelgusidagi iste'mol hajmini oshirish o'rtasida tanlovni amalga oshiradi.

Kelgusida iste'mol hajmini oshirish imkoniyati joriy davrdagi jamg'armaga ham bog'liq bo'ladi. Jamg'arma-bu aholi, korxonalar va davlat joriy daromadlarining kelajakdagi ehtiyojlarini qondirish va daromad olish maqsadlarida to'planib borishi. Uning hajmi barcha xo'jaliklar daromadidan iste'mol sarflarini ayirib tashlash yo'li bilan aniqlanadi. Daromad tarkibida iste'mol sarflari ulushi qanchalik yuqori bo'lsa, jamg'arma hajmi shunchalik kam bo'ladi. Jamg'armaning o'sishi esa iqtisodiy ma'noda mablag'larning iste'mol tovarlari xarid qilishdan investitsion tovarlar xarid qilishga yo'naltirilishini bildiradi.

Shunga ko'ra, jamg'arma-bu muddat jihatidan kechiktirilgan iste'molni anglatadi. Shu bilan birga joriy davrda amalga oshirilgan jamg'arma joriy iste'molning chegirilgan qismidir, chunki jamg'arma aholi va korxonalar ixtiyordagi daromadning iste'molga sarflanmagan qismi hisoblanadi:

$$Y = C + S$$

bu yerda:

Y-barcha xo'jaliklar ixtiyordagi daromad;

C-iste'mol miqdori;

S-jamg'arma miqdori.

Shu sababli daromad tarkibidagi iste'mol sarflari va jamg'arma nisbatining o'zgarishi bir qator, ba'zan qarama-qarshi oqibatlariga olib kelishi mumkin.

Birinchi, daromadlarning qandaydir qismini jamg'armaga qo'yish oqibatida u tovarlarda bo'lgan talabda o'z aksini topmaydi. Jamg'arma, yuqorida ta'kidlanganidek, daromadlarning ma'lum bir qismini iste'mol qilishdan chegirib qo'yishni bildirib, natijada iste'mol sarflari hajmi barcha ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarni sotib olish uchun etarli bo'lmay qoladi. Aholi daromadining jamg'arilgan qismi o'zining xususiy talabini vujudga keltirmaydi. Buning natijasida sotilmay qolgan tovarlarning ko'payishi, ishlab chiqarishning qisqarishi, ishsizlik va daromadlarning pasayishi vujudga kelishi mumkin.

Ikkinchi, jamg'arma talabning yetishmasligiga olib kelmasligi ham mumkin, chunki jamg'arilgan mablag'lar tadbirkorlar tomonidan investitsion maqsadlarda ishlatiladi. Bu jamg'arma keltirib chiqaradigan iste'mol sarflaridagi har qanday yetishmaslikni to'ldiradi.

Uchinchi, korxonalar ham o'zining barcha mahsulotini yakuniy iste'molchilarga sotishni ko'zda tutmaydi, balki uning bir qismidan o'zining ishlab chiqarishida foydalanishi mumkin. Shunday qilib, agar tadbirkorlar aholining jamg'armalariga teng miqdordagi mablag'larni investitsiyalarga qo'yishni ko'zda tutsa, ishlab chiqarish darajasi doimiy bo'lib qoladi.

Iste'mol va jamg'arma darajasini aniqlab beruvchi asosiy omil milliy daromad hisoblanadi. Lekin milliy daromad tarkibida to'g'ri soliqlar ham mavjud bo'ladi. Shu sababli soliqlar to'langandan keyin aholida qoladigan daromad iste'mol sarflari va shaxsiy jamg'arma yig'indisiga teng bo'ladi. Iste'mol va shaxsiy

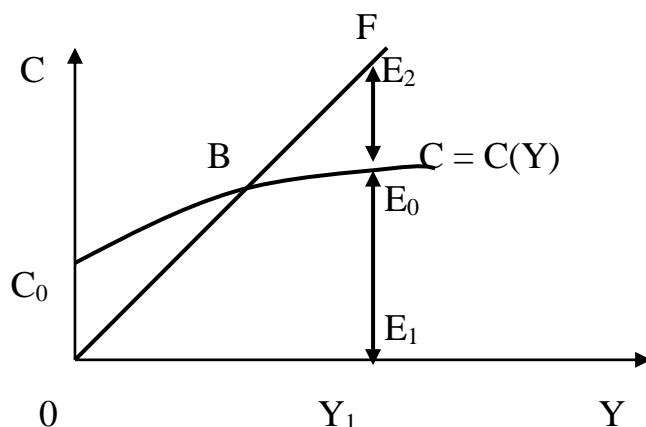
jamg'armaning darajasi bevosita soliqlar to'langandan keyingi qolgan daromad bilan aniqlanadi. Bu daromadni ixtiyordagi yoki sof daromad deb atash mumkin. Demak, bu daromad iste'molning va jamg'armaning umumiy omili hisoblanadi. Chunki jamg'armaning daromadning iste'mol qilinmaydigan qismi hisoblansa, soliqlar to'langandan keyingi daromad shaxsiy jamg'armani aniqlab beradigan asosiy omil bo'lib chiqadi. Har yilgi haqiqiy iste'mol miqdori va soliqlar to'langandan keyingi daromad o'rtasidagi farq shu yildagi jamg'armaning miqdorini aniqlaydi.

Iste'mol va jamg'armaning hajmi hamda unga ta'sir ko'rsatuvchi omillar o'rtasidagi bog'liqlik iste'mol va jamg'armaning funksiyasi deyiladi. Bu funksiyalarni bayon etishda klassik iqtisodchilar va keynschilarning nuqtai nazarlari farqlanadi. Klassik iqtisodchilarning fikriga ko'ra, kishilar o'z mablag'larini qo'shimcha daromad keltirgan taqdirda jamg'armaga yo'naltirishga harakat qiladilar. Shunga ko'ra, banklarning real foiz stavkasi qanchalik yuqori bo'lsa, ularning jamg'armaga qiziqishlari shu qadar kuchli bo'ladi, ya'ni jamg'armaning real foiz stavkasining o'sib boruvchi funksiyasi hisoblanadi. Aholi daromadlari iste'mol va jamg'armaning mablag'larining yig'indisidan iborat ekan, real foiz stavkasining o'sishi bilan iste'mol kamayib, pasayishi bilan esa ko'payib boradi. Boshqacha aytganda, klassik iqtisodchilar fikriga ko'ra iste'mol real foiz stavkasining pasayib boruvchi funksiyasi hisoblanadi.

J.M.Keyns klassik iqtisodchilarning bu fikrlariga qarshi chiqib, uy xo'jaliklarining iste'mol sarflari real foiz stavkasiga u qadar bog'liq emasligini, kishilar uchun hamma vaqt joriy iste'molning kelgusidagi iste'moldan afzalligini ta'kidlaydi. U iste'mol sarflari darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omil sifatida uy xo'jaliklarining joriy daromadlarini ko'rsatadi. Demak, Keynes fikriga ko'ra, iste'mol uy xo'jaliklari joriy daromadlarining o'sib boruvchi funksiyasi hisoblanadi:

$$C = f(Y)$$

Iste'mol funksiyasini grafik ko'rinishida ham tasvirlash mumkin (16.1-rasm). Bunda tik o'qqa iste'mol sarflari, yotiq o'qqa esa aholi ixtiyoridagi daromad miqdori joylashtiriladi.

16.1-rasm. Iste'mol funksiyasi.

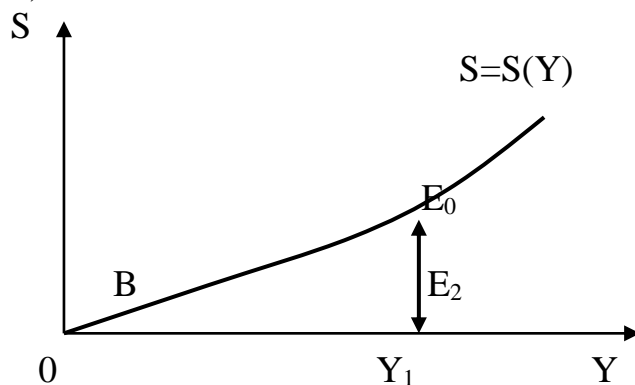
Har ikkala o'q o'rtasidan o'tuvchi OF to'g'ri chiziq iste'mol sarflari va ixtiyordagi sof daromadning miqdoran tengligini ifodalaydi. OY o'qidagi har qanday daromad miqdorini ifodalovchi ushbu chiziqda joylashgan nuqta OC

o'qning tegishli miqdordagi iste'mol sarfiga teng bo'ladi. Boshqacha aytganda, uy xo'jaligi sof daromadning barcha hajmini to'liq iste'molga sarflaydi. Biroq, bunday tenglik amalda doimo ham ro'y beravermaydi. Iste'mol sarflari miqdori ba'zida joriy sof daromadlar miqdoridan past bo'lishi, ba'zida esa oshib ketishi ham mumkin. Shuning uchun iste'mol egri chizig'i C sof daromad OF chizig'iga mos tushmay, unga nisbatan ma'lum darajada og'adi. Har ikkala chiziqning o'zaro kesishgan B nuqtasi «0 darajadagi jamg'arma»ni anglatadi. Bu nuqtaning chap tomonida iste'mol sarflari daromad miqdoridan yuqori bo'lib, bu manfiy jamg'arma deb ataladi.

Shuni ham ta'kidlash lozimki, real hayotda iste'molning ma'lum qismi daromad hajmiga bog'liq bo'lmaydi. Masalan, biron-bir shaxsning daromadi kutilmaganda juda past darajaga tushib qolishi mumkin. Biroq, bu shaxs, daromadi bunga imkon bermagan taqdirda ham, ma'lum darajada ovqatlanish, kiyinish va boshqa zarur iste'mol xarajatlarini amalga oshirishga majbur. U mazkur sarflarni yo oldingi davrda jamg'arilgan daromadlari hisobiga, yoki o'zgalardan qarz olish hisobiga qoplashi mumkin. Iqtisodiy adabiyotlarda iste'mol sarflarining bu darajasi joriy sof daromaddan mustaqil holdagi iste'mol darajasi deyiladi. Bizning grafigimizda bu daraja C_0 nuqtadan boshlanadi.

Rasmdagi B nuqtaning o'ng tomoni esa ijobiy, musbat ishorali jamg'arma deb ataladi. Aynan B nuqtada aholi daromadlari va sarflarining muvozanatiga erishiladi. Daromad miqdori oshib borgan sari bu muvozanat buzilib, jamg'arma miqdori ortib boradi. Rasmdagi daromadning Y_1 darajasida iste'mol miqdori E_1E_0 kesmadan, jamg'arma miqdori esa E_0E_2 kesmadan iborat bo'ladi.

Jamg'arma funksiyasining grafikdagi tasviri bir oz o'zgacha ko'rinishda bo'ladi (16.2-rasm).

16.2-rasm. Jamg'arma funksiyasi.

Rasmda jamg'arma funksiyasining grafikdagi tasviri iste'mol funksiyasi tasvirining aksi sifatida namoyon bo'ladi. Bu grafikda ham B nuqta 0 darajadagi jamg'arishni, OY yotiq chizig'ining 0 darajadan pastki qismi manfiy jamg'arishni, yuqori qismi esa ijobiy (musbat) jamg'arishni anglatadi. E_0E_2 kesma sof daromadning Y_1 darajasidagi jamg'arma miqdorini ko'rsatadi.

Iste'mol va jamg'arma hajmiga daromaddan tashqari yana bir qator ob'yektiv va sub'yektiv omillar ta'sir ko'rsatadi. Ob'yektiv omillar alohida iste'molchining ixtiyoriga, idrokiga bog'liq bo'lmagan omillardan iborat bo'lib, ulardan asosiylari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- barcha xo‘jaliklar tomonidan jamg‘arilgan mol-mulk darajasi;
- narxlar darajasi;
- real foiz stavkalari;
- iste‘molchining qarzдорligi darajasi;
- iste‘molchilarni soliqqa tortish darajasi.

Sub'yektiv omillar asosan iste‘molchining o‘ziga, uningpsixologiyasi va bozordagi hatti-harakatiga bog‘liq bo‘ladi. Bu omillar qatoriga iste‘mol va jamg‘arishga bo‘lgan moyillik, kelgusidagi narx, pul daromadlari, soliq, tovarlar mavjudligi darajasining o‘zgarishiga nisbatan munosabatni kiritish mumkin.

Aholi daromadining iste‘molga sarflanadigan ulushi iste‘molga o‘rtacha moyillik (IO‘M) deyiladi va quyidagicha aniqlanadi:

$$IO'M = \frac{\text{Iste 'mol sarflari hajmi}}{\text{Sof daromad hajmi}} = \frac{C}{Y}$$

Aholi daromadining jamg‘armaga ketadigan ulushi esa jamg‘armaga o‘rtacha moyillik (JO‘M) deyiladi:

$$JO'M = \frac{\text{Jamg 'arma hajmi}}{\text{Sof daromad hajmi}} = \frac{S}{Y}$$

Demak, iste‘molga va jamg‘armaga o‘rtacha moyillik ko‘rsatkichlari iste‘mol va jamg‘armaning daromaddagi ulushini anglatadi, ulardan birining qandaydir miqdorga o‘zgarishi boshqa birining ham teskari yo‘nalishda xuddi shunday miqdorga o‘zgarishiga olib keladi, ya‘ni $IO'M + JO'M = 1,0$ bo‘ladi.

Shuningdek, iste‘mol yoki jamg‘armaga keyingi qo‘shilgan moyillik ko‘rsatkichi ham ahamiyatlidir. Bu ko‘rsatkich iste‘molchi daromadining navbatdagi o‘zgarishi uning iste‘mol va jamg‘armaga nisbatan munosabati qanday o‘zgarishini aks ettiradi. Daromad hajmining o‘zgarishi natijasida iste‘mol sarflari hajmining o‘zgarishi darajasi iste‘molga keyingi qo‘shilgan moyillik (IQM) deyiladi.

$$IQM = \frac{\text{Iste 'moldagi o'zgarish}}{\text{Sof daromaddag i o'zgarish}} = \frac{\Delta C}{\Delta Y}$$

Daromad hajmining o‘zgarishi natijasida jamg‘arma hajmining o‘zgarishi darajasi jamg‘armaga keyingi qo‘shilgan moyillik (JQM) deyiladi.

$$JQM = \frac{\text{Jamg 'armadagi o'zgarish}}{\text{Sof daromaddag i o'zgarish}} = \frac{\Delta S}{\Delta Y}$$

Demak, sof daromadning o‘sgan qismi ham iste‘molga yoki jamg‘armaga sarflanadi. Bu sarflangan qismlar o‘rtasidagi nisbat o‘zgargan taqdirda ham ularning umumiy yig‘indisi 1ga teng bo‘ladi:

$$\frac{\Delta C}{\Delta Y} + \frac{\Delta S}{\Delta Y} = 1,0$$

16.2. Jamg‘arishning mazmuni va uning manbalari.

Jamg‘arish iqtisodiyotdagi yalpi sarflarning tarkibiy qismlaridan biri hisoblanib, investitsion tavsifdagi tovarlarga talab darajasini belgilab beradi. Investitsiyalar jamg‘arishning amalda namoyon bo‘lish shakli hisoblanadi.

Jamg'arish-milliy daromadning bir qismi asosiy va aylanma kapitallarni, shuningdek, ehtiyot zahiralarini ko'paytirish uchun sarflanishiga aytiladi.

Ishlab chiqarish va noishlab chiqarish maqsadidagi jamg'arish bir-biridan farqlanadi. Jamg'arilgan mablag'larning moddiy ishlab chiqarish sohasining asosiy kapitallarini va aylanma mablag'larini kengaytirishga ketadigan qismi ishlab chiqarish sohasidagi jamg'arish summasini hosil qiladi. Ishlab chiqarish sohasidagi jamg'arish iqtisodiy o'sishning muhim omilidir.

Ijtimoiy-madaniy sohadagi jamg'arish, ya'ni noishlab chiqarish jamg'arishi uy-joy fondini, kasalxonalar, o'quv muassasalari, madaniyat, sog'liqni saqlash, sport muassasalari, ya'ni nomoddiy ishlab chiqarish tarmoqlarini kengaytirish, rekonstruksiyalash, yangilashga sarflanadi. Noishlab chiqarish sohasini kengaytirish ham ishlab chiqarishni rivojlantirishning zarur shartidir.

Jamg'arish summasi, uning hajmi va tarkibi takror ishlab chiqarish sur'atlarini belgilab beradigan hal qiluvchi omillardir. Jamg'arish normasi bevosita jamg'arish summasining butun milliy daromad hajmiga nisbati bilan aniqlanadi:

$$JN = (JS / MD) \times 100 \%$$

bu yerda:

JN - jamg'arish normasi;

JS - jamg'arish summasi;

MD - milliy daromad.

Jamg'arish normasining ham o'z chegarasi bo'lib, uni oshirish iqtisodiy jihatdan samarasiz bo'lishi va salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Ya'ni, uning haddan tashqari ortishi natijasida investitsion sarflar samaradorligi pasayib ketishi mumkin, chunki kapital mablag'lar hajmi bilan qurilish tashkilotlarining quvvatlari, materiallar va texnologiyalar yetkazib berish imkoniyatlari, infratuzilmaning rivojlanishi o'rtasida nomutanosiblik vujudga keladi. Oqibatda iqtisodiy o'sish pasayib ketish tamoyiliga ega bo'ladi.

Shunday qilib, jamg'arish hajmi iqtisodiy o'sish sur'atlari va sifatiga faqat o'zining miqdori bilangina ta'sir ko'rsatib qolmaydi. Fan-texnika rivojlanishi sharoitida ulardan foydalanish samaradorligi birinchi o'ringa chiqadi.

Jamg'arish hajmi milliy daromadning bir qismini tashkil etadi va shu sababli milliy daromad hajmi ko'payishini belgilaydigan omillar, jamg'arish miqdorini ham belgilab beradi. Bu omillardan asosiysi qo'llaniladigan resurslar massasi va ularning unumdorligidir. Jamg'arish miqdori ishlab chiqarish jarayonida xom-ashyo, materiallar, energiyani tejab-tergab sarflashga ham bog'liq. Mahsulot birligiga ularni sarflashni kamaytirish moddiy vositalarning o'sha miqdorida mahsulotlarni ko'proq hajmda ishlab chiqarishga imkon beradi.

16.3. Investitsiyalar mohiyati, manbalari va tuzilishi.

Investitsiyalar-asosiy va aylanma kapitalni qayta tiklash va ko'paytirishga, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirishga qilingan sarflarning pul shaklidagi ko'rinishidir. U pul mablag'lari, bank kreditlari, aktsiya va boshqa qimmatli qog'ozlar ko'rinishida amalga oshiriladi. Pul mablag'lari ko'rinishidagi investitsiya nominal investitsiya, ana shu pul mablag'lariga sotib olish mumkin bo'lgan investitsion resurslar real investitsiya deyiladi.

Investitsiyalarni ro'yobga chiqarish bo'yicha amaliy harakatlar - investitsion faoliyat, investitsiyalarni amalga oshiruvchi shaxs - investor deyiladi.

Investitsiyalarning manbalaridan biri bo'lib aholi ko'p qatlamlarining jamg'armalari hisoblanadi. Ayrim hollarda, amalda jamg'arma egasi va investor bir shaxsda namoyon bo'lishi va bo'lmasligi ham mumkin. Odatda, jamg'arma jamiyatdagi ko'pchilik sub'yektlar tomonidan amalga oshirilib, ulardan investitsiya sifatida foydalanish esa butunlay boshqa sub'yektlar tomonidan amalga oshirilishi mumkin. Shuningdek, iqtisodiyotda faoliyat yurituvchi sanoat, qishloq xo'jalik va boshqa korxonalar jamg'armasi ham investitsiya manbai bo'lib hisoblanadi. Bu o'rinda «jamg'aruvchi» va «investor» bir sub'yektda mujassamlashadi.

Investitsiya faoliyati quyidagi manbalar hisobiga amalga oshirilishi mumkin:

- investorlarning o'z moliyaviy resurslari (foyda, amortizatsiya ajratmalari, pul jamg'armalari va h.k.);

- qarz olingan moliyaviy mablag'lar (obligatsiya zayomlari, bank kreditlari);

- jalb qilingan moliyaviy mablag'lar (aktsiyalarni sotishdan olingan mablag'lar, jismoniy va yuridik shaxslarning to'lovlari);

- davlat byudjeti mablag'lari;

- chet elliklar mablag'lari.

Investitsiyalarga sarflar darajasini ikkita asosiy omil belgilab beradi:

1. Investitsiya sarflaridan kutilayotgan foyda normasi;

2. Foiz stavkasi.

Investitsiyalarga qilinadigan sarflarning harakatlantiruvchi kuch **foyda** hisoblanadi. Tadbirkorlar ishlab chiqarish vositalarini agar ular foyda keltiradigan bo'lsa, sotib oladilar.

Investitsiyalar darajasini belgilaydigan ikkinchi omil foizning real stavkasi hisoblanadi. Foiz stavkasi bu-real asosiy kapitalni sotib olish uchun zarur bo'lgan, band qilingan pul kapitaliga korxonaga to'lashi lozim bo'lgan pul miqdori hisoblanadi.

Investitsiya darajasiga kutilayotgan sof foyda normasi va foiz stavkasidan tashqari boshqa quyidagi omillar ham ta'sir ko'rsatadi:

1. Texnika va texnologiyalarni xarid qilish, ishlatish va ularga xizmat ko'rsatish xarajatlari;

2. Tadbirkorlardan olinadigan soliq miqdori;

3. Texnologik o'zgarishlar.

Shuningdek yalpi sarflar tarkibining investitsiya sarflariga oid qismi yalpi xususiy ichki investitsiyalar deb yuritiladi. Shunga ko'ra yalpi va sof investitsiyalarni ham bir-biridan farqlash zarur.

Yalpi investitsiyalar joriy yil davomida iste'mol qilingan asosiy kapitalni qoplashga mo'ljallangan amortizatsiya hamda iqtisodiyotdagi kapital hajmiga har qanday sof qo'shimchalardan iborat barcha investitsion tovarlarni ishlab chiqarishni o'z ichiga oladi. Sof investitsiyalar esa joriy yil davomida qo'shimcha ravishda jalb qilingan investitsion tovarlardan iborat. Ya'ni sof investitsiya yalpi investitsiya bilan amortizatsiya ajratmalarining ayirmasiga teng. Sof investitsiya asosiy va aylanma kapitalning o'sishini ta'minlaydi.

Yalpi investitsiyalar bilan amortizatsiya hajmi o'rtasidagi nisbat iqtisodiyot rivojlanish holatining ko'rsatkichi hisoblanadi. Yalpi va sof investitsiyalar hamda amortizatsiya nisbati o'zgarishining o'suvchi, turg'un va qisqaruvchi iqtisodiyotlarga ta'siri mavjud.

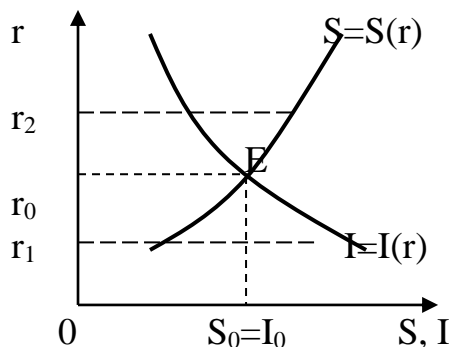
Yalpi investitsiyalar tarkibida sof investitsiyalar hajmining ahamiyatli darajada bo'lishi yil oxirida kapital hajmining o'sishiga va iqtisodiyotning o'sishiga olib keladi. Turg'un iqtisodiyot sharoitida esa yalpi investitsiyalar faqat amortizatsiya ajratmalari, ya'ni iste'mol qilingan kapitalni qoplash fondi hajmiga teng bo'lib, yil oxirida kapital miqdori o'zgarmay qoladi. Yalpi investitsiyalarning iste'mol qilingan kapitalni qoplash fondi hajmidan ham oz bo'lishi yil oxirida kapital miqdorining qisqarishiga va buning oqibatida iqtisodiyot ko'rsatkichlarining pasayib ketishi oqibatida qisqarayotgan iqtisodiyotga olib keladi.

16.4. Jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash muammolari.

Jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi makroiqtisodiy muvozanatga erishish barqaror iqtisodiy o'sishning sharti hisoblanadi. Biroq, bu muvozanatga erishish doimo oson bo'lmaydi. Bunga sabab investitsiya darajasi hamda jamg'arma darajasining xar xil jarayon va holatlarga bog'liqligi hisoblanadi.

Investitsiya va jamg'arma o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash borasida bir qator nazariy qarashlar farqlanadi. Bu borada eng avvalo klassik iqtisodchilarning qarashlarini ko'rib chiqamiz.

Klassik iqtisodchilar nuqtai nazarida foiz stavkasi investitsiyaning va jamg'armaning funksiyasi sifatida qaralishi hisoblanadi (16.3-rasm).

16.3-rasm. Jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi muvozanatning klassik modeli.

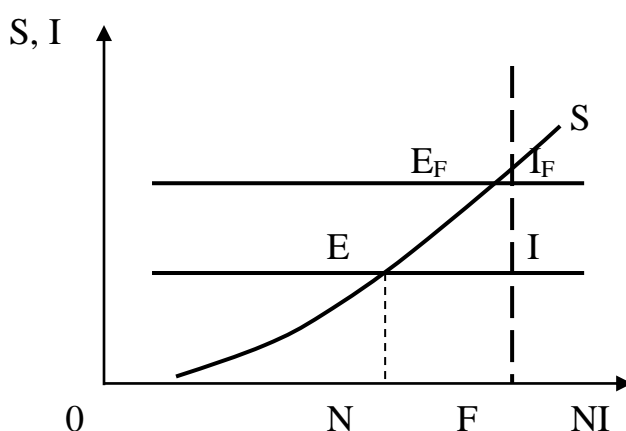
Rasmda klassik modelni tuzishda vertikal o'q bo'yicha real foiz stavkasi, gorizontal o'q bo'yicha esa jamg'arma va investitsiya hajmi ko'rsatkichlari joylashtirilgan. Investitsiya va foiz stavkasi o'rtasida teskari funksional bog'liqlik mavjud: foiz stavkasi qanchalik yuqori bo'lsa, investitsiya hajmi shu qadar past bo'ladi va aksincha. Jamg'arma esa to'g'ri va o'suvchi funksional bog'liqlikka ega, ya'ni foiz stavkasining yuqori bo'lishi jamg'arma darajasining yuqori bo'lishiga olib keladi. Iqtisodiyotdagi investitsiya va jamg'arma hajmlari o'rtasidagi muvozanat E nuqtaga erishish uchun foiz stavkasining r_0 darajasi

ta'minlanishi lozim. Foiz stavkasi darajasining muvozanat darajasidan chetlanishi r_1 -past va r_2 -yuqori bo'lgan holatlar investitsiya va jamg'arma hajmi o'rtasidagi muvozanatning buzilishiga olib keladi. Foiz stavkasining r_1 darajasida investorlar uchun qulay narxlarning vujudga kelishi investitsion resurslarga bo'lgan talabni oshiradi, biroq bunday darajada jamg'arma uchun rag'bati pasayib ketadi. Natijada investitsion resurslar taqchilligi paydo bo'ladi. r_2 darajada esa barcha sub'yektlar uchun jamg'armaning nafilligi oshadi, biroq bunday foiz darajasida barcha investorlar ham o'z faoliyatining foydaliligini ta'minlay olmaydilar. Natijada jamg'armaning ahamiyatli qismi investitsiyalarga aylana olmaydi.

Keynschilarning investitsiya va jamg'arma o'rtasidagi muvozanat modeli o'z tuzilishiga ko'ra klassik modeldan farq qiladi. J.M.Keyns jamg'arma foiz stavkasining emas, balki daromadning funksiyasi deb qaralishi hisoblanadi: $S = S(Y)$. Investitsiya esa, klassik modeldagi singari, foiz stavkasining funksiyasi deb olinadi: $I = I(r)$. Ya'ni, keynscha konsepsiyaning asosida jamg'arish va investitsiya darajalarining boshqa-boshqa omillar ta'sirida o'zgarishi yotadi. Keynscha modelning mohiyatini 16.4-rasm orqali izohlash mumkin.

Rasmda grafik ko'rsatkichlarining joylashuvi ham klassik modeldan farq qiladi. Vertikal o'qda jamg'arma S va investitsiya I darajasi, gorizonttal o'qda esa milliy daromad darajasi NI joylashgan. Iqtisodiyotdagi jamg'arma darajasi milliy daromad hajmiga bog'liq holda o'zgaradi. Milliy daromad hajmi amalda investitsiya darajasiga ham ta'sir ko'rsatsada, mazkur modelda uni milliy daromadga bog'liq bo'lmagan, ya'ni avtonom holda beriladi.

Grafikda investitsiya va jamg'arma egri chiziqlari E nuqtada kesishadi. Agar iqtisodiyotdagi to'la bandlik holatiga milliy daromadning F darajasida erishiladi, deb tasavvur qilsak, u holda bu darajada investitsiya va jamg'arma muvozanatini E_F nuqta ta'minlash uchun investitsiya I_F darajada bo'lishiga erishish lozim bo'ladi. Biroq, Keyns fikriniga ko'ra, investitsiya va jamg'arma darajasining muvozanati to'la bandlik bo'lmagan sharoitda ham ta'minlanishi mumkin: grafikdagi milliy daromadning N hajmida aynan shu holatga E nuqta erishiladi.

16.4-rasm. Jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi muvozanatning keynscha modeli.

Investitsiya va jamg'arma darajalari muvozanatining klassik va keynscha modellari o'rtasidagi farq quyidagilar orqali namoyon bo'ladi:

1. Klassik modelda bu muvozanat ro'y berishi uchun iqtisodiyotning doimiy ravishda to'la bandlik holatida bo'lishi taqozo etiladi. Keynscha modelda esa, yuqorida ko'rib chiqilganidek, bu muvozanatga to'la bandlik bo'lmagan holatda ham erishish mumkin.

2. Klassik modelda narx mexanizmi juda harakatchan bo'ladi. Keynscha modelda narxning bunday moslashuvchanligi inkor etiladi.

3. Klassik modelda jamg'arma foiz stavkasining funksiyasi sifatida, keynscha modelda esa daromad funksiyasi sifatida qaraladi.

Demak, yuqoridagilardan ko'rinadiki, jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi muvozanatning keynscha modeli klassik modelga nisbatan asoslangan, real hayot, ya'ni iqtisodiyotning to'la bandligi mavjud bo'lmagan holatga nisbatan ham tatbiq etilib, takomillashtirilgan model hisoblanadi. Shunga ko'ra, biz ham makrodarajadagi boshqa muammolarni ko'rib chiqish va tahlil qilishda asosan ushbu modeldan foydalanamiz.

16.5. O'zbekistonda investitsion faoliyatni ta'minlash va uning shart-sharoitlari.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi Farmonining

3.1. Makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash va yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlarini saqlab qolish:

- bank tizimini isloh qilishni chuqurlashtirish va barqarorligini ta'minlash, banklarning kapitallashuv darajasi va depozit bazasini oshirish, ularning moliyaviy barqarorligi va ishonchliligini mustahkamlash, istiqbolli investitsiya loyihalari hamda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub'ektlarini kreditlashni yanada kengaytirish;

- sug'urta, lizing va boshqa moliyaviy xizmatlarning hajmini ularning yangi turlarini joriy qilish va sifatini oshirish hisobiga kengaytirish, shuningdek kapitalni jalb qilish hamda korxonalar, moliyaviy institutlar va aholining erkin resurslarini joylashtirishdagi muqobil manba sifatida fond bozorini rivojlantirish;

- xalqaro iqtisodiy hamkorlikni yanada rivojlantirish, jumladan, etakchi xalqaro va xorijiy moliyaviy institutlar bilan aloqalarni kengaytirish, puxta o'ylangan tashqi qarzlarni siyosatini amalga oshirishni davom ettirish, jalb qilingan xorijiy investitsiya va kreditlardan samarali foydalanish.

3.2. Tarkibiy o'zgartirishlarni chuqurlashtirish, milliy iqtisodiyotning etakchi tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish hisobiga uning raqobatbardoshligini oshirish:

- ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihatdan yangilash, ishlab chiqarish, transport-kommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilma loyihalarini amalga oshirishga qaratilgan faol investitsiya siyosatini olib bo'rish.

3.4. Iqtisodiyotda davlat ishtirokini kamaytirish, xususiy mulk huquqini himoya qilish va uning ustuvor mavqegini yanada kuchaytirish, kichik biznes va

xususiyl tadbirkorlik rivojini rag'batlantirishga qaratilgan institutsional va tarkibiy islohotlarni davom ettirish:

- investitsiya muhitini takomillashtirish, mamlakat iqtisodiyoti tarmoqlari va hududlariga xorijiy, eng avvalo, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni faol jalb qilish;

3.5. Viloyat, tuman va shaharlarni kompleks va mutanosib ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, ularning mavjud salohiyatidan samarali va optimal foydalanish:

- yangi sanoat korxonalarini va servis markazlarini tashkil etish, kichik sanoat zonalarini tashkil qilish, yirik xo'jalik birlashmalarining mablag'larini, banklarning kreditlarini va xususiyl xorijiy investitsiyalarni jalb qilish hisobiga kichik shaharlar va shaharchalarni jadal rivojlantirish.

Xususan, hududlarni har tomonlama rivojlantirish bo'yicha qariyb 25 mingta investitsiya loyihasini ro'yobga chiqarish hisobiga 256,4 ming ish o'rni tashkil etish orqali aholini ish bilan ta'minlash dasturlarini to'liq ijro etish nazarda tutilgan. Ishsizlik darajasi eng yuqori bo'lgan mintaqalarda 46,8 ming yangi ish o'rni tashkil etish, tadbirkorlik faoliyatini boshlash uchun ta'lim muassasalarining 10 ming nafar bitiruvchisiga kreditlar ajratish rejalashtirilmoqda.

Asosiy tayanch tushunchalar

Iste'mol-jamiyat iqtisodiy ehtiyojlarini qondirish maqsadida ishlab chiqarish natijalaridan va ishlab chiqarish omillari ishchi kuchidan foydalanish jarayoni.

Shaxsiyl iste'mol-iste'molchilik tavsifidagi ne'matlar va xizmatlardan bevosita foydalanishni, ya'ni ularning individual tarzda iste'mol qilinishi.

Unumli iste'mol-ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchidan foydalanish.

Iste'mol sarflari-aholi daromadlarining tirikchilik ne'matlari va xizmatlar uchun ishlatiladigan qismi.

Jamg'arish-aholi, korxonalar va davlat joriyl daromadlarining kelajakdagi ehtiyojlarini qondirish va foizli daromad olish maqsadida to'planib borilishi.

Iste'molga o'rtacha moyillik-shaxsiyl daromadning iste'molga ketadigan ulushi.

Jamg'arishga o'rtacha moyillik-shaxsiyl daromadning jamg'arishga ketadigan ulushi.

Iste'molga keyingi qo'shilgan moyillik-daromad hajmining o'zgarishi natijasida iste'mol sarflari hajmining o'zgarishi darajasi.

Jamg'arishga keyingi qo'shilgan moyillik-daromad hajmining o'zgarishi natijasida jamg'arish hajmining o'zgarishi darajasi.

Iqtisodiy jamg'arish-milliy daromadning bir qismidan asosiy va aylanma kapitalarni, shuningdek, ehtiyot va zahiralarini ko'paytirish uchun foydalanish.

Jamg'arish normasi-jamg'arish summasining milliy daromadga nisbatining foizdagi ifodasi.

Investitsiya-ishlab chiqarishni va xizmat ko'rsatish sohalarini kengaytirishga, ya'ni asosiy va aylanma kapitalga pul shaklidagi qo'yilma.

Investitsiya samaradorligi-milliy daromad, ya'ni foyda o'sgan qismining investitsion sarflar summasiga nisbatining foizdagi ifodasi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Iste'mol, jamg'arma va investitsiyalarning iqtisodiy mazmunini qisqacha ta'riflang.
2. Iste'mol va jamg'armaning miqdorini aniqlovchi asosiy omillarini sanab ko'rsating.
3. Iste'mol va jamg'arma funksiyalarining grafikdagi tasvirini chizib, ularga shartli raqamlar qo'llagan holda tushuntiring.
4. Manfiy va musbat jamg'arma nima va ularning grafikdagi joylashishi qanday bo'ladi?
5. Jamg'arish normasi qanday aniqlanadi? Unga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?
6. Iste'molga va jamg'armaga o'rtacha moyillik deganda nimani tushunasiz? Iste'mol va jamg'armaga qo'shilgan moyillik qanday aniqlanadi?
7. Investitsiyalarga sarflarning darajasini qanday omillar belgilab beradi? Ularning qisqacha tavsifini bering.
8. Yalpi investitsiya va amortizatsiya nisbati o'zgarishining iqtisodiyotga ta'siri qanday?
9. Jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi muvozanatning klassik modelining mohiyatini tushuntirib bering.
10. Jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi muvozanatning keynscha modelining mohiyatini hamda klassik modeldan farqini tushuntirib bering.

17-bob. IQTISODIY TARAQQIYOT, IQTISODIY O'SISH VA MILLIY BOYLIK

- 17.1. Iqtisodiy o'sish nazariyalari, modellari va kontseptsiya.
- 17.2. Iqtisodiy o'sishning mazmuni, turlari va ko'rsatkichlari.
- 17.3. Iqtisodiy o'sishning omillari.
- 17.4. Milliy boylik va uning tarkibiy tuzilishi.

Jamiyatdagi ijtimoiy, iqtisodiy va boshqa barcha muammolarni hal qilishning asosiy yo'li-bu milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi va iqtisodiy o'sishga erishishdir. Aholi farovonligining o'sib borishi yakuniy natijada iqtisodiy o'sish sur'atlari va darajasiga bog'liq. Shu sababli mavzuda iqtisodiy rivojlanishning mohiyati, uning darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar, iqtisodiy o'sishning mazmuni, turlari va ko'rsatkichlarini hamda iqtisodiy o'sishning omillari, milliy boylik va uning tarkibiy tuzilishini, iqtisodiy o'sish borasida mavjud bo'lgan turli modellar mazmunini ochib berish nazarda tutilgan.

17.1. Iqtisodiy o'sish nazariyalari, modellari va kontseptsiya.

Iqtisodchi olimlarning iqtisodiy o'sish omillarini o'rganish hamda uning kelgusidagi natijalarini bashorat qilish borasidagi tadqiqotlari natijasida turli iqtisodiy o'sish modellarining yaratilishiga olib keldi. Bu modellar o'z mazmuniga ko'ra bir-birlaridan farqlansada, ularning asosida ikkita nazariya-makroiqtisodiy

muvozanatning keynscha (neokeynscha) nazariyasi hamda ishlab chiqarishning klassik (neoklassik) nazariyasi yotadi.

Iqtisodiy o‘shishni tahlil qilishda neoklassik nazariya namoyondalari quyidagi noto‘g‘ri nazariy shartlarga asoslanadilar:

1. Mahsulotning qiymati barcha ishlab chiqarish omillari tomonidan yaratiladi;

2. Ishlab chiqarish omillarining har biri o‘zining keyingi qo‘shilgan mahsulotiga tegishli ravishda mahsulot qiymatini yaratishga hissasini qo‘shadi. Shunga ko‘ra, bunga javoban barcha keyingi qo‘shilgan mahsulotga teng keluvchi daromad ham oladi;

3. Mahsulot ishlab chiqarish va buning uchun zarur bo‘lgan resurslar o‘rtasida miqdoriy bog‘liqlik mavjud;

4. Ishlab chiqarish omillarining erkin tarzda amal qilishi hamda ular o‘rtasida o‘zaro bir-birining o‘rnini bosish imkoniyati mavjud.

Neoklassik model ko‘p omilli hisoblanib, amerikalik iqtisodchi P.Duglas va matematik Ch.Kobb yaratgan ishlab chiqarish funksiyasi asos qilib olingan. Kobb-Duglas modeli orqali ishlab chiqarish hajmining o‘shishida ishlab chiqarish turli omillarining ulushini aniqlashga harakat qilinib, u quyidagicha ifodalanadi:

$$Y = AK^{\alpha} L^{\beta}$$

bu yerda:

Y-ishlab chiqarish hajmi;

K-kapital sarflari;

L-ishchi kuchi sarflari;

A-mutanosiblik koeffitsienti;

α va β - ishlab chiqarish hajmining ishchi kuchi va kapital sarflari bo‘yicha elastiklik koeffitsienti.

Elastiklik koeffitsienti bir ko‘rsatkich miqdorining o‘zgarishi natijasida boshqa bir ko‘rsatkich miqdorining o‘zgarishi darajasini ifodalaydi. Shunga ko‘ra, α koeffitsienti kapital sarflarining 1%ga o‘shishi ishlab chiqarish hajmining necha foizga o‘shishini, β koeffitsienti esa ishchi kuchi sarflarining 1%ga o‘shishi ishlab chiqarish hajmining necha foizga o‘shishini ko‘rsatadi. α va β ning yig‘indisi ishchi kuchi va kapital sarflarining bir vaqtning o‘zida 1%ga o‘shishi ishlab chiqarish hajmining necha foizga o‘shishini ko‘rsatadi.

Ch.Kobb va P.Duglas o‘z tadqiqotlarida AQSH qayta ishlash sanoatining 1899-1922 yillar mobaynidagi ish faoliyatini tahlil qilib, ishlab chiqarish funksiyasining ko‘rsatkichlarini aniqlashga harakat qilganlar:

$$Y = 1,01 \times K^{0,25} \times L^{0,75}$$

Bu ko‘rsatkichlar shuni anglatadiki, o‘sha davrda AQSH qayta ishlash sanoatida kapital sarflarining 1%ga oshirilishi ishlab chiqarish hajmini 0,25%ga,

ishchi kuchi sarflarining 1%ga oshirilishi esa ishlab chiqarish hajmini 0,75% ga oshishiga olib kelar ekan.

Keyinchalik Kobb-Duglasning ishlab chiqarish funksiyasini golland iqtisodchisi Yan Tinbergen yanada takomillashtirib, unga yangi omil-texnika taraqqiyoti ko'rsatkichini kiritdi. Natijada ishlab chiqarish funksiyasi formulasi quyidagi ko'rinishni oldi:

$$Y = AK^\alpha L^{1-\alpha} e^{rt}$$

bu yerda:

e^{rt} -vaqt omili.

Ishlab chiqarish funksiyasiga vaqt omilining kiritilishi endilikda nafaqat miqdor, balki «texnika taraqqiyoti» atamasi orqali uyg'unlashuvchi sifat o'zgarishlari-ishchi kuchi malakasining o'sishi, innovatsiya jarayonlarining kuchayishi, ishlab chiqarishni tashkil etishning takomillashuvi, jamiyat miqyosida ma'lumotlilik darajasining oshishi va boshqalarni ham aks ettirish imkonini berdi.

Iqtisodiy o'sishning keynscha modeli makroiqtisodiy muvozanatning keynscha nazariyasini rivojlantirish va unga tanqidiy yondoshish natijasida vujudga kelgan. Bu modellar orasida ingliz olimi R.Xarrod va amerikalik olim E.Domarning iqtisodiy o'sish modellari e'tiborga molik hisoblanadi. Har ikkala modelning umumiy jihatlari mavjud bo'lib, ular quyidagilar orqali shartlanadi:

1. Ular neoklassik modellardan farqi, bu bir omilli model hisoblanadi. Ya'ni bu modellarda milliy daromadning o'sishi faqat kapital jamg'arishning funksiyasi hisoblanib, kapital samaradorligiga ta'sir ko'rsatuvchi ishchi kuchi bandligining oshishi, FTT yutuqlaridan foydalanish darajasining o'sishi, ishlab chiqarishni tashkil etishning yaxshilanishi kabi boshqa barcha omillar nazardan chetda qoldiriladi;

2. Ishlab chiqarishning kapital sig'imi ishlab chiqarish omillari narxlarining nisbatiga bog'liq bo'lmay, faqat ishlab chiqarishning texnik sharoitlari orqali aniqlanadi.

Neokeynscha modelda investitsiyalarning o'sishi iqtisodiy o'sish va uning sur'atlarini belgilovchi omil hisoblanib, u bir tomondan, milliy daromadning o'sishiga imkon yaratadi, ikkinchi tomondan esa, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytiradi. O'z navbatida daromadning o'sishi bandlikning oshishiga imkon yaratadi. Investitsiya hajmining ko'payishi natijasida kengaygan ishlab chiqarish quvvatlari daromadning o'sishi orqali to'liq ishga tushirilishi lozim.

Shunga ko'ra, E.Domarning modelida quyidagi tenglik orqali muvozanatning ta'minlanishi shart qilib qo'yiladi:

Pul daromadining qo'shimcha o'sishi (talab)=Ishlab chiqarish quvvatlarining qo'shimcha o'sishi (taklif)

Pul daromadining qo'shimcha o'sishi (talab) = Ishlab chiqarish quvvatlarining qo'shimcha o'sishi (taklif)

$$\Delta I \times \frac{1}{a} = I \times \sigma \quad \text{Yoki} \quad \frac{\Delta I}{I} = \sigma \times a$$

bu yerda:

I-har yillik sof kapital qo'yilmalar;

ΔI -sof kapital qo'yilmalarning qo'shimcha o'sishi;

$\Delta I/I$ -sof kapital qo'yilmalarning o'sish sur'ati;

1/a-multiplikator;

a –jamg'arishga bo'lgan o'rtacha moyillik;

σ - kapital samaradorligi.

Shunday qilib, iqtisodiyotdagi ishchi kuchining to'la bandligini hamda ishlab chiqarish quvvatlarining to'liq ishlashini ta'minlovchi sof investitsiyalar yoki kapital qo'yilmalarning o'sish sur'ati $\sigma \cdot a$ ga teng bo'lishi lozim. Agar iqtisodiyotdagi investitsiyalarning potensial o'rtacha samaradorligi 0,3 ga, jamg'arishga bo'lgan o'rtacha moyillik 0,2 ga teng bo'lsa, u holda investitsiyalarning o'sish sur'ati $(0,3 \cdot 0,2) \cdot 100\% = 6\%$ ga teng bo'ladi.

R.Xarrodning iqtisodiy o'sish modeli investitsiya va jamg'armalar o'rtasidagi makroiqtisodiy muvozanat, ya'ni $I = S$ ga asoslanadi. U statik holdagi makromuvozanat uchun alohida, dinamik holdagi makromuvozanat uchun alohida formuladan foydalanadi. Birinchi formula quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

$$G \times C = S$$

bu yerda:

G-milliy daromadning o'sish sur'ati ($\Delta Y/Y$);

S-kapital sig'imi ($I/\Delta Y$);

S-milliy daromad tarkibidagi jamg'arishning ulushi (S/Y).

Ikkinchi formula quyidagi ko'rinishda o'z ifodasini topadi:

$$G_w \times C_r = S$$

bu yerda:

G_w -haqiqiy jamg'arma va taxmin qilinayotgan investitsiyalar o'rtasidagi dinamik muvozanatni ta'minlovchi o'sishning kafolatlangan sur'ati;

C_r -kapital koeffitsientining talab etilayotgan miqdori.

Neokeynschilarning fikriga ko'ra bozor iqtisodiyoti sharoitida doimiy kafolatlangan o'sish sur'atiga avtomatik ravishda erishib bo'lmasligi sababli, ular dinamik muvozanatga erishish uchun iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish zarurligi to'g'risidagi xulosaga keldilar.

Iqtisodiy o'sishning muhim modellaridan biri bo'lib tarmoqlararo balans hisoblanadi. Iqtisodchi olim V.Leontev tomonidan «xarajatlar-natijalar» modeli takomillashtirilgan holda ishlab chiqildi (17.1-rasm).

miqdoriy ta'sirini kuzatish orqali o'rganiladi. Bu esa qandaydir tovarga bo'lgan ehtiyojlar yoki uni ishlab chiqarish texnologiyasidagi har qanday o'zgarishlar muvozanatlashgan narxlar tarkibini o'zgartirib, texnologik koeffitsientlarning ham o'zgarishiga olib kelishini anglatadi.

«Xarajatlar-natijalar» tarmoqlararo balansi usuli nafaqat iqtisodiyot turli tarmoqlari o'rtasidagi o'zaro aloqalarni o'rganishga, balki mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishini, uning tarmoqlar tuzilmasining o'zgarishi va iqtisodiy o'sish sur'atlarini bashoratlashga imkon yaratadi.

Iqtisodiy o'sish modellari to'g'risida so'z yuritiganda «nol darajadagi iqtisodiy o'sish» kontseptsiyasiga to'xtalib o'tish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Mazkur kontseptsiyaga XX asrning 70-yillarida asos solingan. Bu konsepsiya tarafdorlarining fikricha texnika taraqqiyoti va iqtisodiy o'sish atrof-muhitning ifloslanishi, tabiatga zaharli moddalarning chiqarilishi, shahar qiyofasining yomonlashuvi va boshqa shu kabi ko'plab salbiy holatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Aholi sonining jadal ko'payib borishi, ishlab chiqarish hajmining kengayishi natijasida ishlab chiqarish, ayniqsa tabiiy resurslarning kamayib borishi pirovardida iqtisodiy o'sish chegaralarini cheklab qo'yadi. Buning oqibatida atrof-muhitning buzilishi, resurslarning tugashi ro'y berib, tez orada aholi soni va sanoat ishlab chiqarish hajmi keskin qisqara boshlaydi. Shunga ko'ra, «nol darajadagi iqtisodiy o'sish» kontseptsiyasi tarafdorlari iqtisodiy o'sishni maqsadga muvofiq ravishda ma'lum chegarada ushlab turish zarur, deb hisoblaydilar. Ular iqtisodiy o'sish tovar va xizmatlar hajmining ko'payishini ta'minlashini tan olsalarda, bu o'sish bir vaqtning o'zida turmush darajasining yuqori sifatini ta'minlay olmasligini ta'kidlaydilar.

O'z navbatida, mazkur kontsepsiya muholiflari iqtisodiy o'sishning yuqori darajasini yoqlab, uning o'zi cheksiz ehtiyojlar va cheklangan resurslar o'rtasidagi ziddiyatni yumshatishini, aynan yuqori darajadagi o'sish sharoitida jamiyatning ijtimoiy zaif qatlamlarini qo'llab-quvvatlash imkoniyati vujudga kelishini ko'rsatadilar. Atrof-muhitning ifloslanishi esa iqtisodiy o'sish oqibati bo'lmay, u tabiiy resurslardan foydalanishdagi narx shakllanish tizimining noto'g'riligidan kelib chiqadi. Shunga ko'ra, mazkur muammolarni hal etish uchun tabiiy resurslardan foydalanishda qonuniy cheklovlar yoki maxsus soliqlarni kiritish lozimligini ta'kidlaydilar.

17.2. Iqtisodiy o'sishning mazmuni, turlari va ko'rsatkichlari.

Milliy iqtisodiyotda iqtisodiy rivojlanish qiyin aniqlanadigan jarayon bo'lganligi sababli, uning mezonlaridan biri bo'lgan iqtisodiy o'sish ko'proq tahlil qilinadi.

Iqtisodiy o'sish bevosita yalpi ichki mahsulot miqdorining mutlaq va aholi jon boshiga hamda iqtisodiy resurs xarajatlari birligi hisobiga ko'payishi hamda sifatining yaxshilanishida va tarkibining takomillashuvida ifodalanadi.

Iqtisodiy o'sishni YAIM mutloq hajmining ortishi orqali yoki aholi jon boshiga real YAIM miqdorining ortishi orqali o'lchash buning qanday maqsadda amalga oshirilayotganiga bog'liq bo'ladi. Odatda biron-bir mamlakat iqtisodiy

o'sishini YAIM mutlaq hajmining ortishi orqali o'lchash uning iqtisodiy salohiyatini baholashda, aholi jon boshiga real YAIM miqdorining ortishi orqali o'lchash esa mamlakatdagi turmush darajasini taqqoslashda qo'llaniladi.

Mamlakatning iqtisodiy o'sish sur'atini tavsiflaydigan mazkur ko'rsatkichlar: real YAIM va aholi jon boshiga real YAIMning o'sishi miqdoriy ko'rsatkichlari bo'lib, ular birinchidan, mahsulot sifatining oshishini to'liq hisobga olmaydi va shu sababli farovonlikning haqiqiy o'sishini to'liq tavsiflab berolmaydi; ikkinchidan, real YAIM va aholi jon boshiga YAIMning o'sishi bo'sh vaqtning sezilarli ko'payishini aks ettirmaydi va farovonlik real darajasining pasaytirib ko'rsatilishiga olib keladi; uchinchidan, iqtisodiy o'sishni miqdoriy hisoblash boshqa tomondan uning atrof muhitga va insonning hayotiga salbiy ta'sirini hisobga olmaydi.

Shunga ko'ra, iqtisodiy o'sishning barcha tavsifi yillik o'sish sur'atlarining foizdagi o'lchovida to'liq o'z ifodasini topadi:

$$O'S = \frac{YAIM_{\text{joriy davr}} - YAIM_{\text{bazis davr}}}{YAIM_{\text{bazis davr}}} \times 100 \%$$

bu yerda:

O'S-iqtisodiy o'sish sur'ati, foizda;

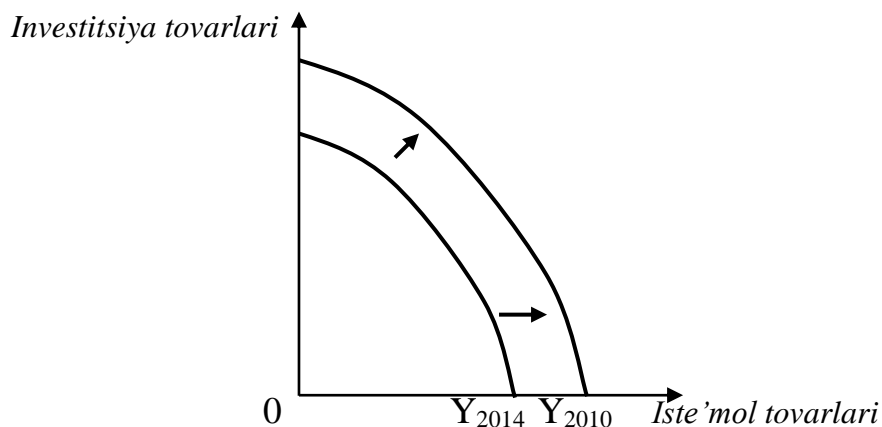
$YAIM_{\text{bazis davr}}$ -taqqoslanayotgan davr, yildagi real YAIM hajmi;

$YAIM_{\text{joriy davr}}$ -joriy davr, yildagi real YAIM hajmi.

Shuningdek, iqtisodiy o'sish mamlakat ishlab chiqarish imkoniyatlarining kengayib borishini ham anglatadi. Milliy ishlab chiqarish natijalarining miqdor jihatidan ko'payishi va sifat jihatidan takomillashib borishi pirovardida ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'ining o'ng tomonga qarab siljishiga olib keladi. Aytaylik, 2014 yildagi milliy ishlab chiqarish hajmi (Y_{2014}) 2010 yildagi (Y_{2010})ga nisbatan o'sdi. Bu o'sish o'z navbatida milliy ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'ining ham kengayishiga olib keladi (17.2-rasm).

Rasmda iqtisodiy o'sish natijasida ishlab chiqarilgan ijtimoiy mahsulot miqdori ortadi, bu esa aholi turmush farovonligini oshishiga olib keladi. Iqtisodiyot mavjud ehtiyojlarni yanada to'laroq qondirish imkoniga ega bo'ladi.

Iqtisodiy o'sishning ahamiyati to'g'risida gapirilganda uning darajasini ham e'tiborda tutish lozim. Iqtisodiy o'sish sur'atlarining ahamiyatlilik darajasi turli mamlakatlar real YAIMning hajmidan kelib chiqqan holda farqlanadi. Real YAIM hajmi nisbatan kichik bo'lgan mamlakatlar uchun 8-10% darajasidagi iqtisodiy o'sish sur'ati me'yordagi holat sanalishi, real YAIM hajmi juda katta bo'lgan mamlakatlar uchun 2-3% darajasidagi iqtisodiy o'sish sur'ati esa ahamiyatli ko'rsatkich hisoblanishi mumkin.

17.2-rasm. Iqtisodiy o'sish natijasida milliy iqtisodiyot ishlab chiqarish imkoniyatlarining kengayishi.

Iqtisodiy o'sish sur'atining ahamiyatini iqtisodchilar tomonidan qo'llaniluvchi «70 miqdori qoidasi» yordamida ham ochib berish mumkin. Bu qoidaga ko'ra, milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarilayotgan YAIM hajmini 2 baravarga oshirishda qancha vaqt talab etilishini aniqlash uchun 70 sonini yillik o'sish sur'atiga bo'lish kerak bo'ladi. Masalan, mamlakatimizdagi o'sish sur'atining 8,1% darajasida YAIMni 2 baravar oshirish uchun 8,6 yil talab etiladi (70:8,1). Xolbuki, iqtisodiy o'sishning 2010 yildagi 8,5% darajasida bu ko'rsatkichga 8,2 yilda (70:8,5) erishish mumkin edi. Keyingi yillarda iqtisodiy o'sish sur'atining yanada oshirilishi bu muddatning ahamiyatli ravishda qisqarishiga olib keladi.

Ijtimoiy mahsulotning o'sish sur'ati bilan ishlab chiqarish omillari miqdorining o'zgarishi o'rtasidagi nisbat iqtisodiy o'sishning ekstensiv yoki intensiv turlarini belgilab beradi.

Ekstensiv iqtisodiy o'sishga ishlab chiqarishning avvalgi texnikaviy asosi saqlanib qolgan holda ishlab chiqarish omillari miqdorining ko'payishi tufayli erishiladi. Aytaylik, mahsulot ishlab chiqarishni ikki hissa ko'paytirish uchun mavjud korxonalar bilan bir qatorda o'rnatilgan texnologiyalarning quvvati, miqdori va sifati, ishchi kuchining soni va malaka tarkibi bo'yicha xuddi o'shanday yana bir korxonalar quriladi. Ekstensiv rivojlanishda, agar u sof holda amalga oshirilsa, ishlab chiqarish samaradorligi o'zgarmay qoladi.

Iqtisodiy o'sishning intensiv sharoitida mahsulot ishlab chiqarish miqyoslarini kengaytirishga ishlab chiqarish omillarini sifat jihatidan takomillashtirish, yanada ilg'or ishlab chiqarish vositalarini va yangi texnika-texnologiyalarni qo'llash, ishchi kuchi malakasini oshirish, shuningdek mavjud ishlab chiqarish potensialidan yaxshiroq foydalanish yo'li bilan erishiladi. Intensiv yo'l ishlab chiqarishga jalb etilgan resurslarning har bir birligidan olinadigan samaraning, yakuniy mahsulot miqdorining o'sishida, mahsulot sifatining oshishida o'z ifodasini topadi.

Real hayotda ekstensiv va intensiv omillar sof holda, muayyan uyg'unlikda, biri-biri bilan qo'shilgan tarzda bo'ladi. Shu sababli ko'proq ustuvor ekstensiv va intensiv iqtisodiy o'sish turlari haqida so'z yuritiladi.

Iqtisodiy o'sishning alohida tomonlarini tavsiflovchi ko'rsatkichlari ham mavjud bo'lib, ulardan asosiylari ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojlanish darajasi,

mehnat unumdorligining o‘shishi va ish vaqtini tejash, shaxsiy daromad va foyda massasi, milliy iqtisodiyotning tarmoq tuzilishi kabilar hisoblanadi.

Ishlab chiqaruvchi kuchlar darajasi quyidagi ko‘rsatkichlar bilan tavsiflanadi:

1. Innovatsion ishlab chiqarish vositalarining darajasi;
2. Xodimning malakasi va tayyorgarlik darajasi;
3. Ishlab chiqarishning moddiy va shaxsiy omili o‘rtasidagi nisbat;
4. Mehnat taqsimoti, ishlab chiqarishning tashkil etilishi, ixtisoslashtirilishi va kooperatsiyasi.

Iqtisodiy o‘shishning jahon amaliyotida keng qo‘llaniladigan boshqa ko‘rsatkichi iqtisodiyotning tarmoq tuzilishi hisoblanadi. U tarmoqlar bo‘yicha hisoblab chiqilgan YAIM ko‘rsatkichi asosida tahlil qilinadi. Bunda iqtisodiyotning yirik sohalari, moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish tarmoqlari o‘rtasidagi nisbat ham o‘rganiladi.

17.3. Iqtisodiy o‘shishning omillari.

Iqtisodiy o‘shishga ta‘sir ko‘rsatuvchi omillarni shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruh omillar taklif omillari deb ham atalib, iqtisodiyotning o‘shish layoqatini belgilab beradi:

1. Tabiiy resurslarning miqdori va sifati;
2. Ishchi kuchi resurslari miqdori va sifati;
3. Asosiy capital, asosiy fondlarning hajmi;
4. Innovatsion texnologiya va fan-texnika taraqqiyoti.

Bu omillar har birining yalpi mahsulot hajmiga ta‘sirini baholash orqali iqtisodiy o‘shishni tavsiflash mumkin.

Ma‘lumki, yalpi milliy (ichki) mahsulot ishchi kuchi, kapital va tabiiy resurslar sarflarining funksiyasi hisoblanadi, ya‘ni:

$$Y = f(L, K, N)$$

bu yerda:

Y-yalpi milliy (ichki) mahsulot;

L-ishchi kuchi sarflari;

K-kapital sarflari;

N-tabiiy resurslar sarflari.

Bu funktsional bog‘lanishdan kelib chiqqan holda iqtisodiy o‘shishni belgilab beruvchi bir qator xususiy ko‘rsatkichlarni keltirib chiqarish mumkin:

1. Mehnat unumdorligi (Y/L)-mahsulot ishlab chiqarish hajmining jonli mehnat sarflariga nisbati;

2. Mehnat sig‘imi (L/Y)-jonli mehnat sarflarining mahsulot ishlab chiqarish hajmiga nisbati;

3. Kapital samaradorligi (Y/K)-mahsulot ishlab chiqarish hajmining unga sarflangan kapital xarajatlariga nisbati;

4. Kapital sig‘imi (K/Y)-kapital xarajatlarining mahsulot ishlab chiqarish hajmiga nisbati;

5. Tabiiy resurslar samaradorligi (Y/N)-mahsulot ishlab chiqarish hajmining unga sarflangan tabiiy resurslar xarajatlariga nisbati;

6. Mahsulotning resurslar sig'imi (N/Y)-tabiiy resurslar sarfining mahsulot ishlab chiqarish hajmiga nisbati;

7. Ishchi kuchining kapital bilan qurollanganlik darajasi (K/L)-ishlab chiqarish jarayonida qo'llanilayotgan kapital hajmining ishchi kuchi miqdoriga nisbati.

Iqtisodiy o'sishni tahlil qilishda yuqorida ko'rib chiqilgan ko'rsatkichlardan tashqari yana keyingi qo'shilgan ishlab chiqarish omillari unumdorligi ko'rsatkichlari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu ko'rsatkichlar, boshqa omillar sarfi o'zgarmagan holda, har bir omil sarfining qo'shimcha o'sishi ta'sirida mahsulot ishlab chiqarish hajmining qo'shimcha o'sishi hajmini belgilab beradi:

1. Keyingi qo'shilgan mehnat unumdorligi ($\Delta Y / \Delta L$);
2. Keyingi qo'shilgan kapital unumdorligi ($\Delta Y / \Delta K$);
3. Keyingi qo'shilgan tabiiy resurslar unumdorligi ($\Delta Y / \Delta N$).

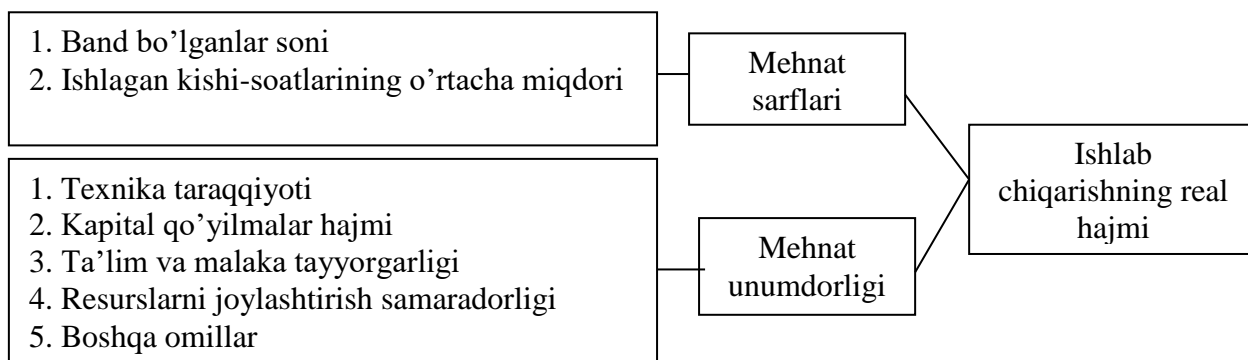
Bu ko'rsatkichlar yalpi ichki mahsulot ishlab chiqarish umumiy hajmining o'sishida har bir omilning hissasini namoyon etib, u quyidagicha aniqlanadi:

$$Y = (\Delta Y / \Delta L)L + (\Delta Y / \Delta K)K + (\Delta Y / \Delta N)N$$

Iqtisodiy o'sishga taqsimlash omillari ham ta'sir qiladi. Ishlab chiqarish salohiyatidan maqsadga muvofiq foydalanish uchun nafaqat resurslar iqtisodiy jarayonga to'liq jalb qilingan bo'lishi, balki juda samarali ishlatilishi ham zarur. Resurslarning o'sib boruvchi hajmidan real foydalanish va ularni kerakli mahsulotning mutloq miqdorini oladigan qilib taqsimlash ham zarur bo'ladi.

Real mahsulot ikki asosiy usulda ko'paytirilishi mumkin (17.3-rasm):

1. Resurslarning ko'proq hajmini jalb etilishi;
2. Resurslardan ancha unumli foydalanish yo'li bilan.

17.3–rasm. Real mahsulot o'sishini aniqlab beruvchi omillar.

Hayotda iqtisodiy o'sishni susaytirib turuvchi omillar ham mavjud bo'ladiki, ular mehnat muhofazasi, atrof muhitning ifloslanishi kabi holatlar natijasida kelib chiqadi. Keyingi yillarda respublikamizda davlat tomonidan atrof-muhit ifloslanishining oldini olish, xodimlar mehnat sharoitini yaxshilash va sog'lig'ini muhofaza qilishni tartibga solishda muhim tadbirlar amalga oshirildi. Bu o'z navbatida iqtisodiy o'sish sur'atiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Chunki bunday tadbirlarni amalga oshirish tegishli xarajatlarni taqozo qiladi. Shu orqali mehnat unumdorligini oshirish uchun zarur bo'lgan mablag'lar boshqa tomonga jalb qilinadi.

17.4. Milliy boylik va uning tarkibiy tuzilishi.

Milliy boylik insoniyat jamiyati taraqqiyoti davomida ajdodlar tomonidan yaratilgan va avlodlar tomonidan jamg'arilgan moddiy, nomoddiy va intellektual hamda tabiiy boyliklardan iboratdir.

Milliy boylikni shartli ravishda quyidagi uchta yirik tarkibiy qismlarga ajratish mumkin:

1. Moddiy-buyumlashgan boylik.
2. Nomoddiy boylik.
3. Tabiiy boylik.

Moddiy-buyumlashgan boylik ishlab chiqarishning va unumli mehnatning natijasi hisoblanadi. U ishlab chiqarishda yaratilgan mahsulotlarning joriy iste'mol qilishdan ortiqcha qismini jamg'arish oqibatida vujudga keladi va o'sib boradi.

Ishlab chiqarish vositalarining o'rnini qoplash bilan bir vaqtda yalpi mahsulotning faqat bir qismi moddiy-buyumlashgan boylik sifatida jamg'arilib boriladi. Demak, qoplash fondi va moddiy buyumlashgan boylikning o'sishi yalpi milliy mahsulot hisobiga amalga oshiriladi.

Milliy boylikning inson mehnati bilan yaratilgan moddiy qismi qiymat shakliga ega bo'lib, tarkibiy tuzilishi bo'yicha quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- ishlab chiqarish xususiyatidagi asosiy capital, fondlar;
- noishlab chiqarish xususiyatidagi asosiy capital, fondlar;
- aylanma capital, fondlar;
- tugallanmagan ishlab chiqarishning moddiy-buyumlashgan qismi;
- moddiy zahiralari va ehtiyojlar;
- aholining uy, tomorqa va yordamchi xo'jaligida jamg'arilgan mol-mulk.

Moddiy-buyumlashgan boylik o'sishining asosiy omillari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- mehnat unumdorligining o'sishi;
- ishlab chiqarish samaradorligining ortishi;
- milliy daromadga jamg'arish normasining ortishi.

Moddiy-buyumlashgan boylik ishlab chiqarishning natijasi va shart-sharoiti hisoblanadi. Buning ma'nosi shuki, bir tomondan mahsulotdan milliy boylik tomon harakatda boylikning iste'mol qilingan qismining qoplanishi va uning ko'payishi ro'y beradi. Boshqa tomondan milliy boylik ishlab chiqarishning moddiy shart-sharoiti, uning moddiy-texnikaviy asosi hisoblanadi. Bunda ishlab chiqarishning o'sish sur'ati va hajmi milliy boylikdan foydalanish xususiyatiga bog'liq bo'ladi.

Milliy boylikning boshqa qismi tabiiy boyliklar ishlab chiqarishning omili bo'lib ishtirok etadi, uning shart-sharoitini va inson faoliyatining tashqi muhitini tashkil qiladi. Tabiiy boylikning asosi tabiat mahsuli bo'lib, uning vujudga kelishi tabiat qonunlari asosida ro'y bersada, ulardan foydalanish jamiyat rivojiga ham bog'liq bo'ladi. Foydali qazilma boyliklar, o'rmonlar, suv va yer resurslari tabiatan mavjud bo'lsada, ishlab chiqarishda faol qatnashadi.

Tabiat in'omlari o'zlarining dastlabki ko'rinishida tabiiy boylik bo'lib, shu holatida inson faoliyatining natijasi hisoblangan ijtimoiy boylik tarkibiga kirmaydi. Chunki tabiiy boyliklar jamiyat uchun faqatgina potensial boylik hisoblanadi. Ular inson mehnatining ta'siri oqibatida real boylikka aylanadi.

Milliy boylik nafaqat moddiy ishlab chiqarish sohalarida yaratiladi. Uning bir qismi nomoddiy ishlab chiqarish sohalarida vujudga keltiriladi va jamiyatning nomoddiy boyligi hisoblanadi. Nomoddiy sohalarida ashyoviy-buyum shakl bilan bog'liq bo'lmagan alohida turdagi iste'mol qiymatlar hosil qilinadi.

Ular ham moddiy ishlab chiqarish sohalarining faoliyat qilishi va rivojlanishi uchun, shuningdek bevosita aholining turmush darajasini ta'minlash va oshirib borish uchun zarur bo'ladi. Bunday boyliklarga ta'lim, sog'liqni saqlash, fan, madaniyat, san'at, sport sohalarida vujudga keltiriladigan nomoddiy qimmatliklar kiradi. Uning tarkibida tarixiy yodgorliklar, arxitektura obidalari, noyob adabiyot va san'at asarlari alohida o'rin tutadi.

Jamiyatning nomoddiy boyliklarida madaniyat va san'atning rivojlanish darajasi, jamiyat a'zolarining to'plagan ilmiy bilimlari va intellektual darajasi, ishlovchilarning ixtisosligi va malakaviy bilim darajasi, sog'liqni saqlash, ta'lim va sportning rivojlanish darajasi o'z ifodasini topadi.

Shunday qilib, milliy boylik moddiy buyumlashgan va tabiiy boyliklardan ancha keng tushuncha bo'lib, o'z tarkibiga jamiyatning nomoddiy tavsifdagi qimmatliklarini ham oladi.

Mamlakatning iqtisodiy salohiyati va undan samarali foydalanish.

17.4–jadval

Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar	(2018 yil yanvar-dekabr) mlrd.so'm	2017 yil yanvar-dekabrga nisbatan % hisobida
Yalpi ichki mahsulot	407 514,5	105,1
Iste'mol narxlar indeksini (2017 yilning dekabr oyiga nisbatan, %)	x	114,3
Sanoat mahsuloti	228 866,2	114,4
Istemol tovarlari	84 329,9	115,9
Qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi mahsulot (xizmat) lari	199 537,4	100,3
Asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar	107 333,0	118,1
Qurilish ishlari	47 260,7	109,9
Yuk aylanmasi (mln. t/km)	70 560,6	105,7
Yo'lovchi aylanmasi (mln. yo'lovchi/km)	134 426,5	103,4
Chakana savdo tovar aylanmasi	131 768,2	105,5
Xizmatlar, jami	146 836,3	108,4
Tashqi savdo aylanmasi, (mln. AQSH. doll)1)	33 809,1	127,3
Eksport	14 253,9	113,5
Import	19 555,2	139,6
Saldo (+,-)	- 5 301,3	x

Asosiy tayanch tushunchalar

Iqtisodiy rivojlanish-ko'p o'lchamli jarayon bo'lib, jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy va ma'naviy taraqqiyotida o'z ifodasini topadi.

Iqtisodiy o'sish-YAIM, SMM, MD miqdorining mutloq va aholi jon boshiga hamda iqtisodiy resurs xarajatlari birligi hisobiga ko'payishida va sifatining yaxshilanishida ifodalanadi.

Iqtisodiy o'sish mezoni-iqtisodiy o'sishni nisbatan to'liq darajada baholash imkonini beradigan ko'rsatkichni xarakterlaydi.

Iqtisodiy o'sishning ko'rsatkichlari-iqtisodiy o'sishni aniqlashda foydalaniladigan qiymat, ijtimoiy naflilik va natural ko'rsatkichlar tizimidan iborat.

Ekstensiv iqtisodiy o'sish-ishlab chiqarishga qo'shimcha iqtisodiy resurslarni jalb qilish orqali ishlab chiqarish hajmining ortib borishi.

Intensiv iqtisodiy o'sish-ishlab chiqarish omillarining mavjud darajasida, ulardan foydalanish samaradorligini oshirish orqali mahsulot ishlab chiqarish hajmining ko'payib borishi.

Iqtisodiy o'sish omillari-iqtisodiy o'sishga ta'sir ko'rsatishda o'z o'rniga ega bo'lgan va uni aniqlab beruvchi talab, taklif va taqsimlash omillarini bildiradi.

Milliy boylik-insoniyat jamiyati taraqqiyotida ajdodlar tomonidan yaratilgan va avlodlar tomonidan jamg'arilgan moddiy va ma'naviy boyliklar hamda foydalanishga jalb qilingan tabiat in'omlari.

Moddiy-buyumlashgan boylik-milliy boylikning inson mehnati bilan yaratilgan ashyoviy-buyum ko'rinishga ega bo'lgan qismi.

Tabiiy boylik-milliy boylikning tabiat in'omlaridan iborat bo'lgan, foydalanishga jalb qilingan, ishlab chiqarishning shart –sharoitini va inson faoliyatining tashqi muhitini tashkil qiladigan qismi.

Ma'naviy boylik-ashyoviy-buyum ko'rinishiga ega bo'lmagan nomoddiy qimmatliklardan va insoniyatning intellektual salohiyati natijalaridan iborat.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Iqtisodiy taraqqiyot, iqtisodiy rivojlanish va iqtisodiy o'sish tushunchalarining ta'rifini bering hamda ularning umumiy tomonlari va farqlarini ko'rsating.

2. Iqtisodiy o'sishning ekstensiv va intensiv turlari qanday aniqlanadi?

3. Nima uchun real hayotda sof ekstensiv yoki sof intensiv iqtisodiy o'sish turlari uchramaydi?

4. Mamlakatning iqtisodiy salohiyatiga, aholisining turmush darajasiga va ishlab chiqarishining samaradorligiga baho berishda iqtisodiy o'sishning qanday ko'rsatkichlaridan foydalaniladi?

5. Iqtisodiy o'sishga ta'sir qiluvchi taklif, taqsimlash va talab omillarini tushuntiring hamda ularning ahamiyatini baholang.

6. Milliy boylik tushunchasining ta'rifini bering va tarkibiy tuzilishini ko'rsating.

7. Milliy boylik tarkibida moddiy–buyumlashgan boylik qanday o'ringa ega va u qanday tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi?

18-bob. MILLIY IQTISODIYOTNING MUVOZANATLI VA MUTANOSIBLI RIVOJLANISHI

18.1. Iqtisodiy muvozanat shakllari va uning darajasini aniqlash usullari.

18.2. Iqtisodiy mutanosiblik va uning turlari.

18.3. O‘zbekiston iqtisodiyotini tarkibiy o‘zgartirish, diversifikatsiyalash va modernizatsiyalash asosida mutanosibli rivojlantirilishi.

Milliy iqtisodiyot miqyosida jamiyatning daromadlari va xarajatlari o‘rtasidagi muvozanat asosiy o‘rin tutib, bu yalpi taklif (yaratilgan milliy daromad) va yalpi talab (foydalanilgan milliy daromad) o‘rtasidagi muvozanatning o‘ziga xos namoyon bo‘lishidir.

Mavzuda dastlab iqtisodiy muvozanat tushunchasi va ishlab chiqarish muvozanati darajasini aniqlashga turlicha yondashuvlar qarab chiqiladi. Ijtimoiy takror ishlab chiqarish mutanosibliklari tizimi va ularning darajasi hamda tarmoqlararo balansning mazmuni bayon etiladi. Shuningdek makroiqtisodiy muvozanatga erishishning davlat va bozor mexanizmlari yoritib beriladi.

18.1. Iqtisodiy muvozanat shakllari va uning darajasini aniqlash usullari.

Iqtisodiyot barqaror rivojlanishi uchun uning turli tomonlari o‘rtasida ma’lum muvozanat bo‘lishini taqozo qiladi. Iqtisodiy muvozanat deb iqtisodiy jarayonlar, hodisalarning ikki yoki bir necha tomonining bir–biriga teng kelgan holatiga aytiladi. Shuning uchun ham butun iqtisodiyotning muvozanati to‘g‘risida gap borganda eng avvalo yalpi talab va yalpi taklif o‘rtasidagi tenglik e’tiborga olinadi.

Makroiqtisodiyotda iqtisodiy muvozanatning shakllanish jarayoni, uni ta’minlash ancha murakkab va ziddiyatli. Chunki u o‘z ichiga xususiy va umumiy tavsifdagi bir qator muvozanatlar tizimini oladi.

Xususiy muvozanat - bu ikkita o‘zaro bog‘liq bo‘lgan iqtisodiy ko‘rsatkichlar yoki iqtisodiyot tomonlarining miqdoran teng kelishi. Xususiy muvozanat ishlab chiqarish va iste’mol, aholining sotib olish layoqati va tovar taklifi masalalari, byudjet daromadlari va xarajatlari, alohida tovarlarga talab va taklif o‘rtasidagi muvozanat ko‘rinishida namoyon bo‘ladi.

Umumiy muvozanat jamiyat barcha ehtiyojlari va milliy ishlab chiqarish hajmining o‘zaro teng kelishini bildiradi. Umumiy iqtisodiy muvozanat bozor sharoitida, avvalo, yalpi talab va yalpi taklifning teng kelishida ko‘rinadi. Bu nafaqat iste’mol ne’matlariga, balki ishlab chiqarish vositalariga, ishchi kuchiga hamda barcha iqtisodiy faoliyat natijalariga umumiy talab va taklifning muvofiq kelishidir. Umumiy iqtisodiy muvozanat bir qator shart-sharoitlarni taqozo etadi.

1. Ijtimoiy maqsadlar va iqtisodiy imkoniyatlarning mos kelishi.

2. Iqtisodiy muvozanat mamlakatdagi barcha iqtisodiy resurslardan samarali foydalanadigan xo‘jalik mexanizmini taqozo qiladi.

3. Muvozanatli ishlab chiqarishning umumiy tarkibiy tuzilishi iste’molning tarkibiy tuzilishiga mos kelishi lozimligini bildiradi.

4. Iqtisodiyotda muvozanatning umumiy shart-sharoitlari bo‘lib bozor muvozanati, ya’ni barcha asosiy bozorlar: tovarlar, resurslar, ishchi kuchi va h.z.da talab va taklif muvozanatga erishishi xizmat qiladi.

Makrodarajada umumiy iqtisodiy muvozanat-bu mamlakat butun iqtisodiyotning mutanosibligidir. Bu barcha sohalar, tarmoqlar, xo‘jaliklarning me‘yorida rivojlanishini ta‘minlaydigan iqtisodiy faoliyatning barcha qatnashchilari hamda barcha bozordagi o‘zaro bog‘liq muvozanatlar tizimini o‘z ichiga oladi.

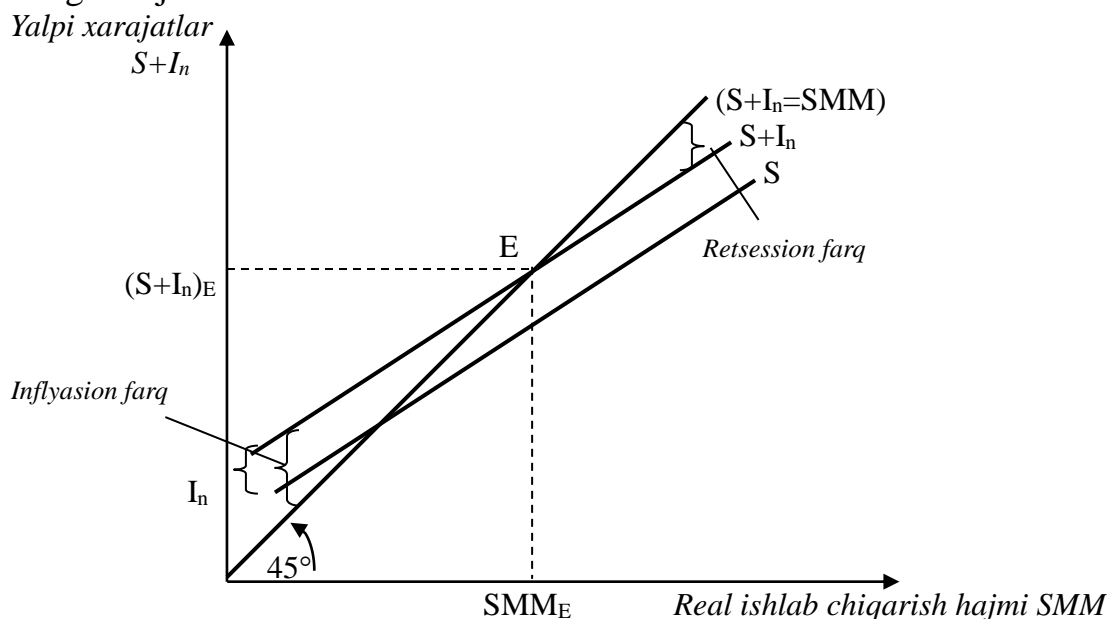
Iqtisodiy muvozanat darajasini aniqlashda asosan ikkita o‘zaro bog‘liq usuldan foydalaniladi:

1. Yalpi sarflar va ishlab chiqarish hajmini taqqoslash usuli;
2. Jamg‘arma va investitsiyalarni taqqoslash usuli.

Yalpi sarflar va ishlab chiqarish hajmini taqqoslash uchun ishlab chiqarish umumiy hajmining miqdoriy ko‘rsatkichi sifatida sof milliy mahsulot (SMM), iqtisodiyotda yalpi sarflar sifatida iste‘mol hajmi va sof investitsiya sarflarining umumiy summasi ($S+I_n$) olinadi. Mazkur modelda yalpi investitsiyalar o‘rniga sof investitsiyalar ko‘rsatkichidan foydalanish ishlab chiqarish umumiy hajmini ifodalashda YAIM o‘rniga SMMning qo‘llanishi bilan izohlanadi. Iqtisodiy muvozanat darajasini tahlil qilish jarayonini soddalashtirish maqsadida yalpi sarflar tarkibidagi davlat (G) hamda chet el omili (X_n) e‘tiborga olinmaydi.

Iqtisodiyotning muvozanatli darajasi bu ishlab chiqarishning shunday hajmiki, u ishlab chiqarish mazkur hajmini sotib olish uchun yetarli umumiy sarflarni ta‘minlaydi. Boshqacha aytganda, sof milliy mahsulot muvozanatli darajasida ishlab chiqarilgan tovarlarning umumiy miqdori (SMM) xarid qilingan tovarlar umumiy miqdoriga ($S+I_n$) teng bo‘ladi (18.1-rasm).

Rasmda yalpi sarflar hamda ishlab chiqarish hajmi o‘rtasidagi tenglik ushbu ko‘rsatkichlar joylashgan o‘qlarning o‘rtasidan to‘g‘ri chiziq orqali ifodalanadi. Haqiqatan ham bu to‘g‘ri chiziqning har qanday nuqtasidan chiqarilgan gorizontaal va vertikal yo‘nalishdagi chiziqlar teng miqdorlarni ko‘rsatadi. S chizig‘i esa iste‘mol sarflari miqdorini aks ettirib, daromad, ya‘ni SMM hajmi oshib borishi bilan uning darajasi ham o‘sib boradi.

18.1-rasm. Iqtisodiy muvozanat darajasini aniqlashning yalpi sarflar va ishlab chiqarish hajmini taqqoslash usuli.

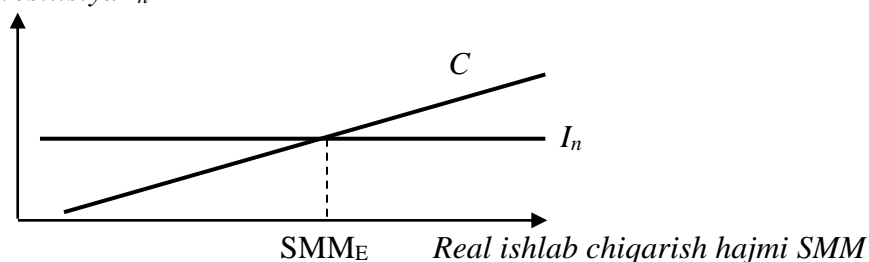
Yalpi sarflar ($S+I_n$) chizig'ini hosil qilish uchun iste'mol sarflarining (S) turli hajmiga mos tushuvchi sof investitsiyalar (I_n) miqdori qo'shib boriladi. Bu o'rinda tadbirkorlar tomonidan amalga oshirish ko'zda tutilayotgan investitsiyalar hajmi daromad darajasiga bog'liq emas, deb qabul qilinadi. Shu sababli yalpi sarflar chizig'i iste'mol sarflari chizig'idan I_n miqdoriga teng uzoqlikda joylashadi.

Rasmda iqtisodiy muvozanatga E nuqtada erishiladi, ya'ni aynan shu nuqtada ishlab chiqarilgan sof milliy mahsulot hajmi (SMM_E) iste'mol qilingan mahsulot hajmiga $(S+I_n)_E$ teng keladi.

To'la bandlik sharoitida yalpi sarflar SMM hajmi bilan mos kelmasligi mumkin. Bu mos kelmaslik rasmda retsession yoki inflyasion farq ko'rinishida ifodalangan. Yalpi sarflarning SMM hajmidan kam bo'lgan miqdori retsession farq, yalpi sarflarning SMM hajmidan ortiqcha bo'lgan miqdori inflyasion farq deyiladi.

Jamg'arma va investitsiyalarni taqqoslash usulida shundaki, ishlab chiqarilgan mahsulotning har qanday hajmi shunga mos daromad hajmini beradi. Biroq aholi bu daromadning bir qismini iste'mol qilmasdan jamg'armaga qo'yishi mumkin. Jamg'arma «sarflar - daromadlar» oqimidan muhim sarflarni olib qo'yish hisoblanadi. Bunda jamg'armaga qo'yilgan mablag' investitsiyalar bilan to'liq qoplansa, yalpi sarflar ishlab chiqarish hajmiga teng bo'ladi (18.2-rasm).

Jamg'arma C va investitsiya I_n

18.2-rasm. Iqtisodiy muvozanat darajasini aniqlashning jamg'arma va investitsiyalarni taqqoslash usuli.

Investitsion sarflarning ko'payishi ishlab chiqarish hajmi va daromad darajasining o'sishiga olib keladi. Bu o'zaro natija multiplikator samarasi bilan izohlanadi. Multiplikator tushunchasi «ko'paytiruvchi» degan ma'noni anglatadi. Multiplikator samarasining mohiyati investitsiya hajmining o'sishi jamiyat milliy daromadining unga nisbatan ko'proq o'sishiga olib kelishi orqali ifodalanadi.

Multiplikator samarasi - bu sof milliy mahsulot o'zgarishining investitsiya sarflaridagi o'zgarishga nisbati.

$$\text{Multiplika tor samarasi} = \frac{\text{Real sof milliy mahsulot o'zgarishi}}{\text{Investitsiya sarflaridagi o'zgarish}}$$

Investitsion sarflardagi o'zgarishdan tashqari iste'mol, davlat xaridi yoki eksportdagi o'zgarishlar ham multiplikator samarasiga ta'sir ko'rsatadi.

Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, jamg'arma va investitsiya darajasi ham o'ziga xos chegaralarga ega bo'lib, bu borada klassik va keynscha qarashlar tafovutlanadi. Klassik nazariyachilar qarashlariga ko'ra, jamg'arma investitsiya manbai bo'lib,

jamg'armaga nisbatan moyillikning yuqori darajasi muqarrar ravishda iqtisodiyotning yuksalishiga olib keladi.

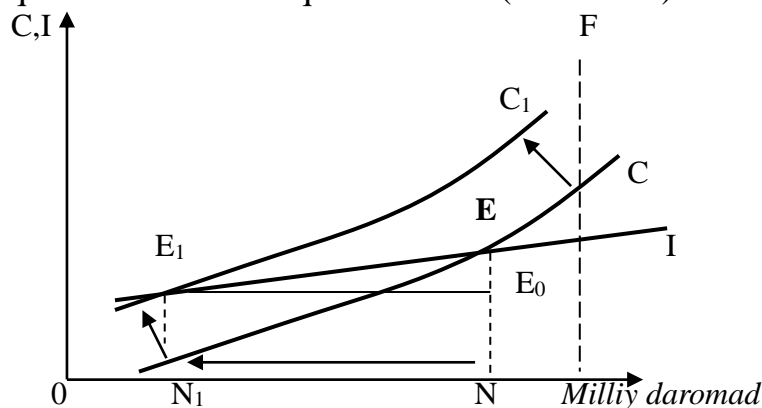
Keynscha nazariyachilar esa klassik talqinga qarshi chiqib, iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarda bu jarayon o'zgacha kechishi ta'kidlanadi. Chunki, rivojlangan mamlakatlarda jamg'armaga bo'lgan intilish investitsiyalashga bo'lgan intilishdan jadalroq borib, u quyidagi sabablar bilan izohlanadi:

1. Yuqori foyda keltiruvchi kapital qo'yimalarning muqobil imkoniyatlari qisqarib boradi. Natijada kapital jamg'arishning o'sishi bilan uning amal qilishining keyingi qo'shilgan samaradorligi pasayib boradi;

2. Rivojlangan mamlakatlarda daromadlarning o'sishi bilan jamg'armaning ulushi oshib boradi. Shunga ko'ra, jamg'arma hajmi investitsiya sarflari hajmidan oshib ketsa, jamg'arma egalari muvaffaqiyatsizlikka duch keladilar. Bu holatni iqtisodiy adabiyotlarda «tejamkorlik paradoksi» tushunchasi orqali izohlanadi.

Bu paradoksnning mohiyati shundan iboratki, investitsiyalar nazariy jihatdan avtonom va hosilaviy investitsiyalarga ajratilib, avtonom investitsiyalar milliy daromad hajmi va uning o'zgarishiga bog'liq bo'lmasa, hosilaviy investitsiyalar milliy daromadning o'zgarishiga ham bog'liq bo'ladi. Aynan avtonom investitsiyalarga qo'shimcha ravishda o'sib boruvchi hosilaviy investitsiyalar iqtisodiy o'sishni kuchaytirishi, uni jadallashtirishi natijasida akselerator samarasi ro'y beradi («akselerator» tushunchasi jadallashtiruvchi degan ma'noni anglatadi).

Hosilaviy investitsiyalarning iqtisodiy tabiatidagi o'ziga xoslik shundaki, u milliy daromadning o'sishiga qanchalik uzviy bog'liq bo'lsa, uning qisqarishiga ham shu darajada ta'sirchan bo'ladi. Ya'ni, iqtisodiyotdagi daromadlarning qisqarishi hosilaviy investitsiyalarning undan ham tezroq qisqarishiga olib keladi. Natijada iqtisodiyotda ishlab chiqarish resurslarining bandlilik darajasi pasayadi. Bunday sharoitda jamg'armaga bo'lgan moyillikning o'sishi o'z navbatida iste'molga bo'lgan moyillikning pasayishini anglatadi. Iste'mol sarflarining qisqarishi esa mavjud tovar va xizmatlarning sotilmay qolishiga, ya'ni ishlab chiqarish zahirasining ko'payishiga olib keladi. Oqibatda yangi kapital qo'yimlar amalga oshirilmaydi, ishlab chiqarish qisqaradi, ishsizlikning o'sishi va daromadlarning pasayishi ro'y beradi. Aholi tomonidan jamg'armaning haddan ortiq ko'paytirib yuborilishi oqibatida kelib chiquvchi salbiy jarayonlar, ya'ni - «tejamkorlik paradoksi» shunday tarzda namoyon bo'ladi. Mazkur jarayonni quyidagi rasm orqali ham ko'rib chiqish mumkin (18.3-rasm):

18.3-rasm. Tejamkorlik paradoksi.

Rasmning gorizontal o'qida milliy daromad, vertikal o'qida esa jamg'arma va investitsiyalar hajmi joylashtirilgan bo'lib, F chizig'i iqtisodiyotdagi to'la bandlik sharoitida milliy daromad hajmini ifodalaydi.

Rasmda investitsiya sarflari chizig'i gorizontal o'qqa parallel emas, balki o'sib boruvchi ko'rinishda namoyon bo'lmoqda. Bu esa, avtonom investitsiyalardan farqli o'laroq, hosilaviy investitsiyalarning milliy daromad hajmiga bog'liqligini ko'rsatadi.

Rasmda iqtisodiyotdagi jamg'arma hajmi C dan C_1 ga qadar o'smoqda. Natijada jamg'armaning investitsiya bilan muvozanat nuqtasi E dan E_1 ga ko'chdi. Biroq, bu o'sish E nuqtadagi milliy daromad hajmi ON ning E_1 nuqtadagi ON_1 hajmiga qadar qisqarishiga olib keldi. Tegishli ravishda investitsiya hajmi ham EN darajadan E_1N_1 darajaga qadar qisqardi. E_1E_0E nuqtalarini tutashtirish natijasida hosil bo'luvchi uchburchak yuzasi jamg'arma hajmining o'sishi natijasida investitsiya imkoniyatlarining qisqarishini, EE_0 kesma esa investitsiyalarning qisqarishini ko'rsatadi. Aynan shu holat, ya'ni jamg'armalarning o'sishi natijasida investitsiyalarning qisqarishi «tejamkorlik paradoksi» mohiyatini namoyon etadi.

Iqtisodiy muvozanatlik darajasini aniqlashda yuqoridagi usullardan tashqari balans usulidan va xarajat va natijalarni taqqoslash usulidan ham foydalaniladi.

Balans usulida tarmoqlararo balans, moddiy, moliyaviy va ishchi kuchi balanslaridan foydalanilib iqtisodiyotdagi muvozanatlik darajasiga baho beriladi.

«Xarajat va natija»larni taqqoslash usulida ishlab chiqarishga qilingan iqtisodiy resurs xarajatlari miqdori bilan olingan mahsulot hajmini taqqoslash orqali muvozanat darajasi tahlil qilinadi.

18.2. Iqtisodiy mutanosiblik va uning turlari.

Iqtisodiy mutanosiblik-iqtisodiyotning turli sohalari o'rtasida miqdor va sifat jihatdan ma'lum moslik bo'lishidir. Bunda tenglik shart bo'lmay, ular mos keluvchi nisbatlarda bo'lishi mumkin.

Mutanosibliklarni quyidagi guruhlari tarkibiga kiritish mumkin.

1. Umumiqtisodiy tavsifdagi mutanosibliklar. Bunga milliy daromaddagi tarkibiy qismlar: iste'mol fondi va jamg'arish fondi o'rtasidagi; iqtisodiyotdagi tovar va xizmatlar massasi bilan pul massasi o'rtasidagi; aholining daromadlari bilan xarajatlar o'rtasidagi mutanosibliklar.

2. Tarmoqlararo mutanosibliklar. Milliy iqtisodiyotning muvozanatini ta'minlashda tarmoqlararo mutanosibliklar alohida o'rin tutadi. Mamlakat iqtisodiyoti ko'p tarmoq va sohalardan iborat bo'lib, ularning rivojlanishi bir-birini taqozo qiladi. Bir tarmoqda yaratilgan mahsulot boshqa tarmoqda iste'mol qilinadi yoki yakuniy tovarga aylantirilib, o'z iste'molchisini topadi. Qishloq xo'jalik mahsulotlarning ko'pchilik qismi sanoatning tegishli tarmoqlarida qayta ishlanib, yakuniy tovarga aylantiriladi va iste'molchilik tovarlari bozoriga chiqariladi. O'z navbatida sanoatning ishlab chiqarish vositalari yaratadigan sohalarning mahsulotlari iqtisodiyotning boshqa tarmoqlarida unumli iste'mol qilinadi. Bu ularning bir-biriga bog'liqlikda rivojlanishini taqozo qiladi. Tarmoqlararo mutanosibliklarga sanoat bilan qishloq xo'jaligi va iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari o'rtasidagi mutanosibliklar misol bo'ladi.

3. Tarmoq ichidagi mutanosibliklar. Tarmoqlararo mutanosiblik va milliy ishlab chiqarish darajasidagi muvozanatlik tarmoqlar ichidagi mutanosiblik orqali ta'minlanadi. Tarmoqlar ichidagi mutanosiblik alohida olingan tarmoq tarkibidagi soha va ishlab chiqarishlar o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalaydi. Masalan, sanoatning ishlab chiqarish vositalari va iste'mol buyumlari ishlab chiqaradigan sohalari, qishloq xo'jaligining dexqonchilik va chorvachilik sohalari o'rtasidagi mutanosibliklar va h.k. Shu bilan birga ta'kidlab o'tilgan sohalarning ichidagi tarkibiy bo'linmalar o'rtasida ham bog'liqlik bo'lishi zarur. Masalan, sanoatning qazib olish va qayta ishlash tarmoqlari, chorvachilikning sut va go'sht ishlab chiqarish sohalari o'rtasida va boshqalar

4. Hududiy mutanosibliklar. Iqtisodiy rivojlanish mamlakat ayrim hududlari o'rtasidagi bog'liqlikni ham taqozo qiladi. Yuzaki qaraganda hududlar o'rtasidagi mutanosibliklarning mamlakat iqtisodiy rivojidagi ro'li to'liq namoyon bo'lmaydi. Lekin alohida hududiy bo'linmalar: viloyat, tuman, shahar va boshqa hududiy birliklarning bir-biriga iqtisodiy va tashkiliy jihatdan bog'liqligi, ixtisoslashish, ishlab chiqarish kooperatsiyasi va kommunikatsiya nuqtai-nazaridan qaralsa, bu bog'liqlikning ahamiyati yaqqol ko'rinadi.

5. Davlatlararo mutanosibliklar. Bu mutanosiblikni ikki holat taqozo qiladi.

- dunyoning ko'pchilik mamlakatlari xalqaro mehnat taqsimoti orqali bir-biri bilan bog'langanligi;

- shu bog'liqlik orqali milliy ishlab chiqarishning bir qismi chet elliklar tomonidan xarid qilinadi yoki milliy ishlab chiqaruvchilar o'z iste'molining bir qismini chetdan keltirilgan mahsulotlar hisobiga qondiradi. Bu bog'liqlik qanchalik katta bo'lsa, sof eksport hajmi orqali makroiqtisodiy muvozanatlikka shunchalik kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Qarab chiqilgan mutanosibliklarga erishish orqali milliy ishlab chiqarishning muvozanatli rivojini ta'minlab borishdan quyidagilar ko'zda tutiladi:

- mamlakatda mavjud bo'lgan iqtisodiy resurslardan samarali foydalangan holda jamiyatning ehtiyojlarini to'laroq qondirib borish;

- to'la bandlilikka erishish, ya'ni mehnat qilishga layoqatli bo'lgan va ishlashni xohlaganlarni to'liq va samarali ish bilan ta'minlash;

- narx-navoning nisbiy barqarorligiga erishish va uni inflyatsiya ta'siridan xoli qilish;

- iqtisodiyotning bir maromda o'sib borishini yetarli darajada investitsiya bilan ta'minlash va muomaladagi pul massasiga bog'lab borish;

- eksport va importni muvofiqlashtirish asosida tashqi savdo balansining faolligiga erishish.

Bu maqsadlar faqatgina ularga intilish bo'lib, bunga erishish muqarrar ekanligini bildirmaydi. Chunki mutloq muvozanatga erishish mumkin emas, u buzilib va qaytadan tiklanib turishi orqali iqtisodiy o'sish notekis boradi.

18.3. O'zbekiston iqtisodiyotini tarkibiy o'zgartirish, diversifikatsiyalash va modernizatsiyalash asosida mutanosibli rivojlantirilishi.

Mavjud iqtisodiy tizimni butunlay yangi tartiblar asosida isloh qilish iqtisodiyotning rivojlanishidagi turli nomutanosibliklar hamda tanglik holatlarini

keltirib chiqarishi mumkin. Shu sababli bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'lida iqtisodiyotni jonlantirish, bir tekis rivojlantirish va barqarorlashtirish jarayoni qonuniy bosqich hisoblanadi. Barqarorlashtirish jarayoni iqtisodiy rivojlanishda inqiroz holatlarining oldini olish uchun ishlab chiqarish va chiqarilayotgan mahsulot tarkibini o'zgartirishga yo'naltiriladi. Respublikada iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning dastlabki davrida barqarorlashtirish siyosatidan ko'zda tutilgan maqsad eng avvalo, makroiqtisodiyotda muvozanatni saqlash, ishlab chiqarishni keskin darajada pasayishining oldini olish va ommaviy ishsizlikning kelib chiqishiga yo'l qo'ymaslikdan iborat bo'ldi. Shu bilan birga bu siyosat pul emissiyasini boshqarish, uning qadrsizlanishining oldini olish, mamlakat to'lov balansini bir me'yorda saqlash kabi maqsadlarni ham o'z ichiga oladi.

Respublikada barqarorlashtirish siyosatini ishlab chiqishda jahon tajribasida sinalgan yondashuvlar hisobga olinib, ishlab chiqarish sohalariga ustunlik berildi. Moddiy ishlab chiqarish sohalarining rivojlanishida ularni tarkiban qayta qurish talablari ham ko'zda tutildi. Bunda asosiy e'tibor katta istiqbolga ega bo'lgan, butun iqtisodiyotning rivojlanish tamoyillarini belgilab beradigan yetakchi tarmoq va sohalarga qaratildi.

Iqtisodiyotda zarur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirgunga qadar ishlab chiqarish hajmining pasayib ketishiga barham berish eng muhim maqsad bo'lib qoladi. Shu sababli respublikada 90-yillarning o'rtalaridayoq makroiqtisodiy barqarorlik sohasida ishlab chiqarish sur'atlari pasayishining sekinlashuvi ko'zga tashlandi, ayrim ko'rsatkichlar bo'yicha esa o'sishga erishildi. Iqtisodiyotning ikkita yetakchi tarmog'i-sanoat va qishloq xo'jaligini isloh qilish va qo'llab-quvvatlashga qaratilgan tadbirlar natijasida sanoatda 1995 yildayoq, qishloq xo'jaligida 1997 yilda ishlab chiqarishning pasayishi to'xtatildi.

Makroiqtisodiy barqarorlik siyosatida 1997 yil keskin burilish davri bo'ldi, islohotlar amalga oshirilgan davr davomida birinchi marta yalpi ichki mahsulotning o'sishi (105,2 foiz) aholi sonining o'sishidan (101,8 foiz) yuqori bo'ldi [90]. Bu ijobiy tamoyillar keyingi yillarda mustahkamlab borildi. Natijada 2000 yilda YAIM-4,0 foizga, sanoat ishlab chiqarish hajmi-6,4 foizga, qishloq xo'jalik mahsulotlari-3,2 foizga ko'paydi. Iste'mol tovarlarini ishlab chiqarish 7,7 foizga, chakana tovar aylanishi-7,8 foizga, aholiga pullik xizmat ko'rsatish hajmi esa 14,0 foizga ortdi. Davlat byudjeti kamomadi YAIMning bir foizidan oshmadi. Naqd pul emissiyasi 9,4 foizni tashkil etdi. Jami pul massasi, belgilangan darajada ya'ni YAIMga nisbatan 19 foizdan oshmadi [27].

Keyingi yillarda mamlakatimiz iqtisodiyotining yuqori barqaror sur'atlar bilan o'sishi va makroiqtisodiy mutanosibligi ta'minlandi, ishlab chiqarishni tarkibiy o'zgartirish va modernizatsiyalash, texnik va texnologik yangilash ishlari davom ettirildi.

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning ustuvor yo'nalishlari hamda ularni ta'minlash borasidagi vazifalarning aniq belgilab olinishi va izchil ravishda amalga oshirilishi natijasida mamlakatimizda asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning bajarilishida ahamiyatli yutuqlarga erishilmoqda.

Mamlakatimizda YAIMning nafaqat miqdoran o'sib borishi, balki uning tarkibiy tuzilmasining sifat jihatidan takomillashib borishi ham alohida e'tiborga

molik. Bunda uning o'sishiga ta'sir ko'rsatgan omillar tahlili, ya'ni qo'shilgan ulushlarning tarkibi hamda YAIMning o'sishiga qo'shgan hissasini ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

2014 yildagi YAIMning tarkibida qo'shilgan ulushi jihatidan xizmat ko'rsatish sohalari (43,5%), sanoat (24,1%), qishloq xo'jaligi (17,2%), qurilish (6,8%) tarmoqlari yetakchi o'rin tutmoqda. SHunga ko'ra, ularning YAIMning o'sishiga qo'shgan hissasi ham tegishli ravishda 4,0; 2,2; 1,6; 0,7 foizni tashkil etgan.

Respublika milliy iqtisodiyotida erishilgan bu ijobiy natijalar tarkibiy qayta qurishlar asosida butunlay yangi iqtisodiyot majmuasining bunyod etilganligi, birinchi navbatda eng muhim makroiqtisodiy va takror ishlab chiqarish nisbatlarini davlat tomonidan samarali tartibga solishning natijasi hisoblanadi. Bunda asosiy e'tibor iqtisodiyotning tarmoq tuzilishi, hududlarning tarkibiy tuzilishini takomillashtirishga qaratiladi.

Tarkibiy siyosatning hududiy jihatlarini ta'minlash aholi turmush darajasida vujudga kelgan hududiy nomutanosiblikni bartaraf etish, resurslar va ishlab chiqarish imkoniyatlaridan samarali foydalanishga erishishda katta ahamiyatga ega bo'ladi. Shuningdek, bunda ishlab chiqarilayotgan mahsulot turini o'zgartirish, uning sifatini yaxshilash va mahsulot tayyorlashga ketadigan jami xarajatlarni kamaytirish talablari ham hisobga olinadi.

Iqtisodiyot tuzilishidagi o'zgartirishlar, chetdan mahsulot olib kelishni qisqartirish, iqtisodiyotning xomashyo yetishtirishga qaratilgan bir tomonlama yo'nalishini bartaraf etish va uning eksport imkoniyatini kengaytirish, tarmoqlar ichidagi va hududiy jihatdan vujudga kelgan nomutanosibliklarni bartaraf etish asosida iqtisodiyotning mutanosib va barqaror rivojlanishini ta'minlash vazifalarini hal etish bilan bog'liqlikda amalga oshirildi.

Shu vazifalardan kelib chiqib, iqtisodiyot ichki tuzilishidagi o'zgarishlar-respublikaning energetika va oziq-ovqat mustaqilligini ta'minlovchi tarmoqlarni rivojlantirishga qaratildi. Bunda birinchi navbatda eng muhim o'zak tarmoqlarni-neft va gaz sanoatini, energetikani, rangli metallurgiya sanoatini, mashinasozlik majmuasini, qishloq xo'jalik va agrosanoat majmuasining boshqa sohaslarini rivojlantirishga ustunlik beriladi.

Iqtisodiyotning takror ishlab chiqarish tuzilishini tubdan o'zgartirish asosida umumiy iqtisodiy barqarorlikka erishishda iste'mol bilan jamg'arish fondi o'rtasidagi eng maqbul mutanosiblikni ta'minlash asosiy o'rin tutadi. Iste'mol fondining eng maqbul darajasiga erishish-ichki bozorda talab bilan taklif o'rtasida mutanosiblikni ta'minlashda muhim ro'l o'ynaydi. Shu sababli davlat eng muhim makroiqtisodiy takror ishlab chiqarish nisbatlarini tartibga solib turuvchi omillarga ko'proq e'tibor beradi.

Nomoddiy ishlab chiqarish sohasida tarkibiy qayta qurishlar faol investitsiya siyosatini o'tkazish orqali amalga oshirildi. Shu sababli respublika investitsiya bazasini rivojlantirishga katta e'tibor berilib, bunda o'z sarmoyalarimiz, tashqi kreditlar, bevosita investitsiyalar va ularning barcha manbalaridan o'rinli foydalanish ko'zda tutildi. Tashqi investitsiyalarni jalb qilishda bevosita investitsiyalar tarzida, davlat qarzlari, xalqaro moliya va iqtisodiy tashkilotlar, qarz

beruvchi mamlakatlar moliyaviy-kredit resurslari shakllarida amalga oshirish mumkinligi hisobga olinadi.

Tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish mahalliy xomashyo va tabiiy imkoniyatlar asosida ishlaydigan, ilg'or zamonaviy texnologiyalarni joriy etgan holda, nafaqat ichki, balki tashqi bozorda ham raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqaruvchi tarmoqlarga qaratilishi zarur.

Davlatimiz rahbari tomonidan tanlab olingan 2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasi dasturida ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihatdan yangilash, ishlab chiqarish loyihalarini amalga oshirishga qaratilgan faol investitsiya siyosatini olib borish hamda yuqori texnologiyali qayta ishlash tarmoqlarini, eng avvalo, mahalliy xom ashyo resurslarini chuqur qayta ishlash asosida yuqori qo'shimcha qiymatli tayyor mahsulot ishlab chiqarishni jadal rivojlantirish belgilab olingan.

Yurtimizning mustaqillik yillaridagi taraqqiyoti davrida to'plagan tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, har qanday davlatda iqtisodiyotning asosi hisoblangan sanoat sohasi faol integratsiya asosida rivojlanishi lozim.

Iqtisodiyotimizda amalga oshirilgan ijobiy o'zgarishlar natijasida uning tuzilmasini sezilarli darajada diversifikatsiya qilishga erishildi. Neft-gaz, kimyo mashinasozligi, avtomobilsozlik, zamonaviy qishloq xo'jaligi mashinasozligi, qurilish materiallari sanoati, temir yo'l mashinasozligi, maishiy elektronika asboblari ishlab chiqarish, farmatsevtika, oziq-ovqat, to'qimachilik, charm-poyabzali sanoati hamda boshqa bir qator mutlaqo yangi tarmoqlarning yo'lga qo'yilishi bunga zamin yaratdi.

Buning natijasida esa, mustaqillik yillarda sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish 4,6 barobarga oshdi, so'nggi 10 yilda esa sanoat tarmog'ining o'rtacha yillik o'sish sur'ati, umumiy yalpi ichki mahsulot o'sish sur'ati ko'rsatkichidan yuqori bo'lgan holda, 8,9 foizni tashkil etdi.

90-yillarida mamlakat yalpi ichki mahsulotining qariyb 33 foizi qishloq xo'jaligi ulushiga to'g'ri kelgan va o'z navbatida sanoat mahsulotlari esa 14 foizdan oshmagan. Shuningdek, sanoat mahsulotlarining asosini paxta tozalash va qishloq xo'jaligi mashinasozlik mahsulotlarini ishlab chiqarish tashkil etgan.

Bugungi kunda esa, amalga oshirilgan islohatlar natijasida yalpi ichki mahsulot tarkibida sanoatning ulushi 32,9 foizga yetdi, o'z navbatida qishloq ho'jaligi sohasi yuqori sur'atlarda o'sishiga qaramasdan yalpi ichki mahsulotdagi ulushi esa 17,6 foizni tashkil etdi va hizmat ko'rsatish sohasining ulushi 49,5 foizga yetgan.

Asosiy vazifa esa, davlatimiz rahbari ta'kidlaganlaridek, iqtisodiyotda tub tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish hisobidan sanoatni jadal rivojlantirish va yalpi ichki mahsulotda uning ulushini 2030-yilda 40 foizga yetkazish, energiyani tejamkor zamonaviy texnologiyalarni keng joriy etish evaziga yalpi ichki mahsulot uchun sarflanadigan energiya hajmini taxminan 2 barobar qisqartirishga erishishdir.

Buning uchun sanoat sohasini modernizatsiya qilish va tarkibiy o'zgartirishlar orqali rivojlantirishni ta'minlovchi quyidagi dasturlar ijrosi amalga oshirilishi

zarur. Jumladan 2017-2020-yillarda mineral xom ashyo resurslarini chuqur qayta ishlashga asoslangan 11 ta tarmoq dasturlari ishlab chiqilgan bo'lib, dastur doirasida 42 mlrd.dollar qiymatidagi 800 ta investitsiya loyihalari amalga oshirilishi belgilangan.

Shu o'rinda, tayyor mahsulotni ishlab chiqarishda mahalliyashtirish iqtisodiyotni yanada barqaror va izchil rivojlanishida, uning tashqi omillarga tobeligini pasaytirishda, ishlab chiqirish jarayonlariga yangi samarali texnologiyalarning tatbiq etilishini jadallashtirishda muhim ahamiyat kasb etishini ta'kidlash joiz.

Aynan shuning uchun ham O'zbekistonda mahalliyashtirish sanoatni rivojlantirishning asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Bu mahalliy xom ashyo va ishlab chiqarish zaxilaridan keng foydalanish, shu asnoda import o'rnini bosuvchi, zamonaviy va raqobatbardosh mahsulot chiqarishni ta'minlaydi.

Mahalliyashtirish dasturi doirasida 2010-2016-yillarda 1948 ta loyihalar amalga oshirildi va buning natijasida ushbu yillar davomida umumiy import o'rnini bosish samaradorligi 7,6 mlrd. dollarini tashkil etdi.

O'z navbatida, so'nggi uch yil ichida ishlab chiqarishni mahalliyashtirish hisobiga 106 ta guruh tovarlarning importi butunlay to'xtatilgan, shuningdek, 356 turdagi mahsulotni chetdan keltirish ikki barobardan ziyodga kamaygan.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 2-sentabrdagi PF-5177-sonli "Valyuta siyosatini liberallashtirish bo'yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to'g'risida" Farmoning qabul qilinishi tashqi savdo faoliyati sohasini takomillashtirish, mamlakatimiz iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyalarni jalb qilish, eksport salohiyatini oshirish, zamonaviy, eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarishlarni hamda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub'yektlarini barqaror rivojlantirishga xizmat qilmoqda.

Shu bilan birga, yuqori texnologiyali yangi ishlab chiqarish quvvatlarini tashkil etish, hududlarni raqobatdosh va eksportga yo'naltirilgan zamonaviy sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishni o'zlashtirishga yanada faol jalb qilish, ishlab chiqarish, muhandislik-kommunikatsiya, yo'l-transport, ijtimoiy infratuzilma va logistika xizmatlarini jadal rivojlantirishni ta'minlash uchun to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb etishni kengaytirish maqsadida respublikada 14 ta erkin iqtisodiy zonalar va 96 ta kichik sanoat zonalarini tashkil etilgan.

Bugungi kunda erkin iqtisodiy zonalarining 3 tasida umumiy qiymati 486 mln.dollarlik 62 ta loyihalar amalga oshirilgan, 4,6 mingdan ortiq yangi ish o'rinlari yaratilgan.

Shu bilan birga, tashkil etilgan kichik sanoat zonalarida 731,6 mlrd.so'mlik 1 201 investitsiya loyihalari amalga oshirilgan, 11 mingdan ortiq yangi ish o'rinlari yaratilgan.

Bugungi kunda, respublikamizda mavjud tabiiy xom ashyo resurslaridan maksimal darajada foydalanish orqali kelgusida iqtisodiyot va sanoat tarmog'ini diversifikatsiya va isloh qilish borasida bir qator chora-tadbirlar amalga oshirish zarur:

Birinchi - O'zbekiston iqtisodiyotini yanada diversifikatsiya qilish hamda uning raqobatbardoshligini mustahkamlash;

Ikkinchidan - sanoatda sohasida yuqori texnologiyali qayta ishlash tarmoqlarini, eng avvalo, mahalliy xom ashyo resurslarini chuqur qayta ishlash asosida yuqori qo'shilgan qiymatga ega tayyor mahsulot ishlab chiqarishni jadal rivojlantirishga qaratilgan yangi bosqichga o'tish;

Uchinchidan - ishlab chiqarishni mahalliyashtirishni va import o'rnini bosishni rag'batlantirish siyosatini davob ettirish, avvalam bor iste'mol tovarlari va butlovchi qismlar, tarmoqlararo sanoat kooperatsiya aloqalarini kengaytirish;

To'rtinchidan - tashqi bozorlarda xaridorgir, yuqori qo'shimcha qiymatga ega bo'lgan zamonaviy tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishni ko'paytirish va yangi bosqichga ko'tarish evaziga tayyor mahsulotlar eksportini yuqori o'sish sur'atlariga erishish;

Beshinchidan - sanoatda energiya va xom ashyo sarfini qisqartirish, mahsulot ishlab chiqarishda energiya tejankor texnologiyalarni keng joriy etish, qayta tiklanuvchan energiya manbaalaridan foydalanishni kengaytirish va sanoat tarmoqlarida mehnat unumdorligini oshirish;

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 22-dekabrda PQ-2692-sonli qaroriga asosan 2017-yilda sanoatning tarmoq korxonalarida ishlab chiqarish tannarxini 8%ga pasaytirish va 2 350 ta 200,1 mln.dollar qiymatidagi jismoniy va ma'nan eskirgan asbob-uskunalarni almashtirilishi belgilangan.

Oltinchidan - yangi erkin iqtisodiy zonalar, texnoparklar, kichik sanoat zonalarini tashkil etish va samaradorligini oshirish ushbu maqsadda qilinayotgan asosiy yo'nalishlar hisoblanadi.

Erkin iqtisodiy zonalarda qo'shimcha ravishda 1 mlrd.dollarlik 134 ta loyihalar amalga oshirilmoqda va unda 12,3 mingta yangi ish o'rinlari tashkil etilishi rejalashtirilgan.

Kichik sanoat zonalarini sonini 116 taga yetkazish va qo'shimcha 1,2 trln.so'mlik 248 ta loyihalar ishga tushirilishi va 11,5 mingdan ortiq yangi ish o'rinlari yaratilishi belgilangan.

Shuni to'la ishonch bilan aytish mumkinki, iqtisodiyotimizda, avvalambor, sanoat sohasida tub tarkibiy o'zgarishlar, ya'ni ishlab chiqarishni texnik va texnologik jihatdan uzluksiz yangilab borish, doimiy ravishda ichki imkoniyat va zaxiralarni izlab topish, iqtisodiyotda chuqur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, sanoatni modernizatsiya va diversifikatsiya qilishni izchil davom ettirish natijasida keyingi yillarga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlarini so'zsiz ta'minlash imkoniyatiga egamiz.

Iqtisodiyot sohasida oldimizda turgan vazifalar haqida gapirganda, avvalo keng qamrovli iqtisodiy islohotlar negizida quyidagi maqsadlar mujassam ekanini qayd etish lozim:

- ochiq iqtisodiyot, sog'lom raqobat, ishbilarmonlik va investitsiya muhitini tubdan yaxshilash uchun zarur sharoitlarni yaratish;

- iqtisodiyotda davlat ishtirokini kamaytirish, xususiy sektorni jadal rivojlantirish orqali yangi ish o'rinlarini ko'paytirish;

- iqtisodiyotni modernizatsiya va diversifikatsiya qilish, mehnat unumdorligini oshirish orqali yuqori iqtisodiy o'sishni ta'minlash;

- «yashirin» iqtisodiyotga qarshi kurashish, uning hajmini keskin qisqartirish;

– valyutani erkinlashtirish siyosatini izchil davom ettirish, barqaror monetar siyosatni amalga oshirish;

– iqtisodiyotni rivojlantirishga doir strategik vazifalarni ro'yobga chiqarishga qodir malakali kadrlarni tayyorlash.

Bu maqsadlarga erishish uchun quyidagi ustuvor vazifalarni amalga oshirish talab etiladi.

Birinchidan, biz makroiqtisodiy barqarorlikni va yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlarini ta'minlashimiz shart.

Avvalo, inflyatsiyani jilovlamasdan turib, makroiqtisodiy barqarorlikka erishish mumkin emas.

Jahon tajribasini puxta o'rganib, xalqaro ekspertlarni jalb etgan holda, monetar siyosatni takomillashtirish va narx-navo barqarorligini ta'minlash konsepsiyasini ishlab chiqishimiz zarur.

O'tish davrida iqtisodiyot sohasida statistik hisobotlarni to'g'ri yuritish va davlatning iqtisodiy salohiyatini aniq baholash juda muhimdir. Shu orqali yalpi ichki mahsulotni xolisona baholashga erishish mumkin. Ana shu maqsadda, Birlashgan Millatlar Tashkiloti va Xalqaro valyuta fondining Milliy hisoblar tizimini respublikamizda 2020 yil 1 yanvardan boshlab to'liq joriy etishimiz lozim.

Iqtisodiyotning barqaror o'sishi, birinchi navbatda, yetakchi sohalar rivojiga bevosita bog'liqdir.

Qaysi sohada yuqori qiymatga ega mahsulot yaratilsa, biz ana shu sohani birinchi navbatda qo'llab-quvvatlaymiz.

Shuning uchun iqtisodiyot rivojiga jiddiy turtki beradigan sohalarni rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqish va amalga oshirishimiz lozim.

Vazirlar Mahkamasi mamlakatni 2030 yilga qadar ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan kompleks rivojlantirish konsepsiyasini ishlab chiqib, xalqaro ekspertlar ishtirokida muhokama qilishni kelgusi yil 1 aprelgacha yakunlasin.

Byudjet mablag'laridan samarali foydalanish tizimini yanada takomillashtirish zarur.

Byudjet hisobidan mablag' ajratiladigan har qanday dastur yoki loyihaning sifat va miqdor ko'rsatkichlaridan iborat, natijaga yo'naltirilgan indikatorlari bo'lishi kerak.

Vazirlar Mahkamasiga ikki oy muddatda ushbu vazifalarni amalga oshirish yuzasidan taklif kiritish topshiriladi.

Kelgusi yil uchun Davlat byudjeti defitsiti 4,5 trillion so'm atrofida bo'lishi va yalpi ichki mahsulotga nisbatan 1,1 foiz bo'lishi rejalashtirilmoqda.

Vazirlar Mahkamasi va Hisob palatasi hozirdan boshlab qo'shimcha imkoniyat va manbalar hisobidan byudjet daromadlarini ko'paytirish, shu orqali kutilayotgan defitsitni kamaytirish yuzasidan aniq choralar ko'rsin.

Shuningdek, bir oy muddatda tashqi bozordagi o'zgarishlarning iqtisodiyotimizga salbiy ta'sirini kamaytirish bo'yicha «yo'l xaritasi»ni ishlab chiqish lozim.

Iqtisodiyotning barcha sohasini raqamli texnologiyalar asosida yangilashni nazarda tutadigan Raqamli iqtisodiyot milliy kontsepsiyasini ishlab chiqishimiz

kerak. Shu asosda «Raqamli O‘zbekiston-2030» dasturini hayotga tatbiq etishimiz zarur.

Raqamli iqtisodiyot yalpi ichki mahsulotni kamida 30 foizga o‘stirish, korrupsiyani keskin kamaytirish imkonini beradi. Nufuzli xalqaro tashkilotlar o‘tkazgan tahlillar ham buni tasdiqlamoqda.

Shuning uchun Hukumatga ikki oy muddatda raqamli iqtisodiyotga o‘tish bo‘yicha «yo‘l xaritasi»ni ishlab chiqish topshiriladi. Bu borada axborot xavfsizligini ta'minlashga alohida e'tibor qaratish zarur.

Ikkinchidan, iqtisodiyotimiz rivojining muhim sharti bo‘lgan faol investitsiya siyosatini izchil davom ettiramiz.

2019 yilda barcha manbalar hisobidan qariyb 138 trillion so‘mlik yoki 2018 yilga nisbatan 16 foiz ko‘p investitsiyalarni o‘zlashtirish mo‘ljallanmoqda.

Bu borada to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar miqdori joriy yilga nisbatan qariyb 1,5 barobar oshirilib, 4,2 milliard dollarga yetkaziladi. Natijada 142 ta zamonaviy korxonalar ishga tushiriladi.

Bugungi kunda O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar va ularning natijasi jahondagi yetakchi xalqaro reyting agentliklari tomonidan e‘tirof etilayotganini alohida ta’kidlash lozim.

Masalan, dunyodagi nufuzli «Fitch Ratings» va «Standart & Poo’rs» reyting agentliklari birinchi marta mamlakatimizning xalqaro suveren kredit reytingini belgiladi.

Ana shu reyting baholari «Barqaror» prognoziga ega bo‘lib, bu yaqin 12-18 oy davomida ushbu ko‘rsatkichning pasayish ehtimoli kamligini bildiradi.

O‘zbekiston erishayotgan bunday reyting baholari ko‘pgina rivojlanayotgan davlatlarga nisbatan yuqori ekanini qayd etish lozim.

Ushbu reyting agentliklari O‘zbekistonda valyuta, savdo va narx siyosati erkinlashgani, davlat boshqaruvidagi institutsional o‘zgarishlar, mamlakat oltin-valyuta va byudjyet zaxirasi yetarli ekani, davlat qarzining kamligi singari omillarga alohida e‘tibor qaratmoqda.

Kelgusi yilning birinchi choragida yurtimiz tarixida ilk marta O‘zbekistonning suveren davlat obligatsiyalarini xalqaro moliya bozorlariga chiqaramiz.

Bu borada biz «J.P.Morgan», «Citibank», «Deutsche Bank» kabi yetakchi xalqaro investitsiya banklari bilan hamkorlik olib bormoqdamiz.

Xorijiy investitsiyalarni keng jalb qilish uchun mamlakatimizning investitsiya salohiyatini to‘la namoyon etish choralari ko‘rishimiz kerak.

Biz iqtisodiyotimizga sarmoya kiritishga intiladigan investorlar uchun hududlar va tarmoqlar bo‘yicha investitsiya loyihalarini puxta shakllantira olsak, bu masalada ijobiy natijaga erishish mumkin.

Bu borada erkin iqtisodiy zonalar va kichik sanoat zonalarida biznes sub'yektlarini joylashtirish, ularga imtiyoz va preferensiyalar berishni tashkiliy va huquqiy jihatdan tartibga solish lozim.

Birinchi navbatda, eksportga mahsulot chiqarayotgan, innovatsion va yuqori texnologik ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘ygan tadbirkorlarga va chet ellik investorlarga shunday imkoniyat yaratish kerak.

Shu maqsadda, Vazirlar Mahkamasiga bir oy muddatda aniq kompleks chora-tadbirlar ishlab chiqish, jumladan, mamlakatimizni Global raqobatbardoshlik reytingiga kiritish bo'yicha tegishli ishlarni amalga oshirish topshiriladi.

Uchinchidan, bank va moliya tizimida islohotlarni jadal davom ettirish, sohaga zamonaviy bozor mexanizmlarini keng joriy etish zarur.

Bugungi kunda bank tizimidagi eng asosiy muammo – ular kapitalining asosiy qismi, ya'ni, 83 foizi davlatga tegishli ekanidir. Bu, o'z navbatida, bank sektorida sog'lom raqobatga to'siq bo'lib, xizmat ko'rsatish sifatiga salbiy ta'sir qilmoqda.

Hukumat va Markaziy bank xalqaro moliya institutlari ko'magida bank-moliya tizimini rivojlantirish bo'yicha uzoq muddatli strategiya ishlab chiqishi lozim.

Bunda bank tizimiga xususiy va xorijiy kapital kirib kelishi hisobidan biz davlat banklari ulushini bosqichma-bosqich kamaytirib boramiz. Bu esa sohada raqobat muhitini yaxshilashga, tijorat banklari faoliyatini, kreditlash sifati va madaniyatini har tomonlama oshirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, moliya bozorlari, jumladan, fond bozorini rivojlantirish ham yangi iqtisodiy sharoitda asosiy maqsadlarimizdan biri bo'lishi kerak.

Yangi moliyaviy instrumentlarni joriy etish va obligatsiyalar chiqarish orqali, bank xizmatlari ko'lamini yanada kengaytirish, ilg'or axborot texnologiyalari asosida bank tizimini rivojlantirish zarur.

Investorlar mamlakatimizda o'zini imkon qadar erkin his qilishlari uchun valyuta bozorini yanada erkinlashtirish talab etiladi.

Beshinchidan, tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash bo'yicha ishlar jadal davom ettiriladi.

Buyuk alloma Najmiddin Kubro hazratlari «Muvaffaqiyatni – sa'y-harakatda, muvaffaqiyatsizlikni esa – loqaydlik va dangasalikda ko'rdim», deb bejiz aytmaganlar.

Haqiqatan ham, biz faqat faol tadbirkorlik, tinimsiz mehnat va intilish orqali taraqqiyotga, farovon hayotga erisha olamiz.

Jahon bankinging biznes yuritish sohasidagi reytingida mamlakatimiz qurilish bo'yicha 134-o'rinni egallagan.

Bu esa sohada ko'plab muammolar borligidan dalolat beradi.

Misol uchun, qurilish sohasida ruxsat berishga oid 17 ta tartib mavjud bo'lib, ularni olish uchun o'rtacha 246 kun sarflanadi. Bu adolatsizlik emasmi?

Vazirlar Mahkamasi zudlik bilan ushbu sohaga doir norma va qoidalarni takomillashtirish choralarini ko'rib chiqishi kerak.

Oltinchidan, iqtisodiyotni boshqarishda davlat aralashuvini keskin kamaytirish lozim.

Bugungi kunda mamlakatimizda 603 ta aksiyadorlik jamiyati faoliyat yuritayotgan bo'lsa, ularning 486 tasida davlat ulushi 52 trillion so'mni tashkil etmoqda.

Yoqilg'i-energetika, neft-gaz, kimyo, transport va bank sohalarida davlat ishtiroki yuqori darajada saqlanib qolayotgani ularni bozor mexanizmlari asosida rivojlantirish, investitsiyalar jalb etishga to'sqinlik qilmoqda.

Ayrim vazirliklar o'zi nazorat qiladigan sohadagi korxonalarda ta'sischi ekani erkin va sog'lom raqobatga yo'l bermayapti, buniyam bugun ochiq aytish kerak. Bunday tizimni endi o'zgartirmasak, ushbu tarmoqlarda ham va umuman, iqtisodiyotda barqaror rivojlanishga erishib bo'lmaydi.

Davlat aktivlari tartibsiz boshqarilayotgani ham samaradorlikka salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Masalan, hozirgi vaqtda 972 ta davlat korxonasi aktivlarining atigi 21 foizi Davlat raqobat qo'mitasi tomonidan, qolgan 79 foizi vazirlik va idoralar hamda xo'jalik birlashmalari tomonidan boshqarilmoqda.

Bunday yondashuv so'nggi 27 yil davomida davlat korxonalarini qanday ahvolga olib kelgani hech kimga sir emas. Aviasozlik sanoati kabi butun bir soha yo'q bo'lib ketdi.

Mavjud tizimni tartibga solish maqsadida Davlat aktivlarini boshqarish markazi faoliyatini tubdan takomillashtirish, uni mustaqil agentlik etib qayta tashkil qilish lozim.

Bu Agentlik davlat mulkini boshqarish, davlat korxonalarini isloh qilish, aksiya va obligatsiyalar chiqarish yo'li bilan ularni moliyaviy sog'lomlashtirish, xususiylashtirish jarayonlariga bosh-qosh bo'ladi.

Vazirlar Mahkamasiga bir oy muddatda mazkur taklifni amalda joriy etish vazifasi topshiriladi.

Yettinchidan, biz erkin bozor tamoyillarini o'rnatmoqchi ekanmiz, iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini isloh qilish va rivojlantirish orqali sog'lom raqobat muhitini yaratishimiz shart.

Bu borada birinchi qadam sifatida «O'zbekenergo» va «O'zbekiston havo yo'llari» tizimini tubdan isloh qilish haqida qarorlar qabul qildik.

«O'zbekiston havo yo'llari» milliy aviakompaniyasi qayta tashkil etilib, parvozlarni amalga oshirish, aeroportlarni boshqarish va aeronavigatsiya xizmatlari bir-biridan ajratildi.

Kelgusi yilda boshqa strategik tarmoqlarni ham, jumladan, «O'zbekneftgaz», «O'zkimyosanoat» kompaniyalari, Navoiy kon-metallurgiya kombinatini bosqichma-bosqich isloh qilishni davom ettiramiz.

Mahsulot ishlab chiqarish hajmi va uning narxini belgilash amaliyotini butunlay qayta ko'rib chiqib, bozor tamoyillarini joriy etish zarur.

Vazirlar Mahkamasiga ushbu masalalar yuzasidan ikki oy muddatda Hukumat dasturlari va «yo'l xaritalari»ni ishlab chiqish topshiriladi.

Sakkizinchidan, iqtisodiyotimizni jahon bozoriga integratsiya qilish va eksportni qo'llab-quvvatlash ustuvor vazifadir.

Kelgusi yili eksport hajmini 30 foizga oshirib, 18 milliard dollarga yetkazishni maqsad qilib qo'ymoqdamiz.

Biz eksportga yo'naltirilgan iqtisodiyotga o'tishimiz, ichki bozorda raqobat muhitini shakllantirishimiz zarur.

Shuningdek, transport-logistika tizimini takomillashtirish ham eng dolzarb masaladir. Chunki dengizga chiqish imkoniyatimiz cheklangani uchun mahsulotni eksport qilishda ko'plab qiyinchiliklar paydo bo'lmoqda.

Shu bois, «Uzbekistan Airways» va «O‘zbekiston temir yo‘llari» kompaniyalari tovarlarimizni eksport qilish bo‘yicha zamonaviy logistika yo‘nalishlarini yaratishlari zarur.

Vazirlar Mahkamasi eksport yuklarini qo‘shni davlatlardan temir yo‘l orqali imtiyozli narxlarda o‘tkazish bo‘yicha muzokaralar olib borishi kerak. Shu bilan birga, Jahon bankining «Logistika samaradorligi indeksi»dagi mamlakatimiz o‘rmini yuqori pozitsiyaga ko‘tarish choralarini ko‘rish lozim.

Kelgusi yilda bojxona tartiblarini keskin soddalashtirish, bojxona nazorati punktlari hamda yuklarni rasmiylashtirish postlarini tubdan isloh qilish zarur.

Yurtimizning barcha hududlarida zamonaviy talablarga javob beradigan, «yagona darcha» tamoyili asosida faoliyat ko‘rsatadigan bojxona komplekslarini barpo etish kerak.

Vazirlar Mahkamasiga bir oy muddatda yuqorida qayd etilgan masalalar bo‘yicha «yo‘l xaritasi»ni ishlab chiqish vazifasi topshiriladi.

To‘qqizinchidan, hududlarni kompleks rivojlantirish tadbirlarini izchil davom ettirish lozim.

Iqtisodiyotdagi tizimli o‘zgarishlar natijasida yalpi ichki mahsulot tarkibida sanoatning ulushi joriy yilda 35 foizdan 37 foizga ortishi kutilmoqda. Biroq ayrim shahar va tumanlarda bu o‘ta muhim masalaga yetarlicha e‘tibor berilmayapti.

Oqibatda, respublikaning 27 ta tumanida sanoatning ulushi viloyat ko‘rsatkichining 1 foiziga ham yetmaydi. Shu sababli, har bir tuman va shahar sanoatini rivojlantirish bo‘yicha o‘rta va uzoq muddatli dasturlar ishlab chiqish kerak. Bu masalani, avvalo, Qoraqalpog‘iston Respublikasi va viloyatlar rahbarlari alohida nazoratga olishi kerak.

Yangi yilda «Obod qishloq» va «Obod mahalla» dasturlari ijrosi uchun 4 trillion so‘mdan ziyod mablag‘ ajratish ko‘zda tutilmoqda.

Bugungi kunda mamlakatimizning urbanizatsiya darajasi 35,5 foizni tashkil etadi va hozirdan boshlab zarur choralar ko‘rilmasa, ushbu ko‘rsatkich yaqin kelajakda pasayishi mumkin.

Bosh vazir A.Aripov mamlakatimiz aholisining urbanizatsiya darajasini 2030 yilga qadar 60 foizga yetkazish bo‘yicha Davlat dasturi ishlab chiqish uchun shaxsan mas’ul etib belgilanadi.

Bu borada faqat poytaxt va viloyat markazlari bo‘lgan shaharlarni emas, avvalo, hududlarda joylashgan shahar va posyolkalarni kompleks rivojlantirish e‘tibor markazida turishi kerak.

Qishloq joylarda namunaviy uy-joylar qurish dasturlaridan bosqichma-bosqich shahar va posyolkalarda ko‘p qavatli uylar qurishga o‘tishimiz lozim. Muhandislik-kommunikatsiya infratuzilmasi ham uy-joylarni qurish dasturlari bilan uzviy bog‘liq holda rivojlanishi darkor.

Shu bilan birga, ushbu vazifalarni amalga oshirish uchun maxsus jamg‘arma tuziladi. Binolar va inshootlar joylashgan yer uchastkalarini xususiy lashtirishdan tushgan mablag‘lar ana shu jamg‘armada to‘planadi.

Biz bu yangi tizim orqali hududlarimiz qiyofasini yanada obod qilishga va aholi farovonligini oshirishga erishamiz.

O'ninchidan, qishloq xo'jaligi sohasini boshqarish tizimini isloh qilish, yer va suv resurslaridan oqilona foydalanish borasidagi ilg'or texnologiyalarni joriy etish, oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash eng muhim vazifamizdir.

Keyingi yilda klaster usulida paxta yetishtirishni kamida 52 foizga yetkazish uchun 48 ta paxta-to'qimachilik klasterini tashkil etish to'g'risida qaror qabul qilindi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Iqtisodiy muvozanat - iqtisodiy jarayonlar, hodisalarning ikki yoki bir necha tomonining bir-biriga mos kelish holati.

Xususiy muvozanatlik - bu ikkita o'zaro bog'liq bo'lgan iqtisodiy ko'rsatkichlar yoki iqtisodiyot tomonlarining miqdoran teng kelishi.

Umumiy muvozanatlik - iqtisodiy jarayonlar, hodisalarning ikki yoki bir necha tomonining, eng avvalo yalpi talab va yalpi taklifning bir-biriga teng kelgan holati.

Retsession farq - yalpi sarflarning sof milliy mahsulot hajmidan kam bo'lgan miqdori.

Inflyasion farq - yalpi sarflarning sof milliy mahsulot hajmidan ortiqcha bo'lgan miqdori.

Multiplikator samarasi - bu sof milliy mahsulotdagi o'zgarishning yalpi sarflardagi o'zgarishga nisbati.

Iqtisodiy mutanosiblik - iqtisodiyotning turli tomonlari va sohalari o'rtasida miqdor va sifat o'lchamlarning mos kelishlik darajasi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Iqtisodiy muvozanatlik, xususiy va umumiy muvozanatliklarga tavsif bering. Ularga misollar keltiring.

2. Quyidagi ikki usul, ya'ni: a) yalpi sarflar va ishlab chiqarish hajmini taqqoslash usuli; b) jamg'arma va investitsiyalarni taqqoslash usuli yordamida muvozanatli SMM grafikda qanday aniqlanishini tushuntiring.

3. Multiplikator samarasi nima? Investitsion sarflarning o'zgarishi va multiplikator miqdori o'rtasidagi bog'liqlik qanday?

4. Avtonom va hosilaviy investitsiyalarning farqi nimada? Ularga ta'sir etuvchi omillar ham farqlanadimi?

5. Milliy iqtisodiyotning muvozanatlik darajasiga erishishda xususiy mutanosibliklarning ro'li qanday? Mutanosiblikning qanday turlarini bilasiz? Ularga qisqacha ta'rif bering.

6. Makroiqtisodiy barqarorlik nima? Unga erishish yo'llari qanday?

7. Respublikada iqtisodiyot tarkibiy tuzilishini qayta qurishlarni qaysi yo'llarda amalga oshirish ko'zda tutilgan?

19-bob. IQTISODIYOTNING SIKLLIGI VA MAKROIQTISODIY BEQARORLIK

19.1. Iqtisodiy sikllarning mazmuni, uning sikl fazalari. Siklik tebranishlar.

19.2. Iqtisodiy sikl nazariyalari va uning asosiy turlari.

19.3. Iqtisodiy inqirozlarning mazmuni va turlari.

19.4. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining mohiyati, kelib chiqish sabablari va uning oqibatlarining oldini olish borasidagi chora-tadbirlar.

Mavzuda iqtisodiy sikllarga, ya'ni iqtisodiyot uchun xususiyatli bo'lgan ishlab chiqarish, bandlilik va narx darajasining davriy tebranishlariga umumiy tavsif beriladi. Keyin iqtisodiy sikl fazalari va davriy tebranishning sabablari hamda tarkibiy va agrar inqirozlarga, ularning xususiyatlarini yoritib berishga alohida o'rin ajratiladi. Shuningdek Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining mohiyati, kelib chiqish sabablari va uning oqibatlarining oldini olish borasidagi chora-tadbirlar qarab chiqiladi.

19.1. Iqtisodiy sikllarning mazmuni, uning sikl fazalari. Siklik tebranishlar.

Tarixiy tajriba shuni ko'rsatadiki, uzoq muddatli iqtisodiy rivojlanish bir tekis va uzluksiz bormaydi, u iqtisodiy beqarorlik davrlari bilan uzilib turadi. U davriy xarakterga ega bo'lib, iqtisodiy o'sish ketidan doimo tanazzul kelib turadi. Vaqti-vaqti bilan ob'yektiv qonunlarning o'zgartirib bo'lmaydigan ta'siri ostida takror ishlab chiqarish harakatida uzilishlar vujudga keladi va ularning iqtisodiyot nomutanosibliklarining keskin shaklda namoyon bo'lishi holati iqtisodiyotning siklli rivojlanishi deb ataladi.

Iqtisodiy adabiyotlarda iqtisodiy siklga quyidagicha ta'rif beriladi: «Iqtisodiy sikl-bu mulkiy xo'jaliklar va jahon xo'jaligini bir butun holda harakat qilishining umumiy shakli, iqtisodiy dinamaning muhim omili, makroiqtisodiy muvozanatning aniqlovchilaridan biri, progressiv rivojlanishning shakli» [67].

«Iqtisodiy sikl iqtisodiy rivojlanish darajasining ketma-ket yuksalishi va tushkunlikka tushish jarayonidir» [49]. Demak, iqtisodiy sikl deganda, odatda iqtisodiyot rivojlanishining bir holatidan boshlanib, birin ketin bir necha fazalarni bosib o'tib, o'zining dastlabki holatiga qaytib kelgunga qadar o'tgan davr tushuniladi. Iqtisodiyotning rivojlanishidagi harakati bir sikl bilan to'xtab qolmaydi, balki u to'xtovsiz to'liqsimon harakat sifatida davom etadi. Siklli harakat iqtisodiy o'zgarishning muhim omili, makroiqtisodiy muvozanat unsurlaridan biri bo'lib, milliy xo'jalik turli tarkibiy qismlarining amal qilishidagi notekislikni, uning rivojlanishidagi inqilobiy va tadrijiy bosqichlarning, iqtisodiy taraqqiyotning almashuvini aks ettiradi.

Sikllar davomiyligi turlicha, ya'ni qisqa va uzun bo'lishi mumkin. Shuning uchun «uzun to'lqinlar» va «qisqa to'lqinlar» davri farqlanadi. Uzun to'lqinlar davri 40-60 yillik davrni o'z ichiga oladi. «Uzun to'lqinlar» nazariyasiga angliyalik X.Klark asos solgan. 1847 yilda 1793 va 1847 yillardagi inqirozlar o'rtasida 54 yillik farqqa e'tibor berdi va u tasodifiy emas, bu jarayon ob'yektiv shartlangandir, degan xulosaga keldi.

Iqtisodiy sikl nazariyasini rivojlantirishda ko'pgina iqtisodchi olimlar ham o'z hissasini qo'shgan. Ular o'z asrlarida to'lqinlarni, iqtisodiy adabiyotlarda ortiqcha ishlab chiqarish, iqtisodiy inqirozlarni o'rganishga katta ahamiyat bergan. Yuqorida ta'kidlab o'tilgandek, iqtisodiy sikl ishlab chiqarishning bir iqtisodiy inqirozdan ikkinchisi boshlanguncha qadar takrorlanib turadigan harakati tushuniladi.

Iqtisodiy sikl maxsus fazalar orqali amalga oshadi. Har bir faza iqtisodiy rivojlanishdagi muayyan pallani ifodalab, o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Odatda iqtisodiy siklning inqiroz, turg'unlik, jonlanish, yuksalish fazalari ajratib ko'rsatiladi. Ana shu fazalarning har biri rivojlanishi jaryonida navbatdagi fazaga o'tish uchun sharoit yuzaga keladi.

Vaqti-vaqti bilan ijtimoiy ishlab chiqarish harakatida paydo bo'lib turadigan uzilish, ya'ni iqtisodiy nomunosabatlikni ikki turi farqlanadi:

1. Ortiqcha tovar ishlab chiqarishdan yuzaga keladigan inqiroz.
2. Ishlab chiqarishning qisqartirish natijasida yuzaga keladigan inqiroz.

Iqtisodiy siklning dastlabki fazasi inqirozdan boshlanib, u ishlab chiqarish hajmining pasayishi, baholarning barqaror bo'lmasligi, ishsizlar sonining ortishi, ish haqining pasayishi, aholi turmush darajasining yomonlashuvi kabi holatlar yuzaga keladi. Inqiroz bosqichida tovarlar aholining sotib olish qobiliyati bilan belgilanuvchi talabiga nisbatan ortiqcha ishlab chiqarilganligi va sotilmay qolayotganida yaqqol ifodalanadi, baholar pasayib ketadi, foyda miqdori pasayadi, ishlab chiqarish hajmi qisqaradi. Buning natijasida ishsizlar soni ko'payadi, ish haqi pasayadi, kreditga talab oshadi, foiz ko'tariladi, banklardagi qo'yilmalar ommaviy ravishda qaytarib olinadi.

Inqirozdan keyin turg'unlik fazasi boshlanib, u nisbatan uzoqroq davom etadi. Bu fazada ishlab chiqarish darajasining barqarorligi ta'minlansada, u inqiroz boshlanishidan oldingi darajaga nisbatan ancha past bo'ladi. Narxlarning pasayishi to'xtab, ssuda foizlari pasayadi, tovar zahiralari barqarorlashadi. Biroq ishsizlikning yuqori darajasi saqlanib qoladi. Turg'unlik fazasi davomida iqtisodiy faollik jonlanishi uchun sharoitlar vujudga kelishi nihoyasiga yetadi.

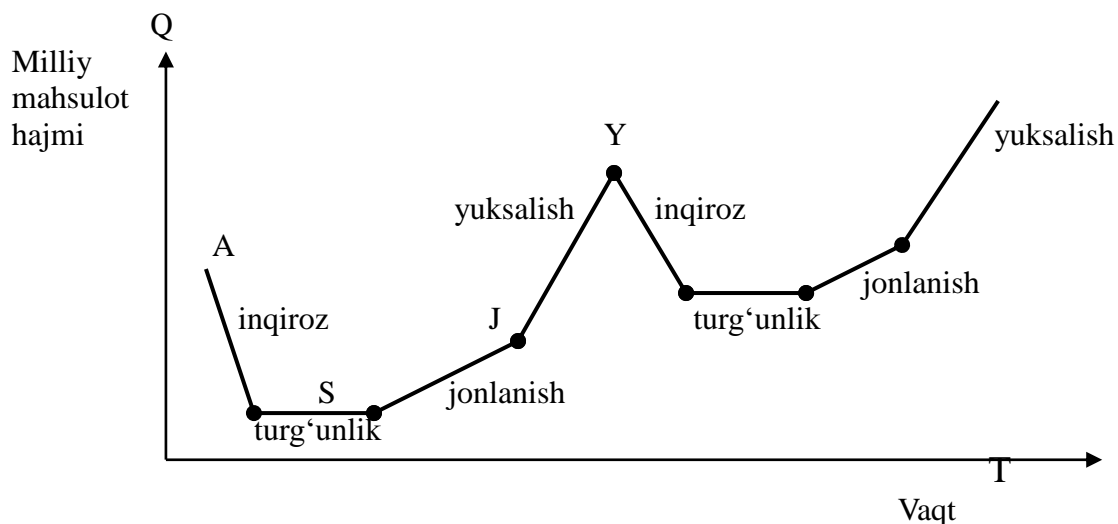
Jonlanish fazasida ishsizlik darajasi bir oz qisqarib, ishlab chiqarish darajasi sekin-asta o'sib boradi. Narxlar ham asta ko'tarilib, ssuda foizi o'sa boshlaydi. Iqtisodiyotning bandlik darajasining ortishi va foyda hajmining tezlik bilan o'sishi jonlanish fazasining yuksalish bosqichiga o'sib o'tishiga imkoniyat yaratadi. Yangi sikl yuksalishning boshlang'ich nuqtasi hisoblanadi.

Yuksalish fazasida ishchi kuchiga bo'lgan talabning kengayishi ishsizlikning birmuncha kamayishiga hamda ish haqining o'sishiga olib keladiki, buning oqibatida iste'mol tovarlariga to'lovga qodir talab kengayadi. Pirovard talabning oshishi, o'z navbatida, iste'mol tovarlari ishlab chiqaruvchi tarmoqlarga, bozorni kengaytirishga jadal turtki beradi. Raqobat va foyda ketidan quvish oqibatida nomutanosibliklarning to'planib borishidan iborat zanjirli reaksiya tezlashadi. Bu bilan yangi inqiroz muqarrar bo'lib qoladi.

Nisbiy ortiqcha ishlab chiqarish va nisbiy kam ishlab chiqarish shaklidagi inqirozlardan tashqari strukturaviy inqiroz ham mavjud bo'lib, ular siklik xarakterga ega emas. Bu holda ayrim soha va tarmoqlar o'rtasida chuqur nomutanosiblik yuz beradi. Bunday inqiroz sababi hom ashyolarning keskin yetishmasligidir. Masalan, energiya inqirozi bilan boshlanadi. Strukturaviy inqiroz natijasida talab va taklif munosabati buziladi va xom ashyoning bahosi ko'tarilib ketadi. Yuqorida ta'kidlanganidek, strukturaviy inqiroz siklik xaraktyerga ega emas, lekin uzoq muddat davom etishi bilan xarakterlanadi. Siklli inqirozdan farqli

ravishda, strukturaviy inqirozda, bir yoki bir necha tarmoq izdan chiqqan sharoitda qolgan tarmoqlar tez rivojlanadi.

Alohida iqtisodiy sikllar bir-biridan davomiyligi va intensivligi bo'yicha keskin farqlanadi. Shunga qaramay, ularning hammasi bir xil fazalarga ega bo'ladi. Biroq bu fazalar turli tadqiqotchilar tomonidan turlicha nomlanadi. Masalan, yuqorida ko'rib chiqilgan iqtisodiy siklning fazalari klassik tavsifga ega bo'lib, ularni quyidagi 19.1-rasm orqali ifodalash mumkin.

19.1-rasm. Iqtisodiy sikl fazalari.

bu yerda:

T-yillar;

Q-milliy ishlab chiqarishning real hajmi;

A-inqiroz davrida ishlab chiqarishni pasayish hajmi;

S –turg'unlik fazasi;

J-jonlanish fazasi;

Y-yuksalish fazasi.

19.2. Iqtisodiy sikl nazariyalari va uning asosiy turlari.

Iqtisodiy sikllarning kelib chiqish sabablari va ularga ta'sir ko'rsatuvchi omillarning chuqur va izchil ravishda tadqiq etilishi turli ko'rinishdagi iqtisodiy sikl nazariyalarining vujudga kelishiga olib keldi.

Iqtisodiy sikllarni tashqi omillarning mavjudligi bilan tushuntiruvchi nazariyani eksternal nazariya deb ataladi.

Tashqi omillarga iqtisodiy tizimdan tashqarida yotuvchi va iqtisodiy hodisalarning davriy takrorlanishini keltirib chiqaradigan omillar kiritiladi. Bu tashqi omillar ichidan quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- inqilobiy o'zgarishlar va boshqa siyosiy hodisalar;

- oltin, uran, neft va boshqa qimmatli resurslar yirik konlarining ochilishi;

- yangi hududlarning ochilishi va bu bilan bog'liq ravishda aholi migratsiyasi, dunyo aholisi sonining o'zgarib turishi;

- ijtimoiy ishlab chiqarish tarkibini tubdan o'zgartirishga qodir bo'lgan texnologiya, tadqiqotlar va innovatsiyalardagi jadal o'zgarishlar.

Iqtisodiy sikllarni iqtisodiy tizimning o'ziga xos ichki omillari ta'sirida vujudga kelishini asoslovchi nazariya internal nazariya deb ataladi.

Asosiy kapitalning jismoniy va ma'naviy jihatdan eskirib, xizmat muddati tugashi va uning yangilanishi ko'pchilik iqtisodchilar tomonidan iqtisodiy siklni keltirib chiqaruvchi muhim omillardan biri sifatida qaraladi.

Agar bir yoki bir necha tarmoqda texnika-texnologiyalarga talabning keskin ortishini keltirib chiqaradigan iqtisodiy o'sish boshlansa, tabiiyki, bu hol texnika va texnologiyalar to'liq eskiradigan har 10-15 yildan keyin takrorlanadi. Fan-texnika taraqqiyoti natijasida bu muddat qisqarib boradi va inqirozlar tez takrorlanadi. Shuningdek, quyidagi boshqa ichki omillar ham ajratib ko'rsatiladi:

- shaxsiy iste'molning qisqarishi yoki kengayishi;
- investitsiyalar, ya'ni ishlab chiqarishni kengaytirish, uni modernizatsiyalash va yangi ish joylarini vujudga keltirishga yo'naltiriladigan mablag'lar hajmi;
- ishlab chiqarish, talab va taklif hajmiga ta'sir ko'rsatishga qaratilgan davlat iqtisodiy siyosatining o'zgarishi.

Sof monetar nazariya tarafdorlarining fikricha bozor iqtisodiyotida markaziy o'rinni pul va kredit egallaydi. Iqtisodiyotning siklli o'zgarishi eng avvalo pul massasi oqimini o'zgartirishga bog'liq.

Iqtisodiy faollikning o'sishi, iqtisodiyotning yuksalishi, uning turg'unlik bilan almashinib turishiga yagona sabab pul oqimining o'zgarishidir. Tovarlariga talabning ortishi natijasida savdo, chakana narx o'sib, ishlab chiqarishning kengayishiga olib keladi.

Pul oqimi, ya'ni iste'mol xarajatlari summasi pul miqdorining o'zgarishi natijasida o'zgaradi. Pul miqdorining kamayishi iqtisodiy faoliyat faolligini pasaytiradi.

Pul va kredit tizimi beqaror tavsifga ega ekanligi sababli pul oqimini barqarorlashtirish murakkab hisoblanadi. Hozirgi vaqtda kredit pullari to'lov va muomala vositasi sifatida asosiy o'rin tutadi. Aynan bank tizimi kredit pullarni yaratadi, shunga ko'ra, pul oqimining o'zgarishida banklarning hisob stavkalari katta ahamiyat kasb etadi. Bu nazariyaning ayrim namoyandalari pulni harakatga keltiruvchi kuch sifatida qarab, muvozanatning buzilishiga asosiy sabab deb ko'rsatadilar.

Monetar nazariyaning e'tiborli tomonlari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

- yuksalish fazasi davrida kreditni kengaytirish tufayli kelib chiqqan ishlab chiqarish tuzilmasi nomutanosibliklari tahlil qilinadi;
- mazkur nomutanosibliklarning salbiy oqibati sifatida kelib chiquvchi inqirozlar tahlil qilinadi.

Shunday qilib, bu nazariya tarafdorlari jamg'arishning davriy ravishda oshib ketishi va mutanosiblik buzilishining asosiy sababi sifatida pulni ko'rsatadilar.

Iqtisodiy sikllarni iste'mol tovarlariga talabning o'zgarishiga bog'lab, akseleratsiya prinsipiga e'tibor qaratiladi. Bu prinsip mohiyatiga ko'ra texnik

sabablar tufayli iste'mol tovarlariga bo'lgan talabning ozgina o'zgarishi ishlab chiqarish uchun zarur tovarlarga talabning keskin o'zgarishiga olib keladi.

Yetarlicha iste'mol qilmaslik nazariyasining mohiyati ko'proq jamg'arib, samarali darajada iste'mol qilmaslik jamiyatni siklli rivojlanishining sababi qilib ko'rsatiladi:

- mablag'ni jamg'arish turg'unlikka olib kelishi mumkin, chunki bu mablag' investitsiyalash uchun foydalanilmaydi;

- pulni jamg'arish iste'mol tovarlariga talabning qisqarishiga olib keladi, chunki u iste'molga sarflanmaydi.

- natijada investitsiyaga nisbatan pul shaklidagi jamg'arish hajmi o'sib borib, iste'mol tovarlariga talab kamayib boradi, taklif esa ortadi, narx pasayadi, iste'mol tovarlari bozoridagi qiynchiliklar inqirozga olib keladi.

Jamg'arish nazariyasiga ko'ra iqtisodiy sikl ishlab chiqarish vositalari yoki kapitallashgan investitsion tovarlar ishlab chiqarish bilan bog'liq. Kundalik iste'mol tovarlarini ishlab chiqarish bilan uzoq muddat davomida foydalaniladigan tovarlar va ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarish sikllari o'rtasida katta farq bor.

Kundalik iste'mol tovarlari doimiy ravishda iste'mol qilinadi. Ularning iste'mol miqdori o'zgargan taqdirda ham uncha katta o'zgarishlar sodir bo'lmaydi.

Uzoq muddat davomida foydalaniladigan tovarlarni domiy ravishda xarid qilinmaydi. Balki ular iste'molchi daromadi ko'paygan vaqtdagina sotib olinadi, chunki ushbu tovarlarga talab barqaror emas. Ishlab chiqarishni davom ettirish uchun kapital tovarlar ishlab chiqarish zarur.

Iste'mol o'sgan sari kapital tovarlarga talab ham ortadi. Bunda ishlab chiqarish tarkibida nomutanosibliklar yuz beradi, ya'ni iste'mol tovarlari, uzoq muddat foydalaniladigan va kapital tovarlar o'rtasida nisbatlar buziladi.

Inqirozning sababi pul yetishmasligi, bank rezervlarining kamligi emas, balki ana shu nisbatlarning buzilishidir. Lekin ko'pchilik iqtisodchilar yetarli darajada iste'mol qilmaslik inqirozning sababi emas, balki uning oqibatidir, deb ta'kidlaydilar. Ya'ni iste'molchilar daromadlarini ko'proq jamg'arishga ajratganlari uchun emas, balki to'lov qobiliyatining yetarli emasligi, ya'ni xarid qilish uchun pulning yo'qligidan kelib chiqadi.

Psixologik nazariya tarafdorlariga J.M.Keyns, U.Mitchell, F.Xayek va boshqalarni kirtish mumkin. Ularning fikricha, insondagi optimizm va pessimizm faoliyati aktivligiga ob'yektiv iqtisodiy omillar: foiz me'yori, pul oqimi, foyda va boshqalar ta'sir ko'rsatib, buning natijasida ishlab chiqarishning qisqarishi yoki kengayishi ro'y beradi.

Kreditning kengayishi, talab va ishlab chiqarishning o'sishi, odamlarning kayfiyatini ko'taradi va aksincha. Bundan tashqari kishilar borgan sari likvidligi yuqori bo'lgan pul jamg'arishga moyilligi ortib borishi va o'z navbatida iqtisodiy rivojlanishga ta'sir etishini ko'rsatishadi.

Hozirgi vaqtda iqtisodiy siklning 1380 dan ortiq turlari mavjudligi ta'kidlanadi [61]. Quyidagi 19.1-jadvalda iqtisodiy sikllarning ko'pchilik iqtisodchilar tomonidan tan olingan eng asosiy turlari ifodalangan.

Iqtisodiy sikllarning turlari

Sikl turlari	Siklning davomiyligi	Asosiy xususiyatlari
Kitchin sikli	2–4 yil	Zahiralar miqdori → YAMM, inflyatsiya, bandlikning tebranishi, tijorat sikllari
Juglar sikli	7–12 yil	Investitsion sikl → YAMM, inflyatsiya va bandlikning tebranishi
Kuznets sikli	16-25 yil	Daromad → immigratsiya → uy-joy qurilishi → yalpi talab → daromad
Kondratyev sikli	40-60 yil	Texnika taraqqiyoti, tarkibiy o'zgarishlar
Forrester sikli	200 yil	Energiya va materiallar
Toffler sikli	1000-2000 yil	Sivilizatsiyalarning rivojlanishi

Kitchin sikli zahiralar sikli deb ham nomlanadi. Bunda Jozef Kitchin (1926) o'zining e'tiborini tovar zahiralarining harakat chog'idagi moliyaviy hisoblar va sotish narxlarini tahlil qilish asosida 2 yildan 4 yilgacha davr davomidagi qisqa to'lqinlarni tadqiq qilishga qaratadi. Ayniqsa u siklning davomiyligini jahondagi oltin zahiralarining tebranishlari bilan bog'lab, uni 3,4 yilga teng, deb hisoblaydi. Biroq qisqa muddatli sikllar sabablarining bunday izohi bugungi kunda ko'pchilik iqtisodchilarni qoniqtirmaydi.

Juglar sikli «biznes-sikl», «sanoat sikli», «o'rtacha sikl» va «katta sikl» kabi nomlar bilan ham ataladi. Oldingi davrlarda iqtisodiy fan 7-12 yillik sikllarni ajratib ko'rsatganligi tufayli, aynan shu sikl Frantsiya, Angliya va AQSHda foiz stavkalari va narxdagi tebranishlarni asosiy tahlil qilish asosida sanoat siklining tabiatini o'rganishga katta hissa qo'shgan Klement Juglar (1819-1905) nomi bilan ataladi.

Birinchi sanoat sikli 1825 yili Angliyada metallurgiya va boshqa yetakchi tarmoqlarda mashinali ishlab chiqarish hukmron mavqeni egallagan davrda kuzatiladi. 1836 yildagi inqiroz dastlab Angliyada boshlanib, keyin AQSHga ham tarqaladi, 1847-1848 yillarda AQSH va qator Yevropa davlatlarida boshlangan inqiroz, tub mohiyatiga ko'ra birinchi jahon sanoat inqirozi bo'lgan.

Agar XIX asrda sanoat sikli 10-12 yilni tashkil qilgan bo'lsa, XX asrda uning davomiyligi 7-9 yil va undan ham kam davrgacha qisqargan.

AQSH va Yevropaning rivojlangan davlatlari XX asrda 12 ta sanoat siklini boshdan kechirgan bo'lib, ulardan yettitasi ikkinchi jahon urushidan keyin ro'y bergan.

Kuznets sikli ko'p hollarda «qurilish sikli» deb ham nomlanib, 20 yilgacha bo'lgan iqtisodiy tebranishlar bilan aniqlanadi. Saymon Kuznets o'zining «Milliy daromad» (1946) nomli kitobida, milliy daromad, iste'molchilik sarflari, ishlab chiqarish maqsadidagi texnologiyalar hamda bino va inshootlarga yalpi investitsiyalar ko'rsatkichlarida 20 yillik o'zaro bog'liq tebranishlar mavjud bo'lishini aniqlaydi. 1955 yilda amerikalik iqtisodchining xizmatlarini tan olish ramzi sifatida sanoat siklini Kuznets sikli deb nomlashga qaror qilinadi.

Kondratyev sikli «uzoq to‘lqinlar» sikli deb ham ataladi. Sikllilikning bu nazariyasini ishlab chiqishga rus olimi N.D.Kondratev katta hissa qo‘shadi. Uning tadqiqoti Angliya, Frantsiya va AQSHning 100-150 yil davomidagi rivojlanishini qamrab oladi. Bunda u iqtisodiy o‘shishning ko‘p omilli tahlilini o‘tkazib, ya’ni tovar narxlari kapital uchun foiz, nominal ish haqi, tashqi savdo aylanmasi kabi makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarning o‘rtacha darajasini umumlashtirish natijasida bir qator katta sikllarni ajratib ko‘rsatadi.

I-sikl: 1787-1814 yillar - ko‘taruvchi to‘lqin; 1814-1851 yillar - pasaytiruvchi to‘lqin.

II-sikl: 1844-1851 yillar - ko‘taruvchi to‘lqin; 1870-1896 yillar - pasaytiruvchi to‘lqin.

III-sikl: 1896-1920 yillar - ko‘taruvchi to‘lqin.

Kondratyev siklining davomiyligi o‘rtacha 40-60 yilni tashkil qiladi va uning asosiy xususiyati texnika taraqqiyoti hamda tarkibiy o‘zgarishlarni o‘zida aks ettirishi hisoblanadi.

Kondratyev birinchi katta siklning yuksalish fazasini Angliyadagi sanoat revolyusiyasi, ikkinchisini - temir yo‘l transportining rivojlanishi, uchinchisini - elektr energiyasi, telefon va radioning kashf etilishi, to‘rtinchisini - avtomobil sanoatining rivojlanishi bilan bog‘laydi. Hozirgi zamon tadqiqotchilari beshinchi siklni elektronika, gen injenerligi va mikroprotessorlar rivojlanishi taqozo qilishini ko‘rsatadi.

Iqtisodiy sikl barcha tomonlari bilan namoyon bo‘lib, amalda iqtisodiyotning hamma sohalariga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Iqtisodiyot tarkibiy qismlarning o‘zaro bog‘liqligi sababli uning hech bir sohasiga inflyatsiya to‘lqini yoki turg‘unlikning nohush oqibatlaridan chetda qolmaydi. Ammo shuni e’tiborga olish zarurki, iqtisodiy sikl alohida shaxslar turmush darajasi va korxonalar iqtisodiy faolligiga turli darajada ta’sir ko‘rsatadi.

19.3. Iqtisodiy inqirozlarning mazmuni va turlari.

Sikli rivojlanishning dastlabki va asosiy fazasi inqiroz hisoblanadi. Inqiroz bir siklni nihoyasiga yetkazib, yana muqarrar ravishda inqiroz bilan tugaydigan yangisining boshlanishiga asos soladi, inqiroz vaziyatida asosiy kapitalning ortiqcha jamg‘arilishi uning hamma funktsional shakllarida namoyon bo‘ladi.

Inqiroz fazasining quyi nuqtasida ishlab chiqarish va bandlilik qisqaradi, ya’ni eng past darajasiga tushib ketishi orqali tavsiflanadi, ammo narxlar pasayishi kuzatilmaydi. Shunga ko‘ra, iqtisodiy inqiroz deb ishlab chiqarish hajmining keskin tushib ketishiga aytiladi.

Inqirozning sababi shundan iboratki, jamiyatda ishlab chiqarilgan tovarlar massasi to‘lovga qobil talabga mos kelmay, undan oshib ketadi yoki kam bo‘lib qoladi. Natijada ishlab chiqarishning bir qismi to‘xtab qoladi, tovarlar ishlab chiqarish kamayadi, ishlab chiqarishning o‘shish davri uning tushkunligi bilan almashinadi. Iqtisodiyotning o‘shishi inflyatsiya, ya’ni narx darajasining asossiz ravishda keskin ko‘tarilishi sababli orqaga ketadi. Shunday davrlar ham bo‘ladiki, bunda iqtisodiy o‘shish bandlilik va ishlab chiqarishning past darajasiga o‘rin beradi, ayrim hollarda narx darajasining ko‘tarilishi bilan birga ishsizlik ham

keskin o'sadi. Qisqacha aytganda, iqtisodiy o'sishning uzoq muddatli tamoyillari ishsizlik va inflyatsiya oqibatida uzilib murakkablashib qoladi. Inqirozlarning asosiy sababi-takror ishlab chiqarishdagi beqarorlik va nomutanosibliklardir. Bu avvalo ishlab chiqarish va uning natijalarini o'zlashtirish o'rtasidagi nomutanosiblik bo'lib, u turli ishlab chiqarish usullari va iqtisodiy tizimning har xil nusxalarida turli shakllarida namoyon bo'ladi.

Ishlab chiqarish bilan iste'mol, talab va taklif o'rtasidagi vaqti-vaqti bilan yuzaga kelib turadigan nomutanosibliklar ham iqtisodiy inqirozlarning yuzaga chiqish imkoniyatini saqlaydi.

Rivojlangan tovar xo'jaligi paydo bo'lgunga qadar ishlab chiqarishning keskin qisqarishi odatda tabiiy ofatlar: qurg'oqchilik, toshqinlar va h.k.lar bilan bog'liq bo'lgan. Yirik mashinali ishlab chiqarishga o'tilgan davrdan keyingi vaqti-vaqti bilan iqtisodiyotni larzaga solib turuvchi iqtisodiy inqirozlar ijtimoiy takror ishlab chiqarishga siklik tavsifni kasb etadi. Inqirozlar turli-tuman tarzda ro'y bersada, ularni umumiy, o'xshash tomonlarini nazarda tutib, quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

1. Iqtisodiyotda muvozanatning buzilishi miqyosiga ko'ra inqirozlarni umumiy hamda ayrim sohalarda yuz beradigan inqirozlarga bo'lish mumkin. Umumiy inqirozlar butun milliy iqtisodiyotni qamrab olsa, ikkinchisi qisman ayrim sohalari yoki tarmoqlardagi tanglik sifatida ro'y beradi.

Ayrim sohalardagi inqirozlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

Pul-kredit sohasidagi inqiroz-mamlakat pul-kredit tizimining tang ahvolga tushishi bo'lib, bunda tijorat va bank krediti keskin qisqaradi, qimmatli qog'ozlar kursi, bank foizi tushib ketishi natijasida banklar sinib, yalpi holda bankrotlikka uchraydilar.

Valyuta inqirozi - bu milliy valyuta obro'sining tushib ketishi, bankda valyuta zahirasi tugab, milliy valyuta kursining keskin pasayish holati.

Birja inqirozi-birjada qimmatli qog'ozlar kursining tezda tushib ketishi, ularni emissiya qilishning qisqarishi, fond birjalari faoliyatidagi chuqur tushkunlik, tanglik holati.

Atrof-muhitni, eng avvalo inson sog'lig'ini yo'qotish, umrini qisqartirishga olib keladigan darajadagi vaziyatni vujudga kelishida ifodalanuvchi inqiroz ekologik inqiroz deyiladi. U sanoatning shiddatli tarzda o'sishiga yo'l qo'ymaydi.

Tarmoqlar inqirozi-milliy iqtisodiyotning biron-bir tarmog'ini qamrab, ishlab chiqarishning tarkibiy o'zgarishi yoki normal iqtisodiy aloqalarining buzilishi tufayli yuz beruvchi inqiroz.

Ishlab chiqarishning ayrim sohalari bilan tarmoqlar rivojlanishi o'rtasidagi chuqur nomutanosibliklar oqibatida kelib chiquvchi inqirozlar tarkibiy inqirozlar deyiladi.

Tarkibiy inqirozlar bilan iqtisodiy tebranishlar va shu jumladan iqtisodiy faollikning mavsumiy tebranishlari ham mavjud bo'ladi. Masalan, bayramlar arafasidagi xarid qilish, iste'molchilik tovarlarining faollik sur'atida, asosan chakana savdoda sezilarli har yillik tebranishlarga olib keladi. Qishloq xo'jaligi, avtomobil sanoati, qurilish ham qandaydir darajada mavsumiy tebranishlar yuzaga keladi.

Iqtisodiy faollik iqtisodiyotdagi uzoq muddatli tamoyillarga, ya'ni uzoq muddatli davr 25, 50 yoki 100 yil davomida iqtisodiy faollikni ortishi yoki pasayishiga bog'liq. Bu yerda shuni ta'kidlash lozimki, ayrim mamlakatlarda uzoq muddatli tamoyil sezilarli iqtisodiy o'sish bilan tavsiflansa, boshqalari uchun iqtisodiy o'sishning sekinlashuvi xos.

Iqtisodiy faollikning tebranishini tushuntiruvchi ko'plab qarashlar mavjud bo'lishiga qaramasdan ko'pchilik iqtisodchilar, ishlab chiqarish va bandlik darajasini bevosita aniqlovchi omil umumiy yoki yalpi sarflar darajasi hisoblanadi, deb tasdiqlaydi.

Qishloq xo'jaligidagi iqtisodiy inqirozlar agrar inqirozlar deb ataladi. Agrar inqirozlar quyidagi shakllarda namoyon bo'ladi:

- qishloq xo'jalik mahsulotlarining nisbiy ortiqcha ishlab chiqarilishi, uning sotilmay qolgan juda katta zahiralarning to'planishi;

- narxlarning pasayishi, daromadlar va foydalarning kamayishi;

- fermerlarning ommaviy ravishda xonavayron bo'lishi, ularning qarzlarning ortishi;

- qishloq aholisi o'rtasida ishsizlarning ko'payishi.

Qishloq xo'jaligida takror ishlab chiqarish o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lganligi sababli, agrar inqirozlar o'ziga xos tavsif kasb etadi. Agrar inqirozlar sanoat sikllariga qaraganda odatda ancha uzoqroqqa cho'zilib boradi. Birinchi agrar inqiroz XIX asrning 70-yillarida boshlanib, har xil shakllarda 90-yillar o'rtasigacha davom etgan edi.

Birinchi jahon urushidan keyin, aholining xarid qobiliyati juda pasayib ketgan sharoitda, 1920 yil bahorida keskin agrar inqiroz boshlanib ketdi va ikkinchi jahon urushining boshlanishiga qadar davom etdi. Uchinchi agrar inqiroz 1948 yildan boshlanib, 80-yillargacha davom etdi.

Agrar inqirozlarning cho'zilib ketishining asosiy sabablari quyidagilar:

- yerga xususiy mulk monopoliyasi sharoitida, u qishloq xo'jalik ishlab chiqarishining rivojlanishida sanoatga nisbatan orqada qolishni taqozo etadi;

- yer rentasining mavjud bo'lishi va uning uzluksiz sur'atda o'sib borishi. Yer rentasining, avvalo absolyut rentaning ko'payishi qishloq xo'jalik mahsulotlarini qimmatlashtirib yuboradi, buning natijasida uni sotish qiyinlashadi;

- ko'plab mayda dehqon xo'jaliklarining mavjud bo'lishi. Mayda ishlab chiqaruvchilar xo'jalikni asosan o'zi va oilasi uchun zarur tirikchilik vositalarini topish maqsadida yuritadi. Inqiroz sharoitida ham ular ishlab chiqarishni qisqartira olmaydilar. Tirikchiliklarini o'tkazish va ijara haqini to'lash uchun ishlab chiqarishni ilgarigi miqiyoslarda olib boraveradi. Bu hol qishloq xo'jalik mahsulotlarini ortiqcha ishlab chiqarishni yana ham ko'paytirib yuboradi.

2. Iqtisodiyotda muvozanatning buzilishini muntazam yoki aksincha yuz berishiga ko'ra davriy, oraliq, nomuntazam inqirozlarga ajratish mumkin.

Davriy inqirozlar ma'lum vaqt mobaynida takrorlanib turadi.

Oraliq inqirozlar to'liq sikl bo'yicha yuz bermaydi. Siklning biron-bir fazasida to'xtatiladi. Ular nisbatan uncha chuqur bo'lmay, qisqa muddat davom etadi.

Nomuntazam inqirozlar biron-bir alohida sabablarga ko'ra yuz beradi. Masalan, tabiiy ofat, sel, to'fon, qurg'oqchilik tufayli iqtisodiyotda tang ahvolga tushish mumkin.

3. Takror ishlab chiqarish nisbatlarining buzilishi tavsifiga ko'ra inqirozlar ikkiga bo'linadi:

- tovarlarni ortiqcha ishlab chiqarish inqirozi turli naf keltiradigan ne'matlarni ko'p ishlab chiqarish, lekin ularni to'la sota olmaslikda namoyon bo'ladi.

- taqchil ishlab chiqarish inqirozi davrida muvozanat buzilib, yetishmovchilik natijasida tang ahvol kelib chiqadi. Shunday qilib, iqtisodiyotning tang ahvolga tushishiga faqat ortiqcha ishlab chiqarish emas, balki taqchil ishlab chiqarish ham sabab bo'ladi.

19.4. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining mohiyati, kelib chiqish sabablari va uning oqibatlarining oldini olish borasidagi chora-tadbirlar.

2008 yilda o'zining ko'lami va salbiy ta'sir oqibatlari jihatidan ancha jiddiy bo'lgan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi boshlandi. Birinchi Prezidentimiz «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari» nomli asarlarida mazkur inqirozning mazmun-mohiyati hamda kelib chiqish sabablarini quyidagicha bayon etdilar: «Bu inqiroz AQSH da ipotekali kreditlash tizimida ro'y bergan tanglik holatidan boshlandi. So'ngra bu jarayonning miqyosi kengayib, yirik banklar va moliyaviy tuzilmalarning likvidlik, ya'ni to'lov qobiliyati zaiflashib, moliyaviy inqirozga aylanib ketdi. Dunyoning yetakchi fond bozorlarida eng yirik kompaniyalar indeksleri va aksiyalarining bozor qiymati halokatli darajada tushib ketishiga olib keldi. Bularning barchasi, o'z navbatida, ko'plab mamlakatlarda ishlab chiqarish va iqtisodiy o'sish sur'atlarining keskin pasayib ketishi bilan bog'liq ishsizlik va boshqa salbiy oqibatlarni keltirib chiqardi» [13]. Bundan ko'rinadiki, dastlab AQSH ipoteka bozorlarida namoyon bo'lgan mazkur inqiroz yetarlicha to'lov layoqatiga ega bo'lmagan, qarzlarni qaytarish qobiliyati shubhali bo'lgan qarzdorlarga ipoteka kreditlari berish amaliyotining jadallashuvi natijasida ro'y berdi.

Ipoteka krediti o'zining mohiyati bo'yicha ko'chmas mulk garovi hisobiga beriladigan kreditlar bo'lsada, AQSH bozorlari bunday likvidli ko'chmas mulklarga yetarlicha to'yindi va ularning narxleri keskin tusha boshladi. Buning ustiga investitsion banklarning AQSH ipoteka bozorlaridagi yangi moliyaviy mahsulot hisoblangan aktivlarni sekyuritizatsiyalash bo'yicha operatsiyalarining avj olishi ipoteka bozorlaridagi tanazzullik holatlari ehtimolligini oshirdi.

AQSH iqtisodiyoti yaratilgan shart-sharoitlar tufayli arzon kredit resurslariga to'yindi va bu Federal zaxira tizimi (FZT) amalga oshirayotgan pul-kredit siyosatini o'zgartirishiga olib keldi. Natijada 2004-2006 yillarda Federal zaxira tizimi foiz stavkalarni 6,25% gacha ko'tardi. Kreditlarning qimmatlashuvi aholini ipotekaga nisbatan talabining pasayishiga va kreditlarni qaytarish bo'yicha qarzdorlar to'lovining qisqarishiga olib keldi. Boshqa tomondan, oziq-ovqat mahsulotlari va energiya resursleri narxlarining o'sishi aholining kreditni qaytarish bo'yicha moliyaviy imkoniyatlarining cheklanishiga olib keldi. 2000-2007 yillar mobaynida jahon bozoridagi oziq-ovqat mahsulotlarining narxi o'rtacha ikki

barobarga o'sdi, benzin narxi esa 3,5 barobarga oshdi. Neft narxi rekord darajada, ya'ni bir barreli 147 dollardan ortdi. Pirovard natijada 2007 yil boshida AQSHda aholining ipoteka kreditlarini qaytarishi bilan bog'liq muammo kuchaydi. Qarzdorlarning ko'chmas mulk garovi bilan olingan kreditlarni qaytarishdan ko'ra to'lovlarni to'lashdan bosh tortish holati kengaydi. Banklarning to'lov qobiliyatiga ega bo'lmagan mijozlarning ko'chmas mulklarini qayta sotuvga qo'yishi natijasida ipoteka bozoridagi taklif ko'payib, bozordagi narxlarning keskin pasayishiga olib keldi.

Aksariyat moliyachi-iqtisodchilar vujudga kelgan moliyaviy inqirozning haqiqiy sabablaridan biri sifatida rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiyotni haddan ziyod ortiqcha erkinlashtirish siyosatining mevasi ekanligini, ya'ni «o'z-o'zini boshqaruvchi bozor» g'oyasini ilgari surish orqali davlatning milliy iqtisodiyotga va xususan moliyaviy bozorlarga aralashuvini cheklanganligi bilan ham izohladilar. Shu o'rinda, jahon moliyaviy inqirozining yuzaga kelishida asosiy sabab-moliyaviy resurslar bilan real ishlab chiqarish hajmi o'rtasidagi mutanosiblikning keskin buzilishi hisoblanishini ta'kidlash lozim. Pul muomalasi qonunlaridan ma'lumki, iqtisodiyot sog'lom va barqaror amal qilishi uchun muomalaga chiqarilayotgan pul massasi bilan tovar va xizmatlar ishlab chiqarish real hajmi o'rtasida muayyan nisbatga amal qilinishi zarur. Biroq, milliy iqtisodiyotlarning baynalminallashuvi va globallashuv jarayonlari pul muomalasining amal qilishiga ham o'z ta'sirini o'tkazib, dastlab ayrim mamlakatlar, masalan AQSHda, keyinchalik ko'plab mamlakatlarda mazkur qonunga rioya qilishning zaiflashuviga, keyin esa uni umuman e'tiborga olmaslikka qadar olib keldi. Jumladan, o'tgan asrning 70-yillariga qadar amal qilib kelgan jahon valyuta tizimlari pullarning oltin yoki tovar mazmunini ta'minlash orqali iqtisodiy munosabatlarning barqarorligiga zamin yaratdi. Biroq, jahon amaliyotida 1976 yildan boshqariladigan, suzib yuruvchi valyuta tizimiga o'tilgach, pulning oltin mazmuni yo'qolib, asosan, AQSH dollari yetakchi valyutaga aylandi, uning muomalaga chiqarilishini nazorat qilib bo'lmay qoldi. Keyingi yillarda globallashuv jarayonining jadallashuvi ta'sirida xalqaro iqtisodiy aloqalarda qat'iy valyutaga bo'lgan talabning yanada kuchayishi AQSH tomonidan hech qanday tovar bilan ta'minlanmagan pullarning muomalaga chiqarilish jarayonini yanada tezlatib yubordi. Ma'lumotlarga ko'ra, muomaladagi pul massasi: naqd, kredit pullar va turli to'lov vositalarining tovar va xizmatlar ishlab chiqarish real hajmidan deyarli 10 barobar, agar pulning aylanish tezligini ham hisobga olinsa, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdoridan, ya'ni pulga bo'lgan talabdan bir necha o'n barobar ko'payib ketganligini anglatadi.

Shu bilan bir qatorda, asosan yetakchi rivojlangan mamlakatlarda kuzatilgan quyidagi salbiy holatlar ham moliyaviy inqirozning vujudga kelishiga asosiy sabablaridan hisoblanadi:

- noratsional pul-kredit siyosatini, hamda qayta moliyalash stavkasini surunkali ravishda past darajada ushlab turilishi natijasida qarzga yashashning odatga va kundalik holatga aylanishi;

- moliyaviy institutlarning majburiyatlari bilan ustav mablag'lari o'rtasidagi mutanosiblikning keskin buzilishi;

- qimmatli qog'ozlar bo'yicha reyting tashkilotlari tomonidan noto'g'ri xulosalar berilishi;

- moliyaviy audit va professional etika tamoyillarini buzilishi va noto'g'ri audit xulosalari taqdim etilishi;

- moliyaviy rag'batlantirish uslubi sifat ko'rsatkichlariga emas, balki miqdoriy ko'rsatkichlarga asoslanganligi;

- yuqori riskli va murakkab hosilaviy qimmatbaho qog'ozlarni vujudga kelishi.

Birinchi Prezidentimiz o'z asarlarida dunyoning hozirgi vaqtda bir qator yetakchi tahlil va ekspertlik markazlari global moliyaviy inqiroz holatini va uning yuz berishi mumkin bo'lgan oqibatlariga doir materiallarni o'rganish va umumlashtirish natijasida quyidagi xulosalarga kelganligini ta'kidlab o'tganlar. «Birinchiidan, moliya-bank tizimidagi inqiroz jarayonlari deyarli butun dunyoni qamrab olayotgani, retsessiya va iqtisodiy pasayishning muqarrarligi, investitsiyaviy faollik ko'lamining cheklanishi, talab va xalqaro savdo hajmining kamayishi, shuningdek, jahonning ko'plab mamlakatlariga ta'sir ko'rsatadigan jiddiy ijtimoiy talofotlar sodir bo'lishi mumkinligi o'z tasdig'ini topmoqda» [13].

Jahon iqtisodiyotida kuzatilgan nomutanosiblik holatlari, ya'ni rivojlanayotgan mamlakatlar savdo balansida ijobiy saldo o'sayotgan sharoitda ayrim rivojlangan mamlakatlar tashqi savdo balansidagi yirik miqdordagi taqchillikning vujudga kelishi dunyo mamlakatlari valyuta zaxiralarning o'zgarishiga olib keldi. Xususan, keyingi yillarda Xitoy, Yaponiya, Yaqin Sharq mamlakatlari valyuta zaxiralari keskin o'sdi. Ma'lumotlarga ko'ra, so'nggi vaqtlarda xalqaro valyuta zaxiralarning 3,4 trln. dollari, ya'ni jami zaxiralarning qariyb 59% Osiyoning 10 ta yirik mamlakati hissasiga to'g'ri kelmoqda.

Aksariyat xalqaro ekspertlarning e'tirof etishlaricha 2006 yilda AQSH ipoteka bozorlarida boshlangan inqirozning avj olishi va uni jahon moliyaviy inqirozining kelib chiqishiga faol ta'sirini AQSHning jahon yalpi ichki mahsulotining asosiy iste'mol qiluvchisi hisoblanganligini keltirib o'tishdi. Ma'lumotlarga qaraganda, AQSHning jahon yalpi ichki mahsulotini ishlab chiqishdagi hissasi 20% ni tashkil qilsada, uning iste'molidagi hissasi qariyb 40% ni tashkil qiladi.

«Ikkinchidan, avj olib borayotgan global moliyaviy inqiroz jahon moliya-bank tizimida jiddiy nuqsonlar mavjudligi va ushbu tizimni tubdan isloh qilish zarurligini ko'rsatdi. Ayni vaqtda bu inqiroz, asosan, o'z korporativ manfaatlarini ko'zlab ish yuritib kelgan, kredit va qimmatli qog'ozlar bozorlarida turli spekulyativ amaliyotlarga berilib ketgan banklar faoliyati ustidan etarli darajada nazorat yo'qligini ham tasdiqladi» [13].

AQSH Federal zaxira tizimi tomonidan olib borilgan noratsional pul-kredit siyosati hamda qayta moliyalashtirish stavkasining surunkali ravishda past darajada ushlab turilishi natijasida banklar tomonidan kredit berish ko'lami keskin o'sdi. Federal zaxira tizimining ekspansion pul-kredit siyosati tijorat banklariga taqdim etadigan kreditlari bo'yicha foiz stavkalarini 1,25% gacha pasaytirilishida namoyon bo'lgan edi.

Federal zaxira tizimining ipoteka bozorlariga e'tiborsizligi, ipoteka kreditlari berish talablarining haddan ziyod erkinlashtirilishi natijasida bozorda ko'chmas

mulklarga talab ortdi va uy-joy bozorida narxlarning qisqa muddat ichida keskin o'sishi kuzatildi.

Tijorat banklari faoliyatini tartibga solish tizimining nomuvofiqligi natijasida banklar tomonidan kreditlash tizimi talablari o'ta yengillashib, bu holat kreditlardan foydalanishda to'lovga layoqatlik darajasining hisobga olinmasligiga imkon yaratdi. Shuningdek, mutaxassislar tomonidan amaldagi bank kapitalini xalqaro tartibga solish Bazel II tizimi moliyaviy inqirozning vujudga kelishi uchun zamin yaratganligi e'tirof etildi. Ma'lumki, 90- yillarning boshida qabul qilingan bank kapitalini xalqaro tartibga solishning Bazel II tizimi tijorat banklari uchun talab qilinadigan kapital yoki kapitalning yetarliligi aktivlarning investitsion sifatlari va ularning risk darajasi bo'yicha guruhlashni ko'zda tutadi. Natijada Bazel II bank kapitallarini reyting agentliklari xulosalariga asoslangan holda yuqori riskli aktivlarni sekyuritizatsiyalab, qimmatli qog'ozlarga aylantirishni rag'batlantirgan.

«Uchinchidan, moliyaviy-iqtisodiy inqirozning har qaysi davlatdagi miqyosi, ko'lami va oqibatlarini qanday bo'lishi ko'p jihatdan bir qancha omillardan kelib chiqadi. Ya'ni, bu avvalo, ana shu davlatning moliya-valyuta tizimi nechog'liq mustahkam ekaniga, milliy kredit institutlarining qay darajada kapitallashuvi va likvidligi, ularning chet el va korporativ bank tuzilmalariga qanchalik qaram ekaniga, shuningdek, oltin-valyuta zaxirasining hajmi, xorijiy kreditlarni qaytarish qobiliyati va yakuniy natijada-mamlakat iqtisodiyotining barqarorlik, diversifikatsiya va raqobatga bardoshlilik darajasiga bog'liq» [13].

XX asrning oxirlarida boshlangan va hozirgacha davom etib kelayotgan bozorlarning globallasuvi, kapitallar xalqaro harakatining erkinlashtirilishi natijasida AQSH bozorlarida vujudga kelgan inqiroz dunyoning boshqa mamlakatlari ham keng yoyildi. AQSH banklari va ipoteka agentliklarining qimmatli qog'ozlariga qo'yilma qilingan xorijiy investorlar moliyaviy holatiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Bu o'z navbatida dunyo mamlakatlari iqtisodiyotiga ham o'z ta'sirini o'tkazdi. AQSH moliya bozorlaridagi inqiroz jahonning yirik fond bozorlaridagi kon'yunkturaga ta'sir qildi va bu o'z navbatida mazkur bozorlardagi fond indekslarida (S&P, Dow-Jones, Nasdaq, FTSE, CAC, DAX, Nikkei, Hang Seng, Shanghai composite, RTS, MMVB) o'z aksini topdi. Global moliyaviy bozorning asosiy tarkibi va jahonning asosiy moliyaviy markazlari hisoblangan yirik fond bozorlarini o'z ichiga oluvchi mamlakatlar iqtisodiyotiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi.

«To'rtinchidan, jahon moliyaviy inqirozidan imkon qadar tez chiqish, uning oqibatlarini engillashtirish ko'p jihatdan har qaysi davlat doirasida va umuman, dunyo hamjamiyati miqyosida qabul qilinayotgan chora-tadbirlarning qanchalik samaradorligiga, ularning bir-biri bilan uyg'unligiga bog'liq» [13]. Shuningdek, 2008 yil noyabr oyida Vashingtonda, jahon yalpi mahsulotining 85 foizini ishlab chiqaradigan 20 ta yirik davlat ishtirokida bo'lib o'tgan sammit global moliyaviy inqirozning ko'lami tobora kengayib borayotganini tasdiqlagani, ushbu sammitda bo'lib o'tgan muhokamalar jahon moliyaviy inqirozining oldini olish haqida emas, balki undan qanday qilib chiqish yo'llari izlanayotganligidan darak berishini ta'kidlab o'tgandilar.

Jahon moliyaviy inqirozi aksariyat rivojlangan mamlakatlar moliya tizimini tubdan isloh qilish zarurligini keltirib chiqardi. Shunga ko'ra, AQSH va Yevropa Ittifoqi mamlakatlari o'zlarining bank tizimlarini inqirozdan qutqarish uchun yirik tijorat banklarining aksiyalarini sotib olib, ularni byudjet mablag'lari hisobiga likvidli aktivlar bilan ta'minlay boshladi.

AQSH hukumati iqtisodiyotga yirik masshtabdagi davlat aralashuvi siyosatini yurita boshladi. AQSHning sobiq moliya vazirining tashabbusi bilan Kongress «Polson rejasi» deb nomlanuvchi rejani qabul qildi. Mazkur rejaning umumiy hajmi 700 mlrd. dollarni tashkil qildi.

Yevropa Ittifoqi mamlakatlari inqirozdan chiqish bo'yicha tijorat banklari kreditlari uchun davlat kafolatlari tizimidan foydalanishga kelishib olishdi. Bu holatda kafolatlar banklararo kreditlar bo'yicha 5 yil muddatga taqdim etiladi va hukumat banklarning imtiyozli aksiyalarini sotib olish orqali ularni qo'llab-quvvatlash imkoniyatlariga ega bo'ladi. Masalan, AQSHda Federal zaxira tizimi qimmatli qog'ozlarni sotib olish, xususiy sektorni to'g'ridan-to'g'ri moliyalashtirish amaliyotiga o'tish orqali likvidlilikni taminlashning yangi usuliga o'tdi.

Buyuk Britaniya hukumati banklar va moliyaviy muassasalar aksiyalariga 37 mlrd. funt sterling mablag'larini investitsiya qilishini e'lon qildi. Germaniya hukumati esa, bank tizimini qo'llab-quvvatlash uchun kapital va kreditlar bo'yicha kafolatlar shaklida 500 mlrd. yevro ajratishini e'lon qildi. Avstraliya hukumati esa barcha omonatchilar pul jamg'armalarini 3 yilga kafolatlashini e'lon qildi va ipoteka qimmatli qog'ozlarini sotib olish uchun 2,6 mlrd. dollar mablag' ajratdi.

Tijorat banklarini «milliylashtirish»ni nazarda tutuvchi davlat byudjetidan ajratilgan mazkur investitsiya resurslari ma'lum bir davrga o'zining ijobiy natijasini berishi mumkin.

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining O'zbekiston iqtisodiyotiga ta'siri borasida Prezidentimiz o'z asarlarida quyidagicha ta'kidlaganlar: «...tobora chuqurlashib borayotgan jahon moliyaviy inqirozi mamlakatimizga ta'sir ko'rsatmaydi, bizni chetlab o'tadi, degan xulosa chiqarmaslik kerak. Masalani bunday tushunish o'ta soddalik, aytish mumkinki, kechirib bo'lmas xato bo'lar edi. Barchamiz bir haqiqatni anglab yetishimiz lozim-O'zbekiston bugun xalqaro hamjamiyatning va global moliyaviy-iqtisodiy bozorning ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi.

Buning tasdig'ini tashqi dunyo bilan aloqalarimiz tobora kengayib borayotganida, taraqqiy topgan yetakchi davlatlar ko'magida iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish, modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash bo'yicha dasturlarning amalga oshirilayotganligida, O'zbekistonning xalqaro savdo tizimiga integratsiyalashuvida, mahsulot va tovarlar importi va eksportining o'sib borishida va boshqa misollarda yaqqol ko'rishimiz mumkin. Shu bois global moliyaviy inqiroz va birinchi navbatda uning oqibatlari iqtisodiyotimizning rivojlanishi va samaradorlik holatlariga ta'sir etayotganidan ko'z yumib bo'lmaydi» [13].

Biroq, o'z o'rnida ta'kidlash lozimki, moliyaviy inqirozning respublikamiz iqtisodiyotiga ta'siri boshqa rivojlangan va ayrim qo'shni davlatlardagiga

qaraganda mazmunan farq qiladi. Agar boshqa mamlakatlarda bu jarayonlar bevosita moliya tizimining izdan chiqishi va ishlab chiqarish hajmlarining keskin qisqarib ketishi, ko‘plab yirik korxonalarining yopilishi orqali namoyon bo‘lsa, O‘zbekistonda inqirozning iqtisodiyotga ta‘siri jahon xomashyo bozorlarida eksport mahsulotlariga talabning susayishi tufayli narxlarning keskin pasayishi hamda buning oqibatida eksport daromadlarining sezilarli kamayishi, asosiy savdo hamkorlar xarid qobiliyatining pasayishi natijasida tashqi savdo aylanmasining qisqarishi orqali namoyon bo‘ldi.

«Jahon bozorida talabning pasayib borishi oqibatida O‘zbekiston eksport qiladigan qimmatbaho va rangli metallar, paxta, uran, neft mahsulotlari, mineral o‘g‘itlar va boshqa mahsulotlarning narxi tushib bormoqda. Bu esa, o‘z navbatida, xo‘jalik yurituvchi sub‘yektlar va investorlarning eksportdan oladigan tushumlari kamayishiga olib keladi. Ularning foyda ko‘rishiga va ishlab chiqarish rentabelligiga, oxir-oqibatda esa makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarimizning o‘shirish sur‘atlari va iqtisodiyotimizning boshqa tomonlariga salbiy ta‘sir etadi» [13]. Shu bilan birga, ko‘plab yetakchi olim va mutaxassislarimiz tomonidan iqtisodiyotimizda moliyaviy inqirozning salbiy oqibatlari ta‘sirini pasaytiradigan omillar mavjudligi ta‘kidlandi. Ba‘zi mutaxassislarning fikricha, «ushbu inqiroz ehtimol qilinayotgan salbiy ta‘sirlardan tashqari biz uchun ijobiy ta‘sirlarga ham ega bo‘lishi, yangi imkoniyatlarni vujudga keltirishi mumkin. AQSH va Yevropadagi investorlar aksiyalardan bosh tortib, o‘z aktivlarini bo‘shatmoqdalar. Mohiyatiga ko‘ra, qaytadan qandaydir ishga jalb etilishi zarur bo‘lgan resurslarni bo‘shatish jarayoni bormoqda. Demak, yangi bozorlarni, yangi imkoniyatlarni izlash boshlanadi. Investorlar kapital kiritishning muqobil yo‘llarini qidiradilar. G‘arb bozorlari turg‘unlikka yuz tutgan chog‘da rivojlanayotgan mamlakatlar bozorlari o‘shirishning ijobiy dinamikasini ko‘rsatadi. Shunday mulohazalardan kelib chiqqan holda, ko‘plab investorlar O‘zbekiston bozoriga e‘tibor qaratishlari ehtimoldan xoli emas» [82]. Shuningdek, jahon moliyaviy inqirozining O‘zbekistonga ta‘sirining jiddiy bo‘lmaganligini quyidagi omillar bilan izohlanadi:

- ma‘muriy-buyruqbozlik tizimidan bozor iqtisodiyotiga o‘tishning bosqichma-bosqich amalga oshirish yo‘lining tanlanganligi;

- davlat bosh islohotchi sifatida mas‘uliyatni o‘z zimmasiga olishi zarurligining aniq belgilab olinganligi;

- O‘zbekistonda moliyaviy-iqtisodiy, byudjet, bank-kredit tizimi, shuningdek, iqtisodiyotning real sektori korxonalari va tarmoqlarining barqaror hamda uzluksiz ishlashini ta‘minlash uchun yetarli darajada mustahkam zaxiralar yaratilganligi va zarur resurslar bazasining mavjudligi;

- oqilona tashqi qarz siyosati olib borilganligi;

- aholining ish haqi va daromadlarini izchil va oldindan oshirib borish hamda iste‘mol bozorida narxlar indeksining asossiz tarzda o‘shirishning oldini olishga doir chora-tadbirlarning izchillik bilan amalga oshirilganligi;

- davlatning moliyaviy-iqtisodiy va bank tizimlarining nechog‘lik barqaror va ishonchli ekani, ularning himoya mexanizmlari qanchalik kuchliligi bilan izohlanadi.

Respublikamizda doimo qisqa muddatli kreditlardan voz kechib, chet el investitsiyalarini uzoq muddatlarga, imtiyozli foiz stavkalari bo'yicha jalb etildi. Natijada milliy iqtisodiyotimizning halqaro kreditlar bozoridagi kon'yunkturaga keskin bog'liqligini va moliyaviy inqirozning salbiy oqibatlarining oldi olindi.

2007-2008 yillarda o'zlashtirilgan chet el investitsiyalari hajmi 2,5 martadan ko'proq oshdi. Bu holat milliy iqtisodiyotimizning yuqori investitsion salohiyatga ega bo'lganligi va hukumatimiz tomonidan yaratilgan qulay investitsion muhit bilan bevosita bog'liqdir. Natijada 2008 yilda 1,7 milliard AQSH dollari miqdorida xorijiy investitsiyalar o'zlashtirildi, ularning 70% to'g'ridan-to'g'ri jalb qilinadigan investitsiyalar ulushiga to'g'ri keladi. Jalb qilingan to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar O'zbekiston milliy iqtisodiyotining rivojlanishi uchun strategik ahamiyatga ega bo'lgan real sektorlarini modernizatsiya qilishga yo'naltirilgan.

Darhaqiqat, hozirgi kunda tashqi dunyo bilan ikki tomonlama o'zaro manfaatli aloqalarimiz rivojlanib bormoqda. Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash bo'yicha dasturlarni amalga oshirishimizda xorijiy mamlakatlarning ilg'or texnologiyalariga asoslangan investitsiyalariga ehtiyoj mavjud. Qolaversa, jahon bozoridagi talabning pasayib borishi mahalliy ishlab chiqaruvchi korxonalarimizning eksport ko'lamiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi.

Shunga asoslangan holda, davlatimiz tomonidan inqirozga qarshi choralar dasturi ishlab chiqilgan bo'lib, mazkur dasturda talabni rag'batlantirishga yo'naltirilgan bir qator moliyaviy imtiyozlar va barqaror iqtisodiy o'sish sur'atlarini ta'minlovchi chora-tadbirlar majmui o'z aksini topgan edi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Iqtisodiy inqiroz-ishlab chiqarish hajmining keskin tushib ketishi.

Iqtisodiy sikl-ishlab chiqarishning bir iqtisodiy inqirozdan ikkinchisi boshlangunga qadar takrorlanib turadigan to'liqsimon harakati.

Turg'unlik-ishlab chiqarishning bir joyda deysinib turishini anglatuvchi hamda iqtisodiy faollik jonlanishi uchun shart-sharoitlarning vujudga kelishiga imkon yaratiluvchi iqtisodiy sikl fazasi.

Jonlanish-iqtisodiy siklning ishlab chiqarishning barqaror kengayib borishiga o'tishini tavsiflovchi fazasi.

Yuksalish-iqtisodiy siklning iqtisodiyotda to'liq bandlikka erishilishi, ishlab chiqarishning inqirozdan oldingi darajadan ham ortib ketishi va to'lovga layoqatli talabning kengayib borishini tavsiflovchi fazasi.

Tarkibiy inqirozlar-iqtisodiyotning ayrim tarmoqlari va sohalari rivojlanishi o'rtasidagi chuqur nomutanosibliklarni ifodalovchi iqtisodiy holat.

Agrar inqirozlar-qishloq xo'jaligida ro'y beradigan iqtisodiy inqirozlar bo'lib, siklli tavsifga ega bo'lmaydi va sanoat sikllariga qaraganda ancha uzoq davr davom etadi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Makroiqtisodiy barqarorlik nima? Unga erishishning qanday yo'llari mavjud?

2. Iqtisodiy inqirozlar mohiyati nimada ifodalanadi?
3. Iqtisodiy sikl bo'yicha qanday nazariyalar mavjud? Eksternal va internal nazariyalarning farqi nimada?
4. Iqtisodiy siklning ta'rifini bering va uning har bir fazasining o'ziga xos belgilarini ko'rsating.
5. Iqtisodiy siklning oqibatlarini baholang.
6. Iqtisodiy inqirozlarning umumiy jihatlariga ko'ra qanday guruhlarga ajratish mumkin?
7. Tarkibiy inqirozlarni tushuntiring. Siklli tebranishlar vujudga kelishining sabablarini ko'rsating.
8. Ortiqcha va taqchil ishlab chiqarish inqirozlarining kelib chiqish sabablarini ko'rsating va o'zaro taqqoslang. Ushbu inqirozlarni bartaraf etish chora-tadbirlaridagi farqlarni bayon eting.
9. 2008 yilda boshlangan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi vujudga kelishining asosiy sabablarini tushuntirib bering.
10. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining rivojlangan mamlakatlarga ta'sir yo'nalishlari va darajasini tavsiflang.

20-bob. ISHCHI KUCHI, UNING BANDLIGI VA ISHSIZLIK

- 20.1. Ishchi kuchini takror hosil qilish va uning xususiyatlari.
- 20.2. Ishchi kuchi bozori. Ishchi kuchiga talab va taklif nisbati.
- 20.3. Ishchi kuchi bandligi nazariyasi.
- 20.4. Ishsizlik va uning turlari. Ishsizlik darajasini aniqlash.
- 20.5. Ishchi kuchi bandligini ta'minlash bo'yicha davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari.

Iqtisodiyotning barcha sohalarida, shuningdek, ishlab chiqarishning hamma fazalarida ishchi kuchi eng faol omil hisoblanadi. Chunki boshqa hamma omillar ishchi kuchi yordamida harakatga keltiriladi, ularning qiymatlari saqlab qolinib, yangi mahsulotga o'tkaziladi, yangi qiymat ishchi kuchi tomonidan yaratiladi.

Shuning uchun mamlakat miqyosida ishchi kuchining mazmunini, tarkibini, ishchi kuchi bozorini o'rganish muhim ahamiyatga egadir. Mavzu ishlab chiqarishning shaxsiy omili va jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchi bo'lgan ishchi kuchini takror hosil qilish hamda uning xususiyatlari bilan bog'liq muammolarni bayon qilish bilan boshlanadi. Ishchi kuchi bozori va ishsizlik muammolarini batafsil qarab chiqiladi. Shuningdek, ishsizlikning turlari va uning darajasini aniqlash usullari, ishsizlarni ijtimoiy himoyalash kabi masalalarga ham e'tibor qaratiladi.

20.1. Ishchi kuchini takror hosil qilish va uning xususiyatlari.

Jamiyatda amalga oshirilayotgan har qanday ishlab chiqarish jarayoni ijtimoiy-iqtisodiy ishlab chiqarish hisoblanadi. Chunki, unda ishtirok etayotgan barcha ishlab chiqarish omillari-mehnat predmetlari, mehnat vositalari, ishchi kuchi hamda ishlab chiqarishning boshqa sharoitlari o'z tavsifiga ko'ra ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyat kasb etadi. Mehnat taqsimoti va kooperatsiyasi, ixtisoslashuv,

fan-texnika taraqqiyotining rivojlanishi kabi jihatlar ishlab chiqarishning ijtimoiy-iqtisodiy tavsifini kuchaytiradi. Ijtimoiy-iqtisodiy ishlab chiqarish sharoitida uning omillariga ham xuddi shunday nuqtai nazardan yondashish zarurati vujudga keladi.

Ijtimoiy-iqtisodiy ishlab chiqarish jarayonida yalpi ishchi kuchi muhim va yetakchi omillardan hisoblanadi. Yalpi ishchi kuchi-bu jamiyat yoki alohida olingan mamlakat miqyosida qiymat va iste'mol qiymatlarini yaratishda ishtirok etuvchi bir-biri bilan chambarchas bog'liq holda faoliyat qiluvchi ishchi kuchlarining umumlashtirilgan majmui. Yalpi ishchi kuchining takror hosil qilinishi jarayonlarini o'rganish muhim bo'lib, bunda eng avvalo ishchi kuchining o'ziga to'xtalish maqsadga muvofiqdir.

Ishchi kuchi-bu insonning aqliy va jismoniy qobiliyatlarining yig'indisi bo'lib, jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchi hisoblanadi. Jamiyatning milliy mahsuloti hisobiga ishlab chiqarishning moddiy omillarigina emas, balki shaxsiy omili, ya'ni ishchi kuchi ham takror ishlab chiqariladi.

Ishchi kuchini takror hosil qilish yoki uni takror ishlab chiqarish deganda eng avvalo o'zining aqliy va jismoniy kuch-quvvatini ishlatib, charchagan ishchining qobiliyatini qayta tiklashi, ya'ni uning ovqatlanishi, kiyinishi, dam olishi va madaniy hordiq chiqarishi tushuniladi. Bu esa ishchi uchun oila, uy va boshqa sharoitlar yaratilishi bilan bog'liqdir. Bundan tashqari ishchi va xizmatchilarning hozirgi avlodi ma'lum vaqt o'tishi bilan o'z faoliyatini yangi avlod vakillariga topshirishi kerak bo'ladi. Ularning o'rinlarini bosadigan yosh kadrlar ham tayyorlanishi lozim bo'ladi. Buning uchun esa ishchining oilasi, farzandlari bo'lishi lozim, ularning o'sib-ulg'ayishi, o'qishi, zamon talabiga javob beradigan ishchi kuchi sifatida kamol topishi uchun ham sharoit bo'lishi zarur.

Ishchi kuchini takror hosil qilish jarayonini tadqiq etish uning miqdoriy va sifat jihatlarini ajratishni taqozo etadi. Ishchi kuchining miqdori mamlakat aholisining mehnat faoliyatiga layoqatli bo'lgan qismi orqali ifodalanib, u ishchi kuchi resurslari deb ham ataladi. Insonning ishchi kuchi resurslari tarkibiga kiritilishining asosiy mezon bo'lib uning yoshi va mehnatga bo'lgan qobiliyati hisoblanadi. Odatda ishchi kuchi resurslari tarkibiga 16 yoshdan 60 yoshgacha bo'lgan erkaklar, 16 yoshdan 55 yoshgacha bo'lgan ayollar kiritiladi. Lekin ijtimoiy ishlab chiqarish va boshqa sohalarda band bo'lgan pensionerlar ham ishlashi mumkin.

Ishchi kuchi sifati uning tarkibi zamon talablari jihatidan ijtimoiy-iqtisodiy ishlab chiqarish ehtiyojlariga muvofiqligi darajasini namoyon etadi. Ishchi kuchining sifati uning ma'lumot, kasbiy tayyorgarlik, malaka, ish tajribasi darajalari kabi ko'rsatkichlar orqali ifodalanadi. Fan-texnika taraqqiyotining jadallashib borishi bilan ishchi kuchining sifatiga bo'lgan talab ham ortib boradi.

Ishchi kuchi resurslarining faol va potensial qismi farqlanadi. Ijtimoiy-iqtisodiy ishlab chiqarishda band bo'lgan shaxslar ishchi kuchi resurslarining faol qismi hisoblansa, ishlab chiqarishdan ajralgan holda o'qiyotganlar va vaqtinchalik uy xo'jaligida band bo'lganlar potensial qismi hisoblanadi.

Ishchi kuchini takror hosil qilish insonning jismoniy kuchlari va aqliy qobiliyatlarini uzluksiz qayta tiklab va ta'minlab turish, ularning mehnat malakasini muttasil yangilab va oshirib borish, umumiy bilim va kasbiy darajasi

o'sishini ta'minlash demakdir. Ishchi kuchini takror yaratish xodimlarni ishlab chiqarishga jalb etishni, tarmoqlar, korxonalar, mintaqalar o'rtasida ishchi kuchi resurslarini taqsimlash va qayta taqsimlashni, ularning xodimlarga bo'lgan ehtiyojlari qondirilishini va ayni vaqtda mavjud ishchi kuchining ish bilan to'la va samarali band bo'lishini ta'minlaydigan ijtimoiy-iqtisodiy mexanizmini yaratishni ham o'z ichiga oladi.

Ishchi kuchini takror ishlab chiqarish ba'zan ilmiy adabiyotlarda «aholi nufusini takror ishlab chiqarish» tushunchasi bilan bog'liq holda ham ishlatiladi. «Nufus» atamasi asosan aholining ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan tavsiflarini bayon etishda qo'llanilib, bunda nufus qonuni ahamiyatli o'rin tutadi.

Nufus qonuni-aholining o'sib borishi qonunidir. Nufus qonuni aholining tabiiy harakati, ya'ni o'lim darajasining pasayishi, hayot kechirish davomiyligining uzayishi, tug'ilishning optimal darajaga yetishi, jamiyat va alohida oilalar manfaatlarini o'zaro uyg'unligining ta'minlanishi orqali namoyon bo'ladi.

Ishchi kuchini takror hosil qilish nisbatan mustaqil iqtisodiy va ijtimoiy muammo bo'lib, bu muammoning ayrim tomonlari aholining tabiiy harakatlari shaklida namoyon bo'ladi. Shu sababli ishchi kuchini takror hosil qilishning asosi aholining tabiiy ko'payishi hisoblanadi.

Aholining tabiiy o'sishi-bu aholining emigratsiya, ya'ni fuqarolarning o'z mamlakatlaridan boshqa mamlakatlarga ko'chib o'tishi va immigratsiya, ya'ni xorijiy fuqarolarning doimiy yashash uchun mamlakatga ko'chib kelishidan tashqari harakatini ifodalaydi. U quyidagi umumiy koeffitsientlar orqali aniqlanadi:

- tug'ilish koeffitsienti (yil davomida tirik tug'ilgan chaqaloqlarning mavjud aholi o'rtacha yillik soniga nisbati);

- o'lish koeffitsienti (yil davomida o'lganlarning mavjud aholi o'rtacha yillik soniga nisbati);

- tabiiy o'sish koeffitsienti (tug'ilish va o'lish umumiy koeffitsientlari o'rtasidagi farq). Odatda bu koeffitsientlar mamlakatdagi o'rtacha har 1000 ta aholi soniga to'g'ri keluvchi miqdor sifatida baholanadi.

Ishchi kuchi resurslarining soni va sifati mamlakat aholisining soni, jinsi va yoshi jihatidan tarkibi bilan belgilanadi. Bular esa o'z navbatida aholining tabiiy harakatlanishiga bog'liq bo'ladi.

Aholining tabiiy harakatlanishi, uni takror ishlab chiqarish xususiyati ko'pgina holatlar bilan mamlakatning industrial taraqqiyoti va urbanizatsiya darajasi, ijtimoiy shart-sharoitlar, madaniyat va maishiy turmush an'analari, aniq tarixiy omillar bilan belgilanadi.

Ular jumlasiga demografiya omilini hisobga olgan holda uy-joy sharoitlarini yaxshilash, bolalarga nafaqalar berish, ularni bolalar muassasalari bilan ta'minlash, homiladorlik va bola tug'ilgandan keyingi ta'tillarni uzaytirish, oilani mustahkamlash, shuningdek, jamoada ma'naviy muhitni yaxshilash kiradi.

Mamlakatdagi ishchi kuchi resurslari miqdoriga aholining tabiiy o'sishidan tashqari ishchi kuchi migratsiyasi ham ta'sir qiladi. Ishchi kuchi migratsiyasi murakkab jarayon bo'lib, turli omillar ta'siri ostida: ish haqi darajasidagi o'zgarishlar, ishsizlik va h.k.lar ishchi kuchining bir hududdan boshqa bir hududga ko'chib o'tishini bildiradi. Migratsiya ikki darajada, ya'ni mamlakat ichida va

xalqaro darajada ro'y berishi mumkin. Bir mamlakat ichida ro'y bergan migratsiya ichki migratsiya deb atalib, u quyidagi shakllarda bo'lishi mumkin:

1. Tugal migratsiya-aholining doimiy yashash joyini o'zgartirishi bilan bog'liq migratsiya;

2. Tebranuvchi migratsiya-ishchi kuchining bir hududdan boshqa hududga muntazam davriy ravishda qatnab ishlashi bilan bog'lik migratsiya;

3. Mavsumiy migratsiya-mavsumiy ish faoliyati bilan bog'liq migratsiya;

4. Tasodifiy migratsiya-ishchi kuchining ba'zi hollarda boshqa hududlarga borib kelishi bilan bog'liq migratsiya.

Ishchi kuchi migratsiyasi shunchaki ro'y bermay, uning negizida ma'lum ijtimoiy-iqtisodiy sabablar yotadi. Ishchi kuchi migratsiyasining iqtisodiy vazifasi sifatida mamlakat bo'ylab mehnat resurslari samarali taqsimlanishini ta'minlash, ishchi kuchiga bo'lgan talab va taklif nisbatini muvofiqlashtirish hisoblanadi. Bu vazifaning amalga oshishi natijasida ishchi kuchidan foydalanish samaradorligi oshadi.

Ishchi kuchi migratsiyasining ijtimoiy vazifasi aholi turmush darajasini oshirish, inson omilining ijtimoiy hayotdagi o'рни va mavqeini yanada yuksaltirishdan iborat.

Ishchi kuchini takror hosil qilish, ularning to'la va samarali ish bilan band bo'lish muammosini ham o'z ichiga oladi. Ish bilan to'la band bo'lishni mutlaq ma'noda tushunmaslik kerak. Birinchidan, ishsizlikning ma'lum darajasi iqtisodiyot uchun me'yordagi hol hisoblanadi. Ikkinchidan, ish bilan to'la band bo'lish mehnatga layoqatli barcha kishilar albatta umumlashgan davlat va jamoa korxonalarida ishlab chiqarishga jalb etilishi zarurligini anglatmaydi. Ularning bir qismi o'zini oilada xizmat ko'rsatishga, bolalar tarbiyasiga, shuningdek, xususiy korxonalar va shaxsiy yordamchi xo'jalikda mehnat qilishga, yakka tartibdagi mehnat faoliyati bilan shug'ullanishga bag'ishlashi mumkin. Uchinchidan, ish bilan to'la band bo'lish uning samaradorligi bilan, mehnat resurslaridan oqilona foydalanish bilan birgalikda olib borilishi kerak.

20.2. Ishchi kuchi bozori. Ishchi kuchiga talab va taklif nisbati.

Ishchi kuchi bozori-bu xo'jalik faoliyati jarayonida ishchi kuchi tovari egalari va uning asosiy iste'molchilari-davlat va tadbirkorlar o'rtasida mehnat sharoitlari va unga haq to'lash miqdorlari, ishchilarning malaka darajasi, ular tomonidan bajarilayotgan ishlarning hajmi, intensivligi va mas'uliyat darajasi bo'yicha tarkib topuvchi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning murakkab tizimi.

Shuningdek u mehnat sharoitlari va unga haq to'lash miqdorlari, ishchilarning malaka darajasi, ular tomonidan bajarilayotgan ishlarning hajmi, intensivligi va mas'uliyat darajasi bo'yicha tarkib topuvchi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning murakkab tizimini namoyon etadi.

Har qanday bozor singari ishchi kuchi bozorida ham ikki qarama-qarshi tomon-talab va taklifning o'zaro ta'siri amal qiladi. Ishchi kuchi talabi-bu muayyan vaqtda ish haqining tarkib topgan darajasida turli ish beruvchilar tomonidan ishchi kuchi miqdori va sifatiga bildirilgan talab. Odatda ish beruvchilar bo'lib davlat,

jamo'a va xususiy mulkka asoslangan korxonalar va tashkilotlar, yakka tartibdagi tadbirkor va boshqalar hisoblanishi mumkin.

Ishchi kuchi taklifi-bu muayyan vaqtda ish haqining tarkib topgan darajasida ishga yollanishga tayyor bo'lgan mehnatga layoqatli ishchi kuchi miqdori. Ishchi kuchi taklifi mehnat qilish yoshidagi turli kasb va mutaxassislikka ega bo'lgan kishilarning ishlashga bo'lgan layoqatini namoyon etadi.

Ishchi kuchi bozorining asosiy va o'ziga xos tovari bo'lgan ishchi kuchining qiymati va iste'mol qiymati, nafilligi to'g'risida ham to'xtalib o'tish zarur.

Ishchi kuchining qiymati nafaqat ishchining shaxsiy ehtiyojlarini qondirish, balki ishchi kuchini takror ishlab chiqarish hamda uning sifatini oshirish jarayonlarini yetarli darajada ta'minlash uchun zarur bo'lgan barcha hayotiy ne'matlarning jami qiymatini o'z ichiga oladi. Ishchi kuchi qiymati o'zgaruvchan ko'rsatkich bo'lib, u turli omillar ta'sirida o'sib yoki pasayib turishi mumkin. Ishchi kuchi qiymatini oshiruvchi omillar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin: ishchi kuchiga bo'lgan ehtiyojlarning ob'yektiv ravishda o'sishi; mehnat intensivligining oshishi; o'qish va kasbiy bilimlar olishga sarflarning ko'payishi va h.k. Ishchi kuchi qiymatini pasaytiruvchi asosiy omil bo'lib moddiy ishlab chiqarish sohasidagi ijtimoiy mehnat unumdorligining o'sishi hisoblanadi. U ishchi va uning oilasi ehtiyojlarini qondiruvchi hayotiy vositalar qiymatining pasayishiga olib keladi.

Ishchi kuchi tovarining nafilligi uning kapital egasining foyda olishga bo'lgan ehtiyojini qondirish layoqati orqali namoyon bo'ladi.

Ishchi kuchi bozori tovar va kapitallar bozori bilan birgalikda bozor iqtisodiyotining asosiy tizimini tashkil etadi. Umumiy iqtisodiy bozor mexanizmining tarkibiy qismi hisoblangan ishchi kuchi bozori talab va taklif qonuniga muvofiq iqtisodiyotning tarmoq va sohalari bo'yicha ishchi kuchi resurslarini taqsimlash va qayta taqsimlash vazifasini bajaradi. Bunda ishchi kuchi bozori sub'yektlarining sifat jihatidan farq qiluvchi manfaatlarini o'zaro uyg'unlashtirish va bog'lashni qiymat tamoyillari asosida shakllantiriladi.

Shunga ko'ra, ishchi kuchi bozori o'zining maxsus tovari-ishchi kuchi xususiyatlaridan kelib chiqqan holda o'ziga xos o'rin tutadi. Ishchi kuchining bu bozordagi harakati esa bir qator ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlarga ega bo'ladi.

Birinchidan, ishchi kuchi bozori ikki mustaqil sub'yekt-kapital egasi va ishchi kuchi egasi manfaatlarining o'zaro to'qnashish munosabatlari hisoblanadi. Ularni bozorga o'zaro qarama-qarshi hohish va maqsadlar yetaklaydi, ya'ni ularning biri ishchi kuchini sotishni istasa, boshqa biri uni xarid qilishni istaydi. Ular o'rtasidagi savdo bitimi ishchi kuchi egasining o'zi bo'yicha emas, balki u mehnat qilish layoqati, undan foydalanish shartlari va davomiyligi bo'yicha boradi. Bitim natijasi bo'lib kapital egasi tomonidan sotib olingan ishchi kuchi evaziga to'lanadigan ish haqi miqdori hisoblanadi.

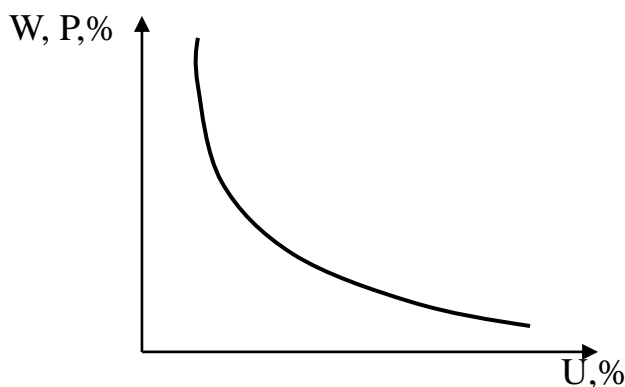
Ikkinchidan, boshqa har qanday tovar bozorlarida bo'lgani singari, ishchi kuchi bozorida ham ishchilar o'rtasida bo'sh ishchi o'rnini egallash borasida raqobat kurashi vujudga keladi.

Uchinchidan, ishchi kuchi bozori ishchi kuchi yalpi taklifining unga bo'lgan yalpi talabdan doimiy ravishda ko'proq bo'lish tendensiyasi bilan tavsiflanadi. Bu

esa bozorda ishchilar band bo'lmagan qismi ishsizlarning vujudga kelishiga olib keladi.

To'rtinchidan, bozor iqtisodiyotining siklli rivojlanishi odatda inflyatsiya va ishsizlik bilan birga boradi. Bu ikkala jarayon o'rtasida ma'lum o'zaro bog'liqlik mavjud bo'lib, u pirovardida ishchilar ommasi hayot darajasining ahamiyatli darajada pasayib ketishi: narxlarning oshishi, ish haqining qisqarishi, to'lovga qodir talabning pasayishi va h.k.lar orqali namoyon bo'ladi. Muayyan iqtisodiy sharoitlarda ishchi kuchi bozoridagi umumiy holat inflyatsiyaning o'sishi uchun asosiy sabab bo'lishi ham, yoki, aksincha, uning o'sishiga to'sqinlik qilishi ham mumkin.

Mehnatga layoqatli aholi umumiy sonida ishsizlarning ulushi qanchalik oz bo'lsa, narxlarning inflyatsiya ta'siri ostidagi o'sish sur'atlari shunchalik yuqori bo'ladi. Ingliz iqtisodchisi A.Fillips ishsizlik va inflyatsiyaning o'sishi o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatib berib, bu bog'liqlikni ifodalovchi egri chiziq Filips egri chizig'i deb nom oldi (20.1-rasm). Unga ko'ra, inflyatsiya darajasini 1%ga pasaytirish uchun ishsizlikni 2%ga o'stirish zarur bo'ladi.

20.1-rasm. Fillips egri chizig'i.

bu yerda:

W-nominal ish haqining o'sish sur'ati;

P-inflyatsiya darajasi;

U-ishsizlik darajasi.

Ishsizlik va inflyatsiya darajasidagi nisbatni tartibga solishda davlatning iqtisodiy siyosati asosiy ro'l o'ynaydi. Davlat ish bilan bandlik darajasi, ishlab chiqarish hajmi va ish haqi darajasi o'rtasidagi oqilona nisbatni ta'minlash orqali nafaqat ishsizlik va inflyatsiya darajasini nazorat qilishi, balki ularning iqtisodiyot rivojlanishi va aholi turmush darajasiga salbiy ta'sirining oldini olishi ham zarur.

Shunday qilib, ishchi kuchi bozori bozor iqtisodiyoti sharoitida yetakchi o'rin tutib, uni yuqori darajada tashkil etmasdan turib iqtisodiyotning samarali amal qilishiga erishib bo'lmaydi.

Bozor iqtisodiyoti tizimida ishchi kuchi bozorining o'rni u bajaradigan ikkita vazifa orqali belgilanadi. Birinchi vazifasi bevosita mehnat jarayonida ishchining ishlab chiqarish vositalari bilan biriktirish mexanizmi hamda band bo'lmagan ishchi kuchining harakatini samarali tartibga solish bilan bog'liq. Ikkinchi vazifasi

esa yalpi ishchi kuchining sifatini yanada takomillashtirgan holda takror ishlab chiqarish orqali amalga oshiriladi.

O'zbekistonda ishchi kuchi bandligini oshirish va aholini ijtimoiy himoyalash borasida davlat tomonidan amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar natijasida yildan-yilga ish bilan ta'minlanish darajasi o'sib bormoqda.

Prezidentimiz o'z ma'ruzalarida 2016 yildagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning eng muhim vazifalaridan biri-aholi bandligini ta'minlash masalasi bo'lib, 2016 yilda 990 mingga yaqin yangi ish o'rinlarini yaratish mo'ljallanmoqda, jumladan, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik, xizmat ko'rsatish sohasini izchil rivojlantirish hisobidan 660 mingdan ziyod ish o'rni yaratiladi. 2016 yilda oliy o'quv yurtlari, litsey va kollejlarning 510 mingdan ortiq bitiruvchilarini ish bilan ta'minlash darkor ekanligini belgilab berdilar [22].

20.3. Ishchi kuchi bandligi nazariyasi.

Ishchi kuchining bandligi to'g'risidagi nazariyalar muammoga nisbatan yondashuv, qo'llanilgan tadqiqot usullari va vositalari jihatidan bir-biridan farqlanadi. Darslik va o'quv qo'llanmalarda ishchi kuchi bandligi bo'yicha neoklassik, keynscha, monetaristik, institutsional-sotsiologik maktab vakillarining kontseptsiyalari bayon etiladi [61].

Neoklassik maktab kontseptsiyasi A.Smitning klassik nazariyasi qoidalari asosida shakllantirilib, D.Gilder, A.Laffer, M.Feldstayn, R.Xoll kabi bir qator olimlarning fikr-mulohazalari orqali namoyon bo'ladi. Bu maktab namoyandalari ishchi kuchi bozorini maxsus qonunlarga bo'ysunuvchi aloqalar tizimi sifatida ko'rib chiqib, ular bozor mexanizmi orqali boshqarilishini ta'kidlaydilar. Ish haqi darajasi ishchi kuchining narxi sifatida ko'rsatiladi. U ishchi kuchi talab va taklifga ta'sir ko'rsatib, ular o'rtasidagi nisbat va zarur muvozanatni ta'minlaydi. Ishchi kuchining narxi bozor kon'yunkturasiga tezlik bilan javob qaytaradi, ya'ni bozordagi talab va taklifning o'sishi yoki kamayishiga qarab o'zgaradi. Shunga ko'ra, ishchi kuchi bozoridagi taqchillik yoki taklif ortiqchaligi ish haqi darajasini o'zgartirish orqali bartaraf etiladi. Ishchi kuchi bozorining klassik modeli uning o'zini-o'zi tartibga solish tamoyiliga asoslanadi.

Keynscha maktab vakillari ishchi kuchi bozorini harakatsiz, o'zgarmas tizim sifatida baholab, unda ishchi kuchining narxi qat'iy belgilangan bo'lishini ta'kidlaydilar. Bandlik va ishsizlik darajasi, ishchi kuchiga bo'lgan talab, real ish haqi darajasi kabi asosiy ko'rsatkichlar ishchi kuchi bozori orqali emas, balki tovar va xizmatlar bozoridagi samarali talab miqdori orqali belgilanadi. Ishchi kuchi bozorida esa faqat ish haqi darajasi va unga bog'liq bo'lgan ishchi kuchi taklifi miqdori shakllanadi. Biroq ishchi kuchi taklifi amaldagi bandlikning shakllanishida yetakchi ro'l o'ynamay, balki faqat uning ish haqining muayyan hajmidagi eng yuqori mumkin bo'lgan darajasini tavsiflaydi. Ishchi kuchiga bo'lgan talab yalpi talab, investitsiya va ishlab chiqarish hajmi orqali tartibga solinadi. Ishsizlikning mavjud bo'lishi yalpi samarali talabning yetishmasligi bilan shartlanib, uni byudjet va pul-kredit siyosatining iqtisodiy faollikni oshiruvchi chora-tadbirlari orqali bartaraf etish mumkin. Davlat yalpi talabni kengaytirish tadbirlarini amalga oshirib borib, ishchi kuchiga bo'lgan talabning o'sishiga imkon

yaratadi va buning natijasida bandlikning o'sishi hamda ishsizlikning qisqarishi ro'y beradi.

Monetar maktab namoyandalari M.Fridmen, E.Felpslar bozor iqtisodiyotini o'z-o'zidan tartiblanuvchi tizim sifatida baholab, undagi narx mexanizmining o'zi bandlikning oqilona darajasini belgilab berishini ta'kidlaydilar. Bunday tizimga davlat tomonidan har qanday aralashuv bozorning o'zini-o'zi tartibga solish mexanizmini ishdan chiqaradi. Davlatning pul vositasida yalpi talabni rag'batlantirishi natijasida inflyatsiya jarayonlarining kuchayishini keltirib chiqaradi.

Monetaristlar iqtisodiyotda doimo ma'lum darajada ishsizlik mavjud bo'lishini ta'kidlab, uni «ishsizlikning tabiiy me'yori» deb ataydilar. Bandlikning bu «tabiiy daraja»dan chetlanishi faqat qisqa muddatli tavsif kasb etadi. Agar bandlik darajasi muvozanat darajasidan ortiq bo'lsa, bu inflyatsiyaning jadallashuviga, agar kam bo'lsa, deflyatsiyaning jadallashuviga olib keladi. Bandlikni barqarorlashtirish bo'yicha siyosat ishsizlik darajasini uning tabiiy me'yoridan chetlanishiga, ishlab chiqarish hajmi va band bo'lganlar sonining tebranishlariga qarshi kurashga yo'naltirilgan bo'lishi lozim. Ishchi kuchi bozorini muvozanatga keltirish uchun monetaristlar asosan pul-kredit siyosati dastaklaridan foydalanishni tavsiya etadilar.

Institutsional-sotsiologik maktab namoyandalari T.Veblen, J.Danlop, J.Gelbreyt, L.Ulmanlar ishchi kuchi bandligi borasidagi muammolar turli ko'rinishdagi institutsional islohotlar yordamida hal etilishi mumkin, degan qoidaga asoslanadilar. Ular bu muammoning faqat makroiqtisodiy jihatdan tahlili bilan chegaralanmaydilar. Shuningdek, ular ishchi kuchi tarkibi va unga tegishli holda ish haqi darajasidagi ijtimoiy, kasbiy, tarmoq, yosh, jins, etnik va boshqa tafovutlar ta'sirida ishchi kuchi bozorida vujudga keladigan nomuvofiqliklarni izohlashga harakat qiladilar.

Shartnomaga asoslangan bandlik nazariyasi o'zida neoklassik hamda keynscha talqinlarni uyg'unlashtiruvchi konsepsiya hisoblanadi. Konsepsiya mualliflari M.Beyli, D.Gordon, K.Azariadis, bir tomondan, pul ko'rinishidagi ish haqi qat'iyligi to'g'risidagi keynscha qoidani qabul qiladilar va ishchi kuchi bozorida muvofiqlashuv narxlar, ya'ni ish haqi hisobiga emas, balki ishlab chiqarish moddiy hajmi va bandlikning o'zgarishi hisobiga amalga oshirishini ta'kidlaydilar. Boshqa tomondan, bu qat'iylilikning o'zi xususiy iqtisodiy manfaatlar ostida harakat qiluvchi individlarning xatti-harakatidan keltirib chiqariladi. Mazkur nazariya asosida tadbirkorlar va ishchilar o'zaro uzoq muddatli shartnoma munosabatlariga kirishishlari to'g'risidagi qoida yotadi. Mazkur shartnoma huquqiy jihatdan taqozo etilgani uchun emas, balki har ikkala tomon uchun ham iqtisodiy jihatdan foydaliligi sababli vujudga keladi. Firma ishlab chiqarishning pasayib ketishi davrida mehnatga haq to'lash hajmini kamaytirmaydi, ishlab chiqarishning o'sishi davrida esa malakali ishchilarga ish haqini oshirmaydi. Pul ko'rinishidagi ish haqining o'zgarishi bir tekisda boradi. Ish haqi darajasi individlar xatti-harakatining iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq natijasi sifatida ma'lum me'yorda qat'iy tus oladi.

Moslashuvchan ishchi kuchi bozori konsepsiyasi asoschilari R.Buae, G.Stending tomonidan 70-yillarning oxirida, nisbatan rivojlangan G'arb mamlakatlarida iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurish amalga oshirilayotgan davrda keng tarqaldi. Uning asosida ishchi kuchi bozorini tartiblashdan voz kechish, bandlikning moslashuvchan, funksional jihatdan individuallashtirilgan va nostandart shakllari: qisman bandlik, to'liq bo'lmagan ish haftasi yoki ish kuni, qisqa muddatli shartnomalar, uyga ish olish va h.k.larga o'tishning zarurligi to'g'risidagi qoidalar yotadi. Bunday yondashuv iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurish xarajatlarini kamaytirishni ta'minlashga qaratilgan bo'lib, ishga yonlash, ishdan bo'shatish va bandlik shakllarining turlicligi va moslashuvchanligi; ish vaqtini tartibga solishning moslashuvchanligi; ish haqini tabaqalashtirish asosida tartibga solishning moslashuvchanligi; ishchilarni ijtimoiy himoyalash usul va shakllari, shuningdek, ishchi kuchi bozoridagi talab va taklifning tebranishiga ishchi kuchi hajmi, tarkibi, sifati va narxi muvofiqlashuvining moslashuvchanligi hisobiga erishiladi. Umuman olganda moslashuvchan ishchi kuchi bozori kontseptsiyasi tadbirkor va ishchilar o'zaro munosabatlarining turli shakllarini mavjudligini taqozo etib, ishchi kuchi bozorining yalpi xarajatlarini ratsionallashtirish, foydalilik darajasini oshirish va yuqori harakatchanligini ta'minlashga qaratilgan.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mehnatga yaroqli aholini ish joylari bilan ta'minlash, ishsizlikni oldini olish, ishchi kuchi bozorini tartibga solish davlatning ijtimoiy-iqtisodiy siyosatining asosini tashkil etadi. Bugungi kunda respublikda ishchi kuchining ortiqchaligi mavjud va mehnat bozorida ishchi taklif qilish darajasi yuqori.

Ishlashni hohlovchilarga ishchi kuchi bozorida erkin harakat qilishlari, turli mehnat qilish sharoiti bilan bog'liq bo'lgan ishlarni tanlashlari, ishga qabul qilish, hohlagan ishga joylashish, kasb o'rganish, malakalarini oshirishni bepul tashkil etish, boshqa joyga ishga qabul qilinganda sarf qilingan harajatlarni kompensatsiya qilish davlat tomonidan kafolat beriladi.

Respublikada mehnatga layoqatli aholining bandligini ta'minlash tizimi ishlab chiqilgan. Bu tizim o'z ichiga quyidagilarni oladi.

1. Mehnat qonunchiligi, bandlikka ko'maklashishi va aholini ijtimoiy muhofaza qilish markazlari.

2. Ijtimoiy himoya qilish (eng kam ish haqini belgilash, ish joylarini kvotalash, ishsizlarga nafaqa to'lash).

3. Kasbga yo'naltirish, kasbiy tayyorgarlik, malaka oshirish, qayta tayyorlash tizimi.

4. Yangi ish o'rinlarini yaratishni qo'llab-quvvatlash.

Aholini bandligini ta'minlashning yaxlit tizimini amalga oshirishda mehnat qonuni bozor talablari asosida takomillashtirib bandlikka ko'maklashish va aholini ijtimoiy muhofaza qilish markazlari faoliyati kuchaytirilmoqda Yangi ish joylarini yaratayotgan ish beruvchilar rag'batlantirilmoqda, ularga soliq va kredit imtiyozlari berilmoqda. Ish kuchini sifatini oshirish hisobiga ularni raqobatdoshligini, kasbga tayyorlash va qayta tayyorlash tizimini takomillashtirish asosida amalga oshirilmoqda. Ish joylari bilan ta'minlashning samarali vositasi bo'lgan kichik biznes, xususiy tadbirkorlik, kasanachilik, xizmat ko'rsatish va

servis soxasi rivojlantirilmoqda, ijtimoiy himoyaga muxtoj bo'lgan aholiga ish o'rinlarini kvotalash tartibi o'rnatilib kelinmoqda.

20.4. Ishsizlik va uning turlari. Ishsizlik darajasini aniqlash.

Iqtisodiyotning samarali amal qilishiga mamlakatdagi ishsizlik darajasi ahamiyatli ta'sir ko'rsatadi.

Ishsizlik-iqtisodiy faol aholi bir qismining o'z ishchi kuchidan foydalana olmasligini namoyon etuvchi ijtimoiy-iqtisodiy hodisa.

Mehnatga layoqatli bo'lib, ishlashni xohlagan, lekin ish bilan ta'minlanmaganlar ishsizlar deyiladi. Namoyon bo'lish xususiyati va vujudga kelish sabablariga ko'ra ishsizlik friksion, tarkibiy, siklik, institutsional, texnologik, hududiy, yashirin va turg'un ishsizlik turlariga bo'linadi.

Kishilar turli sabablar: yangi yashash joylariga ko'chib o'tish, ishining mazmuni va tavsifi yoqmay qolishi, nisbatan yuqoriroq ish haqi olishga intilish va boshqalarga ko'ra o'z ishlarini almashtirib turadilar. Biroq, bir ishdan bo'shab, boshqa biriga joylashgunga qadar orada ma'lum vaqt o'tadi (1 oydan 3 oygacha). Aynan shu vaqt oralig'idagi, ya'ni bir ishdan bo'shab yangi ishga joylashgunga qadar bo'lgan davrdagi ishsizlik friksion ishsizlik deyiladi.

FTT, yangi texnologiyalarning ishlab chiqarishga qo'llanishi natijasida ba'zi bir tarmoq va soha mahsulotlariga bo'lgan talab qisqarib, zamonaviy mahsulot turlariga talab o'sadi. Natijada ba'zi bir kasb yoki mutaxassislik turlaridagi ishchilarga talabning qisqarishi yoki umuman yo'qolishi ularning o'z kasb va mutaxassisliklarini o'zgartirish yoki shunday kasblarga talab saqlanib qolgan joylarga ko'chib o'tishga majbur qilib qo'yadi. Yangi kasb va mutaxassislikni o'zlashtirib yoki boshqa joyga ko'chib o'tib, yangi ishga joylashgunga qadar bo'lgan ishsizlik tarkibiy ishsizlik deb ataladi. Tarkibiy ishsizlik friksion ishsizlikka qaraganda uzoqroq davom etadi hamda ko'proq ma'lum bir xarajatlarni taqozo etadi. Uning uzoq muddat (6 oydan ko'proq) davom etishi yangi kasb turini o'zlashtirish yoki malaka oshirish bilan, ma'lum xarajat talab qilishi esa, eski kasb turi bilan shug'ullanish istagi saqlanib qolgan holda, yashash joylarini o'zgartirish bilan bog'liq bo'ladi.

Friksion va tarkibiy ishsizlik, iqtisodiyotdagi rivojlanish har qanday holatidan qat'iy nazar, ma'lum darajada barcha mamlakatlarda mavjud bo'ladi. Shunga ko'ra, friksion va tarkibiy ishsizlik birgalikda ishsizlikning tabiiy darajasini tashkil qiladi.

Siklik ishsizlik-iqtisodiy siklning inqiroz fazasi bilan bog'liq bo'lib, u ishlab chiqarishning pasayishi va yalpi talabning qisqarishi natijasida vujudga keladi. Bunda o'z tovar va xizmatlariga nisbatan talabning qisqarishiga duch kelgan tadbirkorlar ishlab chiqarish hajmini kamaytirish maqsadida ishchilarni ishdan bo'shata boshlaydilar. Siklik ishsizlik haqiqiy darajadagi ishsizlikning tabiiy darajadan farqlanishini ko'rsatadi. Ishsizlikning bu turi majburiy ishsizlik hisoblanadi va siklning yuksalish fazasida mavjud bo'lmaydi.

Institutsional ishsizlik ishchi kuchi bozori infratuzilmasi, ya'ni ishchi kuchini ish bilan ta'minlashga xizmat ko'rsatuvchi muassasalarning yetarli darajada

rivojlanmaganligi yoki samarali faoliyat ko'rsatmasligi natijasida vujudga keladi. Uni ham tabiiy ishsizlik tarkibiga kiritish mumkin.

Texnologik ishsizlik ishlab chiqarish jarayoniga texnologik usullarning kirib kelishi bilan bog'liq bo'ladi. Ularning ichida asosiylari ishlab chiqarishni avtomatlashtirish, robotlashtirish va informatsion texnologiyalarni qo'llash hisoblanadi.

Hududiy ishsizlik muayyan hududdagi tarixiy, demografik, madaniy, milliy va ijtimoiy-ruhiy xususiyatdagi bir qator kompleks omillar ta'siri ostida ishchi kuchi talabi va taklifi o'rtasidagi nomutanosiblik natijasi hisoblanadi.

Yashirin ishsizlik uchun ish kuni yoki ish haftasi davomida to'liq band bo'lmaslik xos. Iqtisodiyot rivojlanishi darajasining pasayishi korxonalaridagi ishlab chiqarish hajmining qisqarishiga olib keladi. Biroq, korxonaga egalari o'z ishchilarini birdaniga ishdan bo'shata olmaydilar. Buning natijasida ishchilarning ma'lum qismi rasman ish bilan band bo'lsalarda, amalda to'liq holda ishlamaydilar. Buning natijasida mehnat unumdorligi pasayib, korxonaga moliyaviy natijalariga ta'sir ko'rsatadi. Yashirin ishsizlik mamlakatda vujudga kelishi mumkin bo'lgan ijtimoiy keskinlikka yo'l qo'yimaslikka intilish natijasida ham vujudga keladi.

Turg'un ishsizlik mehnatga layoqatli aholining ish joyini yo'qotgan, ishsizlik bo'yicha nafaqa olish huquqidan mahrum bo'lgan va faol mehnat faoliyatiga hech qanday qiziqishi bo'lmagan qismini qamrab oladi.

«To'la bandlik» tushunchasi iqtisodiyotda ishsizlikning mutlaq mavjud bo'lmasligini bildirmaydi. Iqtisodchilar friksion va tarkibiy ishsizlikning bo'lishini tabiiy deb hisoblaydi, shu sababli «to'la bandlik» ishchi kuchining 100% dan kam qismini tashkil qiluvchi miqdor sifatida aniqlanadi. Aniqroq aytganda, to'liq bandlilik sharoitida ishsizlik darajasi friksion va tarkibiy ishsizlar soniga teng bo'ladi. Siklik ishsizlik nolga teng bo'lganda to'liq bandlilik sharoitidagi ishsizlik darajasiga erishiladi. «To'la bandlik» sharoitidagi ishsizlik darajasi ishsizlikning tabiiy darajasi deb ataladi. Ishsizlikning tabiiy darajasi bilan bog'liq bo'lgan milliy ishlab chiqarishning real hajmi, iqtisodiyotning ishlab chiqarish salohiyatini ko'rsatadi.

Ish bilan to'liq bandlilik yoki ishsizlikning tabiiy darajasi ishchi kuchi bozori muvozanatiga erishganda, ya'ni ish izlovchilar soni bo'sh ishchi o'rinlari soniga teng kelganda vujudga keladi. Ishsizlikning tabiiy darajasi qandaydir darajada iqtisodiy jihatdan maqbul hisoblanadi. Chunki «friksion» ishsizlarga mos keluvchi ish o'rinlarini topish, «tarkibiy ishsizlarga» ham yangi kasbni o'zlashtirish yoki yangi yashash joyida ish topish uchun ma'lum vaqt kerak bo'ladi.

«Ishsizlikning tabiiy darajasi» tushunchasi ma'lum bir aniqliklar kiritishni talab qiladi.

Birinchiidan, bu tushuncha iqtisodiyot har doim ishsizlikni tabiiy darajasida amal qilishi va shu orqali o'zining ishlab chiqarish imkoniyatini ro'yobga chiqarishini bildirmaydi. Chunki, ko'pincha ishsizlik darajasi tabiiy darajadan ortiq, ayrim hollarda, masalan, ish vaqtidan ortiqcha ishlash va o'rindoshlik ishlarida band bo'lish natijasida tabiiy darajadan past ham bo'lishi mumkin.

Ikkinchidan, ishsizlikning tabiiy darajasi o'z-o'zicha doimiy miqdor hisoblanishi shart emas, u tarkibiy o'zgarishlar, qonunlar va jamiyat urf-odatlaridagi o'zgarishlar oqibatida o'zgarib turishi mumkin.

Ishsizlik darajasi ishsizlar sonining ishchi kuchi tarkibidagi foizi sifatida hisoblanadi.

$$\text{Ishsizlik darajasi} = \frac{\text{Ishsizlar soni}}{\text{Ishchi kuchi soni}} \times 100 \%$$

Ishsizlik darajasini baholash bilan birga uning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini ham hisobga olish zarur bo'ladi. Chunki ishsizlikning o'zi haddan tashqari yuqori darajasi bilan katta iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlarni keltirib chiqaradi.

Ishsizlikning iqtisodiy oqibatlari ishlab chiqarilmagan mahsulot bilan taqqoslanib baholanadi. Iqtisodiyot ishlashni xohlagan va ishlay oladigan barcha uchun yetarli miqdorda ish joylarini yaratish holatiga ega bo'lmasa mahsulot ishlab chiqarish potensial imkoniyatining bir qismi yo'qotiladi. Bu yo'qotish yalpi ichki mahsulot hajmining orqada qolishi sifatida aniqlanadi hamda u haqiqiy YAIMning potensial YAIMdan kam bo'lgan hajmi sifatida ko'rinadi. Ishsizlik darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, YAIM hajmining orqada qolishi shunchalik katta bo'ladi.

Makroiqtisodiyot sohasidagi taniqli tadqiqotchi A.Ouken ishsizlik darajasi va YAIM hajmining orqada qolishi o'rtasidagi nisbatini matematik ifodalab beradi. Bu nisbat iqtisodchilar orasida Ouken qonuni sifatida tanilgan bo'lib, agar ishsizlikning haqiqiy darajasi uning tabiiy darajasidan bir foizga ortiq bo'lsa, YAIM hajmining orqada qolishi 2,5% ni tashkil qilishini ko'rsatadi.

Ayrim hollarda milliy mahsulotning haqiqiy hajmi potensial hajmidan ortib ketishi ham mumkin. Bunday hol ishsizlik darajasi tabiiy darajadan ham past bo'lgan davrlarda ro'y beradi. Ishlab chiqarishga ishchilarning qo'shimcha smenalarini jalb qilish, kapital texnologiya lardan o'rnatilgan normativdan yuqori darajada foydalanish, ish vaqtidan ortiqcha ishlash va o'rindosh ishlarda band bo'lish kabilar buning asosiy sabablaridir.

Ishsizlikning ijtimoiy oqibatlari ham mamlakat iqtisodiyotiga sezilarli ta'sir o'tkazishi mumkin. Ishsizlikning ba'zi turlarining uzoq muddatli tavsifi ishchilarning o'z malakalarini yo'qotishlari hamda daromad va ijtimoiy mavqei jihatidan aholining nisbatan past toifasiga o'tib qolishiga olib keladi. Bu esa ularda o'z turmush tarzidan qoniqmaslik, ijtimoiy faollikning yo'qolishi, atrofdagilarga nisbatan loqaydlikning paydo bo'lishi kabi holatlarni keltirib chiqaradi. Natijada uzoq davom etgan ishsizlik millatning ruhiy sog'lomligiga putur yetkazadi. Ishsizlik o'sishining muqarrar oqibati bo'lib mamlakatdagi jinoyatchilikning o'sishi va ijtimoiy keskinlik darajasining kuchayishi hisoblanadi. Shunga ko'ra, mamlakatdagi ishchi kuchi bandligini ta'minlash va ishsizlarni ijtimoiy himoyalash davlat iqtisodiy siyosatining asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

20.5. Ishchi kuchi bandligini ta'minlash bo'yicha davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi

to'g'risida»gi Farmonining 4.1. Aholi bandligi va real daromadlarini izchil oshirish:

yangi ish o'rinlarini yaratish hamda aholining, eng avvalo, o'rta maxsus va oliy o'quv muassasalari bitiruvchilari bandligini ta'minlash, mehnat bozori mutanosibligini va infratuzilmasi rivojlanishini ta'minlash, ishsizlik darajasini kamaytirish;

mehnatga layoqatli aholining mehnat va tadbirkorlik faolligini to'liq amalga oshirish uchun sharoitlar yaratish, ish kuchi sifatini yaxshilash, ishga muhtoj shaxslarni kasbga tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini kengaytirish.

2019 yil – “Faol investitsiyalar va ijtimoiy rivojlanish yili” da ijtimoiy sohani yanada rivojlantirish uchun quyidagi vazifalarni amalga oshirish zarur.

Birinchiidan, aholi o'rtasida ishsizlikni kamaytirish, odamlar va oilalarning daromadini oshirish lozim.

Hukumat bir oy muddatda 2019 yil uchun bandlikka ko'maklashishning yangi davlat dasturini tasdiqlashi kerak.

Bu borada ishsizlarni kasbga o'qitish, ularga huquqiy va boshqa maslahatlar berish hamda boshqa ijtimoiy yordam usullaridan keng foydalanish kerak.

Xalqimizning hayot darajasini yuksaltirish uchun mehnatga munosib haq to'lash tizimini shakllantirish va aholi real daromadlarini oshirishimiz zarur.

Eng kam oylik ish haqi miqdorini belgilash tartibini qayta ko'rib chiqish, soliq va boshqa to'lovlarning eng kam ish haqi miqdori bilan bog'liq bo'lishiga barham berish kerak.

Vazirlar Mahkamasi ikki oy muddatda ushbu masalani hal etish yuzasidan kompleks chora-tadbirlar ishlab chiqsin.

Ikkinchiidan, pensiya va nafaqalarni tayinlash va to'lash tartibini qayta ko'rib chiqish, pensiya tizimini tubdan isloh qilish zarur.

Xabaringiz bor, yaqinda ushbu masala bo'yicha Prezident farmoni qabul qilindi. Unga ko'ra, 2019 yil 1 yanvardan boshlab, ishlaydigan barcha pensionerlarga pensiyalar to'liq miqdorda to'lanishi belgilandi.

Shuningdek, pensiyani hisob-kitob qilish uchun ish haqining maksimal miqdorini eng kam oylik ish haqining 8 barobaridan 10 barobarigacha oshirish bo'yicha yangi tizim joriy etilmoqda.

Islohotlarning keyingi bosqichida ushbu cheklovlar ham butunlay bekor qilinadi.

Ayni vaqtda nogironligi bo'lgan bolalar va ularning oila a'zolarini, boquvchisini yo'qotganlarni o'n olti yoshgacha ijtimoiy muhofaza qilish masalasi doimo e'tiborimiz markazida turishi kerak. Umrini nogiron farzandiga qarash, uni parvarish qilishga bag'ishlagan onalar uchun alohida ijtimoiy nafaqa turini joriy etamiz.

Uchinchiidan, ilm-fan, zamonaviy va uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish zarur.

Xalqimizda “ta'lim va tarbiya beshikdan boshlanadi” degan hikmatli bir so'z bor. Faqat ma'rifat insonni kamolga, jamiyatni taraqqiyotga yetaklaydi.

Shu sababli, ta'lim sohasidagi davlat siyosati uzluksiz ta'lim tizimi prinsipiga asoslanishi, ya'ni, ta'lim bog'chadan boshlanishi va butun umr davom etishi lozim.

Rivojlangan mamlakatlarda ta'limning to'liq sikliga investitsiya kiritishga, ya'ni, bola 3 yoshdan 22 yoshgacha bo'lgan davrda uning tarbiyasiga sarmoya sarflashga katta e'tibor beriladi. Chunki ana shu sarmoya jamiyatga 15-17 barobar miqdorda foyda keltiradi. Bizda esa bu ko'rsatkich atigi 4 barobarni tashkil etadi.

Binobarin, inson kapitaliga e'tiborni kuchaytirishimiz, buning uchun barcha imkoniyatlarni safarbar etishimiz shart.

Shu yo'ldagi muhim amaliy qadam sifatida bolalarni maktabgacha ta'lim bilan qamrab olish darajasini bugungi 34 foizdan 2019 yilda 44 foizga yetkazamiz.

Umumiy o'rta ta'lim tizimini bugungi kun talablari asosida tashkil etish, farzandlarimiz har tomonlama kamol topishi uchun, barcha sharoitlarni yaratish lozim.

Xususiy maktablar tashkil etish, davlat-xususiy sheriklik imkoniyatlaridan keng foydalanish kerak.

Oliy ta'lim tizimida tahsil olish uchun teng imkoniyat yaratishga qaratilgan ishlarni yanada kuchaytirishimiz zarur.

O'zbekistonda oliy va o'rta maxsus ta'lim maskanlari bitiruvchilarini oliy ta'lim bilan qamrab olish o'tgan davrda 9-10 foiz darajasida bo'lib kelayotgan edi. So'nggi ikki yilda ko'rilgan chora-tadbirlar tufayli, biz bu raqamni 15 foizdan oshirishga erishdik.

Lekin bu hali yetarli emas. Chunki dunyodagi rivojlangan davlatlar tajribasiga qaraydigan bo'lsak, bu ko'rsatkich ularda 60-70 foizni tashkil etadi.

Shuning uchun 2019 yilda mamlakatimizda bitiruvchilarni oliy ta'lim bilan qamrab olish darajasini 20 foizga yetkazish va kelgusi yillarda oshirib borish – muhim vazifamizdir.

Oliy o'quv yurtlari nufuzini oshirish, nodavlat ta'lim maskanlari sonini ko'paytirib, sohaga yuqori malakali kadrlarni jalb etish va raqobatni kuchaytirish lozim.

Yoshlarimizga bir vaqtning o'zida bir nechta oliy o'quv yurtiga hujjat topshirish imkoniyatini berishimiz, o'ylaymanki, ularning ta'lim olish huquqlarini kengaytirishga xizmat qiladi.

Oliy ta'lim muassasalariga real imkoniyatlardan kelib chiqqan holda, qabul kvotalarini mustaqil belgilash tizimini joriy etish kerak.

Bakalavriat yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarga xorijda o'qishni davom ettirish imkoniyatlari yanada kengaytiriladi.

Chunki jamiyatimizda oliy ma'lumotga ega, yuksak malakali mutaxassislar qancha ko'p bo'lsa, rivojlanish shuncha tez va samarali bo'ladi.

Vazirlar Mahkamasi ushbu takliflar yuzasidan ikki oy muddatda tegishli chora-tadbirlar ishlab chiqishi kerak.

Oliy ta'lim muassasalarida ilmiy salohiyatni yanada oshirish, ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlar tayyorlash ko'lamini kengaytirish – eng muhim masalalardan biridir.

Har bir ishlab chiqarish sohasida tarmoq ilmiy-tadqiqot muassasalari, konstruktorlik byurolari, tajriba-ishlab chiqarish va innovatsion markazlar bo'lishi maqsadga muvofiqdir.

Asosiy tayanch tushunchalar

Ishchi kuchini takror hosil qilish-insonning jismoniy kuchlari va aqliy qobiliyatlarini uzluksiz qayta tiklash va ta'minlab turish, ularning mehnat malakasini muttasil yangilab va oshirib borish, umumiy bilim va kasbiy darajasi o'sishini ta'minlash, qarigan ishchilar o'rnini bosadigan yosh ishchilar avlodini etishtirish demakdir.

Ishsizlik-mehnatga layoqatli bo'lib, ishlashni xohlagan, lekin ish bilan ta'minlanmagan ishchi kuchi.

Friksion ishsizlik-malakasiga mos ish qidirayotgan va ish o'rinlar bo'shashini kutayotganlar.

Tarkibiy ishsizlik-ishlab chiqarish va yalpi talab tarkibidagi o'zgarishlar natijasida vujudga keladigan ishsizlik.

Siklik ishsizlik-iqtisodiy siklning inqiroz fazasi bilan bog'liq ravishda vujudga keladigan ishsizlik.

Ishsizlik darajasi-ishsizlarning ishchi kuchi tarkibidagi foizli nisbati.

Ouken qonuni-ishsizlik darajasi va YAIM hajmining orqada qolishi o'rtasidagi nisbatning matematik ifodasi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Ishchi kuchini takror hosil qilish deganda nimani tushunasiz va uning xususiyatlari qanday?

2. Ishchi kuchining sifati nima? U qanday omillarga bog'liq? Fan-texnika taraqqiyotida ishchi kuchining sifatiga qanday talablar kuchayadi?

3. Ish bilan to'la bandlik nima uchun nisbiy ma'noda tushuniladi? Qanday qilib ishchi kuchidan samarali foydalanishga erishiladi?

4. Ishsizlikning asosiy turlariga tavsif bering.

5. Ishsizlik darajasi qanday hisoblanadi?

6. Ishsizlikning tabiiy darajasi nimani anglatadi va u qanday tartibda aniqlanadi?

7. Ouken qonunining mohiyati nimada namoyon bo'ladi?

8. Ishsizlikning ijtimoiy va iqtisodiy oqibatlarini tushuntirib bering.

9. Ishchi kuchining sifati nima? U qanday omillarga bog'liq? Fan-texnika taraqqiyotida ishchi kuchining sifatiga qanday talablar kuchayadi?

10. Ishchi kuchi bozori amal qilishining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?

21-bob. MOLIYA TIZIMI VA MOLIYAVIY SIYOSAT

21.1. Moliyaning mohiyati va vazifalari. Moliya tizimi.

21.2. Davlat byudjeti va uning tarkibi.

21.3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida soliqlar va uning vazifalari.

21.4. O‘zbekistonda soliq tizimining soddalashtirilishi va unifikatsiya qilinishi.

Yalpi milliy mahsulotni yaratish, taqsimlash va undan foydalanish jarayonida pul mustaqil harakat qilib, turli xo‘jalik yurituvchi bo‘g‘inlar, uy xo‘jaliklari va davlatning pul mablag‘lari fondini tashkil etadi. Pul fondlari hosil bo‘lish manbalari va amal qilish tavsifi, maqsadlari va foydalanish usullariga qarab moliya va kredit shakllari tusini oladi. Mavzuda moliya tizimi, uning asosiy bo‘g‘ini bo‘lgan davlat byudjetining daromad va xarajatlari tarkibi, davlatning tashqi va ichki qarzlari, shuningdek, byudjet mablag‘larining shakllanishida soliqlarning o‘rni bayon etiladi.

21.1. Moliyaning mohiyati va vazifalari. Moliya tizimi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimov iqtisodiy islohotlar strategiyasi va yo‘lini shakllantirish mexanizmlaridan biri «moliya va soliq siyosati sohasida... qattiq moliyaviy siyosatni amalga oshirish, ...halq xo‘jaligi tarmoqlarini, ayrim korxonalarini rivojlantirish uchun byudjetdan pul bilan qaytarmaydigan qilib ta‘minlash amaliyotidan voz kechish. Ana shu maqsadlar uchun investisiya kreditlaridan keng foydalanish, ...barqaror pul muomalasini ta‘minlash, kredit va naqd pul emissiyasini, jami pul massasining asossiz o‘shishini keskin cheklash, ...narx belgilash tizimini yanada tartibga solish, bozorni tartibga solib turuvchi vosita sifatida narxning ro‘lini mustahkamlash» dan iborat degan edilar [17].

Moliya tarixiy tasnifga ega bo‘lgan iqtisodiy kategoriya hisoblanadi. U bozor munosabatlari sharoitida davlatning vazifalari va ehtiyojlarini rivojlantirib borishi ta‘siri ostida vujudga keladi. Davlat korxonalar va tashkilotlar, turli moliyaviy muassasalar, aholi bilan olib boriladigan o‘zining barcha vazifalarini aynan moliya mexanizmi orqali amalga oshiradi. Moliya milliy iqtisodiyot va aholi farovonligining o‘shishini aks ettirib, korxonalar ishlab chiqarish xarajatlarining pasayishi va ularning jahon bozoridagi raqobatbardoshligining oshishini rag‘batlantiradi, ishlab chiqarish tuzilmasini, tarmoqlararo va hududiy nisbatlarni shakllantiradi. Moliya atamasi lotincha so‘zdan kelib chiqqan bo‘lib, to‘lov, daromad ma‘nosini anglatadi.

Moliya-pul mablag‘laridan foydalanish va uning harakatini tartibga solish bilan bog‘liq bo‘lgan munosabatlar tizimi bo‘lib, uning vositasida turli darajada pul mablag‘lari fondlari vujudga keltiriladi va ular takror ishlab chiqarish ehtiyojlari va boshqa ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish maqsadida taqsimlanadi.

Maxsus fondlar orqali harakat qiluvchi pul munosabatlari moliya munosabatlarini tashkil etadi. Moliya munosabatlari pul munosabatlarining bir qismi bo‘lib, davlat byudjeti, jamoatchilik fondlari, sug‘urta fondlari, davlat valyuta rezervlari, firmalar, tashkilotlar va shunga o‘xshash sub‘yektlarning pul fondlari va boshqa maxsus fondlar moliya tizimining asosiy bo‘g‘inlarini tashkil etadi. Xo‘jalik faoliyatini tashkil etish va boshqarish, ya‘ni takror ishlab chiqarish uchun zarur bo‘lgan pul zahiralari jamg‘armalarini hosil qilish va ulardan foydalanish tizimi mamlakat moliyasini tashkil etadi.

Demak, moliyaviy munosabatlar - pul mablag‘lari jamg‘armalarining harakati tufayli davlat, korxonalar va tashkilotlar, hududlar va alohida fuqarolar o‘rtasida vujudga keluvchi barcha iqtisodiy munosabatlar tushuniladi. Moliya davlatning xo‘jalik yurituvchi sub‘yektlar faoliyatiga ta’sir ko‘rsatuvchi asosiy vosita bo‘lib xizmat qiladi. Moliyaviy munosabatlarning ob‘ektlari va sub‘ektlari farqlanadi. Moliyaviy munosabatlarning ob‘ektlari bo‘lib iqtisodiyotning turli darajalarida tarkib topuvchi va harakat qiluvchi pul mablag‘lari fondlari hisoblanadi. Moliyaviy munosabatlar sub‘yektlari tarkiban murakkab bo‘lib, ularga barcha tashkilotlar, korxonalar, yuridik va jismoniy shaxslar, fuqarolar kiradi. Ular orasida doimo moliyaviy munosabatlar bo‘lib turadi.

Moliyaviy munosabatlarni quyidagi qismlarga bo‘lish mumkin:

- davlatlararo moliyaviy munosabatlar;
- davlat va turli xalqaro tashkilotlar, xorijiy firma va korxonalar o‘rtasidagi;
- davlat bilan korxonalar o‘rtasidagi;
- boshqaruvning turli darajasidagi davlat tashkilotlari o‘rtasidagi;
- davlat bilan uyushmalar, jamoat tashkilotlari o‘rtasidagi;
- davlat bilan aholi o‘rtasidagi;
- korxonalararo moliyaviy munosabatlar;
- korxonalar bilan banklar o‘rtasidagi;
- korxonalar ichidagi, bo‘limlararo va ishchilar o‘rtasidagi xo‘jalik aloqalari.

Barcha pul munosabatlari moliyaviy munosabatlar bo‘la olmaydi. Shaxsiy iste‘molga va ayirboshlashga, chakana sotuvga, transportga, maishiy, kommunal xizmatlariga va boshqalarga to‘lov uchun, shuningdek, jamiyatning ayrim a‘zolari o‘rtasidagi oldi-sotdi muomalasi, pul taqdim etish va meros qilib olish uchun xizmat qiladigan pul mablag‘lari moliyaviy munosabatlarga kirmaydi.

Davlat bilan aholi o‘rtasidagi moliyaviy munosabatlar, avvalo, davlat tomonidan turli ijtimoiy iste‘mol darajalarini qondirish xarajatlaridan turli to‘lovlar, nafaqalar va imtiyozlar olish munosabati bilan yuzaga keladi. Ta’limga, sog‘liqni saqlashga, aholiga bepul yoki imtiyozli xizmat ko‘rsatish xarajatlarini qoplashga ajratiladigan mablag‘lar davlat tomonidan turli ijtimoiy himoyalash darajalarini qondirish harajatlariga kiradi. Shuningdek moliyaviy munosabatlar aholining banklarga omonatga qo‘ygan vaqtincha bo‘sh turgan mablag‘larini ham o‘z ichiga oladi. Davlat o‘z navbatida uy-joy qurish, qimmatbaho tovarlarni sotib olish va boshqa maqsadlar uchun aholiga kredit beradi. Davlat moliyasi moliya tizimining asosini tashkil etadi. Uning asosiy bo‘g‘ini esa davlat byudjetidir. Davlat moliya tizimi yordamida yalpi milliy mahsulotni taqsimlaydi va qayta taqsimlashni amalga oshiradi.

Moliya iqtisodiyot doirasida o‘zaro bog‘liq bo‘lgan bir qator vazifalarni bajaradi.

1. Moliya iqtisodiy jarayon, loyiha va tadbirlarni pul resurslari bilan moliyaviy ta‘minlash, ularga xizmat ko‘rsatish vazifasini bajaradi. Jamiyat miqyosidagi iqtisodiy faoliyat turli jarayon va tadbirlarning, jumladan, mamlakatni boshqarish, mudofaa qobiliyatini ta‘minlash, huquq-tartibot ishlarini yo‘lga qo‘yish, sog‘liqni saqlash, madaniy-ma’rifiy ishlar va boshqalarning amalga

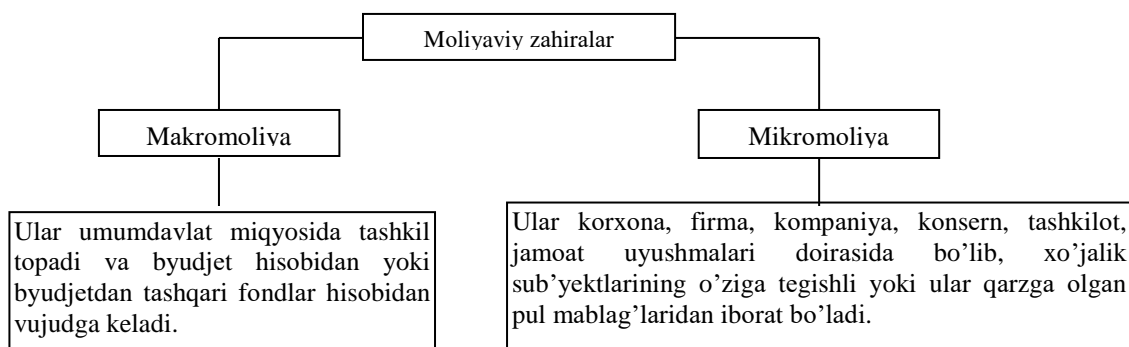
oshirilishini taqozo etadi. Buning uchun eng avvalo ularni moliyaviy resurslar bilan ta'minlash kerak bo'ladi.

2. Moliyaning taqsimlash vazifasi moddiy ishlab chiqarish sohalarida yaratilgan yalpi milliy mahsulotni, ayniqsa, uning milliy daromadni tashkil qiluvchi qismini davlat va mulkchilikning turli shakllariga asoslangan korxonalar, iqtisodiyot tarmoqlari, moddiy ishlab chiqarish sohalar, mamlakat hududlari o'rtasida taqsimlash va qayta taqsimlashda namoyon bo'ladi.

3. Moliyaning rag'batlantirish vazifasi, birinchidan, yaratilgan mahsulot qiymatini taqsimlash jarayoni orqali, ikkinchidan, pul fondlarini tashkil qilish va sarflash mexanizmi orqali amalga oshiriladi.

4. Moliyadan ishlab chiqarish, taqsimlash va iste'mol ustidan nazorat qilish vositasi sifatida foydalaniladi. Moliyaviy nazorat korxonalar (firma)larning moliya intizomiga rioya qilish uchun moddiy javobgar bo'lish tizimi, turli soliqlar undirib olish va mablag' bilan ta'minlash tizimi orqali amalga oshiriladi.

Turli xarajatlar, foyda, ish haqi, soliqlar, qarz to'lovlari, sug'urta haqi, boj to'lovlari va shunga o'xshash boshqa to'lov va ajratmalar moliyaviy vositalar hisoblanadi. Ular asosida moliyaviy zahiralar, ya'ni turli pul fondlari shakllanadi. Moliyaviy zahiralar markazlashgan, ya'ni umumdavlat va jamiyat miqyosida hamda korxonalar, tashkilot, firma va jamoat uyushmalari doirasida ham bo'lishi mumkin. Markazlashgan moliyaviy zahiralar umumhalq ehtiyojlari uchun sarflansa, kichik moliyaviy zahiralar o'sha xo'jaliklarning ehtiyojlari va faoliyatlari uchun sarflanadi. Markazlashgan moliyaviy zahiralar makromoliya, kichik moliya zahiralar mikromoliya (21.1-rasm) deb ataladi.

21.1-rasm. Moliyaviy zahiralar.

Ishlab chiqarish jarayonida foydalanilmayotgan, vaqtinchalik ortiqcha bo'lgan mablag'lar moliya bozorida sotiladi. Moliya bozori-valyuta bozori, qimmatbaho qog'ozlar bozori, investitsiya bozori va ssuda kapitali bozorini o'z ichiga oladi. Moliya bozori valyuta bozorida odatda valyuta sotish va sotib olish operatsiyalari, qimmatbaho qog'ozlar bozorida (aktsiyalar, veksellar, sertifikatlar) sotish va sotib olish operatsiyalari, investisiya bozorida investisiya, ya'ni kapitallar sotish, sotib olish operatsiyalari va nihoyat ssuda bozorida asosan ssuda kapitalini banklar sotish va sotib olish operatsiyalari orqali amalga oshiriladi.

Aktsiyalar qimmatbaho qog'oz bo'lib, uning egasiga foyda dividend keltiradi. Aktsiya uning egasini shu aktsiyani chiqargan korxonaga kapitalida ma'lum xissasi borligini anglatadi. Ular oddiy va imtiyozli bo'ladi.

Oddiy aktsiya egasi oladigan dividend korxonaga daromadlariga bog'liq bo'ladi va uning egasi aktsionerlik jamiyatida ovoz berish huquqini kafolatlaydi.

Imtiyozli aktsiya egasiga belgilangan foiz hisobida dividend olishni ta'minlaydi, lekin u aktsionerlar yig'ilishida ovoz berish huquqiga ega bo'lmaydi.

Obligatsiya-bu korxonaga qarzdorlik majburiyatini tasdiqlovchi qimmatbaho hujjatdir. U ma'lum muddatga chiqariladi va har oyda yutuq tariqasida foiz to'lash kafolatlanadi.

Moliya bozorida brokerlar vositachilik qiladilar va komission foiz oladilar. Dillerlar esa qimmatbaho qog'ozlarni sotib olish va sotishni amalga oshiradilar va ma'lum foydani o'zlashtiradilar.

21.2. Davlat byudjeti va uning tarkibi.

Moliyaviy munosabatlar va ularga xizmat qiluvchi maxsus muassasalar jamiyatning moliya tizimini tashkil qiladi. Moliya tizimi o'z ichiga davlat va boshqa turli darajadagi byudjetlarni, ijtimoiy, mol-mulk va shaxsiy sug'urta fondlarini, davlatning valyuta zahiralarini, banklar, pul muomalasi, kredit va soliq tizimi, korxonaga va firmalar, tijorat va notijorat tuzilmalarining pul fondlarini, boshqa maxsus pul fondlarining harakatini o'z ichiga oladi.

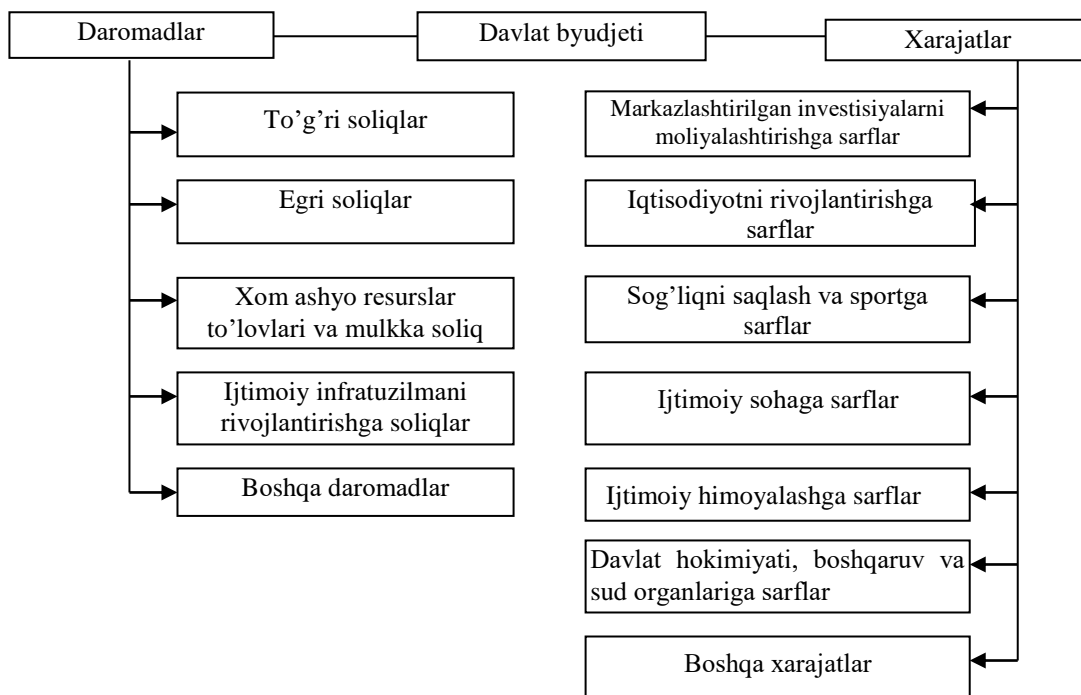
Eng avvalo, korxonaga va tarmoqlar va umumdavlat moliyasini bir-biridan farqlash lozim.

Korxonaga va tarmoqlar moliyasi ulardagi takror ishlab chiqarish jarayonida hamda alohida fondlar yaratish yo'li bilan xodimlarning ijtimoiy ehtiyojlariga xizmat qiladi.

Umundavlat moliyasi davlat byudjetini, ijtimoiy sug'urta fondini hamda davlat mol-mulkiy va shaxsiy sug'urtasi fondini o'z ichiga oladi. Davlat pul mablag'larining asosiy markazlashgan fondi davlat byudjeti moliya tizimining asosiy bo'g'ini bo'lib xizmat qiladi. Davlat byudjeti-bu davlat xarajatlari va ularni moliyaviy qoplash manbalarining yillik rejasidir. Davlat daromadlari va xarajatlarning asosiy qismi davlat byudjeti orqali o'tadi. Uning asosiy vazifasi moliyaviy vositalar yordamida iqtisodiyotni samarali rivojlantirish va umumdavlat miqyosidagi ijtimoiy vazifalarni hal qilish uchun sharoit yaratishdir.

Davlat byudjetining ikki tomoni bo'lib, bir tomonida byudjetga kelib tushadigan daromadlar tarkibi va ularning manbalari, ikkinchi tomonida esa asosiy xarajatlarning tarkibi va miqdori (21.2-rasm) o'z ifodasini topadi.

Davlat mol-mulk va shaxsiy sug'urtasi umumdavlat moliyasining keyingi bo'g'ini hisoblanib, mulkchilikning barcha shakllaridagi korxonalar va fuqarolarga joriy qilinadi. U majburiy va ixtiyoriy bo'lishi mumkin. Bu maqsadlar uchun fondlar korxonaga va aholining to'lovlari hisobiga shakllanadi. Fond mablag'lari mol-mulk sug'urtasiga va shaxsiy sug'urtaga pul to'lashni ko'zda tutadi.

21.2-rasm. Davlat byudjetining tuzilishi.

Shaxsiy sug'urta aholining pul jamg'armalarini tashkil qilishning shakllaridan biri bo'lib ham xizmat qiladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida jamiyat moliya tizimida turli xil sug'urta: ijtimoiy sug'urta, tibbiy sug'urta fondlari va byudjetdan tashqari moliya fondlari: pensiya fondi, aholini ish bilan ta'minlash fondi, tabiatni muhofaza qilish fondi, tarixiy yodgorliklarni saqlash fondi, tadbirkorlarga ko'mak berish fondi va boshqalarning ahamiyati ortib borayapdi.

Davlat byudjetining daromadlari va xarajatlari muvozanatda bo'lishini taqozo qiladi. Lekin ko'pchilik hollarda davlat byudjeti xarajatlarining daromadlardan ortiqchaligi kuzatiladi, buning oqibatida byudjet taqchilligi ro'y beradi. Ya'ni, davlat byudjetining xarajat qismi daromad qismidan ortib ketsa, bu byudjet taqchilligi deyiladi. Bu holning sabablari ko'p bo'lib, ularning ichida, davlatning jamiyat hayotining barcha sohalaridagi ro'lining uzluksiz o'sib borishi, uning iqtisodiy va ijtimoiy vazifalarining kengayishi alohida o'rin tutadi. Byudjet taqchilligining o'sishi yoki kamayishi mutlaq miqdorda va uning yalpi ichki mahsulotga nisbatida aniq namoyon bo'ladi.

Masalan, 2000 yilda Respublikamiz davlat byudjetining taqchilligi (defitsit) YAIMga nisbatan 1 foizni tashkil etgan bo'lsa, keyingi yillarda taqchillik darajasi pasayib borib, 2005 yilda byudjet daromadlarining xarajatlardan oshib ketishi (profitsit)ga erishildi. 2008 yilda davlat byudjeti yalpi ichki mahsulotga nisbatan 1,5 foiz profitsit bilan, 2015 yilda esa 0,1 foiz profitsit bilan bajarildi.

O'rnatilgan xalqaro standartlarga ko'ra byudjet taqchilligi YAIMning 5% darajasidan oshmasligi lozim.

Byudjet taqchilligi asosan davlat qimmatli qog'ozlarini sotish, nobyudjet fondlari: sug'urta fondi, ishsizlik bo'yicha sug'urtalash fondi, pensiya fondidan qarz olish ko'rinishidagi davlatning ichki va tashki qarzlari hisobiga qoplanadi.

Davlat qarzi ikki turga bo'linadi:

1. Davlatning tashqi qarzi - xorijiy davlatlardan, ulardagi jismoniy va yuridik shaxslardan, shuningdek, xalqaro moliyaviy tashkilotlardan olingan qarz.

2. Davlat ichki qarzi-bu davlatning mamlakat ichida zayomlar va boshqa qimmatli qog'ozlarini chiqarish, turli nobudjet fondlari: sug'urta fondi, ishsizlik bo'yicha sug'urtalash fondi, pensiya fondidan qarz olish ko'rinishidagi qarzlari.

Byudjet taqchilligini moliyalashtirish, ya'ni qoplashning muhim ko'rinishlaridan biri davlat krediti hisoblanadi. Davlat krediti-bu davlat qarz oluvchi yoki kreditor sifatida maydonga tushadigan barcha moliyaviy-iqtisodiy munosabatlar yig'indisi tushuniladi.

Moliyaviy resurslarni davlat tomonidan qarzga olishning asosiy shakli-bu davlat qarz majburiyatlari, zayomlarini chiqarish hisoblanadi. Ularni joylashtirish jarayonida davlat aholi, banklar, savdo va sanoat kompaniyalarining vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini jalb qiladi.

Davlat o'z majburiyatlarini nafaqat xususiy sektorda joylashtirishi, balki ularni Markaziy bankda hisobga olishi ham mumkin. Bunda bank muomalaga pulning tovar hajmining ko'payishi bilan bog'liq bo'lmagan qo'shimcha miqdorini chiqaradi. Davlat qarzlarining to'xtovsiz ko'payib borishi, milliy daromadni foiz to'lovlari shaklida, tobora ko'proq qayta taqsimlanishga olib keladi.

Katta byudjet taqchilligi va davlat majburiyatlari bo'yicha foiz to'lovlari o'sish sharoitida, davlat qarzlarini to'lash vaqtini imkon darajada cho'zishga harakat qiladi. Buning uchun turli xil usullardan foydalanish mumkin. Jumladan davlat o'zining qisqa muddatli majburiyatlarini, o'rta va uzoq muddatli zayomlarga almashtiradi. U o'zining qisqa muddatli majburiyatlarini, ancha yuqori foiz bo'yicha yangi, uzoq muddatli zayomlar chiqarish hisobiga ham sotib olish mumkin. Bunday turdagi tadbirlar qisqa davrli samara berishi va vaqtincha davlatning moliyaviy ahvolini yengillashtirishi mumkin, chunki u odatda kelgusida foiz stavkasining oshishi va qarzlar umumiy miqdorining o'sishi bilan bog'liq.

Xo'jalik hayoti baynalminallashuv jarayonlarining tez o'sishi, xalqaro kreditning jadal rivojlanishi natijasida davlat o'ziga zarur bo'lgan moliyaviy resurslarni jalb qilish uchun bo'sh pul mablag'larining milliy chegaradan tashqaridagi manbalaridan faol foydalanadi. Buning natijasida tashqi qarz vujudga keladi.

Tashqi qarzning me'yoridan oshib ketishi milliy iqtisodiyotning rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Agar tashqi qarz bo'yicha to'lovlar mamlakat tovar va xizmatlari eksportidan tushumning ahamiyatli qismi, ya'ni, 20-25% dan oshib ketsa, bu holat mamlakatning kredit bo'yicha reytingini pasaytirib yuboradi. Natijada, chetdan yangi qarz mablag'larini jalb etish mushkullashadi. Shunga ko'ra, davlatlar muntazam ravishda tashqi qarzni tartibga solish chora-tadbirlarini amalga oshirib boradilar. Bular qatoriga mamlakat oltin-valyuta zaxirasi hisobidan qarzlarni to'lab borish; kreditorlarning qarz to'lov muddatlarini o'zgartirishlari, ayrim hollarda ularning ma'lum qismidan voz kechishlariga erishish; qarzlarni mamlakatdagi ko'chmas mulklar, qimmatli qog'ozlar, kapitalda ishtirok etish va boshqa huquqlarni sotish hisobiga to'lash; xalqaro banklar va boshqa moliyaviy tashkilotlardan yordam olish va h.k.

O'zbekistonda tashqi qarzni me'yor darajasida ushlab turish borasida qat'iy chora-tadbirlar amalga oshirilib, buning ifodasini Prezidentimizning quyidagi so'zlaridan ham ko'rish mumkin «Jahon miqyosida savdo-sotiq ishlarining o'sish sur'ati sezilarli darajada sustlashgani, eksport qilinadigan eng muhim tovarlarga nisbatan tashqi talabning kamayishi va narxlarning pasayishiga, shuningdek Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi hamon davom etayotganiga qaramasdan, biz tashqi savdo aylanmasida ijobiy saldogga erishdik. Bu esa davlatimizning oltin-valyuta zaxirasini oshirish imkonini berdi. Davlat qarzi darajasining pastligi, ya'ni yalpi ichki mahsulotga nisbatan 18,5 foizdan oshmagani ham mamlakatimizda erishilgan ijobiy natijalar va makroiqtisodiy barqarorlik mustahkamlanayotganidan dalolat beradi. O'ta og'ir va murakkab vaziyatda qo'lga kiritilgan bunday yutuq va marralar avvalo chuqur va atroflicha o'ylangan siyosatning natijasi bo'lib, ularning zamirida mehnatkash, mard va matonatli xalqimizning qahramonona mehnati mujassam ekanini ko'ramiz» [22].

Demak, davlat o'z faoliyatini moliyaviy resurslar bilan ta'minlashda ssuda kapitallarining milliy bozoridan va tashqi bozoridan ham qarz olishi mumkin.

Xalqaro kreditning tez o'sishi, kapitalning mamlakatlararo migratsiyasi mamlakat va mintaqalar iqtisodiy o'zaro bog'liqligi chuqurlashuvining muqarrar natijasi hisoblanadi. Xalqaro kredit moliyaviy resurslarni xususiy sektorning ehtiyojlarini qondirish va davlat byudjeti taqchilligini qoplash uchun jalb qilish imkoniyatini sezilarli kengaytiradi. Shu bilan birga tashqi qarzlarning o'sishi bir qator boshqa muammolarni keltirib chiqaradi. Bu o'rinda eng asosiy muammo milliy iqtisodiyotning kreditor va debitor mamlakatlar iqtisodiyotiga bog'liqligining kuchayib borishi hisoblanib, bu jarayonni mamlakatdagi ichki moliyaviy dastaklar bilan nazorat qilish imkoniyati bo'lmay qoladi.

Byudjet taqchilligi bilan davlat qarzi bir-biriga bog'liqdir. Chunki byudjetni tartibga solish masalasi har qanday davlatning oldida turgan markaziy masaladir.

Davlat byudjetini tartibga solishning uch tamoyili mavjuddir:

Birinchi tamoyil-davlat byudjeti har yili balanslanishi lozim. Ya'ni davlat byudjetiga doimiy ravishda tashqi va ichki muhitdan kelib chiqqan holda o'zgartirishlar kiritishdan iboratdir. Bu usul davlatning fiskal siyosatining samaradorlik darajasini pasayishiga olib keladi.

Ikkinchi tamoyil-davlat byudjeti har yili emas, balki iqtisodiy sikl davrida balanslashtirilishi kerak degan g'oyani ilgari suradi. Bu tamoyilda odatda iqtisodiy inqirozga qarshi kurashda soliqlar normasi kamaytiriladi, ishlab chiqarish xarajatlari esa oshiriladi, natijada bu byudjet kamchiligiga olib keladi.

Uchinchi tamoyil-byudjet emas, balki iqtisodiyotning o'zini ichki balanslashtirilishini takomillashtirish, degan fikrni asosiy qoida qilib oladi. Iqtisodiyotning yuksalish davrida esa davlat soliq normalarini ko'taradi va davlat xarajatlarini kamaytiradi. Natijada byudjet ijobiy saldogga ega bo'ladi.

Bunda moliyaning asosiy vazifasi makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashdir. Iqtisodiy o'sish byudjetga soliqlar tushumini ko'paytiradi, makroiqtisodiy barqarorlik esa, uni rag'batlantiradi.

Davlat byudjeti taqchilligini bartaraf etishning asosiy yo'llari quyidagilardan iboratdir:

- ishlab chiqarishni kengaytirish, mehnat unumdorligini oshirish vositasida yalpi milliy daromadning o'sishiga erishish;

- ma'muriy-boshqaruv, mudofaa va boshqa turdagi xarajatlarni kamaytirish hisobiga byudjetning xarajat qismidan daromad qismining ortiq bo'lishini ta'minlash;

- FTT yutuqlaridan foydalanish, ilg'or texnologiyalarni joriy etish, ishlab chiqarishni innovatsion texnikalar bilan qurollantirish hisobiga milliy daromadni keskin ko'paytirish;

- jahon bozoriga xom ashyo chiqarish o'rniga ularni qayta ishlab, tayyor raqobatdosh mahsulot sifatida eksport qilish ham mamlakat milliy daromadini ko'paytirish yo'llaridan biridir.

Davlat o'z mamlakatining iqtisodiy sharoitidan kelib chiqqan holda, byudjet siyosatini ishlab chiqadi. Bunday siyosat mamlakatning mablag' imkoniyatlari darajasida amalga oshiriladigan ishlar majmuidan iborat bo'lgan davlatning moliyaviy faoliyati dasturi bo'lishi lozimligini, byudjet taqchilligi ustidan qat'iy nazorat o'rnatilishini, uni qoplash manbalarini ko'rsatishni, juda katta iqtisodiy samara beradigan iqtisodiy dasturlarga byudjetdan mablag' ajratishni talab etadi.

21.3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida soliqlar va uning vazifalari.

Davlat byudjeti daromadlar qismining asosiy manbai bo'lib soliqlar hisoblanadi. Soliq iqtisodiy kategoriya sifatida, sof daromadning bir qismini byudjetga jalb qilish shakli bo'lib, moliyaviy munosabatlarning tarkibiy qismini tashkil qiladi. Soliq - bu davlatning o'z vazifalarini amalga oshirishi uchun zarur bo'lgan moliyaviy mablag'larni shakllantirish maqsadida jismoniy va huquqiy shaxslardan byudjetga majburiy to'lovlarni undirish shakli.

Soliq yordamida milliy daromadning tegishli qismi taqsimlanadi va qayta taqsimlanadi.

Davlat tomonidan olinadigan soliqlar hamda ularning tashkil qilinish shakl va usullari birgalikda soliq tizimini tashkil qiladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida soliqlar quyidagi uchta muhim vazifani bajaradi:

- davlat xarajatlarini moliyalashtirish (fiskal vazifasi);
- ijtimoiy tanglikni yumshatish (ijtimoiy vazifasi);
- iqtisodiyotni tartibga solish (tartibga solish vazifasi).

Davlat sarflari soliq tushumlari hisobiga amalga oshsada, davlat sarflari miqyosining o'sishi o'z navbatida soliqlarning o'sishini taqozo qiladi va uning darajasini belgilab beradi.

Hozirgi davrda umumiy tendentsiya bo'lgan davlat sarflarining va shunga mos ravishda soliq hajmining o'sib borishini quyidagi omillar taqozo qiladi:

- aholi sonining o'sishi;
- ijtimoiy soha xizmatlari sifatiga talabning ortishi va urbanizatsiya;
- atrof-muhitning ifloslanishi;
- daromadlar tengsizligini qisqartirish dasturlarini amalga oshirish;
- milliy mudofaa, davlat xavfsizligini ta'minlash xarajatlari hajmining o'sishi.

Korxonalar faoliyatini soliq yordamida tartibga solish quyidagi umumiy tamoyillari asosida amalga oshiriladi:

- barcha daromadlardan, ularning manbalariga bog‘liq bo‘lmagan holda soliq undirishning majburiyligi;
- soliq undirishda barcha uchun yagona umumdavlat siyosati;
- samarali ishlovchi korxonalarda hamda xo‘jalik yuritishning ilg‘or shakllari uchun soliq me‘yorlarining rag‘batlantiruvchi ro‘lini ta‘minlash;
- soliq to‘lovi bo‘yicha barcha sub‘yektlar majburiyati ustidan moliyaviy nazorat.

Soliq stavkasini belgilash bir qator tamoyillarga asoslanadi:

1. Naflilik tamoyili-turli shaxslardan, ularning soliqlar hisobiga moliyalashtiriladigan dasturlardan foydalanishi darajasiga qarab turlicha soliq undirilishi kerakligini bildiradi.

Soliq summasining (R) soliq olinadigan summaga (D) nisbatining foizdagi ifodasi soliq stavkasi (R^ˆ) deyiladi.

$$R^{\wedge} = \frac{R}{D} \times 100 \%$$

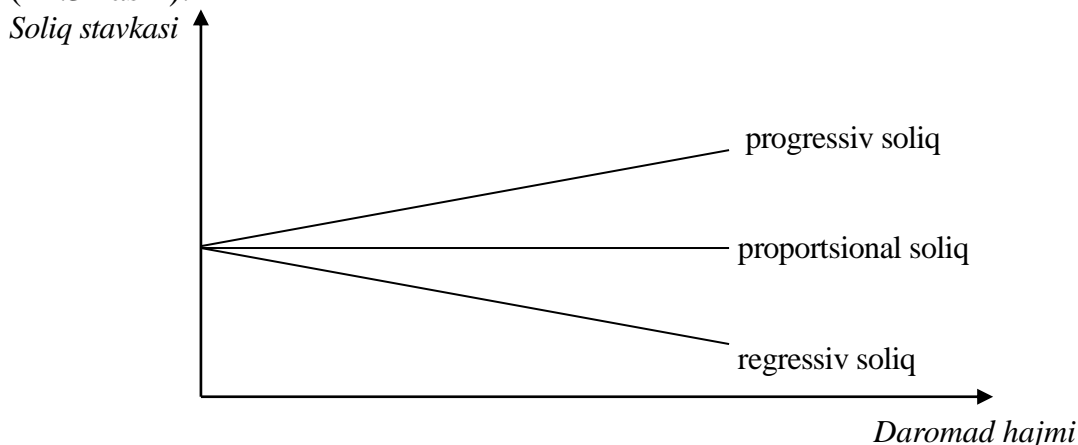
2. To‘lovga layoqatlilik tamoyili-soliq miqdori soliq to‘lovchining boyligi va daromadlari darajasiga mos kelishi zarur.

3. Adolatlilik tamoyili-daromadlari va davlat dasturlaridan foydalanish darajasi bo‘yicha teng bo‘lgan kishilar teng miqdorda soliq to‘lashi zarur.

Soliq bo‘yicha imtiyozlar qonunchilik bitimlarida belgilangan tartib va sharoitlar asosida o‘rnatiladi. Amaliyotda soliq imtiyozlarining quyidagi turlari keng tarqalgan:

- ob‘yektlarning soliq olinmaydigan eng kam darajasini belgilash;
- soliq to‘lashdan alohida shaxs yoki ma‘lum guruhlarni ozod qilish;
- soliq darajasi, stavkasini pasaytirish;
- soliq olinadigan summadan chegirish;
- soliqli kredit, ya‘ni soliq olishni kechiktirish yoki soliq summasini ma‘lum miqdorga kamaytirish.

Soliqlarni turkumlashga turli xil mezonlar asosida yondashiladi. Soliq stavkasi va daromadlar o‘rtasidagi nisbatga asoslanib quyidagi soliqlarga bo‘linadi (21.3-rasm):

21.3-rasm. Progressiv, proportsional va regressiv soliqlarning grafik ko‘rinishi.

1. Daromad hajmi o‘shib borishi bilan o‘rtacha stavkasi o‘shib boruvchi soliqlar progressiv (o‘shib boruvchi) soliqlar deyiladi.

2. Daromad hajmi o‘shib borishi bilan o‘rtacha stavkasi pasayib boruvchi soliqlar regressiv (kamayib boruvchi) soliqlar deyiladi.

3. Daromad hajmi o‘shib borishi bilan o‘rtacha stavkasi o‘zgarishsiz qoluvchi soliqlar proporsional (mutanosib) soliqlar deyiladi.

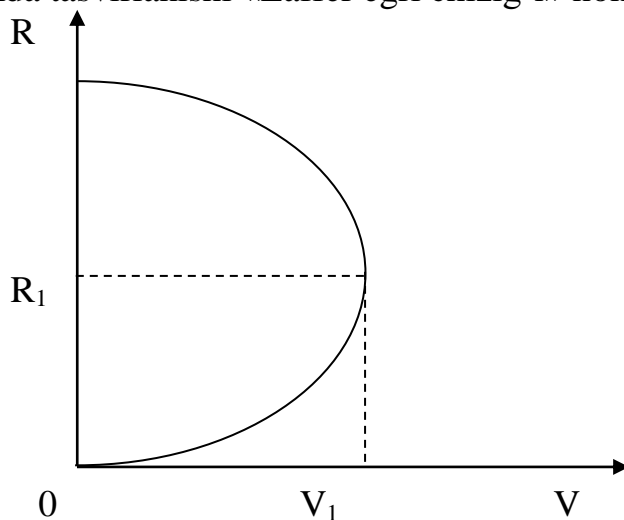
Soliqlar amal qilish doirasi bo‘yicha: markaziy va mahalliy soliqlarga, mahsulot tannarxiga qo‘shilish usuli bo‘yicha: to‘g‘ri va egri soliqlarga va iqtisodiy mazmuniga qarab ham turkumlanadi.

To‘g‘ri soliqlar korxonalar yoki aholining daromadlaridan olinadi. Uning manbai korxonalar va fuqarolarning daromadlari hisoblanadi. To‘g‘ri soliqlar moddiy harajatlarni, mol-mulklarni, mehnat va pul resurslarini tejashni ta‘minlaydi.

Egri soliqlar korxonalar va xizmat ko‘rsatuvchi tashkilotlar tomonidan to‘lansada, u asosan, iste‘molchilardan ustama haq qo‘yish orqali undiriladi. Egri soliqlar bozor munosabatlari mohiyatidan kelib chiqqan bo‘lib, unga qo‘shilgan qiymat solig‘i, cheklangan tovarlarga aksiz solig‘i, chetga chiqarilayotgan tovarlarga, xom ashyolarga solinadigan soliqlar va eksport-import soliqlari kiradi. Egri soliqlarning iqtisodiy mohiyati shundan iboratki, bu soliqlar guruhi tovarlar yoki xom ashyolar oborotidan so‘ng davlat byudjetiga tushadi, pulning muomala vazifasini mustahkamlash, pulning qadrsizlanishining oldini olishni ta‘minlaydi.

Soliqlarni pasaytirish iqtisodiy yuksalish va davlat daromadlarining o‘shishiga olib kelishini birinchi bo‘lib amerikalik iqtisodchi A.Laffer asosladi. A.Lafferning mulohazalariga ko‘ra, korporatsiyalar daromadiga soliqlar stavkasini haddan tashqari oshirish ularning kapital qo‘yilmalariga bo‘lgan rag‘batini susaytiradi, FTTni to‘xtatadi, iqtisodiy o‘shishni sekinlashtiradi va natijada davlat byudjeti tushumlariga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Davlat byudjetining daromadlari va soliq stavkasi o‘shishi o‘rtasidagi bog‘liqlikning grafikda tasvirlanishi «Laffer egri chizig‘i» nomini oldi (21.4-rasm).

21.4-rasm. Laffer egri chizig‘i.

Grafik vertikal o‘qida soliq stavkasi (R), gorizontal o‘qida - davlat byudjetiga tushumlar (V) aks etgan. Soliq stavkasining optimal miqdori (R_1) davlat byudjetiga

eng yuqori tushum (V_1) ni ta'minlaydi. Soliqlar yanada oshirilganda ishlashga va tadbirkorlikka qiziqish susayadi, 100 foizli soliq olishda davlat daromadi nolga teng bo'ladi, chunki hech kim tekinga ishlashni xohlamaydi. Boshqacha aytganda, uzoq muddatli istiqbolda haddan tashqari yuqori o'rnatilgan soliqlarni pasaytirish jamg'armalar, investitsiyalar, bandlikning ortishi orqali soliq undiriladigan yalpi daromad hajmining o'sishini ta'minlaydi. Natijada soliq tushumlari summasi ko'payadi, davlat daromadlari hajmi o'sadi, taqchilik kamayadi va inflyatsiyaning susayishi ro'y beradi. Laffer samarasi faqat erkin bozor mexanizmi me'yorida amal qilgan holdagina namoyon bo'ladi.

Shuningdek, mamlakatning turli mintaqalarida soliq yukining bir xil darajada bo'lishi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada YUNESKO xalqaro tashkiloti tomonidan tavsiya etilgan taqqoslama usullardan foydalaniladi.

Soliq yuki darajasini miqdoran aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi soliqlar miqdorini to'lovga layoqatlilik ko'rsatkichiga nisbati yoki soliq to'langandan keyingi daromad miqdorini to'lovga layoqatlilik ko'rsatkichiga nisbati sifatida ifodalash mumkin:

$$K_{\text{soliq yuki}} = \sum N_x / P \text{ yoki}$$

$$K_{\text{soliq yuki}} = DN / PN$$

bu yerda:

N_x -aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi soliqlarning o'rtacha miqdori;

DN -aholining soliqlar to'langandan keyingi daromadi;

PN -aholining to'lovga layoqatliligi.

Soliq yuki darajasini soliqlarning yalpi ichki mahsulotdagi salmog'i bo'yicha ham aniqlash mumkin:

$$K_{\text{soliq yuki}} = \sum N / \sum YAIM$$

bu yerda:

N -soliqlar miqdori.

Davlat iqtisodiy siyosatining muhim tarkibiy qismlaridan biri moliyaviy siyosat hisoblanadi. Moliyaviy siyosat-davlatning o'z vazifalarini amalga oshirish uchun moliyani tashkil etish va foydalanish bo'yicha chora-tadbirlar majmui.

Moliyaviy siyosat diskretsiyon va o'z-o'zidan tartiblanuvchi tavsifdagi siyosatlarga bo'linadi. Diskretsiyon moliyaviy siyosat iqtisodiyotga ta'sir o'tkazish maqsadida soliq va davlat sarflarini o'zgartirib turish bilan bog'liq. O'z-o'zidan tartiblanuvchi moliyaviy siyosat esa iqtisodiyotdagi holat o'zgarishiga muvofiq tarzda tartiblovchi mexanizmlarni o'zining ishga tushishiga asoslanadi. Bundan ko'rinadiki, milliy iqtisodiyotning rivojlanishiga turli iqtisodiy sub'yektlarni soliqqa tortish hamda tushgan mablag'larni davlat byudjeti orqali qayta taqsimlash jarayonlari ahamiyatli ta'sir ko'rsatadi. Davlat tomonidan iqtisodiyotga ta'sir ko'rsatish maqsadida soliqqa tortish va davlat sarfi tarkibini o'zgartirish bo'yicha qo'llaniluvchi chora-tadbirlar fiskal yoki soliq-byudjet siyosati deb ataladi. Fiskal siyosat, bir tomondan, iqtisodiyotning tanazzul davrida davlat sarflarini oshirish yoki soliqlarni pasaytirish orqali xo'jalik hayotini rag'batlantirishni, boshqa tomondan esa, iqtisodiy rivojlanishning yuqori darajasida davlat sarflarini

qisqartirish yoki soliqlarni ko'paytirish orqali yuz berishi mumkin bo'lgan inflyatsiya va ishsizlikning oldini olishni ko'zda tutadi.

Davlatning fiskal siyosatini olib borishdan maqsad to'la bandlik va to'la ishlab chiqarish hajmiga erishishdir. Davlatning fiskal siyosati soliqlarni undirish va byudjet mablag'larining makroiqtisodiy muvozanatni ta'minlash hamda ijtimoiy masalalarni hal etish maqsadida davlat imkoniyatlaridan foydalanishni nazarda tutadi. Fiskal siyosatining asosiy dastagi soliq stavkasini ishlab chiqishdir. Davlatning fiskal siyosati soliq stavkasini ishlab chiqarishini shakllantiradi va uning sarflanishini ta'minlaydi.

Soliq siyosatini takomillashtirish iqtisodiyotni barqarorlashtirishga va moliyaviy holatini mustahkamlashga oid muammolarni hal qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Uning mohiyati quyidagilardan iborat:

- bozor iqtisodiyoti sharoitida soliqlar iqtisodiy siyosatini amalga oshirishda eng muhim boshqaruvchi omil bo'lib qolishi zarur;

- soliq tizimi o'ziga xos fiskal xazinani to'ldirish, qayta taqsimlash va rag'batlantirish vazifalarini to'liq bajarishi kerak;

- soliqlar xazinani to'ldirish siyosatining asosiy unsuri bo'lib, davlat byudjetining daromad qismi eng muhim umumdavlat ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarini hal etish uchun zarur bo'lgan miqdorda shakllanishini ta'minlashi lozim;

- soliq tizimi aniq maqsadga qaratilgan moliyaviy siyosat bilan birgalikda, yalpi milliy mahsulotning bir qismini qayta taqsimlaydi va shu tarzda iqtisodiyot tuzilishini o'zgartirishda, aholini ijtimoiy ximoyalash kafolatini ta'minlashda bevosita ishtirok etishi shart;

- soliq tizimining eng muhim vazifasi ishlab chiqarishni rivojlantirishga moddiy xom ashyo, tabiiy, moliyaviy va mehnat resurslaridan to'plangan mol-mulkdan samarali foydalanishga rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatishdir.

21.4. O'zbekistonda soliq tizimining soddalashtirilishi va unifikatsiya qilinishi.

O'zbekistonda byudjet va soliq tizimini takomillashtirish iqtisodiy islohotlar va davlat iqtisodiy siyosatining markaziy masalalaridan biri hisoblanadi. Zero, izchil soliq-byudjet siyosatining amalga oshirilishi, soliq yukini kamaytirish bilan bog'liq chora-tadbirlarning ishlab chiqilishi, soliq to'lovchilarda ishlab chiqarishni kengaytirishga sharoit yaratilishi, ishlab topilgan va ularning o'zlarida qoldirilayotgan mablag'larning reinvestitsiya qilinishi oqibatida qo'shimcha soliq ob'yektining vujudga kelishi hisobiga nafaqat byudjetdagi yo'qotishlar o'rnining qoplanishi, balki soliq to'lovchilarning qo'shimcha daromadlarga ega bo'lib, ishlab chiqarish imkoniyatining oshishiga olib keladi.

Mamlakatdagi soliq tizimining soddalashtirilishi va unifikatsiya qilinishi, soliq yukining yanada kamaytirilishi quyidagi bir qator vazifalarning muvaffaqiyatli amalga oshirilishiga moddiy zamin yaratadi:

- soliq yukining kamaytirilishi orqali soliq imtiyozlarining kengaytirilishi, xorijiy investitsiyalarning jalb qilinishi va iqtisodiyotni modernizatsiyalashni kengaytirishga imkon yaratadi;

- soliq tizimini soddalashtirish va soliq stavkalarini pasaytirish o'z navbatida xususiy mulkchilik tarmog'ini kengaytiradi, biznes uchun qulay muhit yaratadi va uning kafolatlarini mustahkamlaydi;

- soliq yukini kamaytirish hisobiga soliq to'lovchilar ixtiyorida qoladigan mablag'lar reinvestitsiya qilinishiga hamda ishchi xodimlarning ish haqiga yo'naltirilishiga tavsiya qilinishi, jismoniy shaxslar daromadlaridan olinadigan soliq stavkasining oraliq chegaralari bo'yicha pasaytirilishi, jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i bo'yicha imtiyozlarining kengaytirilishi natijasida aholi daromadlarining oshishiga hamda yangi ish o'rinlarining yaratilishiga olib keladi;

- soliq yukini kamaytirish natijasida soliq to'lovchilar ixtiyorida qolgan mablag'lardan samarali foydalanish aholi daromadi va bandlik darajasini oshirish orqali xarid talabining jadal o'sishini ta'minlaydi;

- soliq sohasidagi islohotlarni chuqurlashtirish va soliq yukini kamaytirish eksportni har tomonlama rag'batlantirish va valyuta zahiralari tejash, ulardan oqilona va samarali foydalanishni ham ta'minlaydi;

- soliq tizimidagi islohotlarni chuqurlashtirish, uy-joy kommunal xo'jaligidagi islohotlarni chuqurlashtirish hamda energiya resurslaridan foydalanishda tejamkorlikni ta'minlash bilan bog'liq chora-tadbirlarning amalga oshirilishiga ham ta'sir ko'rsatadi.

O'zbekistonda ishlab chiqarishning yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash, tadbirkorlik faoliyatini rag'batlantirish, aholining real daromadlarini va iste'mol talablarini oshirishda muntazam ravishda soliq yukini kamaytirish choralari keng qo'llanilishi o'z natijalarini bermoqda. Ayniqsa, soliqlar va to'lovlarni birxillashtirishga katta e'tibor qaratilishi soliqqa tortish mexanizmlarining oshkoraligiga, soliqlarni hisoblash va to'lashga oid korxonalar faoliyatini soddalashtirishga, shuningdek, soliq majburiyatlarining bajarilishini samarali nazorat qilishga yordam beradi. Ayni vaqtda bu hol respublikada qo'llaniladigan soliq tizimini xalqaro me'yorlar va andozalarga muvofiqlashtirish zarurati bilan izohlanadi.

Respublikada yuridik va jismoniy shaxslardan soliq undirish «Korxonalar birlashmalar va tashkilotlardan olinadigan soliqlar to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonuniga asoslanadi. Bu qonun asosida O'zbekiston Respublikasi davlat byudjetining hamda mahalliy byudjetlarning soliqlar tarzidagi daromadlar manbalarini belgilab beradi. Bu soliqlarni joriy etishdan maqsad davlat ijtimoiy kafolatlarni moliyaviy bazasini ta'minlashdan, yuridik shaxslarning tadbirkorlik faoliyatini tartibga solishdan, tabiiy boyliklardan tejab-tergab foydalanishni va atrof-muhitni muhofaza etishni rag'batlantirishdan iboratdir.

Korxonalar, birlashmalar, muassasalarning va kichik biznes sub'yektlarining faoliyatini soliq yo'li bilan tartibga solish, quyidagi umumiy qoidalar asosida amalga oshiriladi:

- manbalardan qat'iy nazar barcha daromadlardan soliq to'lashni majburiyligi;
- barcha hududiy ma'muriy pog'onalar uchun yagona bo'lgan umumdavlat soliq siyosatini mahalliy hokimiyat idoralarining umumdavlat soliq siyosati doirasida soliqlarga oid qonun chiqarish faoliyatidagi mustaqilligi bilan uyg'un holda amalga oshirish;

- o'z faoliyati bilan eng muhim ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik muammolarni hal etishga ko'maklashayotgan samarali ishlab chiqarish korxonalariga imtiyoz berish, shuningdek, xo'jalik yuritishning ilg'or shakllarini rag'batlantirish tizimi orqali soliq mezonlarining rag'batlantiruvchi ahamiyatini ta'minlash;

- deklaratsiyalar hamda tanlab o'tkaziladigan tekshirish va taftishlarni uyushtirish asosida barcha sub'yektlarning soliq to'lovlari yuzasidan olingan majburiyatlari ustidan moliyaviy nazorat qilish, qonun buzuvchilarga nisbatan iqtisodiy choralar ko'rish.

Qabul qilingan soliq to'lash qonuniga asosan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanayotgan yuridik va jismoniy shaxslar O'zbekiston Respublikasi hududida quyidagi soliqlarni to'laydilar:

- yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i;

- qo'shilgan qiymat solig'i;

- aktsiz solig'i;

- suv resurslaridan foydalanilganlik uchun soliq;

- obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilma solig'i;

- yer qaridan foydalanilganlik uchun soliq va maxsus to'lovlar:

a) bonus;

b) qo'shimcha foyda solig'i (qimmatli metallar);

- mol-mulk solig'i:

a) yuridik shaxslarning mol-mulk solig'i;

b) jismoniy shaxslarning mol-mulk solig'i;

- yer solig'i;

- jismoniy shaxslarning daromadlaridan undiriladigan daromad solig'i.

Jismoniy shaxslar har yili soliq deklarasiyasini to'ldirib borishlari kerak. Bu hujjat jismoniy shaxs tomonidan bir yil mobaynida topgan daromadidan soliq to'lash miqdorini kuzatishni ta'minlaydi. Davlat byudjeti soliq to'lovlari hisobiga shakllanadi.

Yuqorida keltirilgan soliqlardan tashqari quyidagi to'lov va yig'imlar mavjud:

- yagona ijtimoiy to'lovlar;

- Respublika pensiya jamg'armasi majburiyatlariga ajratmalar;

- fuqarolarni pensiya jamg'armasiga to'lovlar;

- Respublika yo'l jamg'armasiga ajratma va yig'imlar.

Kichik biznes va tadbirkorlikni rivojlantirish maqsadida soliq turlarini soddalashtirish orqali soliqlar quyidagi turlarga bo'lingan:

- yagona yer solig'i (qishloq xo'jaligida, fermer xo'jaligida);

- yagona soliq to'lovi;

- qat'iy belgilangan soliq (tadbirkorlik faoliyatida).

Soliq to'lovlarining summasi O'zbekiston Respublikasi byudjetiga, Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjetiga, viloyatlar, Toshkent shahar byudjetlariga va boshqa mahalliy byudjetlarga har yili kelasi yil uchun byudjet tasdiqlanayotganda, belgilanadigan normativlar bo'yicha o'tkaziladi. Mahalliy hokimiyat idoralari O'zbekiston Respublikasining umumiy yo'nalishiga asoslangan holda o'z hududlarida olinadigan mahalliy soliqlarni belgilaydilar.

Soliqlarning aniq turini hokimiyat idorasi yoki u vakil qilgan boshqa idora belgilaydi:

- soliq to'lovchi;
- soliq to'lanadigan ob'yekt;
- soliq stavkalari;
- soliq hisoblab chiqarish va to'lash tartibi;
- soliq solish bo'yicha imtiyozlar;
- soliqning amal qilish muddatini belgilaydi.

Soliq to'lash tizimi soliqlardan ozod etish yoki imtiyozli soliqlarni ham o'z ichiga oladi. Imtiyozli soliq to'lovchi korxonalariga: birjalar, tayyorlov, ulgurji, ta'minlovchi-sotuvchi, vositachi va savdo-tijorat korxonalaridan tashqari tuzilgan va ro'yxatdan o'tgan korxonalar kiradi va birinchi yili 25 foiz, ikkinchi yili 50 foiz miqdorda soliq to'laydilar.

Soliqlardan ozod etiluvchi korxonalariga xizmat qilayotgan xodimlarning 50 foizi nogironlar, 75 foizigacha maktab o'qituvchilari, bilim yurti talabalari bo'lsa yoki nogironlar uchun zarur bo'lgan mahsulotlarni ishlab chiqaruvchi korxonalar, ijtimoiy tashkilotlar, yoshlar jamg'armalari va boshqa shunga o'xshash tashkilotlar kiradi.

Moliya, bank va soliq tizimlari bozor infratuzilmasining tarkibiy qismi hisoblanib, bu tizimlarda juda ko'p har xil ma'lumotlarning yig'ilishi tabiiy, buning natijasida ushbu ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash muammolari yuzaga keladi. Bularni faqat telekommunikaesiya va yo'ldosh aloqalaridan hamda komp'yuter vositalaridan keng foydalangandagina hal qilib bo'ladi. Bunga esa davlatimiz huquqiy asos yaratdi, ya'ni «Axborotlashtirish haqida» hamda «Elektron hisoblash uchun yaratilgan dasturlar va ma'lumotlar bazalarini huquqiy himoyalash to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasining qonunlari va «O'zbekiston Respublikasining axborotlashtirish kontseptsiyasini ma'qullash to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori qabul qilindi. Bu qonun va qarorlardan ko'rinib turibdiki, hozirgi kunda Respublikani kompyuterlashtirishni davr talab etmoqda va bunga keng yo'l ham ochilmoqda.

Hozirgi kunda bank va soliq tizimlarini axborotlashtirish maqsadida bir qator qarorlar qabul qilindi. Masalan, «O'zbekiston Respublikasi soliq qo'mitalarida ma'lumotlarni qayta ishlaydigan yagona komp'yuter tizimini yaratish to'g'risida» gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1993 yil 3 avgustda 388 sonli qaror qabul qilingan. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994 yil 18 martdagi «Bank tizimini takomillashtirish, pul kredit munosabatlarini barqarorlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida» gi 146 sonli qarorida esa bank tizimini ham kompyuterlashtirish masalasi qo'yilgan.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida moliya, bank va soliq sohalari bir-biriga mukammal bog'liq bo'lgan jabhalardir. Shuning uchun bu jabhalarning yagona kompyuterlashtirilgan, integrallashtirilgan ma'lumotlar tizimini yaratish maqsadga muvofiqdir.

Bu tizimni yaratish va joriy etishdan asosiy maqsad axborot yig'ish, uni qayta ishlash va tahlil qilishdan ko'p mehnat qilinishini kamaytirish, moliya rejalarini ko'p variantdan xisob kitob qilish va ularni eng maqbul tarzda bir-biri bilan

muvofiglashtirish, moliya organlari apparatlarini yaxshilash asosida moliya boshqaruvida yuqori sifatga erishishdan iboratdir. Bozor iqtisodiyotini davlat tomonidan boshqarishda yagona integrallashtirilgan moliya, bank va soliq jabhalarining ma'lumotlaridan foydalanish imkoniyati katta hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi Farmonining 3.1. Makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash va yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlarini saqlab qolish:

soliq yukini kamaytirish va soliqqa tortish tizimini soddalashtirish siyosatini davom ettirish, soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirish va tegishli rag'batlantiruvchi choralarni kengaytirish yo'nalishi belgilangan

Fuqarolarimiz soliqdan qochish emas, uni vaqtda to'lashdan manfaatdor bo'lishi kerak.

2019 yildan boshlab joriy etilayotgan yangi soliq konsepsiyasining eng asosiy g'oyasi soliq yukini kamaytirish, sodda va barqaror soliq tizimini qo'llashni ko'zda tutadi. Shu orqali iqtisodiyotimiz raqobatbardoshligini oshirish, tadbirkor va investorlar uchun har tomonlama qulay muhit yaratishga erishish mumkin.

Afsuski, yalpi ichki mahsulotda "yashirin" iqtisodiyotning ulushi katta bo'lib, bu mamlakat rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Soliq yukini kamaytirish, biznes yuritish uchun yanada qulay sharoitlar yaratish "yashirin" iqtisodiyotga barham berishning yagona yo'lidir. Shuning uchun bu borada ta'sirchan choralarni nazarda tutadigan alohida dastur ishlab chiqishimiz zarur.

Bundan tashqari, o'zimizda ishlab chiqarilgan va import qilinayotgan yuqori likvidli mahsulotlar markirovkasini joriy etish bo'yicha jadal ish olib borish talab etiladi.

Yangi tahrirdagi Soliq kodeksida mamlakat taraqqiyotining tayanchi bo'lgan insofli, halol soliq to'lovchilarni rag'batlantirish, yashirin faoliyat yuritadiganlarni esa jazolash ko'zda tutilishi shart.

Ma'lumki, soliq stavkalari pasaytirilishi yoki ayrim soliqlar bekor qilinishi bilan byudjyetga tushadigan mablag' albatta kamayadi.

Buni samarali soliq ma'muriyatchiligi orqali bartaraf etish va byudjyet barqarorligini ta'minlash mumkin. Aynan shunga erishish birinchi galdagi vazifamizdir.

Soliq ma'muriyatchiligi shunday bo'lishi kerakki, qo'shilgan qiymat solig'i keng joriy qilinsa ham bu holat iste'mol tovarlarining narxi o'sishiga olib kelmasligi shart va zarur.

Moliya vaziri va Davlat soliq qo'mitasi raisi soliq ma'muriyatchiligi samaradorligi hamda byudjyet va iste'mol mahsulotlari narxining barqarorligini ta'minlashga shaxsan mas'ul etib belgilanadi.

Soliq yukini kamaytirish hisobiga barchaga bir xil adolatli soliq rejimini joriy etish, soliq imtiyozlarini bosqichma-bosqich bekor qilish lozim.

Zero, berilgan imtiyoz raqobat muhitiga salbiy ta'sir ko'rsatayotganini tadbirkorlarning o'zlari ham e'tirof etmoqdalar.

Vazirlar Mahkamasiga ikki oy muddatda ana shu masala bo'yicha "yo'l xaritasi" ishlab chiqish vazifasi topshiriladi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Moliya-pul mablag'larining harakati, ya'ni ularning shakllanishi, taqsimlanishi va foydalanilishi bilan bog'liq ravishda vujudga keladigan munosabatlar.

Moliya tizimi-moliyaviy munosabatlar va turli darajada ularga xizmat qiluvchi moliyaviy muassasalardir.

Davlat byudjeti-davlat xarajatlari va ularni moliyaviy ta'minlash manbalarining tartiblashtirilgan rejasi.

Soliqlar-jamiyatda vujudga keltirilgan sof daromadning bir qismini byudjetga jalb qilish shakli.

Soliq stavkasi-soliq summasining soliq olinadigan summaga nisbatining foizdagi ifodasi.

Laffer egri chizig'i-davlat byudjeti daromadlari va soliq stavkasi o'rtasidagi bog'liqlikning tasvirlanishi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Moliyaning iqtisodiy mazmunini tushuntiring va uning iqtisodiy vazifalarini bayon qiling.

2. Jamiyat va davlat moliya tizimlari asosiy bo'g'inlarining tavsifini bering. Moliya tizimida davlat byudjetining o'rni qanday?

3. Davlat byudjeti milliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlashda qanday ro'l o'ynaydi? Bunda qanday usullardan foydalaniladi?

4. Byudjet taqchilligi nima? Ijobiy va salbiy byudjet taqchilligini tushuntiring.

5. Soliqlarning iqtisodiy mohiyatini tushuntiring va uning turlarini, asosiy vazifalarini ko'rsating.

6. Moliyaviy siyosat va fiskal siyosatning umumiy va farqli jihatlarini tavsiflang.

7. Davlatning ichki va tashqi qarzlari manbalarini izohlab bering.

8. Soliq yuki nima? Uning iqtisodiyotga ta'sirini ko'rsatib bering.

9. Laffer egri chizig'ining mazmuni nimadan iborat?

10. Keyingi yillarda O'zbekistonda byudjet va soliq tizimini takomillashtirish bo'yicha amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarni gapirib bering.

22-bob. PUL-KREDIT TIZIMI. BANKLAR VA ULARNING BOZOR IQTISODIYOTIDAGI RO'LI

22.1. Pul muomalasi va uning amal qilish qonuniyatlari.

22.2. Inflyatsiya va uning kelib chiqish sabablari.

22.3. Kreditning mohiyati, manbalari va vazifalari.

22.4. Bank tizimi. Markaziy va tijorat banklari hamda ularning vazifalari.

22.5. O'zbekistonda milliy valyutani mustahkamlash siyosatining amalga oshirilishi.

Ushbu mavzu pul muomalasi qonunlari, pulga bo'lgan talab va taklif, inflyatsiyaning mohiyati, uning kelib chiqish sabablari va turlarini ochib berishga qaratilgan. Shuningdek kredit tizimi, kredit turlari va manbalari, banklar va ularning bozor iqtisodiyotidagi ro'li, respublikada milliy valyutani mustahkamlash vazifalarini tahlil qilishga bag'ishlanadi.

22.1. Pul muomalasi va uning amal qilish qonuniyatlari.

Pulning o'z vazifalarini bajarish jarayonidagi to'xtovsiz harakati pul muomalasi deyiladi.

Jahonda tarixan shakllangan hamda har bir mamlakat tomonidan qonuniy ravishda mustahkamlab qo'yilgan pul muomalasining turli tizimlari amal qiladi. Mamlakat pul tizimining muhim tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

1. Milliy pul birligi (so'm, dollar, yevro, iena, funt sterling va h.k.);
2. Naqd pul muomalasida qonuniy to'lov vositasi sifatida amal qiluvchi qog'oz, tanga, plastic kartochka va kredit pullar tizimi;
3. Pul emissiyasi, ya'ni belgilangan qonuniy tartibda pulni muomalaga chiqarish tizimi;
4. Pul muomalasini tartibga soluvchi davlat idoralari.

Pul muomalasi naqd va kredit pullar yordamida amalga oshiriladi. Naqd pul muomalasiga bank biletlari va metall tangalar, ya'ni pul belgilari xizmat qiladi. Naqd pulsiz hisoblar cheklar, kredit kartochkalari, veksellar, akkreditivlar, to'lov talabnomalari kabilar yordamida amalga oshiriladi. Ularning hammasi pul agregati deb yuritiladi. Muomalada mavjud bo'lgan pul massasi naqd va kredit pullarni qo'shish yo'li bilan aniqlanadi.

Pul muomalasi o'ziga xos qonunlarga asoslangan holda amalga oshiriladi. Uning qonunlaridan eng muhimi muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini aniqlash va shunga muvofiq muomalaga pul chiqarishdir.

Muomalani ta'minlash uchun zarur bo'lgan pul miqdori quyidagi omillarga bog'liq:

1. Muayyan davr davomida sotilishi va sotib olinishi lozim bo'lgan tovarlar summasiga.
2. Pul birligining aylanish tezligiga.
3. Kreditning rivojlanishiga, puldan to'lov vositasi vazifasidan foydalanishga.

Ayrim hollarda tovarlar kreditga sotiladi va ularning haqi kelishuvga muvofiq keyingi davrlarda to'lanadi. Demak, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori kredit miqdoriga muvofiq kamroq bo'ladi. Ikkinchi tomondan, bu davrda ilgari kreditga sotilgan tovarlar haqini to'lash vaqti boshlanadi. Bu pul miqdoriga ehtiyojni ko'paytiradi. Undan tashqari hozirgi vaqtda ko'pgina sotib olish va sotish jarayonlari naqd pulsiz, plastic kartochkalar va bir-biriga bank orqali pul o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladi. Biz ularni o'zaro hisob-kitoblar deb ataymiz.

Mazkur holatlarni hisobga olganda, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$P_m = \frac{T_b - X_k + X_t - O'_{h-k}}{A_t}$$

bu yerda:

P_m - muayyan davrda muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori;

T_b - sotilishi lozim bo'lgan tovarlar summasi (tovarlar miqdori x narxi);

X_k - kreditga sotilgan tovarlar summasi;

X_t - to'lash muddati kelgan tovarlar va xizmatlar hamda boshqa to'lovlar summasi;

O'_{h-k} - naqd pulsiz o'zaro hisob-kitoblar;

A_t - pulning aylanish tezligi.

Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori pul muomalasi qonunini miqdoran ifodalaydi. Chunki muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdoriga nisbatan muomalaga kam pul chiqarilsa, ko'pgina xo'jaliklarda pul yetishmasligi, normal holatda xo'jalik yuritib bo'lmay qolish yuz beradi. Yoki, aksincha, muomalada bo'lgan pul miqdori sotilayotgan tovarlar va xizmatlar summasiga nisbatan ortib ketishi va buning natijasida tovarlar bilan ta'minlanmagan pulning vujudga kelishi pulning qadrsizlanishi, ya'ni inflyatsiyani bildiradi.

Pul miqdoriga ta'sir etuvchi omillarni hisobga olib, pul muomalasi qonuniga quyidagicha ta'rif berish mumkin: boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda, muayyan davrda muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori sotishga chiqariladigan tovarlar narxi summasiga to'g'ri mutanosib, pulning aylanish tezligiga teskari mutanosibdir.

Pulning hamma tizimlari uchun pul muomalasi qonuni umumiy bo'lib, shu bilan birga oltin va qog'oz pul muomalasi qonunlarining o'ziga xos xususiyatlari va bir-biridan farqlari mavjud:

1. Oltin pul muomalada bo'lganda.

- ortiqcha oltin pul xazinasiga jalb qilinadi va har xil bezaklar uchun foydalanishga chiqariladi;

- tovarlar hajmi ko'payib, muomala uchun qo'shimcha pul zarur bo'lganda xazinadagi oltin pullar muomalaga kiritiladi. Shu yo'l bilan muomala uchun zarur bo'lgan oltin pul miqdori o'z-o'zidan tartiblanadi.

2. Muomala uchun zarur bo'lgan oltin pul miqdori tovarlar qiymatining miqdoriga teskari mutanosiblikda, oltinning o'z qiymatiga nisbatan esa to'g'ri mutanosiblikda o'zgaradi.

- oltin pul qiymati va tovarlar hajmi o'zgarmagan taqdirda tovarlar qiymati qancha past bo'lsa, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori ham shuncha kam bo'ladi. Agar tovarlar qiymati o'zgarmasa, pulning miqdori tovarlar hajmining ortishiga qarab unga mutanosib ravishda ko'payadi;

- tovarlar hajmi va qiymati o'zgarmasa muomaladagi oltin pul miqdori oltinning o'z qiymatiga qarab o'zgaradi, ya'ni uning qiymati oshsa, pul miqdori kamayadi, qiymati pasaysa, pul miqdori ko'payadi.

Qog'oz pul muomalasi qonunlari oltin pul muomalasidan farq qilib, uni quyidagicha ifodalash mumkin:

- qog'oz pul qancha miqdorda chiqarilmasin, unda belgilangan qiymat miqdori muomala uchun zarur bo'lgan oltin pul miqdorining qiymatiga teng bo'ladi;

- qog'oz pulning har birligida belgilangan qiymat miqdori muomala uchun

zarur bo'lgan oltin pul qiymatining muomalaga chiqarilgan qog'oz pul miqdori nisbatiga mos keladi.

Milliy iqtisodiyotda davlatning, tijorat banklari va boshqa moliyaviy muassasalarning majburiyatlari pul sifatida foydalanadi. Pul operatsiyalarining asosiy qismi naqd pulsiz, cheklar, plastic kartochkalar va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlar yordamida amalga oshiriladi. Shu sababli muomalada bo'lgan pul miqdorini hisoblash uchun $M_1 \dots M_n$ pul agregatlari yoki tarkibiy qismi tushunchasidan foydalaniladi. Barcha pul agregatlari yig'indisi yalpi pul massasi yoki yalpi pul taklifini tashkil qiladi.

Bizning respublikamizda umumiy pul miqdori quyidagi tarkiblar asosida hisoblanadi:

M_0 -muomaladagi naqd, qog'oz va metall pullar.

$M_1 = M_0 +$ aholining joriy hisob varaqlaridagi pul qoldiqlari, korxonalarining hisob varaqlaridagi pul mablag'lari, banklardagi talab qilib olish mumkin bo'lgan pul omonatlari.

$M_2 = M_1 +$ tijorat banklaridagi muddatli omonatlar va jamg'arma hisob varaqlaridagi pullar, ixtisoslashtirilgan moliyaviy muassasalardagi depozitlar va boshqa aktivlar. Mazkur agregat tarkibiga kiruvchi pul mablag'larini bevosita bir shaxsdan boshqa biriga o'tkazish hamda ayirboshlash bitimlarida foydalanish mumkin emas. Ular asosan jamg'arish vositasi vazifasini bajaradilar.

$M_3 = M_2 +$ bank sertifikatlari + aniq maqsadli zayom obligatsiyalari + davlat zayom obligatsiyalari + xazina majburiyatlari.

Demak, pul massasining har bir alohida agregati o'zining likvidligi darajasiga ko'ra farqlanadi. Likvidlik-bu turli aktivlarning o'z qiymatini yo'qotmasdan, ya'ni eng kam xarajatlar asosida tezlik bilan naqd pulga aylana olish qobiliyatidir. Metall tanga va qog'oz pullar eng yuqori likvidlikka ega bo'ladi. Mijoz o'zi istagan vaqtda olishi mumkin bo'lgan bank hisob varaqlaridagi pul omonatlari ham likvidli hisoblanadi. Pul massasi tarkibiga to'lov vositasi vazifasini bajarish layoqati pastroq bo'lgan aktivlar qo'shib borishi bilan, ularning likvidlik darajasi ham pasayib boradi.

Naqd pullar rivojlangan bozor iqtisodiyoti mamlakatlarida umumiy pul massasining 9-10 foizini, bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mustaqil hamdo'stlik davlatlarida 35-40 foizni tashkil qiladi.

Pul bozori-bu mamlakatdagi pul miqdori hamda foiz stavkasining turli darajalarida pul mablag'lariga bo'lgan talab va pul taklifining o'zaro nisbatini ifodalovchi mexanizm.

Pul taklifi-bu bozorda pul sifatida muomalada bo'lgan turli-tuman moliyaviy mablag'lar, ya'ni pul agregatlari yig'indisi hisoblanadi.

Pul taklifi asosan Markaziy bank tomonidan tartibga solinsada, u iqtisodiyotdagi barcha taklifni qamrab ololmaydi. Chunki, bu jarayonga uy xo'jaligi hatti-harakati hamda tijorat banklarining siyosati ham ta'sir ko'rsatadi.

Tijorat banklari o'z ixtiyorlarida bo'lgan aktivlari hisobiga yangi pullarni hosil qilishlari, ya'ni ularni bank krediti sifatida mijozlariga berishlari mumkin. Ularning bu faoliyatlari Markaziy bank tomonidan o'rnatiluvchi majburiy zahira me'yorlari orqali cheklanadi. Tijorat banki o'zining joriy xarajatlarini qoplashi

hamda mijozlar tomonidan kreditlar qaytarilmasligi xavfining oldini olish maqsadida ma'lum miqdordagi pul mablag'larini zahira sifatida saqlashi lozim. Aktivlarning qolgan qismi esa muomalaga chiqarilib, u ma'lum muddatdan so'ng yana bankka qaytishi hamda, majburiy zahira me'yoridan ortiqcha qismi yana muomalaga chiqarilishi mumkin. To'xtovsiz ravishda takrorlanuvchi bu jarayon pul taklifi multiplikatori yoki bank multiplikatori deyiladi.

Pul taklifi multiplikatori-bu bankdagi pul depozitlari qo'shimcha ravishda o'sgan hajmining majburiy zahiralar qo'shimcha hajmiga nisbati bo'lib, pul mablag'larining bir birlikka ko'payishi iqtisodiyotdagi pul taklifining qanchaga o'sishini ko'rsatadi:

$$m = \frac{M_s}{R} \quad \text{yoki} \quad m = \frac{1}{r}$$

bu yerda:

m-pul taklifi multiplikatori koeffitsienti;

M_s - bankdagi pul depozitlarining qo'shimcha ravishda o'sgan hajmi;

R - majburiy zahiralar qo'shimcha hajmi;

r-majburiy zahiraning foizdagi me'yor.

22.2. Inflyatsiya va uning kelib chiqish sabablari.

Pul taklifi ko'p jihatdan inflyatsiya jarayonlariga ham ta'sir ko'rsatadi. «Inflyatsiya» atamasi (lotincha inflation-shishmoq, kengaymoq) ilk bora Shimoliy Amerikada 1861-1865 yillardagi fuqarolar urushi davrida qo'llanilib, muomalada qog'oz pullarning haddan ortiq ko'payib ketishini ifodalagan edi. Iqtisodiy adabiyotlarda esa bu atama XX asrda, birinchi jahon urushidan keyin keng tarqaldi.

Inflyatsiya deb pul muomalasi qonunlari buzilishi bilan bog'liq holda qog'oz pullarning qadrsizlanishiga aytiladi.

Bu yerda qog'oz pul miqdorining nisbatan ortib ketib, uning qadrsizlanishiga pulning ortiqcha emissiya qilinishi, pul emissiyasi o'zgarmasdan, uning aylanish tezligining oshishi, muomaladagi pul miqdori o'zgarmasa ham tovar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish hajmining kamayib ketishi, tovarlar va xizmatlar ijtimoiy qiymatining, narxining pasayishi, pul qiymatining pasayishi kabi omillar ta'sir qiladi.

Qog'oz pullar inflyatsiyaga uchraganda uch xil narsaga nisbatan qadrsizlanadi:

1. Oltinga nisbatan-bu oltinning qog'oz pullarda bozor narxining oshishida o'z ifodasini topadi;
2. Tovarlarga nisbatan-bu tovarlar narxining oshishida o'z ifodasini topadi;
3. Chet el valyutalariga nisbatan-bu chet el valyutalariga nisbatan milliy pul kursining tushib ketishida o'z ifodasini topadi.

Inflyatsiya narx indeksi yordamida bazis davrga nisbatan o'lchanadi. Narxlar indeksi esa joriy davrdagi iste'mol narxlarini bazis davrdagi iste'mol narxlariga nisbati orqali aniqlanadi:

$$NI = \frac{TN_j}{TN_b} \times 100 \%$$

bu yerda:

NI-narxlar indeksi;

TN_j -joriy davrdagi iste'mol tovarlari narxi;

TN_b - bazis davrdagi iste'mol tovarlari narxi.

Narxlar o'zgarishini hisobga olish qamroviga ko'ra narxlar indeksining quyidagi turlarini hisoblash mumkin:

- iste'mol narxlari indeksi;

- ulgurji narxlar indeksi;

- narxlar indeksi-YAIM deflyatori;

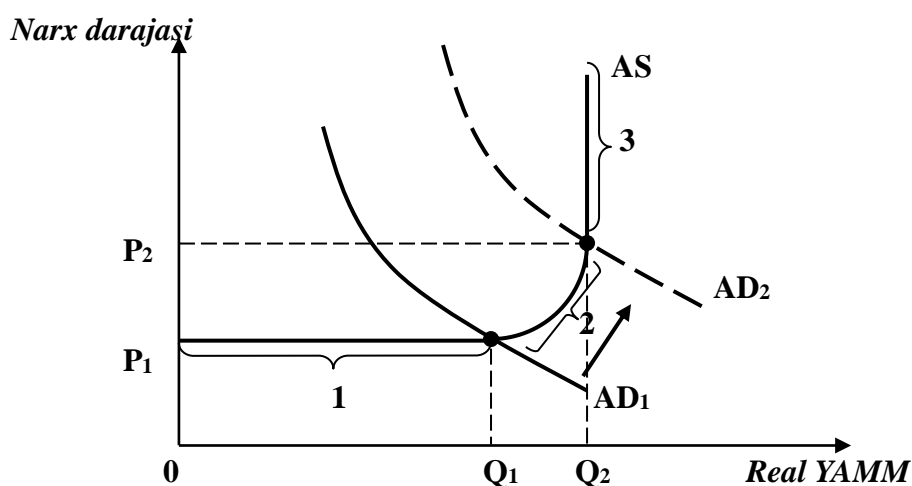
- eksport va import narxlar indeksi.

Narxlar indeksidan foydalangan holda **inflyatsiya sur'atini (IS)** quyidagi formula orqali aniqlash mumkin:

$$IS = \frac{TN_j - TN_b}{TN_b} \times 100 \%$$

Kelib chiqish sabablari va o'sish sur'atlariga qarab, inflyatsiyaning bir qancha turlarini farqlash mumkin.

1. Talab inflyatsiyasi. Narx darajasining an'anaviy o'zgarishi jami talab ortiqchaligi bilan tushuntiriladi. Iqtisodiyotning ishlab chiqarish sohasi mahsulotning real hajmini ko'paytirib, ortiqcha talabni qondira olmaydi. Chunki barcha mavjud resurslar to'liq foydalanilgan bo'ladi. Shu sababli bu ortiqcha talab narxning o'sishiga olib keladi va talab inflyatsiyasini keltirib chiqaradi. Talab inflyatsiyasini quyidagi rasm orqali ham izohlash mumkin (22.1-rasm).

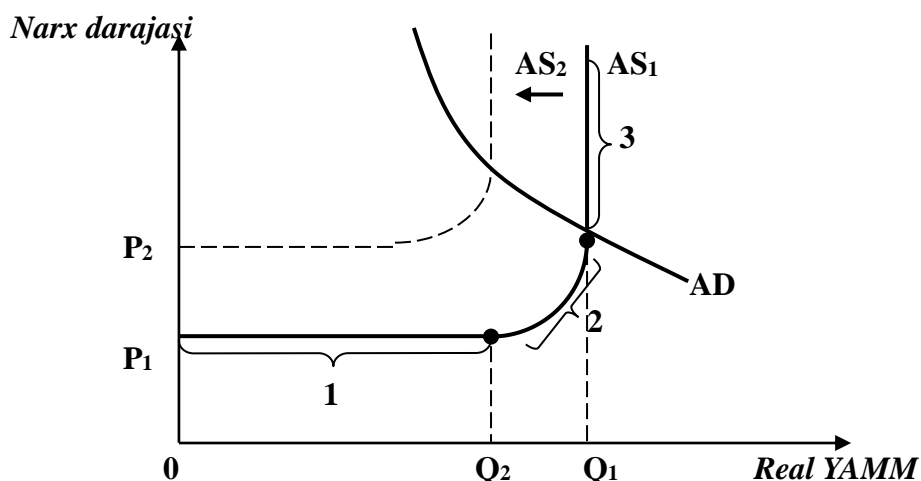
22.1-rasm. Talab inflyatsiyasi.

Rasmda iqtisodiyotdagi pul hajmining ko'payishi qisqa muddat ichida yalpi talabni AD_1 dan AD_2 ga siljishiga olib keladi. Agar bu vaqtda iqtisodiyotning holati yalpi taklif egri chizig'ining oraliq 2 yoki vertikal klassik 3 kesmasiga mos kelsa, bu narx darajasining o'sishiga, ya'ni talab inflyatsiyasining ro'y berishiga olib keladi.

2. Taklif inflyatsiyasi. Inflyatsiya ishlab chiqarish xarajatlari va bozordagi taklifning o'zgarishi natijasida vujudga kelishi mumkin. Ishlab chiqarish xarajatlarning o'sishi keltirib chiqadigan inflyatsiya mahsulot birligiga qilinadigan

xarajatlarning ko‘payishi hisobiga narxlarning oshishini bildiradi. Bu holatni ham (22.2-rasm) orqali ko‘rib chiqamiz.

Rasmda xarajatlarning o‘shishi natijasida yalpi taklif egri chizig‘ining AS_1 dan AS_2 ga qisqarishi mahsulot birligiga to‘g‘ri keluvchi xarajat miqdorini oshirib, narxlarning R_1 dan R_2 darajaga qadar ko‘tarilishiga, real ishlab chiqarish hajmining Q_1 dan Q_2 ga qadar qisqarishiga olib keladi.

22.2-rasm. Taklif inflyatsiyasi.

Shuningdek, inflyatsiyaning quyidagi sabablarini ham ko‘rsatish mumkin:

- monopolistik faoliyatlarning vujudga kelishi va amal qilishi;
- noto‘g‘ri soliq siyosatini yuritish;
- jahon bozorlaridagi narxlarning o‘shishi;
- harbiy sohadagi xarajatlarning o‘shishi va hokazo.

Inflyatsiyaning o‘rmalab yuruvchi, jadal va giperinflyatsiya kabi turlari ham mavjud. O‘rmalab yuruvchi inflyatsiya holatida narxlar yiliga 10 foizgacha, jadal inflyatsiyada 20 dan 200 foizgacha, giperinflyatsiyada 200 foizdan yuqori darajada o‘shishi kuzatiladi.

Bashorat qilish mumkinligiga qarab kutilayotgan va kutilmagan inflyatsiya farqlanadi. Kutilayotgan inflyatsiya va uning oqibatlarini oldindan bashorat qilish mumkin, kutilmagan inflyatsiyani oldindan aytib bo‘lmaydi. Birinchi holda inflyatsiyaning kutilayotgan salbiy oqibatlariga tayyorlanib, uni sezilarli darajada yumshatish mumkin. Ikkinchi holda narxlarning kutilmagan o‘shishi natijasida mamlakat iqtisodiy axvolining sezilarli yomonlashuvi ro‘y berishi mumkin.

22.3. Kreditning mohiyati, manbalari va vazifalari.

Kredit bo‘sh turgan pul mablag‘larini ssuda fondi shaklida to‘plash va ularni pulga muhtoj bo‘lib turgan huquqiy va jismoniy shaxslarga ishlab chiqarish va boshqa ehtiyojlari uchun ma‘lum muddatga, foiz to‘lovlari bilan qaytarish shartida qarzga berish munosabatlarini ifodalaydi.

Pul shaklidagi kapital ssuda kapitali deyilsa, uning harakati kreditning mazmunini tashkil qiladi.

Kredit munosabatlari ikki sub’yekt o‘rtasida pul egasi, ya’ni qarz beruvchi va qarz oluvchi o‘rtasida yuzaga keladi.

Turli xil korxonalar, tashkilotlar, davlat va uning muassasalari hamda aholining keng qatlami kredit munosabatlarining sub'yektlari hisoblanadi. Sanab o'tilgan sub'yektlarning aynan har biri bir vaqtning o'zida qarz oluvchi va qarz beruvchi o'rnida namoyon bo'ladi.

Kredit munosabatlarining ob'yekti jamiyatda vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'laridir.

Takror ishlab chiqarish jarayonida tovarlar, iqtisodiy resurslar va pul mablag'larining doiraviy aylanishi kredit munosabatlarining mavjud bo'lishini taqozo qiladi. Shu bilan birga doiraviy aylanish jarayonida vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'lari va boshqa pul resurslari kredit mablag'larining manbaini tashkil qiladi.

Kredit resurslarining asosiy manbalari quyidagilardan iborat:

1. Korxonalarining amortizatsiya ajratmalari;
2. Mahsulot sotishdan olingan pul tushumlari;
3. Korxonalarining ishlab chiqarish, fan va texnikani rivojlantirish hamda moddiy rag'batlantirish fondlari;
4. Korxonalar foydasi. Ular davlat byudjeti va kredit tizimi bilan hisob-kitob qilinguncha, shuningdek uning tegishli qismi korxonalar ehtiyojlari uchun foydalanganuncha bankdagi hisoblarida saqlanadi;
5. Bankdagi byudjet muassasalari, kasaba uyushmalari va boshqa ijtimoiy tashkilotlarning joriy pul resurslari;
6. Aholining bo'sh pul mablag'lari.

Takror ishlab chiqarish jarayonida vaqtincha bo'sh pul resurslari hosil bo'lishi bilan bir vaqtda, iqtisodiyotning ayrim bo'g'inlari va sohalarida qo'shimcha pul mablag'lariga ehtiyoj vujudga keladi.

Kredit quyidagi vazifalarni bajaradi:

1. Kredit qayta taqsimlash vazifasini bajaradi. Uning yordamida korxonalar, davlat va aholining bo'sh pul mablag'lari ssuda fondi shaklida to'planib, keyin bu mablag'lar kredit mexanizmi orqali iqtisodiyot tarmoqlari ehtiyojlarini hisobga olib qayta taqsimlanadi. Shu orqali kredit ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlashga xizmat qiladi.

2. Kredit pulga tenglashtirilgan to'lov vositalarini: veksel, chek, sertifikat va boshqalarni yuzaga chiqarib, ularni xo'jalik amaliyotiga joriy etish vazifasini bajaradi.

3. Kredit naqd pullar o'rniga kredit pullarni rivojlantirish va pul muomalasini jadallashtirish bilan muomala xarajatlarini tejash vazifasini bajaradi.

4. Kredit ssuda fondining harakati, ya'ni qarz berish va qarzni undirish orqali iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish vazifasini bajaradi.

5. Kredit o'z muassasalari orqali iqtisodiy sub'yektlar faoliyati ustidan nazorat qilish vazifasini bajaradi.

6. Kreditning o'ziga xos vazifasi iqtisodiyotni tartibga solish hisoblanadi. Bunda kredit uchun foiz stavkalarini tabaqalashtirish, davlat tomonidan kafolatlar va imtiyozlar berish kabi usullardan foydalaniladi. Kredit bir qator turlarda amalga oshiriladi.

Tarixiy taraqqiyot davomida kreditning ikki-pul va tovar shakllaridan foydalanib kelingan. Hozirgi vaqtda mamlakat ichki aylanmasida pul kreditidan kengroq foydalanib, u bank, tijorat, davlat, iste'mol va xalqaro kredit shakllarini oladi.

Bank krediti-kreditning asosiy va yetakchi shakli sifatida chiqadi. U pul egalari-banklar va maxsus kredit muassasalari tomonidan qarz oluvchilarga (tadbirkorlar, davlat, uy xo'jaligi sektori) pul ssudalari shaklida beriladi.

Xo'jaliklararo kredit bir korxonalar yoki muassasa tomonidan ikkinchisiga beriladi va ularning kapital qurilish, qishloq xo'jalik sohasidagi munosabatlariga, shuningdek, ichki xo'jalik hisobi bo'g'inlari bilan munosabatlariga xizmat qiladi.

Tijorat krediti-bu korxonalar, birlashmalar va boshqa xo'jalik yurituvchi sub'yektlarning bir-biriga beradigan kreditlaridir. Tijorat krediti, avvalo, to'lovni kechiktirish yo'li bilan tovar shaklida beriladi.

Iste'mol krediti-xususiy shaxslarga uzoq muddat foydalanadigan iste'mol tovarlari: mebel, avtomobil, televizor va boshqalar sotib olish uchun ma'lum muddatga beriladi. U chakana savdo shaxobchalari orqali tovarlarning haqini kechiktirib to'lash bilan sotish shaklida yoki iste'mol maqsadlarida bank ssudalari berish shaklida amalga oshiriladi. Iste'mol kreditidan foydalanganlik uchun ancha yuqori foiz undiriladi.

Ipoteka krediti-ko'chmas mulklar: yer, bino hisobiga uzoq muddatli ssudalar shaklida beriladi. Bunday ssudalar berish vositasi, banklar va korxonalar tomonidan chiqariladigan ipoteka obligatsiyalari hisoblanadi.

Davlat krediti-kredit munosabatlarining o'ziga xos shakli bo'lib, bunda davlat pul mablag'lari qarzdori, aholi va xususiy biznes esa kreditorlari bo'lib chiqadi. Davlat krediti mablag'lari manbai bo'lib, davlat qarz obligatsiyalari xizmat qiladi. Davlat kreditning bunday shaklida, avvalo, davlat byudjeti kamomadini qoplash uchun foydalanadi.

Xalqaro kredit-ssuda kapitalining xalqaro iqtisodiy munosabatlar sohasidagi harakatini namoyish qiladi. Xalqaro kredit tovar yoki pul shaklida beriladi. Kreditor va qarz oluvchilar banklar, xususiy firmalar, davlat, xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar hisoblanadi.

So'nggi vaqtlarda kreditlashning lizing, faktoring, farfeyting, trast kabi shakllari keng rivojlanib bormoqda.

Lizing-bu kreditning pulsiz shakli bo'lib, odatda ishlab chiqarish vositalari va boshqa moddiy boyliklarni keyinchalik foydalanuvchilar tomonidan muntazam ravishda haq to'lab borib, sotib olish sharti bilan uzoq muddatli ijaraga berishdan iborat.

Faktoring-bu boshqa iqtisodiy sub'yektlarning qarzdorlik bo'yicha majburiyatlarini sotib olish yoki qayta sotish munosabatlarini anglatadi.

Farfeyting-bu uzoq muddatli faktoring munosabatlari bo'lib, qarzdorlik bo'yicha huquqlarni sotib olgan bank ularni odatda 1-5 yil vaqt o'tgandan so'ng undirishi mumkin bo'ladi.

Trast-bu mijozlarning kapitallarini boshqarish bo'yicha operatsiyalarni bildiradi.

Kredit berish bir qator tamoyillarga asoslanadi. Bular quyidagilar: ssuda berishning maqsadli tavsifi, kreditning rasmiylashtirilgan muddatda qaytarilishi, ssudaning moddiy ta'minlanganligi va to'lovligi.

Qarzga, ya'ni ssudaga berilgan pul hisobiga olinadigan daromad foizli daromad deyiladi. Shu daromad foizning qarzga berilgan pul summasiga nisbatining foizda ifodalanishi foiz stavkasini tashkil qiladi:

$$r^n = \frac{r}{K_{ssuda}} \times 100 \%$$

bu yerda:

r'-foiz normasi;

r-foiz summasi;

K_{ssuda} — qarzga berilgan pul, kapital summasi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida kreditning ro'lini quyidagilarda ko'rish mumkin:

- kredit ijtimoiy ishlab chiqarish miqyosini kengaytirishga xizmat qiladi;
- kredit bo'sh pul mablag'larini tezda jalb etish va ulardan iqtisodiyotning ko'proq foyda keltiruvchi tarmoqlarida foydalanishga yordam beradi;
- kredit muomala xarajatlaridagi naqd pullarni kamaytirishni ta'minlaydi, chunki to'lovlarning salmoqli qismi naqd bo'lmagan formada: veksel, chek va boshqalarda amalga oshiriladi.

22.4. Bank tizimi. Markaziy va tijorat banklari hamda ularning vazifalari.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul muomalasini ta'minlashda banklar muhim ro'l o'ynaydi. Banklar pul mablag'larini to'plash, joylashtirish va ularning harakatini tartibga solish bilan shug'ullanuvchi iqtisodiy muassasadir.

Banklar faoliyatining asosiy tomonlaridan biri kredit munosabatlariga xizmat qilish bo'lib, ular kredit muassasalarining asosini tashkil qiladi.

Kredit tizimi deganda-pul resurslarini tarkib toptiruvchi, o'ziga jamlovchi, ma'lum muddatda qaytarib berish va haq to'lash shartlari asosida ularni qarzga beruvchi muassasalarini majmui tushuniladi va uning uch bo'g'inini ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Markaziy bank.
2. Bank tizimi: tijorat, jamg'arma, investitsiya va maxsus banklari.
3. Maxsus kredit muassasalari; sug'urta kompaniyasi, nafaqa fondlari, investision kompaniyalar, moliya kompaniyasi va boshqalar.

Banklar tizimi odatda ikki bosqichli bo'lib, o'z ichiga markaziy (emission) bank va tijorat (depozitli) banklarning tarmoq shaxobchalaridan iborat.

Davlat banki mamlakat pul-kredit tizimini markazlashgan tartibda boshqaradi va davlatning yagona kredit siyosatini amalga oshiradi.

Davlat banki Markaziy bank hisoblanib, birinchidan, ko'pchilik mamlakatlarda davlat banki yagona markaziy bankdan iborat, u o'tkazadigan siyosat tartiblari yuqori davlat o'rganlari tomonidan o'rnatiladi, shuningdek mamlakatning butun bank tizimini nazorat qilish bilan shug'ullanadi.

Ikkinchidan, Markaziy bank pul, obligatsiya chiqarish, ya'ni emissiya bilan, ayni vaqtda valyuta rezervlarini saqlaydi. Tijorat banklari va jamg'arma muassasalaridan mablag'larni qabul qilib, ularga kredit beradi.

Uchinchidan, Markaziy bank faqat foyda olishga intilib faoliyat qilmaydi, davlatning butun iqtisodiy holatini yaxshilash maqsadida davlat pul-kredit siyosatini va ijtimoiy siyosatini amalga oshirishga ko'maklashadi.

Markaziy bank ko'plab xilma-xil vazifalarni bajaradi.

1. Boshqa bank muassasalarining majburiy zahiralarni saqlash;
2. Cheklarni qayd, ya'ni inkassatsiya qilish mexanizmini ta'minlash va banklararo hisob-kitoblarni amalga oshirish, ularga kreditlar berish;
3. Davlatning monetar siyosatini amalga oshirish;
4. Barcha banklar faoliyatini uyg'unlashtirish va ular ustidan nazoratni amalga oshirish;
5. Xalqaro valyuta bozorlarida milliy valyutalarni ayirboshlash;
6. Pul taklifi ustidan nazorat qilish, milliy valyutani muomalaga chiqarish.

Banklar o'z tasarrufidagi resurslardan foydalanish samaradorligi uchun moddiy jihatdan mas'ul hisoblanadi va shu sababli kredit-pul operatsiyalari ko'proq ularning iqtisodiy foydaliligiga va samaradorligiga qarab beriladi.

Maxsus banklar-muayyan mijozlar guruhiga xizmat ko'rsatadi yoki ayrim harakatlarga ixtisoslashadi: investision, eksport, import va boshqalar. Xususan investisiya bilan shug'ullanuvchi banklar iqtisodiyotni har xil tarmoqlarini moliyalashtirish va uzoq muddatli kreditlar berish bilan shug'ullanadi. Eksport bilan shug'ullanuvchi banklar esa tashqi savdo bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalarga ixtisoslashadi.

Tijorat banklari o'zlarining xo'jalik mavqeiga ko'ra aksionerlik ko'rinishidagi muassasalar hisoblanadi. Huquqiy mavqeiga ko'ra, faoliyatning biron bir turiga xizmat ko'rsatuvchi, ixtisoslashgan yoki milliy bank bo'lishi mumkin.

Tijorat banklari sanoat, savdo va boshqa korxonalarni omonat tarzida jalb etilgan pul mablag'lari hisobidan kreditlaydi, korxonalar o'rtasida hisob-kitobni amalga oshiradi, shuningdek vositachilik va valyuta operatsiyalari bilan shug'ullanadi.

Ixtisoslashgan tijorat banklari-iqtisodiyotning turli sohalarida tijorat tamoyillarida kredit-pul operatsiyalarining muayyan turlarini amalga oshiradi.

Xalq banki - mamlakatda omonat ishlarini tashkil etishni, naqd pulsiz hisob-kitob qilishni va aholi uchun kassa vazifasini amalga oshirishni, aholining shaxsiy ehtiyojlariga kredit berishni va shu kabi operatsiyalarni ta'minlaydi.

Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki eksport-import operatsiyalarini bevosita amalga oshiruvchi korxonalar va muassasalarga kredit beradi, qo'shma korxonalariga kredit berishda qatnashadi, valyuta resurslaridan tejab foydalanishini nazorat qiladi, shuningdek tashqi iqtisodiy operatsiyalarga oid hisob-kitoblarni tashkil qiladi va amalga oshirishni ta'minlaydi.

Tijorat banklari tizimida tor ixtisoslashishi bo'yicha investitsion va ipoteka banklarini ajratib ko'rsatish zarur.

Investitsion banklar-maxsus kredit muassasalari bo'lib, obligatsiya hamda qarz majburiyatlarini chiqarish yo'li bilan uzoq muddatli ssuda kapitalini jalb qiladi va ularni mijozlar, asosan davlat va tadbirkorlarga taqdim qiladi.

Investitsion kompaniyalar o'zlarining qimmatli qog'ozlarini chiqarish yo'li bilan huquqiy investorlar pul resurslarini to'playdi va ularni milliy va chet el korxonalarini aktsiya va obligatsiyalariga joylashtiradi. Bunday kompaniyalar to'liq investorlar manfaatini ifodalaydi va ularning asosiy maqsadi qo'yilgan kapital hisobiga foyda olish hisoblanadi.

Ipoteka banklari-bu ko'chmas mulk: yer va bino-inshoot hisobiga uzoq muddatli ssuda berishga ixtisoslashgan kredit muassasalar. Ipoteka banking resurslari o'zlarining ipoteka obligatsiyalari hisobiga shakllanadi. Olingan ssudadan uy-joy va boshqa inshootlar qurish, korxonalarining ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish uchun foydalaniladi.

Barcha tijorat banklari zahiralarning hajmi va tarkibi bo'yicha Markaziy bank tomonidan o'rnatiladigan ma'lum talablarga javob berishi zarur.

Bankning asosiy hujjatlaridan biri balans hisoboti hisoblanadi. Uning aktiv qismi bank egalik qiladigan kassa naqdini: qog'oz pullar va tangalar; bank depozitlari: omonatlar; qimmatbaho qog'ozlar va bank tomonidan berilgan ssudalarini o'z ichiga oladi.

Bankning balans hisobotining passiv qismida esa bank oldiga qo'yilgan hamma talablar: bank egalari talablaridan tashqari o'z aksini topadi. Passiv qismida bank depozitlari muhim o'rin tutadi.

Banklar o'z vazifalarini ikkita o'zaro bog'langan passiv va aktiv operatsiyalari ko'rinishida amalga oshiradi.

1. Passiv-bank operatsiyalari zahiralarni shakllantirish operatsiyalari bo'lib, bunda depozitlar, ya'ni mijozlarni omonatlarini bankga jalb qilish amalga oshiriladi;

2. Aktiv-bank operatsiyalarida to'plangan resurslarni joylashtirish va foydalanish operatsiyalari amalga oshiriladi.

Bank foydasi ularning aktiv operatsiyalari ya'ni pul mablag'lariga muxtoj bo'lgan sub'yektlarga bergan kreditlari bo'yicha oladigan foizni, mijozlar tomonidan bankka qo'yilgan mablag'lari uchun to'lanadigan bank foizlari o'rtasidagi farq bank foydasini tashkil etadi.

Aktiv operatsiyalar bo'yicha olingan foiz darajasi passiv operatsiyalarda to'lanadigan foiz darajasiga nisbatan past bo'ladi.

Ssuda operatsiyalaridan tashqari banklar keng doirada bank xizmatlarini ham ko'rsatadilar. Bunda ular oltinni sotib oladilar, pulni chet el valyutasiga almashtiradilar, zayomlarni tarqatadilar, aktsiya va obligatsiyalar sotadilar hamda sotib oladilar, qimmatbaho qog'ozlarni joylashtirib, saqlaydilar va boshqalar.

Markaziy bank iqtisodiyotni samarali rivojlanishini ta'minlaydi. Markaziy Bank qimmatbaho pul siyosatini amalga oshiradi (restriktiv):

- ochiq bozorda davlatning qimmatbaho qog'ozlarini sotadi;
- hisob stavkasini oshiradi;
- zahira normasini oshiradi.

Qimmatbaho pul siyosati pul taklifini qisqartirish orqali, kreditni qimmat va qiyin oladigan qilib qo'yadi. Natijada investitsiya qisqartirilishi orqali, jami talab kamayadi va inflyatsiya chegaralanadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida O'zbekistonda pul kredit siyosatida ikkita modelni sintez qilingan varianti qo'llaniladi. Uzoq muddatli davrda monetaristik pul-kredit siyosati qo'llaniladi. Qisqa muddatli davrda esa foiz stavkalarida fiskal pul-kredit siyosatidan foydalaniladi.

O'zbekiston pul-kredit siyosatining yo'nalishlari quyidagicha:

- davlat tomonidan pul massasini oldindan bilish uni qattiq nazorat qilish;
- Markaziy Bank tomonidan tijorat banklarining operatsiyalarini pul bilan ta'minlash, bunda Markaziy bankning tijorat banklariga foiz hisobida kredit berishi va bu o'z navbatida Markaziy bank tomonidan pul muomalasi sohasini nazorat qilishga imkon beradi;

- kredit va byudjet tizimlari o'rtasida o'zaro munosabatlar vositasini takomillashtirish, kredit berish, byudjet taqchilligi sharoitida pul ishlab chiqarish hisobiga emas, davlatning qimmatbaho qog'ozlarini sotish hisobiga qoplash;

- kredit siyosati avvalo iqtisodiyotning asosiy tarmoqlarini rivojlantirish maqsadida moliyalashtirishga qaratilgan;

- bank tizimini mustaxkamlashda so'mning xarid qilish qobiliyatini oshirish uchun pul inflyatsiyasini oldini olish, pul miqdorini tovarlar va xizmatlar miqdori bilan bog'lab borish va milliy valyuta kursini barqarorligini ta'minlash.

Bozor iqtisodiyoti munosabatlarini shakllantirishda pul-kredit tizimini takomillashtirish ishlab chiqarish korxonalarini davlat tomonidan qaytarib bermaslik shartlari bilan byudjet mablag'laridan foydalanishdan ozod qiladi. Shuning uchun ham «Bozor munosabatlarini shakllantirish sharoitida kredit siyosatini amalga oshirish vositasi tubdan o'zgardi, Markaziy bank oldida pul muomalasini tartibga solishning iqtisodiy usullarini egallashdek g'oyat murakkab vazifa turibdi. Shu jumladan:

- tijorat banklarining operatsiyalarini qaytadan pul bilan ta'minlash. Bunda Markaziy bankning tijorat banklariga foiz hisobidan kredit berish ko'zda tutiladi. Bu esa banklarni o'z mablag'lari darajasini Markaziy bank mablag'lari darajasi bilan bog'lashga majbur qiladi;

- pul bilan qayta ta'minlashga kreditlar beriladigan, rasmiy hisobga olinadigan miqdor o'zgarishlarini tartibga soluvchi foiz siyosati;

- tijorat banklarining Markaziy bank hisoblaridagi mablag'larning bir qismini zahira uchun olish me'yorini, Markaziy bank majburiy zahiralarining me'yorini tartibga solib, tijorat banklari operatsiyalarining hajmlariga muomaladagi pullarning hajmlariga ta'sir qila oladi, shunday sharoitda Markaziy bank mustaxkam pul-kredit siyosatini o'tkazish borasida barcha zarur choralarni ko'rish kerak», -degan edilar Prezident I.Karimov [17].

22.5. O'zbekistonda milliy valyutani mustahkamlash siyosatining amalga oshirilishi.

Respublikada milliy valyutani mustahkamlashda so'mning xarid quvvatini oshirib borish va uning barqarorligini ta'minlash asosiy vazifa hisoblanadi. Bunga

bozorni raqobatbardosh mahsulotlar bilan to'ldirish va zarur ehtiyojlar hosil qilish orqali erishiladi. Bozorni iste'mol tovarlari bilan to'ldirishda milliy ishlab chiqarishni imkoni boricha kengaytirib, mahsulot sifatini oshirib borish zarur ahamiyatga ega. Chunki shu yo'l bilan iste'mol tovarlarini sotishning umumiy hajmida milliy mahsulotlar hissasi o'sib boradi. Bu yerda shuni ta'kidlash lozimki, milliy ishlab chiqarishni kengaytirish orqali so'mning barqarorligini ta'minlash chetdan mahsulot olib kelishga to'siq bo'lmaydi. Aholini sifatli chet el tovarlari bilan ta'minlash maqsadida import ham rag'batlantirib boriladi. So'mning barqaror amal qilishi, uning har qanday valyutaga erkin almashtirilishi yetarli valyuta zaxirasi bo'lishiga bog'liq. Unga erishishda korxonalar va barcha sub'yektlarning, jahon bozoriga raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishi uchun zarur bo'lgan rag'batlantiruvchi omillarni vujudga keltirish alohida ahamiyatga ega.

So'mning barqarorligini ta'minlashda undan ehtiyotkorona va tejab-tergab foydalanish, ishlab chiqarishga sarflangan mablag'larning eng ko'p samara berishiga, olingan kreditlarning o'z vaqtida qaytarilishiga erishish muhim o'rin tutadi.

Inflyatsiyaga qarshi aniq o'ylangan siyosat o'tkazish milliy valyutani mustahkamlashning muhim shartlaridan biridir. Bu siyosat eng avvalo inflyatsiya darajasini keskin kamaytirishga qaratilishi lozim. Bunda pulning qadrsizlanish darajasi ustidan qat'iy nazorat o'rnatish hamda unga qarshi samarali tadbirlar qo'llash hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Shu orqali pulning qadrsizlanishida maqbul sur'atni tanlashga erishiladi.

Inflyatsiyaga qarshi siyosat negizini pul miqdorining o'sishini tovarlar va xizmatlar miqdorining tegishli darajada o'sishi bilan bog'lab olib borishga qaratilgan tadbirlar tashkil qilishi zarur. Chunki xarid qilish uchun tovarlar yetarli bo'lmagan holda aholi qo'lida pulning ortiqcha ko'payib ketishi inflyatsiyaning yanada avj olib ketishiga va natijada inqirozlarga sabab bo'ladi. Pul miqdori bilan birga narxlarning ham tobora o'sib borishi muqarrar ravishda, uzoq davom etadigan giperinflyatsiyani keltirib chiqaradi. Bu o'z navbatida, milliy ishlab chiqarishning izidan chiqishi, aholi keng tabaqalarining qashshoqlashuvi va butun ijtimoiy tizimning barbod bo'lishi xavfini tug'diradi.

So'mning barqarorligini ta'minlashda naqd pul emissiyasining o'sishiga, aholi qo'lida pulning harakatsiz turib qolishiga yo'l qo'ymaslik birinchi darajali ahamiyatga ega. Bunda muomalaga chiqarilgan pul miqdorining o'z vaqtida qaytarilishiga erishish, mahsulot ishlab chiqarishning o'sishini ta'minlamagan korxonalarga kreditlar berilishiga yo'l qo'ymaslik choralari ko'rilishi kerak.

Inflyatsiyani pasaytiruvchi qudratli omil milliy valyuta almashuv kursining barqarorlashuviga erishishdir. Bu o'z navbatida import narxlarning barqarorlashuviga olib keladiki, natijada ichki bozordagi narxlar o'zgaradi. Valyuta birjalarida valyuta operatsiyalarining barcha turlari uchun talab va taklif natijasida shakllanadigan yagona almashuv kursini belgilash valyuta kursi barqarorligiga erishishning dastlabki shartidir. Milliy valyuta kursi barqarorligini ta'minlashning navbatdagi sharti dastlabki bosqichda valyutani naqd pulsiz almashtirish hajmini ko'paytirishga ustunlik berishdir. Bu borada xo'jalik sub'yektlari va aholining bank xizmatlaridan foydalanishini qulaylashtirish, ayni

vaqtda naqd pulsiz aylanma kapitalni kengaytirish maqsadidagi chora-tadbirlar davom ettirilmoqda. Xususan, muomalaga chiqarilgan plastik kartochkalar, xizmat ko'rsatuvchi terminallar soni tobora kengayib bormoqda. Shunday qilib, yuqorida qarab chiqilgan chora va tadbirlarning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi milliy valyutamiz almashuv kursining barqarorlashuviga, uning xarid qilish quvvatining oshishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi Farmonining 3.1. Makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash va yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlarini saqlab qolish: ilg'or xalqaro tajribada qo'llaniladigan instrumentlardan foydalangan holda pul-kredit siyosatini yanada takomillashtirish, shuningdek valyutani tartibga solishda zamonaviy bozor mexanizmlarini bosqichma-bosqich joriy etish, milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash.

Iqtisodiyotda ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan boshqaruv tizimidan mutlaqo voz kechilib, bozor islohotlari bosqichma-bosqich amalga oshirilgani va pul-kredit siyosati puxta o'ylab olib borilgani makroiqtisodiy barqarorlikni, iqtisodiyotning yuqori sur'atlar bilan o'sishini, inflyasiyani prognoz ko'rsatkichlari darajasida saqlab qolishni ta'minladi hamda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik, fermerlik harakatini rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar va qulay sharoitlar yaratilishiga xizmat qildi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Pul muomalasi-tovarlar aylanishiga hamda notovar xarakteridagi to'lovlar va hisoblarga xizmat qiluvchi naqd pullar va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlarning harakati.

Pul tizimi-tarixan tarkib topgan va milliy qonunchilik bilan mustahkamlangan, mamlakatda pul muomalasini tashkil qilish shakli.

Inflyatsiya-qog'oz pul birligining qadrsizlanishi.

Kredit-bo'sh turgan pul mablag'larini ssuda fondi shaklida to'plash va ularni takror ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun qarzga berish.

Foiz stavkasi-foizli daromadning qarzga berilgan pul summasiga nisbatining foizda ifodalanishi.

Bank krediti-pul egalari: banklar va maxsus kredit muassasalari tomonidan qarz oluvchilar: tadbirkorlar, davlat, jismoniy shaxslarga beriluvchi pul ssudalari.

Lizing-kreditning pulsiz shakli bo'lib, odatda ishlab chiqarish vositalari va boshqa moddiy boyliklarni keyinchalik foydalanuvchilar tomonidan muntazam ravishda haq to'lab borib, sotib olish sharti bilan uzoq muddatli ijaraga berishdan iborat.

Faktoring-boshqa iqtisodiy sub'yektlarning qarzdorlik bo'yicha majburiyatlarini sotib olish yoki qayta sotish munosabatlari.

Farfeyting-uzoq muddatli faktoring munosabatlari bo'lib, qarzdorlik bo'yicha huquqlarni sotib olgan bank ularni odatda 1-5 yil vaqt o'tgandan so'ng undirishi mumkin bo'ladi.

Trast-mijozlarning kapitallarini boshqarish bo'yicha operatsiyalar.

Bank-kredit munosabatlariga xizmat qilib, kredit tizimining negizini tashkil qiluvchi maxsus muassasa.

Bank operatsiyalari-mablag'larni jalb qilish va ularni joylashtirish bo'yicha amalga oshiriladigan operatsiyalar.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Pul muomalasining mazmunini tushuntiring.
2. Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori qanday omillarga bog'liq?
3. Pul agregatlari nima va uning tarkibiga nimalar kiradi?
4. Inflyatsiyaning mazmuni va turlarini tushuntiring.
5. Talab va taklif inflyatsiyalarining grafikdagi ko'rinishlarini tasvirlang va izohlang.
6. Giperinflyatsiya qanday qilib turg'unlikka olib kelishi mumkinligini tushuntiring.
7. Kreditni nima zarur qilib qo'yadi? Kredit tushunchasining mazmunini bayon qiling.
8. Kreditning asosiy turlarini sanab ko'rsating va ularning tavsifini bering. Kredit qanday vazifalarni bajaradi?
9. Markaziy va tijorat banklarining vazifalarini ko'rsating.
10. Hozirda O'zbekistonda milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash borasida qanday chora-tadbirlar tizimi qo'llanilmoqda?

23-bob. BOZOR IQTISODIYOTINI TARTIBGA SOLISHDA DAVLATNING RO'LI

23.1. Milliy iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning ro'li haqidagi nazariya va qarashlar.

23.2. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning maqsadi va vazifalari.

23.3. Davlatning iqtisodiyotga ta'sir qilish usullari va vositalari.

23.4. O'zbekistonda 2017-2021 yillarda mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish jarayonlarini tartibga solishda davlat ishtirokini kamaytirish va o'zini o'zi boshqarish organlarining ro'lini oshirish vazifalari.

Barcha iqtisodiy tizimlarda davlat va bozor tizimi o'ziga xos o'rinlarga ega bo'lib, har biri mustaqil amal qiladi. Shu bilan birga dunyodagi turli xil iqtisodiy tizimlar bir-biridan iqtisodiyotni boshqarish va tartibga solishda davlat va bozor ro'lining nisbati bo'yicha keskin farqlanadi ya'ni, bir iqtisodiy tizim ko'proq davlat tomonidan boshqarishga tayansa, boshqasi bozor mexanizmi orqali tartiblashga ustunlik beradi. Mazkur mavzuda bozor iqtisodiyotini tartibga solishda davlatning ro'lini ochib berishga harakat qilinadi.

Dastlab davlatning milliy iqtisodiyotni tartibga solishdagi ro'li va turli nazariyalar qarab chiqiladi va uning iqtisodiy vazifalariga tavsif beriladi. Mavzu davlatning iqtisodiyotga ta'sir qilish usullari va vositalarini yoritib berish bilan yakunlanadi.

23.1. Milliy iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning ro‘li haqidagi nazariya va qarashlar.

Iqtisodiyot nazariyasi tarixida davlatning iqtisodiyotdagi ro‘li masalasi ilmiy asosda dastlab A.Smit tomonidan ko‘rib chiqilgan. Uning 1776 yildagi «Xalqlar boyligining tabiati va sabablarini tadqiq qilish haqida» kitobida bozor usullari orqali iqtisodiyotning o‘zini o‘zi tartibga solishning zarurligi ta’kidlab o‘tilgan. A.Smitning fikricha, xususiy tovar ishlab chiqaruvchilar bozori davlat nazoratidan to‘liq ozod bo‘lishi zarur. Ana shundagina iste’molchilar talabiga mos ravishda ishlab chiqarishni tashkil qilish imkoni mavjud bo‘ladi. Bunda bozor vositasida tartibga solish, har qanday chetdan aralashuvsiz ishlab chiqaruvchilarni butun jamiyat manfaatlarini uchun harakat qilishga majbur qiladi.

A.Smit davlatning iqtisodiy jarayonlarga har qanday aralashuvi natijasida iqtisodiyotdagi vaziyat yomonlashadi deb hisoblaydi. Biroq, uning mazkur nazariyasi 1929-1933 yillarda bozor iqtisodiyotiga asoslangan deyarli barcha mamlakatlarni qamrab olgan iqtisodiy inqiroz davrida tanqidga uchradi. Iqtisodiy inqiroz va ommaviy ishsizlik davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvini kuchaytirishni talab qildi.

Davlatni iqtisodiyotdagi ro‘lini oshirish masalasi J.M.Keynsning 1936 yil «Ish bilan bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi» kitobida o‘z aksini topdi. Bu kitobda muallif davlat fiskal va kreditli tartibga solish vositalaridan foydalanib, jamiyatning yalpi talabini rag‘batlantirishi va aholining ish bilan bandligini ta’minlashi zarurligini isbotladi.

Keyinchalik Keyns nazariyasidagi ko‘rsatmalar amalda bozor iqtisodiyoti ustun bo‘lgan barcha mamlakatlarda foydalanildi. Shu bilan birga davlatning iqtisodiyotdagi ro‘lini yanada ko‘proq ortib borishi ro‘y berdi. Hozirgi davrda davlat tomonidan tartibga solishning muhim maqsadi sifatida nafaqat siklga qarshi tartibga solish va ish bilan bandlikni ta’minlash, balki iqtisodiy o‘sishning yuqori darajasini va yaxlit takror ishlab chiqarish jarayonini optimallashtirishni rag‘batlantirish tan olinadi.

Ma’muriy-buyruqbozlikka asoslangan tizimdan bozor iqtisodiyotiga o‘tish sharoitida davlatning milliy iqtisodiyotga aralashuvi quyidagi holatlar orqali izohlanadi.

1. Milliy iqtisodiyotni bozor vositasi orqali o‘zini tartibga solish orqali bajarish mumkin bo‘lmagan yoki samarali ravishda amalga oshirib bo‘lmaydigan vazifalarni davlat o‘z zimmasiga oladi.

2. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish va iste’molning xususiy tavsifi bir qator ijobiy va salbiy oqibatlarini tug‘diradi. Davlat yakka tadbirkor yoki iste’molchidan farqli, jamiyat manfaatini ifodalab, qo‘shimcha ijobiy samarani rag‘batlantirishga va aksincha salbiy samara bilan bog‘liq faoliyatni tartibga solishi va cheklashga harakat qilishi zarur.

3. Davlatning iqtisodiy jarayonlariga aralashuvining asosiy sababi, individual iste’molchilar hamma vaqt u yoki bu tovarni iste’mol qilishning oqibatlarini ob’yektiv baholay olmaydilar, shuning uchun davlat foydali iste’molni kengaytirish va aksincha sog‘liqqa salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi tovarlar iste’molini cheklash vazifasini o‘z zimmasiga oladi.

4. Davlat o'z zimmasiga bozorda tabiiy kelib chiqishi mumkin bo'lgan ayrim holatlarni qisman yengillashtirish vazifasini ham oladi.

5. Hozirgi sharoitda barqaror, izchil iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish vazifasi ham davlatning zimmasiga tushadi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning ma'lum chegaralari ham mavjud bo'lib, ular davlatning ishlab chiqarish samaradorligiga ta'siridan kelib chiqadi. Iqtisodiyotga davlatning har qanday aralashuvi ma'lum xarajatlarni taqozo etadi. Ularga eng avvalo tartibga solishni tashkil etish va amalga oshirish bo'yicha xarajatlarni kiritish mumkin. Shuningdek, tartibga solishning u yoki bu shakli bozor muvozanati, ishlab chiqarish hajmi, resurslarning qayta taqsimlanishiga ko'rsatishi mumkin bo'lgan ta'sirni ham hisobga olish lozim. Bunda tartibga solishni amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarning miqdori davlatning iqtisodiyotni tartibga solishi natijasida olinadigan samaradan kam bo'lishi zarur. Ularning nisbati davlatning iqtisodiyotga aralashuvi chegaralarini belgilab beradi.

90-yillardan boshlab iqtisodiyotni tartibga solishda keynscha tendentsiyalar yangidan kuchaya boshladi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning yangi turi davlat va xususiy sektor o'rtasidagi munosabatlarni ro'yobga chiqarish, davlat tomonidan tartibga solishning moslashuvchanligini oshirish, to'g'ridan-to'g'ri aralashuv shakllari va ma'muriy-buyruqbozlik nazoratining kamayishi bilan tavsiflanadi.

23.2. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning maqsadi va vazifalari.

Ko'pchilik iqtisodchilar iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solinishining zarurligini faqat bozorning kamchiliklari, uning ko'plab iqtisodiy muammolarni hal eta olmaslik holati bilan izohlaydilar. Ammo, iqtisodiyotga davlat ta'sirining ob'yektiv zarurligi eng avvalo ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi bilan belgilanadi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning ob'yektiv asosi bo'lib milliy iqtisodiyot darajasida va xalqaro miqyosda ijtimoiy mehnat taqsimotining rivojlanishi negizida ishlab chiqarishning umumlashuv jarayoni xizmat qiladi.

Bu jarayon quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- rivojlanib borayotgan ijtimoiy mehnat taqsimoti asosida ishlab chiqarishning ixtisoslashgan tarmoqlarining o'zaro aloqasi va o'zaro bog'liqligi yanada kuchayadi;

- ishlab chiqarishning kooperatsiyalashuvi va markazlashuvi natijasida alohida xo'jalik birliklarining mayda bo'laklarga ajralib ketish holatlari barham topadi;

- ishlab chiqarishning yirik korxonalarda to'planish jarayoni o'sadi;

- turli iqtisodiy mintaqalar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar va faoliyat almashinuvi jadallashadi.

Ishlab chiqarishning umumlashuvi darajasining oshishi bilan o'zaro muvofiqlashtirilgan holda xo'jalik yuritish, takror ishlab chiqarish nisbatlarini ongli ravishda tartibga solish, yirik ishlab chiqarish majmualari, yaxlit iqtisodiyotni markazlashtirilgan holda boshqarishga ob'yektiv ehtiyoj vujudga keladi. Shunga ko'ra, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish ishlab

chiqarish munosabatlarining har qanday tizimida ishlab chiqarish umumlashuvining ma'lum darajasida ob'yektiv zaruriyatga aylanadi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish deganda davlatning jamiyat a'zolarining ehtiyojlarini qondirish darajasini oshirish uchun cheklangan ishlab chiqarish resurslaridan yanada samarali foydalanishni ta'minlovchi, umumiy iqtisodiy muvozanatga erishishga yo'naltirilgan, ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish bo'yicha faoliyat tushuniladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida milliy iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish qonunchilik, ijro etish va nazorat qilish xususiyatidagi tadbirlar tizimidan iborat bo'ladi.

Hozirgi vaqtda iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish takror ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bir qator vazifalarni hal qilishga qaratiladi. Bular jumlasiga iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish, bandlikni tartibga solish, tarmoq va mintaqaviy tuzilmalardagi ijobiy siljishlarni qo'llab-quvvatlash, eksportni himoya qilish kabilarni kiritish mumkin.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning asosiy maqsadi iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, mavjud tizimni mamlakat ichida va xalqaro maydonda mustahkamlash va uni o'zgarib turuvchi sharoitga moslashtirish hisoblanadi. Shuningdek iqtisodiy siklni barqarorlashtirish; milliy xo'jaliklarning tarmoq va mintaqaviy tuzilishini takomillashtirish, atrof-muhit holatini yaxshilash kabilarni kiritish mumkin.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning quyidagi vazifalari mavjud:

1. Bozor iqtisodiyoti tizimining samarali amal qilishiga imkon yaratuvchi huquqiy asosni yaratish;
2. Ijtimoiy muhitni ta'minlash;
3. Raqobatni himoya qilish;
4. Daromad va boylikni qayta taqsimlash;
5. Resurslarni qayta taqsimlash;
6. Iqtisodiyotni barqarorlashtirish;
7. Iqtisodiy tebranishlarni vujudga keltiradigan inflyatsiya va bandlilik darajasi ustidan nazorat qilish;
8. Iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish.

Davlat bozor iqtisodiyotining samarali amal qilishining shart-sharoiti hisoblangan huquqiy asosni yaratish vazifalarini o'z zimmasiga oladi va quyidagi tadbirlarning amalga oshirilishini taqozo qiladi: xususiy korxonalarining huquqiy mavqeini mustahkamlash; xususiy mulkchilik va tadbirkorlik huquqini ta'minlash hamda himoya qilish, shartnomalarga amal qilishni kafolatlash; korxonalar, resurslarni yetkazib beruvchilar va iste'molchilar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi qonuniy bitimlarni ishlab chiqish va boshqalar.

Davlat tomonidan ijtimoiy muhitni ta'minlash o'z ichiga ichki tartibni saqlash, mahsulot sifati va og'irligini o'lchash standartlarini belgilash, tovar va xizmatlar ayirboshlashni yengillashtirish uchun milliy pul tizimini muomalaga kiritish kabilarni oladi.

Bozor iqtisodiyoti tizimi pul daromadlarini va milliy mahsulotni jamiyat a'zolari o'rtasida teng taqsimlashda birmuncha tengsizliklarni keltirib chiqaradi.

Shu sababli davlat o'z zimmasiga daromadlar tengsizligini kamaytirish vazifasini oladi. Bu vazifa bir qator tadbir va dasturlarda o'z ifodasini topadi:

- transfert to'lovlari kam ta'minlangan, nogiron va birovning qaramog'ida bo'lganlarni nafaqalar bilan, ishsizlarni ishsizlik nafaqalari bilan ta'minlaydi. Ijtimoiy ta'minot dasturlari orqali pensionerlar va qariyalarga moliyaviy yordam ko'rsatiladi.

- davlat bozorni tartibga solish, ya'ni talab va taklif ta'sirida o'rnatiladigan narxlarni o'zgartirish yo'li bilan daromadlarning to'g'ri taqsimlanishiga ta'sir ko'rsatadi.

Davlat bir qator yo'llar bilan resurslarning nomutanosib taqsimlanishini keltirib chiqaradigan oqibatlarni yumshatishga ham harakat qiladi:

- iste'molchilarning aniq tovar va xizmatlarni xarid qilish qobiliyatini oshirish yo'li bilan ularning talabi kengaytiriladi.

- davlat taklifni oshirish maqsadida ishlab chiqarishni subsidiyalashi mumkin. Subsidiyalar ishlab chiqaruvchilarning zararlarini qisqartiradi va mahsulotlar ishlab chiqarishda resurslarning yetishmaslik muammosini bartaraf qiladi.

- davlat ayrim tovarlar va ijtimoiy ne'matlarning ishlab chiqaruvchisi sifatida chiqadi. Bunday tarmoqlar davlat mulkchiligiga asoslanadi va davlat tomonidan bevosita boshqariladi yoki ularni moliyalashtirishni davlat o'z zimmasiga oladi.

Iqtisodiyotni barqarorlashtirish, ya'ni iqtisodiyotning barcha sohalarini resurslar bilan ta'minlash, to'liq bandlik va narxlarning barqaror darajasiga erishishiga yordam berish hamda iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish davlatning eng muhim vazifasi hisoblanadi.

Iqtisodiyotda to'liq bandlikni ta'minlash uchun umumiy sarflar, ya'ni xususiy va davlat sarflarining hajmi yetarli bo'lmasa, davlat bir tomondan ijtimoiy ne'matlar va xizmatlarga o'z xarajatlarini ko'paytiradi, boshqa tomondan xususiy sektorning sarflarini rag'batlantirish maqsadida soliqlarni qisqartiradi.

23.3. Davlatning iqtisodiyotga ta'sir qilish usullari va vositalari.

Davlat milliy iqtisodiyotni tartibga solishda bir qator usullardan foydalanadi:

- bevosita ta'sir qilish usullari;
- bilvosita ta'sir qilish usullari;
- tashqi iqtisodiy usullar.

Markazdan boshqarish tartibi ustun bo'lgan mamlakatlarda davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvida bevosita ta'sir qilish usullari ustun bo'lsa, bozor iqtisodiyoti sharoitida esa iqtisodiy jarayonlar bilvosita tartibga solish usuli bilan bog'liq. Shu bilan birga barcha mamlakatlarda iqtisodiyotning **davlat sektori** mavjud. Davlat sektorini boshqarish mulkchilikning davlat shakliga asoslanib, u asosan quyidagi uchta yo'l orqali shakllanadi:

1. Ishlab chiqarish vositalari egalariga pul yoki qimmatli qog'ozlar bilan tovon to'lash orqali mulkni milliyashtirish;

2. Davlat byudjeti mablag'lari hisobiga yangi korxonalar, ba'zi hollarda yaxlit tarmoqlarni barpo etish;

3. Davlat tomonidan xususiy korporatsiyalarning aktsiyalarini sotib olish va aralash, ya'ni davlat-xususiy korxonalarini tashkil etish.

Davlat iqtisodiyotni bevosita tartibga solishda ma'muriy vositalardan foydalanadi. Ma'muriy vositalar davlat hokimiyati kuchiga tayanadi va ta'qiqlash, ruxsat berish, majbur qilish xususiyatidagi tadbirlarni o'z ichiga oladi. Ayniqsa ishlab chiqarish inqirozga uchragan davrda ma'muriy vositalardan foydalanishga ustunlik beriladi. Bu usullardan quyidagilarni alohida ko'rsatish mumkin:

1. Iqtisodiyotning ayrim bo'g'inlari-transport, aloqa, atom va elektr energetikasi, kommunal xizmat va boshqa sohalarni bevosita boshqarish. Bunda davlat mulk sohibi va tadbirkor sifatida o'ziga qarashli korxonalar va tashkilotlarning iqtisodiy hayotida faol qatnashadi;

2. Narxlar va ish haqini «muzlatib» qo'yish siyosati. Bu iqtisodiyotga aralashishning antiinflatsion tadbirlari hisoblanib, inflyatsiyani yumshatishga qaratiladi;

3. Ish bilanta'minlash mehnat birjalari faoliyatini tashkil qilish. Davlat bu faoliyatni tashkil qilish bilan ishsizlikni qisqartirish choralarini ko'radi. Ularni zarur kasblarga qayta tayyorlaydi, ish bilan ta'minlanmaganlarga nafaqa beradi, muhtojlarga yordam ko'rsatadi;

4. Iqtisodiy sohani tartibga solishni ko'zda tutuvchi qonunlarni ishlab chiqish va qabul qilish. Monopoliyaga qarshi qonunchilik, tadbirkorlik to'g'risidagi, bank sohalari, qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyatini tartibga solishni ko'zda tutuvchi qonunlar.

Shu orqali bozor munosabatlarning rivojlanishi qonun yo'li bilan kafolatlanadi, turli mulk shakllarining daxlsizligi ta'minlanadi, monopoliyalarga yo'l berilmaydi va erkin raqobatga sharoit yaratiladi.

Iqtisodiyotni bilvosita tartibga solishda iqtisodiy dastak va vositalarga ustunlik beriladi. U davlatning pul-kredit va byudjet siyosatida o'z ifodasini topadi.

Pul-kredit siyosatining asosiy vositalari quyidagilardan iborat bo'ladi:

- hisob-kitob stavkasini tartibga solish;

- moliya-kredit muassasalalarining Markaziy bankdagi zahiralarini minimal hajmini o'rnatish va o'zgartirish;

- davlat muassasalalarining qimmatli qog'ozlar bozorida operatsiyalari: davlat majburiyatlarini chiqarish, ularni sotish va to'lash.

Davlat bu vositalar orqali moliya bozorida talab va taklif nisbatini kutilgan yo'nalishda o'zgartirishga harakat qiladi.

Davlat kreditga bo'lgan talab va taklifni Markaziy bank orqali quyidagi yo'llar bilan o'zgartiradi:

- davlat Markaziy bank ehtiyojlari orqali banklar mablag'larining qarzga beriladigan va zahirada turadigan qismlari ulushini o'zgartiradi;

- Markaziy bank boshqa banklarga past foiz stavkasida qarz berib, ularning kreditlash ishida faol qatnashib, iqtisodiy o'sishiga ta'sir qilishini ta'minlaydi;

- davlat Markaziy bank orqali xazina majburiyatlarini tarqatadi, o'z obligatsiyalarini sotadi yoki qimmatli qog'ozlarini sotib oladi. Natijada taklif etilgan pul miqdori o'zgarib, o'z navbatida foizga ta'sir etadi. Davlatning pulga bo'lgan talab va taklifini o'zgartirish borasidagi siyosati monetar siyosat deb yuritiladi.

Davlatning byudjet siyosati uning daromadlar va harajatlar qismini o'zgartirishga qaratiladi. Davlat xarajatlarini qoplash uchun moliyaviy mablag'larni jalb qilishning eng asosiy vositasi soliqlar hisoblanadi. Ulardan xo'jalik sub'yektlari faoliyatiga va ijtimoiy barqarorlikga ta'sir ko'rsatishda ham keng foydalaniladi.

Soliqlar yordamida davlat tomonidan tartibga solish tanlangan soliq tizimiga, soliq stavkasi darajasiga hamda soliq turlari va soliq to'lashda berilgan imtiyozlarga bog'liq bo'ladi.

Davlat iqtisodiyotni tartibga solish vositasi sifatida byudjet xarajatlaridan ham foydalanadi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishda asosiy kapital hisoblanadigan jadallashgan amortizatsiya ajratmalari alohida o'rin tutadi. U hozirgi sharoitda jamg'arish va iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlarni rag'batlantirishning asosiy vositasi hamda iqtisodiy sikli va bandlikka ta'sir ko'rsatuvchi muhim dastak hisoblanadi.

Iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning kapital qo'yilmalari muhim ro'l o'ynaydi. Jumladan, bozor kon'yukturasi yomonlashgan, turg'unlik yoki inqiroz sharoitida xususiy kapital qo'yilmalar qisqaradi, davlat investitsiyalari esa o'sadi. Shu orqali davlat ishlab chiqarishda inqiroz va ishsizlikning o'sishiga qarshi turishga harakat qiladi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning bir qator shakllarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- davlat iqtisodiy dasturlarining ishlab chiqilishi;
- ilmiy tadqiqotlar va ilmiy-tadqiqot konstruktorlik ishlanmalari, ixtirolarni davlat tomonidan rag'batlantirish hamda iqtisodiyotdagi ijobiy tarkibiy siljishlarni ta'minlash;
- investitsiya jarayoni va iqtisodiy o'sishni davlat tomonidan tartibga solish;
- ishchi kuchi bozoriga davlat tomonidan ta'sir ko'rsatish;
- qishloq xo'jaligini davlat tomonidan tartibga solish va boshqalar.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning eng asosiy shakli davlat iqtisodiy dasturlari hisoblanadi. Uning vazifasi tartibga solishning barcha usuli va vositalaridan kompleks foydalanishdan iborat.

Iqtisodiy dasturlar o'rta muddatli, favquloddagi va maqsadli bo'lishi mumkin. O'rta muddatli umumiy iqtisodiy dasturlar odatda besh yilga tuziladi. Favquloddagi dasturlar inqiroz, ommaviy ishsizlik va kuchli inflyatsiya sharoitlarida ishlab chiqilib, qisqa muddatli xususiyatga ega bo'ladi. Bunday maqsadli dasturlarning ob'yekti tarmoqlar, mintaqalar, ijtimoiy sohalar va ilmiy tadqiqotlarning har xil yo'nalishlari bo'lishi mumkin.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish tashqi iqtisodiy usullar yordamida ham amalga oshiriladi. Bunda maxsus vosita va dastaklar orqali mamlakatning xorijiy davlatlar bilan amalga oshiriladigan xo'jalik aloqalariga bevosita ta'sir ko'rsatiladi.

Tovarlar, xizmatlar, kapital va fan-texnika yutuqlari eksportini rag'batlantirish tadbirlari, eksportni kreditlash, chet ellardan investitsiyalar va eksport kreditlarini kafolatlash, tashqi iqtisodiy aloqalarga cheklashlar kiritish yoki bekor qilish, tashqi

savdoda boj to'lovlarini o'zgartirish, mamlakat iqtisodiyotiga chet el kapitalini jalb qilish yoki cheklash bo'yicha tadbirlar, mamlakatga chetdan ishchi kuchini jalb qilish, xalqaro iqtisodiy tashkilotlarda va davlatlararo uyushmalarda qatnashish mamlakatlarning tashqi iqtisodiy aloqalarini tartibga solishning asosiy vositalaridir.

Shunday qilib, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning qarab chiqilgan barcha ichki va tashqi iqtisodiy usullari hamda vositalari birgalikda milliy iqtisodiyotdagi takror ishlab chiqarish jarayoniga va mamlakatning tashqi iqtisodiy aloqalariga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

23.4. O'zbekistonda 2017-2021 yillarda mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish jarayonlarini tartibga solishda davlat ishtirokini kamaytirish va o'zini o'zi boshqarish organlarining ro'lini oshirish vazifalari.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi Farmonining "Davlat va jamiyat qurilishi tizimini takomillashtirishning ustuvor yo'nalishlari" tarkibiga quyidagilar kiritilgan.

1.1. Demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va mamlakatni modernizatsiya qilishda Oliy Majlis, siyosiy partiyalarning rolini yanada kuchaytirish:

davlat hokimiyati tizimida Oliy Majlisning rolini oshirish, uning mamlakat ichki va tashqi siyosatiga oid muhim vazifalarni hal etish hamda ijro hokimiyati faoliyati ustidan parlament nazoratini amalga oshirish bo'yicha vakolatlarini yanada kengaytirish;

qabul qilinayotgan qonunlarning amalga oshirilayotgan ijtimoiy-siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va sud-huquq islohotlari jarayoniga ta'sirini kuchaytirishga yo'naltirgan holda qonun ijodkorligi faoliyati sifatini tubdan oshirish;

siyosiy tizimni rivojlantirish, davlat va jamiyat hayotida siyosiy partiyalarning rolini kuchaytirish, ular o'rtasida sog'lom raqobat muhitini shakllantirish.

1.2. Davlat boshqaruvi tizimini isloh qilish:

davlat boshqaruvini markazlashtirishdan chiqarish, davlat xizmatchilarining kasbiy tayyorgarlik, moddiy va ijtimoiy ta'minot darajasini oshirish hamda iqtisodiyotni tartibga solishda davlat ishtirokini bosqichma-bosqich qisqartirish orqali davlat boshqaruvi va davlat xizmati tizimini isloh qilish;

mamlakatni ijtimoiy-siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo'yicha vazifalarni amalga oshirishda o'zaro manfaatli hamkorlikning samarasini oshirishga qaratilgan davlat-xususiy sheriklikning zamonaviy mexanizmlarini joriy etish;

davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari faoliyatining ochiqligini ta'minlash, jismoniy va yuridik shaxslarning huquq va erkinliklari hamda qonuniy manfaatlariga oid axborotni taqdim qilishning zamonaviy shakllarini joriy etish;

«Elektron hukumat» tizimini takomillashtirish, davlat xizmatlari ko'rsatishning samarasi, sifatini yuksaltirish va bu xizmatdan aholi hamda tadbirkorlik sub'ektlari tomonidan foydalanish imkoniyatini oshirish.

1.3. Jamoatchilik boshqaruvi tizimini takomillashtirish:

xalq bilan muloqotning samarali mexanizmlarini joriy etish;

jamoatchilik nazoratini amalga oshirishning zamonaviy shakllarini rivojlantirish, ijtimoiy sheriklikning samarasini oshirish;

fuqarolik jamiyati institutlarini rivojlantirish, ularning ijtimoiy va siyosiy faolligini oshirish;

mahalla institutining jamiyat boshqaruvidagi o'рни va faoliyati samaradorligini oshirish;

ommaviy axborot vositalarining rolini kuchaytirish, jurnalistlarning kasbiy faoliyatini himoya qilish.

Asosiy tayanch tushunchalar

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish - qonunchilik, ijro va nazorat qilish xususiyatidagi tadbirlar tizimini ishlab chiqish va amalga oshirish.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning maqsadi - iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, iqtisodiy tizimni mustahkamlash va uni o'zgarib turuvchi sharoitga moslashtirishga qaratiladi.

Davlatning iqtisodiy vazifalari - iqtisodiy tizimning amal qilishiga shart-sharoit yaratish va iqtisodiyotni tartibga solish hamda iqtisodiy o'sishni ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlardan iborat bo'ladi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning usullari - tartibga solishning ma'muriy va iqtisodiy vositalari birligi.

Bevosita usullar - iqtisodiyotni tartibga solishning ta'qiqlash, ruxsat berish va majbur qilish xarakteridagi ma'muriy vositalari.

Bilvosita usullar - iqtisodiyotni tartibga solishning iqtisodiy vosita va dastaklari.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Davlatning iqtisodiyotdagi ro'liga turlicha qarashlarini baholang?
2. Davlatning asosiy iqtisodiy vazifalarini sanab chiqing va ularning qisqacha tavsifini bering?
3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning zarurligini nima taqozo qiladi?
4. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish o'z oldiga qanday maqsad va vazifalarni qo'yadi?
5. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning bevosita va bilvosita usullariga tavsif bering.
6. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning ma'muriy va iqtisodiy vositalarini sanab ko'rsating.
7. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishda davlat sektori qanday ro'l o'ynaydi?
8. Davlatning iqtisodiy dasturlari qanday amalga oshiriladi?

24-bob. AHOLI DAROMADLARI VA DAVLATNING IJTIMOIIY SIYOSATI

24.1. Aholi daromadlari, turlari va shakllanish manbalari. Aholi turmush darajasi va uning ko'rsatkichlari.

24.2. Daromadlar tengsizligi va uning darajasini aniqlash.

24.3. Davlat tomonidan olib boriladigan ijtimoiy siyosat.

Mavzu aholi daromadlarining iqtisodiy mazmuni, turlarini bayon qilish hamda uning darajasini belgilab beruvchi asosiy omillarni qisqacha tavsiflash bilan boshlanadi. Soʻngra bozor iqtisodiyoti sharoitida daromadlar tengsizligining asosiy sabablari koʻrib chiqiladi. Daromadlar tengsizligi borasida bildirilgan fikrlar tahlil qilinib, tengsizlik va samaradorlik oʻrtasidagi nisbat koʻrsatib beriladi. Mavzu aholining kam taʼminlangan qatlami muammosi, aholi daromadlarining yetarli darajasini taʼminlash boʻyicha davlat dasturlarini koʻrib chiqish bilan yakunlanadi.

24.1. Aholi daromadlari, turlari va shakllanish manbalari. Aholi turmush darajasi va uning koʻrsatkichlari.

«Daromad» iqtisodiy faoliyat natijalarini ifodalovchi koʻrsatkich boʻlib, u serqirra va murakkab mazmunga ega hisoblanadi. Chunki, daromad bir vaqtning oʻzida biron-bir faoliyat natijasida olingan tushumni, pul mablagʻlarini, natural koʻrinishda olingan mahsulotlarni, iqtisodiy resurslar keltiruvchi nafni va boshqa tushunchalarni ifodalashi mumkin. Shuningdek, daromad umumiy tushuncha boʻlib, uning tarkibida aholi daromadlari muhim oʻrin tutadi.

Aholi daromadlari maʼlum vaqt oraligʻida ular tomonidan olingan pul va natural shakldagi tushumlar miqdorini anglatadi.

Aholi pul daromadlari ish haqi, tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan daromad, nafaqa, pensiya, stipendiya shaklidagi barcha pul tushumlarini, mulkdan foiz, dividend, renta shaklida olinadigan daromadlarni, qimmatli qogʻozlar, koʻchmas mulk, qishloq xoʻjaligi mahsulotlari, hunarmandchilik buyumlarini sotish, kasanachilik kabi har xil xizmatlar koʻrsatishdan kelib tushadigan daromadlarni oʻz ichiga oladi.

Natural daromad mehnat haqi hisobiga olinadigan va jismoniy shaxslarning oʻz isteʼmollari uchun ishlab chiqargan mahsulotlaridan iborat boʻladi.

Aholi daromadlari darajasiga baho berish uchun nominal, ixtiyorida boʻlgan va real daromad tushunchalaridan foydalaniladi.

Nominal daromad-aholi tomonidan maʼlum vaqt oraligʻida olingan daromadlarining pul koʻrinishidagi miqdori hisoblanadi.

Ixtiyorida boʻlgan daromad-shaxsiy isteʼmol va jamgʻarma maqsadlarida foydalanish mumkin boʻlgan daromad. Bu daromad nominal daromaddan soliqlar va majburiy toʻlov summasi hisobiga kam boʻladi.

Real daromad-narx darajasi oʻzgarishini hisobga olib, aholining ixtiyorida boʻlgan daromadga sotib olish mumkin boʻlgan tovar va xizmatlar miqdorini koʻrsatadi, yaʼni daromadning xarid quvvatini bildiradi.

Aholining nominal pul daromadlari turli manbalar hisobiga shakllanib, ulardan asosiylari quyidagilar hisoblanadi:

1. Ishlab chiqarish omillari hisobiga olinadigan daromad;
2. Davlat yordam dasturlari boʻyicha toʻlov va imtiyozlar shaklidagi pul tushumlari;
3. Moliya-kredit tizimi orqali olinadigan pul daromadlari.

Aholining yonlanib ishlovchi qismi oladigan daromadlarining asosiy ulushini ish haqi tashkil etadi. Daromadning bu turi kelajakda ham pul daromadlari umumiy hajmining shakllanishida o'zining yetakchi o'rnini saqlab qoladi. Jumladan, «2015 yilda O'zbekiston iqtisodiyotini yuqori sur'atlar bilan barqaror rivojlantirishga erishganimiz aholi daromadlarini yanada ko'paytirish, odamlarimizning hayot darajasi va sifatini oshirish uchun mustahkam asos yaratdi. Byudjet tashkilotlari xodimlarining ish haqi, pensiya va stipendiyalari 21,9 foizga, aholi jon boshiga jami real daromadlar esa 9,6 foizga oshdi. Tadbirkorlik faoliyatidan olingan daromadlar ulushi 2010 yildagi 47,1 foiz o'rniga 52 foizga o'sgani va bu Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi mamlakatlaridagi ko'rsatkichlardan sezilarli darajada yuqori ekanini alohida ta'kidlandi. O'zbekistonda mustaqillikning birinchi kunlaridan boshlab jamiyatning ijtimoiy tabaqalashuv darajasini kamaytirishga alohida e'tibor berilayotgani, ya'ni, o'ta boylar ham, o'ta kambag'allar ham bo'lmasin, degan tamoyilga amal qilib kelinmoqda» [22].

Aholi pul daromadlari darajasi davlat yordam dasturlari bo'yicha to'lovlar sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bu manbalar hisobiga pensiya ta'minoti amalga oshiriladi va turli xil nafaqalar to'lanadi.

Aholining moliya-kredit tizimi orqali olinadigan pul daromadlari quyidagilardan iborat: davlat sug'urtasi bo'yicha to'lovlar; shaxsiy uy qurilishiga va matlubot jamiyati a'zolariga bank ssudalari; jamg'arma bankiga qo'yilmalar bo'yicha foizlar; aktsiya, obligatsiya bahosining ko'payishidan olinadigan daromad va zayom bo'yicha to'lovlar; lotoreya bo'yicha yutuqlar; tovarlarni kreditga sotib olish natijasida tashkil topadigan vaqtincha bo'sh mablag'lar; har xil turdagi kompensatsiya to'lovlari va h.k.

Aholi turmush darajasi tushunchasini ularning hayot kechirishi uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy ne'matlar bilan ta'minlanishi hamda kishilar ehtiyojining bu ne'matlar bilan qondirilishi darajasi sifatida aniqlash mumkin.

Aholi turmush darajasining BMT tomonidan tavsiya etilgan ko'rsatkichlari tizimi o'z ichiga quyidagi guruhlarni oladi:

1. Tug'ilish va o'lish darajasi hamda boshqa demografik ko'rsatkichlar.
2. Hayot kechirishning sanitar-gigiena jihatidan sharoitlari.
3. Oziq-ovqat tovarlarini iste'mol qilish.
4. Turar joy sharoitlari.
5. Ma'lumot va madaniyat.
6. Mehnat qilish va bandlik sharoitlari.
7. Aholining daromadlari va xarajatlari.
8. Hayot kechirish qiymati va iste'mol narxlari.
9. Transport vositalari.
10. Dam olishni tashkil etish.
11. Ijtimoiy ta'minot.
12. Inson erkinligi.
13. Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan YAIM.
14. Milliy daromad.
15. Iste'mol hajmi.

Kishilar hayot faoliyati uchun zarur ne'matlar to'plami mehnat sharoiti, ta'lim, sog'liqni saqlash, oziq-ovqat va uy-joy sifati kabi xilma-xil ehtiyojlarni o'z ichiga oladi. Kishilar ehtiyojlarini qondirish darajasi jamiyat a'zolarining alohida olgan va oilaviy daromadlari darajasiga bog'liq. Turmush darajasini butun aholi uchun mamlakat darajasida qaralganda-turli mamlakatlarda aholining turmush darajasini aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yalpi ichki mahsulot ko'rsatkichi bo'yicha aniqlab, qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi.

Aholining alohida guruhi uchun tabaqalashgan mikrodarajada qarab chiqishda esa -aholi guruhlari bo'yicha daromadlar taqsimlanishi dinamikasini taqqoslash iste'molchi byudjeti asosida amalga oshiriladi. Iste'molchi byudjetlarining bir qator turlari mavjud bo'ladi: yuqori darajada ta'minlangan byudjet, o'rtacha oila byudjeti, minimal darajada moddiy ta'minlangan byudjet, pensionerlar va aholi boshqa ijtimoiy guruhlari byudjeti shular jumlasidandir.

Farovonlikning eng quyi chegarasini oila daromadining shunday chegarasi bilan belgilash mumkinki, daromadning bundan past darajasida ishchi kuchini takror hosil qilishni ta'minlab bo'lmaydi. Bu darajada moddiy ta'minlanganlik minimumi yoki kun kechirish darajasi past bo'ladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida o'rtacha daromad «o'rtacha sinf» deb ataladigan tabaqalar daromadlari bo'yicha aniqlanadi. Bunday guruh iste'mol savati to'plamiga uy, avtomobil, dala hovli, zamonaviy uy jihozlari, sayr qilish va bolalarini o'qitish imkoniyati, qimmatli qog'ozlar va zebu ziynat buyumlari kiradi.

Bozor iqtisodiyoti aholining yuqori ta'minlangan yoki «boy» qatlamining mavjud bo'lishini taqozo qilib, ularga aholining yuqori sifatli tovar va xizmatlar xarid qilishga layoqatli bo'lgan juda oz miqdori kiradi.

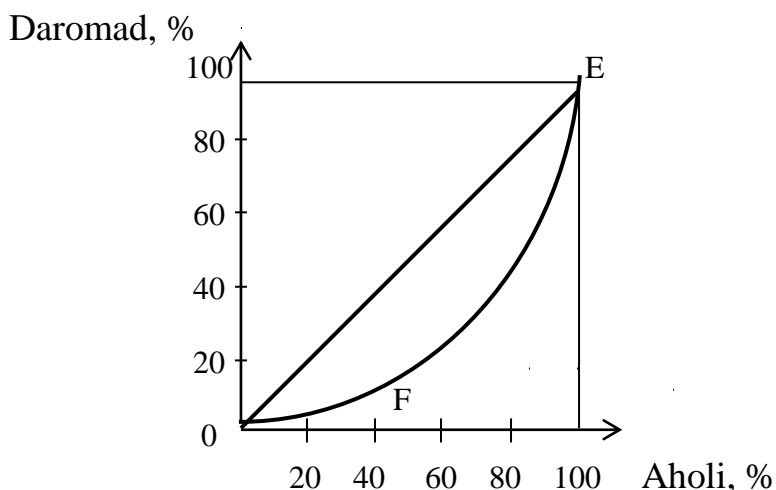
Turmush darajasi kishilarning turmush tarzi bilan uzviy bog'liq. Turmush tarzi -bu jamiyat a'zolari, ijtimoiy qatlam, shaxslarning milliy va jahon hamjamiyatidagi hayot faoliyati turi hamda usullarini aks ettiruvchi ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya. Turmush tarzi inson hayot faoliyatining turli jihatlarini qamrab oladi, ular quyidagilar:

- mehnat, uni tashkil etishning ijtimoiy shakllari;
- turmush va bo'sh vaqtdan foydalanish shakllari;
- siyosiy va ijtimoiy hayotda ishtirok etish;
- moddiy va ma'naviy ehtiyojlarni qondirish shakllari;
- insonlarning kundalik hayotdagi xulq-atvori me'yorlari va qoidalari.

24.2. Daromadlar tengsizligi va uning darajasini aniqlash.

Dunyodagi barcha mamlakatlar aholi jon boshiga to'g'ri keladigan o'rtacha daromadlar darajasi bilan bir-biridan keskin farqlanadi. Bu turli mamlakatlar aholisining daromadlari darajasi o'rtasida tengsizlik mavjudligini bildiradi. Shu bilan birga alohida olingan mamlakatlar aholisining turli qatlam va guruhlari o'rtacha daromadlari darajasida ham farq mavjud bo'ladi. Mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasi ham daromadlaridagi farqlarni bartaraf qilolmaydi.

Daromadlar tengsizligi darajasini miqdoriy aniqlash uchun jahon amaliyotida Lorents egri chizig'idan foydalaniladi (24.1-rasm).

24.1-rasm. Lorents egri chizig'i.

Rasmning gorizontaal chizig'ida aholi guruhlarining foizdagi ulushi, vertikal chizig'ida esa bu guruhlar tomonidan olinadigan daromadning foizdagi ulushi joylashtirilgan. Nazariy jihatdan daromadlarning mutlaq teng taqsimlanishi imkoniyati OE chiziqda ifodalangan bo'lib, u oilalarning har qanday foizdagi hajmi daromadlarning mos keluvchi foizini olishini ko'rsatadi, ya'ni OE chizig'i daromadlarning taqsimlanishidagi mutlaq tenglikni ifodalaydi. Demak aholining 20 foizi barcha daromadlarning 20 foizini, aholining 60 foizi daromadlarning 60 foizini olishini bildiradi.

Shuningdek, nazariy jihatdan mutlaq tengsizlikni ham ajratib ko'rsatish mumkin. Bunda aholining ma'lum guruhleri, ya'ni 20, 40, 60 foizi hech qanday daromadga ega bo'lmay, faqat bir foizi barcha 100 foiz daromadga ega bo'ladi. Rasmdagi OFE sinig chizig'i mutlaq tengsizlikni ifodalaydi.

Real hayotda mutlaq tenglik va mutlaq tengsizlik holatlari mavjud bo'lmaydi. Balki aholining ma'lum guruhleri o'rtasida daromadlarning taqsimlanishi notekis ravishda boradi. Bunday taqsimlanishini Lorents egri chizig'i deb nomlanuvchi OE egri chizig'i orqali kuzatish mumkin. Aholi guruhleri ulushi va daromad ulushini birlashtiruvchi egri chiziqdan ko'rinadiki, aholining dastlabki 20 foizga daromadlarning juda oz, taxminan 3-4 foizgacha qismi to'g'ri keladi. Keyingi guruhlariga to'g'ri keluvchi daromad ulushi ortib boradi. Daromadning eng katta qismi 60 foizi aholining so'nggi 20 foiziga to'g'ri keladi. Bu guruh chegarasi ichida ham daromadlar notekis taqsimlangan, ya'ni dastlabki 10 foiz taxminan 20 foiz daromadga ega bo'lsa, keyingi 10 foizga daromadning deyarli 40 foizi to'g'ri keladi.

Mutlaq tenglikni ifodalovchi chiziq va Lorents egri chizig'i o'rtasidagi farq daromadlar tengsizligi darajasini aks ettiradi. Bu farq qanchalik katta bo'lsa, ya'ni Lorents egri chizig'i OE chizig'idan qanchalik uzoqda joylashsa, daromadlar tengsizligi darajasi ham shunchalik katta bo'ladi. Agar daromadlarning haqiqiy taqsimlanishi mutlaq teng bo'lsa, bunda Lorents egri chizig'i va bissektrisa o'qi bir-biriga mos kelib, farq yo'qoladi.

Daromadlar tabaqalanishini aniqlashda ko'proq qo'llaniladigan ko'rsatkichlaridan biri bu - Ditsel koeffitsienti hisoblanadi. Bu ko'rsatkich 10 foiz

ta'minlangan aholi o'rtacha daromadlari va 10 foiz yetarlicha ta'minlanmagan aholi o'rtacha daromadlari o'rtasidagi nisbatni yoki farqni ifodalaydi. Masalan, AQSH va Buyuk Britaniyada bu nisbat 13:1ga, Shvetsiyada esa 5,5:1ga teng. Mamlakatimizda ushbu ko'rsatkich barqaror pasayish tendentsiyasiga ega bo'lib, bu raqam 2010 yildagi 8,5% o'rniga 2015 yilda 7,7% ni tashkil etdi.

Yalpi daromadning aholi guruhlari o'rtasida taqsimlanishini tavsiflash uchun aholi daromadlari tengsizligi indeksi - Jini koeffitsienti qo'llaniladi. Jini indeksi rasmdagi Lorents egri chizig'i bilan mutlaq tenglik chizig'i o'rtasidagi yuzaning OFE uchburchak yuzasiga nisbati orqali aniqlanadi. Bu ko'rsatkich qanchalik katta bo'lsa, ya'ni 1 ga yaqinlashsa tengsizlik shuncha kuchli bo'ladi. Jamiyat a'zolari daromadlari tenglashib borganda bu ko'rsatkich 0 ga intiladi. Masalan, keyingi yarim asr davomida Jini indeksi Buyuk Britaniyada 0,39 dan 0,35 ga qadar, AQSHda esa 0,38 dan 0,34 ga qadar pasaygan.

Mamlakatimizda esa ushbu xalqaro ko'rsatkich-Jini indeksi 2010 yildagi 0,39 o'rniga 2015 yilda 0,28 ni tashkil etdi va bu natija dunyoning ko'plab rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlariga qaraganda ancha pastdir.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida daromadlar tengsizligini keltirib chiqaruvchi umumiy omillar mavjud. Bularning asosiylari quyidagilar:

- insonlarning jismoniy, aqliy va estetik layoqatidagi farqlar;
- bilimlilik darajasi va malakaviy tayyorgarlik darajasidagi farqlar;
- tadbirkorlik mahorati va havfga tayyorgarlik darajasidagi farqlar;
- ishlab chiqaruvchilarning bozorda narxlarni o'rnatishga layoqatliligi darajasidagi farqlar.

Bunday sharoitda davlatning daromadlarni qayta taqsimlash vazifasi daromadlar tengsizligidagi farqlarni kamaytirish va jamiyat barcha a'zolari uchun ancha qulay ijtimoiy va moddiy hayot sharoitini ta'minlashga qaratiladi.

24.3. Davlat tomonidan olib boriladigan ijtimoiy siyosat.

Davlatning ijtimoiy siyosati tegishli markazlashgan daromadlarni tabaqalashgan soliq solish yo'li bilan shakllantirish va uni byudjet orqali aholi turli qatlamlari o'rtasida qayta taqsimlashdan iborat. Davlat daromadlarni qayta taqsimlashda ijtimoiy to'lovlar bilan birga bozor narxlarini o'zgartirish va ish haqining eng kam darajasini belgilash usullaridan foydalanadi.

Ijtimoiy to'lovlar-kam ta'minlanganlarga pul yoki natural yordam ko'rsatishga qaratilgan tadbirlari tizimi bo'lib, bu ularning iqtisodiy faoliyatda qatnashishi bilan bog'liq bo'lmaydi. Ijtimoiy to'lovlarning maqsadi jamiyatdagi munosabatlarni insonparvarlashtirish hamda ichki talabni qondirish hisoblanadi.

Aholi real daromadlari darajasiga inflyatsiya sezilarli ta'sir ko'rsatishi sababli daromadlarni davlat tomonidan tartibga solishning muhim vazifasi iste'mol tovarlariga narxning o'sishini hisobga olish va daromadlarni indeksatsiyalash, ya'ni nominal daromadlarni narxlar o'sishiga bog'liqlikda oshirib borish hisoblanadi.

Shaxsiy daromadni himoya qilishda ijtimoiy siyosatning muhim yo'nalishi aholining kam ta'minlangan qatlamini qo'llab-quvvatlash hisoblanadi.

Amaliy hayotda kam ta'minlanganlikning o'zi hayot kechirish minimumi yordamida aniqlanadi. Bu ijtimoiy va jismoniy minimumda ifodalanadi. Ijtimoiy minimum jismoniy ehtiyojlarni qondirishning minimal me'yori bilan birga ijtimoiy talablarning minimal xarajatlarini ham o'z ichiga oladi. Jismoniy minimum esa faqat asosiy jismoniy ehtiyojlarni qondirishni ko'zda tutadi.

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda aholining ijtimoiy yordamga muhtoj qismini aniqlashda turli xil mezonlar asos qilib olinadi. Ular jumlasiga daromad darajasi, shaxsiy mol-mulki miqdori, oilaviy sharoiti va shu kabilar kiritiladi.

Ijtimoiy siyosat-bu davlatning daromadlar taqsimotidagi tengsizlikni yumshatishga va bozor iqtisodiyoti qatnashchilari o'rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf qilishga yo'naltirilgan siyosatdir. Aholini ijtimoiy himoyalash chora-tadbirlari tizimidagi birinchi yo'nalish-bu narxlarning erkinlashtirilishi va pulning qadrsizlanish darajasi o'sib borishi munosabati bilan daromadlarning eng kam va o'rtacha darajasini muntazam oshirib borish hisoblanadi.

Aholini ijtimoiy himoyalashning ikkinchi yo'nalishi-ichki milliy iste'mol bozorini himoya qilish hamda oziq-ovqat va nooziq-ovqat mahsulotlarining asosiy turlari iste'molini muayyan darajada saqlab turish bo'ladi. Bunga erishishda mahsulotlar eksportini bojxona tizimi orqali nazorat qilish va ularga yuqori boj to'lovlari joriy etish, kundalik zarur tovarlarni me'yorlashgan tarzda sotishni tashkil qilish kabi tadbirlar katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Ijtimoiy siyosatni amalga oshirishning uchinchi yo'nalishi-aholining kam ta'minlangan tabaqalarini ijtimoiy himoyalash va qo'llab-quvvatlash borasida kuchli chora-tadbirlar o'tkazish kerakligi hisoblanadi. Bu yo'nalishda aholining ijtimoiy jihatdan kam ta'minlangan qatlamlari-pensionerlar, nogironlar, ko'p bolali va kam daromadli oilalar, ishsizlar, o'quvchi yoshlar hamda qayd etilgan miqdorda daromad oluvchi kishilar turli xil yo'llar bilan himoya qilib boriladi.

Yalpi ijtimoiy himoyalash tizimidan ishonchli ijtimoiy kafolatlar va aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimiga bosqichma-bosqich o'tish-ijtimoiy siyosatni amalga oshirishda, ijtimoiy himoya vositasini kuchaytirishda sifat jihatdan yangi bosqich boshlashini bildiradi.

Shunday qilib, islohotlar davrida davlat aholining kam ta'minlangan qatlamlarini qo'llab-quvvatlash bilan birga, o'z mehnat faoliyati orqali oilasining farovonligini ta'minlashga intiluvchi insonlar uchun teng sharoit va qulay imkoniyat yaratishga harakat qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi Farmonining "Ijtimoiy sohani rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari"ga 4.1. Aholi bandligi va real daromadlarini izchil oshirish:

aholining real pul daromadlarini va xarid qobiliyatini oshirish, kam ta'minlangan oilalar sonini va aholining daromadlari bo'yicha farqlanish darajasini yanada kamaytirish;

byudjet muassasalari xodimlarining ish haqi, pensiya, stipendiya va ijtimoiy nafaqalar hajmini inflyasiya sur'atlaridan yuqori miqdorda izchil oshirish;

yangi ish o'rinlarini yaratish hamda aholining, eng avvalo, o'rta maxsus va oliy o'quv muassasalari bitiruvchilari bandligini ta'minlash, mehnat bozori

mutanosibligini va infratuzilmasi rivojlanishini ta'minlash, ishsizlik darajasini kamaytirish;

mehnatga layoqatli aholining mehnat va tadbirkorlik faolligini to'liq amalga oshirish uchun sharoitlar yaratish, ish kuchi sifatini yaxshilash, ishga muhtoj shaxslarni kasbga tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini kengaytirish vazifalari qo'yilgan.

Asosiy tayanch tushunchalar

Aholi daromadlari-aholining ma'lum vaqt davomida pul va natural shaklda olgan daromadlari miqdori.

Nominal daromad-aholi tomonidan pul shaklida olingan daromadlari summasi.

Ixtiyorida bo'lgan daromad-barcha soliqlar to'langandan keyin qolgan daromad, ya'ni shaxsiy iste'mol va jamg'arma maqsadlarida foydalanish mumkin bo'lgan daromad.

Real daromad-narx darajasi o'zgarishini hisobga olib aholi ixtiyoridagi daromadning zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy ne'matlarni sotib olishga yetadigan xarid quvvatidir.

Lorents egri chizig'i-daromadlar tengsizligi darajasini miqdoriy aniqlashni xarakterlaydi.

Ijtimoiy to'lovlar-kam ta'minlanganlarga pul yoki natural shaklda yordam ko'rsatishga qaratilgan turli xil to'lovlar.

Ijtimoiy siyosat-bu davlatning daromadlar taqsimotidagi tengsizlikni iqtisodiyot qatnashchilari o'rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf qilishga yo'naltirilgan siyosat.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Davlatning aholi daromadlarini shakllantirish siyosati deganda nimani tushunasiz?

2. Ijtimoiy adolatni ta'minlashda aholi daromadlarini shakllantirish siyosatining ro'li qanday?

3. Aholi daromadlari tushunchasini va uning darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni sanab ko'rsating.

4. Turmush darajasi va uning tushunchasiga izoh bering.

5. Turmush darajasini qanday ko'rsatkichlar xarakterlab beradi?

6. Daromadlar tengsizligining asosiy sabablarini sanab ko'rsating va tushuntirib bering.

7. Lorents egri chizig'i nimani anglatadi? Uning mazmunini misollar yordamida bayon qiling.

8. Jini koeffitsienti qanday aniqlanadi? Rivojlangan mamlakatlarda mazkur koeffitsient qiymatining o'zgarish tendensiyalari nima bilan izohlanadi?

9. Keyingi yillarda O'zbekistonda aholi daromadlarini oshirish borasida qanday natijalar qo'lga kiritilmoqda?

10. Mamlakatimizdagi aholi daromadlari tarkibining o'zgarishida qanday tendensiyalar kuzatilmoqda?

V bo‘lim. JAHON XO‘JALIGI

25-bob. JAHON XO‘JALIGI VA UNING EVOLYUTSIYASI

25.1. Jahon xo‘jaligining tashkil topish mohiyati, uning rivojlanish bosqichlari va xususiyatlari.

25.2. Globallashuv jarayonining mohiyati va asosiy yo‘nalishlari.

25.3. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning mazmuni va shakllari.

25.4. Jahon xo‘jaligi aloqalarini xalqaro tartibga solish.

Jahon xo‘jaligi rivojining muhim tamoyili milliy xo‘jaliklarning baynalminallashuvi, shu asosda jahon xo‘jaligi va avvalo jahon bozorining shakllanishi va rivojlanishidan iborat. Har bir mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishi, uning milliy xo‘jaligi ko‘p darajada nafaqat bu mamlakatning ichki imkoniyatlari bilan, balki uning xalqaro ijtimoiy mehnat taqsimotida qatnashish darajasi va miqyosi, butun insoniyat resurslari bilan aniqlanadi.

Ushbu mavzuda jahon xo‘jaligining tashkil topishi, rivojlanish bosqichlari va xususiyatlari, bunda ishlab chiqarishning baynalminallashuvi va globallashuv jarayonlarining o‘rni, xalqaro iqtisodiy munosabatlarning shakllari, jahon infratuzilmasining rivojlanishi, jahon xo‘jaligi aloqalarini xalqaro tartibga solish masalalari bayon etiladi.

25.1. Jahon xo‘jaligining tashkil topish mohiyati, uning rivojlanish bosqichlari va xususiyatlari.

Jahon xo‘jaligi-bu xalqaro mehnat taqsimoti, savdo-ishlab chiqarish, moliyaviy va ilmiy-texnikaviy aloqalar orqali birlashgan turli mamlakatlar xo‘jaliklari tizimidir.

Jahon xo‘jaligi sub’yektlari bo‘lib quyidagilar hisoblanadi:

- o‘z ichiga milliy iqtisodiyot majmuini oluvchi davlatlar;

- transmilliy korporatsiyalar;

- xalqaro tashkilot va institutlar;

- milliy iqtisodiyot chegarasidan chiqqan, xo‘jalik barcha sohalari tarkibidagi kompaniyalar.

Jahon xo‘jaligi milliy xo‘jalikdan yagona jahon bozorining mavjudligi bilan farqlanadi. Jahon bozorining amal qilishiga rivojlangan mamlakatlarning iqtisodiy siyosati ahamiyatli ta‘sir ko‘rsatadi. Jahon bozorining o‘ziga xos xususiyati bo‘lib jahon narxlar va xalqaro raqobat tizimining amal qilishi hisoblanadi. Aynan xalqaro raqobatning mavjudligi turli darajadagi milliy qiymatlarni yagona baynalminal qiymatga keltiradi. Jahon narxi jahon bozoriga ne‘matlarning asosiy hajmini yetkazib beruvchi mamlakatlardagi shart-sharoitlar orqali aniqlanadi. Mamlakatlar o‘rtasida oldi-sotdi bozorlarini egallash uchun keskin raqobat kurashi olib boriladi.

Turli mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish ko‘rsatkichlarining turli-tumanligi sababli, ularni baholash maqsadida bir necha asosiy ko‘rsatkich va mezonlardan foydalaniladi:

- mutlaq va nisbiy YAIM;

- milliy daromad va uning aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi miqdori;
- milliy iqtisodiyotning tarmoq tuzilmasi;
- mamlakat eksporti va importi tarkibiy tuzilmasi;
- aholining turmush darajasi, sifati va boshqalar.

Mamlakatning jahon xo'jaligidagi o'rnini aniqlashda bir necha yondashuvlar mavjud. Ulardan biri mamlakatlarni aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi daromad darajasi bo'yicha guruhlariga ajratish hisoblanadi. Bunday yondashuv Birlashgan Mamlakatlar Tashkiloti (BMT), Xalqaro valyuta fondi (XVF), Jahon tiklanish va taraqqiyot banki (JTTB) tomonidan qo'llaniladi. JTTB daromad darajasiga ko'ra mamlakatlarning uchta guruhini farqlaydi. 1995 yili aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi milliy daromadlarning quyidagi chegaraviy miqdorlari belgilangan edi:

- daromadlarning past darajasi-765 dollargacha (49 ta mamlakat);
- daromadlarning o'rtacha darajasi-766 dollardan 9385 dollargacha (58 ta mamlakat);
- daromadlarning yuqori darajasi-9386 dollar va undan yuqori (26 ta mamlakat).

Jahon hamjamiyati mamlakatlarini turkumlashga umumiy asosda yondashib xo'jalik tizimlarining xususiyatlariga mos ravishda davlatlarning uchta guruhini ajratib ko'rsatish mumkin:

- rivojlangan mamlakatlar;
- bozor iqtisodiyotiga asoslangan holda rivojlanayotgan mamlakatlar;
- bozor iqtisodiyoti mavjud bo'lmagan mamlakatlar.

Rivojlanganlik darajasi bo'yicha ham o'z navbatida uchta guruh farqlanadi:

- past rivojlangan mamlakatlar;
- o'rtacha rivojlangan mamlakatlar;
- yuqori rivojlangan mamlakatlar.

Shimoli-sharqiy Osiyo va Lotin Amerikasidagi yangi industrial mamlakatlar, yuqori daromadli neft eksport qiluvchi mamlakatlar Saudiya Arabistoni, Quvayt va boshqalar, eng kam rivojlangan mamlakatlar Chad, Bangladesh, Efiopiya hamda har xil mintaqaviy ittifoqlar va baynalminal guruhlariga ajratiladi. Bu barcha turli-tumanlik bir butun yaxlitlikka o'zaro iqtisodiy bog'liqlikning har xil jihatlari orqali namoyon bo'ladi. Hozirgi xo'jalik aloqalarining chuqurlashib borayotganligi, baynalminallashuvning kuchayishi hamda fan-texnika taraqqiyotining keng qamrovli tavsifi, axborot va kommunikatsiya vositalarining butunlay yangi sharoitida milliy iqtisodiyot o'z-o'zini ta'minlash orqali samarali amal qilishi mumkin emas.

Jahon xo'jalik aloqalarining tez o'sishi shunday davrlarga to'g'ri keladiki, bu davrda ishlab chiqarish omillarining harakati tezlashadi, kapital milliy chegaradan o'sib chiqadi, ishchi kuchi migratsiyasi kuchayadi, xalqaro mehnat taqsimotining shakllanish jarayoni tezlashadi. Natijada, xo'jalik aloqalarining baynalminallashuvini ko'p jihatdan ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi, ya'ni u milliy chegaradan chiqadi va ob'yektiv ravishda ishlab chiqarish yoki iqtisodiyotning baynalminallashuvini zarur qilib qo'yadi.

Iqtisodiyotning baynalminallashuvi-bu mamlakatlarning jahon miqyosida iqtisodiy aloqalarining kuchayishi hamda iqtisodiy munosabatlarning tobora kengroq tarmoqlarini qamrab olish jarayoni hisoblanadi.

Barcha iqtisodiy jarayonlarning baynalmillalashuvi natijasida jahon xo‘jaligining quyidagi tarkibi vujudga keldi:

1. Tovar va xizmatlar jahon bozori;
2. Kapitallar jahon bozori;
3. Ishchi kuchi jahon bozori;
4. Xalqaro valyuta tizimi;
5. Xalqaro moliya-kredit tizimi.

Milliy xo‘jaliklar va ular o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalar negizida shakllangan jahon xo‘jaligi asosida xalqaro mehnat taqsimoti mavjud.

Xalqaro mehnat taqsimoti (XMT) alohida mamlakatlarning tovar va xizmatlarning ma’lum turlarini ishlab chiqarish bo‘yicha ixtisoslashuvini ifodalaydi. Alohida mamlakatlarning bunday ixtisoslashuvi mahsulotlari ustun darajada eksportga yo‘naltirilgan xalqaro ixtisoslashgan tarmoqlarning shakllanishiga olib keladi.

Avvallari xalqaro mehnat taqsimotining rivojlanishi asosan tabiiy sharoitlardagi tafovutlarga asoslangan edi. Keyinchalik ishlab chiqaruvchi kuchlar baynalminal xususiyat kasb etib, milliy xo‘jaliklar doirasidan tashqariga o‘tib chiqib boshlagach, ularning negizidan barqaror mehnat taqsimoti va jahon bozori tarkib topa boshladi. Hozirgi vaqtda xalqaro mehnat taqsimoti turli ijtimoiy tizimlarni o‘z ichiga oluvchi umumjahon xo‘jaligi doirasida rivojlanmoqda.

Xalqaro mehnat taqsimoti va ayirboshlashda qatnashayotgan mamlakatlar bir xil sharoitga ega emas, ya’ni ularning turli geografik ahvoli, tabiiy resurslarining tarkibi va miqdori, rivojlanish ko‘lami, darajasi va iqtisodiyotining tuzilishi, ichki bozorning hajmi bilan belgilanadi.

Ana shu farqlar sababli ayrim mamlakatlarda bir xil tovarlarni ishlab chiqarishdagi xarajatlar darajasi ham turlicha bo‘ladi. Shuning uchun har bir mamlakat kamroq xarajat bilan ishlab chiqaradigan tovarlarni boshqa mamlakatlarga sotishga harakat qiladi. Aksincha, ishlab chiqarish nisbatan ko‘proq xarajat talab qiladigan yoki tabiiy va boshqa sharoitlarga ko‘ra umuman ishlab chiqarib bo‘lmaydigan tovarlarni jahon bozoridan sotib olishga intiladi.

Har qanday mulkchilik shakllariga asoslangan o‘zining iqtisodiy rivojlanish yo‘llarini tanlab olgan davlatlar milliy iqtisodiyotlarini rivojlantirish asosida o‘zlarining ishlab chiqarish vositalariga xom ashyolarga bo‘lgan talablarini va aholini iste’mol talablarini to‘liq qondirish masalasi muammo xisoblanadi.

Jahon xo‘jaligi globallashuvi sharoitida mamlakatlararo iqtisodiy munosabatlarni takomillashtirish asosida mavjud ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanish masalasi jahondgi barcha davlatlar oldida turgan hal etilishi zarur bo‘lgan muammodir.

Jahon xo‘jaligini rivojlantirishda halqaro mehnat taqsimoti uni davlatlar o‘rtasida kooperatsiyalashuvini taqozo etadi. Halqaro mehnat taqsimoti mehnat unumdorligini oshirishga, mahsulot tannarhini arzonlashuviga olib keladi.

1776 yilda iqtisodchi olim A.Smit yaratgan absolyut samaradorlik nazariyasi halqaro mehnat taqsimotini va mamlakatlarning ma'lum ishlab chiqarish yo'nalishlarida ixtisoslashuvi zarurligini ko'rsatib bergan.

Buning asosi mamlakatlarning ma'lum iqtisodiy mintaqalarda joylashishi, ularga tabiiy iqlim sharoitlar, yer osti boyliklari, ishlab chiqarish resurslari, ishlab chiqarish taraqqiyotlarini bir birlaridan ajralib turishidir. Shuning uchun ham ayrim mamlakatlar mutloq iqtisodiy holatda bo'lib yuqori darajada daromad oladilar. Ingliz iqtisodchisi D.Rikardo nisbiy samaradorlik nazariyasini 1817 yilda yaratib bu nazariyaga asosan xar qanday mamlakatlarda ishlab chiqarish samaradorligini oshirishni ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish evaziga ta'minlash mumkinligini aytib o'tgan. Nisbiy samaradorlikka ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish, mehnat unumdorligini oshirish va ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish evaziga erishish mumkin.

XX asrning boshlari 1919 yilda shved iqtisodchisi Ellen Xektyer ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasining muallifi bo'lib, uning o'quvchisi Nobel mukofoti lauriyati Byertil Olin bu nazariyani matematik asoslab bergan. Yuqorida keltirilgan nazariyalarga asosan mamlakatlar ortiqcha ishlab chiqarish omillari asosida yaratilgan tovarlarni eksportga chiqarishi kerak deb o'tilgan.

Har qanday davlat o'zining iqtisodiy taraqqiyotini o'zga mamlakatlar bilan iqtisodiy va ishlab chiqarish aloqalarisiz tasavvur eta olmaydi. Bu halqaro mehnat taqsimoti, jahon bozori, jahon savdosi, baynalminal ko'lamda ishlab chiqarishning umumlashuvi, fan-texnika taraqqiyotining, ishlab chiqarish kuchining halqaro xarakteriga ta'siri kabi omillarning rivojlanishini talab etadi. Mamlakatlarning milliy xo'jalik yaxlitligini saqlab qolgan holda halqaro mehnat taqsimoti asosida jahon xo'jaligi shakllanadi.

Yer yuzidagi ishchi kuchining 50 foizi past rivojlangan mamlakatlarda joylashgan bo'lib, butun dunyoda olinayotgan daromadning 5 foizi ularning hissasiga to'g'ri keladi. AQSHda 6 foiz ish kuchi joylashgan bo'lib, jahon bo'yicha yaratilgan daromadning 25 foizi unga tegishlidir.

Umuman iqtisodiy o'sish omillari, ya'ni mehnat resursi, tabiiy resurslar, kapital, texnologik rivojlanish hamma mamlakatlarda ham bir xil emas. Lekin har qaysi davlatda iqtisodiy rivojlanish uchun ushbu omillardan foydalanishga yondashish tadbirlari turlichadir.

Tovarlar mamlakatlar o'rtasida jahon narxlari asosida ayirboshlanadi. Ular baynalminal qiymatga asoslanadi, ya'ni ijtimoiy zaruriy baynalminal mehnat sarflari jahon bozorida e'tirof qilinadi. Umuman olganda, jahon narxlarining tashkil topishi odatda sof holda amalga oshmaydi. Baynalminal qiymatning hosil bo'lishiga to'sqinlik qiluvchi maxsus omillar jahon narxlariga ta'sir qiladi. Tashqi savdo va valyuta cheklovlari, valyutalar qiymatining o'zgarib turishi, xalqaro monopoliyalar siyosati va hokazolar shular jumlasidandir. Shu sababli ayrim mamlakatlarning jahon bozoridagi raqobatlashuv qobiliyatidagi farqlar mehnat unumdorligining milliy darajadagi farqlarini aks ettiradi.

Rivojlangan mamlakatlarda innovatsion texnologik asoslarga o'tish jahon xo'jalik aloqalarining tez o'sishi bilan birga bormoqda. Takror ishlab chiqarish jarayonlarining baynalminallashuvi o'zining har ikkala shaklida: integratsion, ya'ni

milliy xo‘jaliklarning yaqinlashuvi, o‘zaro moslashuvi orqali va transmilliy, ya‘ni xalqaro ishlab chiqarish majmuasining tuzilishi orqali kuchayadi. Demak butun dunyoda mintaqaviy davlatlararo iqtisodiy integratsiyaning qaror topish tamoyili kuzatilmoqda. Xususan, rivojlangan Yevropa integratsion hamjamiyati (YI) doirasida tovarlar, xizmatlar va ishchi kuchining erkin harakati amalga oshirilmoqda. Shimoliy Amerika umum iqtisodiy hamkorligi AQSH, Kanada va Meksika iqtisodiyotining integratsiyasini ko‘zda tutadi. Davlatlararo integratsiyaning kuchayishi janubiy-sharqiy Osiyo, O‘rta Osiyo, arab dunyosi, Afrika va Markaziy Amerika mamlakatlari uchun ham xususiyatli bo‘lmoqda.

25.2. Globallashuv jarayonining mohiyati va asosiy yo‘nalishlari.

Iqtisodiy hayotning baynalminallashuvi bilan bir qatorda globallashuv jarayoni ham muhim o‘rin tutadi. Bu har ikkala tushuncha o‘zaro bog‘liq bo‘lib, ular jahon xo‘jaligi sub‘yektlarining umumiy maqsadlarga erishish yo‘lidagi xatti-harakatlarining birlashuvi jarayonini aks ettiradi.

Shuningdek, bu tushunchalar bir-biridan farq qilib, ular bir xilda bo‘lmagan xo‘jalik birlashmalari miqyoslarini ifodalaydilar. Baynalminallashuv-bu jahon xo‘jaligining bir necha sub‘yektlari o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarni o‘rnatilishi va rivojlanishining dastlabki bosqichidir. Globallashuv (lotincha globus-yer kurrasi) jahon xo‘jaligining butun makonini qamrab oluvchi iqtisodiy munosabatlar yagona tarmog‘ining tashkil topishi va rivojlanishini anglatadi.

Globallashuv jahon xo‘jaligining umumjahon tavsifiga ega hamda yaxlit holda butun insoniyatga taalluqli bo‘lgan ma‘lum bir unsurlarni o‘z ichiga olishi mumkin. Shunga ko‘ra, hozirgi vaqtda jahon xo‘jaligining globallashuv yo‘lidagi rivojlanishining dastlabki qadamlari, yo‘nalishlari amalga oshmoqda. Globallashuvning yo‘nalishlari makroiqtisodiyotga nisbatan sifat jihatidan yangi bo‘lgan iqtisodiy munosabatlar turining tarkib topishiga olib keladi. Globallashuv jarayonining quyidagi yo‘nalishlarini ajratib ko‘rsatish mumkin.

1. Mulkchilik munosabatlarining globallashuvi. Hozirda mulkiy o‘zlashtirishning mamlakatlar hududidan chetga chiquvchi, ko‘plab davlatlarning ishtiroki asosida ro‘y beruvchi ko‘rinishlari amal qilmoqda. Bularga transmilliy korporatsiyalar (TMK), shuningdek TMKning xalqaro birlashmalarini misol keltirish mumkin. Yevropa ittifoqi tajribasi shuni ko‘rsatadiki, mintaqaviy integratsiyalashuv milliy tuzilmalardan yuqori turuvchi organlarni tarkib toptirishi mumkin. Bu organlar Yevropa Ittifoqiga a‘zo davlatlarning mulkchilik munosabatlarini ham ma‘lum darajada tartibga soladi.

2. Kooperatsiya va mehnat taqsimotining nisbatan yuqori darajasiga o‘tish. Yuqori darajada rivojlangan mamlakatlar hozirgi zamon murakkab mehnat kooperatsiyasiga xos bo‘lgan xo‘jalik o‘zaro aloqalarining juda katta tarmog‘iga kirishib ketganlar. Eng mukammal texnika vositalarini yaratishda turli mamlakatlardan yetkazib beriluvchi ko‘plab butlovchi qismlardan foydalaniladi.

3. Xo‘jalikni tashkil etishning butunlay yangi shakllarining vujudga kelishi va rivojlanishi. Jahonda xo‘jalik aloqalarini tashkil etish shakllarining tubdan o‘zgarishi ko‘p jihatdan axborot tarqalishining globallashuvi bilan bog‘liq. Ya‘ni, XXI asrning dastlabki davri uchun quyidagi jarayonlar xos bo‘lmoqda: butun

jahonni global internet tizimlarining rivojlanishi; sun'iy yo'ldoshlar imkoniyatlaridan foydalanishning yangi tizimi uyali telefon aloqasidan yo'ldoshlar orqali ta'minlanuvchi global aloqaga o'tish imkonining vujudga kelganligi; internet orqali savdo tizimining keng rivojlanishi hamda masofaviy ta'limning yuzaga kelganligi hisoblanadi.

4. Xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning tartibga soluvchi ro'lining rivojlanishi. Jahon xo'jaligi sub'yektlarining o'zaro aloqasi hamda o'zaro bog'liqligining kengayishi va kuchayishi global muammolarni hal etishda tobora ko'proq davlatlarning ishtirok etishini taqozo etmoqda. Bu muammolarning murakkablashuvi ularning o'z vaqtida va tezkorlik bilan hal etilishida davlatlararo hamda ishlab chiqaruvchilar, kompaniyalar va firmalar, ilmiy jamiyatlar va boshqa tashkilotlarning birlashmalari xalqaro iqtisodiy tashkilotlarining faoliyatini zaruriyatga aylantiradi.

Shuningdek, jahon xo'jaligi globallasuvi jarayonlarining ziddiyatli tomonlari ham mavjud. Bu ziddiyatlarning asosiylari quyidagilardan iborat:

1. Turli mamlakatlardagi iqtisodiy rivojlanishning bir tekisda bormasligi.

Iqtisodiy o'sishning jadallashuvida fan-texnika taraqqiyoti (FTT) hal qiluvchi ro'l o'ynaydi. XX asrning ikkinchi yarmiga kelib ishlab chiqarishning innovatsion texnika va texnologiyalarga ixtisoslashuvi vujudga keldi. Global miqyosdagi axborotlashtirish natijasida turli mamlakatlarning texnologik jihatdan tenglashuv tendentsiyasi kuchaydi. Axborot, aloqa va transport vositalari rivojlanishidagi texnikaviy rivojlanish dunyodagi barcha mintaqalarda FTT yutuqlarini tezlik bilan o'zlashtirish imkonini berdi. Natijada, bir mamlakatda yaratilgan innovatsion texnika va texnologiyalar, sun'iy to'siqlarni bartaraf etgan holda, jahon bo'yicha tezlik bilan tarqalmoqda. Ammo, XX asrning oxiriga kelib, jahon xo'jaligidagi iqtisodiy o'sish sur'atlarida jiddiy tafovutlar sezildi. Birinchidan, rivojlanayotgan mamlakatlarda ishlab chiqarishning ko'payish tezligi juda o'sib ketdi. Aholi jon boshiga YAIM o'sish tendentsiyasiga ega bo'lgan rivojlanayotgan mamlakatlar soni ko'paydi. Ikkinchidan, iqtisodiy rivojlanish sur'atlaridagi tafovutlar natijasida g'arb mamlakatlari iqtisodiy qudratining sekin-asta, biroq muntazam ravishdagi nisbatan pasayish tendentsiyasi kuzatildi. Ba'zi mamlakatlar o'zlarining iqtisodiy o'sish sur'atlarini sezilarli darajada oshirgan holda zamonaviy sanoatlashgan ishlab chiqarishning eng yuqori darajasiga erishishga harakat qilmoqdalar. Masalan, 1970-1980 yillarda yangi industrial mamlakatlarning «dastlabki avlodi»-Koreya Respublikasi, Tayvan, Singapur va Gonkong ancha tez sur'atlarda rivojlandi. 1990 yillarning oxiriga kelib yangi industrial mamlakatlarning «ikkinchi avlodi»-Indoneziya, Filippin, Malayziya, Tailand jadal sur'atda taraqqiy etdi. Ular rivojlangan mamlakatlar bilan nafaqat an'anaviy ishlab chiqarish sohalari, balki murakkab texnika mahsulotlari, jumladan ishlab chiqarish vositalari bozori bo'yicha raqobatlasha boshladilar. Biroq, hali jahon xo'jaligi tarkibida ishlab chiqarishning sanoatlashuvi darajasiga yetmagan, taraqqiyotda ilgarilab ketgan mamlakatlarga yetib olish uchun zarur resurslarga ega bo'lmagan ko'plab mamlakatlar ham mavjud.

2. Boy va qashshoq mamlakatlar o'rtasidagi farqning kuchayishi.

Jahon miqyosida yaratilgan mahsulot va daromadlarning turli mamlakatlar o'rtasidagi taqsimoti notekis darajada bormoqda. XX asrda dunyo aholisining eng boy chorak qismi YAIMning o'rtacha jon boshiga 6 baravar o'sishiga erishgan bo'lsa, eng kambag'al chorak qismi esa bu ko'rsatkichning 3 baravar o'sishiga erishgan xolos.

3. Ekologik halokat tahdidlarining kuchayib borishi.

Insoniyat taraqqiyotining butun tarixi davomida xo'jalik faoliyatining tabiatga ta'siri ahamiyatli bo'lmay, tabiat o'zining ekologik muvozanatini qayta tiklashga qodir bo'lib kelgan. Ammo, hozirda atrof-muhitga ko'rsatilayotgan ta'sir shunchalik kuchayib ketdiki, natijada tabiat o'zini-o'zi qayta tiklash qobiliyatini yo'qotib bormoqda. Hisob-kitoblarga ko'ra, keyingi 200 yil ichida yer yuzidagi 900 mingga yaqin turdagi o'simlik va hayvonlar qirilib ketgan.

Foydali qazilmalarning ba'zi bir qayta tiklanmas zaxiralari tugab bormoqda, o'rmon resurslari va xomashyoning boshqa turlari qayta tiklanib ulgurmayapti. Yer yuzidagi iqlimning o'zgarishi, ozon qatlamining teshilishi, Orol dengizining qurib borishi va boshqa halokatli jarayonlarning kuchayishi sivilizatsiyaga jiddiy tahdid solmoqda. Tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish jarayonida ekologiyaga salbiy ta'sir etuvchi chiqindilarning atrof muhitga chiqarib tashlanishi oldini olish maqsadida tozalash qurilmalari va boshqa ekologik himoya vositalarini barpo etish uchun yirik kapitalni talab etadi. Global ekologik muammolarni hal etish uchun butun dunyo mamlakatlari birlashishi amalga oshmoqda.

4. Turli mamlakatlarda aholi soni o'zgarishining farqlanishi.

Yana bir global ziddiyat bu XX asrning ikkinchi yarmida boshlangan demografik o'zgarishlar, ya'ni yer shari aholisi sonining jadal o'sishi ko'rsatiladi. Ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlar aholisining tez o'sishi bir qator jiddiy ijtimoiy-iqtisodiy ziddiyatlarni keltirib chiqaradi. Ba'zi bir mamlakatlardagi aholi sonining ko'payishi natijasida ratsional xo'jalik yuritishga to'sqinlik qiluvchi aholining nisbiy ortiqchaligi belgilari ko'zga tashlanadi. Ishlab chiqarish hajmining ko'payishiga qaramay aholi jon boshiga ist'emol, ayniqsa rivojlangan mamlakatlardagi iste'mol darajasi bilan taqqoslaganda kishilarning haqiqiy ehtiyojlariga qaraganda past darajada qolmoqda.

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, hozirda jahon miqyosida yuz berayotgan globallashuv jarayonlari o'zining ijobiy yo'nalishlari va ziddiyatlariga ega bo'lib, bu jihatlarning nisbatini tartibga solishda dunyoning barcha mamlakatlarining faol ishtiroki va birlashuvi talab etiladi.

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining kelib chiqishi moliyaviy nomutanosiblikni keltiradi. Bu moliyaviy nomutanosiblik davlat daromadlari va xarajatlari, byudjet xarajatlarining byudjet daromadlariga nisbatan ortiq bo'lishida, moliyaviy tizim va munosabatlarni buzilishida ifodalanadi.

Bunday xolat MDX davlatlarida ham ro'y bergan. 2010 yilda real mahsulot ishlab chiqarish o'sishiga nisbatan inflyatsiya ustun darajada rivojlangan natijada Rossiya, Ukraina va Qozog'istonda iqtisodiy o'sish salbiy nisbatda bo'lgan, Qozog'istonda o'sish 0,2%, O'zbekistonda esa o'sish 2,4% ni tashkil etgan. Prezidentimiz I.Karimov «Yurtimizda yalpi ichki mahsulotning o'sish sur'atlari 2008 yilda 9,0%, 2009 yilda 8,1%, 2010 yilda esa 8,5% tashkil etdi. Jahon moliya

institutlarining xulosasiga ko'ra, bu dunyodagi eng yuqori ko'rsatkichlardan biri ekanligi albatta barchamizga mamnuniyat bag'ishlaydi» degan edilar [12].

25.3. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning mazmuni va shakllari.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar-bu jahonning turli mamlakatlari o'rtasidagi xo'jalik aloqalari majmuidir.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarni quyidagi shakllarda namoyon bo'ladi:

- tovar va xizmatlarning xalqaro savdosi;
- kapital va chet el investitsiyalarining harakati;
- ishchi kuchi migratsiyasi;
- ishlab chiqarishning davlatlararo kooperatsiyasi;
- fan va texnika sohasidagi ayirboshlash;
- valyuta-kredit munosabatlari.

Tovar va xizmatlarning xalqaro savdosi eng avvalo milliy xo'jaliklarning xalqaro mehnat taqsimotidagi ishtirokiga bog'liq. Xalqaro mehnat taqsimoti rivojlanishi natijasida jahon bozori tarkib topadi.

Kapitalning xalqaro harakati - bu kapitalning chet elda joylashtirilishi va harakat qilishi. U chet elga quyidagi shakllarda chiqariladi:

- xususiy yoki davlat kapitali shaklida. Kapitalning xalqaro tashkilotlar orqali harakati;
- pul va tovar shaklida. Kapital chiqarish texnika va texnologiyalar, patentlar, innovatsion g'oyalar hamda tovar kreditlari;
- qisqa va uzoq muddatli kreditlar;
- ssuda va tadbirkorlik kapitali.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning ancha murakkab jihatlaridan biri ishchi kuchining xalqaro migratsiyasi hisoblanib, u ishchi kuchi resurslarining ancha qulay sharoitda ish bilan ta'minlash maqsadida bir mamlakatdan boshqasiga ko'chib o'tishida ifodalanadi.

Xalqaro migratsiya uchta asosiy tarkibiy qismni o'z ichiga oladi:

1. Emigratsiya-mamlakatlardan doimiy yashash joyiga chiqib ketishi;
2. Immigratsiya-mamlakatga doimiy yashash uchun kirib kelishi.
3. Repatriatsiya-fuqarolarni ilgari chiqib ketgan mamlakatlariga qaytarilishi jarayoni.

Xalqaro migrantlar beshta asosiy toifaga ajratiladi:

1. Immigrantlar va noimmigrantlar;
2. Shartnoma bo'yicha ishlashga kelgan migrantlar;
3. Nolegal, yashirin immigrantlar;
4. Boshpana so'rovchi shaxslar;
5. Qochoqlar.

Fan-texnika yutuqlarining xalqaro ayirboshlanishi bir qator shakllarda amalga oshiriladi. U ilmiy-texnikaviy axborotlar, mutaxassislar, fan sohasi xodimlari bilan ayirboshlashni, tadqiqot va yangiliklarni litsenziya asosida berishni, ilmiy-tadqiqot ishlari o'tkazishni, umumiy fan-texnika va texnologiyani ishlab chiqarish bo'yicha qo'shma tadbirkorlikni o'z ichiga oladi.

Ilmiy-texnikaviy hamkorlikning muhim shakllaridan biri xalqaro injiniring hisoblanadi. Xalqaro injiniring bir davlat tomonidan boshqasiga sanoat va boshqa ob'yektlarni loyihalashtirish va qurish jarayoniga kerakli hisob-kitob loyihalarini berish hamda muhandislik-qurilish xizmati ko'rsatishdan iborat bo'ladi.

Munosib umumjahon infratuzilmasi bo'lmasa, hozirgi ishlab chiqaruvchi kuchlarining baynalminallashuvini rivojlantirib bo'lmaydi. Bunday infratuzilmaning ayrim tarkibiy qismlari jahon savdosi vujudga kelayotgan, jahon bozori tashkil topayotgan vaqtda paydo bo'lgan edi. Hozirgi jahon infratuzilmasi kema, samolyot, poezd, avtomobil transporti tizimi, halqaro gaz, neft mahsulotlari quvurlarini, elektr enyergiyasini yetkazib berish, tarmoqlarga axborot yetkazib berish kommunikasiyalari, telefon, radio, televideniya, kompyuter tizimi halqaro birjalar, moliya markazlari, banklar tizimini o'z ichiga olgan. Har bir yuk tashish turi: dengiz, daryo, havo, temir yo'l, avtomobil yo'li uchun ham ularning ishlash sharoitlari portlar, passajirlar tashish va hokazolar uchun umumjahon o'lchovlari mavjuddir. Chunki bu masalalarni kelishib turib, hal etishgina barcha mamlakatlarga jahon transporti yo'llaridan foydalanish imkonini beradi.

Turli halqaro darajada maxsus ma'lumotlar bosqichlari tashkil topmoqdaki, bular ilmiy va ishlab chiqarish maqsadlari uchun zarur axborotni qidirib topishni ancha qisqartiradi.

Shuningdek, jahon infratuzilmasi turli ziddiyatlarni bartaraf qilish orqali rivojlanmoqda, bulardan biri transport, aloqa, axborot tizimlari o'rtasidagi raqobatlaridir. Har qaysi mamlakatning iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyoti to'g'risidagi strategik ma'lumotlarni tayyorlash, hisoblash ishlarining umuiylashuvi jahon infratuzilmasining rivojlanishi uchun muhim ahamiyatga egadir.

25.4. Jahon xo'jaligi aloqalarini xalqaro tartibga solish.

Butun jahon xo'jalik hayotining baynalminallashuvi davlatlararo xo'jalik aloqalarini tartibga solishning mexanizmini yaratish zarurligi vujudga keldi. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarni tartibga solish milliy-tashkiliy shakllardan boshlanadi. Xo'jalik hayotining baynalminallashuv jarayoni dastlab milliy davlatlar faoliyatini xalqaro uyg'unlashtirishga, keyin esa davlatlararo va xalqaro tashkilotlar tuzilishiga olib keldi.

Huquqiy ma'noda tartibga solish xalqaro tartiblarni o'rnatishga, ya'ni me'yoriy chegaralar va qoidalarni aniqlovchi kelishuvlarni ishlab chiqarishni yoki xalqaro aloqalarning qandaydir sohasini hal qilishda tomonlar zimmasiga majburiyatlarga amal qilishni yuklaydi. Umumqabul qilingan andozalar va qoidalarni o'z ichiga oluvchi xalqaro tartiblar o'z navbatida milliy tartibga solishga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Birinchi xalqaro tashkilotlar XX asrning 20-yillarida tuzilgan (Millatlar ligasi 1919 yil, Xalqaro hisob-kitoblar banki 1929 yil), xalqaro darajada jahon xo'jalik aloqalarini ko'p tomonlama tartibga soluvchi tuzilmalar ikkinchi jahon urushidan keyin shakllana boshladi. Jumladan, 1945 yil maxsus xalqaro uyg'unlashtiruvchi muassasalar-Xalqaro valyuta fondi (XVF) va Xalqaro ta'mirlash va rivojlantirish

banki (XTRB) tashkil topdi. Hozirgi davrda ham ularning ikkalasi muhim xalqaro tashkilot hisoblanib, jahon savdosi, xalqaro kredit va valyuta munosabatlari sohalarini davlatlararo tartibga solishning tartib-qoidalarini aniqlab beradi. Urushdan keyingi davrda tuzilgan Tariflar va savdo bo'yicha bosh kelishuv (TSBK), Jahon savdo tashkiloti (JST), Yevropa iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (YIHT), NATOning iqtisodiy masalalarni uyg'unlashtiruvchi komiteti (IMUK) xalqaro iqtisodiy munosabatlarni erkinlashtirish davriga to'g'ri keldi.

Jahon savdosini erkinlashtirish ko'p tomonlama shartnoma asosida harakat qiluvchi, xalqaro savdo tartib-qoidalarini qayd qiluvchi, 1948 yilning 1 yanvaridan buyon Tariflar va savdo bo'yicha bosh kelishuv (TSBK) nomi bilan faoliyat ko'rsatib, 1995 yil 1 yanvardan Jahon savdo tashkiloti (JST) deb yuritiluvchi xalqaro tashkilot doirasidagi faoliyat bilan bog'liq. Hozirgi davrda JST jahon savdo aylanmasining 45 qismidan ko'prog'ini tartibga soladi. JST milliy va mintaqaviy darajada vaqti-vaqti bilan kuchayib boruvchi proteksionizmga qarshi ish olib boradi, milliy manfaatlarni o'zaro kelishtirishga yordam beradi. Uning faoliyati savdoda kamsitmaslik, tarifli va tarifsiz cheklashlarni aniqlashda teng asosda maslahatlashish kabi tamoyillarga asoslanadi. JST faoliyatining asosiy shakli qatnashuvchi tomonlarining ko'p tomonlama savdo muzokaralarini o'tkazish hisoblanadi. Ammo jahon savdosi raqobat kurashi asosida boradi, shu sababli o'zaro maqbul qarorlarni qidirib topishga va savdoni xalqaro darajada tartibga solishga ko'plab qiyinchiliklar bilan erishiladi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning yana bir ahamiyatga molik sohasi-bu valyuta-moliya sohasidir. Xalqaro moliyaviy munosabatlarni uyg'unlashtirish XVF, XTRB, Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti (IHRT), Xalqaro rivojlanish uyushmasi (XRU), Xalqaro moliyaviy korporatsiya (XMK) va shu kabilar doirasida amalga oshiriladi. «Katta sakkizlik» nomini olgan jahondagi yetakchi mamlakatlar: AQSH, Yaponiya, Germaniya, Frantsiya, Italiya, Buyuk Britaniya, Kanada, Rossiyaning har yillik kengashi bu sohada muhim ro'l o'ynaydi.

Valyuta-moliyaviy sohani xalqaro uyg'unlashtirishning kuchayishi ko'p jihatdan XVFning faoliyati bilan bog'liq. U o'zining nizomiga muvofiq valyuta kurslari va a'zo mamlakatlar to'lov balanslarini tartibga soladi, ko'p tomonlama to'lov tizimlari va rivojlanayotgan mamlakatlar tashqi qarzlarini nazorat qiladi, a'zo mamlakatlarga ularning valyuta-moliya muammolarini hal qilish uchun kredit beradi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda tarkibiy qayta qurishlarni moliyalashtirish bilan XTRB faol shug'ullanadi. XTRB va u bilan birga Jahon banki tarkibiga kiruvchi Xalqaro rivojlanish uyushmasi (XRU), Xalqaro moliyaviy korporatsiya (XMK) har xil investitsion ob'yektlarni o'rta va uzoq muddatli kreditlash bilan shug'ullanadi, loyihalarning moliyaviy-iqtisodiy asoslarini tayyorlaydi, rivojlanayotgan mamlakatlardagi tarkibiy qayta o'zgartirishga yordam beradi.

Davlatlararo tashkilotlar ichida barcha sanoat jihatdan rivojlangan mamlakatlarni birlashtiruvchi IHRT muhim ro'l o'ynaydi. Uning doirasida ichki iqtisodiy tadbirlarning boshqa mamlakatlar milliy iqtisodiyoti samaradorligiga ta'sirini, ularning to'lov balansi holatini o'rganish amalga oshiriladi, milliy

iqtisodiyotning jahon xo'jaligi tamoyillariga tez moslashishini ta'minlash maqsadida makroiqtisodiy tartibga solish bo'yicha tavsiyanomalar beriladi. IHRT jahon xo'jaligi doirasida ko'p omilli funktsional aloqalarni o'rganishni amalga oshiradi, valyuta va byudjet siyosati, narx, savdo va boshqa sohalar bo'yicha ilmiy asoslangan iqtisodiy prognozlar tavsiya etadi.

Sharqiy Yevropa mintaqasida tarkibiy qayta qurishga moliyaviy ta'sir ko'rsatish va yordam tashkil qilish maqsadida 1991 yil Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki (YTTB) tuzildi.

Shuni ta'kidlash lozimki, jahon iqtisodiy munosabatlarini xalqaro tartibga solish tizimida doimiy o'zgarishlar ro'y berib turadi. 80-yillarda iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy sabablar taqozo qilgan dunyo siyosiy vaziyatdagi o'zgarishlar, jahon xo'jalik aloqalari tizimini ko'p tomonlama tartibga solish shakllari evolyutsiyasiga olib keldi. Bular ichida sobiq sotsialistik mamlakatlarda vaziyatning o'zgarishi, tashqi faoliyatida mustaqil sub'yektlarni tashkil qiluvchi davlatlar sonining keskin ko'payishi hamda dunyo mamlakatlari ichida ro'y beradigan o'zgarishlar muhim o'rin tutadi.

80-yillarning o'rtalarida dunyoda AQSH, G'arbiy Yevropa va Yaponiyadan iborat ancha qudratli raqobatlashuv markazi vujudga keldi, bu ham jahon iqtisodiy munosabatlarini tartibga solishga o'z ta'sirini ko'rsatdi.

Jahon xo'jalik aloqalarini tartibga solishga xalqaro tashkilotlar a'zolari tarkibidagi o'zgarishlarning ham ta'siri bo'ldi. XVF, XTRB, TSBK, XSTga Osiyo, Afrika, Lotin Amerikasidagi ozod bo'lgan mamlakatlar va keyin qator sobiq sotsialistik mamlakatlar faol kira bordiki, bu ham jahon xo'jaligi aloqalarini tartibga solishda ma'lum o'zgarishlarga olib keldi.

Yevropa Ittifoqi (YI) doirasida yagona bozorni bunyod etilishiga harakat tufayli yagona umumyevropa fuqaroligi, iqtisodiy, valyuta va siyosiy ittifoq ta'sis etildi. Bu ittifoqning shartnomada belgilangan vazifalarini bajarish uchun bir qator Yevropa muassasalari tuzildi.

Yevropa Ittifoqining ijroiya organi Yevropa hamjamiyati Komissiyasi (YHK) dir. Uning a'zolarini milliy hukumatlar tayinlaydi, lekin ular o'z faoliyatlarida mutlaqo mustaqildir.

Ittifoqning qarorlar qabul qilish organi Vazirlar Kengashi hisoblanadi. Uning tarkibida ichki ishlar, moliya, ta'minot, qishloq xo'jaligi kabi Vazirlar Kengashi mavjud bo'ladi.

Yevropa hamjamiyati Komissiyasi faoliyatini nazorat qilish, hamjamiyat byudjeti va qonunlarini ma'qullash hamda ularga o'zgartirish kiritish huquqi Yevroparlament zimmasiga yuklatiladi.

Yevropa Ittifoqida 1999 yildan boshlab yagona pul-kredit siyosati o'tkazila boshlandi. Shu munosabat bilan yagona valyuta-2004 yildan boshlab Yevro joriy etildi va yangi muassasa-Yevropa Markaziy banki tuzilib, u milliy banklar bilan birga Yevropa banklar tizimining asosini tashkil qildi.

Shuningdek, jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining yuz berganligi va ko'plab mamlakatlar iqtisodiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatib, katta ijtimoiy-iqtisodiy talofatlar keltirganligi rivojlangan mamlakatlar hukumatlarini jiddiy tashvishga solib qo'ydi. Ushbu inqirozga qarshi birgalikda kurashish va uning oldini olish maqsadida

dastlab, 2008 yil noyabr oyida Vashingtonda, keyin 2009 yil aprel oyida Londonda jahon yalpi mahsulotining 85 foizini ishlab chiqaradigan 20 ta yirik davlat ishtirokidagi sammit o'tkazildi. Birinchi Prezidentimiz dastlabki sammit muhokamalarida inqirozni keltirib chiqargan sabablar tahlili bo'yicha sammit ishtirokchilarining yagona yondashuvga ega emasligi, shu bois ushbu global moliyaviy inqirozning jiddiy va uzoq davom etadigan oqibatlarini bartaraf etish yuzasidan umumiy va samarali dastur ishlab chiqish haqida hali erta ekanligini qayd etib, «shu bilan birga, mazkur sammitning bo'lib o'tgani, unda jahon moliya inqirozi bilan bog'liq muammolar va vujudga kelgan vaziyat muhokama qilinganining o'zi umid uyg'otadigan ijobiy hol ekani shubhasiz» [13], deya baholadilar.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi Farmonining "Xavfsizlik, millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglikni ta'minlash hamda chuqur o'ylangan, o'zaro manfaatli va amaliy tashqi siyosat sohasidagi ustuvor yo'nalishlar"iga

5.1. Xavfsizlik, diniy bag'rikenglik va millatlararo totuvlikni ta'minlash sohasidagi ustuvor yo'nalishlar:

O'zbekiston Respublikasining konstitutsiyaviy tuzumi, suvereniteti, hududiy yaxlitligini muhofaza qilish;

axborot xavfsizligini ta'minlash va axborotni himoya qilish tizimini takomillashtirish, axborot sohasidagi tahdidlarga o'z vaqtida va munosib qarshilik ko'rsatish;

fuqarolik, millatlararo va konfessiyalararo tinchlik hamda totuvlikni mustahkamlash;

davlatning mudofaa qobiliyatini mustahkamlash, O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarining jangovar qudrati va salohiyatini oshirish;

atrof-tabiiy muhit, aholi salomatligi va genofondiga ziyon etkazadigan ekologik muammolarni oldini olish;

favqulodda vaziyatlarni oldini olish va bartaraf etish tizimini takomillashtirish.

5.2. Chuqur o'ylangan, o'zaro manfaatli va amaliy tashqi siyosat sohasidagi ustuvor yo'nalishlar:

davlat mustaqilligi va suverenitetini mustahkamlash, mamlakatning xalqaro munosabatlarning teng huquqli sub'ekti sifatidagi o'rni va rolini oshirish, rivojlangan demokratik davlatlar qatoriga kirish, O'zbekistonning yon-atrofida xavfsizlik, barqarorlik va ahil qo'shnichilik muhitini shakllantirish;

O'zbekiston Respublikasining xalqaro nufuzini mustahkamlash, mamlakatda olib borilayotgan islohotlar to'g'risida jahon hamjamiyatiga xolis axborot etkazish;

O'zbekiston Respublikasining tashqi siyosiy va tashqi iqtisodiy faoliyatining normativ-huquqiy bazasini hamda xalqaro hamkorlikning shartnomaviy-huquqiy asoslarini takomillashtirish;

davlat chegarasini delimitatsiya va demarkatsiya qilish masalalarini hal etish.

Asosiy tayanch tushunchalar

Jahon xo‘jaligi-xalqaro mehnat taqsimoti, savdo-ishlab chiqarish, moliyaviy va ilmiy-texnikaviy aloqalar orqali birlashgan turli mamlakatlar xo‘jaliklari tizimi.

Ishlab chiqarish yoki iqtisodiy hayotning baynalminallashuvi-mamlakatlarning jahon miqyosida iqtisodiy aloqalarining kuchayishi hamda iqtisodiy munosabatlarning tobora kengroq jabhalarini qamrab olishi jarayoni.

Xalqaro mehnat taqsimoti-alohida mamlakatlarning tovar va xizmatlarning ayrim turlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashuvi.

Globalashuv-jahon xo‘jaligining butun makonini qamrab oluvchi iqtisodiy munosabatlar yagona tarmog‘ining tashkil topishi va rivojlanishi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar-jahonning turli mamlakatlari o‘rtasidagi xo‘jalik aloqalari majmui.

Kapitalning xalqaro harakati-kapitalning chet elda joylashtirilishi va harakat qilishi.

Ishchi kuchining xalqaro migratsiyasi-ishchi kuchi resurslarining ancha qulay sharoitda ish bilan ta‘minlanish maqsadida bir mamlakatdan boshqasiga ko‘chib o‘tishi.

Emigratsiya-ishchi kuchining mamlakatdan doimiy yashash joyiga chiqib ketishi.

Immigratsiya-ishchi kuchining mamlakatga doimiy yashash uchun kirib kelishi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Hozirgi davrda jahon iqtisodiy rivojining eng muhim o‘ziga xos xususiyati nimadan iborat?

2. Jahon xo‘jaligining milliy iqtisodiyotga ta‘siri qanday?

3. Iqtisodiy hayotning baynalminallashuvi jarayonining mohiyati nimadan iborat?

4. Globalashuv jarayoni nima va uning qanday yo‘nalishlari mavjud? Globalashuv jarayonining ziddiyatli jihatlarini gapirib bering.

5. Xalqaro mehnat taqsimoti qanday tamoyillarga asoslanadi?

6. Xalqaro mehnat taqsimotida tabiiy sharoitdagi tafovutlar qanday ro‘l o‘ynaydi?

7. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar nima uchun turli shakllarga ega bo‘ladi? Ularning asosiy shakllarini sanab ko‘rsating.

8. Ishchi kuchining xalqaro migratsiyasi to‘g‘risida tushuncha bering.

9. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarni tartibga solishni nima zarur qilib qo‘yadi?

10. Hozirda xalqaro iqtisodiy munosabatlarni tartibga soluvchi qanday xalqaro tuzilmalarni bilasiz?

26-bob. XALQARO IQTISODIY INTEGRATSIYA VA O‘ZBEKISTONNING JAHON HAMJAMIYATIGA KIRIB BORISHI

26.1. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning mohiyati, shakllari va ob‘yektiv asoslari.

26.2. Jahondagi asosiy integratsion guruhlar va ularning xususiyatlari.

26.3. O‘zbekiston Respublikasining jahon iqtisodiyotiga qo‘shilishining xususiyatlari.

Hozirgi vaqtda jahon iqtisodiyotida mamlakatlar o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalarning rivojlanishi, xalqaro savdoning erkinlashuvi, kommunikatsiya va axborot almashinuvi tizimi, texnik va texnologik rivojlanish, uning globallasuvi kuchaymoqda. Ayniqsa, bu jarayon transmilliy korporatsiyalarning faoliyatlari orqali aniq namoyon bo‘lmoqda. Mintaqaviy darajada mamlakatlarning iqtisodiy jihatdan yaqinlashuvi va o‘zaro aloqadorligi ro‘y berib, jahon xo‘jaligining nisbatan mustaqil markazlarini tashkil etish yo‘nalishida rivojlanayotgan yirik mintaqaviy integratsion tuzilmalar shakllanmoqda.

Ushbu mavzuda xalqaro integratsiyaning mohiyati, maqsad va shakllari bayon etiladi. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning turli nazariyalari va ularning asosiy yo‘nalishlari tahlil etilib, jahondagi asosiy integratsion guruhlar ko‘rib chiqiladi. Shuningdek ochiq iqtisodiyot va uning o‘ziga xos belgilari, O‘zbekistonning jahon hamjamiyatiga kirib borishi va tashqi iqtisodiy faoliyatining asosiy yo‘nalishlari haqida so‘z yuritamiz.

26.1. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning mohiyati, shakllari va ob‘yektiv asoslari.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonlari to‘g‘risidagi turlicha nazariyalar mavjud, ular neoliberalizm, korporatsionalizm, strukturalizm, neokeynschilik, dirijistlik yo‘nalishi kabilarni ajratib ko‘rsatish mumkin.

Neoliberalizm (1950-1960 yillar) vakillari V.Repke va M.Alle to‘liq integratsiya deganda bir necha mamlakatlar miqyosida yagona bozor makonini tashkil etilishini va unda erkin raqobat kuchlari amal qilib, davlat siyosati unga o‘z ta‘sirini o‘tkaza olmasligini bildirib o‘tganlar. Bu olimlarning fikricha, xalqaro iqtisodiy munosabatlar sohasiga davlatning aralashuvi inflyatsiya, xalqaro savdo va to‘lov nisbatlarining buzilishi kabi salbiy holatlarni keltirib chiqaradi. Biroq, davlat ishtirokidagi mintaqaviy davlatlararo ittifoqlarning shakllanishi asosidagi xalqaro iqtisodiy integratsiyaning rivojlanishi erta neoliberal fikrining asossiz ekanligini ko‘rsatdi. Shunga ko‘ra, keyingi neoliberalizm vakili B.Balass iqtisodiy integratsiya davlatning iqtisodiy hayotdagi ishtirokining faollashuviga olib kelishini tadqiq etdi.

Korporatsionalizm (XX asrning 60-yillari) namoyandalari S.Rolf, Yu.Rostou bo‘lib, bozor mexanizmi va davlat tomonidan tartibga solishga qarama-qarshi holda transmilliy korporatsiyalarning faoliyat ko‘rsatishi xalqaro iqtisodiyotning integratsiyalashuvini, uning ratsional va muvozanatli rivojlanishini ta‘minlashga qodirligi to‘g‘risidagi g‘oyalarni ilgari surdi.

Strukturalizmning asosiy vakili G.Myurdal bo‘lib, ushbu yo‘nalish tarafdorlari tovarlar, kapital va ishchi kuchi harakatining to‘la liberallasuvi g‘oyasiga qarshi chiqib, bozor mexanizmining erkin amal qilishi ishlab chiqarishning rivojlanishi va joylashuvida ma‘lum nomutanosibliklarni, daromadlardagi tengsizlikning chuqurlashuvini keltirib chiqaradi, deb hisoblaydilar. Bu oqim vakillari iqtisodiy integratsiyaga integratsiyalashayotgan mamlakatlar iqtisodiyotidagi tarkibiy

o'zgarishlarning chuqur jarayoni sifatida qarab, buning natijasida sifat jihatidan yangi integratsiyalashgan makon, nisbatan takomillashgan xo'jalik organizmi vujudga kelishini ta'kidlaganlar.

Neokeynschilikning asosiy vakili R.Kuper hisoblanib, bu yo'nalish xalqaro iqtisodiy hamkorlikning markaziy muammosini mamlakatlarning erkinligini maksimal darajada saqlab qolgan holda integratsiya jarayonlaridan olinadigan turli-tuman naflilikni ko'paytirishga asosiy e'tibor qaratgan. Neokeynschilar xalqaro integratsiyani rivojlantirishda iqtisodiy maqsad va siyosatni muvofiqlashtirgan holda milliy erkinlikni yo'qotish hamda milliy mustaqillikni imkon qadar saqlab qolish shartiga asoslangan integratsiya g'oyalari ilgari olib borganlar. Bu g'oyalarning hech biri sof holda mavjud bo'lmasligini anglagan holda, ular integratsiyalashuvchi tomonlarning ichki va tashqi siyosatlarini muvofiqlashtirish yo'li bilan bu variantlarni uyg'unlashtirish zarurligini ko'rsatganlar.

Dirijizm vakili Ya.Tinbergen bo'lib, uning namoyandalari integratsiya jarayonlarida bozor mexanizmining hal qiluvchi ro'lini inkor etadilar. Ular xalqaro iqtisodiy tuzilmalarning tashkil etilishi va amal qilishi integratsiyalashayotgan mamlakatlar tomonidan umumiy iqtisodiy siyosatning ishlab chiqilishi, sotsial qonunchilik bo'yicha kelishuv, kredit siyosatining muvofiqlashtirilishi asosida amalga oshirilishi mumkin deb hisoblaydilar.

Yuqoridagi turli-tuman nazariyalarning umumiy tavsifi shuni ko'rsatadiki, ularning har biri xalqaro iqtisodiy munosabatlarning ma'lum jihatlari ochib berishga, bu boradagi muammolarni hal etish va yangi g'oyalarni rivojlantirishga qaratilgan.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya-bu turli mamlakatlar iqtisodiy aloqalarining barqarorlashib, chuqurlashib rivojlanishi, ular xo'jaliklarining chambarchas birlashish jarayonlaridir. Mikrodarajada bu jarayon hudud jihatdan yaqin joylashgan mamlakatlar alohida firmalarining o'zaro ta'siri orqali, ular o'rtasidagi turli tuman iqtisodiy munosabatlarning shakllanishi, shu jumladan chet ellardagi filiallarini tashkil etish asosida boradi. Davlatlararo darajada integratsiya davlatlar iqtisodiy birlashmalarining shakllanishi hamda iqtisodiy siyosatning kelishuvi asosida amalga oshadi.

Xalqaro integratsiya ishlab chiqaruvchi kuchlarning yangi yuqori darajada rivojlanganligi va ishlab chiqarishning umumlashuvi natijasida yuzaga kelgan bo'lib, o'z navbatida ishlab chiqarish va kapitallarning baynalminallashuvi jarayonini tezlashtiradi, mamlakatlar o'rtasida mehnat taqsimotini chuqurlashtiradi, ijtimoiy ishlab chiqarishning o'sishiga va samaradorligini ortishiga sharoit yaratadi. Integratsiya qanchalik muvofiq rivojlansa, mehnat taqsimoti shunchalik chuqurlashadi va ayrim tarmoqlar, ayniqsa monopolistik birlashmalar o'rtasida o'zaro kooperatsiya aloqalari shunchalik kengayadi. Aynan yuqori darajada mehnat taqsimoti va integratsiya jarayonining yuqori ko'rinishi rivojlangan mintaqalarda G'arbiy Yevropa va Shimoliy Amerikada yuzaga keldi.

Hozirgi vaqtda jahon xo'jaligi AQSH, Yevropa Ittifoqi, Rossiya, Xitoy, Yaponiya ta'siri va ularning o'zaro raqobatlashuvi asosida shakllanib, rivojlanib bormoqda. Halqaro bozorni egallash uchun kurashda har qaysi mamlakat jahon

xo'jaligida o'z o'rni va imkoniyatiga ega. AQSH juda yirik ishlab chiqarish va fan-texnika potentsiallariga ega. Shu bilan birga ko'p tabiiy resurslar bilan o'zini-o'zi ta'minlaydi, mamlakat tashqarisida katta miqyosda kapital, baquvvat TMK asosida tashqi iqtisodiyotda harakat qilib bormoqda.

Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning asosiy shakllari quyidagilar:

- erkin savdo hududlari. Bu iqtisodiy integratsiyaning eng oddiy shakli bo'lib, uning doirasida qatnashuvchi mamlakatlar o'rtasidagi savdo cheklashlari bekor qilinadi. Erkin savdo hududlarining tashkil etilishi ichki bozorda milliy va xorijiy tovar ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi raqobatni kuchaytirib, bu bir tomondan, milliy ishlab chiqaruvchilarning bankrot bo'lishi xavfini kuchaytirsa, boshqa tomondan ishlab chiqarishni takomillashtirish va yangiliklarni joriy etish uchun rag'bat yaratadi. Bunga Yevropa erkin savdo uyushmasi va MDH mamlakatlari o'rtasidagi o'zaro bitim misol bo'la oladi;

- bojxona ittifoqi. Iqtisodiy integratsiyaning bu shakli erkin savdo hududlarining faoliyat qilishi bilan birga yagona tashqi savdo tariflari o'rnatishni va uchinchi mamlakatga nisbatan yagona tashqi savdo siyosati yuritishni taqozo qiladi. Yevropa Ittifoqi (YI) bojxona ittifoqiga misol bo'la oladi;

- to'lov ittifoqi. Bu milliy valyutalarning o'zaro erkin almashuvini va hisob-kitobda yagona pul birligining amal qilishini ta'minlaydi;

- umumiy bozor. Bu iqtisodiy integratsiyaning ancha murakkab shakli bo'lib, uning qatnashchilariga erkin o'zaro savdo va yagona tashqi savdo tarifi bilan birga kapital va ishchi kuchining erkin harakati hamda o'zaro kelishilgan iqtisodiy siyosat ta'minlanadi. Yevropa iqtisodiy ittifoqi yoki Yevropa umumiy bozorini bunga misol bo'la oladi, uning doirasida barcha bojxona to'lovlari va import kvotalari bekor qilinadi, boshqa mamlakatlardan Yevropa bozoriga tovarlar kirishi bir xil tartibga solinadi, pul mablag'lari va ishchi kuchining chegaradan erkin o'tishi ta'minlanadi hamda umumiy muammolarni hal etishda yagona siyosat o'tkaziladi;

- iqtisodiy va valyuta ittifoqi. Bu davlatlararo iqtisodiy integratsiyaning eng oliy shakli hisoblanadi. Bunda iqtisodiy integratsiyaning barcha qarab chiqilgan shakllari umumiy iqtisodiy va moliyaviy-valyuta siyosatini o'tkazish bilan birga uyg'unlashadi.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonini ob'yektiv tavsifdagi bir qator omillar quyidagilardan iborat:

- xo'jalik aloqalarining baynalminallashuvi va globallashuvi;
- xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi;
- umumjahon fan-texnika taraqqiyoti;
- milliy iqtisodiyot ochiqligining kuchayishi.

Integratsiya jarayonlarini rag'batlantiruvchi asosiy omillardan biri-milliy iqtisodiyotning ochiqlik darajasining vujudga kelishidir. Ochiq iqtisodiyotning o'ziga xos belgisi bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- mamlakat iqtisodiyotining jahon xo'jalik munosabatlari tizimiga chuqur kirishganligi;

- tovarlar, kapital, ishchi kuchining mamlakatlararo harakati yo'lidagi to'siqlarning bartaraf etilishi;

- milliy valyuta konvertatsiyasining ta'minlanganligi.

Davlatlararo iqtisodiy integratsiyaning rivojlanishida quyidagi bir qator shart-sharoitlarning mavjudligi ta'sir ko'rsatadi:

- integratsion aloqaga kirishayotgan mamlakatlarning iqtisodiy taraqqiyot jihatidan bir xil darajada bo'lishi hamda bir turdagi xo'jalik tizimlariga ega bo'lishi;

- ularning hududiy jihatdan yaqinligi, yagona mintaqada joylashganligi va umumiy chegaraga egaligi;

- ularning tarixan tarkib topgan va yetarli darajada mustahkam iqtisodiy aloqalarga egaligi;

- iqtisodiy manfaatlar va muammolarning umumiyligi hamda ularni hal etishda birgalikdagi harakatning samaradorligi.

26.2. Jahondagi asosiy integratsion guruhlar va ularning xususiyatlari.

Integratsiya jarayonlari bugungi kunda tashkil etilgan va faoliyat yuritayotgan mintaqaviy integratsion tuzilmalar va ularga kiruvchi mamlakatlar o'rtasida qonuniy kelishuv hamda o'zaro shartnomalar asosida amal qiladi.

Hozirgi kunda dunyoning turli mintaqalaridagi juda ko'plab asosiy integratsion guruhlar sifatida quyidagi tuzilmalar mavjud:

- Yevropa mintaqasida-Yevropa Ittifoqi (YI);

- Shimoliy Amerikada-Erkin savdo to'g'risida Shimoliy Amerika bitimi (NAFTA);

- Osiyo-Tinch okeani mintaqasida-Janubiy-Sharqiy Osiyo mamlakatlari assotsiatsiyasi (ASEAN).

Yevropa Ittifoqi 1993 yil 1 noyabrda Maastrixt kelishuvlari (1991-1992 yillarda iqtisodiy hamda valyuta ittifoqini shakllantirish to'g'risida imzolangan) kuchga kirishi asosida yangi nom bilan vujudga keldi. Bunga qadar u Yevropa hamjamiyati deb atalib, o'z ichiga 1967 yilda birlashgan uchta mustaqil mintaqaviy tashkilotlardan iborat edi, ular:

- 1951 yilda tashkil etilgan ko'mir va po'lat ishlab chiqarish bo'yicha Yevropa birlashmasi;

- 1957 yilda tashkil etilgan Yevropa iqtisodiy hamjamiyati;

- 1958 yilda tashkil etilgan atom energiyasi bo'yicha Yevropa hamjamiyati.

YI doirasidagi integratsiyaning rivojlanishi bosqichma-bosqich olib borilib, dastlab erkin savdo hududi, umumiy bojxona ittifoqi, umumiy bozor, keyinchalik yagona iqtisodiy va valyuta ittifoqining tashkil etilishi bu tuzilmalar shakllanishining quyidan yuqoriga tomon harakatini bildiradi. Hozirda YI da yagona bozor hamda davlatlararo boshqaruv tizimi tashkil etilib, mamlakatlar iqtisodiy, valyuta va siyosiy ittifoqlarni rasmiylashtirdilar.

Iqtisodiy ittifoqning amal qilishi YI Vazirlar kengashi tomonidan YI iqtisodiy siyosatining asosiy yo'nalishlari ishlab chiqilishini ko'zda tutadi hamda ularga har bir a'zo mamlakatning iqtisodiy rivojlanishiga muvofiq tushishini nazorat qiladi.

Siyosiy ittifoq yagona tashqi siyosatni olib borish hamda ichki qonunchilik doirasida umumiy yondashuvlarni ishlab chiqishga yo'naltirilgan.

Valyuta ittifoqi YI doirasida yagona pul-kredit siyosatini olib borish hamda barcha mamalakatlar uchun umumiy bo'lgan valyutaning amal qilishini anglatadi.

YIga a'zo bo'lish istagidagi mamlakatlar quyidagi talablarga javob berishlari kerak:

- demokratiyani kafolatlovchi tashkilotlarning barqaror faoliyati;
- huquqiy tartibning o'rnatilishi va unga amal qilinishi;
- inson huquqlariga amal qilinishi va kam sonli millatlarning himoya qilinishi;
- bozor iqtisodiyotining amal qilishi;
- Ittifoq ichidagi raqobat kurashi va bozor kuchlarining ta'siriga bardosh bera olish;
- o'z zimmasiga a'zolik majburiyatlarini, shu jumladan, siyosiy, iqtisodiy va valyuta ittifoqi vazifalarini olishga tayyorlik.

Yevropa Ittifoqining kengayishi o'zining ijobiy va salbiy tomonlariga ega. Bir tomondan, yangi hududlar va aholining qo'shilishi hisobiga YIning resurs salohiyati o'sadi, mavjud a'zolar uchun bozorlar ahamiyatli darajada kengayadi, YIning jahondagi siyosiy mavqei kuchayadi. Boshqa tomondan, YIdan katta hajmdagi sarf-xarajatlar, jumladan, uning yangi a'zolari uchun subsidiya va transfert to'lovlari uchun byudjet sarflarining o'sishi talab etiladi. Yangi a'zolar iqtisodiyotining tarmoq bo'yicha tarkibi talabga javob bermaganligi sababli, YIda beqarorlik xavfi kuchayadi.

Erkin savdo to'g'risida Shimoliy Amerika bitimi (NAFTA) 1994 yildan boshlab amalda bo'lib, o'z ichiga AQSH, Kanada va Meksikani qamrab oladi. Shimoliy Amerika integratsion guruhining mavjud tarkibi Yevropadagi integratsiya modelidan farqi: AQSH, Kanada va Meksika o'rtasidagi iqtisodiy o'zaro aloqalarning teng nisbatlarda emasligi hamda bu guruh a'zolari rivojlanganlik darajasining keskin farq qilishi.

Erkin savdo to'g'risida Shimoliy Amerika bitimi (NAFTA) ning asosiy jihatlari quyidagilardan iborat:

- 2020 yilga qadar barcha bojxona to'lovlari bekor qilish;
- tovar va xizmatlar savdosidagi tarifsiz to'siqlarning ahamiyatli qismini bosqichma-bosqich tugatib borish;
- Meksikadagi Shimoliy Amerika kapital qo'yilmalari uchun shart-sharoitlarni yaxshilash;
- Meksika moliya bozorida AQSH va Kanada banklarining faoliyatini erkinlashtirish;
- AQSH, Kanada va Meksika arbitraj komissiyasini tashkil etish.

Shuningdek, kelgusida nafaqat NAFTA doirasida ichki mintaqaviy hamkorlikni chuqurlashtirish, balki boshqa Lotin Amerikasi mamlakatlari hisobiga uning tarkibini kengaytirish ham ko'zda tutilmoqda.

Janubiy-Sharqiy Osiyo mamlakatlari assotsiatsiyasi (ASEAN) 1967 yilda tashkil topganligiga qaramay, faqat 1992 yilga kelib uning ishtirokchilari (Indoneziya, Malayziya, Filippin, Singapur, Tailand, Bruney, Vetnam, Myanma, Laos) o'z oldilariga yagona mintaqaviy erkin savdo hududini tashkil etish vazifasini qo'yidilar va unga erishdilar. ASEANning a'zosi hisoblangan har bir

mamlakatning iqtisodiyoti Yaponiya, AQSH, Osiyoning yangi industrial mamlakatlari iqtisodiyoti bilan chambarchas bog‘liq.

26.3. O‘zbekiston Respublikasining jahon iqtisodiyotiga qo‘shilishining xususiyatlari.

O‘zbekiston o‘zining mustaqilligini e‘lon qilganidan so‘ng uning bevosita halqaro bozorga kirishi jahon infrastrukturasi bilan bog‘lanishi ob‘yektiv reallikka aylandi. Bunday vaziyatda tashqi iqtisodiy majmuani boshqarishning o‘ziga xos tizimini shakllantirish, tashqi aloqalarni yo‘lga qo‘yish borasida qoida va tamoyillarni ishlab chiqish, respublikaning jahon iqtisodiy tizimiga qo‘shilish yo‘llarini belgilash taqozo etiladi.

Respublika tashqi siyosatini amalga oshirishning asosiy tamoyillari teng huquqlilik va o‘zaro manfaatdorlik negizida qurilsa, uning qoidalari ikki tomonlama va ko‘p tomonlama shartnoma munosabatlarida o‘zaro manfaatli aloqalar o‘rnatish, xalqaro iqtisodiy ittifoqlar doirasidagi hamkorlikni chuqurlashtirishga asoslanadi [17].

Ammo, buning uchun iqtisodiy va siyosiy suvverenitetidan tashqari yana bir qator sharoitlari bo‘lishi kerak. Birinchi navbatda iste‘mol bozorini to‘yintirib, so‘mning qadr-qimmatini tiklab, asta-sekin respublikaning iqtisodiy va moliyaviy ahvolini sog‘lomlashtirib borish kerak edi.

Bu yerda yana bir muhim muammolardan biri yetishtirilgan qishloq xo‘jalik mahsulotlarini qayta ishlashdir. Ma‘lumotlarga ko‘ra, mustaqillikka erishishga qadar yetishtirilgan paxtaning 90% dan ortiqrog‘i tola shaklidagi xom ashyo sifatida eksport qilinadi. Birgina Rossiyaning o‘zida 10 mln.ga yaqin ishchi O‘zbekiston paxtasini qayta ishlash sanoat korxonalarida ish bilan band bo‘lgan. Bu degani O‘zbekiston olishi mumkin bo‘lgan milliy daromadning katta qismidan mahrum bo‘lgan. Shuningdek qayta ishlash sohasining rivojlanmaganligi sababli yetishtirilgan meva sabzavot mahsulotlarining 10% dan 40% gachasi iste‘molchi dasturxoniga yetib bormasdan nobud bo‘lar edi.

Xalqaro bozorda asosan tayyor mahsulot yuqori baholanadi. Eksport hajmini tayyor mahsulot hisobiga oshirish O‘zbekistonga keng xalqaro hamkorlik va xorijiy investitsiyalarni ko‘plab jalb etishni taqozo etadi.

Bu haqida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimov shunday degan edilar: «xomashyoni jahon bozorida talab katta bo‘lgan mahsulotga aylantirish uchun qayta ishlashning 3-4 bosqichli tizimiga o‘tishimiz zarur. Bu tizimning ma‘no-mohiyati shundan iboratki, u birinchi bosqichda xomashyoni dastlabki qayta ishlash, ya‘ni yarim fabrikatlar tayyorlash, keyingi bosqichda sanoat asosida ishlab chiqarish uchun tayyor materiallarga aylantirish, uchinchi, yakuniy bosqichda esa iste‘mol uchun tayyor mahsulot ishlab chiqarishni nazarda tutadi.

Muxtasar aytganda, ishlab chiqarishni tashkil etishning butun jarayonini-xomashyoni chuqur qayta ishlashdan toki uni tayyor mahsulotga aylantirishgacha bo‘lgan yo‘lini-siklini, sarflangan xarajatlarning maqsadga muvofiqligi va nechog‘liq o‘zini qoplashini asoslab bergan holda, prognoz qilishni ta‘minlash darkor.

Hisob-kitoblar shuni ko'rsatmoqdaki, yuqori qo'shimcha qiymatga ega bo'lgan mahsulotlar ishlab chiqarish natijasida 2030 yilda, yangi turdagi tovarlar tayyorlashni o'zlashtirish asosida neft-gaz-kimyو sohasida mahsulot ishlab chiqarish hajmi 3,2 barobar, rangli metall mahsulotlari 2,2 marta, qora metallardan tayyorlanadigan buyumlar 2,3 karra, kimyo sanoati mahsulotlari, jumladan, mineral o'g'itlar 3,2 barobar ko'payishi mumkin. Zamonaviy texnologiyalar asosida paxta tolasini va meva-sabzavot mahsulotlarini chuqur qayta ishlash esa tashqi va ichki bozorda talab yuqori bo'lgan tayyor, ekologik toza to'qimachilik va yengil sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini 2030 yilda 5,6 marta, meva-sabzavot mahsulotlarini qayta ishlash hajmini esa 5,7 karra oshirish imkonini beradi.

Demakki, shunday hajmdagi yetishtiriladigan paxta hosili, avvalo, to'qimachilik va yengil sanoatning ana shu xomashyoga bo'lgan ehtiyojini nafaqat to'la ta'minlaydi, balki O'zbekistonning jahon bozoriga paxta tolasini va undan tayyorlanadigan mahsulotlar yetkazib beradigan mamlakat sifatidagi mustahkam mavqeiini saqlab qolish imkonini ham beradi» [22].

O'zbekistonning xalqaro mehnat taqsimoti va jahon xo'jalik aloqalarida ishtirok etishining asosi ochiq turdagi iqtisodiyotni vujudga keltirishdir. Keyingi yillarda O'zbekiston xorijiy mamlakatlar bilan iqtisodiy hamda ilmiy-texnikaviy aloqalarni rivojlantirishi asosida bir qator tadbirlar, qarorlar qabul qilindi.

Shu sababli O'zbekiston Respublikasi juda ko'p xalqaro tashkilotlar bilan aloqalarni, ya'ni 80 dan ortiq davlat bilan diplomatik munosabatlarini o'rnatdi, dunyoning 20 dan ortiq davlatida diplomatik elchixonalarini ochdi, Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) iqtisodiy muassasalari, Jahon banki, Xalqaro bank, Xalqaro valyuta fondi, Xalqaro moliya korporatsiyasi, Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki, Iqtisodiy taraqqiyotga ko'maklashuvchi tashkilot kabi boshqa xalqaro moliyaviy-iqtisodiy tashkilotlarga a'zo bo'lib kirdi.

O'zbekistonning jahon xo'jaligiga integratsiyalashuvi jarayonlarining o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida to'xtalib, Prezidentimiz I.A.Karimov shunday degan edi: «Integratsiya haqida gapirar ekanmiz, manfaatlar birikuvining xilma-xil mexanizmlari va shakllari hamda integratsiya turlari mavjudligiga asoslanamiz. Bunga sherikchilik va hamkorlik qilishga intilayotgan mamlakatlarning boshlang'ich shart-sharoitlari turlichaligi sababdir. O'zbekiston bir vaqtning o'zida turli darajalarda-dunyo miqyosida va mintaqa ko'lamida-integratsiya jarayonlarida qatnashsa-da, ammo bir muhim qoidaga: bir davlat bilan yaqinlashish hisobiga boshqasidan uzoqlashmaslikka amal qiladi. Biz bir sub'yekt bilan sherikchilikning mustahkamlanishi boshqalar bilan sherikchilik munosabatlarining zaiflashuviga olib kelishiga qarshimiz. Shu sababli O'zbekistonning jahon hamjamiyatidagi integratsiyalashuvi serqirra jarayondir» [18].

Bugungi kunda O'zbekistonning jahon xo'jaligiga integratsiyalashuvi ko'p darajali tizim sifatida amal qilib, uni quyidagi beshta darajaga ajratish mumkin: global, transkontinental, mintaqalararo, mintaqaviy, mahalliy [81]. Har bir darajadagi integratsion aloqalarning o'ziga xos vazifalari mavjud.

O'zbekistonning global darajada amalga oshiriluvchi strategik integratsion vazifasi-bu mamlakatdagi barcha xo'jalik sub'yektlarining tashqi bozor bilan

o‘zaro aloqasini ta’minlash uchun teng huquqli va milliy manfaatlarga mos keluvchi shart-sharoitlarni yaratish asosida uning xalqaro moliya-valyuta va savdo mexanizmlariga bevosita qo‘shilishidir. O‘zbekistonning BMT, Yevropada xavfsizlik va hamkorlik tashkiloti (YXHT), Yevropa hamjamiyati, NATO, Jahon banki, Xalqaro valyuta fondi (XVF), Iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (IHT) kabi tashkilotlar faoliyatidagi faol ishtiroki uning jahon xo‘jaligiga yanada kengroq integratsiyalashuvini ta’minlaydi.

O‘zbekistonning transkontinental darajada amalga oshiriluvchi integratsion vazifasi-bu xalqaro transosiyo Iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (IHT) doirasidagi o‘zaro aloqalarni yanada kuchaytirishdan iborat. Bu tashkilot 1992 yilda tashkil etilgan bo‘lib, o‘z ichiga Osiyo qit‘asining 10 ta davlati (Turkiya, Eron, Pokiston, Afg‘oniston, O‘zbekiston, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston, Turkmaniston va Ozarbayjon)ni oladi. Uning asosiy maqsadi-xo‘jalikning transport, kommunikatsiyalar, sanoat, qishloq xo‘jaligi, savdo, turizm, ishchi kuchi resurslarini rivojlantirish kabi sohalarida mintaqaviy va xalqaro iqtisodiy hamkorlikni yo‘lga qo‘yishdan iborat.

O‘zbekiston mintaqalararo darajada yangi mustaqil davlatlar-MDH mamlakatlari bilan integratsiyaga kirishdi. O‘zbekiston birinchilar qatorida MDHni tashkil etish g‘oyasini qo‘llab-quvvatladi, uning tashkilotchilari tarkibiga kirdi, integratsion va kooperatsion aloqalarini mustahkamlash hamda uning Xalqaro iqtisodiy qo‘mita, Davlatlararo bank, MDH Statistika qo‘mitasi kabi institutsional tuzilmalarini shakllantirishda faol ishtirok etmoqda.

O‘zbekistonning mintaqaviy darajadagi integratsiyasi-bu umumiy tarixga, yagona madaniy an‘analarga, o‘xshash turmush tarzi va mentalitetiga ega bo‘lgan qardosh xalqlarni birlashtiruvchi Markaziy Osiyo mamlakatlari o‘rtasidagi hamkorlikni mustahkamlash va rivojlantirishdan iborat. Bunday integratsion aloqaning aniq shakli sifatida 1992 yilning yanvar oyida tashkil etilgan Markaziy Osiyo mintaqaviy hamkorligi tashkil etildi.

Shanxay hamkorlik tashkiloti (ShHT) tashkiloti 2001 yilning 15 iyunida oltita-O‘zbekiston, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston, Rossiya va Xitoy mamlakatlari hamkorligida tashkil etildi. Bugungi kunda ShHTning xalqaro maydondagi nufuzi, obro‘-e’tibori sezilarli darajada oshib bormoqda. Ushbu tashkilot safidan joy olish istagini bildirgan davlatlar soni ham ko‘paymoqda.

O‘zbekistonning ShHTga a‘zo mamlakatlari bilan iqtisodiy integratsiyasining kuchayishi ko‘p jihatdan mazkur mamlakatlarning milliy manfaatdorligi bilan belgilanadi. Eng avvalo, O‘zbekiston raqobat jihatidan nisbatan ustunlikka ega bo‘lgan ishlab chiqarish sohaları tovarlari-paxta xomashyosi, mashinasozlik, kimyo sanoati, qurilish materiallari sanoati, elektr energetikasi tovarlarining savdosini kengaytirishi maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, telekommunikatsiyalar, suv va energiya resurslaridan foydalanish, xalqaro turizm, hamkorlikdagi ekologik loyihalarni amalga oshirish borasida integratsiya aloqalarini kuchaytirish lozim.

O‘zbekistonning jahon hamjamiyatiga qo‘shilish talablaridan kelib chiqib, tashqi iqtisodiy faoliyat bilan shug‘ullanishi zarur bo‘lgan barcha muassasalar amalda yangidan tashkil etildi. Vazirlar Mahkamasidan tortib, boshqaruvning

mahalliy darajasi va korxonalarigacha bo'lgan xo'jalik sub'yektlarida tegishli tashqi iqtisodiy bo'limlar tuzildi. Dunyoning bir qancha mamlakatlarida savdo-sanoat palatalari barpo etildi.

Dastlabki davrlarda respublikamizda tashqi savdo ikki yo'nalish bo'yicha: MDH mamlakatlari bilan hukumatlararo bitimlar va xorijiy mamlakatlar bilan erkin muomaladagi valyutada hisob-kitob qilish asosida amalga oshirildi.

MDH mamlakatlari bilan bevosita va ko'p tomonlama munosabatlarni rivojlantirish tashqi siyosatning asosiy yo'nalishlaridan biridir. O'zbekiston Hamdo'stlik davlatlari muassasalari-Davlatlararo iqtisodiy qo'mita, Davlatlararo bank va boshqa muassasalarni tashkil etishda faol qatnashmoqda. MDHdagi mamlakatlar bilan ikki tomonlama tashqi siyosiy, savdo-iqtisodiy va boshqa shartnoma hamda bitimlar imzolaniib, ular kuchga kirdi.

Natijada 2014 yilda iqtisodiyotimizga jalb qilingan investitsiyalar hajmi 10,9 foizga o'sdi va AQSH dollari hisobida 14 milliard 600 million dollarni tashkil etdi. Bunda jami kapital qo'yilmalarning 21,2 foizdan ortig'i yoki 3 milliard dollardan ziyodini xorijiy investitsiya va kreditlar tashkil qildi. Ularning to'rt dan uch qismi to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalardir.

Jami investitsiyalarning 73 foizdan ortig'i ishlab chiqarish sohasiga va qariyb 40 foizi texnika va texnologiyalar xarid qilishga sarflandi.

O'zbekistonda amalga oshirilayotgan investitsiya siyosatining o'ziga xos xususiyati mahalliy xomashyo resurslarini chuqur qayta ishlashni ta'minlaydigan, yuqori texnologiyalarga asoslangan yangi ishlab chiqarishlarni tashkil etishga qaratilgan investitsiya loyihalariga ustuvor ahamiyat berilayotganida namoyon bo'lmoqda.

Respublika tashqi iqtisodiy aloqalarini rivojlantirishda iqtisodiyotga xorijiy sarmoyalarni jalb etish uchun qulay sharoit yaratishga, hamda zarur bo'lgan tashkilot va muassasalar tuzishga katta ahamiyat berilmoqda. Bular jumlasiga tavakkalchilik xatarlaridan keladigan zararni qoplaydigan «O'zbekinvest» milliy sug'urta kompaniyasini, turli qo'shma sug'urta kompaniyalarini, Vazirlar Mahkamasi huzurida BMT bilan birgalikda tashkil qilingan investitsiyalarga ko'maklashuvchi xizmatni, Davlat mulk qo'mitasi huzuridagi ko'chmas mulk va xorijiy investitsiyalar agentligi kabilarni kiritish mumkin. Bu muassasa va tashkilotlar hamda respublikada vujudga keltirilgan huquqiy me'yorlar xorijiy investitsiya faoliyati uchun qulay sharoitlarni yaratib, ularning huquqlarini himoya qiladi va sarflangan sarmoyasini kafolatlaydi.

O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga kirib borishi BMTning respublikada amalga oshirayotgan iqtisodiy, ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat, fan sohalarida amalga oshirilayotgan loyihalarida ham namoyon bo'ladi.

Mamlakatimizning Yevropa Ittifoqiga a'zo bo'lgan mamlakatlar bilan iqtisodiy va savdo sohasidagi hamkorligi, NATOning «Tinchlik yo'lidagi sheriklik» dasturidari ishtiroki uning jahon xo'jaligiga qo'shilishining navbatdagi yo'nalishidir. Jumladan, Yevropa Ittifoqi bilan Respublikamiz o'rtasida 1996 yil iyunda imzolangan Sheriklik va hamkorlik to'g'risidagi bitim tashqi iqtisodiy faoliyatining ustuvor yo'nalishidir.

O‘zbekistonning Xalqaro valyuta fondi va jahon banki bilan hamkorligi tashqi iqtisodiy faoliyatini amalga oshirishdagi navbatdagi yo‘nalishdir. Bu yo‘nalishda XVF bilan tizimli qayta qurilishlarni mablag‘ bilan ta‘minlash va makroiqtisodiy siyosat sohasidagi tadbirkorlarni qo‘llab-quvvatlash dasturlari ma‘qullandi.

Jahon bank tashkilotlari-Xalqaro ta‘mirlash va rivojlanish banki (XTRB), Xalqaro rivojlanish uyushmasi (XRU), Xalqaro moliya korporatsiyasi (XMK) va Investitsiyalarni kafolatlash xalqaro agentligi (IKXA) bilan hamkorlik O‘zbekistonning tashqi iqtisodiy strategiyasini amalga oshirishda muhim ro‘l o‘ynaydi.

O‘zbekistonning tashqi iqtisodiy faoliyatini amalga oshirishda Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki (YTTB) hamda tashqi iqtisodiy va savdo faoliyatida Osiyo rivojlanishi Banki (ORB) hamda Jahon savdo tashkiloti (JST) bilan hamkorligi istiqbolli yo‘nalishlardan hisoblanadi. Shunday qilib, O‘zbekistonning jahon hamjamiyatiga qo‘shilishida dunyo mamlakatlari, xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar bilan hamkorlik hal qiluvchi o‘ringa ega bo‘lib, bu milliy iqtisodiyotning baynalmilallashuvini kuchaytiradi hamda iqtisodiy taraqqiyotini yuqori bosqichga ko‘tarishning asosiy tashqi omillari hisoblanadi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Xalqaro iqtisodiy integratsiya - jahon mamlakatlari o‘zaro iqtisodiy aloqalarining chuqurlashtirish va barqaror rivojlanishi hamda milliy xo‘jaliklar o‘rtasidagi mehnat taqsimoti asosida ular xo‘jalik aloqalarining birlashish jarayoni.

Erkin savdo hududlari - iqtisodiy integratsiyaning eng oddiy shakli bo‘lib, uning dorasida savdo cheklashlari bekor qilinadi.

Bojxona ittifoqi - yagona tashqi savdo ta‘riflari o‘rnatishni va uchunchi mamlakatga nisbatan yagona tashqi savdo siyosati yuritishini taqazo qiladi.

To‘lov ittifoqi - milliy valyutalarning o‘zaro almashinuvi va hisob-kitobda yagona pul birligining amal qilishi.

Umumiy bozor - bunda uning qatnashchilari o‘zaro erkin savdoni amalga oshirish va yagona tashqi savdo siyosati o‘tkazish bilan birga kapital va ishchi kuchining erkin xarakati ta‘minlanadi.

Iqtisodiy va valyuta ittifoqi - iqtisodiy integratsiyaning eng oliy shakli bo‘lib, bunda iqtisodiy integratsiyaning barcha qarab chiqilgan shakllari iqtisodiy va valyuta-moliyaviy siyosat o‘tkazish bilan birga uyg‘unlashadi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Xalqaro iqtisodiy integratsiya nima va uning qanday shakllari mavjud?
2. Erkin savdo hududlarining mohiyatini tushuntiring. Bunday tuzilmalarning integratsiyalashuv jarayonidagi o‘rni qanday?
3. Bojxona ittifoqi va to‘lov ittifoqi bir-biridan nimasi bilan farq qiladi?
4. Umumiy bozorning amal qilish tamoyillari qanday va bugungi kunda uning faoliyati uchun qanday shart-sharoitlar talab qilinadi?
5. Integratsiyaning qanday turlarini bilasiz?

6. Yevropa Ittifoqi, Erkin savdo to'g'risida Shimoliy Amerika bitimi (NAFTA), Janubiy-Sharqiy Osiyo mamlakatlari assotsiatsiyasi (ASEAN) to'g'risida ma'lumot bering.

7. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarni ifodalovchi yana qanday nazariyalarni bilasiz?

8. O'zbekistonda tashqi iqtisodiy aloqalarning ustuvor yo'nalishlarini ko'rsating va bugungi kunda O'zbekistonning jahon xo'jaligiga integratsiyalashuvining qanday darajalari mavjud?

27-bob. JAHON BOZORI. XALQARO VALYUTA VA KREDIT MUNOSABATLARI

27.1. Xalqaro savdo to'g'risidagi nazariyalar.

27.2. Xalqaro savdoning mazmuni, tuzilishi va xususiyatlari.

27.3. To'lov balansi va uning tarkibi.

27.4. Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari va xalqaro valyuta tizimlari.

27.5. Valyuta-moliya sohasidagi davlatlararo tashkilotlar faoliyatining rivojlanishi.

Ushbu mavzuda milliy iqtisodiyotning dunyo mamlakatlari bilan bog'langan murakkab iqtisodiy munosabatlari tizimida xalqaro savdo munosabatlarining tutgan o'rni tahlil qilinib, xalqaro savdoning rivojlanishi, omillari va tuzilishi, xalqaro munosabatlarning moliyaviy va valyutaga oid tomonlari bayon etiladi. Shuningdek xalqaro savdo to'g'risidagi mavjud turli xil nazaruyalar ko'rib chiqiladi. Xalqaro vayuta-kredit munosabatlari, valyuta tizimi, valyuta kursi va valyuta siyosati, ularga ta'sir ko'rsatuvchi omillar haqida so'z yuritiladi.

27.1. Xalqaro savdo to'g'risidagi nazariyalar.

Milliy xo'jaliklarning xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida ishtirok etishi, ularning shakllari va samaradorlik darajasi kabi muammolarning uzoq davr mobaynida turli olimlar tomonidan tadqiq etilishi bu boradagi turlicha nazariyalarning shakllanishiga olib keldi. Bu nazariyalar orasida eng avvalo mamlakatlarning xalqaro mehnat taqsimoti va ixtisoslashuvida ishtirok etishi zarurligini nazariy jihatdan asoslab beruvchi mutlaq va qiyosiy ustunlik nazariyalari muhim ahamiyat kasb etadi.

Mutlaq ustunlik nazariyasi. A.Smit xalqaro mehnat taqsimoti masalasini tahlil qilib, qanday tovarlarni eksport qilish va qaysilarini import qilish qulayligi to'g'risidagi o'z qarashlarini bayon qilish asosida ushbu nazariyani ilgari surgan. Mazkur nazariyaga ko'ra, A.Smit har bir mamlakatning qandaydir mahsulot turini ishlab chiqarishga ixtisoslashuvida bozor katta ro'l o'ynashini ko'rsatib bergan. Shuningdek mamlakatlar tabiiy, ya'ni iqlim sharoitining qulayligi, ba'zi bir tabiiy resurslarning mavjudligi va shu kabi holatlar bilan shartlangan ustunlik hamda erishilgan, ya'ni mamlakatdagi ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasi, ishlab chiqarish texnologiyasi bilan shartlangan ustunlikka egaligini ta'kidlagan. Bu ustunliklardan foydalangan holda ishlab chiqarilgan mahsulot o'z sifati jihatidan yuqori va tannarxi jihatidan past darajada bo'ladi. Shunga ko'ra,

mahsulotlarning barcha turlari har bir mamlakat tomonidan ishlab chiqarilishi shart emas, balki ularning ba'zilarini ustunlikka ega bo'lgan mamlakatdan sotib olish samarali hisoblanadi va uni sotib olish esa mehnat sarflari mazkur mamlakatning o'zi uchun ustun hisoblangan sohadagi mehnat orqali qoplanadi. A.Smit nazariyasi bo'yicha har bir mamlakat o'zida boshqalarga qaraganda arzonga tushgan, ya'ni kam mehnat sarflangan tovarni eksport qilib, ularga nisbatan ko'p sarf talab qiladigan tovarlarni import qilish foydaliligidadir.

Qiyosiy ustunlik nazariyasi. D.Rikardo o'zaro foydali savdo va xalqaro ixtisoslashuvning ancha umumiy tamoyillarini shakllantirib, A.Smitning qarashlarini takomillashtirgan holda ushbu nazariyani ishlab chiqdi. U mazkur nazariya yordamida, hatto barcha mahsulotlarni ishlab chiqarishda ayrim mamlakatning mutlaq ustunligi mavjudligida ham o'zaro foydali savdoning nafaqat mumkinligini, balki zarurligini isbotlab berdi. Bu mamlakat nisbatan past samarali mahsulotni ishlab chiqarishdan voz kechib, nisbatan yuqori samarali mahsulotni ishlab chiqarishga o'tish orqali ishlab chiqarish hajmini oshirishi mumkin. Mazkur nazariyaga ko'ra, mamlakatlar nisbatan past xarajatli mahsulotni ishlab chiqarishga ixtisoslashuv orqali qo'shimcha ustunlikka ega bo'lishi va mahsulot umumiy hajmini oshirishlari mumkin. Bunda har bir mamlakatning qandaydir tovar ishlab chiqarish bo'yicha mutlaq ustunlikka ega bo'lishi, ya'ni uning ishlab chiqarish xarajatlari xorijda yaratilayotgan shunday tovarlarning xarajatlaridan past bo'lishi shart emas. D.Rikardoning fikricha, mamlakat o'zida qiyosiy ustunlikka ega bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarishi va chetga sotishi yetarli hisoblanadi.

Qiyosiy ustunlik nazariyasi quyidagi bir qator shartli farazlar: ikkita mamlakat va ikkita tovar o'zaro taqqoslanishi; ishlab chiqarish xarajatlari ish haqi ko'rinishida olinishi; mamlakatlar o'rtasidagi ish haqi darajasidagi farqlar e'tiborga olinmasligi; transport xarajatlari e'tiborga olinmasligi; erkin savdo mavjud deb faraz qilinishiga asoslanadi.

Iqtisodiyot nazariyasida xalqaro ixtisoslashuvning ustunliklarini asoslash D.Rikardoning klassik sxemasi bilan cheklanmagan. XX asrda xalqaro ixtisoslashuvning qonuniyatlari E.Xeksher, B.Olin, P.Samuelson, J.Keyns, V. Leontev, G.Xaberler va boshqa ko'plab iqtisodchi olimlar tomonidan tadqiq qilindi. Jumladan, iqtisodiy adabiyotlarda Xeksher-Olin-Samuelson modeli deb yuritiluvchi model alohida ahamiyat kasb etadi. Bu model asoschilari E.Xeksher va B.Olin xalqaro tovar oqimlarining yo'nalish va tarkibiy tuzilishi qay tarzda belgilanishi to'g'risidagi zamonaviy tasavvurlarni ishlab chiqdilar. P.Samuelson esa mazkur fikrlarni amaliy jihatdan ifodalovchi matematik shartlarni ochib berdi. Mazkur model asosida ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasi mavjud. Ma'lumki, mamlakatlar ishlab chiqarish omillari-ishchi kuchi, yer va kapital bilan turli darajada ta'minlanganlar. Agar mamlakat faqat qandaydir bitta omil bilan yetarli darajada ta'minlangan bo'lsa, bu mamlakatda shunday omil sig'imi katta bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarish arzonga tushadi. Bu mamlakat uchun ularni ishlab chiqarish va eksport qilish nisbatan foydali hisoblanadi.

Xalqaro ixtisoslashuvning qonuniyatlarini yanada chuqurroq tushunish qiyosiy xarajatlar tahlili asosida ko'p omilli andoza tuzishga olib keldiki, unda

tovarlar harakati bilan birga ishlab chiqarish omillarining davlatlararo erkin harakati imkoniyatlari hisobga olindi. O'tkazilgan tadqiqotlarda nafaqat tarmoqlararo, balki tarmoqlar ichida va mintaqa o'rtasidagi ixtisoslashuvning qonuniyatlari, mamlakatning material, kapital, mehnat va fan sig'imidagi tovarlarga ixtisoslashuv sabablari ochib berildi. Ixtisoslashuvga fan va texnika taraqqiyoti hamda texnologik o'zgarishlar sur'ati va tavsifi ta'sirining xususiyatlari aniqlandi.

1954 yili amerikalik iqtisodchi V.Leontevning maqolasi e'lon qilinib, unda o'sha davrda kapital ortiqchaligiga ega bo'lgan mamlakat hisoblanuvchi AQSH eksporti va importida mehnat va kapital to'liq sarfining hisob-kitobi asosida Xeksher-Olin nazariyasini tekshirishga urinib ko'rilgan. Bunda AQSH kapital sig'imi yuqori bo'lgan tovarlarni eksport qilib, mehnat sig'imi yuqori bo'lgan tovarlarni esa import qilishi taxmin qilinar edi. Natija teskari bo'lib chiqib, Leontev paradoksi degan nom oldi. Ma'lum bo'ldiki, AQSHdagi kapitalning nisbiy ortiqchaligi Amerika tashqi savdosiga ta'sir ko'rsatmaydi. AQSH ko'proq mehnat sig'imi yuqori, kapital sig'imi esa past bo'lgan tovarlarni eksport qilar ekan. V.Leontev Amerikadagi mehnatning yuqori unumdorligi amerikalik ishchilarning nisbatan yuqori malakasi bilan bog'liqligini ta'kidlab, bu yerdagi mehnatning xorijdagi mehnat bilan nisbati 1:3 ekvivalentlikda ekanligini ko'rsatdi. Bu esa ishchi kuchi malakasi modelining vujudga kelishiga olib keldi.

Ishchi kuchi malakasi modeliga ko'ra, ishlab chiqarishda to'rtta: malakali ishchi kuchi, malakasiz ishchi kuchi, kapital va yer ishtirok etadi. Kasbiy mahoratga ega bo'lgan xodimlar va yuqori malakali ishchi kuchining nisbatan ko'pligi malakali mehnatning katta miqdorini taqozo etuvchi tovarlarning eksport qilinishiga olib keladi. Malakasiz ishchi kuchining ko'pligi esa ishlab chiqarishda yuqori malaka talab etilmaydigan tovarlarning eksportiga imkon yaratadi.

Hozirgi zamon iqtisodiyot fani Xeksher-Olin nazariyasining faqat yutuqli jihatlarini emas, balki cheklangan tomonlarini ham ochib beradi. Jumladan, quyidagi jarayonlar bu nazariyaga muvofiq kelmaydi:

- yuqori rivojlangan mamlakatlarning sanoati va savdosidagi tarkibiy siljishlarning yaqinlashuvi;

- daromadlarning bir xilda yuqori darajasiga ega bo'lgan mamlakatlar o'rtasidagi savdoning ahamiyatli va muntazam o'sib boruvchi solishtirma salmog'i;

- jahon savdosida o'xshash sanoat tovarlarini bir-biriga yetkazib berishning yuqori va o'sib boruvchi solishtirma salmog'i.

Sanab o'tilgan holatlar iqtisodiyot fani oldiga Xeksher-Olin nazariyasini kengaytirish yoki asosiy qoidalarini yangilash yo'llarini qidirish vazifasini qo'yadi. Bu bir tomondan, nazariyaning kengayishiga, ishlab chiqarish omillarining yangicha talqin etilishiga, ikkinchi tomondan esa, uning to'liq inkor etilishiga hamda XMT samaradorligi muammosiga mutlaq yangi yondashuvlarning vujudga kelishiga olib keladi.

Xalqaro mehnat taqsimoti neoklassik nazariyalari o'rtasida amerikalik iqtisodchi G.Xaberlarning muqobil xarajatlar modeli yetakchi o'rin tutadi. U har bir mamlakat uchun barcha resurs va eng yaxshi texnologiyalardan foydalangan

holda ikki turdagi tovarni qanday nisbatda ishlab chiqara olishi mumkinligini ko'rsatuvchi ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'idan foydalanishni taklif etadi. Bu qarashlarga ko'ra, har bir mamlakat boshqa mamlakatlarga taqqoslaganda yuqori texnologiyaga ega bo'lgan tarmoqlardagi mahsulotlarni eksport qiladi. Keyinchalik ilg'or texnologiya muqarrar ravishda dunyo bo'ylab tarqalib, texnologiyadagi farqlar yo'qoladi, eksport pasayib, jahon savdosi tarkibiy tuzilishida keyingi o'zgarishlarni keltirib chiqaradi.

R.Vernonning tovarning hayotiy sikli nazariyasida mamlakatning jahon savdosidagi muvaffaqiyati ichki bozorga bog'liqligi ta'kidlanadi. Vernon nazariyasiga ko'ra mahsulotlarning ba'zi bir turlari to'rt bosqichdan iborat joriy etish, o'sish, yetuklik, pasayish sikllaridan o'tadi, ularni ishlab chiqarish esa xalqaro miqyosda siklning bosqichidan kelib chiqqan holda siljiydi. R.Vernon AQSHning yangi va istiqbolli tovarlarning ahamiyatli miqdorini ishlab chiqarishda yetakchilik qilish sabablarini ochib berishga harakat qildi. U milliy bozorda xorijiy bozorga nisbatan ertaroq vujudga kelgan tovarlarga talab AQSHning texnologik ustunligiga olib kelishini ta'kidladi. Amerika kompaniyalari ishlab chiqarishning rivojlanishi bosqichida bu yangiliklarni eksport qiladi, ularga bo'lgan talabning o'sishi bilan esa xorijiy mamlakatlarda ishlab chiqarishni tashkil etadi. Innovatsion texnologiyaning tarqalishi bilan xorijiy korxonalar ham yangi tovarlarni ishlab chiqarishni o'zlashtirib, ularni AQSHga olib kela boshlaydilar. «Tovar sikli» tushunchasi milliy va tashqi bozorlarning o'zaro bog'liqligini izohlovchi nazariyaning asosiga aylandi. Xalqaro mehnat taqsimoti va jahon savdosi tarkibiy tuzilishining samaradorligi mustaqillik, o'zaro bog'liqlik kontseptsiyalarini tushuntirishga yordam beradi.

Yuqori iqtisodiy mustaqillik ba'zi bir tovar, xizmat va texnologiyalarning mavjud bo'lmasligini bildiradi, shunga ko'ra hozirda hech bir mamlakat to'liq mustaqillikka intilmaydi. Biroq, ko'plab mamlakatlar xalqaro mehnat taqsimoti tizimiga kirish hamda tashqi savdo tarkibini shakllantirishda talab va taklif ustidan xorijiy nazoratning o'rnatilishi xavfini past darajada bo'lishiga harakat qiladilar.

Xorijdagi o'zgarishlardan himoyalanganlikning o'sishini o'zaro ehtiyoj asosidagi savdo aloqalarini rivojlantirish orqali ta'minlash mumkin. Mamlakatlar savdo sheriklari sifatidagi o'zaro bog'liqligi holatida ulardan birining tovarlarni yetkazib berish yoki bozor hajmini qisqartirishi ehtimoldan uzoq, chunki boshqa tomon ham bunga darhol javob qaytaradi. O'ta yuqori darajadagi bog'liqlik mamlakatning boshqa mamlakatlarda ro'y beruvchi o'zgarishlarga bog'liqligini keltirib chiqaradi.

Xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi barcha nazariyalarning hayotiy layoqatliligini va ularni doimiy ravishda modifikatsiyalab, yangi qirralarni qo'shib turish zarurligini tasdiqlaydi. Xalqaro aloqalarning jahon amaliyotida esa bu nazariyalardan keng foydalanilmoqda.

27.2. Xalqaro savdoning mazmuni, tuzilishi va xususiyatlari.

Hozirgi jahon rivojining xususiyatli belgisi xalqaro iqtisodiy aloqalarning, avvalo, tashqi savdoning tez o'sishi hisoblanadi. Tashqi savdo xalqaro hamkorlikning ishlab chiqarish, ilmiy-texnika va kadrlarni tayyorlash, turizm kabi

shakllar bilan bir qatordagi xalqaro iqtisodiy munosabatlarning muhim shakli hisoblanadi. Barcha mamlakatlar tashqi savdosi majmui xalqaro savdoni tashkil etadi.

Xalqaro savdo-bu turli davlat-milliy xo'jaliklari o'rtasidagi tovar va xizmatlarning ayirboshlash jarayonidir. Xalqaro savdo qadimdan mavjud bo'lsada, faqat XIX asrga kelib, ya'ni deyarli barcha rivojlangan mamlakatlar xalqaro savdo aloqalarida ishtirok eta boshlashi bilan jahon bozori shakliga kirdi.

Xalqaro savdo tashqi savdo aylanmasi, eksport va import, savdo balansi kabi ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi.

Eksport-bu tovarlarni chet ellik mijozlarga sotish bo'lib, bunda mazkur mamlakatlarda ishlab chiqarilgan tovar mamlakatdan tashqariga chiqariladi. Eksportning iqtisodiy samaradorligi mamlakat ishlab chiqarishning milliy xarajatlari jahon xarajatlaridan past bo'lgan mahsulotlarni chetga chiqarish bilan aniqlanadi. Bunda eksportda olinadigan yutuq hajmi mazkur tovar milliy va jahon narxlarining nisbatiga, mazkur tovarning xalqaro aylanmasida ishtirok etuvchi mamlakatlarning mehnat unumdorligiga bog'liq.

Xalqaro savdoda tovarlarning eksport tarkibi fan-texnika taraqqiyoti va xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi ta'siri ostida o'zgaradi. Hozirgi davrda xalqaro savdoning eksport tarkibida qayta ishlovchi sanoat mahsulotlari yetakchi o'ringa ega bo'lib, uning hissasiga jahon tovar ayriboshlashining 3/4 qismi to'g'ri keladi. Oziq-ovqat, xom-ashyo va yoqilg'i ulushi faqat 1/4 qismini tashkil qiladi.

Xizmatlar eksporti tovarlar eksportidan farq qiladi. Chet ellik iste'molchilarga xizmat ko'rsatish, chet el valyutalarini olish bilan bog'liq bo'lib, u milliy chegarada ya'ni, chet el kompaniyasi vakillariga pochta xizmati, chet el fuqarolariga sayyohlik xizmatini ko'rsatishni amalga oshiradi.

Kapital eksport qilish kredit berish yoki chet el korxonalariga aksiyalariga maqsadli qo'yilmalar kabi shakllarda amalga oshirilib, kapital chiqarilgan vaqtda eksport qiluvchi mamlakatdan mablag'lar oqimini taqozo qiladi va shu orqali tasarrufida bo'lgan resurslar hajmini qisqartiradi. Boshqa tomondan, kapital eksporti chet davlatlarning mazkur mamlakatdan bo'lgan qarzlarini ko'paytiradi. U jahon bozoriga tovarlarning keyingi eksporti uchun qulay sharoit yaratadi va chet el valyutasida foiz yoki dividend shaklida barqaror daromad olish omili hisoblanadi.

Ko'plab mamlakatlar, cheklangan resurs bazasiga va tor ichki bozorga ega bo'lib, o'zlarining ichki iste'moli uchun zarur bo'lgan barcha tovarlarni yetarli samaradorlik bilan ishlab chiqarish holatida bo'lmaydi. Bunday mamlakatlar uchun import kerakli tovarlarni olishning asosiy yo'li hisoblanadi.

Import eksportdan farq qilib chet ellik mijozlardan tovarlar va xizmatlar sotib olib, ularni mamlakatga keltirishni bildiradi. Bunda mamlakat ichida ishlab chiqarish xarajatlari tashqaridan sotib olingan xarajatlaridan yuqori bo'lgan mahsulotlar import qilinadi. Tashqi savdo samaradorligini hisoblashda mazkur mamlakat tomonidan import qilish hisobiga muayyan tovarlarga bo'lgan o'z ehtiyojining tezlik bilan qondirilishi hamda bunday tovarlarni mamlakat ichida ishlab chiqarishga sarflanishi lozim bo'lgan resurslarning tejalishi natijasida olinuvchi iqtisodiy samara e'tiborga olinadi.

Mamlakatning tashqi iqtisodiy aloqalardagi ishtirokini ifodalovchi bir qator ko'rsatkichlar ham mavjud. Masalan, tarmoq ishlab chiqarishining xalqaro ixtisoslashuvi darajasi ko'rsatkichlari sifatida taqqoslama eksport ixtisoslashuvi koeffitsienti (TEIK) hamda tarmoq ishlab chiqarishidagi eksport kvotasidan foydalanish mumkin. TEIK quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$K_o = E_o / E_m$$

bu yerda:

E_o -mamlakat eksportida tarmoq tovarlari yig'indisining solishtirma salmog'i;

E_m -jahon eksportidagi shu turdagi tovarlarning solishtirma salmog'i.

Agar nisbat birdan katta bo'lsa, bu tarmoq yoki tovarni xalqaro jihatdan ixtisoslashgan tarmoq yoki tovarlarga kiritish mumkin va aksincha.

Eksport kvotasi milliy sanoatning tashqi bozor uchun ochiqlik darajasini ifodalaydi:

$$K_e = E / YAIM$$

bu yerda:

E-eksport qiymati.

Eksport bo'yicha kvotaning ko'payishi mamlakatning xalqaro mehnat taqsimotidagi ishtirokining va mahsulot raqobatbardoshligining o'sib borishidan darak beradi.

Mamlakatdagi aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi eksport hajmi uning iqtisodiyotining «ochiqligi» darajasini ifodalaydi. Eksport salohiyati yoki eksport imkoniyatlari-bu mazkur mamlakat tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotning o'z iqtisodiyoti manfaatlariga zarar yetkazmagan holda jahon bozorida sotishi mumkin bo'lgan qismi.

Eng muhimi, eksport hajmining ana shunday o'sishi biz uchun an'anaviy resurslar hisoblangan paxta tolasi, qimmatbaho metallar va turli xomashyo yetkazib berish hisobiga emas, balki asosan avtomobillar, neft-kimyo va metall mahsulotlari, mineral o'g'itlar, ip-kalava va gazlama, trikotaj buyumlari, sim-kabel mahsulotlari, qurilish materiallari va qishloq xo'jaligi mahsulotlari kabi ko'plab eksport tovarlari hajmi va turlarini ko'paytirish evaziga ta'minlanmoqda.

Tovarlar eksporti va importi summasi tashqi savdo aylanmasi yoki tashqi tovar aylanmasini tashkil etadi. Qandaydir mamlakat ishlab chiqaruvchi mamlakatdan tovarni o'z iste'moli uchun emas, balki uchinchi mamlakatga qayta sotish uchun olgan taqdirda reeksport ro'y beradi. Reeksport bilan reimport uzviy bog'liq. Reimport iste'molchi mamlakatdan reeksport tovarni sotib olishini bildiradi.

Eksport va importning harakatida ham multiplikator samarasi mavjud bo'lib, bu omilni hisobga olish o'ta muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada iqtisodchi olimlardan J.Keyns, R.Kan, F.Maxlup, P.Samuelson va boshqalar tashqi savdo multiplikatori to'g'risidagi nazariy asoslarni yaratishda katta hissa qo'shdilar.

Eksport multiplikatori ham investitsiyalar multiplikatori singari iste'mol sohasidagi ichki jarayonlar bilan bog'liq bo'lib, iste'mol yoki jamg'armaga so'nggi qo'shilgan moyillik ko'rsatkichlari orqali aniqlanadi:

$$M_x = \frac{1}{MRS} = \frac{1}{1 - MRC}$$

bu yerda:

M_x -eksport multiplikatori koeffitsienti;

MRS-jamg'armaga so'nggi qo'shilgan moyillik;

MRC-iste'molga so'nggi qo'shilgan moyillik.

Eksport hajmi oshishining yalpi milliy ishlab chiqarish hajmiga ta'sirini quyidagi formula orqali aniqlash mumkin:

$$\Delta YAIM = M_r \Delta X$$

bu yerda:

M_r -multiplikator;

ΔX -eksport hajmining o'sishi.

Biroq, xalqaro savdo faqat eksportdan iborat bo'lmay, balki o'z ichiga importni ham oladi. Agar eksportdan olingan daromadning bir qismi importga sarflansa, u holda mamlakatning ichki xarid qobiliyati pasayadi. Import jamg'arma singari boy berilgan imkoniyat sifatida amal qiladi, shuning uchun u matematik ifodalarda manfiy ishora bilan qo'llaniladi. Importni jamg'arish funksiyasiga o'xshagan holda tahlil qilish mumkin. Buning uchun importga so'nggi qo'shilgan moyillik tushunchasini kiritib olamiz. Bu moyillik import hajmi o'zgarishining daromad o'zgarishiga nisbati orqali ifodalanishi mumkin. Natijada import multiplikatori formulasi quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$M_r = \frac{1}{(MRS + MRM) \Delta X}$$

bu yerda:

MRM-importga so'nggi qo'shilgan moyillik.

Importni hisobga olgan holda eksport hajmi o'zgarishining yalpi milliy ishlab chiqarish hajmiga ta'sirini quyidagicha ifodalash mumkin:

$$\Delta YAIM = \frac{1}{(MRS + MRM) \Delta X}$$

Tashqi savdo multiplikatori cheksiz harakatda bo'lmaydi. Import tovarlarni iste'mol qilishga so'nggi qo'shilgan moyillikning qiymati birdan kam bo'lganligi sababli navbatdagi qo'shimcha o'sishlar miqdori muntazam qisqarib, multiplikator jarayoni sekin-asta so'nib boradi.

Xalqaro savdo bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega:

- iqtisodiy resurslarning harakatchanligi mamlakatlarda o'rtasida, mamlakat ichidagiga qaraganda ancha past bo'ladi;

- mamlakatlarning turli valyutalardan foydalanishi ular o'rtasida xalqaro savdoni amalga oshirishda muayyan qiyinchiliklarni tug'diradi;

- xalqaro savdo siyosiy aralashuv va nazoratga mahkum bo'lib, bu ichki savdoga nisbatan qo'llaniladigan tadbirlardan tavsifi va darajasi bo'yicha sezilarli farqlanadi.

Xalqaro savdoni tashkil etish shakllari ham takomillashib bormoqda. An'anaviy ko'rinishdagi tovar birjalari, auktsionlar, savdo-sanoat yarmarkalari, savdo

ko'rgazmalari bilan bir qatorda ikki tomonlama bitimlarning quyidagi shakllari ham keng qo'llanmoqda:

1. Barter-tovarlarni to'g'ridan-to'g'ri, pul ishtirokisiz bir-biriga ayirboshlash. Barterda pul ishtirok etmasada, tovarlarning qiymatini bir-biriga taqqoslash uchun pulning qiymat o'lchovi vazifasi orqali baholab olinadi;

2. Eksport qiluvchilar tomonidan yetkazib berilgan tovarlar qiymatining bir qismiga import tovarlarni xarid qilish;

3. Texnikaning yangi modellarini sotishda eskirgan modellarni sotib olish;

4. Import qilingan asbob-uskunalar qism va detallarini importga sotuvchi mamlakat tomonidan butlab berish;

5. Kompensatsion bitimlar shartiga ko'ra, texnika va texnologiyalar yetkazib beruvchi tomonlarning biri taqdim etgan moliyaviy yoki tovar ko'rinishidagi kredit bo'yicha to'lovlar ana shu texnika va texnologiyalarda tayyorlangan tayyor mahsulotlarni yetkazib berish orqali amalga oshiriladi;

6. Bir mamlakatda undirilgan xom ashyoni boshqa bir mamlakat ishlab chiqarish quvvatlari yordamida qayta ishlashda ushbu qayta ishlash va yetkazib berish xizmatlarini qo'shimcha xom ashyo yetkazib berish orqali to'lash;

7. Kliring operatsiyalari, ya'ni o'zaro talab va majburiyatlarni hisobga olish orqali naqd pulsiz hisoblashuv.

Xalqaro savdoda ishtirok etish har bir mamlakat uchun milliy ishlab chiqaruvchilarni tashqi raqobatdan himoya qilish vazifasini dolzarb qilib qo'yadi. Bu vazifa mamlakatlarning savdo siyosati orqali amalga oshadi. Jahon amaliyotida bu siyosatning proteksionizm, ya'ni tashqi ta'sirdan himoyalash va fritrederlik, ya'ni savdoga to'liq erkinlik berish kabi shakllari keng tarqalgan.

Erkin savdo yo'lida juda ko'p to'siqlar mavjud bo'ladi. Ularning asosiylari quyidagilar:

1. Boj to'lovlari import tovarlarga aktsiz soliqlari hisoblanadi va u daromad olish maqsadida yoki himoya uchun kiritilishi mumkin;

2. Import kvotalari yordamida ma'lum bir vaqt oralig'ida import qilinishi mumkin bo'lgan tovarlarning maksimal hajmi o'rnatiladi;

3. Tarifsiz to'siqlar litsenziyalash tizimi, mahsulot sifatiga standartlar qo'yish yoki oddiy ma'muriy taqiqlashlar hisoblanadi;

4. Eksportni ixtiyoriy cheklash savdo to'siqlarining nisbatan yangi shakli hisoblanadi. Bu holda chet el kompaniyalari o'zlarining ma'lum mamlakatga eksportini ixtiyoriy ravishda cheklaydi.

Erkin savdo siyosati proteksionizm siyosatining aksi bo'lib, tashqi savdoni erkinlashtirishga qaratilgan. Bu siyosat xalqaro savdo hajmlarini o'sishiga olib keluvchi turli tarif va kvotalarni qisqartirish, milliy iqtisodiyotning ochiqqligini yanada kuchaytirishga xizmat qiladi.

Xalqaro savdoni tartibga solish xalqaro va milliy darajalarda amalga oshadi.

Milliy darajadagi tartibga solish eksport va importni tartiblash orqali namoyon bo'ladi. Eksportni tartiblash tashkiliy va moliya-kredit usullari yordamida uni rag'batlantirishga yo'naltirilgan. Eksportni rag'batlantirishning tashkiliy usullariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- eksport qiluvchilarga axborot va maslahat berish xizmatlarini ko'rsatish uchun maxsus bo'linmalarni tashkil etish;

- savdo bitimlarini tuzishda davlat idoralarning ishtirok etishi;
- tashqi savdo uchun malakali kadrlarni tayyorlashga ko'maklashuv;
- xorijiy mamlakatlarda ko'rgazmalar tashkil etishda yordam ko'rsatish;
- milliy kompaniyalarni diplomatik jihatdan qo'llab-quvvatlash va h.k.

Eksportni rag'batlantirishning kredit-moliyaviy usullari quyidagilardan iborat:

- eksportga tovarlar yetkazib berishni subsidiyalash;

- eksport qiluvchilar uchun davlat kreditlarini berish va xususiy kreditlar berilishini rag'batlantirish;

- xorijda amalga oshiriluvchi savdo bitimlarini davlat tomonidan sug'urtalash;
- eksportdan olinuvchi foydadan soliq to'lashdan ozod etish.

Importni tartibga solish asosan uni tarifli va tarifsiz vositalari orqali cheklashdan iborat. Asosiy tarifli to'siq sifatida bojxona bojlarini keltirish mumkin.

27.3. To'lov balansi va uning tarkibi.

To'lov balansi - mamlakat rezidentlari, ya'ni jismoniy shaxslar, korxonalar, davlat hamda chet elliklar o'rtasida ma'lum vaqt oralig'ida amalga oshirilgan barcha iqtisodiy bitimlar natijasining tartiblashtirilgan yozuvi.

Iqtisodiy bitimlar-qiymatning har qanday ayirboshlanishi, ya'ni tovarlar, ko'rsatilgan xizmatlar yoki aktivlarga mulkchilik huquqining bir davlat rezidentlaridan boshqa davlat rezidentlariga o'tishi bo'yicha kelishuvlardan iborat. Har qanday bitim ikki tomoniga ega bo'ladi va shu sababli to'lov balansida ikki tomonlama yozuv tartibiga rioya qilinadi. Har bir bitim to'lov balansining debet va kredit qismlarida o'z ifodasini topadi.

Kredit-qiymatning mamlakatdan chiqib ketishi bo'lib, uning hisobiga mazkur mamlakat rezidentlari chet el valyutalarida qoplovchi to'lovlar ekvivalentini oladi. Debet-qiymatning mazkur mamlakatga kirib kelishi bo'lib, uning hisobiga rezidentlar chet el valyutalarni sarflaydi. To'lov balansida kreditlar umumiy summasi debetlarning umumiy summasiga teng bo'lishi zarur.

To'lov balansidagi barcha bitimlar o'z ichiga joriy va kapital bilan operatsiyalarni olishi sababli, u uchta tarkibiy qismdan iborat bo'ladi:

1. Joriy operatsiyalar hisobi:

- tovar va xizmatlar eksporti;
- tovar va xizmatlar importi;
- investitsiyalardan sof daromadlar;
- sof transfertlar.

2. Kapital harakati hisobi:

- capital kirishi va oqib chiqishi.

3. Rasmiy zahiralarning o'zgarishi.

Mamlakatning tashqi savdo balansi mazkur davlatning chet ellik sheriklari bilan xalqaro iqtisodiy munosabatlarning holatini ifodalab, uning pul-kredit, valyuta, byudjet va soliq, tashqi savdo siyosatini amalga oshirish va davlat

qarzlarni tartibga solishi uchun indikator bo'lib xizmat qiladi. Tovarlar eksporti va importi o'rtasidagi farq tashqi savdo balansini tashkil qiladi.

Investitsiyalardan sof daromadlar kreditli xizmatlardan olinadigan sof daromad hisoblanib, u chet ellarga qo'yilgan milliy pul kapitali hisobiga keladi. Agar chet elga qo'yilgan milliy kapital mazkur mamlakatga qo'yilgan chet el kapitaliga qaraganda ko'proq miqdorda foiz va dividend keltirsa, bunda investitsiyalardan olinadigan sof daromad ijobiy, aks holda esa salbiy bo'ladi.

Sof transfertlar xususiy va davlat mablag'larining boshqa mamlakatlarga o'tkazilgan summasini bildiradi, ya'ni pensiya, sovg'a, chet elga pul o'tkazishlar yoki chet mamlakatlarga insonparvarlik yordamlari hisoblanadi. Bunday to'lovlar mamlakatda mavjud chet el valyutalari zahirasini kamaytiradi.

Absorbtsiya - yalpi ichki mahsulotning mazkur mamlakatdagi jismoniy shaxslar, korxonalar va davlatga realizatsiya qilinadigan qismi.

Importga to'lovlar eksportdan olingan daromaddan ortiqcha bo'lsa, bu mamlakatning joriy operatsiyalar bo'yicha balansi taqchilligini bildiradi. Bu taqchillik chet el qarzlari yordamida, yoki aktivlarning bir qismini chet elliklarga sotish yo'li bilan moliyalashtiriladi va bu kapital harakati hisobida aks etadi.

Eksportdan olinadigan daromad importga sarflardan ortiq bo'lsa joriy operatsiyalar hisobi ijobiy qoldiqqa ega bo'ladi.

Kapital harakati hisobida aktivlar bilan amalga oshiriladigan barcha xalqaro bitimlar o'z ifodasini topadi. Bular chet elliklarga aktsiyalar, obligatsiyalar, ko'chmas mulk va boshqalar sotishdan olinadigan daromadlar hamda chet eldan aktivlar sotib olish natijasida vujudga keladigan sarf xarajatlar.

Chet el aktivlarini sotish chet el valyutalari zaxiralarini ko'paytiradi, ularni sotib olish esa valyutalari zaxiralarini kamaytiradi. Kapital harakati hisobi ham taqchillikka va ijobiy qoldiqqa ega bo'ladi.

To'lov balansining taqchilligi Markaziy bank rasmiy zaxiralarini qisqartirish hisobiga moliyalashtirilishi mumkin. Rasmiy zaxiralarning asosiylari quyidagilar:

- chet el valyutalari;
- oltin;
- mamlakatning XVFdagi kredit ulushi;
- qarz olishning maxsus huquqi (SDR) va boshqalar.

Balans taqchilligi rasmiy zaxiralar hisobiga moliyalashtirilganda ichki bozorda chet el valyutalari taklifi ortadi, milliy valyutalar taklifi esa nisbatan kamayadi va uning ayirboshlash kursi nisbatan o'sib milliy iqtisodiyotga inqirozli ta'sir ko'rsatadi. Aksincha, to'lov balansining aktiv qoldig'i Markaziy bank rasmiy valyuta ehtiyojlarining o'sishi bilan birga borganda ichki bozorda chet el valyutalari taklifini kamaytiradi, milliy valyuta taklifi esa nisbatan ortadi va uning ayirboshlash kursi pasayib, iqtisodiyotga rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatadi.

Markaziy bank tomonidan chet el valyutalarining bunday sotilishi va sotib olinishi rasmiy zaxiralar bo'yicha operatsiyalar deyiladi. Bu operatsiyalar Markaziy bankning ochiq bozordagi operatsiyalari bilan bir xil emas. Rasmiy zaxiralar bo'yicha operatsiyalar natijasida joriy hisobdagi qoldiq summasi, kapital harakati hisobi va zaxiralar miqdorining o'zgarishi nolni tashkil qilishi zarur.

Mamlakat uzoq davr davomida joriy operatsiyalar bo'yicha taqchillikni bartaraf qilishni kechiktirishi va o'zining rasmiy valyuta zaxiralarini to'liq sarflashi natijasida to'lov balansi inqirozi kelib chiqadi. Mamlakat tashqi qarzlarni to'lash holatida bo'lmaganligi sababli, chet eldan kredit olish imkoniyatidan mahrum bo'ladi.

Iqtisodiyot sub'yektlarining davlat va Markaziy bank siyosatiga ishonchsizligi to'lov balansi inqirozini chuqurlashtiruvchi omil hisoblanadi. Milliy valyuta qadrsizlanishining kutilishi chet el valyutalariga chayqovchilikka qaratilgan talabni rag'batlantiradi. Bu Markaziy bankning milliy valyuta qadrsizlanishining oldini olishga qaratilgan harakatini ancha qiyinlashtiradi, chunki uning rasmiy valyuta zaxiralari bir vaqtda to'lov balansining taqchilligini moliyalashtirish va chet el valyutalariga o'sib boruvchi chayqovchilik talabini qondirish uchun yetarli bo'lmay qoladi. Bunday holda valyutalarning «xufyona bozori» vujudga kelib, rivojlana boshlaydi.

27.4. Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari va xalqaro valyuta tizimlari.

Pulning jahon xo'jaligida amal qilishi va turli xalqaro iqtisodiy aloqalarga: tashqi savdo, ishchi kuchi va kapital migratsiyasi, daromadlar, qarzlarni va subsidiyalar oqimi, ilmiy-texnikaviy mahsulotlarni ayirboshlash, turizm xizmat qilishi bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlar xalqaro valyuta-kredit munosabatlari deb ataladi. Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari pulning xalqaro to'lov munosabatida amal qilish jarayonida vujudga keladi. Valyuta-bu mamlakatlar pul birligi ya'ni, so'm, dollar, funt sterling va boshqalardir. Har bir milliy bozor o'zining milliy valyuta tizimiga ega bo'ladi. Bunda milliy va xalqaro valyuta tizimini farqlash zarur. Milliy valyuta tizimi-valyuta munosabatlarining milliy qonunchilik bilan belgilanadigan, mazkur mamlakatda tashkil qilinish shaklini ifodalaydi. Uning tarkibiga quyidagi vositalar kiradi:

- milliy pul birligi;
- valyuta kursi tartibi;
- valyutaning muomalada bo'lish shart-sharoitlari;
- valyuta bozori va oltin bozori tizimi;
- mamlakatning xalqaro hisoblashuv tartibi;
- mamlakat oltin-valyuta zahirasi tarkibi va uni boshqaruv tizimi;
- mamlakat valyuta munosabatlarini tartibga soluvchi milliy muassasalar o'rni.

Xalqaro valyuta tizimi-xalqaro valyuta munosabatlarining davlatlararo bitimlarda huquqiy jihatdan mustahkamlangan shakli.

Xalqaro valyuta tizimining tarkibiy unsurlari quyidagilar hisoblanadi:

- asosiy xalqaro to'lov vositalari: milliy valyutalar, oltin, xalqaro valyuta birliklari;
- valyuta kurslarini belgilash va boshqarib turish mexanizmi;
- xalqaro to'lovlarini balanslashtirish tartibi;
- valyutaning muomala qilish shart-sharoiti;
- xalqaro valyuta bozori va oltin bozori tartibi;
- valyuta munosabatlarini tartibga soluvchi davlatlararo muassasalar tizimi.

Bundan ko‘rinadiki, milliy va xalqaro valyuta tizimi vositalari bir xil bo‘lib, ular faqat tashkil etilishi, amal qilishi va tartibga solinishi darajalari jihatidan farqlanadi.

Jahon valyuta tizimi o‘zining rivojlanishida uchta bosqichdan o‘tdi va ularning har biriga xalqaro valyuta munosabatlarini tashkil qilishning o‘z ko‘rinishlari mos keladi. Birinchi bosqich 1879-1934 yillarni o‘z ichiga olib, bunda oltin standart sifatidagi pul tizimi ustunlikka ega bo‘lgan. Ikkinchi bosqich 1944-1971 yillarni o‘z ichiga olib, bunda oltin-devizli (Breton-Vudsk tizimi deb nomlanuvchi) tizim ustunlikka ega bo‘lgan. Bu ikki tizim qayd qilinadigan valyuta kurslariga asoslangan. Uchinchi bosqich amal qiluvchi jahon valyuta tizimi 1971 yilda tashkil topgan bo‘lib, suzib yuruvchi valyuta tizimi nomini oldi. Chunki davlat ko‘pincha o‘z valyutalarining xalqaro qiymatini o‘zgartirish uchun valyuta bozorining faoliyat qilishiga aralashadi va boshqarib turadi.

Oltin standart tizim qayd qilingan valyuta kursining mavjud bo‘lishini ko‘zda tutadi. Banklar o‘zlari chiqargan banknotlarni oltinga almashtirgan. Xalqaro to‘lovlarni muvofiqlashtirish vositasi bo‘lib, oltinni erkin chiqarish va kiritish xizmat qilgan. Mamlakat uchta shartni bajarsa oltin standart qabul qilingan, deb hisoblangan, ya‘ni: a) o‘z pul birligining ma‘lum oltin mazmuni o‘rnatadi; b) o‘zining oltin zahirasi va pulning ichki taklif o‘rtasidagi qattiq nisbatni ushlab turadi; v) oltinning erkin eksport va importiga to‘sqinlik qilmaydi.

Oltin standart pul birligining oltin mazmuni nisbatiga asoslanadi. Oltin standart sharoitida, turli mamlakatlar pul birligining nisbati ularning rasmiy oltin mazmuni bo‘yicha o‘rnatiladi.

Oltin standart barbod bo‘lgandan keyin, valyuta sohasini tartibga solishning o‘zaro maqbul yo‘lini topishga harakat qilindi. Yangi jahon valyuta tizimi asoslarini ishlab chiqish maqsadida, 1944 yil Bretton-Vudsdan (AQSH) ittifoqchi davlatlarning xalqaro konferentsiyasi chaqirildi. Bu konferentsiyada o‘zaro bog‘liq valyuta kurslarini tartibga solish tizimini yaratish haqidagi kelishuvga erishildi va bu ko‘pincha Bretton-Vudsk tizimi deb ataladi. Mazkur tizim oldingi oltin standartdan keskin farq qilmaydi. Uning asosida oltin-valyuta standarti AQSH dollari yotadi va bu yerda rezervlar sifatida oltin va dollar chiqadi.

Dollarning oltinga almashinishi rasman to‘xtagandan keyin, valyutaning qayd qilingan kursi suzib yuruvchi kursiga o‘rin bo‘shatadi. Xalqaro valyuta tizimidagi bu o‘zgarish 1976 yil Kingston Yamaykadagi kelishuvga binoan huquqiy jihatdan mustahkamlanadi. Qog‘oz pul tizimiga o‘tish bilan, qog‘oz pullar oltinga almashtirilmaydi. Beqaror kurslar sharoitida valyuta kursi ham har qanday boshqa narxlar kabi talab va taklifning bozor kuchlari bilan belgilanadi.

Har qanday valyuta tizimining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri valyuta kursi hisoblanadi. Valyuta kursi bir mamlakat valyutasining boshqa mamlakat valyutasidagi ifodalanishini ko‘rsatadi.

Valyuta kurslariga bevosita ta‘sir ko‘rsatuvchi omillar ichidan quyidagilarni ajratib ko‘rsatish mumkin:

- milliy daromad va ishlab chiqarish xarajatlari darajasi;
- milliy iste‘molchilarning real xarid qilish layoqati va mamlakatdagi inflyatsiya darajasi;

- valyutalarga talab va taklifga ta'sir ko'rsatuvchi to'lov balansi holati;
- mamlakatdagi foiz stavkasi darajasi;
- valyutaga jahon bozoridagi ishonch va boshqalar.

Nazariy jihatdan valyuta kurslarining tebranishini tushuntirish xarid qilish layoqati pariteti nazariyasi, ya'ni turli mamlakatlar pul birliklari qiymatining bir-biriga nisbati yordamida amalga oshiriladi. Bu nazariyaga ko'ra, valyuta kurslarining nisbatlarini aniqlash uchun ikki mamlakat iste'mol tovarlari savati narxlarini taqqoslash talab qilinadi. Masalan, agar O'zbekistonda bunday «savat», aytaylik 260 ming so'm, AQSHda esa 100 dollar tursa, 260 mingni 100 ga bo'lib, 1 dollarning narxini hosil qilamiz, bu 2600 so'mga teng. Agar boshqa sharoitlar o'zgarmagani holda mamlakatimizdagi tovarlarning narxi oshsa, dollarning so'mga nisbatan almashuv kursi ham oshadi. Bunday bog'liqlikni quyidagi formula orqali ifodalash mumkin:

$$P = r \times P_i \quad \text{yoki} \quad r = P / P_i$$

bu yerda:

P-mamlakatimizdagi narxlar darajasi;

P_i -xorijiy mamlakatdagi narxlar darajasi;

r-valyuta kursi, ya'ni xorijiy valyutaning milliy valyutadagi narxi.

Milliy valyuta almashuv kursining maqsadli parametrlar doirasida bo'lishi va uning devalvatsiya darajasining bosqichma-bosqich pasaytirib borilishi iste'mol tovarlari narxlarini past darajada ushlab turish uchun qo'shimcha omil sifatida xizmat qildi.

27.5. Valyuta-moliya sohasidagi davlatlararo tashkilotlar faoliyatining rivojlanishi.

Xalqaro valyuta munosabatlari o'ta beqaror, noaniq va tez o'zgaruvchi jarayon bo'lib, uni har bir mamlakat hukumatlari bilan bir qatorda valyuta-moliya sohasidagi davlatlararo tashkilotlar ham tartibga solishga harakat qiladilar. Bunday tashkilotlar qatoriga Xalqaro valyuta fondi (XVF), Xalqaro taraqqiyot va tiklanish banki (XTTB), Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti (IHRT), Xalqaro rivojlanish assotsiatsiyasi (XRA) kabilarni kiritish mumkin.

Xalqaro valyuta fondi (XVF) o'ziga a'zo mamlakatlarning valyuta kursi va to'lov balanslarini tartibga soladi, ularning valyuta-moliyaviy muammolarini hal etish maqsadida kreditlar ajratadi, rivojlanayotgan mamlakatlarning ko'p tomonlama to'lovlari tizimini va tashqi qarzlarni nazorat qiladi.

Qat'iy valyuta kurslari amal qilgan davrda XVFning asosiy faoliyati valyuta nisbatlarini ushlab turish, valyuta kurslariga asossiz ravishda ta'sir ko'rsatishning oldini olishga qaratilgan edi. Suzib yuruvchi, erkin valyuta kurslariga o'tilishi bilan bu faoliyat yo'nalishi o'zgarib, 1978 yili XVFning Nizomi qayta ko'rib chiqildi. Unga ko'ra, valyutani davlatlararo tartiblashning asosi sifatida XVF nazorat funksiyalarini kuchaytirish, balanslashtirilmagan xalqaro hisoblashuvlar hamda asossiz kurs nisbatlariga ta'sir o'tkazish dastaklarini kengaytirish ko'zda tutildi.

XVF mamlakatlarning to'lov balanslarini va tashqi qarzlarni tartibga solish maqsadida kreditlar ajratadi. Bunda qarz oluvchi mamlakat o'zining iqtisodiy

siyosatida XVFning tavsiyasiga binoan o'zgartirishlar kiritishi talab etiladi. 1 yildan 3 yilgacha bo'lgan muddatdagi moliyaviy-iqtisodiy barqarorlashtirish dasturi ko'rinishidagi bunday o'zgarishlar fond bilan kelishilgan holda amalga oshiriladi va bunga mamlakatning to'lovga layoqatliligi to'g'risidagi o'ziga xos xalqaro guvohnoma sifatida qaraladi.

1970 yildan boshlab XVF xalqaro to'lov va zaxira vositalari-qarz olishning maxsus huquqlari (SDR)ni chiqara boshladi. SDR naqd pul ko'rinishida bo'lmay, faqat XVF maxsus hisobvaraqlarida kredit yozuvlari ko'rinishida amal qiladi va fondga a'zo mamlakatlarning Markaziy banklari o'rtasidagi hisoblashuvlarda foydalaniladi.

Yevropa valyuta tizimi 1979 yilda Yevropa iqtisodiy hamjamiyatiga kiruvchi davlatlar tomonidan valyuta kurslarini barqarorlashtirish maqsadida tashkil etilib, bu davlatlar o'rtasidagi to'lov jarayonlarida amal qiluvchi Yevropa valyuta birligi muomalaga kiritildi.

Iqtisodiy valyuta ittifoqi (IVI) Yevropa valyuta tizimi amal qilishi natijasida tashkil etilib, u quyidagilarni taqozo etadi:

- moliya bozorlarining to'liq integratsiyalashuvi;
- kapitallar harakatining to'liq erkinlashuvi;
- barcha valyutalarning to'liq konvertatsiyasini ta'minlash va yakunida milliy valyutalarni yagona valyuta bilan almashtirish.

Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banking (XTTB) ham faoliyati xalqaro valyuta-moliyaviy munosabatlarni tartibga solishga yo'naltirilgan bo'lib, u o'zining ikkita filiali-Xalqaro moliyaviy korporatsiya (XMK) hamda Xalqaro rivojlanish assotsiatsiyasi (XRA) bilan birgalikda Jahon banki tarkibiga kiradi.

Xalqaro moliyaviy korporatsiyaning (XMK) faoliyati ustun ravishda rivojlanayotgan mamlakatlarning xususiy sektorini moliyalashtirishga yo'naltiriladi.

Xalqaro rivojlanish assotsiatsiyasining (XRA) asosiy faoliyati esa ko'proq qoloq mamlakatlarga imtiyozli yoki foizsiz kreditlar ajratishga qaratilgan.

Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti (IHRT) tarkibiga barcha sanoat jihatidan rivojlangan mamlakatlar kiradi. IHRT unga a'zo mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishidagi tendentsiyalarni, iqtisodiyot sohasidagi ichki hatti-harakatlarning boshqa mamlakatlar to'lov balansiga ta'sirini aniqlashga qaratilgan. IHRT tomonidan ishlab chiqilgan bashorat ko'rsatkichlari asosida, jahon xo'jaligi rivojlanish tendentsiyalarini hisobga olgan holda, milliy iqtisodiyotlarning o'zaro moslashuviga imkon yaratuvchi makroiqtisodiy siyosatni olib borish bo'yicha tavsiyalar beriladi.

Xalqaro hisoblashuvlar banki (XHB) Shveysariyaning Bazel shahrida joylashgan bo'lib, u xalqaro moliyaviy tashkilot hisoblanmasada, bank faoliyatini xalqaro tartibga solishda yetakchi ro'l o'ynaydi. XHB Yevropaning deyarli barcha mamlakatlarini, Kanada, Avstraliya, Yaponiya hamda AQSH tijorat banklari guruhini o'z tarkibida birlashtiradi. 70 dan ortiq Markaziy banklar o'zlarining oltin-valyuta zahiralari XHB hisobvaraqlarida saqlaydilar.

Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki (YTTB) Sharqiy Yevropa hamda sobiq Ittifoq mamlakatlariga valyuta-moliya sohasida ko'maklashishni muvofiqlashtirish

maqsadida 1990 yilda tashkil etildi. Uning asosiy faoliyati Markaziy va Sharqiy Yevropa, MDH mamlakatlarini isloh qilish jarayonlari bilan bog'liq turli ko'rinishdagi dastur va loyihalarni moliyalashtirishga, bu mamlakatlarning jahon xo'jaligiga moslashuvini jadallashtirishga ko'maklashishga yo'naltirilgandir.

Bugungi kunda sanab o'tilgan bu kabi davlatlararo tashkilotlarning xalqaro valyuta-moliya sohasidagi munosabatlarni tartibga solish va yanada takomillashtirishga qaratilgan faoliyatining ahamiyati tobora oshib bormoqda. Shu bilan bir qatorda mazkur tuzilmalarning rivojlanayotgan mamlakatlarga moliyaviy yordam ko'rsatish tartibini takomillashtirish, bunda ko'mak berilayotgan mamlakatlarning milliy manfaatlariga zarar yetkazmaslik, faoliyat yo'nalishi sifatida ko'proq iqtisodiy maqsadlarning ilgari surilishi kabi jihatlarga e'tibor kuchaytirish zarur bo'ladi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Eksport-tovarlarni chet ellik mijozlarga sotish bo'lib, bunda mazkur mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlar mamlakatdan tashqariga chiqariladi.

Import-chet ellik mijozlardan tovarlar va xizmatlar sotib olib, ularni mamlakatga kiritish.

Reeksport-biror bir mamlakatning boshqa mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlarni o'z iste'moli uchun emas, balki uchinchi mamlakatga qayta sotish uchun xarid qilishi.

Reimport-iste'molchi mamlakatdan reeksport tovarlarni sotib olish.

Iqtisodiy bitimlar-qiymatning har qanday ayirboshlanishi, ya'ni tovarlar ko'rsatilgan xizmatlar yoki aktivlarga mulkchilik huquqining bir davlat rezidentlaridan boshqa davlat rezidentlariga o'tishi bo'yicha kelishuvlar.

Xalqaro valyuta tizimi-xalqaro valyuta munosabatlarining davlatlararo bitimlarda huquqiy jihatdan mustahkamlangan shakli.

Valyuta kursi-bir mamlakat valyutasining boshqa mamlakat valyutasida ifodalangan bahosi.

To'lov balansi-mamlakat rezidentlari va chet elliklar o'rtasida ma'lum vaqt oralig'ida amalga oshirilgan barcha iqtisodiy bitimlar natijasining tartiblashtirilgan yozuvi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Ichki va tashqi savdoning o'xshashliklari va farqi nimadan iborat?
2. Xalqaro savdo qanday ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi?
3. Nima uchun xalqaro savdoda sun'iy to'siqlar mavjud bo'ladi? Ularning tavsifini bering.
4. Proteksionistik siyosatning ijobiy va salbiy tomonlari qanday? Ularni taqqoslang.
5. Xalqaro savdoda iqtisodiy integratsiyaning ahamiyati qandayligi va unda O'zbekistonning ishtirok etish imkoniyatlarini aniqlang.
6. Xalqaro valyuta tizimini tushuntiring. Har bir tizim qanday ustunlik va kamchiliklarga ega?

7. Davlat valyuta kurslarini barqarorlashtirish uchun qanday usullardan foydalanadi?

8. Chet el valyutalariga talab va taklifga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?

9. Jahon valyuta tizimining mazmuni nimadan iborat? Uning rivojlanish bosqichlari va ularga mos xalqaro valyuta munosabatlarini tashkil qilish xususiyatlarini izohlang.

10. Valyuta-moliya sohasidagi davlatlararo tashkilotlarga qaysi tashkilotlar kiradi? Ularning asosiy faoliyatlarini tavsiflab bering.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

I. O'zbekiston Respublikasi Qonunlari

1. Ўзбекистон Республикасининг «Валютани тартибга солиш тўғрисида»ги Қонуни. 2003 йил 11 декабрь.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида»ги Қонуни. 2000 йил 26 май.
3. Ўзбекистон Республикасининг «Тадбиркорлик ва тадбиркорлар фаолияти кафолатлари тўғрисида»ги Қонуни.- Т.: Adolat.- 1999 йил 14 апрель.
4. Ўзбекистон Республикаси «Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида»ги Қонуни. Ўзбекистон Республикаси: қонунлар ва фармонлар.- Т.: Ўзбекистон.- 1992.- 65-б.

II. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmonlari va Qarorlari

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Кексаларни ижтимоий ҳимоя қилиш ва моддий қўллаб-қувватлашни янада кучайтириш тўғрисида»ги Фармони. 2015 йил 14 апрель.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Акциядорлик жамиятларида замонавий корпоратив бошқарув услубларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони. 2015 йил 31 март.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси Монополиядан чиқариш, рақобат ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш давлат қўмитасини ташкил этиш тўғрисида»ги Фармони. 2005 йил 30 апрель.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 1994 й. 21 январь ҳамда «Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнини янада ривожлантиришнинг устувор йўналишлари тўғрисида»ги Фармонлари. 1994 йил 16 март.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2011-2015 йилларда Ўзбекистон Республикаси саноатини ривожлантиришнинг устувор йўналишлари тўғрисида»ги ПҚ-1442-сонли Қарори. 2010 йил 15 декабрь.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2011-2015 йилларда Республика молия банк тизимини янада ислоҳ қилиш ва барқарорлигини ошириш ҳамда юқори халқаро рейтинг кўрсаткичларига эришишнинг устувор йўналишлари тўғрисида»ги ПҚ-1438 сонли Қарори. 2010 йил 26 ноябрь.
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида» ги Фармони
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 22 январдаги «2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини «Фаол тадбиркорлик, инновацион ғоялар ва технологияларни қўллаб-қувватлаш йили» да амалга оширишга оид Давлат дастури тўғрисида» ги Фармони

III. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlari va ma’ruzalari

13. Каримов И.А. Она юртимиз бахту истиқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш- энг олий саодатдир.- Т.: Ўзбекистон.- 2015.- 31 б.
14. Каримов И.А. Барча режа ва дастуримиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади.- Т.: Ўзбекистон.- 2011.- 5 б.
15. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари.- Т.: Ўзбекистон.- 2009.- 4-5-6-7-8-11-12-56 б.
16. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз-жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир.- Т.: Ўзбекистон.- 2005,- 76-77 б.
17. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз.- Т.: Ўзбекистон.- 2000,- 15 б.
18. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда.- Т.: Ўзбекистон.- 1999.- 34 б.
19. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари.- Т.: Ўзбекистон.- 1998.- 101-102-162-164-190-191-266-267-332-333-384 б.
20. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.- Т.: Ўзбекистон.- 1997.- 299 б.
21. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.3.- Т.: Ўзбекистон.- 1996.- 202 б.
22. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида.- Т.: Ўзбекистон.- 1995.- 19-89-217-218 б.
23. Каримов И.А. Ўзбекистон-бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли.- Т.: Ўзбекистон.- 1993.- 23 б.
24. Бош мақсадимиз-мавжуд қийинчиликларга қарамасдан, олиб бораётган ислохотларни, иқтисодиётимизда таркибий ўзгаришларни изчил давом эттириш, хусусий мулкчилик, кичик бизнес ва тадбиркорликка янада кенг йўл очиб бериш ҳисобидан олдинга юришдир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг 2015 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2016 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. // Халқ сўзи.- 2016 йил 16 январь.
25. Каримов И.А. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 23-йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. // Халқ сўзи.- 2015 йил 10 декабрь.
26. 2015 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш-устувор вазифамиздир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг 2014-йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ҳамда 2015-йилга мўлжалланган иқтисодий

дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. // Халқ сўзи.- 2015 йил 17 январь.

27. Инсон манфаатлари устуворлигини таъминлаш-барча ислоҳот ва ўзгаришларимизнинг бош мақсадидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг 2007 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. // Халқ сўзи.- 2008 йил 9 февраль.

28. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. Президент Ислон Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент Девонининг Ўзбекистон мустақиллигининг 16 йиллигига бағишланган қўшма мажлисидаги маърузаси. // Халқ сўзи.- 2007 йил 31 август.

29. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. // Халқ сўзи.- 2001 йил 17 февраль.

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. // Халқ сўзи.- 2017 йил 23 декабрь

2. Мирзиёв Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга кураимиз. – Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2017. – 488 бет

3. Мирзиёв Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. – Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2017. – 104 бет

4. Мирзиёв Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. – Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2017. – 56 бет

5. Мирзиёв Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш-юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. – Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2017. – 48 бет

IV. Mahalliy va xorijiy darsliklar

6. Xodiyev B.Yu., Shodmonov Sh.Sh. Iqtisodiyot nazariyasi. Darslik.- T.: Barkamol fayz-media, 2017.- 783 bet.

7. Ўлмасов А., Вахабов А. В. Иқтисодиёт назарияси.- Т.: Иқтисод-молия, 2014.- 480 б.

35. Шодмонов Ш.Ш., Ғофуров У.В. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик.- Т.: Иқтисод-молия, 2010.- 728 б.

36. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Дарслик.- Т.: Иқтисод-молия, 2007.- 320 б.

37. Razzoqov A., Toshmatov Sh., O'rmonov N. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi.- T.: Moliya, 2002.- 42-89-90-147-149 b.

38. Шодмонов Ш. Бозор иқтисодиётига ўтишда пулнинг янги мазмуни ва роли. // Бозор, пул ва кредит, 2001.- 9 б.

39. Макконнел К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика: Учебник. 17-е изд.- М.: ИНФРА-М, 2009.- с. 916.

40. Mc Connell, Brue. Economics. 19 th edition, McGraw-hill. Irwin, USA. 2014

41. Самуэлсон Пол Э., Нордхаус Вильям Д. Экономикс. Учебник. 18-е изд. пер. с англ.- М.: ООО И.Д.Вильямс, 2009.- с. 1360.
42. Paul A. Samuelson, William D. Nordhaus. Economics. 19 th edition, McGraw-Hill Companies. USA. 2009
43. Shapiro С., Varian Н. Information rules: A Strategic Guide to the Network Economy.- Boston, Mass.: Harvard Business School Press, 1999.- p. 352.
44. В. Peter Pashigian. Price theory and applications. Second Edition. USA. The McGraw-Hill Companies, 1998.- p. 762.
45. N.Gregory Mankiw. Macroeconomics. Third Edition. New York. Worth Publishers. Inc., 1997.- p. 531.
46. N.Gregory Mankiw. Principles of Economics. 7 th edition. Amazon, USA. 2014
47. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. // Избр. произв.- М.: Экономика, 1993.- с. 517.
48. Хоскин А. Курс предпринимательства.- М.: Международные отношения, 1993.
49. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. Т.1.- М.: Эконов, 1993.- с. 122.
50. Хайман Д. Современная микроэкономика: анализ и применение. Т.1.- М.: 1992.- с. 9.
51. Бродель Ф. Время мира. Т.1.- М.: Прогресс, 1992.- с. 41.
52. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. Т.2.- М.: Республика, 1992.- с. 38-72-156.
53. Маршал А. Принципы политической экономии. Т.1.- М.: Прогресс, 1983.- с. 56. Совр. пер. назв. этой работы. Принципы экономической теории.- М.: 1993.
54. Гэлбрейт Дж.К. Экономическая теория и цели общества.- М.: Прогресс, 1976.
55. Galbraith G. Economics peace and loughte. 1971.- p. 63.
56. Scumpeter J.A. Essays on economic topics of J.A. Schumpeter/R.V.Clemence.- New York. Kennikat Press, 1969.- p. 327.
57. Рикардо Д. Соч. Т.1.- М.: Госполитиздат, 1955.- с. 35.
58. Худокормов А.Г. Экономическая теория: Новейшие течения Запада.- М.: ИНФРА-М, 2009.- с. 416.
59. Куликов Л.М. Экономическая теория. Учебник.- М.: Проспект, 2005, V- глава, 3-§.- с.129.
60. Видяпин В.И., Добрынин А.И., Журавлева Г.П., Тарасевич Л.С. Экономическая теория. Учебник. Под общ. ред. авторов изд., испр. и доп.- М.: ИНФРА-М, 2005, X-XI главы.
61. Булатов А.С. Экономика. Учебник. Под ред. автора перераб. и доп. 3-е изд.- М.: Экономист, 2005, IX-глава.
62. Иохин В.Я. Экономическая теория. Учебник.- М.: Экономист, 2005, IX- глава.
63. Борисов Е.Ф. Экономическая теория. Учебник. Перераб. и доп. 2-е изд.- М.: Проспект, 2005.- с. 144-208-544.

64. Видяпин В.И., Добрынин А.И., Журавлева Г.П., Тарасевич Л.С. Экономическая теория. Учебник. Под общ. ред. авторов изд., испр. и доп.- М.: ИНФРА-М, 2005.- с. 55-143-412-469-485-489.
65. Камаев В.Д. Экономическая теория. Учеб. для студ. высш. учеб. заведений. Под ред. автора перераб. и доп. 10-е изд.- М.: ВЛАДОС, 2004, VI-глава,- с. 175-217-291.
66. Видяпин В.И., Журавлева Г.П. Экономическая теория (политэкономия). Учебник. Под общ. ред. авторов. 4-е изд.- М.: ИНФРА-М, 2004.- с. 78-79.
67. Москвин Д.Д. Основы экономической теории (политэкономия). Учебник. Под ред.автора. 3-е изд.- М.: Едиториал УРСС, 2003.- с. 499.
68. Зубко Н.М. Экономическая теория.- Минск: НТС АПИ, 1998.- с. 61.
69. Шишкин А. Ф. Экономическая теория. Учебник. 2-я книга.- М.: ВЛАДОС, 1996.- с. 154.
70. Камаев В. Д. Учебник по основам экономической теории.- М.: ВЛАДОС, 1994.- с. 355.
71. Журалева Г.П. Экономическая теория. Макроэкономика-1, 2. Мезоэкономика: Учебник.- М.: Дашков и К, 2016.- с. 934
72. Кочетков А.А. Экономическая теория: Учебник для бакалавров. М.: Дашков и К, 2016.- с. 696
73. Ларионов И.К., Сильвестров С.Н. Экономическая теория. Экономические системы: формирование и развитие: Учебник для магистров. М.: Дашков и К, 2015.- с. 876

V. O‘quv qo‘llanmalar

74. Gaibnazarova Z.T. Iqtisodiyot nazariyasi. Iqtisodiyotning umumiy nazariy asoslari. O‘quv-uslubiy qo‘llanma.- T.: ToshDTU, 2013.- 122 б.
75. Gaibnazarova Z.T., Isamuxametov Sh.A. Iqtisodiyot nazariyasi. O‘quv qo‘llanma.- T.: Iqtisodiyot, 2017.- 368 б.
76. Шодмонов Ш.Ш., Мамарахимов Б.Э. Иқтисодиёт назарияси. Маърузалар матни.- Т.: Iqtisod-moliya, 2016.- 728 б.
77. Шодмонов Ш., Фафуров У., Хажиев Б, Халилов М. Иқтисодиёт назарияси фанидан ўқув услубий мажмуа. I-қисм.- Т.: ТДИУ, 2010.- 260 б.
78. Шодмонов Ш., Фафуров У., Хажиев Б, Халилов М. Иқтисодиёт назарияси фанидан ўқув услубий мажмуа. II-қисм.- Т.: ТДИУ, 2010.- 322 б.
79. Qodirov A. Iqtisodiyot nazariyasi. O‘quv qo‘llanma. T.: ToshDTU, 2010.
80. Тожибоева Д. Иқтисодиёт назарияси. Олий ўқув юртлари талабалари учун ўқув қўлланма. Акад. М.Шарифхўжаевнинг илмий тахрири остида.- Т.: Ўқитувчи, 2002.- 74-227 б.
81. Сидорович А.В. Курс экономической теории: Общие основы экономической теории. Микроэкономика. Макроэкономика. Основы национальной экономики: Учебное пособие. Под ред. автора.- М.: Дело и Сервис, 2001, VII-VIII главы.
82. Шишкин А.Ф. Экономическая теория. Учебное пособие для вузов. 2-е изд. Книга1.- М.: ВЛАДОС, 1996.- с. 597.
83. Чепурин М.Н., Киселева Е.А. Курс экономической теории. Учебное пособие. Под ред. авторов.- Киров.: АСА, 1995.- с. 233.

VI. Mahalliy va xorijiy davriy nashrlar, statistik to‘plamlar

84. Набихўжаев А. «Макроиктисодий барқарорлик» маъруза материали Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги, 2015 йил 15 декабрь
85. Саидов А.Х. Ўзбекистонда жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишда ижтимоий фанларнинг роли. // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар, №3, 2006.- 3 б.
86. Отамуратов С. Ҳозирги босқичда жамиятни демократлаштириш ва модернизация қилишнинг долзарб вазифалари. // «Ўзбекистонда жамиятни модернизация қилишнинг долзарб муаммолари» Республика илмий-назарий конференцияси материаллари.- Т.: ТКТИ, 2005 йил 19-20 май.- 9 б.
87. Валижонов А.Р. Особенности современного этапа разгосударствления и приватизации. // Восемнадцатые Международные Плехановские чтения «Реформирование и модернизация национальной экономики-стратегический курс на демократизацию и обновление общества». Тезисы докладов профессорско-преподавательского состава и специалистов-практиков. Выездная сессия в г.Ташкенте.- М.: РЭА, 2005.- с. 22-23.
88. Юсупов Р.А. Бозор муносабатларига ўтиш жараёнида миллий валюта барқарорлигини таъминлашнинг назарий асослари. И.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати.- Т.: 2001.- 9-11 б.
89. Хикматов А.Х. Узбекистан: десять лет по пути формирования рыночной экономики. Под ред. автора.- Т.: Ўзбекистон, 2001.- 292 б.
90. Хаитбаев Д. Кризис может иметь свои плюсы. // http://www.review.uz/page/article/v_uzbekistane/2356
91. Ходжсон Дж. Социальные-экономические последствия прогресса знаний и нарастания сложностей. // Вопросы экономики, 2001. №8.- с. 37.
92. Maler K.G. Economic theory and Environmental Degradation: A survey of Some problems // Revista de Analisis Economico. Vol.5. No.2., 1990.- p. 7-17.
93. Romer P.M. Endogenous technological change // Journal of Political Economy. Vol. 98. No.5., 1990.- p. 345-399.
94. Solow R. On the Integrational Allocation of Natural Resources. // Scandinavian Journal of Economics. Vol.88. No.11., 1986.- p. 141-149.
95. Ўзбекистон иқтисодиёти 2018 йилдаги «Ахборот таҳлилий бюллетень». www.cer.uz
96. Ўзбекистон Республикасининг 2018 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий кўрсаткичлари. www.stat.uz
97. Ўзбекистон Республикаси иқтисодий-ижтимоий тараққиётининг 1990-2010 мустақиллик йилларидаги асосий тенденция ва кўрсаткичлари ҳамда 2011-2015 йилларга мўлжалланган прогнозлари: статистик тўплам.- Т.: Ўзбекистон, 2011.

VII. Internet saytlari

98. www.stat.uz (Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси)
99. www.lex.uz (Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси)

100. www.mineconomy.uz (Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт Вазирлиги)
101. www.gov.uz (Ўзбекистон Республикаси ҳукумат портали)
102. www.norma.uz (Информационно-правовой портал Узбекистана)
103. www.mf.uz (Министерство финансов Республики Узбекистан)
104. www.edu.uz (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги портали)
105. www.imf.org (International Monetary Fund)
106. www.economy.uz (Обзор развития рынков и деятельности ведущих производителей мира)
107. www.cer.uz (Center for Economic Research)
108. www.publicfinance.uz (Экономическое обозрение)
109. www.ifmr.uz (Institute of Forecasting and Macroeconomic Research)
110. www.worldbank.org (The World Bank)
111. www.wto.org (World Trade Organization)
112. www.ereport.ru (Обзорная информация по мировой экономике)
113. www.stplan.ru (Экономика и управление)
114. www.catback.ru (Научные статьи и материалы по экономике)
115. www.economist.com
116. www.worldeconomics.com
117. www.tradingeconomics.com
118. www.scopus.com

GAIBNAZAROVA ZUMRAT TALATOVNA

SHUKURILLA ISAMUXAMETOV

IQTISODIYOT NAZARIYASI

D A R S L I K

Muharrir:

Texnik muharrir: